

Tólepbergen Qayıpbergenov

QARAQALPAQ DÁSTANÍ

Maman biy ápsanası

Nókis. "Qaraqalpaqstan" baspası. 1973—jıl, 500 bet.

BASPADAN

Qaraqalpaq xalqınıń Rossiya patshalıǵınıń qol astına ótip, Ullı rus xalqı menen taǵdıyrın qosıwı xalıqtıń tariyxında oǵada úlken progressivlik áhmiyetke iye.

Rossiyaǵa qosılıp, ullı rus xalqı menen taǵdıyr biriktiw ata-babamızdıń kóp ásirlik ármanı edi. 1743-jılı Maman biy (tariyxıy dáreklerde Maman batır) basshılıǵında xalıq wákilleri eldiń ásirlik arızıw-ármanların qaǵazǵa túsirip, ullı rus patshasına arnawlı bardı hám Sarayda qabil etilip, Rossiyaǵa qosıp alıńanı haqqında gramota alıp qayttı. Bul gramota xalıqta "Ullı úmit qaǵazı" dep ataldı. Tilekke qarsı "Ullı úmit qaǵazı" iyelerine óz waqtında quwıspadı. Bul gezlerde Rossiya patshasınıń óz taxtın bekkemlew ushın gúresleri, sonday-aq sırt el basqınshıları menen jiyi-jiyi urısları az sandaǵı qaraqalpaq xalqınıń taǵdıyrine kewil awdarıwǵa juwǵarada múmkinshilik bere qoymadı. Soǵan qaramastan, qaraqalpaq xalqı óziniń dana ulı Mamanbiy baslaǵan ullı istin aqıbetinen gúder úzbedi, Rossiyaǵa qosılıw ármanların iske asırıw ushın gúresler alıp bardı, xalıq batırları jóninde kóp ápsanalar

dóretti. Bul ármanlar 130 jildan soń ǵana, 1873-jılı, yaǵnıy ataqlı Ernazar alakóz kóterilisinen 17 jildan soń shınlıqqa aynaldı. Mine usı aralıqtaǵı waqıyalar jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı" romanında keń túrde sáwlelendi. Romannıń birinshi kitabı — "Maman biy ápsanası" 1968-jılı, ekinshi kitabı "Baxıtsızlar" 1971-jılı basılıp shıqtı hám tez tarap ketti.

Qaraqalpaqlardıń Rossiyaǵa qosılıwınıń 103 jıllıq tariyxıy merekesine baǵıshlap "Qaraqalpaq dástanı" nıń jurtshılıqqa málim bul eki kitabın qayta basıp shıǵarıp otırmız.

Birinshi bólim

"Biz... rus jeri ushin seniń ulıń menen birge ólemiz, seniń ar-namısıń ushin basımızdı sadaqağa qoyamız". (Yuriy Dolgorukiyege qaraqalpaq babalarınıń wáde-ıqırarı).

1

— ...

— Wáleykum ussalam! Asıq, ulım, jol alıs!

Noǵayı jaǵalı aq bóz kóylektiń sırtınan sádep jaysız sarǵısh jún shekpen, basına qara kiyiz qalpaq kiygen iri gewdeli qara-páreń, alaқ kóz jas jigittiń keń qulashı, sarıqqan búrkittiń qanatlarınday jayılp, oń qolı ala ayaq torınıń, shep qolı aq boz attıń jılawın tutıwı máttal, júrip ketti, taw etegindegi shashaw awıldan qosarlanıp shıqqan páti menen qublaǵa qaray ketti.

Atlar, misli bir oq arıstıń eki jaǵına jegilip, teń júk tartıp baratırǵanday, shekshiyip kádem taslawları bir bap.

Jılawlaǵan iri piyadanı ókireń qaqtırıp, kolların taldırǵan qos attıń hesh qaysısı jaydaq emes. Aq boz at ústinde melle shapanlı, aq sálleli, aq saqallı, ǵarrılıqtan eńsesi sál dúńkiygen Murat shayıq otır. Ala ayaq torınıń zer naǵıslı eri basına polat qalqan qıstırıp, oń jambasına qara qınaplı qılış, moynına oq jay asınǵan, qara shekpenli, qara qalpaqlı, saqalı aqsha qarday bolsa da, boyı tik, qızıl júzli Orazan batır otır. Bul qos atlınıń sırtqı kórinisleri ǵana emes, ómir jolları da eki qıylı bolǵan menen, 1723-jılǵı jungarlar shabıwılınan "aq taban shubırındı" atanıp, gúzde jarılǵan sobıq úpelegindey, toz-toz bolǵan qaraqalpaq eliniń Sırdárya tómenine qaray ıǵıskan tonarı menen birge kóz jas tógisip, olardıń basına túsken awır júkke teń iyin tiresip, iyin tutqan adamlar. Olardıń biri uzaq saparǵa jollansa, ekinshisiniń usılayınsha uzatıp salıwı, al, kelse, awıldıń qublasındaǵı jalǵız túp emenniń túbinde kútip alıp, tap házirgidey qosarlasıwı menen atların birewge teń jeteletip, awılǵa kiriwi peshe. Sonlıqtan ba, olardıń qaysısı sóylese de, jurtqa juǵımlı. Hámme "lábáy!" deydi. Bul, bálkim, batır sóylese, artında shayıq bar, shayıq sóylese,

artında batır bar dep túsiniwden shıǵar. Baslı sır bunda emes. Murat shayıq tómengi qaraqalpaq eliniń din házireti. Orazan tómengi qaraqalpaq eliniń batırı. Eki attıń ortasında tósi qayqayıp, ókireń qaqqan piyada, Orazan batırdıń jalǵız ulı Maman.

Olar jalǵız tıp emenge jetip irkildi.

Orazan batır záńgige shirenip, artına burıldı.

Awıldıń arqası menen batısı uzınına jalǵasqan páskeltek taw dizbekleri edi. Kánarı azanǵı quyashqa shaǵılısıp, jasıl opat qılǵan jartı diywaldıń júzindey, sargısh-qaraltımlandı, etegindegi el jer silkiniw nátiyjesinde taw basınan qulaǵan úyinshik taslarǵa usap jayılıp atır.

Orazan batırdıń bul qarawı awıl menen xoshlasqanı edi, atınıń basın qublaǵa qaratıp ushı, qıyrsız jazıqlıqqa bir kóz juwırttı da, at ústinen eńkeyip, Mamannıń qalpaǵın alıp, aydarınan bir súydi.

— Endi sen qala ber, ulım. Quda bir, wáde bir. Kúndegi wádeli waqtında jetpeseń, orıslar "qaraqalpaqlar biyopa" deydi. Úyret, úyren. Ósken jerdiń oyılı-bálentini ańlap bariw kerek ulım. Shayıq atańnıń zeynine tiyme, sadıq bol, ulım. Shayqımız, kettik!

— Ğayrı din adamları aldında wádeni buzıw — islamnıń diywalına kúye jaǵıw, balam, tez jet, — dep Murat shayıq Orazan menen teń atınıń sawrısına qamshısın shırp etkizdi.

Maman ákesiniń záńgisine mańlayın tiygizip iyilgen kúyinde, shayıqtıń izde kiyatırǵan at qosshısı da ótip ketkenshe, ushınan singan qazıqtay búgiliwi menen qos atlı kózden ǵayıp bolǵansha turdı, soń quyashqa qarap, waqıt tayılap qalǵanın bildi de, batısqa burılıp, juwırıp ketti.

* * *

Ol taw qıspalıǵına qurılǵan tas qapıǵa jaqınlaǵan soń, solıǵın basıp alıw ushın, shettegi bir dumalaq qara tasqa otırǵan edi. Jiyektegi jırǵıllıqlar arasında ketip baratırǵan eki otınshınıń áńgimesi esitildi.

— Sen bileseń be, jurt onı ne ushın jaqsı keredi, — dep birew óz sorawına ózi juwap berdi. — Shayqımız óz elimizdiń jarılqawshısı. Bizdiń ǵarrını óziń bileseń, júdá ójet adam edi. "Sonsha jıl namaz oqıp qudaydan jaqsılıq kútsem de, bir kún emin-erkin toyınbadım" dep jungarlar

shabıwılınan soń namazdı kesgellem qoydı. Iretinde qudaydı begishtirip sókkeni de bar. Biyshara bılır ólerinde júdá hawlıqtı. Shayqımız kelip edi, "halım ne bolar eken" dedi jılap. Sadaǵań keteyin shayqımız kóp oylanbadı. "Bul dúnyanıń basqa salǵan zulmetin qaytarıwǵa kúshim joq. Al, o dúnyada atı qaraqalpaq áwladınıń janı jánnette bolatuǵına iymanıń kámbil, nendey duwa bolsa qaraqalpaq áwladınıń jolına qalıń oqıyman" dep jubattı.

— Orazan batırdıń táriypin tıńla, — dedi ekinshisi, — Sadaǵań keteyin batırımızdıń bir kemisi, — jılqı minez adam. Sol jaǵınan xan unatpasa kerek. Túsınbegenge, sırttan bir kórgenge, ór. Bolmasa, naǵız el iyesi. Shayqımızǵa "biz azbız, az dawıstıń úni pás, az qoldıń kúshi kem, eger, kóp bolǵanımızda bul dúnyanıń basqa salǵan zulmetin qaytarar edi" degen. Sóytip, jırtıq góne qaptan tógilgen tarıday, hár jaqta shashıraǵan qaraqalpaqlardı jıynaw niyetinde júrgen qusaydı. Endi Xorezmge ketermish!

— O - o, sadaǵań keteyinler-áy! Aytpaqshı, jáne bir sırdı bileseń be? Shayıq penen batırdıń o dúnya menen bu dúnyaǵa bóten-bóten kóz qarası bola tura, bir adamnıń ulınday doslıǵınıń dánekeri nede?

— Dánekeri me? Dánekeri — ekewi bir urıwdan. Yabı urıwınan.

— Joq, óydeme. Olar biziń táǵdirimizdi bólip alǵan. Birewi o dunyamızdı, birewi bu dúnyamızdı. Maqsetleri — qaraqalpaq tuqımın eki dúnyada qor etpew. Usı maqset olardıń arasındaǵı dánekeri ...

Maman otınshılardıń áńgimesin tıńlay berejaq edi, olar alıslap ketti. "Qızıq! Jurt neler tuwralı aytıspaydı? Xalıqqa basshı bolıw — bárhá olardıń talqısında bolıw. Qulaǵım esitpedi dew, qáte. Basshı bolsań, abaylı bolıw kerek eken. Xalıqqa oń jaǵınnan kórinetuǵın isiń, tiliń, adamgershilik hújdanıń bolıwı kerek eken" dep Maman túrgeldi.

Awıldan kúnde tup-tuwrı kele beretuǵın úyrenshikli ayaq soqpaǵına tústi. Bul onıń bir jıldan beri bárhá bir iz benen aljasıqsız júrip salǵan soqpaǵı. Taw qısnaǵındaǵı ay baltalı qos qarawıl turǵan tas qapıǵa barıp joǵaladı. Bul tas qapınıń arjaǵındaǵı gewek, aynalası eńterilme tikjar, órmelep shıǵıp ketiw múmkin emes. Bul jerde erkegi, hayalı, balası júzden aslam bendeler jasadı. Olar orıslardan túsirilgen bendeler. Sońǵı gezde orıs patshasınıń qol astına sawda etiwge ketken sawdagerleri óz eline qaytıp, bala-shaǵasına quwıspaǵanı ushın qaraqalpaq biyleriniń

ashıw menen til biriktirip, orıslardıń shet-jebir awıllarınan túsirgen bendeleri. Aldına eki jıl, sońǵılarınıń qolǵa túskenine jılınan asıp baratır. Sırtqa shıǵarılmaydı. Sol gewekte tas jonadı. Kerek bolmasa da tas jonadı. Kishi júzdiń xanı Abılqayırdıń buyrığı boyınsha Sırdáryanıń quyar ayaǵındaǵı áyyemgi "Jańakent" sháháriniń ornına salınatuǵın qala ushın tas jonadı. Olarǵa tas jondırıwshı hám musulman dinine úyretiwshi Orazan batır ulı Maman.

Maman anadan jetim edi. Anası "Aqtaban shubırındı" jılında qazalanǵan. Ákesi Orazan batır jungarlarǵa qarsı urısta altı jıl júrip, qaytıp shańıraq tikley almadı. Anasınan úsh jasında jetim qalǵan Mamandı Murat shayıq óz balaları menen qosıp tárbiyaladı, ózi úyinde ashqan mektepte basqalarǵa qosıp oqıttı. Maman ózgelerden zeyni ilgir, shaqqan bala bolıp ósti. Shayıq onı áweli shákirtleriniń sárkardası qılıp júrdi, soń onıń shaqqanlıǵı, ziyrekligi, kúshliligi, ǵayrı dindegilerge mehirsizligi ushın shayıqtıń ózi ertip kelip, usı qapıdan kirgizdi. Orıs bendelerdi kórsetti.

— Qara, balam, xalqım deseń, bularda xalqıńnıń óshi ketpesin, sawdagerlerimizdi qaytarmaǵanı ushın urǵıń kelgenin ur, qaraqalpaq xalqın kimde-kim hálisiz kórip mensinbese, qalay jazalanatuǵının tanıt. Ayama. Ǵayrı din adamları misli eshek. Kúshi hadal, kókireginde janı barın jumsa hám musulman bolıwǵa úyret, — dep tapsırdı.

Mine sonnan berli sarras bir jıl. Maman hár kúni qatnaydı. Awızdaǵı aybaltalı eki qarawıl kelgenniń aldına kese balta tutadı, al jigirma jasar Mamangá haslan irkinish joq. Darqansılıq.

Ol shayıq atası qalay is tapsırsa, solay is basladı. Bárin qatal basladı. Bendelerdiń ǵarrısın da, jasın da awırıwın da, sawın da ayamadı. Buyırıqtı tayaqtan basladı.

Qolina ne tússe sonıń menen urdı, musulmansha sálem beriwge, káliyma-shaadat qaytarıwǵa úyretti. Tili gúrmelmegenlerdiń gá qulaǵın tawlap, gá taqım buraw salıp, qálegeninshe azapladı, kimisin ińirsitti, sál qarsılıq etpekshi bolǵanınıń ayaq—qolın qisenletip, ashlıqqa taslattı.

Olardıń arasında Kuzma Borodin degen qapa saqallı iri orıs bar edi. Ózi qırıq bes, eliw jaslarda, on ayaǵın sılıp basadı. Kóp sóylemeydi. Mamandı kóirse jawatuǵın bulttay túneredi, lekin jawmaydı, quyashqa qúyregen mistay denesinen monshaq-monshaq ter tamshılap, tınımsız

tas awdaradı. Maman basqalardı toqtatıp musulmanshılıqtıń jónin úyretip atırǵanda da, ol kelmese, onıń taslardan ot ushqınlatıp atırǵanına qarap Maman "Bul ne degen kúshli adam!" dep tańlanadı. Biraq onı aytqanına kóndirmew, dinge salmaw Mamanga xorlıq bolıp túyildi. Úshinshi kúni hámmeni otırǵızıp qoyıp onı shaqırdı. Ol kelmedi. Úsh kún ishinde "kel", "ket" degen sózlerdiń orısshasın ózi de bilip alǵan edi. Túsinbey otır ma degen oy menen — "Borodin idi!" — dep baqırdı. Borodin esitpegensidi.

— Áy, dońız! — dedi Mamannıń dawısı dirildep.

Borodin tas sındıratuǵın bir pudlıq balǵasın iynine salıp Mamanga alara bir qaradı. Túrki tilin aralastırıp tatar tilinde jekirindi:

— Áy, óz xalqın súye bilmegei shala molla! Jasqama awzırıdı! Men ashıwılsam taw sótıledi, bil sonı! — dedi.

Maman onı túsinedi dep oylamaǵan edi, awzı ashılıp lal boldı. Kuzma Borodin taltańlap basıwı menen oǵan jaqınladı:

— Bilemen, molla, jas jigitlik — bul qızbalıq, tenteklik.

— Nege badabat salasań? Ashıwlanıp taw jıqqanday kúshiń bolsa bunda zıyapatqa keldiń be? — dedi Maman ózine kelip.

— Men xalqımın kúshi haqqında aytıp otırman, molla! — dep nıqladı Kuzma Borodin.

— Xalqıń kúshli bolsa, musulman tilin qaydan bilgenseń?

— Bir nárseni uq jas molla. Hámme nársenge záruryatlıq sebepker. Men Túrkiya menen urısqa qatnasqanman. Sonda úyrendim. Eskertemen saǵan, yaǵnıy jeńilgenimiz ushın emes, jeńgenimiz ushın úyrendim. Qolǵa túsken jaraqsız bendelerin biyorın azaplamaw ushın úyrendim. Ayaqtan jaradar bolıp bala-shaǵama kiyatırǵanımda siziń baqtı qara atlılarǵa tap boldım.

Mamannıń ishın ashıw órtedi. Biraq basqa bir oy onı uslap, shıdap turdı. Ol ákesi Orazan batır menen siyrek ushırassa da, onnan orıslar haqqında kóp áńgimeler, orıs batırları haqqında talay-talay erteklerdi tıńlaǵan, Túrkiya sultanı menen orıs patshası arasındǵı urıs jóninde de esitken edi. Bul adam menen sóylesiwge qushtarlıq sezimi oyandı.

— Nege meni "óz xalqın súye bilmegen shala molla" dedińiz?

— Óz xalqın súygen adam basqa xalıqtı qorlamaydı.

Maman selk etti. Musılmanlıq tártip boyınsha sózden utılğanın moyınlap, Kuzma Borodinniń ayaǵına jıǵılmaqshı edi, ózin tuttı. Biraq bul aqıllı adamǵa mehri oyanıp, byrden juwasıdı.

— Aytarsız ba, záruryatlıq degenińiz ne?

— Sizlerdiń bizdi bende qılıwıńız da záruryatlıqtan, — dedi Kuzma Borodin. — Dúnyada hámme nársе záruryatlıqqa tiykarlangan, Kún, ay, juldız, mınaw taw, hátte anaw tas qapı zárúr bolǵanı ushın turıptı.

Maman bul uzın-shubay gáplerdiń mánisine túsiniپ jarımadı, biraq, bul kisi menen ashılısıp sóylesiw kerek degen uǵım sanasında bekkemlengen ústine bekkemlene tústi. Sol kúnnen baslap birotala jibisti, kerisinshe, olardıń tilin úyreniwge bel bayladı.

Sonnan berli bir jıl ótti...

Hár kúni bir waqıtta keledi, bir waqıtta qaytadı, urǵandı toqtattı, birge tas jonıstı. Sóytip otırıп Kuzma Borodinniń qızıq gáplerin tıńlaydı.

Kuzma Borodin tiline bergen adam eken. Knyaz Yaroslavl menen Dmitriy Dolgorukiy, Minin menen Pojarskiyler haqqında ápsanalar, haqıyqat áńgimelerdiń palın tamızıp aytqanda, Mamannıń awzınan suw aqqansha tıńlaydı: Aleksandr Nevskiydiń urısta túsken bendelerdi azat qılıp "qaytıńlar, rus eli, rus jeri aman, onı jaw jeńe almaytuǵının hámmege daǵazalańlar" degenin esitkende, Mamannıń da júreginde yosh payda bolıp, Kuzma Borodinlerge "qaytıńlar, qaraqalpaq eli neshe márte sandalıp possa da ele aman, hámmege jetkerińler" deyjaq bolıp, jáne ózin tutadı.

Bir jola shayıq penen sóylesip, bendelerdi qashan bosatıw oyı bar ekenligin sorap edi.

— Xalqımızdıń maqtanışın bosatıw múmkin emes, — dedi Shayıq.

"Bul da záruryatlıqtan" degen juwmaqqa keldi Maman.

Kuzma Borodin ór minezli, qatal sózli adam edi, sonsha jay paraxat sóylesse de, Mamangá bizdi bosat dep jalınbadı. Qaytama jaslıǵın eskertip, násiyatlaydı. Ullı Petr birinshi haqqında aytıp, eli ushın ne islew kerekligi jóninde keńes etedi.

Kuzma Borodin Kishi júz xanınıń orıs patshasına qosıp alıw jóninde arzı qılǵanın, sonda qaraqalpaqtıń baı biyleriniń de arzı etkenin bileđi eken, bunıń durıs tabılǵan aqıl ekenin maqullap, ukraina eli hám onıń ullı

perzenti. Bogdan Xmelnickiy haqqında da ápsanalar aytıp, jas Mamannıń qıyalın álle qayaqlarǵa sharıqlatadı.

Maman bir jıldan beri óziniń Kuzma Borodinler menen doslasıp ketkenin hesh kimge uqtırmadı, onda istiń shataq bolatuǵının sezer edi. Al awıl arasında ne bolıp atırǵanı tuwralı Borodinlerge de tigislik bildirmeydi! "Ǵayrı dindegi dushpanǵa iseniw, kórinip turǵan qudıqqa kóz jumıp sekiriw" dep, ákesin házir ǵana Xorezm eline uzatıp salǵanı haqqında da aytpaw niyetinde kiyatır...

Qarawıllardıń birewi tas kapını ashtı, ekinshisi kúndegi ádeti boyınsha ishten birew shıǵa qalatúǵınday baltasın kese tutıp turdı.

Qansha qıyınshılıq bolsa da, bazda adam ólse de, Kuzma Borodinniń awır gúrsingeni bolmasa, kózge jas alǵanın Maman kórmegen edi. Polat minezli sol adamnıń kózlerin alma-gezek súrtip turǵanınıń ústine kelip, tabanın shegelegendey sárrıydi. Kuzma Borodinniń qaptalında quyash ireń shashın jayıp, jılay-jılay kózleri isip, shırayı juwǵan shúberektey solıǵan hayaldı kórip Kuzma Borodinnen:

— Jaqınıńız ba edi, aǵa? — dep soradı Maman.

Kuzma Borodin "joq" degen isharat penen bas shayqadı. Hayal súyretile túrgelip tas jonıp atırǵanlarǵa qaray ketti.

— Bul biyshara hayaldıń anası, qızı kóz aldında ashtan ólgen edi, búgin azanda jalǵız ulı qazalandı. Ol soǵan jıladı. Qattı ókirip jıladı. Burınları dárti tiline shıǵıp kóp sóyler edi. Endi kózlerine shıǵıptı. Sen bolmadıń, taw gúnirentip jıladı. Dúnyadaǵı awır júk kisilerdiń kóz jas tókkenin kóre beriw eken. Shıdamadım, inim. Kózlerime jas quyıldı. Adamlardıń kóz jasların tógiwden saqlanıw kerek. Kóz jaslar kóp tógilse, salmaqqa shıdamay qara jerdiń tónkerilip ketiw qáwpi bar eken.

— Azat qılıw kerek pe? — dep saldı Maman.

Kuzma Borodiiniń shırayı ózgermedi.

— Aqılın nege jetse, solay isle, — dedi ol suwıqlaw.

Maman hayran boldı. "Qanday bekkem adam ózi. Jalınbaydı. Adamlardı quday ılaydan jaratqan, al bunı ya shoyınnan, ya polattan quysa itimal!"

Qarawıllar menen sóylesip kóriw ushın kúndegi qaytatuǵın waqtınan burın sırtqa shıqtı. Qarawıl olarǵa tuwrılap aytıw bılay tursın, ara-tura ráhim kózi menen qarap nan-pan berip turıwdı ótingende, olardıń azar-

bezeri shıǵıp, "xanǵa aytamız" degeni bar edi. Usı saparı da solay deytuǵının bilse de, qulaq-qaǵıs etip kórgen edi, ekewi teńnen "sen bizdi óltirejak ekenseń, shayıqqa barıp aytamız, qapıǵa jola ma" dep azar-bezer bolıp, Mamandı qaytıp kirgizbedi. Ol badabadtan qorıqpadı, lekin, kútá qapalandı. Úskini quyılıp qayttı.

Mamannıń usınday gezde ushırasıp kewil kóterisetuǵın dosları bar edi. Olar sál arqaraqtaǵı taw jiyegindegi jırada jartı jaǵı tas jartı jaǵı aǵashtan islengen ılashıqta jasaydı. Bári toǵız bala menen Almagúl atlı on jasar bir qız. Qız Amanlıq degen on jeti jasar balanıń qarındası. Amanlıq penen jas jáne bir bala bar, atı Allayar. Qalǵanları on-on bes jaslardaǵı jetimler. Olarǵa Amanlıq penen Allayar hám, áke hám ana, hám aǵa hám jumsaytuǵın, uratuǵın xoja. Mamannıń túsiniǵınsh: hár jaqtan quralǵan tuǵıyansız jetimlerdi biriktirip júrgen Amanlıq júdá aqıllı. Allayar bolsa, olardıń waqtı qoshlıǵı ushın tuwılǵanday. Qol jayıw gezegi kelip, napaqa tabılmaǵan kúni joldasların kúlkili sózleri menen-aq asıraydı, quwaqı. Maman basqa bardamlılardıń balalarınday kekshiyip, ózin joqarı sanamaǵanı ushın ba, bári jaqsı kóredi. Kelse, napaqaǵa ketken óz birindey qorshap aladı. Kúlkı, shawqım menen qorshap aladı. Olar menen bir maydan bolǵannıń ózinde Maman kewlin basıp, gúllán qapalıǵın umıtar edi...

Allayar eńsesi túsip kiyatırǵan Mamandı alıstan-aq kórip: "Maman kiyatır, Maman!" dep joldaslarına dawırıq saldı. Ishteı bir top bala juwırısıp shıqtı. Maman Allayardı kóirse mıyǵınan kúler edi, bul saparı kúlkisi kelmedi.

— Maman, sen de, awzıńa lobiya salıp kiyatırsań ba? — dedi Allayar.

Joldasları duw kúlisti. Maman mánisine túsınbese de, mıyıq tartıwǵa májbúr boldı.

— Al endi bir tamasha boldı, — dep dawam etti Allayar, — Ketik tisime bir lobiya tıǵılıp qalıp edi, alalmay, úsh kúnnen keyin alsam, ónıp ketipti. Soǵan inanbay, mınalardıń bári awızlarına lobiya salıp júripti.

— Awa, awa, Maman aǵa, — dep Bektemir deytuǵın bala kúyege bılǵanǵan betin jıbrılatıp, awızınan lobiya shıǵardı. — Má, kóre ǵoy. Tamasha emes pe-á? Tamasha aytayın ba?

Onıń shıńkildep sóylegeniniń ózi kúlkili edi. Allayar jelkesinen uslap keyin ısırdı.

— Keyin tur, shińkildek háste.

— Amanlıq qayda? — dedi Maman.

— Sorama tamasha boldı, — dep Allayar juwap berdi, — keshe Bektemir hásteniń gezegi edi, hesh nárese tappay, namaz oqıp atırǵan bir kempirdiń dasturxan tolı nanın arqalap qashıp keldi. Amanlıq bir ashıwlandı deysen, tamaq tapsaq payda emespe desem qılmay, búgin gezegi bolmasa da, ózi qol jayıwǵa hám bos dasturxandı iyesine tapsırıwǵa ketti. Bilmedim, keshigiwine qaraǵanda tutılıp tayaq jep atır ma?

Wa a a !!! — dep jılap jiberdi Almagúl.

Balalar duw kúlisti.

Maman kózleri menen qızdı izledi.

— Áy, kim shashınan tartqan? — dedi Allayar balalarǵa. Hámme tım-tırıs boldı.

— Hesh gáp, Maman aǵa, Balalar bul qızdıń "waa!" dep jılaǵanın tamasha kóredi. Sóytip jılatıw ushın-aq shashınan tartadı yamasa "ájaǵań tutılıp qaldı" dep qorqıtadı.

— Amanlıq taslap ketpeytuǵın edi ǵoy.

— Dasturxannıń iyesi tutıp ursa, jalǵız ózińdi ursın dep ózlerimiz alıp qaldıq. Haw, nege. dalada turmız, ishkerileyik,"— dedi Allayar.

Maman bul jabayı, biraq bir adamnıń balasında, awız birlikli jetimlerdiń jartı ilashıǵına olar menen aralasa talasıp kirdi.

2

Orazan batır sońǵı jılları kóp jaylarda boldı. Qayıp qosıarmız ba degen úmit penen Buxara oramaǵındaǵı qaraqalpaqlarǵa barıp qayttı. Junǵarlar qolına túsken bendeler menen astırtın sóylesik júrgizdi. Túrkstanda qalǵanlardı Tómenge kóshiriwge úgitledi. Hesh kim kóshpedi. Búgan múmkinshilik te joq edi. Sebebi olarǵa ashıq járdem bere almaydı, Joqarıdaǵılar óz kúshi menen kórininiń kóshe almaydı.

Xorezmge kóshken Mańǵıt urıwınıń Sherdalı biyin Elbarıs xan óltiripti, degen ǵawǵa taraǵanda, Orazan joqarı qaraqalpaqlar arasında edi. Kelip bir ay-aq dem aldı, bolǵanı. Bassız qalǵanına bes jıl bolǵan sol urıwdan xabar bilip qayıwǵa atlandı. Búgin atlandı. Iláji bolsa olarǵa berman kóshiwe násiyat etedi, bolmasa Xiywa xanına barıp sóylesedi.

"Qaraqalpaqlar bólinip júrgenge xorlamańız, iyesi bar. Wádelesip ant berisken úlken oris patshasınan súyenishi bar" dep eskertedi. "Bilip qoysın, aqırı. Ózleri de ázzi, qorqaq el emes, ashıw menen orislardan túsirgen bendeleri bar!".

Shanqay tús bolǵan gezde olar bir torańǵıldıń qasında irkildi. Orazan batır Shayıqtıń kala beriwın ótindi. Sharshaǵan atı endi awılǵa kún batqanda jetkerse de jaqsı. Ózi bolsa jolǵa shıqqan adam, awı aldında. Kete beredi. Shayıq kóndi. Ekewi at ústinde qushaqlasıp súyisti.

— Irza bol, shayqım, — dedi Orazan batır.

Ol qansha uzaq jollarǵa sapar shekti, qansha urıslarǵa atlandı, hesh qashan "ırza bol" demes edi. Nelikten de shayıqtıń kewli buzıldı, lekin, kózinen jas shıǵarmadı.

Degen menen bul gáp shayıqtı oylandırdı... Ğarrılıǵı ushın ba? Múmkin. Ekewi de alpıstan asıp baratır. Denede kúsh kemeyse, ómirge qızıǵıw kemeyedi. Kózge ólim kórinedi. Endi hámme menen ırzalasa beriw kerektey túyildi oǵan. Aldı burın elinen ırzashılıq kerek. Biyshara el, emin-erkin saǵaq ashalmay, shayıq esin belgili basına qansha iret tas jawıp, qansha iret jasıl tústi. Qansha-qansha gúllegen mákan jaylar qarańqaldı. Eń sońǵı babalarınıń ata jurtı Túrktan, "Aqtaw" átirapları da kóp boldı. Bunnan on jeti jıl ilgeri jungarlardıń zalım xanı shabıwıl baslap, eldi parra-parra qıldı. Kimler Qıtayǵa, kimler Buxara xanınıń qol astına qaray arqalandı, kimler jungar eline aydalıp ketti, kimler biydárek. Házirgi Sırdáryanıń tómenine kelip qonıslasqan alpıs mıń úy jungar shabıwılınan áwelgi qaraqalpaqlardıń úsiri shelli joq. Ol waqıtta xalıqtıń sanın mıń-mıńlar menen esaplap shıǵıw múmkin emes edi.

Murat shayıqtıń pikiriishe az bolǵan menen qaraqalpaqlardıń tiykarǵısı, jawıngerı, milletke sadıǵı usı tómengi qaraqalpaqlar. Bala-shaǵaları menen kempir-ǵarrıları posıp kóship atırǵanda, tabanlı jigitleri Orazan batırdıń basshılıǵında qazaqtıń Kishi júz xanınıń láshkerleri menen birigip jungarlarǵa qarsı urıstı dawam etti. Xalıq qáyerde de xalıqlıǵın qıladı. Kishi júzdiń xalqı menen úyirkelesip-shúyirkelesip doslasıp ketti. Kóshpeli baylar arasınan miyrim-shápáátliler tabıldı. Kimisi maldan, kimisi kiyimnen járdem berdi. Jeti urıwdıń — tabın urıwınıń jası úlkeni Ayǵara biydiń ózi, maldıń hár túrinen júzden-júzden aydap ákelip, Murat

shayıqqa tapsırdı. Álim ulınıń tórt qarası menen Bay ulınıń adayları da qurı qol kelmedi.

El boy tikledi.

Qaraqalpaqlardıń aldınıń kóshi kelgende-aq Kishi júzdiń ullı xanı Abılqayır xabar alıp, tónbek keselme, qarnı ġarbızday dumalaq, qalaqbas Ğayıp degendi kóshirip ákeldi. "Táwke xannıń úrim—putaqlarınan" dep xan tiklep ketti. Házirge shekem sol qalaqbas Ğayıp xan Tómengi qaraqalpaqlardıń xanı. Óziniń tuwısqanları, balaları kóp eken, ornıǵıp ketti. Bári bir tiykarǵı úlken xan Abılqayır edi. Salıqlar soǵan tólenedi.

Abılqayırdıń qayta-qayta ótinishi boyınsha orıs patshalıǵınan kelgen elshilerge "bizdi de orıs qol astına alıń" dep kóp biylerdiń arzı etkenine de toǵız jıl. Sonda orıs elshileriniń aldında "qaraqalpaqlarǵa tiymeymiz", dep wáde bergen Abılqayır xan wádesine opadarlıq qılmadı. El úsh iret shabıldı. "Arzınızdı qabıl etemiz" dep ketken orıs elshileri wádelerin umıttı. Qaytama, orıs qaramaǵında sawda qılıwǵa jiberilgen sawdagerler qayıp kelmedi. Hálsiz sanap barsıǵanı, xorlaǵanı ushın gellege-gelle dep, bulardıń da orıs awıllarınıń shet-jebirinen júzlegen bende aydap, qayıtqanınıń sebebi sol. Usıǵan masayrasa da: — "Qaraqalpaq kúshli el" desip, ózlerin ózleri aldarqatıp jubatadı.

Xalqınıń áyyemgi shıǵısı tuwralı inanımly ápsanadar biletuǵın Murat shayıqqa ázeliy dos orıslardan bende saqlaw nadurıs. Ilajı ne? Millettiń ar-namısı usını talap etedi.

Shayıqtıń qıyalına kelmegen náirse joq. Biylerdiń birazı arzı etse de, orıslardıń juwap bermey aranı ashıp jibergeni shep emes. "Dini, iymanı basqa menen bir qáwim bolıw iyt penen pıshıqtı bir qetekke tıǵıw"... Aqbozǵa qamshı tiygizbey, adım-adım júris penen usılardı oylap kiyatır edi. Bir topar iyttiń qańsılasıp kelip qalǵanı oyın bóldi, sergeklendi hám iytlerdi tanıdı. Bul Ğayıp xannıń iytleri, shikarǵa baratırǵan, ya kiyatırǵan. Sonıń arasında búktiń tasasınan onlaǵan atlı shıqtı. Olar xannıń sultan inileri, balaları. Qundızdıń terisin qızıl maqpal menen tıslatıp soppas kiygen, ġarbız qarın jumalaq xan qara qasqada melshiyip, atlılardı baslap kiyatır. Kútilmegen ushırıasıwǵa shayıq albrap, at ústinen sálem berdi.

— Shayqımız, azıp ketipsiz, dem alıwdıń mánisin. bilmeseniz kerek, — dedi xan sálemdi qabıl etiw ornına.

Joldasları túyilgen tekelerdey ġırq-ġırq kúldi.

— Xan háziretimiz sezgen bolsa, solay shıǵar, — dep múlayimsidi shayıq.

— Shayqımız, shikarǵa shıǵıp turıw kerek, bilay shıqsań teńizdey dala bar. Kún shıqqanda qashqan kiyik kún batqansha qashsa da, kórine beredi. Júdá jazıqlıq, oy-oy! Mende ór teke dey oynaǵan ne bir iytler bar. Kún shıqqanda quwsa, kún batqansha sharshamaydı, almay qoymaydı. Shikar degen qızıq, Quran oqıp-oqıp sharshaǵan basınız tazalanadı.

— Esimizge kelmese keńes bergenińiz ushın minnetdarmız. xanımız.

Xan at ústinde turıp, may tolı kesik ishekтей jiltır barmaqların shoshaytıp, iytlerin bir qaytara sanadı hám sultanlardıń birine "iytlerge gósh tasla" dep buyırdı. Xan iytlerdiń ırıldısına, talasıp jegen qızıǵına qarap, masayradı. Shıdamay attan tústi. Góshke toyıp pa, bazı bir kúshikler ańqawsırıp shette tur edi, xan olardıń jelkesinen tutıp ákelip qanlı góshke tumsıqların bastı. Shekshiyip qalǵan ójet kúshiklerdiń tumsıǵına ózi qan jaqtı. Mes tolı kan alıp shıqqan eken, kishkeneleriniń basın meske tıǵıp mantıqtırdı.

Murat shayıq xannıń bul ırımına ózinshe túsiniپ, tek mıyıq tarttı. Biraq attan túspeди. Xan bir ójet kúshiktiń qara tumsıǵın meske suǵıp otırıп sóylendi:

— Qaraqalpaqtıń din házireti, abaylap turǵan shıǵarsız, awzı qanǵa boyalmaǵan kúshik, úlkeygen soń qanǵa shappaydı, kúshik qan jalap úyreniwi kerek. Jaqsı boladı hám bunday kúshik iyesine úlken opadar boladı.

— Opadarlıq jaqsı nárese, xanımız. Usı opadarlıq penen alǵırılıqtı biziń kúshiklerimiz de úyrense shep bolmas edi, — dedi shayıq.

Xan tańlandı.

— Bunıń nesi qıyın?! Kórip tursız! Úlken ańshı iytke ermey, kúshik ańshılıqqa úyrenbeydi. Sebebi úlken iytтіń qátesin sońǵı iyt tákirarlamay, sumlıq úyrenedi. Al, endi shayqımız, sizde ańshı kúshikler joq ǵoy, onıń ústine siz ańshılıqqa ıshqıpaz emessiz.

— Keshirersiz, xanımız, kúshiklerimiz dep balalarımız haqqında aytpaqshı edim. Siz aytqanday bolsa, biziń balalarımız úlkenlerdiń qátesin tákirarlamas edi, xanımız.

— Há, túsindim, balalardı da usılay úyretse boladı, — dedi xan. — Endigi shikarda balalarıńızdı ertip keteyik pe?

— Onda da boladı, xanımız, — dedi shayıq ashıwdan ózin zorğa toqtatıp. — Biz qartayıp kiyatırmız. Balalardıń arasınan elge basshı tayarlap berseńiz, úyretseńiz dep aytpaqshı edim.

— Qarsı emespen, — dep xan bir at qosshısına burılıp, anaw kúshik nege aqsadı? — dedi hám atına mindi. — Kettik pe, shayıq.

Olar xan awılına — "Jańakent" tamangá qaray júrdi. Xannıń miyzamın ańlap shayıq úzilip qalğan gápin jalǵastırdı.

— Xanımız, búginginiń jası kishisi, erteńginiń jası úlkeni ekenin sizden úyrenip, sizden bilse boladı. Iytlerińizdiń alǵırlıǵı sonı ańlatıp tur, kúshiginde úyretedi ekensiz. Endi balalarımızdı aqılǵa úyretip berseńiz, ólsek "xangá durıslı xızmet qılǵanday izimizde bala qaldı" dep keter edik.

— Olay bolsa eldiń barlıq jas jigitleri — shákirtlerińiz jıynalsın. Meniń atımnan hámme urıwǵa buyırq beriń. Aqıllısınan tańlań, men qáwenderligime alaman. Biraq Orazan batır usaǵan ójet, kótere kókirek bolmasın. Onıń balası, aytpaqshı, sende-aw, qalay ózi? Minezi ákesine usamaǵan ba?

— Xanımız, Orazannıń balasınan táshwishlenbeńiz, aqıllı. Al endi jas jigitlerdi jıynawǵa qashan atlı jibergizsek eken?

— Xabardı ózim bergizemen. Polat jasawıldı jiberip alaman. Eger tamasha kórgińiz kelse, erteń kelińiz. Búgin kúshiklerdi úyretiwge mázi shıqqan edik. Sıralqı bere almadıq.

Sharshap kiyatırǵan Murat shayıq xannıń "házir birge júr" demegenine quwanıp "diydar, diydarǵa túskenше xosh, xanımız" dedi de, atınıń basın burdı.

* * *

Maman Amanlıqtı kútip Allayarlar menen kún batqansha otırdı. Basqılastı. Kúlisti. Kóp keshige berse bolmaydı, shayıq kelgen bolsa ján-jaqqa adam jiberip izletedi. Sol ushın gewgimlete qayttı.

Jáne kewilsiz. Keń iyinleri qısılǵan, qalpaǵı mańlalayına eńterilgen. Shekpenin qawsırmaǵan. Shalǵayları sál epkinge jelpildep kiyatır. Qarańǵıda "assalawma áleykum, Maman aǵa!" degen tanıs dawıs oǵan jan endirdi.

— Haw, Amanlıq!

Amanlıqtıń iynindegi qara júń dorbasha awırılıq etip terlegen edi. Mańlayınıń terin alaқан menen sıpırıp, appaq tislerin kórsetip kúlip tur. Sonsha júk kóterip sharshağan bolsa da, muńaymağan bala aldında úskini quyılıwı naqolay kórindi me, Maman da kúlimledi. Dorbashasına úńildi.

— Awır ma?

— Qáne, kótere almay tarbayaqlasam. Eki-úsh kúnge napaqa bolar edi.

— Dasturxandı ırń-jınsız tapsırdıń ba?

— Qosqa bardıń ba? — dep kúldi Amanlıq. — Tapsırıwǵa tapsırdım, sıbaǵam da mol boldı.

Maman oǵan izin sóyletpesten dorbashasın óz iynine saldı.

— Júr, aparısayın.

Amanlıq "óytip qısındırma, aǵa" dese de qılmadı.

Jol-jónekey ásten gáp basladı.

— Amanlıq, eger, men bende orıslardı bosatsam, sen ne der ediń?

Amanlıq oylanıp ta turmadı.

— Qoy qoraǵa shapqan qasqırlardı óz maydanına jiberген adamdı jurt shaymiy deydi ǵoy, — dedi.

Maman uzaq únsiz júrip, Amanlıqqa shala esittirip gúbirlendi. "Qarawıllar qapıǵa jolama" dedi. Allayarǵa oylassem, onıń "bendelerdi tawıqtıń basın jegen adam bosatadı" dep, ózi kóz jas tóгіp júrip, basqalardıń, kóz jasına rehim etpegeni qalay?"... Al bul da sonday...

Qaptaldan ótip baratırǵan attıń bir pısqırığı Mamandı irkti.

— Toqta, Amanlıq, — dep iynindegi dorbashanı alıp oǵan uslattı. — Shayıq atamnıń atı pısqırdı. Kettim.

Maman aljaspaǵan edi. Shayıqqa kórinbey onnap burın úyine jetiwge talaplandı. Qarańǵıda juwırıp baratırıp, shayıqtıń úsh atlı menen irkilip sóylesip turǵanın kórdi. Atlılar, keshqurın jaw kelip, mallardı aydap ketkenin barlap atır eken.

— Haramıy náletler! Úh! Abılqayırdıń usı tórtinshi iret jalataylıq qılǵanı, — dep shayıqtıń sarsılǵanın esitti.

Bul jamanlıq xabar ıras bolsa, 1731-jılı rus elshileri aldında qaraqalpaqlarǵa qol salmaymız dep bergеп wádesin Abılqayırdıń tórtinshi iret shaymalap, elge oyqan salıwı edi.

3.

"Ne degen áp-tap! Mıs qaynaydı. Samal emes, ot esip tur. Áy, quda, bendeńdi óziń aya! Rehim et!".

Mine, bul gáp tek jazda emes, qısta da aytıla beretuǵın gáp edi. Tómengi qaraqalpaq eliniń óńsheń jası úlken biyleri bas kossa, hámme jaq laplap turǵanday, ishleri ǵıjlap, tútigedi. Hávır shıǵara almay, shıp-shıp terge túsedı. Júktiń salmaǵına shıdamay bir-birinen kóredi.

Murat shayıqtıń toǵız qanatlı otawınıń artqı jup keregesi ashıq. Jez shiy esigi túriwli. Búytpese, ishtegiler erip ketejaq. Erinleri "fuf, fuf!" etip uyıqlap atır. Qoydıń góshi piskenshe mızǵıp alıwǵa pırsat alǵan tómengi qaraqalpaq eliniń "qaymaqların" shıbınnan qorıǵanday, Murat shayıq ǵana uyqısız. Qalpaǵı menen jelpinip, shep qaptalǵa shókken narday jambaslap jatır. Bazda keregeniń kózgeneklerinen ashshı quyash penen buldırlaǵan taw jarlarına sıǵalanadı, onnan nár joq, qayta bar samaldı irkip tur. Esikke burıladı. Awıldıń qubla shetiniń saqshısında, jalǵız túp emen mǵlǵıp tur. Shayıq onnan da salqınlıq kútedi, nársiz. Tek ǵana aynalasındaǵı kók maysa ańqıydı, sonıń jupar iyisi ǵana úyge álle qanday lázzet jiberip tur. Bul azlıq eteme, sezbeydi. Jelpinedi.

Shıǵırǵan ıssı, lekin awıl arası tınımsız. Mal jetelegenler, eshek mingenler, alısraqta túyeliler, atlılar olay-bulay ótip turıptı. Analarınıń etegine oralǵan jalańash balalar qońızday juwırsadı. Dorba asınǵan qosaq-qosaq jaslar, kempir-ǵarrılar bir-birine baylanǵan sıyaqlı bir tayaqtıń eki ushınan uslasıp ótip turıptı.

Bunday kórinislerge kózi úyrenip qalǵanlıqtan onsha elestire bermeytuǵın shayıq búgin basqasha keyipte.

"Sońǵı gezde el arasında paraxatshılıq ornap kiyatırǵanda jáne jaw darıdı. Pada—pada mallar aydalıp ketti. Bul zamanda malsız adam — baxıtsız. Kim maldan ayrılса baxıttan, baǵ-dáwletten ayrıladı.

Ózi zorǵa kún kórip atırǵan eldiń basına qurbaqa jawdı da turdı. Quday bir hújjetli xanlı da qılmađı ... "Shayıqtıń kózlerine jas quyıldı. Onıń kóz jas tókkenin sırttan qarap ańǵarıw qıyın edi. Jasında semiz bolıp, qartaya kele azıp, betleri qaltalanǵan bul adamnıń kózleri astındaǵı jıyırıqlarında, dóńgelengen ǵarrı kózlerden sorǵalaǵan jas túwe bir qasıq suw jaylasqanday edi. Sonlıqtan kóz jasların sıpırmadı. Oń qaptalda jatırǵanlarǵa moyın burdı. Olardıń tórgisi Qońırat urıwınıń jası úlken

aqsaqal—biyi, saqal—shashı quw párindey aq, ırısqul biy, onnan tetesi — kósenamay kisi, mańǵıtlardıń biyi Ubaydulla, úshinshisi saqalı aq, shashı qara adam — qıtay urıwınıń biyi Dáwletbay biy, esigirektegi eń shetkisi shashı aq, saqalı qara-jalayır urıwınıń biyi Esim biy.

Bul ataqlı urıw basshıların úyine jıynap qoy soyıp kútip atırǵan Murat shayıqtıń oyı uyqılatıw emes edi. "Abılqayır xannıń atlıları eldi jáne talap ketti. Endi ne qılıw kerek. Biyler ne keńes aytadı?" — dep oylasıwǵa shaqırǵan edi. Biyler hárqashanǵı ádetin qılıp, kelgen pátte orınǵa talastı. Jası úlken ırısqul biy azǵana mızǵıp edi, qalǵanları da kıysyıldı. Házir olardıń qaysısı shın uyqıda, qaysısı ózgelerdi baǵıp otırǵan kisi qusamayın degen oy menen oyaw, jatır, biliw qıyın. Bul ójet biylerdiń háreketlerine bawırı qamılǵan shayıq sırtqı kóriniske shıdamay, qalpaǵınıń ernegi menen betin sıpırdı hám olardı oyatıw máqsetinde "óhó—óhó" dep jóteldi.

ırısqul biy bas kóterdi.

— Shayqımız, uyıqlap ketippiz, biyádeplilik bolmadı ma?

— Kisi uyıqlayman dep ómiriniń jartısında ne bolǵanın bilmese kerek. Sizler uyıqladıńız, men pútkil eldi alaqanımda kórgendey bolıp otırdım, — dedi shayıq.

— Astapıralla! Shayqımız, biyádeplilik bolsa keshirińız, — dep Dáwletbay biy bas kóterdi. — kózimiz ilingenine bir kese ıay ishim boldıma eken?

Murat shayıq betin qalpaǵı menen sıpırıp kekesine keńk—keńk kúldi.

— Bir kese ıay ishim túwe, kirpik qaqqansha dúnyada adam payda bolıp, dúnyadan adam ketedı. Qanaat etıńız, biyim, — dep Ubaydulla biy basın kótermey jatıp sóyledi. Jalayırdıń Esim biyi:

— Yapırmay, qudayım ottı jaqtı-aw! — dep esnep túrgeldi.

Biyler alma-gezek dalaǵa shıǵıp kelip qolların juwıp orınlarına otırdı.

— Áziyz biyler, qaraqalpaq eliniń aǵaları, — dep gáp basladı Murat shayıq. — Men sizlerdi úyden jıynalıp duz ishsin degende, aytajaq oyım bar edi. Uyqıńız qanǵan bolsa, tillerden ziban bersek ...

— Júdá bárekella, shayqımız. Siz shaqırtpasańız da jıynalıp, oylasıwǵa keliwimiz kerek edi, — dedi ırısqul biy.

Basqaları da "awa, shayqımız, awa" desip onı maqulladı.

Bir qolında qabaq shılapshını, ekinshi qolında mıs qumanı bar xızmetker kirip, awqattırın tayın bolğanın bildirdi.

Gáp kesildi.

Murat shayıqtırın bir ádeti, awqat ústinde tamırı tereń ketip kisini oylandıratuǵın gáp aytıwdı jaqsı kórmeytuǵın edi. Hawa ırayınan ǵana gáp qozǵadı.

— Pay, qudayımnıń kúni de jandı-aw! Ot esip tur, ot! Ózin-ám orınsız qonǵanbız ba, taw bizge samal jibermey, baqırashqa salǵanday, quyashqa tutadı. Degen menen qısta házi bar.

Shayıqtırın gápın hámme jóplep, kimisi házir taw etegine máyek qoysa pisip kalatuǵının, kimisi demin zorga alıp otırǵanın ayttı. Túriwli esikten kóz ushındaǵı jetim emenniń astında qozǵalǵan ıbir-jıbir gellelerdi kórip shayıq gápın jalǵastırdı:

— Quday qanday sheber. Sırdanday jerge jalǵız emen kógertip bendelerin jarılqap qoyıptı. Sol emen bolmaǵanda anawlardıń miyleri loqıldap keter edi.

Murat shayıqtırın sarı ala júnles kópegi bosǵanı dastanıp jattı. Biyler shayıqqa jaranıw ushın ba, yamasa toyǵanı ushın ba, aldılarına qoyılǵan ustaǵanlardan iytke pay tasladı. Iyt súyeklerdi kútá erinsheklik penen ǵayzap atır.

Qansha ıssı bolsa da, dorba asınǵan jalań ayaqlarǵa kóleńke awıspaydı. Esik aldınan jekke-siyrek ótip turıptı; lytten qorqama, shayıqtırın úyine qayırılmaydı, bolmasa toyıp otırǵan más biylerdiń sarqıtına kóklep qalar edi.

Denesi shoyınday qara, satanları kúygen quwrayday, moynı qutannıń moynınday uzın, ariq bala toǵız-on jaslar shamasındaǵı qız benen dizilisip, esiktiń aldınan bes-altı adım ótip bolıp, izge aynaldı hám shayıqtırın bosǵasına kelip dizerlesip, ekewi qatar otırdı.

Sarı ala kópek bunday áptadalarǵa úyrengenlikten be, yamasa olardıń táǵdirin óz táǵdiri menen teń kórdi me, ırıldamadı, tek moyın burıp bir qaradı da, ádewir eti bar súyekler aldında shashılıwı menen, eki ayaǵının arasına basın tıǵıp, jatıwın dawam etti. Kelgen jas jigittiń putında órmekke toqılǵan góne ishtanı bar, bolǵanı. Shashı ósken, denesi kúnge kúyregen, qayraqtay, qońqı murın, tana kóz, qulaqları alaqanday, izine ergen karındasınıń kirkir aq bóz kóylegi bar, biraq sını dúziw, jrtılmaǵan.

Kómirdey qara shashın sebet burım etipti, burımlarınıń ushı tishqannıń quyrıǵınday. Kózleri jawdıraǵan, gúlshе júzleri qarawıtqan, kún kóringendey juqa kulaqlarınıń tesiklerine shóp ótkerip qoyıptı. Awqatlanıp atırǵanda, bosaǵada jatqan sarı ala kópekten qorqıp hesh kim kele almaganda, batılıq penen kelip otırǵan bul ekewi Amanlıq penen qarındası Almagúl edi. Gezegi boyınsha ózlerine joldaslarına napaqa izlewge shıqqan. Olarǵa biyler tańlanısa qarastı.

Baǵanadan berli kewli eljirep otırǵan Murat shayıq, óz úyi bolǵanı ushın ba, túrgelip barıp bir jilik góshti Almagúlge uslattı, basqalardan esikte otırǵan Esim biy qolındaǵı góshin Amanlıqqa usındı. Olar biylerge mynnetdarlıq bildirip bas iyiw menen qabıl aldı. Biraq ekewi de ash ekenin bildirip birden awızlarına baspadı.

Shayıq Amanlıqtı birinshi kórgende shıramıttı, biraq esine keltire almadı. Úkesi menen ekewiniń atların sorap, bilgennen keyin, biraz kewilsizlendi. Qabaǵı úyildi. Biyler elestirmedı.

Amanlıq túrgelip baratır edi. Esim biy soradı:

— Urıwıń neli, bala?

Gúllán biylerdiń qulaǵı erbeńledi. Óz-ara kisilik jarıstırıp otırǵan biyler birewiniń urıwınan bolıp qalsa kisiliginen ayrılatuǵınday, meniń urıwımnan bolmaǵay desip qıpsalandı. Tap usını túsingendey:

— Urıwımdı bilmeymen, — dep Amanlıq qarındasın ertip jónine ketti.

Hámme bir dem lám-miyimsiz qaldı. Tabaqqa da qol, urılmadı, shıbın ızını esitildi.

Awxatqa pátiya etilip, dasturxan jıynalǵannan keyin biyler qaytadan ayaq sozıp jambasladı. Ҳay ishiw baslandı.

İrisqul biy gáp qozǵadı.

— Shayqımız, baǵana bir nárse demekshi edińiz?

— Umıtpadım, áziyzlerim, umıtpadım, elimniń tóreleri, — dedi shayıq. — Jańaǵı kelgen balanı endi tanıdım. Sizler bálkim, tanımaǵan shıǵarsız. Mańǵıtlar arasında júrgen yabılardıń Daniyar degen jılqımanınan qalǵan tuyaq. Daniyar "Aqtawda" bes aǵayınli edi. "Aqtaban shubırındı" jılı Daniyar biziń menen bul jaqqa kóshti, Qudiyar degen inisi Horezmge Sherdalı biydiń jılqısı menen ketti. Qalǵan úshewi Buxaraǵa, Qıtayǵa qaray awıstı. Birewi jungarlarǵa bende boldı. Daniyardıń

ata—analardı óldi, qız tuwısqanları hár jaqta bir eldiń kesewi bolıp ketti. Aytsań barlıq dárt qozǵaladı. — Murat shayıq gúrsindi. — Bul bala sol "aqtaban shubırındı" jılı jolda tuwılıp edi. Endigi jaǵında "amanlıq bolsın" degen niyet penen atın Amanlıq qoyǵan men edim. Sonnan berli on jeti jıl. Úh! ... On jeti jıl! Ómir zuwlap ótip baratır. Qorlıq penen biybelgi ótip baratır. Bul balanın ákesi menen anası, jańaǵı qızı bir jasqa shıqqanda, bir kúnde óldi. Tırıspaydan óldi. Anası biyshara qızına júkli bolarda almaǵa jerik bolǵan eken. Tappaǵan. Sol ushın Almagúl qoyǵan. Endi biyshara bala urıwın da bilmeydi.

— Urıwın bilmeytuǵın jarimesti de quday jaratadı-a, — dep tańlandı Esim biy. — Áy, quday, ózińe shúkir-á! Qanday halǵa túsirdiń?

— Bul dúnya, dúnya. Aqıbeti oyran dúnya, — dep sarsıldı ırısqu biy.

— Degen menen bolasınlı bala kórinedi, — dep qoydı Dáwletbay biy.

Ubaydulla biy gápke aralaspadı.

— Hár shabıwıl júykemizdi qurtıp baratır. Qayta-qayta azı kúygen xalıqpız. Úrlep ishpesek, endigi úrim-putaǵımızdıń bári jańaǵılardıń kúnine saziwar bolama degen gúdigim bar. — Shayıq muńlı dawıs penen tómén qaradı. — Maqsetim — ózleriniz biletuǵın shınlıqtı esirizge salıp keńesiw edi. Orazan batır da Xorezm eline baratırıp sizler menen jáne sóylesip kóriwdi ótingen edi.

— Maqul etkensiz, shayqımız, — dedi Ubaydulla biy. — Meniń pámimshe, siz erteńimiz haqqında sóylespekshisiz. Bunı men jańaǵı jetim balaǵa ózińiz jilik aparıp bergenińizden abayladım.

— Óz jetimimizge ózimiz shalǵay jappasaq kim jabadı, áziyzlerim?! Adam balası da anaw emendey, — dep túriwli esikten kóringen jalǵız emendi iyegi menen nusqap sóyledi. "Tárbiyasın berip, adam dógereklese, hawijlene beredi, bolmasa, ǵarǵa-ǵuzǵıńa mákan bolıp, solıydı. Qudaǵa shúkir, usıkáraǵa kelip qazaqlardıń járdemi menen jáne boy tikledik. Biraq tik jarda turǵan sıyaqlımız. Bul qazaqtıń Ayǵara biyleri súyese, bir jaǵı iyterip jiberejaq. Endi jıǵılsa, joq bolǵanımız. Qaraqalpaq degen atımız haslan atalmay qaladı. Ğayıp xan bolsa ózlerińizge málim. Issıda terlemeydi, suwıqta tońbaydı, sonda da keńesiwge májbúrmiz. Xandı atlaw — qudanı atlaw. Xanǵa bargansha awırmanlıq ózimizde.

Biyleri oy basıp, aldındaǵı keselerin kótere almadı. Kimisi alaqsıńǵa, kimisi oshaqqa kóz tikti. Júzlerinde ne haqqındadur oy, jan ashıw seziledi.

— Ózlerińizge málim, Abılqayır xan bizge kárwan jolın erkin berip qoyıptı, — dep jáne dawam etti shayıq. — Aqılıma sıydıra almayman, usınıń ózi qanday erk! Biz ótkenlerden baji alamız, bizden xan aladı. Ólip boldıq, berip boldıq, talanıp boldıq. Tórt iret taladı. Baǵana sizler uyıqladıńız, shıǵırǵan ıssıda qansha-qansha jetimler ótti esik aldınan. Bunı men aytpay-aq, kúnde kórip júrsizler. Esabı ne bolar, aqılım jetpeydi. Orazan batır da ketip baratırıp usı jóninde ayttı.

Bir-birin tıńlamay, hárkim ózin óz urıwınıń xanı, sultanı dep daǵazalap júrgen biyler endi bári birge qılıpıldaq kemedede otırǵanday sezinip, bir-birinen artıq ómir súretuǵınına kózleri jetpey qoydı. Táǵdirleri birdey kórindi.

— Kútá úlken salmaq tasladıńız, shayqımız, — dedi Ubaydulla biy.

— Salmaqtı men emes, Abılqayırdıń júwensizleri salıp otır.

— Usı qazaqlar menen jay paraxat qız alısıp, qız berisiwdiń jolın nege tappaymız. Sonda, bálkim, bunday ala-awızlıq bolmas edi, — dedi Dáwletbay biy.

Írisqul biy bas kóterdi:

— Oylanıp qarasań qosıwıspız, biraq tákabbır elmiz. Bılay ótken orıs sawdagerlerin tutamız, bılay ótken Qıtay, Buxara, sawdagerlerine jambas uramız. Sol ushın jawımız kóp. Táwke xan babalarımızǵa "Aq tawdı" inam etip dár bentten baji óndiriwdiń erkin bergeninde, saqıylıq qıldı deysiz be? Átóshkir etip paydalandı. Biz ǵıjlaǵan qozda kúydik, ol jılındı. Házir de solay. Kósewi biziki, qızǵını Abılqayırdıń adamlarıniki. Shayqımız, júdá jaqsı oy saldıńız. Uzaqqa kóz jibergen adamǵa bul ne degen ádalatsızlıq. Kósew qılıp qoyǵanı azday, xan elimizdi talatadı. Jaram jazılar-aw, qara qotır boldı dep quwanǵan kúni ústine duzlı suw sewip jiberedi. Sorı qaynaǵan biz, shırqıraymız.

Ǵarrı biylerge el táǵdiriniń salmaǵı jańǵa túskendey sarsılıstı. Hesh qaysısı ujıbatlı heshteńe ayta almadı.

— Orazan batırdıń ustaǵanlı ne gápi boldı? — dedi Írisqul biy állen waqıttan soń.

— "Awzı kúygen úrlep ishedi" degen gápti aytqan sol. Ol ele bayaǵı orıslar—orıslar degen niyetinde. Solar aǵalıq qıladı deydi.

— Aytpaqshı, orıs bendelerdiń halı qalay eken? — dep qızıqsındı Esim biy.

— Musılman qılıwdıń talabındamız. Orazannıń ulı Maman júdá zor bala boldı. Bárin begishtirip dinge salıp atır.

— Siziń sharapatıńızdıń kúshi dá, — dep Ubaydulla biy xoshladı. — Orıstan bende saqlaw xalqımızǵa qanday abıray hám aybat boldı. Esitkenler bizdi kúshli dep, sırttan qorqıp júkse kerek.

— Áziyz biyler, Orazan batırdı uzatıp qaytıp kiyatırǵanda Ğayıp xanǵa jolıǵıp, erteńimizdiń ğamın jewge wádesin alıp edim, — dep shayıq jas jigitterdi sınaw jóninde xan menen keliskenin aytıp saldı. Biyler ań-tań bolıstı. Írisqul biy azǵana oylanıp:

— Durıs bolǵan shayqımız, — dedi. — Bárimiz de qartaydıq. Bizdiń Qońıratqa ataqlı Bayqoshqar biydiń Esengeldi degen balası bar, pitken aqıl, pitken dana. Áne sondaylarǵa liykin berilse, shep bolmaydı. Jaslardıń erinlerin qanǵa basıp ta, qara jerge basıp ta úyretiw kerek.

— Bayqoshqar biydiń Esengeldisindey balalardı bizdiń mańǵıtlar-ám tuwǵan, — dedi Ubaydulla biy.

Dáwletbay biy menen Esim biydiń jaq jarıstırajaq bolǵanın sezgen shayıq aldın aldı.

— Tartıspańlar. Erkegi bolsa, qatın qısır qalmaydı. Biraq kim qalay tárbiyaladı, xan aldında jıynalǵanda kóremiz.

— Kúshiginde talanǵan iyt úlkeygende mırılday ma? Bizdiń balalarımız talanıp ósken, xan xızmetine jaraǵanday ul atı qaraqalpaqtan tabılsa, — dep gúman bildirdi Dáwletbay biy. Hámme oylanıp qaldı. Írisqul biy de heshteńe dey almadı.

— Shayqımızdıń iqlası ketip júrgen shákirtleri bar shıǵar, — dedi Esim biy.

— Házir aytıw — tuwılmaǵan balaǵa kóylek pishken menen bara bar. Lekin Orazannıń balasınan dámem bar, — dedi Shayıq.

Shayıqtıń tiykarǵı sóyleseyin degeni qazaq xanınıń, jónsiz shabıwillarınan qutılıwdıń jolların tabıw jóninde pikirlesiw edi. Qodireń ǵápler túwesilmey-aq, dalada Polat jasawıldıń attan túspey turǵanı xabar etildi, úy iyesi asıǵıp úyden shıqtı.

Ğayıp xan Murat shayıqqa bergen wádesin tezletipti. Polat jasawıldıń ákelgen xabarı boyınsha azan menen barlıq awıllarǵa atlılar jollandı. Kelesi juma kúni hár bir biy óz awılının onbes penen jigirma bes

arasındağı es aqlı dúziw, bardamlı jigitleydi ózinen qaldırmay, jetim emen qasına ákeliwi tiyis!

* * *

Náwbeti boyınsha haqlap qaytqan bala keshte jańalıq tawıp keldi. "On bes penen jigirma bestin arasındağı balalar xan menen biylerdin sınaǵınan ótse, kálentár biy boladı-mış."

Sopaq baslı Allayar quwanǵanına ba, qulaqların tikireytip, jalpaq murnınıń hár tanawın alma-gezek harıyıtı, misli úrkken tay boldı. Qısıq kózlerin Amanlıqqa qıyıldandıra "nedeysen" degen túr bildirdi. Balalar duw kúlisti.

— Bwl diywanalardıń jarısı emes, — dedi Amanlıq.

— Bilemen, bilemen, — dedi Allayar. Kisige qol jayıwdın úlğilerin kórset, birewdin jutıp baratırǵanın alıp jut dese, aldım adam salmas edim.

Adıraқ kóz, ósik shashlı kishkene Bektemir olarǵa gáp qostı.

— Jasım onbeske jetse, Maman aǵaǵa aytıp jarısqa qosılar edim.

Allayar onıń qulaǵına shertip jiberdi.

— Jası úlkeni násiyatlama!

Kewilli otırǵan balalar jım-jırt boldı.

Degen menen Bektemirdiń keńesi eki jas úlkenge oy saldı. Haqıyqatında da, Maman menen sóylesip, sırlasıp kórgende ne qıladı? Shayıq atası onı jaqsı kóredi. Sózin sındırmay ya Amanlıqqa ya Allayarǵa bay balasınıń kiyimin kiydirip jarısqa salsa. Ho-o! Dáwlet qusınıń qonıwı zárrebaǵış. Aqırı olar da kóp nársenı biledi. Mamanlarǵa usap Shayıqtıń qol astında, tárbiyasında bolıp, oqımaǵan menen, talay-talay esiklerde otırıp kóp oqıǵanlardı, danalardı tırılǵan aqlı gáplerdi esitken. Oy alla, zárre baǵıştan jarılqap xanǵa jaranıp ketse, talay sorlılardıń ıǵbalı ashılar edi. Sonda Mamannıń qádirin umıtpaydı. Shayıqtı da máńgige húrmetleydi.

Olar usı oyǵa toqtadı.

Allayardıń gezegi bolıwına qaramastan, azanda úsh balanıń moynına dorba asıp, haqlawǵa jiberdi, ózleri Mamánǵa jolıǵıwǵa keldi.

Murat shayıq, sońǵı hápteniń ǵalma-ǵalı menen úyli-úylerine tarqan shákirtlerin qaytadan jıynatıp, búgin oqıw baslaǵan edi.

Amanlıq penen Allayar Mamandı Murat shayıqtırn úyiniń (bala oqıtatúǵın ekinshi úyi bar) kóleńkesinen taptı. Moynı iyilgen, úskini quylıp otır. Qaptalında shayıqtırn sarı-ala kópegi ayaqların dastanıp jatır. Olar alıstan-aq Mamangá bir nárese bolǵanın sezdi. Selteń bermey ásten kele berdi. Sarıala kópek alıstan setemlenip, bas kótergende ǵana Maman burıldı. Ekewi de maladay ayaqların ep penen teń basıp kiyatır edi. Tap suw keship sambırlatpaw ushın ayaqların ep penen basıp kiyatırǵan sekilli Allayarǵa kúlip jibere jazlap, ózin irkti hám onıń bir nárese dep qoyıwınıń aldın alıp "sóyleme" degen belgi ushın eki barmaǵı menen erinlerin qıstı.

Maman sarı ala kópektiń qulaǵınan tartıp túrgeltip jiberdi. Olar selt etpesten iyttiń ornına kelip bir-birine asılısa otırdı. Maman úydiń ishine barmaǵın shoshaytıp — "tıńlań" degen buyırıq berdi. Ekewi de kókireklerine qolın basıp ishke qulaq saldı. Murat shayıq sóylep atır:

— ... Xalqırn kiygen kiyim kepiniń, xalqırn miygen at — ısqatırn, xalqırn — anań, xalqırnıń tili — anańnıń tili. Xalqırna qılap qılıw — óz anańa qol salıw menen barabar. Biziń xalqımız qara matam kiyip, sonıń atı menen qaraqalpaq atalǵan degen ápsana bar. Babalarımız Jayhun dáryasınıń. boyların jaylaǵan, bir sahrayı xalıq eken. Iskander Zulqarnayın dúnyaǵa kelip, sol sahrayı xalıqtırn uyası buzıladı, palapan basına, turımtay tusına ketedi. Qılıshınan qan tamǵan Zulqarnayın shabıwıl menen Jayhun boylarına jetkende, bir sahabası mınanday aqıl beredimish: "Xalıqtırn baǵınǵanınıń belgisi, qızların súnnetke endirsin". Bul shárt xalıqtırn iza otına may quyıp lawlatadı. Jayhun boyınıń pútkil halqı kek atına minedi. Xalıqtırn úlken qozǵalańı baslandı. Qozǵalańdı baslaǵan batır basına matam qalpaǵın — yaǵnıy qaraqalpaq kiyip shıqqan eken. Iyilmegendi at tuyakları astına jenship, álemdi titirentken Zulqarnayınnıń láshkeri neni shıdatsın, xalıqtırn batırın tutıp, alıp, torańǵılǵa astıradı. Bunnan keyin xalıqtırn buringıdan da beter iza otı qaynap, duyım jurıt sol batırdıń matam qalpaǵınday qalpaq kiyip, atlanısqa shıǵadı. Adam qanı suw bolıp aqqan qırǵın baslanadı. Iskenderdiń kurallı láshkerine tótepkı beriw qıyınlasıp, qaraqalpaqlılar qonısın taslap, posıp kóshiwge májbúr boladı. Qırımǵa qaray kóshedi. Orıs qol astına qaray kóshedi. Áne, balalar, sol matam qalpaǵın kiyip posqan xalıq toparı biziń babalarımız. Lekin basında matam, kókiregi haq xalıq shın dosların tabadı. Orıslar menen

shiyeme—shiy otırıp, bir dasturxannıń nanın bólisip jeydi. Orıs knyazları menen tatıwlasıp, biriniń jawı ekinshisine jaw, biriniń dosı ekinshisine dos bolıp birigip ketedi. Biraq bul da uzaqqa barmaydı. Dúnyanıń bir múyeshinde Shıńǵıs xan degen tuwılıp, zaman jáne astan-kesten boladı, babalarımız jáne qonısın ózǵertedi, aqırı aynalıp, usı Túrktanǵa keledi. Bunda da payan tappadıq. Eń sońǵı awır álamat jungarlardıń shabıwılı boldı. Xalıq endi shabılса, jáne dáreksiz tarqaw aldında tur. Sol ushın kádimiý doslarımızǵa murajat qıldıq. Az deyme, hálsiz deyme námálim, biraq mensinbey atırǵan sekili, ele belgili baslı juwap joq. Qaytama jibergen sawdagerlerimizdi talaǵan. Olar qaytpadı...

Maman Amanlıq penen Allayardı túrtip. "túrgeliń" dep ім qaqtı. Olarǵa shayıqtıń áńgimesiniń aqırın tıńlaw qızıq edi. Mamannıń shırayın qatal kórip, izine endi.

— Ne ushın, ne ushın? — dedi narazı Allayar sıbırlanıp.

— Házir aytaman, — dep Maman olardıń ekewin eki qoltıǵına alıwı menen awıldıń arqasına qaray júrdi. — Bul ápsananı shayqımız burın-ám aytqan edi. Kerek bolsa, izin aytıp beremen, Iskender Zulqarnaynnıń waqtında matam qalpaǵın kiygen xalıqlardan Jayhun dáryasınıń boyında ele bar bolsa kerek. Meniń atam solarǵa ketti. Shayqımızdıń bunı aytıp otırǵanıń mánisi — kim azańdı birge azalamasa, ólińe jılamasa, shın dos emes demekshi.

— Iyt penen kóleńkede otırǵanday ne gúnań boldı? — dedi Allayar.

Maman muńayıp kóp jerge shekem sóylemedi.

— Gúnam ba? — dedi Maman állen waqıttan soń. — Gúnam sizlerge de belgili. Ekewińizge de aytqanman. Qarawıllardan esitipti.

— Orıs bendelerdi bosatıw oyındı ma? Men shayıq atamnıń ornında bolǵanda, seni iyt penen kóleńkede otırǵızbay, pıshıq penen qosıp qapqa salıp sabatar edim. Nege adırayasań? Azalı kuninde matam tutpaǵan, ólińe jılaw ornına, qalasına barǵan sawdagerlerińdi talaǵan, eski dos eken dep mensinbegen eldiń adamlarına jaqsılıq jarasa ma?

— Sen nege jorǵalay bereseń — dep Amanlıq sóylep kiyatırǵan Allayardıń iyninen tarttı. Allayar toqtaǵan soń:

— Maman aǵa, qashanǵa shekem ayıplısız? — dep soradı.

— Búǵınshe. Keshirim sorap barsam keshiredi.

— Jańa keshirim soraw ushın oylanıp otırma edińiz! — dedi Allayar jáne.

— Joq, doslarım. Shayqımız bir aytqanın hesh qashan tákirarlamas edi. Gáde danalıqlar, gáde sheshiwi qıyın jumbaqlar aytatuǵın edi. Shákirtlerine mensiz aytqan jańa gápplerin esitpey qalaman ba dep ketpey otır edim. Burın aytqan ápsanasın tákirarlawdan ketpekshi edim, sizler keldińiz. Shaması, izin maǵan ákelip toqsırmaqshı. Tırńlaǵım kelmedi. "Haq is ushın, adam balasına jaqsılıq qılıw niyetim nadurıs bolǵan eken", dep keshirim soraǵansha, qańǵırıp-aq ketemen. Sizler menen bolǵanda ne qıladı maǵan?

Amanlıq bas shayqadı.

— Oylan, jası úlken. Ara-tura kelip, bir maydan kúlisip ketkeniń bolmasa, bizde jassız kóz bar ma? Borodin orıstıń saǵan aytqanında, qosımızdıń jartı jaǵı kóz jastan ızǵar.

— Qalǵan jartısın qurgak qılıp qoyǵan biziń kúlki, — dep Allayar kúldi.

Hesh qashan muńaymaytuǵın bul jigittiń kúlkisine Maman da, Amanlıq ta qosıldı.

Maman Amanlıqlardikiinde mudam qalıw bılay tursın, sol kúni túney almadı. Izinen adam keldi. Murat shayıq kelsin dep jiberipti. Báلكim, ullı shayıq keshirgen shıǵar. Maman kóp oylana almadı. Óz atası kóz aldına keldi: "Shayıq atańnıń zeynine tiyme, sadıq bol" dep qulaǵına yasıyın oqıp turǵanday.

Qayttı.

Ol ózinen-ózi basqı tawıp júrgeni ushın Amanlıq penen Allayar kewilge alǵanların ayta almay qaldı. Aytqan menen, shayıq "yaqshı" degen menen, awıllardı neshe mártebe aralap qol jayǵan diywanalardıń bay balaları ekenine kim isenedi? Jurttı aldap, mártebege umtılgannan diywanashılıq jaqsı!

4.

Juma.

Jurt bul kúndi kútá isenimsizlik penen kutti. Sebebi bul jerdiń tábiyatınıń ózi ózgermeli. Jaz ba, qıs pa, jıldıń qaysı máwsimi bolıwına qaramastan, kún ózgerip sala beredi. Jazda da ala-sapıran dawıl turadı.

Alıs jaqlardan shań ákeledi, kóz ashtırmaydı yamasa jawın boladı, suwdan kiyimlerinıń etińe jabısıp, tislerińe shań kiredi. Eldiń xanı Ğayıp xannıń minezi de usı jerdiń tábiyatına megzes. Kápelimde ózgeredi. Usı káranıń urıǵınday sál epkinge qıysayıp qala beredi. Sonıń aldın alıw kerek. Pitiwaja bolıp turǵan isti buzıp, xan wádesin shaysa, shayıqta da abıray qalmaydı, sol ushın shayıq Ğayıp xanǵa jáne bir barıp qayttı. Jaqsı is baslap atırǵanına isendirip marapatlap qayttı.

Májilistiń kúni ózgermedi. Belgilengen juma kúni hámme jetim emenge qaray ıǵıldı. Adamlardıń júzlerinde ayrıqsha quwanış, álle qanday úmit ushqınları, shadıqorramlıq. Hár qaysısında qıylı-qıylı oylar. Qaysı bala dilwar bolıp jeńetuǵının gáp qılıp, óz-ara tarısadı.

Pikirleri alshaq bolsa da, bárininıń máqsetleri bir. Túbinde argısında bar dáyekli bir bala dizgin alǵay. Hámme izine eredi.

Jetim emendi gileń ash—arıqtıń úyi dese boladı. Dumanday, japıraqlı. Panasızlar quyashlı issını usı kárada ótkeredi. Adam úilmegenlikten astı tegis, jerge jabısıp ósken maysa giya maqpal gilem tósegendey. Sayamanlı, aynalası awıl boyınsha eń gózzal, hár qıylı jasıl shóp iyisi ańqıǵan xosh jupar iyisli sulıw jer. Qáyerinde otırsań da, tósek talap etilmeydi. Ústińe girbiń juqpaydı, izǵar ótpeydi.

Issı, lekin ortaǵa ot jaǵıldı. Bul Murat shayıqtıń tapqan aqlı. Oylasıq, oshaq átirapındaǵı bir úydiń oylasıǵına usasın, wádeni buzǵandı ot ursın, úyi jansın!

Xan otıratuǵın jerge, ottan sál alıs biyiklew jerge, eki kiyiz benen gilem tóseldi. Kelte ayaqlı xan ğarbızday jılısıp kelip tósekke shıqtı. Biylerdiń jas úlkenleri — Murat shayıq penen ırısul biy ortaǵa xandı alıp otırdı. Basqa biyler, aqsaqallar, ózleriniń jasına, eldegi abırayına, qarawındaǵı xalqınıń sanına qaray olardıń úshewin qorshalap orın alıstı.

Ğayıp xan qalaqtay qısıq basına qara qalpaq kiyip kelipti. Bunısı qaraqalpaqtıń dástúrin qılǵanı, quwdıń quyırǵınday saqalı kókiregine basılıp, kelte moynı búgilip otırıptı.

Murat shayıq qayta-qayta jutınıp, kózleriniń aldın aq súp oramal menen qayta-qayta sıpırdı. Ján-jáǵına qaranıp, kelgenlerdiń ğawqıldısı basılıwın kútti hám xannıń qulaǵına bir nárse sıbırıláp bolıp, onıń iyek qaǵıp maqwillawınan keyin kópshilikke qarap alaqańın alaqańına urıp shappatladı. Bul "tınıshlanıń" degeni edi.

Jurt siltidey tındı. Murat shayıqtıń "sóyleymen" degen isharatına barlıq dıqqat awdarıldı.

— Xalayıq, tómengi qaraqalpaq eliniń áziyz azamatları, gápime qulaq salıńlar ...

Jurttıń bári qaraqalpaqlı. Maysa shópıli taw kánarına dáw zamarrıqlar payda bolıp, alıstan qaraǵanda, bárine bir qara shatır jawıp taslaǵanday, qıymılsız, Murat shayıq dawam etti:

— Matam qalpaǵın kiyyp kelipsiz, áziyzler, matam qalpaǵın kiyip qaraqalpaq atanǵan zamanlar izde qaldı. Kewlińiz kirshiksiz bolsın. Aqıbeti qayırılı bolsın, áwmiyin!

— Áwmiyin!!! — dedi hámme.

— Áziyzlerim qulaq salıńlar. "Aq tawdan" posqalı qansha azap shektik, qansha xorlıqlı kúnlerdi bastan ótkerdik. Máqsetimiz ótken awır kúnlerdi eslew emes. Birpara jası úlkenler qartaydı, mártebesi artıq, aqlı zıyat xanımız benen sırlasıp edik, xanımız búgingi quralpaǵa ıqrar etip, adamgershiliktiń joqarǵı basqıshın etti. Hasıldıń tastan aqıldır jastan shıǵatuǵının ózi aytıp, áziyz xanımız, jas jigitlerdi sınap, erteńgi el aǵasın izlep tabıwǵa másláhát berdi.

— Aql gáp shayqımız, — dep jurt gúwlesti.

Ǵayıp xan túrgeldi. Alaqanın alaқанına urıp otırǵanlardı tınıshlıqqa shaqırdı. Ottıń átirapındaǵı mollam dógerek jurtshılıq ses—semirsiz kókireklerine qolların bastı. Jawdıraǵan qara kózler xanǵa telmiristi.

— Halayıq, xalayıq! — dep qırıldadı xan. — Men jas jigitlerge úsh soraw beremen. Meniń izimnen hár urıwdır bas biyi bir-birden soraw beredi. Din háziretimiz Murat shayıq eki soraw berse erki bar. Eger jas jigitlerden kimde-kim ortaǵa taslanǵan sorawlarǵa durıs juwap berse usı otırǵan xalayıqtıń iqlas, muhabbetine saziwar bolsa dana degen ataq aladı. Meniń bas keńesgóyim boladı. Biy boladı. Bilip qoyır, bul qaraqalpaqtıń áyyemgi ata-babalarında bolıp, soń batıl bolǵan usıl. Men jańartıp otırman. Ǵapılda qalmańlar. Tayar otırıńlar. Dıqqatlı bolıńlar. Birinshi sorawım "Dúnyada xan kóp pe ya qara puqara kóp pe?"

Xan otırdı. Kópshilikten mış-mış sıbrılı payda boldı.

— Xanımız, sorawıńızdı tez-tez sheshse boladı, — dep sıbrıladı ırısqul biy, — Bul sorawǵa Qońıratıń Bayqoshqar biyiniń ulı Esengeldi juwap

bersin. Adamlar tımtırıs otırıptı. Atın aytıp túrgeltsem qáytedi, baslap jıbersin. Aqır kósh baslanbasa, táwekelshi bolmaydı.

Ğayıp xan maqullap bas iyzedi.

— Bayqoshqar biy ulı Esengeldi túrgel! — dep dawısladı ırısqul biy.

Súwen jaqlı, sulıwshıq, súlingir ariq bala sur shekpeniniń jaǵaların dúzestirip, shabbi asıqtay shırp etip túrgeldi.

— Lábbáy, biy ata!

— Xanniń sorawına juwap ber, balam.

— Alpıs mıń úyli qaraqalpaqqa bir xan bar. Soǵan qaraǵanda dúnyada xan az, qarapuqara kóp, biy ata, — dedi Esengeldi.

"Siz ne deysiz" degen názer menen ırısqul biy oń qaptalındaǵı xanǵa burıldı. Xan juwapqa qanaatlansa kerek, sál qozǵalıp mardıydı.

Bul saltanatqa Amanlıqlar da kelgen edi. Izgi qatarda otırǵan Amanlıq birden tikeydi.

— Shayıq ata, xanımız urıqsat etse, usı sorawǵa men de juwap berip kóreyin, — dedi.

Biyler xanǵa, xan biylerge, jıynalǵanlar bir-birine qarastı. Kópshilikten:

— Urıqsat etińiz, xanımız! — degen hawaz shıqtı.

— Meyli, aytsın, biraq esap bolmas, — dep murnınan mińgirledi xan.

— Menińshe, xan kóp, qara puqara az, — dedi Amanlıq.

Adamlar "haw, aljastı, haw.." dese qaldı.

Amanlıq ornına otırdı.

Ğayıp xanniń qalpaǵı dirildep, saqalı jıbir-jıbir etip etti.

— Sóz bermew kerek edi, buzdı — dedi biylerdiń biri.

— Ondaylardı bunday jıyınǵa shaqırıw qáte, — dedi ekinshi dawıs.

Maman túrgeldi.

— "Shayıq ata, xanımız urıqsat etse, men juwap bersem" qáytedi? — dedi ol kútá álipayımlıq penen.

— Sen nesine hálek bolasań? — dedi bir dawıs. — Esengeldi dup-durıs juwap berdi.

Maman onı tırlamadı. Alǵa júrip barıp xanniń aldına bir, shayıqtıń aldına bir, tájim etip, juwap beriwge urıqsat aldı.

— Xalayıq, menińshe Amanlıq durıs ayttı, — dedi ol. — Ne ushın durıs? Dúnyada óz kewline xan emes adam joq, sol ushın xannıń kóp bolǵanı dep oylayman.

Adamlar: "Dál juwap, durıs" desip shuw etti.

Ǵayıp xan qızardı. Sonda da sır bermedi.

— Ekinshi sorawım: "adamdı ne azdıradı"?

Bir shoq adam dawıs qosıp, "adamdı kesel azdıradı"! dep baqırısı.

— Birimlep! — dedi shayıq.

Jáne bir shoq tıńlamay "adamdı joqshılıq azdıradı" desti.

Xan qısıq shekesin kos kollap qısıp, túrgeldi hám ǵázebetlendi:

— Bilip koyıń! Biytártpılik etseńiz, tarqatıp jiberemen, tarqatıp Túsiniń!

Hámme qaytadan tınıshlandı.

— Xanımız, urıqsat etińiz, — dep Maman jáne tikeydi, — Báلكim, berilip atırǵan juwaplar durıs shıǵar. Biraq, bunday sorawlarǵa juwap beriw ushın oylanıw az. Kóp jasaǵanlar biler, báلكim. Menińshe, adamdı qulaq azdırsa kerek, xanımız.

— Juwabıń maqul, balam, — dedi xan birden. — Men haqqındaǵı shuǵıl sózlerge qulaq aspaw kerek. Azıp ketesiz.

— Bárekella, Orazan ulı, — dep maqulladı otırǵanlar.

Xan sergeklendi. Kewillendi.

— Úshinshi sorawım: "adamnıń dizgini nede?"

Hesh kim qıbırlamaydı. Maman jáne tikeyip, qádimgisinshe juwap beriwge urıqsat aldı.

— Xanımız, adamnıń dizgini tili bolsa kerek. Tilin tıymay adam irkilmeydi, aqırı.

Xan jáne maqulladı. Endi sorawınıń tamam bolǵanın, juwaplarǵa kewli tolǵanın aytıp, Murat shayıqqa náwbet berdi.

— Men bir soraw beremen, — dedi Murat shayıq. — Aqıl tórkini nede ekenin kim aytıp beredi?

Hesh kim qılt etpedi. Maman Amanlıqqa bir názer tasladı. Amanlıq túrgeldi hám xan aldına kelip iyildi.

— Aqıl tórkini sabırlılıq bolsa kerek, shayqımız, — dedi hám ornına barıp otırdı:

Shayıq:

— Oyimnıń tórkini tabıldı, — dep saldı. — Men ushın bir sorawdı awılıımızdıń axunı Eshiniyaz axun berse qáytedi?

Ǵayıp xan shep qaptalına burıldı. Írisqul biy makullaǵan túr bildirdi.

— Meniń sorawım: tósektiń hasılı ne boladı? — dedi Eshiniyaz axun.

Esengeldi áwelgisinshe shalt túrgeldi,

— Tósektiń hasılı jaynamaz boladı, xanımız, — dep ol xannıń aldına barıp eki búgildi. Onıń háreketin de, juwabın da Írisqul biy menen Mwrat shayıq teń maqulladı.

Gezek Írisqul biyge keldi, biraq ol kishipeyillik etkisi keldi me, gezegin Ubaydulla biyge ótkerdi.

— Xanımız, — dedi Ubaydulla biy xanǵa burılıp: Meniń sorawım sizikine taqabbıl. Aytsın jigitler, "elde bay kóppe ya jarlı kóp pe?

Izgi qatardan Allayar tikeydi. Biyler onı unatpadı. "Otırsın, kerek emes", "aldı menen óz nanın tawıp jesin" dep ǵawırlastı. Qozǵalań payda boldı. Shayıq Mamannıń kóz qarasınan bir nárse uqqanday xanǵa bet burdı.

— Xanımız, bir saparǵa usı balaǵa da urıqsat etersiz be?

Xan bas iyzedi.

— Áy, bala, — dedi shayıq. — Xanımız ullı rehim menen urıqsat etti. Ayt. Qısqa ayt.

— Menińshe, húrmetli biyimiz, mal baylıǵın aytıp otırǵan joq. Tosınnan bir shabıwıl bolsa, wássalam, malıń ketedi. Baylıq degen nárse adamnıń qanááti. Kim qanáátli bolsa sol bay. Máselen, kúndegi toyǵanıma, men qanáátshilmen. Usı elde mendeyler kóp. Sonıń ushın dúnyada bay kóp.

— Baylıq qanáátte, — dep ǵawırlastı kópshilik.

Endi Írisqul biy soraw berdi.

— Ishi dártli adamdı qalay bilse boladı?

Bir kese ıay ishimgе shekem hesh kim dárpenbedi. Óz-ara sıbrılı kóbeydi. Biyler otırǵanlarǵa qarap telmiristi. Írisqul biy qıyın soraw bergenine hawlıqtı. Xanǵa qaradı. Xan Murat shayıq penen basqa sultanlarǵa alma-gezek burıldı. Usı waqıtta Maman túrgeldi.

— Xanımız, — dep ol ádetinshe xanǵa kelip tájim etip juwabın basladı. — Adamnıń ishki dártin eki múshesinen kórse boladı. Birewi til, ekinshisi kóz. Dárt tilge ursa kóp sóyleydi, kózge ursa jılaydı.

— Taptırn, bala. Lekin, bunı kimnen úyrendiń?

Maman jasırmadı. Kuzma Borodin degen orıstı dinge úyretip júrip esitkenin ayttı. Ğayıp xan selk etti. Qalpağı túsip kete jazladı. Xalayıqtırn awzı ashılıp ań-tań boldı. Sıbırılı kóterildi. Náwbet Dáwletbay biydiki edi. Hesh kimdi kórmegensidi, heshnárse esitpegensidi. Párwayı pánseri halda túrgeldi.

— Xanımız, xalayıq, meniń sorawım joq. Orazan ulı Mamannıń danalıǵına bas iyemen, — dep otırdı. Bul gáp áwelgi sıbırılılardıń ústine mala basıp jiberdi. Hámme dawıs qosın shuwladı. "Maman dana", "Maman ... Arasında Amanlıqtırn, Esengeldiniń atları ayıldı. Bul ala—sapıran dawıstı basıw ushın, Ğayıp xan ırǵıp túrgeldi. Alaqanın alaqańına urdı. Dawısınıń barınsha baqırıp sóyledi.

— Xalayıq, sabır etiǵız. Biyparıq bolmańız. Kimniń dana ekenin kórdińız. Qulaq penen esittińız. Biz Murat shayıq hám biyler menen azǵana másláhátlesemiz. Kim dana ekenin aytamız.

— Házir aytılsın! Mamangá qılaplıq qılınbasın! Maman dana! — degen dawıslar basqa dawıslardı basıp, dalada ústemlik súrdi. Xannıń kózleri apalaqladı. Jurt shıdatpadı. Xan házir juwap beriwge májbúr boldı.

— Qońıratlar basıldı. Yabılar aqıllı shıqtı. Maman jeńdi, — dedi.

Murat shayıq shın kewli menen ırza bolıp, únsiz ǵana kúldi hám túrgelip xannıń shalǵayınai súydi.

Írisqul biydiń kelbeti Murat shayıqtırn kelbetine usaǵan. Jasları qatar, tek kiyimlerinde ayırma bolǵanı bolmasa, jıynalǵandaǵı maqseti de bir sıyaqlı edi. Xannıń házirgi gápinen keyin Írisqul biydiń moyının birew sındırıp ketkendey tómén eńterildi. Xan kelte adımlar menen gibirtiklep júrip "yashań yabılar, yashań" dep Mamannıń moynına biy belbewin bayladı. "Meniń keńesgóyim, atshabar bahadırim bolasań" dedi.

Jurt jáne hár qıylı pikir aytıp ǵawırlastı. Kópshilik makullaǵan menen narazılar da tabılıp atır. Murat shayıq abıraydı qoldan jibergisi kelmey:

— Áziyz biyler, toyımız bar, miyman bolıńızlar, — dep daǵazaladı.

Hár urıw hár jerge shoq-shoq bolıp, óz-ara másláhátke jıylandı.

Qońırat biyleri namısqa kútá buwlıqqan edi. Bir-birine qabaq úyip, xabarlaspay turıptı. Írisqul biy olardı bir jerge toplaı tınıshlandırıwǵa niyetlendi.

— Byiler — dedi, ol. — Bir ǵabırısılıq ketse kerek. Murnıńızdıń tesigi tómen qaramasın.

Biyler óz-ara tońqıldıstı. Biri yabılardıń aldında masqara bolǵanına qıynaldı. Ekinshisi kópshiliktiń aldında qońıratlar namıstı qoldan bergenine ólgisi keletuǵının ayttı. Úshinshisi kópshiliqtıń aldında qızartıp júrekke qoz basqan xandı ayıpladı. Jáne biri búgin yabılardıń toyında qalsa, ábden qorlanatuǵının eskertti. Írisqul biy bárine dáliyl taptı.

— Búginen baslan kárwan joldı qorıw náwbeti qońıratlardiki.

Uılǵanǵa ishi—bawırı qansha ǵıjlasa da, xanǵa kelip, ketiwge urıqsat soradı. Xan zorǵa tur eken: "barıńlar" — dedi. Írisqul biy Murat shayıqqa da, yabılardıń basqa bir biyine de xabarlaspadı. Túneriwi menen bir úzik bulttay atılılardı baslap awılına jol tarttı.

Jawmasa hesh ǵáp.

* * *

Yabı urıwınıń biyleri toparlasıp Mamandı alma-gezek súyip júr. Ustazı Murat shayıqqa birim-birim tájim berip melle shapannıń shalǵayına mańlayların tiygizip atır. Olarǵa ayırıqsha náshe hám qızǵanış penen qarap qıtay urıwınıń biyleri tur edi. Xan kórip qalıp Dáwletbay biydi jekke shaqırıp aldı.

— Ayt, biy, qıtaylardıń oyı qalay?

— Bul isińiz benen jaqsılık samalın estirdińiz, xanımız. Jańa dáwran baslansa kerek,— dedi Dáwletbay biy.

Xan mıyǵınan kúldi. Kók jiydedey kelte bas barmaǵı menen ak murtların ayırdı, ketik tislerin istı.

— Quwan, quwan, biy,—dedi gúrjik moynın aspanǵa qaratıp.— Biraq, abaylı bolıńız. Yabılardıń kókiregi qıtaylardıń kókiregindey emes. Ǵapılda qalsańız, yabılardıń tabanına túsesiz. Yabılar tabanǵa túskendi ayamaydı. Jenship jiberedi.

Dáwletbay biydiń kózleri alaqlap, tili tıǵıldı. Ashıw keredi me, eki iyninen dem alıp bir gúrsindi. Sóylemedi.

— Bar atlanırılar, biy namısı — urıw namısı, —dep xan kelte baqayların taltarılatıwı menen, quwanısıp atırğan yabılar toparına qaray júrip ketti.

Shayıqqa xabarlaspastan Dáwletbay biy de atlandı.

* * *

Bir shette Amanlıqlar da shoǵırtpaqlasıp, óz-ara ǵawırılı qurdı: olardıń oyınsha biy belbewi Amanlıqtıń moynında bolıwı kerek edi. Zorlar zorlıǵın qıldı. Sóyletpedi. Aqıllı sózi bar tildiń erki bolmadı. Qıbrılatpadı.

Abıraylı áke bolǵanda, ana bolǵanda, mal-dáske bolǵanda, bári gúlalagúl bolar edi.

— Óydemeńler, Maman bar, — dedi Amanlıq hámmeni juwmaqlap. — Awıllarımız ústinen toqshılıq samalı esetuǵın boldı.

Amanlıqqa barlıǵı isener edi. Júzlerinde quwanış payda boldı, kishkeneleri bul ǵáptiń mánisin uqpay, taw etegindegi awıldırnı ústine názer tasladı. Allayar hár qashanǵı ádetinshe birewdiń qulaǵına shertip jiberdi.

— Anaǵan qarań, samal yabılardıń toyına un úyirip kiyatır. Ǵarkálláziy toyamız, — dep qubla bettegi dalańlıqta kóterilgen quynǵa qol shoshayttı. Joldasları duw kúlisti. Amanlıq qızardı.

— Meyli, kettik. Maman aǵa ılashıǵımızǵa kelip ketkenlerin umıtpas, — dedi Allayar basqalardı isendirip.

* * *

Kim qanday ǵáp aytsa, bári qula dalaǵa aytıldı. Maman atqa mingizildi. Biy boldı.

Murat shayıq Qońırat penen Qıtay urıwlarınıń ne sebep ketkenin túsinbey, izlerinen atlı shaqırtıwshı jibergen edi; qaytıw bılay tursın, xabarlaspadı da. Onıń menen yabı urıwınıń toyı buzılmadı. Sebebi, Ǵayıp xan qatnastı. Sultan inileri, balaları menen qatnastı. Toy úsh kun dawam etti.

Kópshilik waqıtın shikárda, toy menen kewil xoshlıqta ótkeretuǵın Ǵayıp xannıń miyin aylandıratuǵın, sheshiwi qıyın jalǵız ǵana túyin bar edi. Bul kárwan jol. Onıń jánjeli kóp, dawı ada bolmaydı. Usınıń ústine shawqım kóterilse, "bul sheshiwi qıyın túyin" dep, kalaq basın aldı menen

qasiytuǵın xannın ózi. Negizinde Ğayıp xandı Xan etip turǵan da usı kárwan jol.

Bes jıllıqta orıs patshalıǵı Or dáryası boyına, kishi júz benen aralıqqa jaqın Orsk qorǵanın salıwdı kolǵa aldırdı, Orıs elshileri kelgende olar menen dos bolıwǵa ózi tilek bildirgen Abılqayır xan bul korganǵa da járdem beriwge wáde etken edi. Xalıqqa salıqtı kóbeytti. Sebeppen qaraqalpaqlardıń da jiziya pulın molaytıp jiberdi. El áptada. Qoqtasınlı úyler kem. Sol ushında bas itibar kárwan jolǵa berilgen. Sebebi ótken kárwanlardan óngen baji puldıń ózi eldiń tólemine biraz qosemetkey. Paydanı biyorın shashpaw máqsetinde kárwan joldı nábwet penen qorıwdı urıwlar bólisip alǵan. Xannıń sheshiwi qıyın túyini baji ónbegen jaǵdaydaǵı awhal. Biyler túwe Ğayıp xannıń ózine de baji bermeytuǵın kúshli kárwan basıları ótedi. Ondaylar Abılqayır xanǵa aydap aparılıwı tiyis. Usılay islewdi Ğayıp xanǵa tánha tapsırǵan. Ásirese, orıs kárwanların jolıqtırmay jiberse, Ğayıp xannıń jıǵalı qundız soppası jerge jalp etedi. Soppas ishinde balanıń mushınday bolsa da Ğayıp xannıń gellesi bar. Abılqayır mine usını qatal eskertken. Qaraqalpaq biyleri bolsa tutılǵan kárwan basılardıń Abılqayırǵa jiberile beriwine narazı. Tek naylaj. Xan xanlıǵın etip zorlaydı. Onısız da awız ala biyler xanǵa birinshi jaranǵandı máp bilip, buyırıqtı basqasınan burın orınlawǵa asıǵatuǵın ádeti bazbayaǵı bar.

Ğayıp xan sır aldırmau ushın házirgi júrisinen ózgermewi, eki ottıń arasında tursa da, bazda kúliwi tiyis. Sır ketkeni, ğarbız qarnınan shopaq shıqqanı. Is nasırǵa shabadı. Aqırı bular da kókiregine urıp "men" dep júrgen biyler. Birigip ketse boldı, ózi jarılayın dep turǵan ğarbız qarındı pańq ettiretuǵınına aqlı alısadı.

Ğayıp xan bazda usıladı oylasa, bir jaǵında ot, bir jaǵında suw turǵanday júregi háwlirip, tek shıkarǵa shıǵa beretuǵınıń, belgili—baslı pikirsiz, tolqınsaqtay ıǵıp kete beretuǵınıń, kárwan joldı "sheshiwi qıyın túyin". deytuǵınıń da sebebi usınnan.

Toy tamamlanıp, xan óz adamları menen atlanayın dep atırǵanda, sol "sheshiwi qıyın túyinnen" atlı keldi. ırısqu biy jiberipti. Búgin ótip baratırǵan orıs kárwanın tutqan. Baji tólemey qarsılasadı-mish. Xanıńa jolıqtır dep doh uradı-mish.

Ǵayıp xan albırıp qaldı. Aynalasın qorshaǵan sultanlarǵa, xandı atlandırıwǵa kelip turǵan biylerge "Ne deysizler" degendey qarap shıqtı.

Hesh kim heshteńe demedi

Sultanlardıń biri:

— Oylanbańız, basırızǵa zálel keledi xanımız. Buringıday Abılqayır xanǵa jibere beriń, — dedi. Bul pikirdi basqalar da maqullap jabırlastı.

Tutılǵan kárwan basını Abılqayır xanǵa apar dese jası úlken biylerdiń qınjılıp, moynın ishine tartatuǵınan xan júrekshaydı bolǵan. Sol ushın jiyde barmagın mushtay basınıń shekesine basıp azǵana oylandı.

— Murat shayıq, Mamanǵa úlken is tapsırajaqpan, — dedi.

— Kútá orınlı xanımız, — dep quwatladı shayıq.

Yabı urıwınıń gúllán biyleri xannıń aldına kelip birim-birim qol qawsırdı. Házir ǵana qapalanıp turǵan xan masayradı. Qamshısın kóterdi. Bul buyırıq etiw belgisi edi. Hámme jım-jırtlandı. Xan qattı—qattı sóyledi. Erteń ózi bargánsha sawdagerlerdi irkip turıwdı ırısqul biyge tez jetkeriwdi buyırıp, kárwan joldan kelgen qońırat urıwıwınıń shabarmanın qaytardı hám aqırında Mamandı soradı.

Maman hámmeniń aldına shıǵa beriwge qısındı ma, miymanlardın bir atın sheshiwge qolaylasıp shetirekte ǵana tur edi. "Lábbay, xanımız" dep xannıń aldına jetip keldi.

— Atlanasań! Qońıratlar tutqan kárwan basını Abılqayır xanǵa aparasań! — dedi xan.

— Buyırǵıńız qabıl, xanımız.

— Ayt qáne, jas biy, jasawıl — atqosshıǵa qaysı biydiń balasın qáleyseń?

Maman xan adamı sanalıp, biy ataǵın algannan keyin qasına jasawıl ertip júriwi shárt. Jumsaydı: atın ertleydi, qonaq jerde biy qáleytuǵın awqattıń atın aytadı, awırsa ǵamxorlıq qıladı. Al bir jaqqa shıqqanda, biy jasawılı degen atı bolmasa, biy menen teń. Eger biyge jaransa, daw-jánjeldi de sheship kete beredi. Sonlıqtan bay balaları ushın biyge at qosshı bolıw da úlken ǵanıybet, úlkeygensoń biy bostanlıq beredi. Erkin basshı boladı. Biraq onı biy bolǵan adamnıń ózi tańlap alıwı tiis. Birewge kúshlisi, ekinshige aqıllısı, úshinshige qız minezlisi, tórtinshige dúzde jatırı kerek. Qullası kim qanday minezlini qáleydi, keypi gellesinde.

Maman biy bul dástúrdi burınnan biletuǵın edi. Xannıń sorawınan keyin azıraq oylanıp aldı da, Amanlıqtıń atın ayttı.

Shayıq, "him" dep qaldı. Yabı biyleriniń kózleri adırayıstı. Bul juwap xanǵa da jaqpadı.

— Súyegıń pás pe, ya anadan jetim qalıp natıq bolǵanbısań? — dedi.

— Hanımız erk bergensoń qálegenimdi sorap atırman, — dep Maman sır bermey tura berdi.

Murat shayıq shıdamadı:

— Durıs, házirgi jetimlerdiń kópshiligi burınǵı qoqtasınlı adamlardıń balaları. Jungarlar shabıwılınan berli áptada bolıp qol jayıwǵa kónligip ketken. Uyada kórgenin qılıp ǵaqlıdasa, halıń neshik bolar eken, balam? Amanlıq seni bir kún mamıqta jatqarsa, ekinshi kúni shobıtına oraydı. Mamıqtıń shobıt bolıwı ańsat, shobıttıń mamıq bolıwı qıyın, balam.

Maman istıń qattıǵa ketkenin túsindi. Shayıqtıń aldına iyilip, Amanlıqtıń aqlı artıqlıǵın, mamıqtan aǵla dep túsinetuǵının ayttı.

Xan olardıń tarısına ǵáp qospadı. Ne menen juwmaklanatuǵının kútti. Aqırında Mamannıń pikirine kelisken boldı, dáliyl izlemedi.

— Murat shayıq, Mamanǵa aq boz atırnıń balasın enshe qılǵansań, bilemen. Endi jasawılına at tabırılar. Kórip keteyin. Ornına Polat jasawıdan at jiberemen, — dedi.

Murat shayıq kútá salqın keyip penen, sarı shekpeniniń jaǵasın kawsırmaǵan, kókiregi júnles, tapaldas, qara saqallı, bir biyge im qaqtı, xan atlanaman degenshe sol kókiregi júnles biy bir qara ǵunandı jetelep ákelip xannıń aldına kese tarttı.

— Jaraydı, erteń kárwan jolǵa jetińler, — dep xan atınıń júwenin qaqtı.

Awıldıń hawası keńeyip, dem alıw biraz jeńillenip qaldı.

* * *

Amanlıqtıń atın ózi qoyıp, ondaylarga janı ashıytutın bolǵan menen Mamannıń tap sonı tańlaǵanına Murat shayıqtıń ishi—bawırı qamıldı. Ot bolıp órtendi. Orazan batır kelse ne demeydi? Isenip tapsırıp qoyǵan jalǵızınıń kele bolǵanına, atqa mingenine, quwanar. Al, sondaǵı joldası kim? Sayaq, diywana, Úsh shayılıq jalań ayaq. Áne, balanı erkine qoysań,

usınday boladı eken. Solar menen oynaytuǵın edi. Haslan urıqsat etpew kerek ekendaǵı. Átte gene ... Ol usılay tislenip-tislenip, naylajlıqtan Mamandı ústine shaqırıp aldı.

— Sen sol Amanlıqtı jaqsı bileseń be? Joldaslıqqa isenimli me? Kúshli me? Múriwbetti túsine me? Aqırı, biy joldası hámme tárepinen biydiń ózine say kelsin. Ol sennen basqanıń sarqıtın jemewi kerek, — dedi shayıq shıdamay.

Maman onıń shını menen ashınıp otırǵanın túsindi. Sonlıqtan zeynine tiymedi. Ayıplı kisidey bas iyip tura berdi.

— Ata, eldiń bir jalańayaǵı azaysın dep oyladım. Keshirersiz, — dedi.

— Meyli, endi qara ǵunandı aparıp Amanlıqtı mingizip áqeleǵoy.

Maman Murat shayıqtıń melle shapanınıń shalǵayı menen mańlayın sıpırdı hám bir súyip shıǵıp ketti.

Áyne tús payıtı edi. Amanlıqlar bir góne bóz kóylektiń ústine kepken júweri gúrtiklerdi úyip, talasıp jep atırǵanıń ústine keldi.

Tórde, sabannıń ústinde jatırǵan Bektemirden basqasınıń bári órre—órre turdı.

Maman Bektemirge jaqın barıp betine úńildi:

— Awırıp qaldıń ba?

— Mennen sora, Maman aǵa, — dedi Allayar. — Keshe toyda awırdı. Awırǵan ózi. Basqalar awısıq gúrtikti keptirip qaltasına salıp ákeldi. Bul ne qıldı deńiz, qáyerde sarqıt bolsa, órli-ǵurılı awzına tıǵadı. Gásin shaynadı, gásin shaynamadı, juta berdi, juta berdi. Awzı urı iyttiń awzınday boldı. "Óytpe, suw iship alıp je? desem, "suw tabıladı, Allayar aǵa, bunday gurtiktiń payıtı kele bermeydi", dep mine jatısı.

Hámme duw kúlisti. Kózleri girtiyip atırǵan Bektemirdiń de ishek-silesi qatıp, kúlip edi, ishi zuw etti. Bul basqalardıń kúlkisin jáne kúsheytken menen, bárin ılashıqtan aydap shıqtı.

Qara ǵunan esik aldındaǵı bir jırıǵıl túbirge baylawlı tur edi. Allayar tańlanıp kúlkisin tıydı. Gá Amanlıqqa, gá Mamanga gá balalarǵa qaradı. Shıdamadı. Soradı.

— Qaydan kiyatırsız, Maman aǵa?

Maman kútá sabırlılık penen sóylep, kelgen sebebin túsindirip edi, "wa, yasha" dep jiberdi Allayar. Sóytti de, Mamandı bir, Amanlıqtı bir qushaqladı.

— Qatarıń atqa minbey atqa minbeyseń eken. Qudayǵa shúkir. İlashıǵımızdıń jartısıń dawıl ushıra beretuǵın edi Nıǵayıppız, — dedi hám sekirip barıp Almagúldiń qulaǵına shertti. Onıń "waa!!!" dep jılaǵanına barlıǵı kúlisti. Ishten Bektemir shıqtı.

— Áne kúlkiniń paydası, — dep qoydı Allayar.

Jetimler kúlisiwi menen qara ǵunandı qorshaladı.

Kárwan jol áyyemgi "Jańakent" qalasına jaqınlap, eli taqırılıqtı bólip ótedi. Shayıqlar jaqınlaǵan gezde aldınan atlı shıqtı. Xan İrisqul biydikinde qonıp, kárwan basını sol jerge aldırǵan eken, shayıqlardı kárwan jolǵa qurı hálek bolmasın dep aldınan jiberipti. Olar qayrıldı.

Biylerdiń heshqaysısı ózine ne sebepten qarsılaspaytuǵının Murat shayıq túsiner edi. Ilim-hikmetin sıılaydı.

Shayıq olardıń aldında eki sóylep kórgen emes, usınısı ushın da sıylasa itimal.

Degen menen jaslardı sınaw májlisine shekem awzı bir sıyaqlı bolıp júrgen biyelerdiń Maman saylangannan keyin toyǵa qaramay ketkenine hayran. Ne ushın olardıń to bı buzıldı. Qılaplıq bolǵan joq. Basqa hesh kim emes, jalańhayaq sayaqlardan emes, ózleri húrmet etetuǵın Orazan batırdıń balası abırayǵa eristi. Atası kórgenli bolsa, balası biygúna qol baylamaydı. Bálkim, olar Mamaniń orıs bendelerdi bosatpaqshı bolǵanın qarawıllardan esitip, shayıq óz awzınan aytpaǵanı ushın giyne qılǵan shıǵar. Imkaniyatı joq bunıń. Jaman niyetler tilge basıla berse, jaqsı emes. Birew bolmasa birew, Maman durıs aytqan dese, kapılǵanı. El aybattan ayrıladı. El aybatsız bolsa, basshılardan jurt shiytjıydı. Sol ushın da ózi, tánha ózi qarawıllarǵa wáde bergen. "Sırtqa shıǵarmań, Mamandı oqtay qılaman", degen. Qarawıllar kisige aytpaydı.

Sonda olardıń ketiwinde ne sır bar? Haslan tiykar joq ... Oz dárejesin hámmeden artıq sanaytuǵın biylerge toydıń bir xızmeti jaqpay qalǵan shıǵar. Bunday ókpelesiwler jańalıq emes! Sonlıqtan shayıq olardıń ókpelep ketkeni jóninde umıttı da, aldına shıqqan xabarshı menen sóyleskennen keyin áwelgi gúptikeyi jáne payda boldı. "Bálkim, qarawıllar shiykilik qılǵan shıǵar. Ózleri aytpay turıp, keshirim soraw jaqsı". Ol óziniń abırjıw oyların Maman meneń de ortaqlaspadı.

Xan gúllán biyelerdi qasına jıyıp, İrisqul biydiń otawı aldında bir topar bolıp tur edi. Shayıq olardı kórip attan tústi. Maman onnan burın shırp

etip atın jılawladı. Sóytip ekewi atların qosshılarına uslatıwı menen piyadalap kelip, xan toparına ayırıqsha izzet penen uzaqtan sálem berdi.

Xan qaytıwǵa asıǵıs ekenin, búgin kórmese, qusları menen iytleri júdá saǵınıp qalatuǵının aytıp, shógip atırǵan úlken nargá iyegin nusqadı;

— Búgin áketilmese, Abılqayır xannıń Xorezmge ketip qalǵanınıń ústine bariwı múmkin.

Nardıń ústindegi shertekshede eki sawdagerdiń qolı baylawlı, shógip otır. Shayıq olardıń sharshaǵan júzlerin kórip, tamaǵı ash—toqlıǵın soradı. Xannıń ornına Írisqul biy juwap berip, tez áketiwi ushın hámme jaǵınan saz etilip qoyılǵanın ayttı.

— Atlan, — dedi shayıq qasındaǵı Mamangá.

Maman olarǵa júdá minnetdarlıq penen tájim etip bolıp nargá qaray asıǵıp júrdi hám nardı tikeytip atları qalǵan jaqqa qaray jeteledi.

Nardıń buydasın Amanlıqqa uslattı da, qarap turǵan topardıń aldına kelip hár birine tájim etip xoshlastı. Amanlıq qara ǵunanına minip alıp, Maman iyegi menen kórsetken tárepke qaray nardı jetelep ketti.

Shayıq toptan bólinip shıǵıp, Mamandı toqtatıp násiyatladı.

— Jolda balalıq qılma, aman, tez jetker, balam. Keshiktirseń, Abılqayır xan Xorezmnen qayıp kelgenshe kútip qalıwǵa májbúr bolasań. Irkilgenińde hesh gáp joq, kárwanı toқтаǵan patsha qarap jatpaydı, ashıw menen ústimizge ásker aydap qan tógedi. Bunday qan tógiwge sebepshi bolma. Pándi násiyatım, jolda kárwan bası menen sóylespe, sır aladı.

Mamangá, onıń ózine say at qosshısına, qızǵanısh kózleri menen qarap turǵan biylerdi kórip xan baqanshaqtay alaqańın shot mańlayına saya qılıp, qasındaǵı Polat jasawıldan soradı:

— Mamannıń joldası kim?

— Anaw kúngi Amanlıq degen bala, xanımız.

— Biykar bolǵan. Bayqoshkar biydiń Esengeldisin qosıw kerek edi.

Ol óziniń gápi menen otqa tamızıq salıwda maqset etkenin bildirgisi kelmey, keyin shegindi, Írisqul biyge "bizler-ám atlanayıq" dedi. Írisqul biy xangá ırza bolıp:

— Kewildegini taptırıńız, lekin, — dep izin aytıp úlgergen joq, shayıq kelip qosıldı. Ol Írisqul biydiń bir nárseni aytıp úlgerge almaǵanın shırayınan abaylap, "Mamannıń orıs bendeleri jónindegi oyın jasırıp,

ǵıybat ǵápke arqaw bolmadım ba eken" dep gúmanlandı. Sóytip irasınan kelmekshi bolıp turdı da,"aqıbetine azǵana aqıl juwırtıp jáne saqlandı.

Xan óz shoǵı menen atlandı. Onı uzatıp salıw ushın gúllán biyler atlandı.

* * *

Maman awıldan alıslap toǵayǵa kirgennen keyin, asıǵıp, nardı qamshıladı;

— Bala biy, qızba, asıqpa! —dedi kárwan bası.

Maman esitpegensidi.

— Bala biy, bizdi qayda aparasań? — dedi kárwan bası jáne.

— Sizlerge sóylew qadaǵan!

— Baylansa qoldı baylaǵan. Jawırınshasız jas biy, qattı kete berme.

Maman bunday jumbaqılı ǵáplerdi anıqlaǵansha shıdamaytuǵın edi.

— Ol ne degenińiz? — dedi.

Kárwan bası kúldi.

— Buringı ǵarrı biyler soramaytuǵın edi, jas biy, soray ǵoydıń, aytayın. Atalarınıń súyeneri joq, sonda da tas júreklilik etkisi keledi. Bilip qoy, bala biy, tas júrek bolıw ushın arqań tawǵa súyengen bolıwı kerek. Sizlerdiń sál epkinge tótepkı bergendey, eń bolmasa, teri jawırınshańız joq. Sınıq qazannıń bir múyeshindey jerdi iyelep alıp, kárwan joldıń liykini jetkenge jánjaǵımız taw demeń, ján—jaǵıńız qum. Sál epkin tursa qum kóterilip, ózińizdi basıp, joǵalıp ketesiz. Bileseńbe, sen bizlerdi jazalawǵa aparatırıpsań. Biraq bul biz ushın shortandı suwǵa taslaǵan menen barabar. Qaytama seniń halıń qıyın.

— Shay urǵanda panalarǵa keńirek qanat tappay júrgen jetim shójeler, halın bilmey, shoqıydı eken,—dep kárwan basınıń joldası selk—selk kúldi.

Maman túsindi me, túsınbedi me, hám ashıwlandı, hám kewli eljiredi. Qalayda ózin tuttı. "Kóp sóylespew kerek, sır aladı... Kárwanı toқтаған patsha qarap jatpaydı ..."

Kárwan basınıń da ishek-silesi qatıp kúlip-kúlip, joldası menen arqa súyesip nar ústinde párwaysız uypǵa ketti.

* * *

Xan biylerdi qondırıwdıń mashaqatınan qashtı ma, awılına jaqınlağan soń olardıń tarqasıwına urıqsat etti.

Murat shayıq ushın qolaylı payt tuwdı. Atlılardıń ortasında ásten-ásten baratırıp, ótken saparǵı bas qospada Írisqul biydiń aytqanın hámmeniń esine saldı:

— Áziyz biyler, "oylanıp qarasaq qosıwıspız, biraq tákábbir elmiz. Kósew biziki, qızǵını Abılqayırdıń adamlarıniki".

Óz gápi túydeklewli aqıl bolıp ortaǵa taslanǵanına Írisqul biydiń waqtı xoshlandı, biraq suwıǵan kewil tez jılmadı.

— Shayqımız, júdá jaqsı oy salasız, liykin izin shontıq shıǵarıwǵa ádetlenejaqsız, — dedi Írisqul biy. Onıń kewlinde ne ándeyshe saqlawlı qalǵanın Dáwletbay biy túsindi.

— Mamanǵa qońıratlardıń Esengeldisin joldas qılıw kerek edi, — dedi.

— Xanımız da usını másláhát etken, — dep saldı Ubaydulla biy.

Shayıq gúllán sırdı endi ańlap, Mamannıń bende orıslar jónindegi pikiri salınǵan kazannıń qakpaǵı ele jabıq ekenine quwandı. Endi Ğayıp xannıń sırların pash etiw kerek pe? Joq, xanlıq ata-babasınan miyras adamǵa qarsı sóylew — áwliyege kesek atıw. Kásapatı pútkil qaraqalpaq eline tiyedi.

— Maman sarpay ákelse, bólistirermiz hám Esengeldini joldas qıalarmız, — dep shayıq Írisqul biydiń kewlin aldı.

Tońnıń ústi jibiskendey bolıp, atlılar janlandı.

— Shayqımız, biyler, bizler usı nege qona—jatiwǵa shikargá shıqpaymız, — dep saldı Esim biy.

Bul hámmege unadı.

Murat shayıqtıń usınısı menen eki-úsh kún hárkim balashaǵasınıń, urıwının aldında bolıp, kelesi piyshembige "Jańakenttiń" qasında jiynalıswǵa wádelesti.

Tarqastı.

7.

Eki jastıń kókirekleri óskin, kewilleri xosh. Olar bir kálata el menen onıń xanı atınan, buyırıq buzǵanlardı aparatır. Anaw—mınaw mańbasqa isenilmeytuǵın tapsırma menen baratır. Mult jiber mew hám qarız, hám

parız. Onıń ústine Abılqayır xan menen diyardarasıw baxtı hárkimniń shegine túse bermeydi.

Olar usı oyların kóz qarasları menen almasadı, im menen kúlisedi. Sóytip xan awılına jetiwdiń múshkilligi de sezilmeydi. Qonıwdıń ireti kelip qalğan jaǵdayda gezek penen uyıqlaydı. Shala uyqıǵa kónlikti. Buyırǵın tárk etken kárwan basıladı qashırmay aparsa, úlken xannıń nendey alǵısına, qaysınday sarpayına saziwar boladı? Birinshi tabısı—sarpaydı ózi alıwǵa bolmaydı. Maman degennen ustazı Murat shayıqqa beriwdi oyladı. Al Amanlıq she? Amanlıq jorası Allayarǵa beriwi tiyis. Ol qansha quwanışta qaldı. Amanlıqtıń atqa mingenine, hátte ózinen de, Al.mıǵúlden de artıq quwandı. Álbette, soǵan beriwi tiyis. Amanlıq nar jetelep, Maman izinen aydap kiyatırǵanına qaramastan, gá jerlerde tek jaqsı qıyallarǵa berilgen gezde qarasatuǵın bolsa kerek, kózleri ushlassa mıyıq tartıp kúlisedi.

Nar ústindegilerdiń olar menen isi joq. Toyǵa, ház etiwge baratırǵaday. Qayǵısız. Qaytama bulardı ayaydı, geyde "sharshasańız, dem ala qoyayıq" deydi. Imkaniyatı bolǵan waqıtta da, qashıwdı oylamaydı. Biraq bir jola qolların bosatıwdı ótinip onıń menen qılaplıq qılmaytuǵının aytıp edi, Maman isenbedi. Ózleri márt kórinedi, qaytıp soranbadı da.

Xan awılında úyler júdá tıǵız qonıslasadı eken. Malları tısqarıda bolatuǵın bolsa kerek, basqa jerdegiler usap awıl arasında mal kerinbeydi. Olar xan úyin soramay-aq tanıdı, shoq awıldıń dál ortasında qatara jeti otaw tigilgen, bul otawlardı sırttan baqlap nayzalı atlılar júripti.

Atlılar bir-birewine xabarlastı. Ol tek siltep qalmadı, xan úyine baslap, úsh-tórt júz qádemdey qalǵanda, ózi attan tústi, bulardı da piyada júriwge májbúrledi.

"San-sháwketi biziń xannan on barabar kúshli eken" dep qoydı Maman.

Abılqayır xan úydiń iynewine arqasın berip dalada tur eken. Esitiwleri boyınsha Maman birden tanıdı. Orta boylı, betiniń hár alması otqa pisken awırıqtay qızǵısh-sarı, shoq qara saqalı bar, murtları tek eziwliginde shoqlanǵan, zer jaǵalı tonı súyretilgen kisi edi. Baslap kelgen óz adamın tırlap bolıp Mamangá burıldı.

— Jolda azapladıń ba?

— Joq, xanımız,—dedi Maman jerge dizerlep, Amanlıq ta dizerledi.

— Tozǵaq eldiń jas biyi menen atqosshısına ekiden dúrre, ákelgen bendeleriniń qolların sheshiń! — dep buyırdı xan hám ishke kirip ketti.

Mamannıń ózi teńles tórt jigit kelip kárwan bası menen joldasın bosattı. Maman menen Amanlıqtıń qolları baylap hár qaysısına juptan dúrre urdı.

Xannıń ne buyırǵanın Maman shala esitken edi, narazı bolıp dúrreshilerdiń birewin shıǵanaǵı menen túyip jıqtı. "Haywanlıǵıńızdı xanǵa aytaman"! — dep tislendi. Ol bunıń menen jeńillik alǵan joq, ashıwlangan jigitler jáne jup dúrreni artıq urdı. Maman jıǵılıp jatırıp kárwan basıldadı xan otawına erkin kirip baratırǵanın kórdi hám Abılqayır xannıń sawdagerlerge:

— Qaraqalpaq halın bilmeytuǵın el, hár kelgenin dúrrelep, "endi ótken orıslarǵa tiymeń" desem de qoymaydı. Sıpırındı eldiń arǵısında bolmasa kerek, — degenin esitti.

Sonıń arasında Mamanlardı tórt jigit túygishlep kóterip shetki bir úyge kirgizdi. Uratuǵın shıǵar dep oylap edi, olay bolmadı, qonaq ası keldi. Amanlıq ekewiniń ortasına bir qoydıń pisken gellesi qoyıldı. Azap hám izzet! Olar hayran. Túsine almay ishleri ğıjladı. Olar menen qayıp habarlasqan adam bolmadı. Tünde dalaǵa shıqqanında ergenektıń qasında eki jigit turǵanın abayladı. Sóylespedi. Sonnan úsh kúнге shekem adam xabarlaspadı. Haqıyqat qamawda. Ergenektı ilip sırttan adam turadı.

— Aytshı, Maman aǵa, bizler adam aydap kelippedik, ya bizlerdi aydap kelippedi? Umitıp qaldım, — deydi Amanlıq. Maman túsınbey kúledi. Tórtinshi kúni azanda ǵana aq saqallı bir ǵarrı payda boldı. Kók maqpal tıs túlki tumaǵın sheship, taqıyashańlanıp:

— Qaraqalpaqtıń jas biyleri, — dedi ǵarrı. — Qaytsańız azatsız. Bolamız deseńiz, bola beresiz. Ullı mártebeli Abılqayır xan azanda Xorezmge atlanar gezinde sizlerdiń jas úlkenlerińizge sálem aytıp barıwıńızdı tapsırdı. Buyırǵan eki dúrresi kózaba ushın edi, sonı eskert dedi.

— Keshirersiz, ata, áwelgi dúrre xannıń óz buyırǵı ma edi? — dedi Maman shaltlıq etip.

— Biziń awılda xannan biyhújim at kisnemeydi, — dedi ğarrı, — Esińizde bolsın, xan dúrresi — may dúrre. Tisińizden shıǵa berse, otız eki tisten ayrılısız.

— Jazıǵımızdı bilip ketsek bola ma? — dedi ele hesh kimnen biydárek sóz esitip, qamshı jep kórmegen jas biy.

— Ullı eldiń sawdagerlerin irkip, kárwan basısın azaplap tutqın qılǵanıńız ushın sizlerdi ózimsinip, solardıń kózinshe urǵızıp atır. Xanımız iláhiyda keń peyil, sharapatlı alam. Izenen jayma shuwaqlanıp, qonaq asıńızdı mol qoydırdı. Balalar er kórineydi, qaytara ber dep ketti.

— Biz ákelgen sawdagerler ... ? — Mamangá izin ayttırmadı.

— Olar menen isińiz bolmasın. Xannıń ózi kúymesine mingizip ketti. Jaqınlatıp túsirip ketedi, — dedi ğarrı. — Jas balalar ekensiz, eskerteyin. Bul awılda ne kórseńiz, awılıńızǵa barǵan soń tisten shıqsa, otız eki tisińiz tamaǵıńızǵa ketedi.

Maman kóp sırly xan awılında irkile beriwdiń qáwpine túsindi. Ğarrıdan heshteńe soramadı, qarsılaspadı, urıqsat bolıwdan bul waqıyalardıń sırların jete izertlemey-aq jıldamıraq ketiwdi oyladı. Tez atlandı.

— Amanlıq, — dedi Maman xan awılınan qara kórim ketkensoń. — Bularǵa ne deymiz?

— Biyim, qol jayıp kúneltken adamnıń kózi soqır, qulaǵı gereń boladı, kórmedim, esitpedim, — dedi Amanlıq.

— Bayaǵıda maǵan bir gáp aytqanıń esińde me? Qasqırlardı bosatqanı ushın Abılqayır xandı shaymiy deyme xalıq?

Borodinlerdi bosatıw qıyalın ortaqlasqanda Mamangá aytqan gápın eslep Amanlıq qızardı, biraq jeńislik bergisi kelmedi:

— Ógiz benen ógiz tabısıp baspaqlardı súzdi, — dedi.

Maman kúldi hám qatal keyipke berildi.

— Amanlıq, qulaq sal, meniń hám xorlıǵım kelip kiyatır hám burıńǵı kózim jetken qıyallarına isenip kiyatırman, biz biletuǵın átiraptaǵı en kúshli, eń úlken xalıq orıslar. Men saǵan olardıń erteklerinen aytqan shıǵarman. Abılqayır xannıń orıs sawdagerlerine qalay jaranǵanın uqtıń ba?

— Uqtım.

— Endi Borodinlerdi azat etiwge qayılmısań?

— Kisiniń qolındaǵı kisendi sheshiwge erlik etpesten burın óz bilegiń haqqında oylaw kerek bolmas pa eken, biyim?

— Joq, Amanlıq, biz orıslardı qıynaw menen Abılqayırǵa jaǵınamız dep júrip, óz ústimizge qara bult aydap kelip otır ekenbiz. Túsindim. Abılaysań baslanbastan burın, bir ilaj etken maqul.

— Murat shayıqqa aytıp, oylasıw kerek.

— Kerek emes. Ol kisini inandırırw qıyın. Bákim, belutıǵın da shıǵar. Kelgen adamǵa xan sarpay jawıp turǵanda, bizge bul gezek jegispegen bolar edi.

Amenliq úndemedi. Attırń júwenin óz erkine jiberdi. Oylandı: "Qalay etkende maqul bolar eken? Mamangá aqıl beriw kerek. Oylasqan adamǵa "óziń bil" dew-ám adamgershilik nishanı emes, lekin durıs keńes bolsın. Abılqayırǵa ashıw menen orıslar bosatılsa, Abılqayır esitse, ólimge buyıradi. Bolmasa, Abılqayırdan qorqıp ózimizdiń Ğayın xan-aq urıp óltiredi. Qatarıń atqa minbey, atqa minbeydi ekenseń. Onıń ústine bizdey sorlılarǵa mehriban jas biydi ólimge iytermelewge haqım joq. Awa, awa! Haqılı emespen. Bosatqısı kelgen kúni ózleri bosatar, Maman nesine aralasadı. "Jılasa jılaytuǵın, ólse óletuǵın bende orıslar - kápirler ..."

Mamen Amanlıqtırń oylarına pútkilley qarama-qarsı oyda kiyatır. Bir jola Murat shayıq penen ákesi Orazannıń tartısqanın esine túsirdi. "Onısız da jawımız kán, orıs bendelerdi qashırayıq" — dedi Orazan batır. "Abılqayır menen Ğayıp xan súyegimizdi iytke taslatadı. Aybat ushın saqlatıp qoyıptı", — dedi shayıq.

"Aybat ushın! — Ózinshe mısıl etti Maman. — Kimge aybat eken? Qaytama qaraqalpaqqa xorlıq ushın saqlatıp qoyıptı. Usını nege meniń sorlı ákem sonda túsindirmedi. Joq, aybat bolmay-aq qoysın. Tulıp bolıp-aq qalayın, bosataman".

— Amanlıq! — dedi Maman birden. — Meniń sennen tilegim: maǵan qarsı kelme, bereket tap. Maqul de. Borodinlerdi azat etemiz. Olar ğayrı dinli bolsa da adamlar. Kóz jasları seniń menen biziń kóz jasımızǵa usaydı. Bári-bir, biz bosatpasaq, Abılqayır suwsınǵa toyǵan kúni kelip bosatıp, jaman attı jáne bizge awdaradı. Kózim jetti. Ayda atırndı, endi qarsı keńes berme, — dep Maman atın qamshıladı. Aqboz ğunan quyınday ushtı, izinen Amanlıqtırń qara ğunanı quldıradı.

Ózge sóylesilmedi.

* * *

Tas qapınıń qos qarawılı, xanǵa málím, sinaqtan ótken, aǵayın-tuwǵansız, gelle keser, boydaq adamlar. Awmastırılmaıdı. Xannıń, ya Murat shayıqtıń jarlıǵı bolmasa, qasına jolaw múmkin emes. Ekewi de mergen. Esik-tórli jerden nayza siltese, dál tiygizedi, adamdı sespey qatıradı. Kolları da pátli. Qara górim jerdegi adamǵa tas jiberse, tiygizedi, pátı jıǵadı da. Qaptalında etek-etek jumalaq taslar jatır. Bunı Jurat shayıqtıń shákirtleri terip ákelip bergen, oǵan Mamannıń da qatnası bolǵan. Biraq bul qatal adamlar xanǵa málím bolǵanına qaramastan Murat shayıqtan kútá gárezli. Awqat shayıqtıń úyinen jiberiledi. Mamannıń sırı áshkaralanbay — tek shayıqqa esitilip, izi tuyıq bolıp ketkeniniń sebebi usınnan. Eger olay bolmaǵanda ótken toy kúnlerinde xannıń kelgen adamlarǵa aytıp qoyǵan bolar edi. Qulqın olardıń rabayın jıqqan.

Maman sol ketisten qayıp tas qapıǵa jaqınlatılǵan emes, Sebebi shayıqtıń ózi qadaǵan etken. Qarawıllar jolatpaydı. Qalay jaqınlasıp, tas qapını qalay ashıw kerek? Ayqasatuǵın kún tuwsa ne qıladı? Baylawǵa kúshleri jetpeseshe? Ázziniń kúshi tıyıp ta. Tıyıp siltep óltiriwge tuwra kelse?!

Mamanlar awılǵa jaqınlaǵan soń áne usılar jóninde bas qatıra basladı. Kóp tarıstı. Zorǵa degende bir pikirge kelip jol óndirdi.

Ózleri diydilegen waqıtta awılǵa keldi. Atların bir búktiń arasına baylap, tas qapıǵa dawıs jetirim jerde otırdı.

Bendeler menen qarawıllarǵa keshki awqattı tasıytuǵın ǵarrı — shayıqtıń balaların oynatatuǵın ǵarrı, kúndegi múddettinen sál ertelew, arbalı kiyatır edi. Ekewi piyadalap aldınan shıqtı. Ǵarrı Mamandı tanıp quwanıp ketti.

— Shıraǵım, qashan keldiń? Ástapıralla, esitpegenim be? Shayıq atańnıń ózi bolmaǵan soń esitpegenmen ǵoy. Awa, atań bolmasa, heshteńe dańǵara bola bermeydi.

— Shayıq atam qayda ketip edi?

— Shikáǵa ketti. Búgin úsh kúnniń júzi. Qona-jataǵa ketken. Jas úlken biylerdi jıynap ketken.

— Nege arbalı kiyatırsız?

— Azanda kele alamadım. Sol ushın halqasın, túslogin, keshlogin qosıp ákiyatırman. Biysharalar adam balası ğoy. Ash olıp atırğan shıǵar.

Maman ğarrınıń tuw sırtında turǵan Amanlıqqa kóz qıstı. Ol ğarrını qapsıra kushaqlap jıqtı. Ğarrı heshnársege túsınbedi.

— Haw, haw, sen Maman emes ekenseń ğoy, — dep úlgerdi bolǵanı, Maman kúlip júrip onıń awzın belbew menen tańdı, Amanlıq ayaq—qolın shandıdı. Shettegi bir túp jırǵıldıń astına jatqarıp, ekewi arbanı aydap ketti.

Qarawıllar haqıyqattan da ash eken. Nan iyisin sezip quwjırılasıp qoya berdi. Alistan-aq "ayda, tez ayda" dep baqırısı.

Qarawıldıń murtlash qızıl kóz birewi Mamandı kórip tańlanıp qaldı. Maman heshteńe bilmegensip sálem berdi, Azannan beri keshikkeniniń sebebi isenimli ğarrınıń awırıp qalǵaninan ekenin túsındirdi. Shayıqtıń ele joqlıǵın, aqırısında shıdamay ózleri ákelgenin ózinshe sóyley berdi. Ekinshi qarawıl gáp tırlamay, arbadaǵı nangá qol urıp, órli-ǵurılı jep atırıptı. Qızıl kóz murtlas ta juwasıdı. Nayzasın qoyıp arbadaǵı nandı aldı. Aزیقshını ishke kirgizbey, bendelerge de qarawıllar úlestiretuǵın edi. Olar usı jaqların esapqa almaptı. Bul bádáybat qudaybiyzarlar. jekme-jekke adam shıdatpaydı. Maman murtlastıń súyuwlı nayzasın áwele sıypap kórip, soń qolına alıp, birden murtlastıń ózine tutti.

— Shanshaman, jat!

Amanlıq anawsınıń nayzası menen álle qashan oynap turǵan edi, ol da Mamannıń islegenin isledi.

Murtlas dir-dir etip shala shaynaǵan nanın qılǵındırıp jutıp, Mamangá qaradı. Onıń iras shanshatuǵının bilip, buyırǵı boyınsha búkke tústi.

— Bayla murtlastı! — dep buyırdı Amanlıq óz payına tiygen qarawılǵa.

Ol qaltırawı menen murtlastıń qasına keldi. Murtlas kózlerin alartıp tislenip edi, ol básti. Maman nayza menen Murtlastıń eńsesine qoyıp saldı. Azannan beri ash adam dus tómene jıǵıldı.

— Esikti ash! — dep Amanlıq juwas qarawıldıń jalań ayaǵına nayzanıń ushın tiygizip aldı. Qarawıldıń baltırınan qan sorǵalap, esikti ashıw menen boldı.

— Kuzma Borodin! — dep dawısladı Maman.

Ol esikke jaqın kelip tur eken. Sırttağı awhaldı kórip, hesh nársege túsine almay, ań-tań bolıp tur edi.

Baylawğa járdem etiń! — dep Maman qarawıllardı iyegi menen kórsetti.

Kuzma Borodin tağı birewdiń atın aytıp shaqırıp, eki qarawıldı qúndaqlap tasladı.

— Azatsız! — dedi Maman nayzasın jerge taslap.

Qapıda jaqın kelgenlerdi qarawıllar tas penen uratuǵın bolǵanı ushın bendeler qorqıp qalǵan edn.

— Azatsız! — degen tanıs dauıstı esitip bári juwırısıp keddi. Buni kórip haqıyqat jaǵdayǵa túsiniپ shuwlastı: "Quday shúkır", "Mırń jasa, Maman", "Quda raxmeti jawsın", "Jaqsılıǵıńdı umıtpaymız!, "Áwladıńnıń mańlayına shań tiymesin!".

Kún batıp gewgim túsip baratırǵan waqıt edi. Maman Kuzma Borodinniń asıǵıw kerekligin ótindi, ózleri uzatıp salatuǵının ayttı.

Kuzma Borodinniń eki kózi qundaqlawlı qarawıllarda edi. Maman qıyalın túsindi.

— Óltiriw kerek emes. Sizlerdiń ornırızǵa salıp qulp uramız, — dedi.

Kuzma Borodin joldaslarınń tez jolǵa shıǵıwına tártip berdi.

Asıǵs kiyiniw, pattı-sattını jıynaw baslandı.

Amanlıq tez ketip atlardı ákeldi. Olarǵa eki ázzi hayaldı balaları menen mindirdi. Tún aysız edi. Juldızlardıń jaqtısı menen baǵdar tawıp, Kuzma Borodin, Maman qatara qoltıqlasıp jol basladı. Hámme erdi.

Olar sońǵı qoraz shaqırımında ǵana xoshlasıwǵa irkildi.

Kuzma Borodin ayrılısar gezde Mamandı bawırına basıp mańlayınan sonday mehir menen súydi, rus adamınıń ıssı demi jasında erkeletip súygen anasınıń demin, uzaq joldan saǵınıp kelgen áke demin esine saldı. Bul da qushaqlap súydi.

— Xosh, Maman! Báلكim, kórisermiz, báلكim, kórispesniz, — dedi Borodinniń dawısı qaltırap. — Usı waqıtqa shekem aytpaǵan bir sıırım bar edi. Inanbas dep aytpadım. Jógiliq etip atır demesin dep aytpadım. Inim, uq, qaraqalpaq eli az el, biraq jawınger el, bul sózim, báلكim, kótermelew bolar, jawınger emes el bolmaydı. Lekin, júk salmaǵın kóteriser dos tabıńlar. Elińniń ótkeni menen tanıspań, keleshegin oyla, qaraqalpaqtıń jas biyi. Óz xalqıńnıń ǵamın oylamaw — óz ǵamıńdı oylamaw. Esińde

bolsın, xalqıńdı bir emen, urıwlarıńdı onıń tamırları dep bil. Kóp tamır bir ózekke málhámliq berse, emen sayamanlı boladı, hámmeniń dıqqatın awdaradı. Xosh, xosh, Maman biy, saǵan alla ráhmeti jawsın!

Kuzma Borodin sońǵı gáplerin sádde-sádde qılıp aytqanı sonshellı, onıń hár bir sózinen máńgige oylanatǵın tereń máni, awır salmaq ańladı Maman.

— Jolıńız tússe, bir inishek bar edi dep eske alarsız, Kuzma aǵa, — dedi ol ásten ǵana. Basqa tilek aytpadı.

Tań saǵımına aralasa úrkip ushqan bir topar quslar sekilli, erkeklerdiń qollarında malaqayları bılǵańladı, hayallardıń qollarında jawlıqları jelbiredi. Olar kózden ǵayıp bolǵansha Maman menen Amanlıq qalpaqların bılǵap-bılǵap qaldı...

Atlarına minip awılǵa bet alǵanda ǵana olar azıqshı ǵarrını esledi.

— Alla bárekella, o biysharanıń halı neshik bolar eken. Ólip kalmasa!

Asıǵıp atların qamshıladı. Tań ata baslaǵan menen ele ádewir qarańǵı edi. Bir shuqırılıqtan jalın shıqtı. Ekewi de hayran boldı. Solay burıldı. Otqa abınıp otırǵanlardı ekewi birden tanıdı. Bular Murat shayıq basshılıǵında shikárda júrip qonıp qalǵan biyler edi. Otqa kiyik islep jep otır.

— Baramız, — dedi Maman.

— Sır aldırmaymız ba?

— Olar menen men sóylesemen. Házir atlansa, Borodinlerge jetip aladı.

— Ájep, biyim.

Olar at sabılıp kelip, biylerge táńir sálemin berdi de, atlarınan ǵargıp-ǵargıp tústi.

Biyler de más eken. Mamanlardı saǵınısh penen ortaǵa aldı. Jaslardıń júzlerinen álle qanday alırıp-qısıńıw dıń izin abaylaǵan shayıq soradı.

— Abılqayır xan azaplamadı ma!

— Biledi ekensiz ǵoy, shayqımız, — dedi Maman.

Írasın aytqan jas biydyń ashıq minezliligine biyler mıyǵınan kúlisti.

— Abılqayır xandı xanǵa emes, eki júzli qatıńǵa megzettim, — dedi Maman kúyini.

Biyler duw kúlisti. Bul olar ushın júdá ráhátli kúlki boldı, sebebi Maman biy olardıń bir-birine ayta almay, ishte búklep júrgenlerin ayttı.

Shayıq ortada ğıjlap turğan seksewildiń shoǵınan kóz ayırmay oylanıp otırıp:

— Ashıq ayt, balam, basqa izzet—húrmeti boldı ma? — dedi.

— Shayqımız, Abılqayır xan bizdi bassındı. Laplap turğan júregimiz muzǵa basıldı. Suwıp qayttıq. Orıs kárwan basısı durıs aytqan eken, bizde súyew joq, jawırınshamız joq, sol ushın qorlaydı, — dep, Maman kárwan basılardan ne esitse, xan awılında ne kórse, kim qalay sóylese usaǵın túsirmey júdá kúyinish penen sóylep berdi.

— Shayqımız, bular durıs aytadı, — dedi Ubaydulla biy, — Bizlerde tapsırmasın orınlaymız dep talay "jógi" dúrresin jegenbiz. Tisimizden shıǵarıwǵa otız eki tisimizdi tamaǵımızǵa ketedi dep qorqamız. Bular balalıq etip sóylep otır.

— Nálet bolsın Abılqayırǵa, — dedi Dáwletbay biy gúńkildenip. — Mamangá orıs sawdageri aytqanday, ol xan jawırınshamız joǵın, kisi qorqıtqanday kúshimiz joǵın bileği. Ózi orıslarǵa qıysańkótlık etip, Orta júz benen Ullı júzdi baǵındırıp alıwdı máqset etip júirse kerek.

Oylı otırǵan Írisqul biy de qızdı;

— Oylap qarasam "biz qaraqalpaqpız, tórt san el qaraqalpaqpız" dep kókirekke biykar urıp júrgen qusaymız. Usındayda arqamızdıń jalańashlıǵı seziledi. Abılqayır rehimli xan usap bizge qırman suwırtadı, kisige bererge zıyaratıy nan taba almaymız. Hayranman!

— Írisqul ata, samal ańsaǵan qırmanshıǵa samal jiberip qabın bos qaldırsa hám bola berer eken, — dep Maman qosıp qoydı.

— Nan tapsaq dasturxan izleyimiz. Tunshıǵa berdik, — dep sarsıldı Esim biy.

Barlıq biydiń ğázepli sózlerin esitken shayıq Mamangá ǵa tiklendi.

— Qáne, Maman, ne oylap qayttıń, ne keńes bereseń?

— Abılqayır xannıń bizge tezек tergizip, marapat ornına basımızǵa tezек qap kiygizip júrgenin uǵıp qayttım. Kelsek, sizler joq ekensiz. Xan sumlıǵınıń aldın alayıq, — dep kele sala tas qapı astındaǵı orıs bendelerdi azat ettim ...

— Ne deyseń!

Jolbarıs aqırǵanday boldı. Maman selk ete qaldı. Biylerdiń hámmesi qozǵalań taptı.

— Eldiń aybat baltasın suwǵa tasladım desesh! — dedi Īrisqul biydiń dawısı qarıldap.

— Qul qutırsa qudıqqa qarmaq saladı degen usı bolsa kerek, — dedi Dáwletbay biy jekirinip. Mamangá hámme alıp topıldı. Sóylemegen biy qalmadı. Házlik buzıldı. Hárkim ózinshe keyisnama bildirip atır. Shikár házligi buzıldı.

Maman olardıń ǵázebinen albıramadı.

— Bosattım, jas úlkenler! Úsh kún boldı ketkenine. Ǵapılda qalmasın dep sizlerdi ózim izlep shıqtım.

— Baylań qolın! — dep buyırdı shayıq.

Shayıq penen hesh qashan qarsılasıp kórmegen Maman qashpadı, qarsılıq kórsetpedi. Ekinshi jerde ot jaǵıp atlarǵa qarawıllap otırǵan biy qosshıları shayıqtıń dawısın esitip juwırısıp keldi.

Hámme jabılıp Mamandı shomday qundaqladı. Amanlıqtıń qolı artına baylanıp, atına teris mingizildi. Maman at ústine bókteriw qılıp kese tasladı.

— Marapatqa toyınıp óz xalqınıń arın satqan bunday shóje qorazdı sarsań kesek qılıp óltiriw kerek, — dedi shayıq.

Īrisqul biy:

— Durıs, shayqımız! — dedi.

Dáwletbay biy:

— Bunday shóje qorazdıń barınan joǵı! — dedi.

Biylerdiń qarsı kelgeni bolmadı.

Shayıqq lebiz etken nársese orınlanbay qalmaytuǵının hátteki Ǵayıp xan da qarsı heshteńe demeytuǵının Maman biler edi, sonda da jılamsıramadı, jalınbadı, qaytama:

— Maman durıs etken deysiz, ele ata — dedi gúbirlenip. Hám Amanlıqtıń "kisiniń bilegindegi kisendi sheshiwge erlik etpesten burın óz bilegiń haqqında oylaw kerek" degenin eslep, oǵan qaradı. Amanlıq tislerin ǵashıratıp, adalatsız shayıq penen biylerdi shaynayjaq keyipte eken. "Amanlıq ózińdi tut, maǵan heshteńe deme" dep sıbırlandı. Shayıqtıń ájiynesi tırısıp, Maman bókterilgen attı qamshılap-qamshılap jiberdi. At Mamandı ekshep-ekshep jorttı.

Amanlıqlardıń keliwin asıǵıslıq penen kútip júrgen Allayarlar jaman xabar esitti:

— Maman óz xalqına qılaplıq qılǵan. Óltiriledi. Sarsań kesek qılıp óltiriledi.

Allayar isenbedi. Bul bir sandıraq! Mamanlar Abılqayır xannıń awılında. Kelse, Amanlıq xabarlaspay qoymaydı. Murnına shamal engen jaǵdayda da, ósken uyasına bir úńilmestey hákke bolmaǵan shıǵar. Eń bolmasa, Almagúline keledi! Ol usı isenim menen jaman xabar tawıp kelgen balaǵa "awzıń jamai jerden tesilgen" dep shekesine bir shappat urıp, dawısın gúm qıldı. Sol, sol eken, awıllarda tilenshilik etip júrip, Mamannıń ólimi jóninde esitken basqa jetimler de Allayardan qorqıp hesh xabar aytalmadı. Allayardıń minezin biletuǵın Bektemir ǵana Mamannıń ólimi belgilengen kúni jol taptı:

— Esittiń be, Allayar aǵa, orıs bendeler qashıp ketipti.

— O, náletni! kápirler. Qarawıllardı óltirip ketken be?

— Ozleriniń ornına qamap ketittti.

— Onda qarawıllardı taw basınan ılaqtırıw gerek. Xalıqtıń aybatınan ayırǵan netken haramzadalar ózi?

— Jáne bir ǵarrı shala jansar tabılıptı. Shayqımızdıń xızmetkeri eken. Bul istiń sebepshilerin búgin óltirse gerek. Sarsań kesek qılıp óltirse gerek.

— Álbette, óltirsin, — dedi Allayar. — Onda hár birińiz bir tas alıńlar. Qorlıq kórgen elimizdiń bendelerin azat etkenlerge tas ılaqtırıw sawap. Asıǵıńlar!

Olar toparın buzbastan shapqılasıp kelgende, jetim emenniń átirapı bıq-jıq adam edi. Hár kimniń qolında bir tas. Bári sawap izlep kelgen. Allayarlar adamlardıń qoltıǵı astınan súńgisip alǵa ótti. Haplıǵısıp — "qayda, satqın qayda dep baqırısı.

Maman menen Amanlıq emenge baylańǵan, iyin tiresip turıptı. Olar qansha sır bermeymiz degen menen sharshaǵanlıqtan basların kótere almaydı. Tómen iyilip kete beredi. Mamannıń beti qan, kiyimleri tilkimtilkim. Amanlıqtıń betiide qan joq, biraq isken, Allayar olardı tanımadı.

— Satqınlar, kánekey? — dep jar saldı. Amanlıq bir shekeleńkirep Allayarǵa qaradı. Allayar olardı shıramıtadı, lekin tanımadı. Oń jaǵında Ǵayıp xan, shayıq hám biyler tur edi, shayıq tas penen kelgen jetimlerdi kórip qasına shaqırttı.

— Áne, naǵız el súygish dáw júrekler, — dep marapatlanıp Ğayıp xanǵa burıldı. — Xanımız, baslaw kerek.

— Siz baslaysız ba? — dedi xan shayıqqa. Dástúr boyınsha eń mergen adamnıń qolı menen úsh tas ılaqtırıladı. Eń bolmasa, birewi tiyiwi kerek. Onnan soń qálegen adam ura beredi. Eger áwelgi úshewi de gózlegen adamǵa tiymese, ayıpker qutıladı. Sol ushın shayıq júrek ete almadı.

— Xanımız, ırısqul biy ursa qalay bolar eken? — dedi.

İrisqul biy xanǵa tájim etti hám jas kishisi Esengeldige tas ılaqtırıw liykinin beriwdi sorandı. Xanǵa bári—bir sıyaqlı shayıqqa qaradı. Shayıq sál oylanıp alıp urıqsat etti.

Esengeldi shırpınıp tur eken. Eki adım alǵa shıǵıp, "bismillá" dep jerden tas aldı. Shayıq onıń áweli qaysı ayıpkerge gózemekshi ekenin soradı.

— Mamanǵa, — dedi Esengeldi.

— Mult ketpesin — dep eskertti İrisqul biy.

Maman menen Amanlıq kóz astınan qarap turıptı. Olar baylawlı halında basın bılay-bılay burıwǵa ǵana haqlı

Esengeldi sarı shekpeniń shalǵayın qayırıp tislenip turıp olardı aldarqatıp-aldarqatıp tastı jiberip qaldı.

Amanlıq shaltlıq qıldı. Mamannıń basın bası menen tasalap úlgerdi. Jeti adım aralıqtan kelgen tas Amanlıqtıń shekesinen qan josıttı. Ol shıdamadı. "Allayar! — dep dawısladı.

Allayar selk etti. Baylawlı gúnalılarǵa júdá sıǵalandı. Tanıdı. Hesh kimdi tırılamay alǵa juwırdı, hám olardı arqasına tasalap jıyın tárepke kókiregin kerip Mamanlarǵa: "bekkem turıń, batırlar, kózlerińiz mólermesin" — dep sıbırladı. Esengeldige ashshı buyırıq etti. "Ur, ur, qońıratnıń qońızı! Ayama!".

Maman ózine batır" degen sózdi esitpegen edi. Allayar qádimgisinshe kúlki ushın aytıp atır dese kerek, mıyǵınan kúldi hám oǵan "óziń bekkem bol, abayla" dep eskertti.

Usı waqıtta Esengeldi gózlep-gózlep jáne bir tas jiberip qaldı. Tas Allayardıń kózine dál tiyidi. Qarashıǵı atılıp, betin basıwı menen tómen shóǵıp:

— Jetimler! Mamandı qorǵańlar! jetimler ... — dep jıǵıldı. Jıyınıń arasında turǵan balalar birin-biri shaqırısıp, alǵa qaray juwırısı. Qol uslasıp Maman baylanǵan emendi qorshadı. Baqırısı.

— Maman biy ushın bárimiz ólemiz! ...

Qara kózlerde abırjıw payda boldı. Qur buzılıwǵa qaradı.

— Kóz jası kól adamlar, kelińler! — dep shaqırdı Amanlıq.

Qurdıń jartısı derlik ıǵılıp kelip emendi qorshaladı.

Sońǵı jılları bunday ólim, bunday jetimler birliǵı bolmaǵan edi. Xan utıldı. Shayıq alıradı. Írisqul biy pánt jep ján-jáǵına qaradı.

Kópshilik talap koya basladı;

— Xanımız, azat etińiz?!

— Qırshın janlar qıyılmasın!

— Shayqımız, erke shákirtińizdi sorap alıńız?

— Bizdi jaw qırǵanı az emes, endi ózlerińiz qırmań.

— Ózimizdi ózimiz qırıp boldıq qoy ...

Shayıqqa bul gáp tásir etti. Gúrsinip, gúbirlendi: "ózimizdi ózimiz qırıp boldıq"... Bul Írisqul biyge de tásir etse kerek, áwelgi keypinen ózgerip keyin básti.

Haqıyqatında shayıq el birliǵın buzbaw ushın usı ólim jazasın sorǵanı bolmasa, qıyametlik dostı Orazan batır kelgende ne juwap bererin bilmey sarsılıwda edi. Xan aldına jıǵıldı:

— Xanımız, pármanıńızdı buzıwǵa lebiz berińiz.

Ǵayıp xannıń párwayı pánseri. Xalıqtıń shoǵıp, hárkim hárjaqtai dawıslap atırǵanı ushın pármanın buzıwǵa ishinen kelisti. Liykin, shayıqtan talap etti.

— Bul pármandı beriwime siz sebepker bolǵanıńızdı duyım jurtqa uqtırıńız!

Shayıq tikeydi. Xalıq onıń eki sóylegenin esitpegen edi. Endi bári qıyın kórindi. Júzi kógerdi. Tili tıǵıldı. Xalıq ele shuwlasıp, ayıpkerlerdi ápiw etiwdi talap etip atır. Shayıq heshteńe esitpedi. Miyinde baǵanaǵı bir gáp ǵawladı da turdı. "Ózimizdi ózimiz qırıp boldıq"... Bası qaltırıp eki qolın jaydı. Jalbarınıw dawısı menen xalıqqa múrajat qıldı.

— Xalayıq, tırılǵızlar. Xanımız keń peyil adam edi. Bul bılamıqqa men gúnalıman. Xanımızdan keshirim sorayman. Ayıpkerlerdi ápiw etsin. Jurt siltidey tındı.

Xan kelte qolın kóterip:

— Ápiw etilsin! — dep hawanı bir kesti...

* * *

Kúni-túni kelgende Amanlıq qıynalıp nan tappay ashlıqqa buratılğan kúni dúnyanıń hesh qızıgın sezbes, ólgisi keler edi. Átteń jalız tuwısqanı Almagúldi ayaydı. Anası óler aldında: "Almagúl tiri bolsa, mańlayına shań tiydirme. Anamnıń kózi dep bil, ulım" degen. Anasınıń sózin qıymaydı. Ol jılasa, anası jılap otırǵanday, ol qabaǵın shıtsa, anası muńayıp otırǵanday kórinedi. Dúnyada jasawı tek Almagúl ushın bolıp otırǵanday.

Haldan ketkenine qaramay, jazadan qutılıwdan jartı ılashıqqa asıqtı. "Palapanım, shúykildemedi me?" — dedi birinshi ushırasqan Bektemirge.

Almagúl gúweninen házir bosanǵan qózıday sekirip ájaǵasınıń moyına asıldı.

Allayar kózin tańdırıp jatıp, onı sorawǵa tuttı.

— Bul ne moynı juwanlıq?

Aminlıq juwap bermey-aq Allayar minberletti.

— Sol ushın da jeti atasında biylik bolmaǵan adamǵa isenbeydi, Jaqsılıq qılıp atqa mindirgen aq peyildi joldan shıǵarıp, nege aqılsız boldıń?

Amanlıq shıdamadı:

— Óydeme, Allayar. Ekewimizde de gúná joq. Kim eki júzli bolsa, gúna sonda.

— Kim olar? — dedi qızıqsınıp Bektemir.

— Olardı bile beresiz. Maman orıslardı bosatqanda eldiń aybatınan ayırıwdı oılamadı. Eldi gúnadan pák qıldı. Kóz jaslardı kemitkisi keldi. Sóytip jábir shekken bendelerdiń pátiyasın aldı.

— Yaqshı dem alıńlar.

Amanlıq penen Allayar saban tósekke qatar jattı

* * *

Murat shayıq qapa. Eki sóylep qoyǵanına qapa. Ázelden nege qızdı? Aqırı Maman óz balasında emes pe? Ashıwlı biylerdiń ırqına nege kóndi? Ol tislendi. Nuqıl tisleri astıńǵı erinin bólgenshe tislendi, bólmedi. Endi Mamannıń kewlin alıw kerek. Qáytip? Onnan da keshirim soraw kerek

pe? Bul júdá páslik boladı. Adam aytqısız páslik boladı. "Sharshadım, miy ortalandı. Júk awır", dep gúbirlendi óz-ózin.

Úlken otawdıń qaptalıńda kepirenniń ústine dastıqtı biyikten saldırıp jatırǵan Maman kórpe astınan sıǵalanıp, shayıqtıń keypin, hátte oyın ańlap jatır edi.

Kórpeni ásten seripti.

— Shayıq ata, Amanlıqqa qarındası menen turgánday ilashıq soǵıp beriwge járdem etersiz be?

Mamannıń ózi sóylegeni jaqsı boldı. Shayıq janlandı.

— Jat, balam, dem al. Járdem etermen.

Shayıqtan wáde alıw qıyın. Berse bejeredi. Maman tınısh ǵana uyqıǵa ketti.

* * *

Bunday qolay kegirdek keler me, awız bilshırıp ile almay, úlken urıwdı jer menen jeksen qılar ma?

Jáne utılǵan qońırat biyleriniń qaytıńdaǵı gápi usı. Birin-biri nıqırtadı, birin-biri ayıplaydı. Súzisetuǵın qoshqarlarday dúńkiyisedi.

Írisqul biy gápke aralaspadı. Xannıń erk bergenine oysız quwanıp, Esengeldige isengenine barmaǵın tislep tek ózin ayıplap kiyatır.

— Bárine Írisqul xan ayıplı!

Írisqul biydiń qulaǵı erbeń etti. Nege? Xan degen laqapqa marapatlanıp pa? Joq. Bul oǵan úyrenshikli laqap. Gúllán qońırat urıwınıń biyleri, bayları óz-ara sóyleskende, onı, úlken biyin — xan dep ataydı. Bul jaǵınan olarǵa basqa urıwlar tańlanısıp, hátteki, qızǵanısatuǵın edi. Awızbirshilikke kóz tiydi. Ózinen kishi biylerden, ataqlı baylardan awır sóz esitip, dákki jep kórmegen adamǵa bul gáp awır tiydi. Juwan, jıyırıq-jıyırıq moyın burıp alara qaradı.

Írisqul biydi ayıplaǵan atlı, qońıratıń shúllik tiyresiniń ataqlı bayı Jandos degen edi. Kızılalasınıń juwenin tartıńqırıp, Írisqul biy menen shekinisiwge meyillendi. Qara shoq saqalı dirildep, ernin japqan ósik murtları jıbırıp, qıyıq kózleri Írisqul biydiń aybatlı názerine túsip edi, shıdamay atınıń juwenin erkine jiberdi. Olardıń qorazlanganın sırttan baqlap kiyatırǵan joldasları únsiz. Biraq namısın qoldan bergen biyge

orınlı ayılğan birinshi tikenekli gápke hámmesi ırza bolıp kiyatır. Kek qısqa Jandos bay shıdamadı. Óz-ózinen sóylendi.

— Yabılarda ósh ketti. Qaytarılmasa, júimizdiń jerge qaraǵanı-qaraǵan.

Ashıwǵa buwlıqqan ırısqul biy birden dálil tappay qaldıma "ol balada Murat shayıqtıń káramatı bolsa kerek" dedi ásten.

Esengeldi hámmegе kórsetip qamshı tutqan qolınıń iynin shep qolı menen uwqaladı.

— Áytewirde tas ılıqtırǵan iynim sızlap kiyatır.

Buǵan qońırat biyleriniń qaysısı isendi, qaysısı joq, námálim. Hárkimniń óz bilgeni ishinde qaldı. Hesh kim seylemedi.

Olar ótken saparı da usı jol menen usılayınsha ashıwlı, jabatuǵın úzik bulttay túnerip qaytqan edi, házir de solay. Atlılardıń shoǵı buzılmaстан, izde burqasınlı shań qaldırıp ketip baratır. Káyerde irkilip, qáyerde qanday zıyan tiygizedi, házirshe sır.

9.

Jaz ózin aldırıp samal jelemikleniwge qaradı. Bazda uytqıǵan shań kóterip esken jelemikke shıdamay japırıla bas iygeni bolmasa, hátteki, eń ázzi giyaǵa shekem óz lıpasında, ózgeris jok. Jasıl, jupar iyisli. Qarasań qóz tartadı, iyiskeseń kewil yoshtıradı.

Murat shayıqtıń esigi aldına kelip xızmetkerlerdiń shıǵıwın kútip, torısınıń júwenin tartqan, ash-óleń uzın qara jigit zánigige shirenip turıp, taw basında janlı eki noqat kórdi. Biri ájjeli tasqa, ekinshisi qara tasqa qonaqlaǵan búrkitlerge megzeydi. Araları jaqın.

Sonıń arasında murtları jańa tap bergen, arıq ǵana qara-páreń, eńsesi sál iymeklew, dóńgelek jaǵalı bóz kóylegi bar xızmetker juwırıp shıqtı. Tóbel torını jılawlap, "súyenip túse ǵoy" degendey atlınıń zánigiligine kelip iynin tuttı.

— Atam úyde joq pa? — dedi atlı.

Bul atlı Murat shayıqtıń úlken ulı Xelwet edi. Ǵayıp xannıń úlken ulı Ubaydulla sultan menen Or qorǵanında islewshilerge azıq aparıp qaytıp kelip turǵanı. Ol ele awılдаǵı ózgerislerden biyqabar edi. Xızmetker júdá juwas, júdá minnetdar dawıs penen shayıqtıń joq ekenin, keshe "Jańakent" betke Ǵayıp xan menen shikárga ketkenin ayttı.

— Ho-ho, anaw taw basındaǵı eki noqat atlılar emes pe? — dep Xelwet qamshısın shoshayttı.

Xızmetker iymeklew murnın bir tartıp qoyıp, taw tárepke burıldı, kóre almay, kir-kir shashınıń etegi menen jazıq mańlayına sorgálaǵan terge qosıp qıyıp kózlerin sıpırdı. Atlılar ekenin tastıyıqladı.

— Qıstaw tapsırma bar edi. Birewi atam emes pe eken? Basqalarda onday at joq edi ǵoy.

— Aq boz ǵunan Orazan ulı Mamanǵa berilip edi. Áne kózim ilip tur. Mamannıń ózi. Búgin azanda Amanlıq penen birge, jerimizdiń oyılı-bárentin kóremiz, dep ketip edi, oyılı-bárentti názerlep turǵanı shıǵar.

— Amanlıq bolǵanda, anaw úrpek bas qarındası menen júretuǵıy diwana ma?

— Awa, sol. Aytpaqshı, siz joq edińiz-aw, — dep xızmetker keyingi bir ay ishinde awılда ne jańalıq bolǵanınıń uńqıl-shuńqılına shekem qaldırmaı, tez-tez sóylep berdi.

Xelwet nemquraydılıq penen attan tústi.

Xızmetker attı baylap atırıp ta, sol eki noqatqa qaradı. Nege qozǵalmaydı, solarma ya basqa nárese bolıp mırsasın aldap qoydı ma? Aldasa keshirim sorawı tiyis.

Mańlayına qolın tutup jáne uzaq tigildi. Solar. Qolların qıymıldatadı. Irısında da Mamanlar edi.

Sońǵı waqıyadan keyin Mamandı xan shaqırtpadı. Ayıqqansha úyde boldı. Zerikti. Atasınıń Xorezmge ketip baratırıp aytqan násiyatınıń birin esledi. "Ósken jerdiń oyılıbárentin ańlap barıw kerek". Búgin azanda atlandı. Amanlıqtı ertip kelip ekewi atlandı.

Mine házir olar taw basında biyikten oyǵa qarap turıptı.

Birinshi gezekte awılđıń qublasındaǵı jalǵız emen kózge taslandı.

— Qarap jiber, Maman aǵa, tireksiz, panasız misli jalǵız qarawıl, — dedi Amanlıq.

Maman kúldi.

— Oyshılım, awılǵa qara.

Ekewi at ústinde tikeyisip awılına názer tasladı.

— Pástegi awıl — misli sınıp jartı qazannıń ernegine jabıskan júweri gúrtiktiń qaspaǵı, — dedi Amanlıq.

Maman jáne kúldi.

Awıldıń arqa shetinde eki adamnıń ata qorazday urısıp atırǵanın kórip qaldı.

— Kórip turman, tanıyman da. Ekewi de ǵarrı. Qońsılar. Eki úydiń arasıdaǵı tawıq ketektiń ornı ushın urısı bar edi. Sonıń dawamı shıǵar. Bunnan burın da olar końsılarǵa talay-talay tamasha bergen.

— Adam balası jerge qashan toyıp, qashan qanaatlanar eken?

— Báلكim hesh qashan onday bolmas, — dedi Amanlıq.

Úylerdiń aralarında arman-berman asır salıp juwırısқан balalar, shıǵıs tárepte bir qoranıń qıspaǵına súyenip qushaqlasıp turǵan hayal menen erkek kórinde.

— Anawlardı tanıysań ba? — dedi Maman.

— Shamalayman, olar qız benen jigit emes, oynaslar,

— Qoya ondaydı! Qız benen jigit — de.

Amanlıq qarsılaspadı.

Awıldın kún batısına kóz jiberisti. Atlı birew aldındaǵı eki piyadanıń ókshelerin bastırıp, uzın sıırıq penen sabalap, awılǵa kirip kiyatır. Maman onıń ne kórinis ekenin bilmey tur edi.

— Urılıq etken sorlılar bolıw kerek, — dedi Amanlıq.

— Olay bolsa ursın. Emenniń átirapına qara, tap jańa joq edi ǵoy, — dedi Maman. Amanlıq qaradı. Emenniń astına hár jaqtan óńsheń jalań ayaq, jalań bas, ash-arıqlar kelip atır eken.

— Olar Jalayırdıń jetimleri. Bárha usınday waqta jıynalıp artıq aspay nan-pan tapqanlar ashlarına usı kárada berip toydıradı. Sóytip kimler qaysı awılǵa tilenshilik etiw kerekligin oylasadı.

— Shayqımızdıń otawı aldında irkilgen atlı kim?

— Kim bolsa da jińishke. Shayıqtıń úlken ulı — Xelwet shayıqqa usaydı.

— Joqarıda oyılı-bálentlik ayqın kórinedi eken. Amanlıq, bárin kórip bolıw qıyın, keteyik.

— Meniń de joqarıdan birinshi qarawım edi, sırlardıń izi tawsılmaydı eken... Kettik.

Batisqa burıldı. Eki shaqırım júrmey-aq "way-way, járdem et, qutqar!" — degen ayanışlı dawıs esitildi. Ekewi de shıdamay, atlarınıń sawrısına qamshılardıń basıp-basıp jiberdi. Órtekedey oynaqlaǵan ǵunanlar demde-aq dawıs shıqqan jerge jetkerdi.

Eki ayağı, eki kolu óz tayağına qosıp, arqasına baylangan birew, dústómenine jatır. Amanlıq attan tuse sala onıń júzin joqarı qarattı. Betawız topıraqqa bilğanıp, murnınan zirek-zirek kan josıp atırğan bir ġarrı.

— Shıraqlarım, irkilmeńler! Jalayır awılınıń padashısı edim, mallarımdı eki qara atlı aydap ketti. Bilay-bilay, — dep ġarrı arqa tamangá qol siltedi.

Olar, ġarrı kolin shoshaytqan jaqqa quyınday ushtı. Talawshılar ele alıslap kete almay atır eken, kóz ushında shańǵıt kórindi. Há demey-aq jetti. Qırıqlağan sıyırdı eki qara atlı aydap baratır. Onsha asıqpaydı. Bulardı kórip qashıw ornına, irkildi. Mamanlar da qorıqpadı. Jaqınlap bara berdi. Talawshılardıń ekewi de betlerin qara teri menen tańıp, qara qılqa, qara tumaq kiygen. Hátte qılıshlarınıń qınapları da qara, sapları da qara, atları da qara, tap kúyik aǵashlardan soǵılǵanday birewler. Hawlıǵıwdı bilmeydi. Ósik qara qaslar astınan jıltırağan kózleri bulardıń atlarında.

— Atıń jorǵa ma, júrmel me? — dedi olardıń biri.

— Hám jorǵa, hám júrmel, — dep Maman juwap berdi.

— Oynama, bala!

— Biz oynap júrgen ballar emespiz, aldınıздаǵı mallardı qaytarıwǵa kiyatırmız.

— Há, sózińe qaraǵanda jedelli kórinesen, sen Mamanbısań?

— Awa.

— Bizlerdi kim dep tursań? — dedi ádepki sóylegen talawshı.

— Sizler jerdiń sútinin taydırayın dep júrgen qudabiyzarlarısız, — dedi Maman.

Talawshılar teńnei wahahalastı.

— Ne dediń, ne dediń? Janıń kerek emes pe ózińe? Káne atlarıńızdı burıń. Burmaysız ba? Mal kerek pe? Onda qaysısıńız eki sıyırdan alıp qalıń. Sizlerdiń padashı ġarrıńızday jılayman, ashkóz emespiz. Izimizden iyttey jortıp qalmaǵansoń baylap ketip edik. Barıp bosatıń. Ózi sonday suw kóz ġarrı eken. Bir jılaydı, bir jılaydı, — dep olardıń biri sóylenip, Mamangá jaqınlay berdi.

— Toqta. Túsiń! Sizler tókken kóz jaslarǵa jerdiń sútini tótepkı bere almaydı, — dedi Maman hawlıqpay.

— Pay, gáp boldı-aw. Sol jılayman ġarrı házireti qızır ma?

— Joq, túsińiń aqırı, — dedi Maman. — Jerge kóp salmaq túspewi kerek.

— Sonda sol ġarrınıń salmaqlı bolǵanı ma? Men onı bir qolım menen baylap kettim, — dedi jedellenip.

— Awırlıq onıń ózinde emes, kózinde. Biliń, dúnyada adamnıń kezinen aqqan jastan awır nárese joq. Jerge salmaq sala bermeń aqırı?

Tonawshılar at ústinde tańılǵan ólıdey azmaz sóylemey turdı da, birden atların artqa burır qamshılap-qamshılap jiberdi.

Qápelimde olardıń kóz ushında jalp-jalp shawıp baratırǵanına Amanlıq:

— Gáptiń terkinine túsindi, — dedi.

— Áy, bilmedim, — dep Maman mallardı qayırıw ushın alǵa júre bergeni, kóz ushında kiyatırǵan onlaǵan atlını kórdi. Bular shikárga shıǵıp baratırǵan Ğayıp xan, Murat shayıq hám basqalar edi. Maman menen Amanlıq mallardı qayıp, toplayman degenshe, bir qora iytler menen olar jaqınlasıp qaldı.

— Bul ne mal? — dedi Ğayıp xan.

— Jalayırdıń malı eken, xanımız, jańa bir-eki urıdan alıp qaldıq, — dedi Maman.

Ğayıp xan ġarqıldap kúldi:

— Qádemlerińiz qayırılı bolǵan eken, aydap aparıp berinler. Esim biyge aytıp barınlar, ġayratlı jigitlerden padashılar qoysın.

— Awa, balalarım, xan maqul gáp ayttı, — dedi shayıq, — mal degen eldiń ġawǵası. Búytip uzaqqa baqtırǵansha, awılınıń dógeresinde baqtırsın. Aytpaqshı, Maman, úyden qashan shıqtıń? Xelwetti kórdiń be?

— Haw shayqımız, jańaǵı gáp esten shıqpasın. Or qorǵanına ketetuǵın eliw piltabanǵa bas qılıp bunı jiberemiz, — dedi xan Mamandı iyegi menen nusqap.

Or qorǵanınıń qurılısınıń sozılıwına baylanıslı Kishi júzge adam kúshi salınǵan eken. Abılqayırdıń ornına waqıtsha otırǵan balası qaraqalpaqlar eliw adam bersin dep aytıp jiberipti. Bul xabardı búgin tań azanda Or qorǵaninan kelgen Ğayıp xannıń ulı Ubaydulla sultan aytıp kelipti. Endi úlken xan buyırǵın tárk etiwge bolmaydı. Qaraqalpaqlardıń bir biyi sol eliw adamdı basqarıp Or qorǵanına ketiwi kerek. Qorǵan pitkenshe basında boladı. Bul jumısqa Ğayıp xan Mamandı qolay kóripti. Murat shayıq xannan izde qalıp usıladı túsindirip edi.

— Maqul, — dedi Maman qısqa ġana.

Olar mallardı aydap kelip padashısına tapsırdı da, xan menen shayıqtıń tapsırmasın eskertip, endi jazıqlıq penen tup-tuwrı arqağa qaray shapqılasıp ketti. Bul jaqtan Sırdárya aǵadı, bul jaqta Ayǵara biydiń awılı turadı.

Jaylawlardı ótip, dalańlıqlardı izde qaldırıp, quyash túslikten awa baslaǵan gezde qazaq awılına jaqınladı. Awıl tórt tárepın jazıqlıqqa berip, qonıslasqan eken. Qublası gúl maydanshasına usaydı. Kóz jetpes kógalay keńislikte at bawırınan dala gúlleri ósken. Bul jas jigitlerdiń kewlin kóterdi, názik qıyallargá jeteledi.

— Usı gúl arasında bir qız ushırassa, ne qılar ediń? — dep saldı Maman,

Amanlıqtıń júzi qızıl gúldey qızarıp, aq gúl ğumshasınday tislerin kórsetip kúldi.

— Nege kúleseń?

— Men qız ushıratıp kórmedim.

— Ayǵara biydiń dala gúline megzes qızı bar degendi esitip edim.

— Men dala gúlin jaqsı kóremen.

— Qalayınsha?

— Dala gúli dúnyadaǵı biyǵárez, ashıq gúl. Quyashta sonday jarqıraydı, úzip alıwǵa kóz qıymaydı.

— Onday gúldi men de jaqsı kóremen.

— Onda Ayǵara biydiń qızı dala gúlindey jarq etip aldımızdan shıqsa ne qılamız?

Maman kúldi.

Ekewi ózleriniń sózlerine ózleri kúlisip baratır edi. Kóz ushında qızıl kóylegi ottay lawlaǵan birew kórindi. Ekewi teńnen qolların mańlayına tutıp, qarap "haqıyqat dala gúli eken" desti de, teńnen at qoydı.

Qızıl kóylekli qız haqıyqattan da Ayǵara biydiń qızı edi. Iyninde tezek salatuǵın qabı bolǵanı ushın ekewi de tanımadı. Susı bastı ma, hesh qaysısı gáp baslay almadı. Amanlıq qızdıń kózin alıp Mamangá ım qaǵıp "gáp ayt, amanbısań ayt" degen ishariat bildirdi. Qız olardıń albrasıp turǵanın sezdi de, aldına qaray tezek terip ketti. Bular ya eriwdiń, ya qalıwdıń esabın tappadı.

Amanlıq shıdamadı:

— Ha qız, Ayǵara biydiń awılı qaysı?

— Usı awıl.

Ekewi de zánigige shirenisip aldındağı shoq-shoq qara úyler menen suwın—suwın qoslarǵa, olardıń arasında úyme-úy juwırısqaan jalań ayaq tilenshilerge, hár jerde ekew-úshew bolıp jánjelleskenlerge qaraǵan bolıp, bir qaptallap qızdan kóz almadı.

— Atıń kim, qarındas? — dep soradı Amanlıq qızǵa qayrılıp?

Qız azǵana iybenip turdı da:

— Aqbiyday — dedi.

— Elińe barsaq suwsın ishermiz be?

Qız jáne azǵana gidirip:

— Qazaqta suwsın bermeytuǵın úy bolmaydı, ishersiz. Tartınsańız anaw biziń úyge barıńlar, — dep úlken aq otawdı kórsetti.

Maman da, Amanlıq ta qızǵa "birge júreyik" dey almadı. Qız jónine ketti.

— Bulardıń xaninan axiret kórsek te argımızda joq. Bul awıl azaplasa, ashıw menen barıp bosatatuǵın tutqınlarımız qáne? — dedi Maman.

Bul astarlı sıqaqqa Amanlıq kúldi.

— Kóre bereyik, bul awılǵa yaramazan aytıp, nan tilep talay kelgenbiz. Qız siltegen otaw Ayǵara biydiki.

Qara saqallı, jalpaq murınlı, ósik qasları astındağı úlken kózleri ele ráwshan jıltıraǵan, qızıl júzli Ayǵara biy esiginiń aldına shıǵıp, qundız qıstırǵıshlı malaqayın sheship ásten ǵana basın qasınıp tur edi. Shaması oy ústinde. Qolı basınan qozǵalmaydı.

Tuwırıláp kiyatırǵan qos atlını kóre sala malaqayın kiydi de, qarsı qarap júre berdi.

Jigitler biyden burın sálem berip úlgerdi.

Ayǵara biy olardıń sálemin qabil etip, ekewiniń atın eki qolına jetelep úyine qaray tarttı.

Maman bul kisiniń miyman doslıǵı, qonaqtı alıstan kútip alatuǵını, hátteki, awıl arasınan, biydárek jolawshı ótip baratırsa, qayırıp eń keminde suwsın ishkizip jiberetuǵını haqqında esitken edi. At jetelegen biydiń kúńge kúyregen qaraltım jelkesin Amanlıqqa kórsetip "kórdińbe, at jetelettik" degen maqtanış penen kóz qısıp qoydı. Ayǵara biydiń esigine jaqınlawǵa bata almay, sırttan qayır soraytuǵın Amanlıq, endi ol

kisige atın jeteletkenine qısınp, ship-ship terge túsken edi. Maman buni kórip "sır aldırma" degendey iyegin tisledi.

Qonaqlar úlken otawǵa túsirildi. Bul otawdıń oshaǵına jalınlı, tútinli ot jaǵılmay, tek tezek jaǵıladı eken. Úydiń kerege, uwiqları, shańıraǵı murınnıń qanınday qızıl, kókleri shiykil sarı, kiyiz úzikleri qarday aq, basqur-bawshuwları shılt jańa.

Ayǵara biy jigitler menen otırıp amanlıq-esenlik sorastı. Orazan batırdıń Xorezmge ketkenin bilei eken. Murat shayıq hám basqa da biylerdiń hal-jaǵdayın, den sawlıǵın sorastırıp bolıp, ózi shıǵıp ketti. Ornına baǵanaǵı dala gúli Aqbiyday payda boldı. Jigitler óz-ara ım menen sóylesti; "Qızı menen dalda sóyleskenimizdi, qızınıń siltewi boyınsha kelgenimizdi esiginiń aldında turıp kórgen. Aqıllı adam eken".

Aqbiyday qımız quya basladı. Bul jaǵday jigitlerdi hám terletti hám yoshtırdı. Dalada kórgende samal zálel etip, azǵana shań basqan lala edi, al qımız quyıp otırıp sırtqı álemnen biyqabar, házir ǵana birden ashılıp ketken laladay jandı. Basındaǵı qundız qıstırǵıshlı qızıl maqpal tıslı degeleyiniń saǵımı menen beti qızardı. Júzi qızıl almanı sútke malıp alǵanday edi. Oń betiniń almasındaǵı kúlegish shuqırına, kása kózlerine, ekewi teńnen muptala. Hátteki birin-biri umıtıp otır.

Keshqurın úyge bir topar jigit kirgizildi. Bári Mamanlardıń teń qurbıları. Ayǵara biy olardı biri-biri menen tanıstırdı. Ógiz soydırıp kútti.

Jigitleri Ayǵara biydiń kebi sıyaqlı, ilme ǵayıptan sóylemeydi. Ashıq minez miyman dos eken. Azanda Mamanlarǵa "ketpeń" dep hámmesi mirát saldı.

Mamannıń jáne qonıw ishteyi bar edi. Biraq Or qorǵanına ketiw jónindegi xannıń tapsırması asıqtırdı. Jalına-jalına atlandı.

Aqsham birge otırısqa jigitlerdiń basshısı Ayǵara biydiń junǵar shabıwılında qazalangán jalǵız aǵasınan qalǵan qarar kózi Mirzabek atlı mirza edi. Mirzabek mirza úsh jigiti menen tórtew bolıp hár attı ekew-ekewden jılawlap, awıldan qaragórim shıqqansha uzatıp:

— Jerimiz, quyashımız, samalımız bir, sonlıqtan shırayımız, tilimiz bir, hátte jasımız bir eken Maman. Kelip turıńlar, — dep qaldı.

Mamanlar bunday izzetti hesh kimgе qılıp kórmegen, ózleri de búytip izzetlenip kórmegen edi. Bul ibarat alarlı húrmetke tań qalıstı.

— Amanlıq, ne sezdiń? — dedi jolda Maman.

— Tilim jetpeydi, aǵa. Biraq Abılqayır xannıń awılı menen bul awıldıń qayqurlım oyılı — bálentin sezdim, — dedi Amanlıq júdá tańlanganına hár sózin nıqlap.

— Amanlıq, men Aqbiydaydı jaqsı kórip qaldım. Ne deyseń?

Kókiregi óskin jas biy bul gápti birinshi aytqanı ushın Amanlıq heshteńe dey almay tıǵıldı. Sebebi, ózi de usı oyda edi.

Maman onnan tez juwap ala almaǵanı ushın qaǵa berdi qıldı.

— Amanlıq, dárt tilte ursa — sóz, kózge ursa — jas bolıp shıǵatuǵının esitkenmen. Dárt ishte qalsa, tildi baylaytuǵının házir bildim, — dedi.

— Keshirersiz, biy aǵa. Qam sút emgen bende qam qıyallargá berilip ketken bolar. Álipayım qazaqtıń bir lalası qaraqalpaqtıń úlken bir otawına jıǵa bolsa, nalışım joq.

Awılǵa jaqınlaǵan son Maman ózinen xabar bolǵansha Amanlıqtıń dem ala beriwine urıqsat etip qaytaradı.

* * *

Dem alıs, biyparıq, biyǵárez kúnler kópke sozılamadı.

Ǵayıp xan gúllan urıwılandan qırıq segiz piltaban (rabochiy) jiynatıp, Maman hám Amanlıq penen eliw qılıp, jas Maman biydiń basshılıǵında Or qorǵanına jumısqa jiberdi.

10.

Qońırat urıwınıń qonıslasqan jeri Jańakentten atlıǵa bir mezgillik qublada, Aralǵa jaqın. Batısı teńiz, qalǵan úsh tárepi bir-birine usas. Kóz ushında órkesh-órkesh qumlıqlar, túye órkeshindey páskeltek tawlar, kóz jetkisiz keńislik dalalar, qıylı-qıylı giya ósken mal jaylawı.

Awıllar shoq-shoq bolıp, bólek-bólek qonıslasqan. Hár qaysısınıń arası bir-birinen at shaptırım, bazıları mezgillik jol. Hár bir shoq awıl úlken qońırag urıwınıń bir shaqabı. Biraq bári awız birlikli. Toy-merekesi menen sadaqa-jıyını bir-biriniń qatnasıǵısız ótpeydi. Bir awılında qanday waqıya bolıp atırǵanı ekinshi awılǵa samaldan burın jetedi. Bas biy ırısquql biydiń awılı —hámmesine derlik orta, ortada. Ózi tańlap qonǵan. Joqarıdan posıp kelgende, basqa awıllarınıń bárine qonıs tańlap, ortaǵa úy tiktirgen ózi.

Gúllán biyler, aqsaqallar bir jaqtan qaytsa, áweli Írisqul biydiń úyine kelip, ayran—shalap iship dem algannan keyin diyxannıń bir alaqańnan shashılǵan tuqımday ján-jaqqa tarqasar edi. Bul saparı awız birshilik qashtı. Murat shayıq awılınan ashıwlı shıqqan biyler urıwdıń shetine kelgenshe úndespedi. Shetki awıl Jandos baydıń awılı edi. Ol awılına jaqınlap atınıń júwenin tarttı. Onıń menen bes-altı atlı irkilip, bir tawıqtıń ógey shójelerindey, toparlasıp bólindi. Írisqul biy kóz astınan bayqadı, úndemedi. Aq saqalı erge tiygen kishkene kisi, qońır — qasqa atınıń júwenin tartıp zánǵige shirene jekirindi:

— Jandos bay, qayt keynińe!

Tınıshlıqtı, tımırılıqtı buzǵan bul iri dawısqa hámme toqtadı. Jandos baylar da irkildi.

— Súyindik biy, boyıń shılım qabaqtay bolǵan menen dawısıńnıń pátli ekenligin házir bildim, — dedi Jandos bay atınıń basın shekshiytip tartıp.

Boyı kishkene, biraq oǵırı iri dawıslı Súyindik biy orınsız qızbaytuǵın ǵarrı edi. Sonlıqtan basqalardan awır sóz esitkenin onıń tuwısqan inisi Saǵındıq bahadır hesh qashan kórmegen edi. Shıdamı tawsılıp, qızdı. Jandos bayǵa atın burıp, sawrısın qamshıladı, biraq kópshilik ortadan shıǵarmadı.

Bayqoshqar biy Írisqul biydiń júzine qarap, onıń ashıwǵa buwlıǵıp, qanasına sıymay turǵanın kórdi de, qıymılsız Esengeldi tárepke názer taslap "qıymıldama" degendey belgi berip, qamshısın silikti.

— Azǵana shıdańlar! — dedi Írisqul biy.

Biyler shoqlanısqı, atları, kópirge tirelgen bir pada qoyday, biri-birine mingesip barıp jónlesti.

Jandos bay eń ataqlı baylardıń biri. Ózi biraz ójetlew hám oysız bolǵan menen ǵápine qulaq asıwshıları enepat.

Írisqul biy alǵa shıqtı.

— Jandos baydıń muddáhásin tıńlayıq! Aytsın!

— Ayttım jolda, durıs ayttım. Ózimniń Ájigeldi, Xojageldi, Sultangeldi, atlı úsh ulımdı qatarǵa qosıw ushın aytpadım, qońırat ushın ayttım. Írisqul xannıń ıqlası ketken Esengeldi ushın ayttım. Dushpan tiri qaldı. Endi ya sol Maman óledi, ya Esengeldi óledi. Biliń, biliń! Usınnan Esengeldini

óltirse, qońıratıń qalǵan balasınıń ayaǵına yabılar jip taǵıp oynaydı. Satıp jiberedi, biliń, biliń!

Jandos bay kóp sóylemeytuǵın, ırısqul biyge kóp qarsılaspaytuǵın bay edi. Onıń shır-pır bolǵanı biylerdiń hámмесin abırjıtqan ústine abırjıttı. Hátteki, ırısqul biydiń de miyi aylanıp ketti. Aqırın esitpew ushın eki qwlaǵın bastı.

Jas Esengeldiniń qaǵazday juqalań júzindegi qara kózleri oynaqshıp, súwen jaǵı qıymıdasıp sala berdi.

Bul jerde kóp turıw biypayda. Hujıbatlı oy kelmeydi. Sol ushın ırısqul biy "Jandos bay qala bersin" degendey qolın bir siltedi.

— Súyindik, Saǵındıq, Aznabay, Xudaybergen... júrińler, — dep ilajsızdan ózine eń jaqınlardıń atların atap, atın burdı. Atı ayılǵan biylerge, jasawıllarǵa qosılǵısı kelgenler únsiz ere berdi.

Jandos baydıń áwelgi bes-altı atlısı emes, onlaǵan atlı shoqlanıp qaldı. Bayqoshqar biy de irkildi.

Jandos bay awılına kelgen soń oylanıp kórdi. "Kóp qızıp ketken shıǵarman. Uyıqlap, dem alayın. Ashıwım tarqasa, ırısqul biyge barıp keshirim sorarman".

Bay ıran da qızǵan edi, ańsatlıqta pikirinen qaytpadı... Bir kúni at qosshı — jasawılın alıp tártip berdi:

— Aldıma on-onbes jetim tawıp ákel!

Ol sebebin túsındirmedi, jasawılı sorawǵa batına almadı.

Jetimlerdi tabıp, jıynawdıń nesi múshkil. Jasawıl keshke taman bir top yarım jalańash balanı at aldına salıp satırласıp quwıp keldi. Bay burın qılmaǵanın qılıp, olardı bir úyine kirgizdi. Qoy soyıp kúttirdi.

Jandos baydıń bir ádeti — esigine kelgen jetimge, diywanaǵa shappattay nan bergizse, bul kimniń nanı, qaysı urıwdıń nanı, sonı tákirarlatıp pátiya etkizer edi. Bul saparı ol máqsetin jedelli basladı.

— Balalar, jetimlik, jarlılıq, baylıq, qudaydıń isi. Liykin, urıwdıń namısı hámmeńizdiń isińiz...

Jandos baydıń bunnan sońǵı gápi qońırat urıwınıń "tariyxı" boldı. Onıń aytıwınsha qońırat urıwı qaraqalpaqtıń eń perishtesi, urıwınıń adamına shıbıq tiydirmegen, tartısta payın jiberip kórmegen, jeńilmegen, tek sońǵı jılları ǵana azıraq shegi tayıp, jetimlerdi kóbeytip alǵan urıw. Buǵan yabı urıwı sebepker... ırısqul biydiń atın aytpay-aq, eki urıwdıń

arasında kóterilgen jánjeldi aytpay-aq, balalardı yabı urıwınıń dushpan ekenine, eger, olardıń Mamandı óltirilmese, qońıratıń jetimine kún joklıǵına isendiriwge urındı.

Bet-awız kir, shashı ósken, úrpek, kózleri shúnirek, isik qabaq qoyıw qara qaslı, murnınıń belı batıqlaw, aqqubadan kelgen gúlshe júzli bir bala basın kóterdi. Joldaslarına:

— Uqtırızba? Men sizlerge aytqanman, — dedi.

— Uqtıq. Aytqansań, — dedi joldasları jabırlasıp.

Jandos bay túsinbey qaldı. Birinshi sóylegen balanıń atın sorap bildi, usı jetimlerdiń basshısı Elmurat degen eken.

— Ne uqtırız? Sen ne aytqansań? — dedi Jandos bay.

— Sol yabılarga barǵanımızda Allayar degen jetimi "awılıńızda haqlań, aldımızdı kes-keslemeń" dep quwǵan edi. Atqa mingen Maman atqa mingizgen Amanlıqtıń puwı bar eken dá, onda, — dedi Elmurat.

— Áne, áne! Olar shetinen pátli. Sizlershe? Yaqshı, qoyayıq. Sol Mamandı óltirip kelseńiz, jáne qoy soyıp toydıraman.

Elmurat joldasları menen birge baydıń tilegin orınlawǵa wáde berdi.

Olar tarqasıp úlgermey-aq, Ğayıp xannıń bir jasawılı kelip, ırısqul biydiń siltewi boyınsha Or qorǵanına awılınan bir adam beriwı kerekligin ayttı.

Bay túsinbey uńqıl—shuńqılına shekem sorap, Or qorǵanına Maman ketetuǵın bolǵanına súyindi; "Xan adamdı durıs tańlaptı, Or qorǵanınan Mamannıń óli súyegi qaytıwı kerek".

Ol usı oy menen awılınıń atınan Elmurattı jolǵa tayarladı.

* * *

Úlken qońırat urıwınıń bir sútini Jandos baydıń bul sumlıǵın basqa qońıratlar bildi me, joq pa, ol tuwralı óz qulaqlarına tiymedi.

Báharge taman Ğayıp xannıń bayaǵı jasawılı taǵı kelip:

— Eldiń ataqlı biylerine qosılıp, Or qorǵanına shaqırtıldıńız, Jandos bay, — dep asıǵıs habarlap ketti.

11.

Álemge báhár kelip, qıstıń óksheşi tayǵan menen, ańsatlıqta bir-birine orın bermey atır. Gá qar, gá jawın náwbetlesip, ashshı quyash

shıqqan bultsız kúnleri taw kánarları sel bolıp aǵadı, sál salqın tartsa, bayaǵı káddine túsedı.

Óz awılında báhár kórgen tómengi qaraqalpaq biyleri Or dáryasın jaǵalap, shaqırtılǵan qorǵanǵa jetkenshe, usı máwsim almasıwın baqlap bardı.

Qorǵanǵa bir shaqırım jerden, eliniń Murat shayıq basshılıǵındaǵı biylerin Maman qushaq ashıp kútip aldı. Maman biraz azıńqıraǵan menen nıǵayıp irilengen, iyinleri keń, dáw jigit bolǵan. Basında qara qozi terisinen tigilgen qalpaq tárizli qıs malaqayı, ústine orıssha kóp sádepli kamzol tawıp kiyipti. Júdá qonımlı. Onıń menen suwıq sálemlesip, suwıq qushaqlasqan tek Jandos bay boldı. Ol da qıyalına usılay sezindi. Bolmasa, Mamannıń biylerge, baylarǵa múnásibetinde hesh qanday alalıq bolmadı, Tek Amanlıq ǵana Jandos bay menen suwıq sálemlesti, al basqa biyler Amanlıq penen suwıq sálemlesti. Jandos baydıń kewlindegi gúptikey tarqamadı. Qaraqalpaq biylerine ajratılǵan jayǵa kirgizilgen soń da Jandos bay izlene berdi, soray almadı.

Qaraqalpaq basshıların Ğayıp xannıń bas jasawılı Polat basqarıp kelgen edi. Polat jasawıl da hár iyninde adam otırǵanday iri, kúshli, hár bilegi anaw-mınaw adamnıń sanınday palwan deneli, shıyratılǵan murtları qulaqlarına jetken jigit. Bul sol qalaqbas Ğayıp xannıń kelgen jılı qaraqalpaq awılların aralap júrip ózine tańlaǵan jasawılı, házir qırıq jaslardıń oyaq-buyaǵında jú. Ğayıp xan tabım joq degen soń, jas úlkenlerdiń ózleri Polat jasawılǵa urıqsat etin, basshılıq qılıp qaytsın, dep alıp shıqqan.

— Ózimizdiń basqa jigitler qayda? — dep soradı Polat jasawıl.

— Qaytarıldı. Úsh kúnlikte qaytarıldı. Abılqayır xannıń buyırǵı menen qaytarıldı, — dedi Maman.

Olardıń awırǵanı, shetnegeni bolmadı ma, qalay qayttı, jol azıǵı jetkilikli me, hesh kim qızıqsınbadı.

— Ne gáp ne sóz? Shaqırǵanǵa hawlıǵıstıq, — dedi Murat shayıq.

— Qorǵannıń pitiwine baylanıslı zıyapat berilmekshi eken. Abılqayır xannıń keliwi kútildi.

— Ele kelmey atır ma eken? — dedi Polat jasawıl shalt minezlilik qılıp.

— Keldi. Úsh kúnlikte keldi. Bul kárada úlken húrmet kórsetildi.

— Quda ózine bergen adam eken, — dep sózdi bóldi Polat jasawıl. — Ózi Xorezmniń xan taxtın taslap qaytıptı dep esittik, jaqında úlken ulı Nuralı sultandı Xorezmge xanlıq qıl dep jiberipti.

Amanlıq ıay alıp keldi. Maman adamlarǵa ıaynek qoyıp júrip:

— Bári durıs eken, — dep maqulladı. — Endi zıyapatqa qaramay ketejaq. Qaraqalpaq biyleri qatnassa, qatnaspayman, dep qırırılıq etip atırǵan qusaydı. Sonsha jerden kelgen miynetti kúydirejaq.

Biyler ań-tań bolıp, bir-birine qarastı. Jandos baydıń eki kózi Mamandı jep baratır. Onıń noǵayı jaǵalı aq kóyleginiń aq sádeplerinen baslap, hár bir qıymılına tańlanıwdır ba, qızgınishtır ba, ya qorqınishtır ba, jaman kózleri menen qarap, ol birewdiń aldına kese qoyıp atırsa da, nanlardı ǵarrılarǵa qolaylap pecke qızdırıp atırsa da, kóz almadı.

Ǵarrı baydıń suwlasqan kózleri jawtańlap jas jigittiń qıymılın baqlap otırǵanınan gúmanlandı ma yamasa ayıp sanadı ma, ırısqul biy shıǵanaǵınan tartıp "ıay ish" dep aldına kese ısırdı.

Abılqayır xannıń mensinbegen ǵápıne biyler júdá namıslanıp, hátte sharshaǵanların da umıttı. Awzı jeńilleri xandı sırtınan sókti de, bazıları miynette xalıq qatarı, izzette qul qatarı ekenin aytısıp, óz-ara geyne qılıstı. Aqıllıları ózlerin ayıpladı.

Mamannıń endigi talabı olarǵa xızmet boldı, sózge aralaspadı.

Shayıq penen barlıq biy oylasıp-keńesip Abılqayır xanǵa sálemge hám táwellege wákil jiberiwge uyǵarıstı. Wákillikke tórt adam belgilendi; Murat shayıq, Polat jasawıl, ırısqul biy, Maman.

Xan bolıp atırǵan jaydıń esigindegi adam ishke tez kirip shıǵıp, xannıń waqtı joqlıǵın, eger júdá qıstaw, ólimlik isi bolsa, birewiniń ǵana kirip shıǵıwǵa múmkin ekenin xabar etti.

Jas úlkenler kiriwge júreksinbey, tez oylasıp, Polat jasawıldı jiberdi, ózleri esikte qaldı. Abılqayır xan bir jaqqa ketiwge tayarlanıp atır eken. Esikke arqasın bergen halında ǵayır naǵışlı tonınıń jeńin suǵınıp Polat jasawılǵa burılmastan, qısqa jol bolsın soradı hám qısqa juwap talap etti. Polat jasawıl óz jas úlkenleriniń ótinishin ayttı.

— Men otırǵan jerde sizlerden adam qatnasıwı hájet emes. Úlken esikten námálimniń tumsıǵı kórinse ayıp boladı, — dedi xan.

Námálim tumsıǵı qalay? — dedi Polat jasawıl tańlanıp.

— Sizler she? Kim biledi sizlerdi?

— Kim bilmeydi, xanımız?

— Qısqart! Jurtqa biynoqiyańızdı ertek qılıp otıra almayman.

— "Qaraqalpaqlar qayda?" dep sorap kelse qısınbaysızba, xanımız!

— Kópeklerdiń jıynalıp pál bergenine tanawıń harrıymasın, tazı! Sizlerdi soraganlarǵa juwabım tayın, qaraqalpaq degen qazaqtıń bir tiyresi deymen.

— Xanımız, biz óz aldımızǵa xalıqpız!

— Xalıqpız, ha-ha! Bileseń be, bir padashınıń mıńlaǵan qara malına onlaǵan jetim qozı qosıp baǵılǵan menen, ol qoy baqtım deyme? Demeydi. Men de sonday. Kishi júzdiń qazaǵı arasında qaraqalpaq degen xalıq barlıǵına ózim isenbey júrip, basqalardı isendire almayman.

— Aljımańız, xanımız, qaraqalpaq xalqı bárhá bolǵan, bárhá bola beredi! — dep sırttan dawısladı Maman. Gáptiń qaydan shıqqanın ańǵarmay:

— Tiliń kesilsin, iyttiń balası, shegin keyin, — dep, xan iri Polat jasawıldıń ónmeninen keyin iyterip sırtqa shıǵıp baratır edi. Esiktegi Shayıq penen Írisqul biy eki ayrılıp, jol berip, iyildi. Hám ekewi teńnen:

— Ullı xanımız, basıńızǵa is túskende, siz jumsaǵanda biz bárha bar edik, — dedi. Olardıń tájimi ushın ba yamasa jumsaq sózinen be, orıslarǵa jaqın ózge jer bolǵanı ushın ba, xan olardı jazalaw ornına:

— Shayıqqa tırshılıq jaraspaydı, — dep, bir gúrk etti de, moyın burmastań jónine ketti.

Murat shayıq ashıwǵa shıdamay taldı. Jıǵılajaq edi. Polat jasawıl súyep qaldı. Olardıń keliwin asıǵıslıq penen kútip otırǵan biyler, aqsaqallar bolǵan awhaldı esitip, gijinisti:

— Usı Abılqayır xan pishilmegen ógiz bolıp baratır ma, qalay?

— Qaraqalpaq degen el joq dep sırtımızdan aytatuǵının esitsek te, inanbas edik. Bul ne degen dońızlıq!

— Kózine may pitken...

— ...

Abılqayır xannıń sırtınan usılay tońqıldassa da, biylerdiń baslı juwmaqqa kele almaytuǵının bayaǵıda-aq sez gen Maman:

— Oris puxarashılıǵına, óz aldına xalıq bolıp, qosılıwǵa etilgen arza tákirarlansa, qalay boladı? — dep saldı.

Bulkárada oris qurılıshıları menen birge bolıp olar dıń durısı xalıq ekenine isenimi burınıńdan da artqan jigit tez usınıs etip salǵanına ókindi. "Ózlerin sóyletiw kerek edi". Ókinishi durıs shıqtı.

— Biytke ókpelep tondı otqa salıp almaysız ba? — dedi biylerdiń biri.

Maman Murat shayıqqa dámeli kózlerin qadadı. Ol kúsh menengi ashıwdıń zarpın shıǵargısı kelgendey:

— Tondı otqa salsaq ta, orıslarǵa tikkeley qosılıp durıs bolarma dep oylayman, — dedi dawısınan biraz ókinish qayǵı bildirip.

Maman qustay ushıp túrgelip shayıqtıń shalǵayınan súydi.

— Maqul juwmaqqa keldińiz, shayıq ata.

— Biz bunnan ne utar ekenbiz? — dep soradı Ubaydull biy shayıqtan.

— Házir anıǵın bilmeymen, — dedi shayıq oyılı. — Biraq bir nárese ayan, orın utamız. Eń bolmasa, Kishi júzdiń xaninan biyǵárez bolamız. Ol shaqırılǵan jerge bizdi de xalıq dep shaqıradı. Házirgi kúnimiz ólmes awqat degen dey, quyırqqa baylaǵan quyırq.

Biyler bir-birine qarasıp, ǵorbańlastı. Shayıqtıń esi dúziwme eken degendey, onıń betine únilisti. Shayıq ashıwǵa ele buwlıǵıp, demin entigip alıp otır edi. Biylerdiń qıyallarına túsindi.

— Solay, áziyzlerim. Kózimizdiń tirisinde qorlanbayıq, — dedi.

Baǵanadan beri sarsańı shıǵıp otırǵan Írisqul biy sóyledi:

— Abılqayırdıń aqıretinen etimiz sılınıp, súyegimiz ge taqaldı. Eger Kishi júzge tólegen salıǵımızdı orıs patshasına beriw menen qutılatuǵın bolsaq, bizge kim menen qap qollasqanda ne?

— Ol jaǵın, usıkarada Mitriy tóre degen menen mirza Neptyuevke barıp sóylesip biliw kerek, — dedi Maman.

— Sóylesiw kerek, shayqımız. Abılqayırdan toyındıq Orıs mirzaları menen sóyleskende, orıstıń bendelerin azat etip kelip otırmız dey beriw kerek. Maman óz birimiz. Men jiberdim, dep kókiregine dúrs ettirmes, — dedi Dáwletbay biy.

Mamannıń ishi quwanışqa tolıp ketti, biraq marapatlanbadı, "durıs islegenimdi moyınladıńız ba degendey turǵanına qarań demesin", degen oy menen, ayıplı kisidey júdá elewsiz turdı.

— Ol jaǵın gáptiń utırına qarap kóremiz, — dedi shayıq.

Oris adamlarına kimlerdiń barıwı jóninde uzaq tarıs bolmadı, bul saparı wákillik úsh adamǵa tapsırıldı. Murat shayıq, Polat jasawıl hám Maman.

— Ullı dárejeli patsha adamları: mirza hám tóre, — dep basladı shayıq qabil miyrasımında. — Sizlerdiń dárǵayırızǵa pútkil qaraqalpaq xalqınıń biy, aqsaqalları atınan keldik. Biziń arza-awhalımızdı aq patshańızǵa jetkeriń dep aytıwǵa keldik. Úyirinen ayrılgan bir topar qozımız. Pana kerek. Eger bizge Kishi júzdiń qazaqlarına japqan shalǵayırızdıń bir shetin jaba alsańız, siz ushın kereginde, basımızdı sadaqa qılıwǵa keldik. Biraq bizdi xalıq deysiz, qaraqalpaq xalqı deysiz. Bárha esaptan shıǵarmaysız. Sonda biz xızmetke sharshamaytuǵın bir qudanıń qulımız.

Patshanıń usı qaladaǵı jasırın keńesshisi mirza Ivan Neplyuev penen Dmitriy Gladishevtiń ortasında otırǵan tatar dilmash shayıqtıń gápin olarǵa orısshalap túsindirdi.

— Tili, dini qanday eken? — dedi Ivan Neplyuev.

Maman biy tikkeley orıssha juwap bergisi kelip, shayıqtan sóylew ushın urıqsat aldı.

— Musılmapbız. Tilimiz qazaqqa, ózbekke, túrkmenge, tatarǵa jaqıp. Túrki tilde sóyleymiz.

— Oho, dedi Ivan Neplyuev tańlanıp. — Orıssha biledi, Abılqayır xan ókpeletti me? — dep soradı Dmitriy Gladishev.

Bul sorawǵa Maman tikkeley juwap bermey, shayıqqa túsindirdi. Shayıq qaraqalpaqshalap juwap qaytardı:

— Et ketti, súyek qaldı. Namıs ketti, bet qaldı. Endi tiymeymiz dese de, sońǵı on jılda eldi tórt iret talattı.

— Jas biy oris tilin jaqsı úyrenген. Qáne aytırız, bizge qanday jaqsılıq ettińiz? — dedi Ivan Neplyuev.

Maman irkildi. Bul sorawdı shayıqqa tatar dilmash túsindirdi. Shayıqtıń qansız ğarrı júzine qan tepti, qızar dı. Sońınan juwap qaytardı.

— Qolımızda oris bendeleri bar edi. Aldı menen olardı azat etip keldik.

Dmitriy Gladishev quwanıp qoya berdi.

— Mirza Ivan Neplyuev, — dedi ol, — qaraqalpaqlar úlken milletten kishireygen. Babaları babalarımız benen nan sındırısқан degen gáp bar.

iras bolsa kerek. Biz Xorezmde bulardıń Orazan batır degeni menen de sóylesken edik. Onıń ózi kelip arza qıldı. Hámme siniń kewli bir. Orazan batır ullı atamız Petr Romanovtıń waqtında sarayǵa bir bargan ba, házir esimde joq, qullası biziń ullı Rustıń haqqına duwa qılıp, qabırǵasınan júregi kóringen mómin xalıq. 1731-jılda, kópshiligi ahid etkenler. Onısın aytıwǵa qısınıp otırsa kerek. Eger, óz aldına erkin xanlıq berilse, orıstıń aldında bası menen jumalaydı.

— Abılqayır xan menen kelisip jasay bergende ne qıladı? — dedi Ivan Neptyuev.

Mamanǵa jaqpay, qalt etti. Dilmash túsindirgennen keyin shayıq tıǵılıp, nuri kete baslaǵan ǵarrı kózlerde jas kóngeylendi. Polat jasawıl bir nársede oqtalıp edi, áwelden sóylemegen soń, sóylemey-aq shıǵayın degen oy menen úndemey, shayıqtı súyedi. Bunı kórgen Dmitriy Gladishev Ivan Neptyuevke bir nársede sıbırlap edi. Ivan Neptyuev kóp oylanıp otırmastan:

— Yaqshı, qaraqalpaqlar, biz sizlerdiń tileǵıńızdi ullı dárejeli patshamız Elizaveta Petrovnaǵa jetkeremiz. Biraq siz aldı menen ullı dárejeli patshamızdıń atına ant jazıp tayarlańız. Bul iste sizge mırza Dmitriy Gladishev járdem beredi, — dedi. Shayıq túrgelip barıp Dmitriy Gladishev penen Ivan Neptyuev otırǵan stoldıń mushına mańlayın tiygizdi. Shayıqtıń islegenin Maman biy de, Polat jasawıl da, tákirarladı.

* * *

Kishi júzden kelgen qazaq, qaraqalpaq biylerine teń urıqsat etildi. Hámme qayttı.

Qaraqalpaqlarǵa wádesi boyınsha Dmitriy Gladishev te birge shıqtı, biraq ol qaraqalpaq biylerine xabarlaspay Abılqayır xan menen qatar kúymesin jolǵa saldı.

Kúymelerge jegilgen atlardıń qońırawları jańǵırlasıp tar jol menen uzın-shubay dizilisip baratır. Qaraqalpaq biylerinde kúyme joq, atlarınıń shoǵın buzbay, eki-ekiden. sapqa dizilip, kúymelerdiń izinen shubırısıp jolǵa tústi. Biyler óz-ara qáterli. Mırza Ivan Neptyuevтіń "Abılqayır xap menen kelisip jasay bergende ne qıladı degeninen soń, Mitriy tóreniń Abılqayır menen jaqın baratırǵanı, olardıń qáwpin arttırdı. Endi ne qılsa boladı?

Qorǵannan bir mezgillik jol asqannan keyin Abılqayır xannıń bir jasawılı biylerdiń aldınan keselep shıqtı.

— Maman biy, qaysıńız bolasız? Ullı xanımız kúymeme jetsin dep buyırdı, — dedi jasawıl.

Murat shayıqtıń ishi ǵım etti. "Aljastıq, Mitriy tóre eki júzli adam eken. Biziń arzı. etkenimizdi Abılqayırǵa aytqan. Jas jandı aldarqatıp duzaǵına túsirmese jaqsı.

— Maman, — dep shayıq hámmeden ayrılıp alǵa baratırǵan Mamandı irkip, tánhá ózine ásten eskertti: — Abaylı bol, xan duzaǵı kózge kórinbeydi. — Xan jasawılı gúmanlanbasın degen oy menen: — At kosshıńdı ózińnen qaldırma! — dep dawısladı.

Maman Amanlıq penen xan kúymesine jetti.

— Oy, Maman biy, atıńdı at qosshıǵa ber de, biziń kúymege otır, — dedi xan.

— Siziń ullı dárejeńizge ılayıq bolǵanımız ushın minnetdarmız, xanımız, — dep Maman biy atınan ǵargıp tústi, júwenin Amanlıqqa uslattı.

Xan eki eziwindegi qara shoqalaq murtların almagezek sıypalap, bir larqıldap kúldi hám gáp basladı.

— Men seni sheshen biy den esittim. Sheshenler menen sóylesiw xan ushın da máртебе. Jol qısqartayıq dep shaqırdım. Tıńla. Sen birewlerge, eń salmaqlı nárse kóz jas ekenligin, kóz jas kóp tógilse, jerdiń sútini bir jaǵına tayıp ketetuǵının aytqansań. Onı qaydan úyrendiń?

— Xanımız, men bul gápti qara atlı eki qaraqshıǵa aytıp edim, siz benen olardıń qalay sóyleskenine hayranman. Kúymeniń izinde Mamannıń atın jetelep, aqırın kiyatırǵap Amanlıq juwapqa ház etip, ózinen ózi mırjıyp kúldi.

— Saqalıma asılma, páderińe nálet! — degen xannıń ashıwlı dawısı esitildi.

— Keshirersiz, xanımız. Men sizge bul gápti sol eki qara atlı ayttı ma dep oylappan. Men bul gápti orıstıń bir dana adamınan úyrendim. Lekin, biziń shayqımız da, biylerimiz de, gúllán elimiz danalıqtıń káni. Joldı qısqartqıńız kelse, soray beriń. Úyrengeńim boyınsha juwap beremen.

— Olay bolsa ayt, gáptiń qarnı ne boladı?

Maman azǵana oylandı. Bundaǵı qıyalı xannıń sorawlarına durıs juwap beriw me, joq pa? Eger, durıs juwap berse, aqıbeti ne boladı? Azǵana tómen qarap alǵannan keyin durıs juwap bereyin degen sheshimge keldi. Sebebi, házir, ózi maqtandı; xalqı, biyleri danalıqtıń káni.

Mamannıń oylanıp qalǵanına xan kútá irazı edi. Danalıq sorawlarǵa danalıq penen juwap bere almasa, qolınan heshteńe kelmeytuǵın bolǵanı. Haqıyqatında xan Ivan Neplyuev penen Dmitriy Gladishevke qaraqalpaq biyeleriniń kirgeninen xabardar, biraq ne haqqında sóyleskeni oǵan qarańǵı edi. Dmitriy Gladishevten sorap hesh nársese bile almadı. Sol ushın jas biydi aldarqataman degen oy menen kúymesine mingizip otırǵanı. Onıń aqıllılıǵı jóninde burın esitkenlikten; "Neplyuev penen Gladishevke ne ayttıńız?" dep tuwrılıp soramay, hár qıylı sorawlardan baslap, jas biydi aljastırınqırıp, bir túlki soqpaǵın tawıp, barlıq sırdı bilmekshi edi. Bunnan biyhabar Maman birazdan keyin basın kóterip xannın sorawına ún kattı:

— Gáptiń qarnı qulaq boladı, xanımız.

Xannıń túsi suwıdı. Biraq ózin aldırmaǵa tırıstı.

— Joldıń iyesi kim boladı, biy?

— Joldıń iyesi tuyaq boladı, xanımız.

— Eldiń iyesi kim boladı?

— Eldiń iyesi aqıllı xan boladı, xanımız.

Xan murtlarınıń ushın awzına salıp jalmadı.

Kúymeniń detershikleri tasqa dúkti me, sart-sart etip awdańlap ketti.

Xan ashıwlı bir nársese demekshi bolıp turdı da:

— Sheshenliktiń kúshi nede? — dedi.

— Sheshenliktiń kúshi shınlıqta, xanımız, — dedi Maman.

— Xannıń kúshi nede?

— Xannıń kúshi áskerinde, xanımız.

Maman bul juwaptı aytıp salǵanına azǵana ókindi. Sebebi bul danalıq pikirden paydalanıp xan áskerin kóbeytse, aqıbeti patırat. Kóz jas sonda molayıp, sel boladı. Qasaqana, xan onıń sońǵı juwabına qanaatlakbaǵan túr bildirip:

— Xannıń kúshi onıń aqılında. Onıń aqılı qayda dersiz? Onıń aqılı dasturxanı menen tolı qorasında, — dedi.

Maman óz juwabına ózi isener edi, biraq, kúsh nan menen malda degenge de isendi. El basshısı gileń nanı qalıń, malı kóppler ǵana. Abılqayırdıń óziniń de malı kóp, nanı qalıń bolǵanı ushın xan.

Xannıń pikirin ishinen maqullaǵan menen jas biy ójetlik etip pikirinen qaytpadı. Lekin, ójetligi ishinde qaldı.

Xan da, biy de endi tım-tırıs, biri-birin ańlısıp kele berdi. Oylı-bálentlikke kelgende xannıń kúymesiniń qońırawlyrı sıńǵırlap tınıshlıqtı buzdı.

Xan endi tiykargı maqsetine kóshti. Tikkeley sorasa óziniń jaman qıyalı áshkara boladı. Tımsallawǵa bul jas biy qálegen ǵáp astarın tez uǵadı. Sonlıqtan xan ástelep bardı.

— Suw ishken qudıǵına túkirgen adam tuwralı esitkeniń bar ma?

— Suw ishken qudıqqa túkiriw, — aqlıszdıń isi desedi, xanımız. Qaraqalpaqta "bir kún duz ishken jerge qırıq kún sálem" degen ǵáp bar.

— Túsiniqlirek etip juwap ber, bala biy.

— Qudıqtıń suwı sasıy baslasa, túkirse de boladı, xanımız, — dedi Maman biy.

— Onda "bir kún duz ishken jerge qırıq kún sálem" degen qáde buzılmaı ma?

— Suw sasımaydı, xanımız. Suwdı sasıtatúǵın sheńberi bolsa kerek. Úlken dárya jaqın bolsa, qudıqtan dárya jaqsı, xanımız.

Sen jassań. Ǵápińe qaraǵanda taqıwa ǵarrısań. Qazaqtı, qaraqalpaqtı jungarlar shawıp, elimiz "aq taban shubırındı" atandı, eki eldiń táǵdiri bir, eki el egiz. Biraq biz kópshilikpiz. Kópshilik bolǵanımız ushın sizdey tuwısqanlarǵa qudıǵımızdan suw bergenbiz, búginligi suw ishken qudıqqa túkiriwdi qıyal etseńiz, ne qılsa bolar eken?

— Xanımız, keshirińiz. Aldıńızǵa barǵanımızda qaraqalpaq degen el barlıǵına isenbeymen dedińiz, búginligi "eki el" deysiz.

Óz ǵápıne shırmatılǵan xan ǵarq-ǵarq kúldi. Mamannıń keń jawırıai sıypaladı.

Dmitriy Gladishevтіń kúymesі alǵa túsip ketken edi. Mamannıń jawırında xannıń túye shuwdasında y sarǵısh júnli awır qolı jatsa da, ala kózleri aldaǵı kúymede edi. Onıń sol kúymeden dámeli kiyatırǵanın sezip xan:

— Meniń shamalawımsha, sen naǵız erseń. Erdiń tili, isi birew boladı, — dedi.

Xanniń ne demekshi bolıp kiyatırǵanın Maman ańǵarmaǵan menen marapatına quwanbadı.

— Álbette, xanımız, sózi menen isi bir bolıw tek erlerge ılayıq emes, hámmege miyasar, — dedi. — Quday kisiniń jaratıp oǵan bir til bergende, bir sóylesin, shaymalamasın dep berse kerek, xanımız.

— Maqul gáp. Biraq, meniń oyımsha, aldımızdaǵı kúymede baratırǵan Mitriy tóre qazaq penen qaraqalpaqtıń birligin buzama dep qorqaman. Birewge biz, birewge pıshaq beriwdi shep kórmeytuǵın naysaplardan emes. Maǵan, qaraqalpaqlar Kishi júzdiń xanlıǵın jawlap alıwdı maqset etip júripti, degen gáp ayttı.

— Siz inandıńız ba, xanımız?

— Inanbadım.

— Ne ushın?

— Házir ǵana kelispedik pe? Aqıllılar suw ishken qudıqqa túkirmeydi. Demek, siz Kishi júzdiń arqasınan el bolıp otırǵanıńızdı umıtpassız.

Maman oylandı: bálkim, Mitriy tóre aytса aytqan shıǵar, olar bir júrdi, bir tabaqtan as ishti. Shayıqtıń "xan duzaǵı kózge kórinbeydi" degeni esine kelip, irkildi. "Bálkim, bul aytıp otırǵanı xan duzaǵı shıǵar. Ózi talap etkenlerdi aldına aparǵanda, dúrre úrgızıp, olarǵa qaraqalpaqlardı "tozǵaq el" dep atadı. Keshe ǵana qaraqalpaq milleti barınan gúmanlanatuǵının jasırmadı. Búgin "eki el egiz el" deydi. Eki til, eki júz usı xanniń ózinde emes pe?"

Jas biydiń oylanıp kiyatırıp sóylemegeni ushın, sózime qulaq astı dep oyladıma, xan:

— Menińshe Mitriy tóreni aradan alaslaw kerek, — dedi.

— Xanımız, keshirersiz, siz bir nárise degendey boldıńız ba? — dedi Maman oǵan jalt burılıp.

— Xan bir gápti eki tákirarlamaydı, bala biy, — dedi xan hár sózin nishterlep.

— Xanımız, men durıs esitken bolsam, siz sál asıǵıs másláhát ettińiz-aw, deymen, shaması.

— Oho, bala biy, sózleriń zildey!

— Men jeńil sózdi onsha unata bermeymen, xanımız.

— Tiliñe quda bergen eken. Biraq, bala biy, xalqırn sağan isense, qárep boladı. Onnan da biziñ eki xalqımız arasındaqı qasıq atısıw jaqsı bolsın deseñ, meniñ tapsırmamdı orınlawğa asıqqanıñ jón. Alasla onı!

— Sabır etiñiz, xanımız. Sabırlılıq kún túsirmes sayı bolsa kerek.

Xan aytar gápın aytıp salğan menen birden ashıwlıana qoymadı, jas biy qızbalıq etip, ortadağı bolğan áńgimeni birewge aytıp salama dep qıpsalandı. Suwıq qanlılıq saqlap, bayağısınsha sóyledi.

— Jaslıq — júwensiz at degen bar, eger eliñniñ ğamın oylasañ, esitken sóziñ qarnıńda qalar, bala biy. Biraq, xan buyırığı quda buyırığı ekenin umıtpa!

Maman biydin túsi ózgerip, denesinde qanı qaynadı, biraq astırığı ernin tislep sabırlılıq saqladı.

— Xanımız, men sizdi kóp qısqındırdım, tússem bola ma? — dedi.

— Tús, páderiñe nálet!

Maman jılısıp kúymeden tústi.

Amanlıq atlardı qattıraq aydap kelip qalğan edi. Xan artına bir qırınlap qarap, zilli dawısladı:

— Bala biy, atındı abaylap ayda, shañ jutasañ!

Xannıñ qanday astar koyıp aytqanın uqqan Mamannıñ keypi túsiñkireyin degen edi.

— Xan dabılı ğoy, biyim, basındı kóter, — dedi Amanlıq.

Maman óziniñ ázzilik etkenin túsiniş basın kóterdi.

Biraz kún júrip, elge jaqınlağan soñ Amanlıq:

— Bunday qolaylı payıt tabılmas, biyim, Ayğara biydiñ awılına barıp Aqbiydaydıñ kolınan suwsın ishıw óteyik, — dedi. Bul keñes Mamanga qanat bayladı.

— Meyli, aqıllım. Jabıqtıq, kewil kótereyik.

* * *

Biyler Orskiyden júdá awız birshilikli shıqsa da, Mamannıñ xan kúymesine mingeni olarda ala-awızlıq tuwdırdı. Jandos bay góne jaranıñ qotırın tırnadı:

— Qońırat jáne utıldı, Maman ákesiniñ burırğı sózin jañarttı. Shayıq tili menen mór bastı. Sóytip yabılar jáne hámmeni baslap ketti. Qońıratlar japıraq, quyıńa ergen japıraq ...

Bul ırısqul biydiń de qıtıǵına tiydi. Shıdamay shayıqqa tońqıldadı:

— Siz Maman jóninde qátelestińiz.

"Qátelestińiz" degen sóz sharshap kiyatırǵan shayıqqa oq bolıp qadaldı.

— ırısqul biy, tilge erik berip erke bolıp baratırsız.

ırısqul biy qaytıp sóylemedi. Hárkim ózinshe bir qıyalǵa berilgeni ushın ba, yamasa bir-birine bolǵan ókpe tereńlep ketti me, xan haqqında pikir júrgiziwler, hátteki, orıslarǵa qosılıw jónindegi boljawlar, ármanlar tınıp qaldı Birewleri atınıń boldırǵanın bánelep, júwenin tarttı, ekinshileri ozdı. Awılǵa jaqınlaǵan sayın árre-tárresi shıqtı. Polat jasawıl menen Murat shayıq atların jeldirip Dmitriy Gladıshev ayrılatuǵın bándirgide izinen jetip, qaraqalpaqlarǵa qashan keletuǵının sorap qaldı.

— Tayarlana berinler, Abılqayır xan menen isler bar edi, pitkerip tez arada baraman, — dedi ol.

12.

Ótken jıldıń maysa shóbin pashırlatıp basıp, ken jazıqta jekke torı atlı kiyatır. Aynalası dala. Adam zerigerlik dala, atı da, iyesi de teń boldırǵan. Torınıń qádem taslawı qunarsız, buǵan iyesiniń de ishi pispeydi. Gónetoz qara qalpaǵı bir shekesine awıp, uyıqlap kiyatırǵanǵa usaydı. Qamshı uslaǵan qolı zánǵilikke salbıraǵan; attıń júwenlerin barmaqlarına oraǵanı bolmasa, zernaǵıslı erdiń basın qamtıdap uslap otırıptı. Shepsiz taqırılıqqa shıqqanda, attıń alayaqlıǵı bayqaldı. Japadan jalǵız kiyatırǵan alayaq torının ústindegi Orazan batır edi. Ol biltir jazdaǵı ketkeninen eline jańa oralǵanı. Xorezmnen kiyatır. Xorezm shuqırındaǵı qaraqalpaqlar arasında bolıp kiyatır. Oysız, hesh nárseden alaǵadasız qiyatır.

Ol oylap-oylap sharshaǵan. Ne qılsın, ol barǵansha oylandı, barıp oylandı. Kóp tarıslardıń arasında boldı. Mańǵıtlardıń Sherdalı biyin óltirgen Xorezmniń Elbarıs xanınıń taxtan erkin sıpқанamay, óli bılsh etkeniniń gúwası boldı. Nádir shaxtıń ózi menen tillespese de, aybatlı hawiriniń ekinin sezdi. Óz watanında kóp kórise almaytuǵın Kishi júzdıń Abılqayır xanın usı jaqta kórdi. Bárin de tek sırttan kórdi. Jaqınnan kórip tilleskeni — orıs elshileri. Olar menen de birden jolıǵısıw, tillesiw qayda? Azaplarǵa qorlıqlarǵa kónip kórdi. Orıs elshileri menen búytip iyni kele bermeytuǵın bolǵanı ushın kóp kúnler kútip jatıp tillesti. Ózgelerdi

aybındırğanday tilli xanı, kúshli láshkeri bolmağan eldiń adamına kim xabarlassın. Áytewir, uyalmay xan menen orıs elshileri san—sháwket penen olay—bílay júrgende sáwyek iyttey erip júrip, diydine eristi. Sondağı kórgeńi, tilleskeni Mitriy tóre (Dmitriy Gladishev) edi. Ol Irannıń Nádirshaxı menen Xorezm xanın jarastırıwǵa kelgen. Patshası jiberген.

Dmitriy Gladishev onı azǵana sóyletip, arızın tırladı. Soń xalqınıń sanın soradı. Meyli, az eken dep mensinbese mensinbesin. Ózleri esapqa bermey júrgen otız mıńına salǵırtın salsa salsın. Irasın aytıw kerek. "Tek tómengi qaraqalpaqlardıń ózi alpıs mıń úy" dedi. Dmitriy Gladishev tiykarǵı barlıq qaraqalpaqlar tuwralı burınnan bileme, bilmey me, basın qayta-qayta shayqadı, ókingendey shayqadı. Báلكim, burınǵı qaraqalpaqlardıń úsiri shelli qalmaǵanına shayqaǵan shıǵar, báلكim, alpıs mıń úydi alpıs mıń jan dep túsiniп shayqaǵan shıǵar. Joq, qaraqalpaqtıń bes jannan kem shańıraǵı bolmaydı. Úysizler, quwıs—qoltıqta jatıp júrgenler, oǵan qosımsha. Sirá kóp xalıqtıń búlip azayǵanın ayap, bas shayqaǵan shıǵar.

Orazan batır Dmitriy Gladishevqa kewlindegisin bildirip orıs patshasınıń puxarası bolıwǵa eliniń burınnan arza etip kiyatırǵanın aytsa da, onıń bas shayqaǵanınıń liykinine túsınbey kóp oylanǵan. Xorezm xanınıń qol astındaǵı qaraqalpaqlardıń da, Sırdárya boyındaǵı óz watanlaslarınıń da táǵdirleri tuwralı oylaya-oylana sharshaǵan. Sebebi qurı oy ashına tamaq emes, jalańashına kiyim emes, ólgenine kepin emes. Tek jańǵa túsken bir jegi. Azdıǵanı, tozdıǵanı, gúrsindirgeni bolmasa, járdemi joq. Usınıń sebebinen ol qaytısn awırıp, atta otıra almay, ózi izlep bargan urıwdıń bir bayınıń úyinde bir yarım ayday jatıp túrgeldi.

Endi eline aman jetiw niyetinde hesh qanday oysız kiyatır, alaǵadasız kiyatır.

Alayaq torı ayaqların zorga kóterip bassa da, tinbay adımlaǵanı ushın joı óndi, óngen ústine óndi, joı tanabı quwırılıp bara berdi.

Dalańlıq túwesildi. Yabı menen Qońırat urıwınıń arasındaǵı bir jal biyikliktiń basında quwırshaqtay súlder kórip, solay qayırıldı. Quwırshaq degeni on jaslar shamasındaǵı qız bolıp shıqtı. Kızıl kóyleginiń, qara beshpentiniń alba-dulba etekleri, mayda burımlar sekilli, sál epkinge-aq jelpildep turıptı. Bar dıqqatı páste. Orazan. batır qızdıń dıqqatın

awdarğan páske qaradı. Jigirmalağan bala eki topar bolıp tóbelesip atır. Arashası joq, qádimgi degdi iyterdey shaynasıp atır. Orazan batır olardıń ústine barıp qaldı. Aspannan tislese qulağan ġarǵalarday shaynasıp atırğan eki qara bala kelip qalğan atlını kórmey pısnasıwda.

— Qáne, toqtatırılar!

Olar bunı da esitpedi. Orazan batır tez attan tústi, birin-biri jazdırıspay jatırğan ekewiniń basın súyep tikeytti. Shóje qorazday ekewi halıqlasıp tur. Awzı-murınları kan. Birewiniń jartı qulaǵın, ekinshisi qanǵa qosıp túpirdi.

Tamashagóy irileri keyin-keyin básiyip, eki toparǵa bólindi. Biyiktegi qız juwırıp túsip, Allayardıń toparına qosıldı. Orazan batır hár topardıń basshısımáǵın tutıp alıp kimligin, neniń ústinde tóbeles baslanǵanın anıqladı. Qız kelip qosılǵan topar yabı urıwınıń jetimleri, basshısı Allayar, al ekinshi topar qońırat urıwınıń jetimleri eken, basshısı on altı jasar Elmurat. Jánjel bir awıldan ekinshi awılǵa qayır sorap ótpew jóninde baslanıptı.

— Anawlar qońıratır qor bolǵanına yabılar sebepker dedi. Ótirik ayttı, — dep túsindirdi qız,

Orazan batır qızdıń kiyizdey kalıń qara shashınan baslap, tolıq shekeli jazıq aq mańlayına shekem sıypaladı.

— Bastan ayt, qızım, ne dediń?

Qarsı tárepten de, óz tárepinen de kóterilgen mushlar qızdı aljastırdı.

— Ájaǵamdı saǵındım, ata. Maman biy menen ketip edi, kelgen joq, — dedi qız.

Orazan batır óz ulınıń atına "biy" sózi qosılǵanına gá juwardı, gá qızardı. Baǵanadan beri sóylemey turǵan Allayar tilge keldi.

— Bunıń aytip turǵan Mamanı siziń balańız, Orazan ata. Biy boldı. Meniń bir jorama rehim etip atqa mindirdi.

— Jorań kim edi?

— Amanlıq. Mınaw qızdıń ájaǵası. Bul qızdıń atı Almagúl.

Orazan batır bul balalardıń gápine isenerin de, isenbesin de bilmedi. Biraq tóbelestiń sırtı barlıǵın uǵıp, soǵan orala berdi. Sebebin jáne soradı.

— Sebebi me? — dedi Allayar endi ózin basıp. — Sebebi joq, tóbeles. Ózleri bizdi qońırat awılına ótkermeydi, biziń awılǵa ótkisi keledi.

Bunnan keyin Orazan batır olar menen kóp sóylesip turmadı. Bir nárse biliwge talaplanbadı. Qıstastır: qońırat jetimlerinden Jandos baydıń yabılar jónindegi qızǵanış sum qıyalların bilip alǵan bolar edi. Atına mindi de, olardı topar-toparı menen eki jaqqa ayırıp quwıp, qayttı. Burıńǵı ádetinshe ol awılǵa kirmesten burın: qubladaǵı jetim emenniń astında eń keminde bir quman suw qaynaǵansha irkiliwi kerek. Eger shayıq bar bolsa, aldınan shıǵıp, kútip aladı. Bul saparı onı Murat shayıqtıń úlken ulı Xelwet kútip aldı.

Keshqurın, Or qorǵanınan qaytqan Murat shayıqtı usı emenniń astında Orazan batırdın ózi kútip aldı.

Túnge qaray hawa buzıldı. Tańnıń aldında abılaysannıń jawını baslandı. Birden shelekledi. Dalada júriw múmkin bolmay qaldı.

Murat shayıqtın toǵız qanat otawı adamlarǵa liq tolı, urıp tiqqanday, hár qashanǵıdan da kewilli. Yabı menen jalayır urıwlarınń biyleri, bayları Orazan menen shayıqtıń kelgenin esitip kelip otır. Olardıń kóbisi jawınnan burın kelip qonıp qalǵan, kete almay otır.

Jawın úzliksiz úsh kún dawam etti. Túnligi, úzikleri lám ótkermeytuǵın otawǵa óz waqtında tamaq jetisip turǵanı ushın ba, qamalǵan qoyday tıǵılısqa biyler, baylar más, seksewildiń qızıl shoǵı átirapında sóylesip otırıptı. Gáp arasında bazıları dúzde qalǵan maldıń halı qıyın bolǵanın aytıp qıylansa, ekinshileri quwanıstı.

— Jawı tınsın, izinen qara jer kórmeyseń. Kóklep ketedi.

Usı jawında haqlaw náwbeti kelgen Allayarlar xaqında bir awız gáp bolmadı, bálkim, olardıń hesh qaysısı házir kózge kórinbegeni ushın shıǵar.

Kóbinese gúrriń berip otırǵan Orazan batır.

— Mitriy tóre menen sóyleskenińizdi ol kisiniń ózinen esittik, — dep Orazan batırdıń áńgimesine Esim biy bánt basıp qoydı. — Mitriy tóre jaqsı tásirlegen. "Qaraqalpaqlar qabırǵasınan júregi kórinip turǵan xalıq" dep atadı.

Otırǵanlarda janlanıw payda boldı. Jas úlkenleri saqalın sıypap, jas kishileri qozǵalısqı, álleqanday maqtanışlı keyipte, jalǵız ǵana Orazan batırǵa emes, bir-birine qarastı, Geyde áńgime bel úzdi bolsa, sırttaǵı tasır-tasır jawınǵa hámme qulaq salıp, birewi bolmasa ekinshisi ishinen qıynalıp, mańlay jıyırar edi. Usı demde jawın burıńǵıdan da pátlenip, kiyiz

úzikti sabalap atırǵanday boliwına boliwına qaramastan, mańlayı jıyırılǵan adam bolmadı.

— Abılqayır xannıń shapqan qısıwmetlerin aytpadıń ba? — dep soradı otırǵanlardın, biri.

— Aytpadım, biyler, aytpadım, — dedi Orazan batır. — Men olardı Abılqayır menen uzın bir soqpaqtıń jolawshıları dep aytpadım.

— Aytpaǵanıń jaqsı bolıptı, — dep bul gápke Murat shayıq bánt bastı. — Tas bawır xan esitse, oshaǵımızdıń kúlin suwırtadı. — Shayıq usılay dese de, ǵarrı kózlerin súzip oylanıp qaldı. Jurt shayıqtan, nege oylandırız, dep soraw ornına, betine tigilisti. Shayıq túsini bas kóterdi. — Mamandı balasınıp sol tas bawır Abılqayır kúymesıne mingizip edi. Túskennen keyin kóre almadım. Baladan qádigim bar.

Shayıqtıń qayǵı aralas ókinish dawısı menen ayılǵan gápi kewilli otırǵanlarǵa awır musallat boldı. Úydi samsazlıqtıń dumanı qapladi.

Usı demde, suwdan shıǵarılǵan ólidey túsi bozarıp, kiyimi etine jabısқан Maman esikte payda boldı. Qolları qan, shekpeniniń jaǵası qaq—qaq ayrılǵan.

— Atalar, aǵalar, óltirdim, Jandos baydı óltirdim, — dep qarlıqqan dawısı menen sıbırlanıp, dústómenine quladı.

Hámme órre—órre túrgeldi. Adamlardıń teńselispesine keregeler lárzem alıp, sıqırr—sıqırr qozǵaldı. Dalada jawın ele quyıp tur edi, úydiń daladan ayırması bolmay qaldı ...

* * *

Amanlıq kelip kirgende, barlıq dosları tandırday dóńgelenip, otqa jılınıp otır eken. Onı kórip, quwanǵaninan Almagúl "Waa! Áje-áje! Ájaǵam!..." dep kiyiktey, atlıǵıp moynına sekirdi. Úkesiniń qattı qısqanına Amanlıqtıń kiyimleri sıǵılıp, jerge suw sorǵaladı. Ekewi de qaljawrap qalatuǵın bolǵanı ushın ba, sonsha kún kórispegenine qaramastan Amanlıq qarındasın keyin iyterip, otqa abındı. Allayar dalaǵa juwırıp shıǵıp oshaqqa tomar saldı. Ot lawlap jandı. Amanlıqtıń kiyimleri ottıń qasında puwǵa aylandı.

— Qáne, Amanlıq sóyle, sóylemeseń puwıńnan kóre almay, seniń bul jerde bar ekenińdi umıtamız, — dedi Allayar.

Amanlıqtıń sóylew tilegi joq edi.

— Esitpey-aq qoyırılar. Izi oyran qayğılı waqıya boldı, — dedi Amanlıq qısqa ğana.

— Izinen baslama, basınan basla. Tap usı káradan shıǵıp ketkenińnen basla, — dedi Allayar.

Keń dalada erkinshe júrip uyrengen balalar úsh kúnnen beri hesh jaqqa shıǵa almay, barlıq qızıq áńgimelerin túwesip otır edi. Amanlıqtıń shırayında, dawısında bir hásiretti sezgen menen bári Allayardı quwatladı.

Joldaslarınıń sırın biletuǵın Amanlıq puw astınan emeskilenip gáp basladı.

— Bul jerden kettik. Kóp-kóp jol júrip Or qorǵanına jettik. Isledik. Ayanbay isledik. Qayttıq. Jolda, jónekey Ayǵara biydiń awılına qayırıldıq. Aqbiydaydı kórdik. Usı saparı tillestik. Ayǵara biy Mırzabegi menen kelip bizdi kerey urıwınıń Sedet degen jas mırzası menen tanıstırdı. Mamandı kór de, Sedet kereydi kór. Yapırmay, adamda usaydı eken-aw. Ekewi bir egizdiń sırarları. Ol da qara nıq deneli. Áytewir sonı kórip usı qazaqlar menen biziń babamız bir atanıń ulı degenge taqıyq isenip qaldım... Sonnan shıǵıp Ğayıp xanǵa jolıǵıp keteyik dep oyladıq. Men atlar menen boldım. Maman aǵa xanǵa kirip sóylesti. Waqtı xosh otırǵanının ústine barıptı. Polat jasawıl bizlerden burın kelip Or qorǵanında bolǵan waqıyalardı aytıptı.

Allayar shıdamadı:

— Sen nege Or qorǵanında bolǵan waqıyanı taslap, birdep Ğayıp xandikine keldiń?

— Or qorǵanında jas úlkenler orıs tórelerine xabarlasıp, olarǵa qosılamız degen burınǵı arzasın ayttı. Ğayıp xan Abılqayır xandı jek kóredi eken.

— Aqırı, Ğayıp xan da Abılqayır xanday úlken xan bolǵısı keledi—daǵı, — dep bóldi jáne Allayar.

— Solay eken. Ğayıp xan Mamannıń bayaǵı gúnaların keshirip: "sonda durıs islegen ekenseń, Aldan kórgish bala ekenseń. Men endi saǵan usı orıslarǵa qosılıwdaǵı istin barlıq liykinin tapsıraman, biraq ózińe bek bol, saq bol. Qońıratlar jaman. Seniń aldına bárhá bóget boladı" depti. Meniń ishimde de kir saqlanıp júrip edi. Ol mınaday kir: qońıratlardıń Jandos bayı Or qorǵanına Elmurattı jibergende "qolayın tawıp Mamandı

tiri qaytarma" dep tapsırǵan eken. Qorǵańǵa barǵannan keyin buni maǵan Elmurat tırń ózi ayttı. Men ol sorı qaynaǵandı ayap, aqıllandırdım. "Bunıńdı tisińnen shıǵarma, Maman aǵa esitip qalsa, dúmanlanıp, ómirine qádik tuwar" dedim. Sóytip ózim de Maman aǵaǵa aytpadım. Endi Ğayıp xannıń ózi Maman aǵaǵa keshirim berip "qońıratlardıń sumlıǵın" eskertken soń, men Maman biyden sır saqlay almay qaldım. Elmurattan esitkenimdi dál ayttım. Jandos baydıń Elmurattı qattı úgitlep óltir dep jibergenin ayttım.

— Durıs bolǵan, óytpegende, seniki Maman aǵaǵa qılaplıq boladı. Awa, awa, — dep maqwilladı Allayar. — Sol Jandos baydıń kesapatı ekenaw, áytewir qońıratıń balaları taqırdan shań shıǵarıp tóbeleskish bolıp ketti.

— Sóytip qońırat awılınıń arqası menen kiyatır edik. Jawın da shelekledi me deń. Jawıńǵa aralasa jıńǵıllıqtıń arasında atqa mingen bir qasqırdı bayqap qaldıq. Jerde adam dawısına megzes qattı qıyǵırıq shıǵıp, semdi. Gúmanlanıp tez barsaq, qasqır degenimiz qılqa tonın awdarıp kiygen Jandos bay eken, attıń súyretkisindegi Elmurat bolıp shıqtı. — Amanlıq óz-ózinen bir gúrsinip sózin dawam etti. — Ashıw qısıp kiyatırǵan Maman oylanıp turmadı. At ústinen rehimsiz Jandos qasqırǵa pánje urıp, ózi aldına óńgerip aldı da, alqımına pıshaq salıp qarqıratıp shaldı ...

— Wa—ay! — y! — dedi Almagúl.

Puw siyreklesip, qarańǵıdan jaqtıǵa shıǵıp baratırǵan adam sekilli kóringen Amanlıqtıń juzinde tek ashıw, tek kek ıza izleri... juwǵan bózdey sur bolıp ketipti.

Balalardıń bári tastan jonǵan súwrettey lal. Lámmiymısız.

Qaljırap kelgen Amanlıqtıń otqa abınǵan halında boyı jılıp qalǵıdı, állen waqıtta ózine kelgen Allayar onı súyep, qaptaldaǵı saban tósekke jatqardı.

* * *

Keshke taman jawın toqtadı, tún tınısh ótti. Azanda quyash hámmege kúlip jarqırayjaq edi, oǵan qaraǵan insan bolmadı, yabı awılınıń ústin qońırat atlılarınıń dumanı bastı...

13.

Tań sáhárden qara duman bolıp kelgen qońırat atlıları jekke emennen ótip toqtaǵan edi. Kútilmegen atlılardan hawlıǵısqa Murat shayıq awılınıń gúllán janı tik ayaqqa minip, minip, jaw shabıwılınıń aldın alıwǵa kiristi. Kim bar azıq-awqatın jasırıwda, kim jaw aydap keteme dep jalǵız malın soyıp, etin tulıpqa tıǵıwda, boy jetken qızlar ayday júzlerine may aralas kúye menen kúl jaǵıp ǵojalaqlanıwda. Biyler, baylar jas jigitlerge qıyqıw salıp, atlarına mindirip, asıqqanları bos jurgen jalańash at bolsa tutıp minip, qolına shoqmar, tayaq alǵanlar ele bir jerge toplanıp bolmay atır. Bul tayarlıq biydárek atlılardı kórgen soń, atlılardan Murat shayıqqa elshi kelgen soń baslandı. Qońıratlardıń ırısqul biyi:

— Biykargá qan tógilmesin, jańǵa — jan, bizge Mamandı shıǵarıp berse boldı, pesin namazına azan ayılǵansha kútemiz,—dep jiberipti.

Kún shańqay túske shamalastı. Yabı urıwınıń da barlıq iyge tartar biyleri, bawırınan jel ótken insanı jawdan jeńilmewdiǵ ǵamın pitkerip shamalastı. Eki tárep eki bólek tau órkeshindey shoqlanıstı. Bazda ortadan aq atlılar aq jalaw uslap shawıp ótedi. Bular bir-birine jiberip atırǵan elshileri, biri ayılǵan múddet shamalasqanın xabarlasa, ekinshisi, Mamannın ornına pálen maldın sanın aytıp jiberip atır. Az dep oylaǵan shıǵar degen oy menen hár saparı jibergende maldıń sanın molaytadı.

Keshe ǵana bir tósekte otırıp, bir tabaqtan as ishken adamlardıń búgin dize búkpes jaw bolatuǵını kimniń kózp jetken? Bir-birinen qaytpaydı. Birin biri tıńlamaydı. Murat shayıq adamnıń bawırı erigendey ǵápler menen elshisin jiberse de, ırısqul biyler jibisiw bılay tursın, áwelgisinen ókterek juwap qaytaradı.

— Adamgershilpk, húrmet biz tárepte. Jatqan elińdi shetinen qırıp ketkende ne qılar edińiz? Onı qılmadıq. Karaqalpaq moyıntırıǵınıń bir jaǵın hám awdırıp hám sındırıp jiberetuǵın úlken Qońırat urıwınıń azamatları qansırıp keldi. Shıdatpaydı. Eń ańsatı Jandos baydıń gellesine gelle, qandarımız Mamandı shıǵarıp berińiz.

Aqshamı menen uyıqlamay, jalǵızın bawırına basıp iyiskep, sóyletip, sózin tıńlap shıqqan Orazan batır jaw-jaraǵın asınıp, alayaq torısına mingen edi. At ústinde tip-tik shansılıp otıratuǵın adamnıń belı sál búgilipti. Aq boz gunandı minip shıqqan ulın toptıń shetine shıǵarıp jayparaqat sóylesip, túnde ózi aytıp úlgermegenlerin házir aytıp tur:

— ... Eldiń oyly-bálintin ańǵarǵanıń júda jaqsı. Hár kim óz elin bile bermeydi, perzentim. Orıs bendelerdi de azat qılıp durıs islegensen, perzentim. Olar túbinde bosatıladı. Bolmasa, sendey jigerli birew bosatıwı kerek edi. "Minseń biyikke" degen gáp bar. Orıslarǵa arqa súyew — tawǵa arqa súyew menen, elińe tawdan qorǵan salıw menen barabar, perzentim. Orıs sawdageri saǵan jawırınshańız joq degende irasin aytqan... Sen tuwralı bárin esittim, perzentim. Jetimlerden birewin atqa mingizgeniń de aqıl bolǵan. Hárkimniń óz eline degen júregi, mehir-muhabbeti bar. Sen sol jetimdi kele qıl. Biraq qatarınan asıp ketpesin. Elińniń ortasha qáddin sol Amanlıqtır táǵdiri menen ólshe, sóytip ózińe esap beretuǵın bol. Sonda sayızdamısań, tereńdemiseń, bileseń. Men bunday nárselerdi isley almadım. Jawgershilik ústine jawgershilik, quwǵın ústine quwǵın boldı. Murat shayıq penen eldi usı jaqqa baslaǵanda, kewlimde bir ándiyshe bar edi, bir shańǵalaqtır dánesin teń bólip shaqqan shayıqıma sonı aytpadım, bul ándiyshe — bir adım bolsa da orıslar menen shegaraǵa jaqınlasıw niyeti edi. Sebebi bul ata-babamızdıń eń áyyemgi tutqan jolı. Olar orıslar menen bir jawǵa teń kókirek kergen babalar. Biraq zaman gárdishi ne qılmaydı, usı kúnlerge túskenbiz. Abılqayır xan — túlki xan. Onıń "shań jutasań" degeni qorqıtqanı. Izinde eli bar, jigitleri bar adam qorqaq bolmawı tiyis. Orıslarǵa tezirek qosılıwdıń, taw qorǵanǵa tezirek tasalanıwdıń ǵamın jew — elińniń ǵamı, elińniń namısı. Házir másele hár kim óz atı menen atalıw jóninde bolıp tur. Abılqayır xan búgin Kishi júzde qaraqalpaq xalqı barınan shúbhalansa, erteń "joq" deydi. "Aljımańız" dep durıs aytqansań. Ólim erte me, kesh pe, áytewir bir keledi. Onnan qutilmaq joq. Sol ushın iyni kelgende, ishińdegini ayıp qalǵanıń jaqsı, perzentim...

Maman keshe qızıp ketip islegen isiniń izi ne menen ayaqlanatuǵınına soń túsindi, soń... Tań azannan ǵawlap basqan pútkil qońırat atlılarınıń irkilip ne talap etip atırǵanı oǵan esittirilmese de, barlıǵın ishinen sezip turıptı. Álbette qun, qanǵa — qan! Ol óz atasın kútá qatal adam dep esaplap, oǵan jaranıwdıń qıyın ekenine isenetuǵın edi. Sol qatal atasınıń maqtaw sózler menen barlıq isin maqullaǵanına kewli razı. Tap házir ólip ketse de, dúnyada Ármanı qalmaǵanday quwanışlı keyipte.

Múddet taqalıp, quyash tómén eńkeyip baratır. Waqıt jaqınlaǵan sayın adamlarda júrek aqırın soǵadı. Awılǵa pesin namazın xabarlaytuǵın

Eshniyaz axun azan dúmpeğine mindi me eken desip, adam boyılı ılay dıńgekke únsiz burılısadı. Jim-jırtlıq. Hátteki atlar da pısnaspaydı, oqıranbaydı.

Kóz ushında shawıp kiyatırǵan qos atlı kórindi. Olardıń jaqsılıq xabar menen keliwin kútip turǵan xalıq solay qarastı. Olar topqa jaqınlap, júrislerin tosańlattı hám biri-birine bir nárse deskendey boldı.

Bul qos atlı Dáwletbay biy menen Ubaydulla biy. Olar Orazan batırǵa sálemge kelgeninde, awıl ústine dumanday dóngen qońırat atlıların kórip "ne degen menen xannın atı xan. Qan tóktirmey bastırıwǵa járdem eger, aqıl tabar, eki urıwdı mámle kılar" dep Ğayıp xanǵa shapqan edi. Sonnan kiyatırǵanı.

Sállesiniń mańlayına qolın tutıp Murat shayıq barmaǵın tisedi: quwanarlıq xabarları bolǵanda júristi páseytpes edi!

Orazan batır Mamanǵa "sen azǵana irkil" dep Murat shayıqqa qaray júris qıldı. Sonıń arasında biyler jetti. Kók boz atı terge shomılıp qap-qara bolǵan Dáwletbay biy Murat shayıqtıń aldında toqtap, entige—entige jaǵdaylardı bayan qıldı.

— Shayqımız, nan pisire almay qayttıq. Xanımız ózim bariwǵa qástelenip atırman dedi. Maman biyge buyırım — buyırq. Orıslarǵa qosılıwdıń barlıq liykini ózinde dedi. Qońıratlar kelisim berse — tiri qalar, Táwke xannan beri kiyatırǵap qanǵa qan alıw tártibin buzıwǵa qudiretim joq, ólse ırza bolsın dedi.

Murat shayıq Dáwletbay biyge sonday jaman názer menen qaradı, onıń ğarrı kózleriniń qarashıǵı batıp, ornınan máyektiń aǵıwızı shıǵıp kiyatırǵanday boldı. Dáwletbay biy, esitken haqıyqatlıǵınıń qaltasın túbine shekem aqtarǵanına pánt jep, keyin básti. Ubaydulla biy de shegindi. Kún kem-kemnen awıp tómenge baratır. ırısqul biyden jáne atlı keldi.

— Azanshı Eshniyaz axun nege joq? Óltirgensiz, — dep qosımsha daw salıp jiberipti.

— Shayqım, bálkim, ırısqul biy meniń menen tillesip kóriwdi qáler, jáne soratıp kóriń. Bálkim, ayta almay turǵan múddáhási bar shıǵar. Wáde etken mallardıń ústine meniń atımdı qosıń, jaw-jaraǵımnıń ózi bes argımaqtıń qunı, bunı da qosıń! — dedi Orazan batır.

Murat shayıq elshilikke yabınıń biylerin. jiberip tur edi. Endi yabı urıwınıń ataqlı Izbasar bahadır degenin qasına alıp ózi ketti.

Yabılar menen jalayırlar qońsı jasaydı. Sonlıqtan yabılardıń namısı ushın Esim biy de atlı jigitlerin ákelip topqa qosqan edi. Hámme-hámme úlken úmit penen Murat shayıqtıń izinen qarap turıptı.

Olardıń sóylesigi pitpedi.

Eshniyaz axun azan dúmpeginde ele kórinbeydi. Adamlardıń arasında axunǵa kewli tolıwshılıq áńgimeleri aytıla basladı.

Kún batıwǵa meyil berip kiyatır. Eshniyaz axun namazlıgerde de azan dúmpeğine minbedi.

Qońıratlar Murat shayıqtıń gápin, tilegin tıńlamadı. Bir bólek bult qozǵalganday alǵa jılastı. Yabı urıwınıń ústine jawın bultı emes, qan búltı dónip kiyatır. Endi hár bir shańıraqqa qan jawadı.

Maman ne qıların bilmey "aǵa!" dedi alǵa jılsqan qońıratlılardı kórsetip.

Orazan batır ulına attan túsiwdi buyırdı.

Maman attan tústi.

Záńgiligine jaqınlawdı buyırdı.

Maman jaqınladı.

Iyegin kóteriwdi buyırdı.

Maman iyegin kóterdi.

Orazan batır ulınıń ala kózlerine, samal qaqqan nıq qaraltım júzlerine, jazıq mańlayına, qalıń qızıl erinlerine, dóńgeleklew iyegine, alaqanday-alaqanday qulaqlarına qansha tigilsede, diydarına toymay, "qozǵalma-qozǵalma, perzentim, tura ber, tura ber" dep uzaq qaradı. Kózlerinen jas atlıqtı. Biraq bul ashshı jastı balasınıń betine tamdırıp almaw ushın taqımın sál qısıp, alǵa júrip ketti.

Orazan batırdıń ózin kórip Írisqul biy qolın kóterip artındaǵıların irikti.

— Orazan batır bir nárse demekshi shıǵarsız? Shayıq ayttı. Paydasız... At jaraǵıńız kerek emes, el birligi ushın ulıńızdıń ornına óz gelleńizdi berseńiz de, usı káradan qaytamız. Olay bolmasa, aqıllı adamlarǵa úyretip turıwdır keregi joq.

— Men óz basım ushın mámlelik sorap kiyatırǵanım joq, Írisqul biy, Qádirli dostım shayıq, sen de esit, búgingi oyqan qandarlıqtıń artı bolsın. Meyli, Jandosbaydı meniń perzentim qalay shalǵan bolsa, Írisqul biy de

sonday jigit tawıp, meni at ústinen óngerip alsın da, shalsın. Má, shayıqım, jaraǵımdı alıp qal. Qılıstı balamnıń at qosshısı Amanlıqqa berıńler. Ólim aldında soranaman, mennen soń eki urıw arasında shaqmaq shaǵılmasın. Bek bolıńlar. Írza bolıńlar! — Orazan batır iyninen jaw-jaraǵın alıp Murat shayıqqa berip, súyisip irzalastı.

Atlılar turǵan-turǵan jerinde qattı. Ortada, ólim maydanshasında jalǵız Orazan bar. Baǵanadan beri ákesinen "endi dúziwlen, atıńa min" degen buyırıq kútip turǵan Maman onıń júrip ketkenin állen ómirde sezip, kózlerin uwqalap ján-jaqqa qarap, birden túsindi. Qasında muńlı turǵan atına miniwdi de umıttı. Ortaǵa qaray juwırdı:

— Aǵa, aǵa, aǵa!!!.

Orazan batır ulınıń dawısın esitti, lekin, artına burılıp qaramadı. Maman "aǵa-aǵa" lawı menen súrnige-súrnige jetip, zǵńgisine asılıp jalbarındı:

— Soranaman, ótinemen, aǵa! Ózim jaqqan otqa ózimdi kúydiriń, aǵa!

— Qash keyin, qash!!! — dedi Orazan batır.

Maman tırlamadı, jalbarına berdi:

— Aǵa, aǵajan?!?!.

— Bos kókirek bolma, márt bol! Bilemen, mártseń! Men jasarımdı jasadım, asarımdı asadı, dana perzentim... Seniń ólimiń — maǵan ólim. Meniń ólimim saǵan júrim, perzentim. Qash keyin! Qun alıw burınnan bar. Qayıl bolmaǵan ná márt — elin qıradı. Ekewimizdiń birewimiz házir bas bermesek, kóp gelle kesilip, kóp kóz jas tógileyin dep tur. Óziń aytqanday, kólińnan kelse kóz jastı kóp tóktirme! Erteń meni shalǵan adam menen, onıń urıwları menen jaw bolma! Sende eldi orıslarǵa qosıwdıń liykini bar eken. Xan bergen liykini paydalan! Mitriy tóre kelgen waqıtta jáne árre-tárre bolıp júrmeńler. Mennen soń qońıratlarǵa dıq saqlap hoppiyma! Umıt! Jum kózińdi! Shegin!

Orazan batır usını aytıp úlgeriwi máttal, qońır qasqaǵa jeńiltek minip, qara kiyingen bir gewmis jigittiń aldına óngeriwli ketti.

Mamay alayaq torınıń aldınǵı tuyaǵın qushaqlawı menen jer súyip selk—selk jılap jattı.

Jurt turǵan-turǵan jerine kómilgendey qatıp tur edi, qanǵa boyalǵan Orazan batırdıń bawızlaǵan qoyday jerge ılaqtırılǵanın kórip, jerge qarastı. Hámme kózden jas aqtı, jas selledi.

Házir tógilgen kóz jastır ba, yamasa úsh kúnlik jawınnıń izi me, piyadalar batpaq sızıp, atlardıń tuyaqlarınan batpaqlar atlıǵıp hámme tarqastı. Yabı awılınıń ústine dóngen atlılar dumanı demde-aq joq boldı.

Kóz jasın ele sıırıp bolmaǵan Murat shayıq jaqın biyleri menen kelip, muńlı alayaq torınıń aldınǵı tuyaǵın jibermey jer súyip atırǵan Mamannıń qasına toqtadı...

14.

Quyashlı kúnler kóbeydi. Bawırına abılaysańnıń selin sıńdırgen saqıy jer birotala iyip, janlı janıwar ushın jasıl gilemin betine tósedı. Uzaq-uzaq dalalarga kóz jiberip qaraw, biyikten oyǵa túsiw, oydan biyikke kóteriliw kewilli. Biraq bul sulwlıqtıń iyeleri — adamlar, kóz kórgenine masayrasqan menen ishlerinde ele túyin jatır. Bul túyin abılaysańnıń jawınınan keyingi dúgisken eki awıl atlılarınıń bultınan dóregen kóz jas túyini. Jibitiw ushın ele de kóp-kóp quyashlı kúnler kerek. Degen menen óliniń izinen ólmek joq. Kúndelikli ómir ǵalmaǵalı ózgerissiz, kesheгідen búginginiń miyneti awırlasıp, kúnler óte berdi.

Murat shayıqtıń qolı isten suwıp, dúnyada jalǵız qalǵan sıyaqlandı. Orazan batır menen bárha birge júrmese de, onıń bir jaqtan jańalıqlar ákeliwin ayırıqsha taqatsızlıq penen kútip úyrenген adam, endi hesh qashan kútpейdi, ol hesh qashan jańalıq ákelmeydi. Murat shayıq Orazan batırdı, Mamandı qansha jaqsı kóretuǵın bolsa, endi, ekewine eki bólingen ǵarrı ıqlası birigip tek Mamanga awdı.

Mamandı shaqırıp aldı. Mamannıń shırayı andız shóptey sarǵayıp ketken edi. Tiri bendeni ólimniń izinen jubatıwdan awır nárese bar ma? Hesh nárseden dámelendiriw múmkin emes! Murat shayıq aldına shaqırarın shaqırsa da, onıń óli shırayına qarap násiyatlawǵa sóz tappadı. Kóp waqıt otırǵannan keyin, Mamannıń bayaǵı óz tilegin esine salıp, Amanlıqqa ılashıq soǵıp beriwdi endi qolǵa alıw kerekligin, ol jumıstı ózi basqarıwı tiyisligin eskertti. Sóytip jetimlerdiń ılashıǵı menen awıl arasındaǵı ashıqlıqta eki künde-aq bir ılashıq tiklendi. Bul jumıstıń jaqsı jaǵı — Mamannıń sarǵayǵan júzin eki kún báhár samalı kaqtı. Onıń

menen Maman aspandağı quyashtay jadırap bir kúlmedi. Bir kózli Allayar da onı kúldiriwge tırısıp baqtı, kúldire almadı, sebebi onıń júreginde kúlkiniń gúlin shıǵaratuǵın gunsha ezilgen,

Maman, Murat shayıqtıń balaları menen kitap oqısıp otır edi. Qulaǵı erbeń etip, jem kórgen qarshıǵaday álleqayda talpındı. Sırttan Polat jasawıldıń dawısı esitildi.

Shayqımız, Mitriy tóre kelgen edi. Sizdi, Mamandı, gullán urıwlarıń bas biylerin xan keńeske shaqırıp atır.

— Maqul, áziyzim, maqul, — dep qaldı shayıq. Polat jasawıl attan túspey ketti.

* * *

Amanlıqtan qara ğunandı qaytıp soraǵan adam bolmadı. ılashıǵınıń qasına baylawlı turadı. Allayarlar kelse, usı ğunan ushın keletuǵınday. Hár kelgende qoltıqlarında eń hasıl eń jańa shóplerdiń bir dástesi. Sol ushın da bıylǵı qayǵılı baharde birinshi kóklegen usı ğunan. Qazıqta turıp-aq kókledi. Túledi. Házir hár túgi quyashqa shaǵılısıp, jilt-jilt etedi. Gey kúnleri qara ğunandı jetelep alıslarǵa áketip, alma gezek minip shabısadı, kewil kóterisip, óz-ara kúlisedi. Usınday waqtı xoshlıqtan keyingi olardıń gápiniń bası Maman boldı. Qaytkende, qalayınsha onıń kewili alınadı, jubanadı, mıyıq tartadı? Aqırı olardıń ózleriniń kúlisiwine sebepker sol! Toǵaydan qara ğunandı mingesip qaytıp kiyatırǵan Amanlıq penen Allayardıń búgingi gápi jáne sonnan baslandı.

— Mamandı jaqsı kóretuǵınımız biykar, — dep Allayar úlken adamlarǵa tán salmaqlılıq penen tikenekletip sóyledi, — ıras bolǵanda, onıń kewlindegisin soramay tabar edik. Dana biydiń kewlindegi muddáhási ne, bileseń be? Men bilemen, qorıratlardan ósh alıw. Orazan batırdı attan julıp alıp shalǵan kim? Qulanbay bahadır ya Alif Qarabay Qara bahadır. Meniń pámimshe, onıń oyı sol ekewiniń qaysısı ekenin bilse, óltiriw. Mamannıń jáne bir muddáhási — bayaǵı tas penen urǵan Esengeldini de óltiriw. Áne usı jaǵın bir jońkilli qılsaq, Mamannıń kewlin tawıp, kúlgenin kóremiz. Nege olıyasań?

— Sen tappadıń, — dedi Amanlıq. — Or qorǵanına baratırıp jolda Esengeldi jóninde aytqanımda, "giyne qılıwǵa arızımaydı". Eger Esengeldi birinshi tas ılaqtırmaǵanda, basqa birew ılaqtırar edi. "Ol buyırıqtı

orınladı" dedi. Onıń ústine atasınıń "Mennen son, qońıratlarǵa hoppiyma, umıt" degen násiyatı bar eken.

— Onda sen maǵan Ayǵara biydiń qızın táriplep ber. Kórgen jerde esine salıp kóreyin. Aqırı, onıń qatarları túwe bizlerdiń qatarlarımız balalı bolıp atır.

— O, o, o, Allayar!!! Nelerdi esime saldıń, jora? Eger Maman aǵanıń sondaǵı kewli bolsa, Aqbiyday degen attı esitiwden-aq sózsiz jadıraydı. Quyashtay jadıraydı. Ol qız qanday gózzal, qanday sulıw qız! Sonda ol "bul qızdı alaman" dep edi.

— Haw, seniń súyegiń de málhámlesip baratır ǵoy.

— Aytpa, — dep Amanlıq jeńil gúrsindi.

— Jılama, betińdi berman qaratıp otırıp ayt.

Ásten júrip baratırǵan jalańash ǵunnanıń ústinde Amanlıq tikeyip, betin Allayarǵa burıp, atqa teris otırdı.

— Bir sóz benen aytqanda, ol qız ushın pútkil yabı urıwın qalıń malına berse arızıydı.

— Way—oiy, tıǵınsız kettiń-aw. Meniń pámimshe, sol qızǵa qosıp pútkil tabın urıwın bende qılıp berse de, Maman biyge az. Sol ushın áwele maǵan ol qızdıń hár múshesin táriple!

— Dala gúlin kórdiń be?

— Esiń bar ma, ózińniń? Dala gúli arasınan kiyatırmız ǵoy.

Amanlıq bir qaptalındaǵı kóp gúllerdiń arasınan hámмесinen gózzal, ǵunshası duǵıjım bir biyik gúlди kórsetip» "anaday" dedi.

Túsiniqli. Arjaǵına ózim oy jibere beremen.

— Kiyikti kórdiń be?

— Kórdim. Uslap ya jep kórgenim joq"

— Kózleri kiyiktiń kózlerindey.

— Óli kiyiktiń be?

— Tiri kiyiktiń.

— Ayta ber.

— Tınıq kól boyına ósken jal qamıstı kórdiń be?

— Kórdim. Way-oy! Kirpikleri sonday ma?

— Sonday. Uzaqta ushıp baratırǵan qara qustı kórdiń be?

— Artıńa burıl, áne, birewi ushıp baratır. Áne, anaw saǵımlanǵan aq tawdıń bawrayına qara.

— Kórdim, kórdim. Qasları sonday. Buxardıń qızıl almasın kórippediń?

— Pay, ayttıń-aw. Nan tappay júrgen adamǵa alma qayda?

— Betin aytpaqshı edim. Sárui taldı kórdiń be?

— Joǵın ayta ber.

— Bizler Orǵa barganda kórip edik. Tip-tik tal. Boyın sonday demekshi edim. Aysız túndi kórdiń be?

— Urınıń túnin kórdińbe de!

— Áne, shashı sonday. Dizgen marjandı kórdiń be?

— Eshniyaz, ahunnıń táspisin kórdim. .

— Tisleri onnan da aq, mayda.

— Pisken súttiń ústinen qalpıp alıp atırǵan qaymaqtı she?

— Eshniyaz axunnıń esiginde awızımızdan suw shubırıp otırǵanda, qazan tolı súti, tasıp, qaqpıǵın kóterip tógilgenin óziń menen kórgen edik ǵoy! Umıttıń ba?

— Ol kóbik ǵoy, qaymaǵın aytaman. Ernin qaymaqtay demekshi edim. Bolar endi. Aytpaqshı, sen Eshniyaz axundı ayta berdiń. Ol kisi zıqna bolǵan menen bayaǵıda dawdı irkiw ushın pesin túwe namazlıǵerde de azan aytpaǵalı jaqsı kóremen.

— Pay taptıń dá, jańalıqtı. Ol kisini sonnan beri kim jaqsı kórmeydi?

— Háy qásiyetsiz biydáwletler, atqa óytip otırmań! — dedi qaptaldan bir dawıs.

Eqewi de jalt burıldı. Bul Eshniyaz axunnıń ózi eken. Sıyırı dúzde tuwıp qalǵan usaydı, ózi ariq, kishkene adam buzawın shalǵayına salıp, sállesin sheship gewmis qızıl sıyırınıń shaqına baylap, bir ushınan jetelep kiyatır. Saqalı qarday aq bolıp júretuǵın edi. Sıyırdıń shuwına bilǵanıptı. Jaǵal-jaǵal.

Axunnıń ústinen ekewi pırq-pırq etip kúlisip alǵan soń, Amanlıq dúziwlenip otırdı. Awıl betten arqalanıp kiyatırǵan Bektemirlerge jolıqtı.

— Jańalıq, jańalıq, — dep Bektemir mańlayınıń terin sıpırdı. Iynindegi súzbe qaltanıń kók suwı sarqılıp, tirseğine tamshılap turıptı. Allayar attan ǵargıp túsip, Bektemirden qaltanı aldı... — Oo, áne bunıń jańalıq. Enapattay ǵoy, urlamadıń ba? Há, solay de. Endi bizler-ám qurt jayıp alamız.

— Jańalıǵı sol, Maman biyler ketti. Hańǵa ketti. Shayıq penen ketti, — dedi Bektemir.

— Ketti, ketti degenshe, durıslap aytsa. Ne ushın ketti? Xańǵa ketkenin qalay bildiń?

— Izbasar bahadırlardıń úyinde gáp bolıp atır eken, Barlıq urıw basılardı xan shaqırıptı. Mitriy tóre degen kelgenbish.

— Mitriy tóre?

— Há, Amanlıq, Mitriy tóre dayın ba? Quwanıp kettiń ǵoy. Yaqshı, yaqshı sóylemey tur, bereket tap, Mitriy tóre jóninde bir emes, talay aytqansań. Al, Bektemir, sen sóyle.

— Izbasar bahadırlar, awılada adamlardıń joǵında qońıratlarǵa barıp, Orazan batırdıń haq qanı ushın bir is qılmaqshı qusaydı.

— Áne! Maman aǵanıń múdáhásin bildim be? Sońǵı kúnleri seni taslap ketetuǵın boldı. Uqtıń ba endi?

— Olay deme, Allayar. Men kimmen? Bir qamshı. Qáleseń at uradı, qálemese, erdiń basına ildiredi, umıtsa, úyinde qazıqqa qıstırıwlı qala beredi.

— Áne, seniń ladanlıǵıń. Sen jaramsız qamshısań. Maǵan aǵırdı berip tur, kórsetemen sennen, mennen qanday qamshı shıǵatuǵının. Silbırsań. Házir baraman da Izbasar bahadırlarǵa qosılamen, qospasa ózim barıp-aq qońıratlardan Maman aǵanıń óshin alaman. Aqırı biz yabınıń qanınan dóregen kúshikpiz. Qanıamız ushın úremiz, hámme biyler sóytledi.

Amanlıq ne qıların bilmey tutlıǵa baslap edi, Allayar atqa qaytadan ǵarǵıp minip, Amanlıqtı iyterip túsirdi de, shawıp ketti. Amanlıq baqırıwı menen qala berdi.

— Allayar, qayt keynińe! Allayayaya... yar!!!!...

15.

Ǵayıp xan kóship kelgende onsha mallı emes edi, eki-úsh jıldıń ishinde ubır-shubır mallı boldı. Sonlıqtan qoraları en jayıp, qońsı keneges urıwına shekem jalǵastı, Sóytip keneges awılı burınǵısınsha keneges awılı atanbay xan awılı atanıp ketti.

Xannıń ózine derek úsh otawı bir-birine irgeles, dóńgelene tigilgen. Alistan, kúndiz qarasań, ústine shóp shıqpaǵan órkeshe qumday, túnde

qarasań, adam qorqıtarlıq shógip atırǵan qara tas. Buringi dańqlı kenegeslerdiń kóp atala bermeytuǵınıń sebebi usı "kúndizgi qumnıń", "aqshamǵı qara tastıń" kesapatı. Bayları, biyleri bul kesapattıń biypaydalılıǵın túsinedi, biraq bárha gún, tilsiz. Hesh qaysısı óz betinshe kete almaydı, kóbisi "xan awılı" atanǵanına masayrap, ózi kimligin umıtadı, kúndiz-túni xan malın kóbeytiwdiń mashqalasında boladı, xannan mal kóbeytiwdiń shikarǵa shıǵıwdıń sırların úyrenip, keń óris iyelep atırǵanları da az emes.

Tún. Qádimgisinshe qula dalaǵa shókken qara tastay túnergen xan otawınıń shańıraǵınan shashıraǵan jalın, juldız sınıǵınday jalt-jult etip, qarańǵıǵa kirip ketip atır. Ishte xalıqtıń keleshegi haqqında ángime dawam etiwde. Kóbirek sóylep atırǵan Mitriy tóreniń dilmashı. Ol áweli óziniń atın Mansur dep tanıstırıp, musulmanlardıń sıqpan sıqqıshı ekenine isendirdi. Sońınan Dmitriy Gladishev penen xan hám shayıq araların kepserlep, pikirlerin gá orısshalap, gá tatarshalap bulqıdı. Dmitriy Gladishevtıń hám Ivan Neplyuevtıń aq kewil qaraqalpaq xalqı óz erki menen orıs tutqınların bosatqanı ushın jaqsı kórip qalǵanın, sol ushın qabırǵasınan júregi kóringen miyrim júzli xalıq eken dep ataǵanın, endi Mitriy tóreniń doslıq júreklerdiń sózin ak patshaǵa áketiwshi kepter sıpatında kelgeniniń átirin kelistirip, jupkerlestirip sóyledi.

Ǵayıp xan qalıspay:

— Awa, orıs tutqınların erkimiz benen bosattıq, — dedi hám Dmitriy Gladishevqa kóp tilekler ayttı. Sózimdi shala túsindirmesin degen isenimsizlik penen dilmashtıń betine tigilip otır.

— Ǵayıp xan Kishi júzdiń jartısın meniń qol astıma alıp bersin. Aspannıń astında qaraqalpaq bolsa jıynatıp maǵan soratsın. Aytıń, Mitriy tórege, dep soranadı, — dep túsindirdi Mansur dilmash, Gladishevqa xannıń sózin.

Dimitriy Gladishevtıń dóńgelek kózleriniń aldı jalın sáwlesine qızarıp, kúle shıraylandı hám:

— Ishteyi keń eken, — dedi.

Bul ǵápti dilmash xanǵa túsindirmedi.

Xan Gladishevtıń kózleri kúlgenninen dámelenip:

— Ne dep atır? — dep soradı.

Mansur dilmash kúldi.

Xannıń bilgisi kelip otırǵanın abaylaǵan Gladishev:

— Bul jaǵın patsha biledi dep ayta ǵoy, — dedi dilmashqa.

Shayıq kóp sóylemeydi, oyli. Mitriy tóre aldında masqara bolıp qalıw káwpi bar. Is shataq. Bular kelisken menen Írisqul biyler ne deydi, basqa biyler ne deydi?

Xan ne ushın Írisqul biydi shaqırtpaǵan? Awızǵa jaqınlaǵan suwsın jáne tógile me? Bul saparı tógilmewi kerek!

— Shayıq nege sóylemeydi, — dedi Gladishev, onıń oylanǵanın sezgendey. Dilmash wazıypasın múdirmedi.

— Áziyiz Mitriy tóreniń kelgenine ırazımız, — dedi shayıq júdá minnetdarlıq penen. — Etekli kóp elmiz. Arǵı bası menen bergi basın jıynap úlgere almay atırımız. Bir tilegim, aq patsha bizdi qazaqtay kórsin.

— Maqul, maqul shayıq. Aq patshaǵa jetqeremiz, — dedi Gladishev.

— Áziyiz tórem, wádemiz wáde, — dedi jáne shayıq. — Bizge aq patshaǵa qalay barıwdı, ne menen barıwdı másláhát etip ketersiz.

— Peterburg jaqın jol emes. Oǵan mına Maman qusaǵan shıyraq—shıyraq jas jigitler jetip qaytadı. Ózi de azlap orıssha biledi eken. Onıń kolına pútkil qaraqalpaq atınan ant tayarlap berersiz. Ne tileǵińiz bolsa, sonda jazıńlar. Men bilemen, sizlerde urıwlar kóp, bazda hár urıwdıń ózi el, ózi xanlıq. Basshıları bir-birine mensinbey kókiregine urǵanı, urǵan. Keleshekte bir búyirlep ketpewi ushın hár urıwdıń atınan da ant jazasız. Bárine mór basılsın. Baslawshı úlken antqa xan menen siziń mórińiz kerek. Balalarıńızdıń atınan hám tayarlay beriń. Aqırı soranıp atırǵanda, waqıtsha emes, máńgige, balalarıńızdıń ómirlerine de dos bolıw shıǵar.

Mansur dilmash bul gáptiń júdá átirin kelistirip túsindirdi. Otırǵanlar: "solay, tóremiz, solay, balalarımız da dos boladı" desti.

— Alla ráhmeti jawsın, áziyizim, — dep shayıq Gladishevqa bas iydi. Izinen biyler de solay isledi. Gladishev tek qabıllawshı tóre bolıp qalmadı, gezegine túrgelip hámmege bir qol qawsırdı.

Azanda Dmitriy Gladishev qaytatuǵın boldı. Hámme "Qonıńız, bizde bolıńız" desip mirát saldı. Asıǵıs eken, jáne Orenburgqa barıw kerek, jáne Xorezm tamannan xabar almaqshı qusaydı.

Keterde:

— Qala salıw sizlerge isenimdi arttıradı, — dedi ol. — "Jańakentti" qayta jańartıwdı baslap turıp, qoyǵansız. Dawam etinler. Al ant tayarlaw jóninde keńes bolsa, — dep ant jazıw jolın túsindirdi. Májbúrlık jaǵday tuwsa tartınbastan Or qorǵanındaǵı mırza Ivan Neplyuevke jolıǵıp turıwdı eskertti. Sol kárada Mansur dilmash bolatuǵının, ózi de kóp keshiqpey oralatuǵının ayttı.

— Jolıńız bolsın, — dedi Ğayıp xan — Ullı dárejeli patshańızǵa bizden aspandaǵı juldızlarday sálem. Xızmetine tah ólgenshe tayınbız. Meniń qol astımdı keńeytip berse, qıyamet qayımǵa shekem qaraqalpaq xalqı orıslardıń dostı boladı.

— Dmitriy aǵa, aq patshaǵa aytıp barıń, tilegimiz qabıl bolsa, orıslardıń jawına jawmız, eline elmiz, — dep gáp kostı Maman.

— Men sizler tuwralı az ǵana bilemen. Urıw dawların bir jónkilli etinler, — dedi ketip baratırıp Gladishev hám Mamannıń basınan sıypaladı. — Sen, jas biy, atalarıńday bolma. Xalqıńnıń namısın gózle. Aqırı orıssha bileseń. Qalay úyrengeńińdi Kuzma Borodinnen esittim. Ózim deseń, ózgeńiń zeynine tiyeseń. Ózge deseń óziń qalasań. Ekewin biriktir. Patsha sonda jaqsı qabıl etedi. Awızı ala xalıq hesh kim menen dos bola almaydı.

Awızı alalıqtı bilmesin degen oy menen olar Orazan batırdıń ólimin esittirmedi, Gladishev umıtqan ba soramadı.

— Jaqsı adam eken, — dedi Ğayıp xan olardı uzatıp kiyatırıp. — Esitkenmen, haqıyqatında orıslar bir sózli boladı, xanlıqtı keńeytsek, biziń baxtıımız. Solay emes pe shayıqımız!?

— Ólseń de góriń keń bolǵanı jaqsı, xanımız.

— Kelmegen gejr biylerdi ne qılsa bolar eken? — dedi xan. Bul soraw menen xannıń biylerdi alaǵat shaqırtqanınıń sebebi jabılıp ketti. Shayıqlar, biyler túsınbedi.

— Xanımız, usı máselege qatań barıw kerek, — dedi Maman. — Orıslardıń kóp ertegin esittim, batırların bilemen. Ullı Petr patshası jóninde esitkenmen. Eldi el qılıw ushın qatallıq kerek.

— Qatallıq kerek, — dedi maqullap xan. — Biraq qońıratlar bir biybastaq urıw. Írisqul biydiń burınnan sońǵı ádeti yabılardıń da ústinen ústemlik etiw. Sizlerdiń atıńızdı aytsa, tóbe shashları tikireydi.

Batis tárepten atlılar kórindi. Ortadağısı Írisqul biydiń otırısı. Olardı kórip xan toqtadı. Xan irkilgen soń shayıq penen Maman biy de atlarınıń basın tarttı. Írisqul biy jaqınlar — jaqınlamastan-aq attan tústi, xanǵa sálem berdi. Shayıq xan menen qatar at ústinde sálem qabil etti. Maman biy kóp oylanbadı. Jası kishiligi qandarlıǵın umıttırıp attan túsirdi. Sóytip ol Írisqul biy menen jerde sálemlesti. Mamannıń azǵın júzine qarap Írisqul biydiń atalıq rehimi qozdı, húrmet etip attan túskeniniń bánesi menen "kóp jasa, balam, baxıtlı bol" dedi. Mamannıń kewli razı boldı. Ekewi de xan menen shayıqtıń urıqsatı boyınsha atlandı.

— Húrmetli miymanlardı xázir uzattıq, — dedi xan úyine baslap kiyatırıp Írisqul biyge.

— Bizdi kútpepsiz de?

Xan "Ayıp shayıqta" degen belgi berip shayıqtıń sırtınan iyegi menen kórsetti. Írisqul biy úndemedi, biraq yabılarǵa páseygen kek otı qaytadan bir úrlenip, ishin ğıjlattı.

— Shayıq, — dedi xai, — Biz Írisqul biyge sarqıt jegizip shıqsaq, hámmeńiz keneges Nuralı baydikine jıynala tursańız, qalay bolar eken?

— Ájep, xanımız.

Xannıń oyı sarqıt jegiziwden awlaq, Írisqul biydi óziniń kesh shaqırtqanın búrkew ushın imkaniyat izlew edi.

— Írisqul biy, — dedi xan úyine kelgen soń. — Siz kelmedińiz. Qansha—qansha gáp boldı. Esitpedińiz. Mitriy tóre qońıratlardı kóp soradı.

— Atlı barıwdan kiyatırǵanım, xanımız..

— Nálet bolsın, usı yabılarǵa, dawı ada bolmaydı. Mitriy tóre aldında Írisqul biydiń kóriniwi dárkár emes, barmız, dedi.

— Mitriy tórege aytajaq gápler bar edi, zıyanı joq, aytqan shıǵar. Biraq birliksiz heshteme bolmaydı. Usı Mamannıń qasına biziń Qońırat Esengeldi qosılmasa bolmaydı. Patırat kóbeyip ketti,

— Patırat?!

— Awa, xanımız.

— Usı yabılarǵa házirgi san-sháwketi az emes. Eleberin olardı qońıratlarǵa qul qılıp beremen. Esengeldini qasına qosaman. Biraq óziń basla. Azmaz jóhitlik kerek. Siz sıpayılawsız.

— Solay-a, xanımız?

Kóp tereñlestire beriw xannıń ózine de qıyın edi, shıǵarlıqta bir nárse sezilip qaladı. Sol ushın gápin jáne burdı.

— Orıslarǵa qosılsaq shegara kóbeyedi. Kóbeytiń dep ózim soradım. Tamamı qaraqalpaq jıylsın dedim. Álbette sonıń ishinde kóp búlgeni qońıratlar. Tamamı qaraqalpaq degende tamamı qońırat degenim ekenin uǵıp otırǵan shıǵarsız. Ubaydulla, barmısań? — dedi xan dawıslap. Úlken ulı Ubaydulla sultan súńgip kirdi. Ózi usaǵan keltebaqay emes eken. Iri, kósenamay, shiykil — sarı jigit. Analarınıń ya dayılarınıń birine tartsa kerek. Eki dizesin qushaqlap, atasınıń aldına iyildi. — Qońıratıń bas biyine suwsın keltirińler. Áy, nege oǵan tájim etpediń? — dedi xan.

Ubaydulla sultan ırısqul biyge tájim etti.

— Esengeldini qostıraman. Oylanbań, — dedi xan, ulı shıǵıp ketken soń.

Dárriw-aq suwsın ákelindi.

* * *

Nuralı bay júdá kem sózli hám kóp jıyındı súye bermeytuǵın adam. Onı bunday qılıp qoyǵan bet ajarı degen gáp bar. Jungarlar shabıwılında betiniń eki almasın nayza jırǵan tırtıq, astıńǵı erni túsken, bir kózi shapırasıńqırıp júredi. Shikár menen de, daw-jánjel menen de, isi jok.

Keńes sorap kelgen jaslarǵa jalǵız násiyatı bar:

— Asıq oynaǵan azar, top oynaǵan tozar, hámмесinen qoy baǵıp kóten jegen ozar. — Ol usını kóp tákirarlaydı, ózi de gápine sadıq. Tek mal menen aralasıp júrgeni. Járdemshileri menen ózi mal baǵadı, ózi suwǵaradı, ózi aranǵa qamaydı. Onıń baylıǵın usı miynetkeshliginen dep túsingen kenegestiń jigitleri de kóp nárseni qıyal etpeydi, mal baǵadı. Jetimleri de óz awılınan shıqpaydı. Xan irgeles bolǵan soń keneges awılına topılıs ta kem, malları da urlana bermeydi. Xan ózliginen birewlerin xızmetke shaqırmasa, hesh qaysısı xanǵa barmaydı. Bul jaǵınan begligi basım awıl. Biraq xan azıǵı derlik: Xan ózyne unamaǵan qonaqlardı solay ısıradı, bolmasa "bizde buwaz bolıp tur, soyıslıqqa qısır bersin" dep, qonaqqa malların alıp soyadı. Keshegi Mitriy tórelerge de soyılǵan mal keneges bayıniki. Olar soǵan-aq más.

Bir jaman jeri kenegeslerdiń Murat shayıqta oqıp júrgen hesh kimi jok. Sonlıqtan bul awılǵa keliwdi shayıq ta unatpaytuǵın edi. Xan siltegen soń naylaj biylerdi basqarıp keldi.

Nuralı bay qora tazalap júr eken. Kúnniń astına qalpaǵın saya qılıp shayıqtı tanıdı. Gúreginiń sabına iyek tirep turıp sálem berdi.

— Nuralı bay, xan buyırǵı menen kiyatırmız, — dedi shayıq at ústinde: — Úy sazlat. Eldiń áziyiz búrkitleri úyińnen duz tatpaqshı.

— Toqtapolat! — Baydıń dawısına dóńgelek jaǵalı bóz kóylekli, shashı óskin, adıraқ kózli ontórt-onbes jastaǵı jalań ayaq bala juwırıp keldi. — Shayıq atańa sálem ber, ulım, — dedi bay oǵan. Bala shayıqqa hám Mamangá qol qawsırıp sálem berdi. — Úlken úydi tósestirińler. Qonaqlar keledi, — dedi balaǵa.

Toqtapolat juwırıp ketti.

Bay koranıń ishın gúrek penen ısırıwın dawam ete berdi. Maman bul adamǵa tańlangan kózleri menen qarap edi:

— Minezi solay, — dedi shayıq.

Nuralı bay konaqlardı áwelinde suwıqlaw qabil etip, ústilerine kirmese de, xan sultanların ertip ırısqa biy menen kelgen soń kewildegidey kútti. Daraw ara gelle qoydırdı.

Biyler uzaq pikirlesti. Buringı aytqanların jáne ortaǵa salıstı. Bir-biriniń kózinshe "biziń urıw pálen qıladı, biziki tólen qıladı" desip te, maqtanıstı. Istiń anıq pitiwajalıqqa keleyin dep turǵanında tal shaynaǵanları da boldı, birazları urıwınıń ishinde aytqanǵa júrmeytuǵın toń moyınlar barlıǵına shaǵındı. Kullası kóp áńgime, qóp sóz, elde awız birshilik ele kem ekenligin kórsetti.

Xan urıqsatı menen Maman sóyledi. Ol:

— Xanımız, shayıq ata, búrkit atalar, aǵalar, — dep buringısınsha suwıq qanlılıq penen Borodinnen esitken áńgimeleriniń kóbisin qısqa aytıp, orıs knyazleriniń atların mısılǵa keltiriw menen, sóziniń aqırında birlikke shaqırdı. Biraq bul saparı ol bile-tura atasınıń sózlerin keltirmedi, daw shıǵıwı múmkin. Mamannıń sózinen el bir daraq, urıwlar sol sayalı daraqtıń shaqaları, biyler tamırları sıyaqlandı. Shaqanıń birewine zálel kelse, sol sayalı daraq, tan sın-sımbat ketip, onnan soń hesh kimdi qızıqtırmaytuǵın daraq bolıp kalatuǵını túsiniildi. Mitriy tóreniń ketip baratırıp aytqan násiyatın esitpegenlerge jáne tákirarladı. Shayıq

Mamandı qansha jaqsı kórse de, búgingidey sóylemshek, aqıllı demegen edi, hayran qalıp tırıladı. Biylerdiń bári oylanıp qaldı. Mamannıń sózinen soń ózin sol sayalı bir daraqtıń ózege dei túsingen, Ğayıp xan birden:

— Maman, aqıllı gáp ayttı. Orıslarǵa qosılıw máselesiniń ıqtıyarın bergenim bergen, pármanım-párman,— dep saldı hám: — urıwlarıń tabısı, álle qashan-aq, ın-jınsız bir mardanǵa quyıla beriliwi kerek edi. Shayıq shákirtlerin elge tarqatsın. Meniń gápim eselensin, — dedi.

Hámme ses—semersiz. Bir-birewdi sinaw, hal sinaspa baslandı.

İrisqul biy xannıń gápinde az ǵana júzǵóylik sezgendey boldı, biraq úndemedi. Báلكim, basqalar da bir nárseler ańlaǵan shıǵar, hesh qaysısı sóylemegen soń túsiniksiz qaldı.

— Biyler, — dedi xannıń sózinen ruxlanıp Maman jáne, — Eger aramızda birlikti buzıwshı adam bolsa, gellesi alınsın. Solayınsha óz gellemizdi ózimiz kesip birikpesek, sırttan kelgen dushpan darawara gelle qıla beredi. Jas úlkenlerdiń gápi boyınsha burın kóp xalıq bolǵanbız, endi azayǵanbız. Azaymawdıń jolı sol.

— Qattı kettiń, Maman, — dedi İrisqul biy. — Ózimiz az bolsaq, ózimizdi ózimiz gelle qılsaq ne bolǵanı? Shayqımız, endigi kúsh sizde.

Murat shayıqqa İrisqul biydiń hám juwas, hám astarlı gápi unamadı, qısılıp terledi, jeńislik bermewǵe tırıstı:

— Ótkenimizge kóz jiber, İrisqul biy.

Xan párman daǵazalap erikli qılǵan jas biydiń sózlerinen keyin kózleri álle-pálle bolıp jawtańlasıp otırǵan biyler hátteki sıbırılaspadı.

İrisqul biy xanǵa, shayıqqa, biylerge kóz astınan bir qarap aldı hám:

— Maman balam, — dep jas biyge burıldı — Ata aqılı kól boladı, balam. Hám mantıqtıradı, hám qalqıtadı. Sol ushın keńeskeniń ózińe payda. Xanımız durıs párman etti. Meniń bir tilegim: qasıńa biziń Qońıratıń Esengeldisin ert. Sonda Qońıratlarǵa bir kóldiń suwın bir kólge quy deseń quyadı.

İrisqul biy haq kewili menen aytqan edi, basqa biylerge jaqpadı. Maman onıń aq kókirek penen aytıp otırǵanın túsinbegenlikten juwap bermedi.

Murat shayıq İrisqul biydiń shını menen pásine qaytqanın túsinip, nelikten de ayadı: báلكim, jigitleri ǵarrını baspalatıp, turǵan shıǵar.

— İrisqul biy durıs ótinish etti, — dedi Shayıq.

— Ekewi de bir daraqqa málhám jetkersin, meniń eki barmağım bolsın, — dedi xan. — Bayağıda-aq aytım. Anaw Amanlıq degenniń izinde ne bar? Huw-haq bar. Bayağıda ólimnen aman alıp qalğan jetimler emes, Maman. Párman meniki! Túsindirseshe, shayıq! Umitpa, orıslar shegarańdı keńeytedi, hámmeni jıydıradı. Orıslar jaqsı dep shákirtleriń elge daǵazalasın, Shayıq.

Shayıq xanǵa kelisim belgisin berip bas iyzedi.

Mamanniń qasına Qońıratlardıń Esengeldisin qosıwdı xanniń ózi quwatlaǵanı ushın Dáwletbay menen Ubaydulla biylerdiń de delebesi qozıp: "Xanımız, xanımız", — dep edi, xan olardıń ne aytatuǵının bilmesten "Men sharshadım. Boldı endi, tarqańlar. Aytqan waqta adam jiberińler. Kútken Nuralıǵa alǵıs, iyman. Áwmiyin!" dep tikeydi. Sultanları da gúw túrgeldi. Kishkene balalardıń "qawın-qawın" oyunına topıraqtı úyip-úyip, birden buzıp ketkenindey, gúllán isti shala qılıp ketetuǵın bul xanniń isleri hámmeniń ishine qoz saladı, biraq ilajsız.

Usı saparı Ubaydulla menen Dáwletbay biy júdá ashıwlı edi, dalaǵa shıqqannan keyin xan Ubaydulla biydi qasına shaqırıp, arqasınan qaǵıp, bir nársede dedi. Onı hesh kim esitpedi. Ishine gúptikey tolǵan ırısqu biy:

— Shayqımız, bir-birimizdi túsingenshe bul dúnya menen xoshlasamızǵoy, — dedi sarsılıp. — Qalay da esapqa alarsız, yabılar qońıratsız hesh qayda baralmaydı.

— Xanniń pinhamı sóylesigine tanawlar keńeye bermesin, — dep eskertti shayıq. Sóytti de Mamana "ayda, kettik, balam" dep awılına qayttı.

* * *

Dáwletbay biy Ubaydulla biy menen bir tárepke ketetuǵın bolǵanı ushın kútip tur edi, onıń shırayınan xanǵa ma yamasa basqalarǵa ma, qullası, ǵázeptin izlerin kórdi,

— Usı xanǵa kelgenshe tolıp-tasıp, kemisimdi toltıraman, jetpesimdi jetkeremen, dep úlken úmit artıp keleseń. Qaytısnı barıńnan ayrılıp, push bolıp qaytasań.

Dáwletbay biydiń de xan menen pinhamı sóylesken waqıtları bolǵan, sonda ne sóyleskenin ol da ortaqlaspaǵan, sol ushın Ubaydulla biy de oǵan ujbatlı hesh nársede ayta qoymadı.

— Xanımız jiliktiń maylısın biz tárepke awdarıwǵa niyetlenip júr eken, — dedi tek.

— Sol waqıtta bizge de qasıq atarsız, — dedi Dáwletbay biy júdá kewilsiz, júdá dıqlı. Hám atına qamshı urdı.

* * *

Xannıń ayırım biylerdi ońashaǵa alıp sóylesetuǵın ádeti búgingidey ashıqtan-ashıq bilingen emes. Ádep sóyletpey, sońınan Ubaydulla biyge pinhamı bir nárse degeni hámmenin, kókiregine ğul-ğula saldı. Xan túwe Ubaydulla biyge de bir túrli kóz qaras qalıplesti. Bul kóz qarastıń basqalarda da qalıpleskenin sezgendey Maman biy jolda shayıqtan soradı;

— Shayıq ata, usı xandı túsinesiz be?

Shayıq onıń ne tiyıl menen sorap atırǵanın birden túsınbey, xannıń Esengeldi jónindegi pikirine qarsı kelip atırǵan shıǵar degen oyda boldı.

— Túsingende topıraqqa ot qoyaman ba, balam, — dedi ol. Xannıń ózi solayırak. Biraq onıń Esengeldi menen birge bol degeni shep emes. Bul írısqu biydiń pikiri. Írısqu biydi búgin júdá serledim. Sınǵan.

Maman akboz ğunanın qaldırıp ákesiniń alaayaq torısın mingep edi. Alaayaq torısı suwday jorǵa júrmel eken. Burıp úyrenip qalǵan janıwar ústindegi iyesiniń jas kishi ekeninen biyxabar suwlıq shaynap, Murat shayıqtıń aqboz atına teńlesiwge talaplanıp kiyatır. Bunu kórgen shayıq Mamangá attıń basın eriksiz jiberiwdi eskertti. Eki at qatarlastı, Mamannıń kewli ósip kókiregin kóterip, zánǵige shirenip aldı.

— Shayıq ata, írısqu biydiń kewli taza dep oylaysız ba?

Balam, onıń menen talay tabaqlas bolıp, talay ashshı-dushshını tatisqanbız. Aqıllı edi. Iri sózli edi. Qońıratta írısqu biysiz ógiz gúysemeytuǵın edi. Sońǵı gezde aljastı. Kókireginde erimegen muz bar. Álle qartayıp, miyi ortalanǵanlıqtıń álamatı, álle elin basharta almay júr. Degen menen, balam, xannıń aytqanının shıqqan adam adassa, izi jaman boladı. Sol Esengeldi menen dos bol.

— Ol jası kishi ğoy, ata. Balalıq etip bayaǵılar ushın ózi qorqpasa, men umıttım.

— Seydulla, atırdı aydańqıra, — dedi shayıq izde kiyatırǵan at kosshısına.

Shayıqtıń dıqqatı at qosshısına awǵan soń, Maman da atınıń júwenyn tartıp izirek júrdi. Óz at qosshısı Amanlıqtı esledi. Xan shaqırığına keterde ol xabarlandırılmadı. Buǵan shayıq sebepker: "Ne qılasań, balam, jurttıń ashıwına tayıp? Amanlıqtıń atqa mingenin kóre berse" duyım jurttıń arqası qozadı" dedi. Arqası qozsa ne bolıptı? Ol biyshara ne bolǵanın bilmeymaǵan nálet aytıp jatırǵan shıǵar. Joq, ol aqıllı. Ǵarǵamaydı. Kip-kishkene bolıp Almagúldiń aqıllısın! Misli jasartıp qoyǵan kempir. "Maman aǵa, Maman aǵa" dep sóleydi. Qáne, ol tezirek erjetse! Joq, qútemen! Dıyanatlı, tıyanaqay tuqımlar. "Qatarıń atqa minbey atqa minbeyseń". Bunı kim ayttı? Allayar ma, Amanlıq pa? Meyli kim aytsa da, hadalıy gáp. Hár kim óz zamanlası, teńlesi menen. Ǵarrılar tek aqıl úyretedi, pır-pır uyıqlaydı. Óz qatarıń menen bárha álpiń alısadı, túske. shekem urısań, tústen keyin jarasasań. Dúnyanıń zawqı teńlesleriń menen. Áne, shayıq ta atqosshısı menen kúlisip baratır. Amanlıq penen biz de solay kúlisemiz. Allayar bolsa qúlkiniń káni. Saw bolsın biyshara. Onı da úyli qılıwǵa imkaniyat tabıw kerek..." Murat shayıq:

— Maman! — dedi. Oy basqan Maman bas kóterdi. Alda birew jalp-jalp shawıp kiyatır, túrinen-aq jaman xabar menen kiyatırǵanı belgili. Ekewi de alǵa júriwdiń ornınan, kútti.

— Ne boldı, ne boldı? — dedi shayıq alıstan.

— Jáne bılamıq, jáne patırat! Awılǵa qońırat atlıları basıp keldi! — dedi atlı asıǵıs.

Maman alǵa eńterilip asıǵıs shappaqshı edi:

— Toqta! — dep irikti shayıq. — Izge qayt! Sen xannıń pármanı bar adamsań! Polat jasawıldı, eger erse jáne eki jasawıldı da qosıp ertip qayt.

— Usı saparı ayıpkerdi ayamayman! Gelle qılamam! — dep Maman tislenip, atın keyin burıp, quynlatıwı menen shawıp ketti.

* * *

Orazan batırdıń ólimi ırısqul biyge de áneyilikke túspedi. Bunısın ózgege bildirmeymen dep ishqısta boldı, ashıwshaq boldı. Bildirip qoysa, óz urıwınıń ar-namısın ayaqqa basıp túpirgeni. Onısız da qońırat urıwı bólek-bólek bolıp baratır. Jandos bay ushın Maman óltirilmey, Orazan ólگیرilgenine urıwdıń kópshiligi narazı. Bayqoshqar biyler óz awılın qoya berip jáne eki awılǵa tásiyrin ótkerdi.

İrisqul biy ózin ot penen suwdıń arasında turganday sezip, tek jalǵız júrip kúye berer edi. Qansha ashıwlı bolsa da, keshe ushırasqanda, Mamannıń attan túsip sálemleskeni kewlin biraz kóterdi, al Murat shayıq jóninde Ğayıp xannıń aytqanı jáne taz kebine túsirse de, Esengeldige kelisim bergeni jáne jubattı. Qullası, İrisqul biydiń kewli álemejuwa. Xannıń Ubaydulla biyge aytarın aytqızbay, hámmeniń kózinshe bólek shıǵarıp sóyleskeni álemejuwa kewildi jáne bılǵastırdı. "Háy aldamsı dúnya!" — dedi tislenip hám qamshısın at sawrısına shırp etkizdi. Qońır júrmel suwday aǵıp ketti. Iyin qıymıldatpaytuǵın bul júrmeldiń ústinde İrisqul biydi jáne oy bastı. Jáne ózine-ózi narazı. "Ne ushın qońıratlar qosıwısınnan shıǵıp baratır? Nege qattı qısılmaydı? Ne shayqaltıp júr? Ğarrılıǵım ba, boslıǵım ba, ózimde burınǵı qatallıq qalmadı. Bos kókirekke, suw kózge aylandım. Áne, olar usınnan paydalandı! Maman durıs ayttı: Óimizdiń gellemizdi óimiz alıp birikpesek, sırttan kelgen dushpan bárimizdi gelle qıla beredi. Aqıllı bala. Jigirma jasarında alpıs jasar meniń pámim jańa-jańa alısatuǵın nárselerge túsinedi. Ol bunday aqıldı qaydan úyrendi? Orıssha da biledi. Quda bergen ózine. Eki dúnyası birdey abat bolsın jigittiń! Otı óre jansın!. Men de burın sonday ór kókirek edim. Qońıratlılar sol ushın sıylar edi meni. Aqırı qorıqpasa sıylamaydı. Joq, joq!.."

İrisqul biy jalǵız ulın oyladı. Eliwge shamalasqanda kórgen ulı bar. Atıma uyqas bolsın dep hám tóre bolsın dep atın Tórequl qoydırgan. Tórequl atasınıń oylaǵanınday bolıp shıqpadı. Tili shúljiń, oynasa tamaǵın umıtın júre beredi. Kele bolar degen dáme menen shayıqqa aparıp tapsırdı. Hápte sayın qashıp keledi. İrisqul biy usı balasınıń minezine ishinen kúyini, awlaǵında qattı sarsılar edi. Qońır júrmel biyikten oyǵa jumalaǵan suwday aǵıp kiyatırsa da, áne, usı ulı jónindegi oylarına jáne berildi. Gúmilji pikirleriniń bárin balasına baylanıstırdı. "Elimniń qosıwısınnan shıǵıp baratırǵanınıń sebebi — jolımdı quwǵanday, atqa mingendey zúriyat joq. Kózim jumılǵan kúni Tórequldiń kókiregine túyip, biylikti ózleri aladı. Men ólmey-aq basladı. Bayqoshqar biyler hák ashtı. Esengeldige el sorat deydi. Men soratpayman dep júrmen be? Qońırattıń bir balasınıń tabanına shónge kirse, meniń jiligim sıırqıraydı. Túsınbeydi, olar túsınbeydi. Endi zamannıń baqtı awajaq. Maman dana boldı.

Qıyalında onıń yabı da joq, qońırat ta joq, mańgıt ta joq, qıtay da joq, kenegeste joq, jalayır da joq Qaraqalpaq xalqı degisi keledi. Hámme xalıq bir daraq degisi keledi. Endi ájayıp zaman baslanajaq pa? Kewlim qayda baratırsań? Shayıq yabı dese, Orazan yabı dep ketken bolsa, tóli Maman umıta ma? Umıtpaydı. Ğayıp xan ne deydi? Olar Qońırattıń ústinen ústemlik etkisi keledi. Eń bolmasa Esengeldini qatarǵa qosıw kerek. Sózsiz qosıw kerek. Kózimniń tirisinde qońırat qorlanbasın. Ğarǵa ğarǵanın, kózin shoqıy ma? Atı qońırattıń ulı... Írisqul aljıdıń, túsinbeyseń! Jas dananıń danalıǵına iseniw — el bolıw, xalıq bolıw degen sóz. Qórmeyseń be orıs bendelerdi bosatıp, ólimge buyırıldı. Ózi qatarlı jetimler basın ólimge tigip aman alıp qaldı. Túbi aylanıp, orıslardı bosattıń degen attan bas tartıp júrgenler "biz bosattıq" degen sózge talasıp, mártбели boldı, tili uzaydı. Aq patshaǵa bul xabar unaydı. Áne aldan biliw!..."

At bir bap jorǵalasa oyı da bir bap, súrnikse, oyı súrnigip, kıyalları hár jaqlarǵa awıp kiyatırǵan Írisqul biydiń aldınan jilt etip qoyan qashtı. Ol bunı ırım eter edi. Izinen quwa jóneldi.. Biydiń qaptallap shawıp baratırǵanın kórip qos at qosshısı asıqtı. Olar jetip úlgeren degen she biydiń ózi koyandı atqa bastırıp, izinen kelgen atlılardıń birine buyırdı;

— Tús, soy!

Awılǵa aralasa bergende beli búkireygen. bir ǵarrı aldınan shıqtı. Otinga baratır eken. Ǵarrı ósik qasların keterip Írisqul biydi tanıdı:

— Qońırattıń xanı, el búlip atırǵanda jorǵa súrip júrseń ǵoy?

— Ne deyseń? Tákirarla! — dedi ashıwlı Írisqul biy at ústinde ǵarrıń ósik shashınan qamtılap.

— Tuwısqan-tuwısqandı talaw jáne baslandı!

— Ne deyseń, aljıǵan!? Túsindir ońlap! Adam ólmedi me?

— Áy, ǵarrı qasqır, jiber shashımdı! — dedi ǵarrı qaytpay, — Xabar etken tildi baylawǵa urıńansha, elińniń ǵamın je. Adam ólmedi. Bir jaydaq qara atlısı meni sabadı, — dep ǵarrı jawırının sheship qamshı tilgen izlerdi kórsetti. — Sabatıp júre ber. Sen dep ólip boldıq. Bolmasa hasanı Bayqoshqar biyge ber. Ol sennen jedelli. Jigitler menen dawdawlap ketti.

Ǵarrıńı zorǵa tıńlap turǵan Írisqul biy artına burılıp, atqosshılarına baqırdı:

— Áy, ońbaǵanlar, aydań tezirek! Házir tarqalıń, biyler menen on-onnan jigít ákeliń aldıma! Tez! Tez! Tez!

Írisqul biydiń qos at qosshısı ne sebep ekenin sorap turmastań, eki jaqqa ayırılıp shaptı.

Írisqul biy sol turǵan jerinen kozǵalmay baqırıp tur:

— Tez! Tez! Tez!!!

16.

— Áziyzler! Kók mańlaylar!.. Ğargıs urǵanlar!.. Musılmanlar!... Sorlı qaraqalpaqlar!..

Murat shayıq alıstan usılay súrenlep kiyatır. Onıń sózin tırılaituǵın hesh kim joq. Yabı awılınıń qublasındaǵı alańda eliwlegen atlılar, piyadalar qızıl mush. Kimdi-kim urıp atırǵanın ayırıw qıyın. Órmekshiniń awına túsken shıbınday úymelesken atlılar bir-birin jiberispeydi. Ústilerinde bazda shoqmarlar kórinedi. Shashları jelkildesken hayallar, jalań ayaq balalar, ǵarrılar uzın sıırıqlar menen mal quwıp júripti. Birewlerine oń túsip, dalaǵa ılaqqan mallardı quwıp baratırsa, atlılardıń toptan bilingeni shawıp barıp piyadanı qamshılاید, mallardı qayıradı da, bólip aydaydı. Onı kórgen atlılardıń birazı jáne mallardıń izindegi atlıǵa jetip, taǵı irkedi, shoǵırtpaqlasadı.

Murat shayıqtıń baqıra-baqıra dawısı qarlıǵıp hesh kim qulaq aspaǵan soń qızdı. Ak boz attı toplamǵa urdı. Kúshli janiwar toptı ayırıp baratır edi, qamshısın awzına tislep, aldındaǵı birewdi attan awdarıwǵa talaplanın atırǵan Boyqoshqar biy shayıqtı kórip qaldı.

— Há, shayqımız, hám urı, hám ústem bolıwǵa uyalımsız ba?

Qıyan-kesti oyqanda neniń ne ekenin ańlap bile almay, shayıq Bayqoshqar biyge qamshı urdı.

— Shegin keyin! Urı hám ústem bolıp ústińe barǵanımız joq.

Bayqoshqar biy túsindiriwge talaplanbadı. Qamshısın asıǵıs kóterip shayıqtı qaytarıp urajak bolıp atırǵanda, artınan Allayar kelip sıırıq penen Bayqoshqar biydiń bilegine salıp jiberdi. Biydiń qolınan qamshısı tústi.

— Toqtańlar! Wájlesińler! — dep dawısladı shayıq jáne.

Toptıń astınan Izbasar bahadırdıń qanaǵan bası kórindi. Shayıq onnan bir nárese sorap biliw ushın alǵa umtıla bergeni, birew onıń atın qamshılap-qamshılap jiberdi. Qamshı ketermeytuǵın aq boz at shayıqtı

qula dalağa alıp qashtı. Aldınan Mamanlar shıqpağanda, at qańıp ketejaq eken, zorga irkildi.

Mamannıń qasında Polat jasawıdan basqa eki jasawıl bar eken. Jánjel jóninde shayıq olarğa jartıwlı heshteńe uqtıra almadı.

— Túsinbeymen Basabas! Bayqoshqar biydiń "hám urısız hám ústemsiz" degenin esittim. Soğan qarağanda gúná biziń jigitlerde qusaydı, — dedi tek. Mamanlar qaraterge shomılğan atların irikpesten topqa bardı.

— Áy, adamlar, adamlar! Yabı qońıratqa, qońırat yabığa jaw emes! Toqtatırılar, qaraqalpaqlar! Ğargıs tiygen adamlar! Toqtatırılar!

Mamannıń dawısı kútá iri edi. Shettegiler burıldı. Mamannıń awzınan, "yabı qońıratqa jaw emes" degen sóz shıqqanına tańlanısıp turıp qaldı. Bazıları xan jasawılların kórip, jeńleri menen mańlay terlerin, murınıń qanların súrtip irkildi. Biraq bul arashalanğanlar piyazdıń tek sırtqı qabıqları edi.

— Toqtańlar, súyekke toymağan iytler! — dedi Polat jasawıl. Onıń dawısı Mamannıń dawısınan da iri edi. Atlılardıń tobí jáne azaydı. Olardıń buwının tesetuğın keyis sózler menen Maman jáne baqırıp, alğa at aydadı jáne ádepki gápplerin tákirarladı. Polat jasawıl menen joldasları at aydap, iyttey shaynasıp, biri-birin jiberispey atırğanlardıń shetinen qamshığa tuttı... Órmekshiniń awı úzildi, shıbınlar tobí buzıldı. Ortada belı mertilgen eki at ğana shońqayıp otırıp qaldı, eki adamnıń tek kókirekleri búlkildep sulap jattı.

— Qáne, durıs aytırılar, bul ne álamat!? Kim basladı? — dedi shayıq.

Sharshağan adamlar haplıgısıp, dáliyl izleymen degenshe Bayqoshqar biy sóyledi:

— Biletura soramańız, shayıq, — dedi ol ashıwlı, — Há, bileysizler me?— dep kek etip tislendi jáne. — Aytıp bereyin be? Bir topar urı iytlerińız awılımızdı taladı, — dep Bayqoshkar biy murınıń qanın sıırıp, qarsısında turğan kók denenli jigitti kórsetti, — Biz mınaw iytten kúydik.

Bul yabılardıń Áliy biy degeniniń úlken ulı Qáliy edi. Mamandı kórip kewli ósken Qáliy qaytpadı, Bayqoshqar biyge dápinip:

— Qońıratlılarğa ele az! — dedi ol, — jalğız Orazan batırdıń ruwxı ushın shetinen nayzağa ildiriw kerek!

— Qısqart! — dep Maman Polat jasawılğa burıldı. — Xan atınan buyıraman, baylań ananı atınıń quyrıǵına!

Polat jasawıl qasındaǵı joldasları menen alǵa umtılıp, Qalıydi attan awdardı hám moynına qurıq salıp óz atınıń quyrıǵına bayladı.

— Nege tursızlar? Qamshılań attı! — dedi Maman qolı qaltırıp turǵan jasawıldıń birine hám buyrıǵı orınlanǵansha shıdamay kók dónendi qamshılap-qamshılap jiberdi.

Házir ǵana sóylep turǵan jigit attıń artqı ayaǵı arasında baratırǵanın kórip Allayar shıdamadı;

— Áy, jawız, qarabasıń ushın áweli ákeńdi berip ediń, endi urıwıńdı gelle qılıwdı basladıń ba? — dep qara ǵunanın eki jaqtan qamshılap Mamanga qaray jılısıp kiyatır edi. Baykoshqar biy:

— Áne, Maman, bizdi azaplaǵan bir kúshik usı. Eń jas úlken ǵarrımızdı sabadı, — dedi.

Qızıp turǵan Maman shıdamadı. Buyırdı:

— Baylań!

Awızdan lebiz shıǵıwı máttal, bul saparı jasawıllar shakqanlastı, bir demniń arasında ózi mingen jaydaq qara ǵunannıń artqı tuyaqları arasında hár jerge bir dúkip Allayar da ketti. Maman ózine aybat shaqırıp júdá qorazlandı hám qattı jekirindi:

— Jáne kim bar?!

Turǵanlar tilsiz, júrekler kútá aqırın soǵıp qaldı. Bir shette, Izbasar bahadır tur. Bayqoshqar biy oǵan tiklendi. Izbasar bahadır sóylemedi, lekin, Bayqoshqar biyden názerin almadı. Qarsı qaradı. Ekewi uzaq tigilisip qaldı. Izbasar bahadır qońırat urıwı ústine jigitlerin baslap barǵan soń ekige bólip bir toparına uyqıdaǵı awıllardan mal aydattı, ekinshi toparın ózi basqarıp, japlarınıń saǵaların kómdirgen edi... Bir japtıń payapılına qarsı tárepten kelip qalǵan ójet tekelerdey bir-birine alarısıp turǵan ol ekewinen hámme kóz ayırmay tur.

Izbasar bahadırdıń awıl arasında kórinip adam azaplamaǵanı ushın ba, yamasa usınnan yabınıń ataqlı bir bahadırdın at quyrıǵına baylatsa, óz ómirine qawıp tuwadı dep qorıqtı ma, yamasa pátli ótkir kóz qarastan seskendi me Bayqoshqar biy tómén qaradı hám:

— Mina topardıń jigitleri de qatnastı, — dep Izbasar bahadırga qamshısınıń ushın shoshayttı.

— Tús, attan, Izbasar bahadır — dedi Maman. Izbasar bahadırga qosılıp onlağan atlı attan tústi.

— Baylañ qolların!

Mamanniñ bul buyırǵı da tárk etilmedi. Izbasar bahadır menen kosıla attan túsken jigitlerdiñ bárinin qolları baylandı.

— Jalañashlap aqsham shıbıńǵa taslañlar!

Barlıq buyırq tek Mamannan bolıp atırǵanı ushın jurttıñ kózi sonda, ań-tań. Kópshilikte jas biydiñ buyırǵına kesent keltirmeyin degen Murat shayıq dıqqattan shette qaldı. Hesh kim betlespegeni ushın kewli kóterilgen Maman:

— Bayqoshqar biy, endi janiñ ráhátlendi me? — dedi.

Bayqoshqar juwap ornına, óz atlılarına qarap dawısladı:

— Mamangá alla ráhmeti! Qayttıq!

Jigirmalağan atlı gúw keyin burılıp baratır edi:

— Эу, qoñıratıñ iytleri, anaw jaralı kópeǵıñızdı súyretip ketiñ, — dedi Murat shayıq, belinen mertilip shoñqayıp atırǵan attıñ qasındaǵı sulap jatırǵan jaralını kórsetip.

Bayqoshqar biy jigitleriniñ birine im qaqtı. Ol ırǵıp attan túsip, jaralını aldına óńgerdi. Barlıǵı shabısıwı menen ketti.

— Tarqalıñ!!

Mamanniñ bul buyırǵına hátte Murat shayıq ta ketti. Polat jasawıl joldasları menen birge Izbasar bahadırlardı awılǵa aydadı.

Kún batıwǵa jaqınlastı. Keñ dalada jalǵız emen qaldı, sharshaǵan, muñlı alayaq torı ústinde jalǵız Maman qaldı. Ne qılıp qoyǵanın ózi de túsınbeydi. Atınıñ aldındaǵı ayaqlarınan kóz almay turıptı. Oǵan qozǵaw salıw ushın bir piyada kiyatırıptı. Hár iynine bir bala jaylasqanday iri piyada. Qalpaqqa megzes qara teriden malaqayı bar, qara saqallı, eliw jaslar shamasındaǵı piyada. Attıñ iyegi astında taqalıp kelgen piyadanı Maman tanımadı:

— Kimseñ? — dedi.

— Seydullaman, Maman. Murat shayıqtıñ atqosshısıman. Yabıman. Saǵan eskertiwge keldim. Jassań, balam. Uzaq jasawǵa talaplan. Uzaq jasaw ushın ǵargıs alma, algıs al.

Mamanniñ kózine jas tolǵan ba, yamasa qan quyılǵan ba, Murat shayıqtıñ atqosshısı Seydulla "dáwdi" ıranstan da tanımadı.

— Joǵal! —dep jekirindi.

Seydulla "dáv" sóylemedi.

Maman ele qaytqan joq, ele turıptı. Qıyalına, aylana, onı hesh jaqqa jibermeytuǵın, tas qamalǵa megzedi. Qozǵalıw, ketiw qıyın. Jańa ǵana ashıq aspandı demde bult qaplap, tas tóbege eń qaraltımı jıynaldı. Tolayımı menen qozǵalǵan bir qara tas kibi zildey bult tóménlep kiyatırǵanday, onıń demi qısıldı. Kózleri tındı. Qusqısı keldi. Ne bolǵanın sezbey, kózlerin jumdı, ashıp edi, átiraptı duman basqan. Taw da kórinbeydi, awıl da kórinbeydi, jetim emen qaptalında joq. Aspan birotala jerge túsip ketkendey sezildi. "Meni qalayınsha basıp ketpegen! Bulttıń kúshi jetpegeni me? Maǵan? Joq, joq!" qulaǵına saza kelgendey boldı. "Jetimler! Mamandı qorǵańlar!.. Maman ushın... ólemiz!...", "Qorǵadı, óldi!" dep gúbirlenip Maman aldına eńterildi. Mańlayı erdiń basına saq etip kózin ashtı. Atın jetelep kiyatırǵan Seydulla dávdi kórmedi. Qıyalına atı ele bayaǵı ornında turǵan sıyaqlı. Onı urıwǵa dińkesi joq. Ózin ólip baratırǵanday sezdi. Tiriligin biliw ushın murnın shımshıdı, bar kúshi menen shımshıdı, kózi ashıldı. At qoranıń ergenegin ashıp atırǵan xızmetkerdi kórdi. Bul Xelwettiń atqosshısı edi. Qasında Xelwet te turıptı.

— Ne qılıp qoydıń? — dedi Xelwet.

Maman juwap ornına jılısıp tústi. Úyge kiriwden qaptalǵa tósewli turǵan tósektiń ústinde dús tóménine jıǵıldı. Qulaǵı gúw-gúw: "Jetimler! Mamandı qorǵańlar!.. Jetimler!.."

Murat shayıq kelip Mamannan basqalardı úyden shıǵarıp jiberdi:

— Qozǵamańlar! Óz buyrıǵı ózin qısıp atır! Jatsın! ...

* * *

Bayqoshqar biyler muradına jetip qaytqan menen júdá shad emes. Qıyallarına yabınıń jigitleri aldarqatıp qaytarıp, bir alań da jetip gelle qılatuǵınday. Bárhá artlarına qarasıp shabısıp baratır. Aldınan tozań kórinde. Bul ırısqul biyler edi. Óz-ara qansha arazlasıp júirse de, izinen úlken kúsh shıqqanın kórip, kewillerin bastı. Bayqoshqar biy jigitleriniń aldına shıǵıp ırısqul biyge sálem berdi, bolǵan waqıyalardı qısqaşa bayan etti.

— Eki jigitin at quyırǵına baylatqanı ıras pa? — dep ırısqul biy qayta soradı.

— İras, qoñıratır xanı, iras, — dep kewilli shawqımlastı jigitler.

İrisqul biy urıwınıń ataqlı biylerin, jasawılların ertip shıqqan edi. Olardı bir qatara kózden ótkerip alıp:

— Bayqoshqardan sizler sorańlar! Qulağıma inanbay turman! — dedi.

Súyindik biy qayta soradı. Bayqoshqar biy ádepki juwabın qayta tastıyıqladı.

— Jigitler, Maman durıs aytqan. Yabılar qoñıratılılarga ázelden dushpan emes. Men kelgenshe nege shıdamadıńız hawlekiler! — dep İrisqul biy hám ashıwlı hám quwanışlı sóyledi. — Ádilliktiń adamı jańa shıǵıptı. Birazımız alpısqa shıqqansha pámimiz alıspaǵandı jigirmasında túsingen bul ádil buyırqı iyesine ǵaybana alǵıs bolsın! Endi mınaw Qoñıratır kózine túsken girtti attan awdarılǵılar!

Buyırqı mult ketpedi. Bayqoshqar biy attan awdarıldı.

— Qundaqlap, bókteriwge kese taslańlar!

İrisqul biydiń bul buyırǵı da tez orındandı.

Jas Esengeldi qızajaq edi.

— Tınısh, kúshik! — dep buyırdı İrisqul biy. — Sharshatpa meni! Kirpi tikendey nege jıyırılasań?

Ákesiniń at ústinde kese baratırǵanına Esengeldiniń ishi órtengeni menen ilaj ete almadı.

Atlılar, jeńis penen emes, eń qádirlı adamın jerlep qaytqanday, joldı únsiz dawam ettirdi.

17.

Maman oyanǵanda tań saz berip kiyatır edi. Basın kóterip, ne ushın kiyimleri menen jatqanınıń sebebin esledi, esledi de, basın qaytadan dastıqqa urdı. Úydiń ishiniń hawası tawsılıp, demi qısıǵanday. Jáne túrgeliwǵe urındı. Tóseǵine jelimlenip qalǵanday, kókiregi kóterilmedi. Ádewirden soń, tań namazınıń azanın esitip, shapshıp túrgeldi. Dalaǵa shıqtı. Awıl arası álle qashan háreketke kırıptı, sonda da, burınǵıday kewilli kórinisler, shawqımlar joq, hátte, pada ushın bosatılıp atırǵan ana sıyırlar da mónırespeydi. Qulaqlarım pitip qalǵan joqpa eken dep, eki qulaǵın alma-gezek shuqladı. Bayaǵısı.

Namaz oqıp dalaǵa shıqqan shayıqqa sálem berdi.

— Basınıñ dumanı tarqadı ma, balam? — dep soradı shayıq.

Maman birden juwap beriw ornına, keshegi Izbasar bahadırlardıñ qáyerge baylanganın soradı. Sońǵı gezde minezi ózgerip, ójet bolǵan, biraz menmensigen jigitti unatpaǵan keyip penen shayıq onıñ betine tigilip turdı da, shashırıp shıǵıp kiyatırǵan quyash tárepke iyek attı. Quyashtıñ astında arbaǵa baylawlı turǵanlardı kórip Maman tómengi ernin tisledi. "Meniñ pármanımdı hesh kim tárk etpegen. Meni oyatıwǵa batılı barmaǵan hesh kimniñ. Qaydan keldi bul kúsh? Xan atınan buyırǵanım ushın bolsa kerek. Biyshara adamlardıñ bala-shaǵaları túni menen shuwlasıp shıqqan shıǵar..."

— Maman, nege barmaǵınıñ tislep qaldıñ? — dep shayıq onıñ oyın bel úzdi qıldı.

Maman qolın jiberip jáne áwelgi ashıwlı keypine túsip:

— Xan buyırǵın orınlawım kerek, ata, — dedi. — Orıslarǵa qosılıw jónindegi májilisti sol arbanıñ aynasında ótkereyik. Jasawıllar qayda?

— Bizler mındamız, — dep Mamannıñ art jaǵındaǵı úyden Polat jasawıllar shıqtı. Murat shayıq Mamannıñ qıyalına túsindi: "Adamlardıñ bir jaǵın qorqınışqa tirep sóylespekshi".

Maman Polat jasawıl menen. sálemlesiwdi umıttı.

— Shayıq ata, adamlardı jıynawǵa xabar etilsin be? — dedi.

Ashıwlı shayıq biraz jadıradı, onıñ jıllı júzin kórip, óziniñ durıs islegenin túsiniw, Maman Polat jasawıllar menen qatarlasıp, Izbasar bahadırlar baylangan arba tamangá qarap turdı.

— Halqasqa awqat tayar etilgen edi, birotala jep shıǵırñlar, — dedi shayıq.

Ishke kirgen soñ da shayıqtıñ ózi sóyledi.

— Izbasar bahadırlardı bosatqan aqlıǵa muwapıq. Óytpeseñ, Maman balam, adamlarda qáhár toplanadı.

Maman juwap ornına jasawıllarǵa qaradı. Bul onıñ óz kúshin kórsetiw belgisi edi. Shayıqtıñ pikirine qarsı kelip ádetlenbegen jasawıllar úndemedi. Maman kóp otırmadı, baylaǵanlardı bosatıwǵa urıqsat etti.

Shayıqta guptikey payda boldı: "Izbasar bahadır bosangánnan keyin sumlıq oylamasa jaqsı. Kesheden bergi ashıwdır qurbanı bolıp dıq penen kelse, jıynalǵanlardıñ awzın alalawǵa sebepshi boladı. Yabı urıwı jáne

búledi, onnan son basınan shirigen balıq bolǵanı. Buǵan jas Maman qızadı, hesh kimge isenbeytuǵın ózimshil bolıp aladı".

Shayıq usı oyları menen bánt bolıp, azanǵı awqat jelinip bolıńansha sóylemedi, shayıqta jaqsı keyip bolmaǵanı ushın basqalar da sóylemedi, bul jaǵday Mamannıń ashıwın saqlap qaldı.

Tús mezgilinde, yabı urıwınıń jaqın-juwıqtaǵı gúllán erleri, sol Izbasar bahadırlar baylanǵan arbanıń qasına jám bolıp, sóylew náwbeti kelgende de, Maman ashıwınan ajıralmaǵan edi. At ústinde zánǵige shirenip qattı-qattı sóyledi. Óz túsiginishe eldiń ala awızlıǵınıń sebeplerin ayttı. Hár urıwdıń óz aldına bir tóbe bolıp júrgenin dálillewge urındı. Ol xan jasawıllarınıń ortasında turǵanlıqtan ba, hesh kim sózin bólmedi, óz-ara sıpsınılaspadı da, júdá dıqqat penen maqul tırlap turıptı.

Maman jáne orıslardı táripledi. Kuzma Borodinler hám Abılqayır xanǵa ózi aparǵan orıs kárwan basısı menen qalay sóyleskenin, olardıń ne degenin usaǵına shekem qaldırmadı. Or qorǵanında xan tárepinen islengen qorlıqtı, qullası, sol kárada xalıq táǵdirine qaraslı qanday waqıya júz bergen bolsa, bárin aytıp, gápiniń haqıyqatlıǵına gúwa ushın húrmetli Murat shayıqtıń, kóp biylerdiń atların keltirdi.

— Aǵalar, atalar, men sizlerge úyretiw ushın aytıp atırǵanım joq, — dedi Maman kem-kem juwasıp. — Oylanıp kórińler. Aqıl juwırtqan insanǵa bir urıwımız jırǵıl, ekinshisi urıq, úshinshisi jantaq, tórtinshisi sólew, besinshisi qıysıq torańǵıl... Qısqası bir toǵaydıń árre-tárre ósimligi. Birewi jelinip qurtılса, ekinshisi jaǵılıp ketip atır. Bul toǵaydıń amanlıǵı ushın kúshli, jaraqılı qarawıl kerek. Bul átiraptıń kúshlisi — orıslar. Solarǵa tapsırıw kerek. Sonda Coden-Rabdan da, Ayuxan da, Abılqayır xan da heshteńe qıla almaydı. Murat shayıqtıń shákirtlerin baslap alda turǵan Eshniyaz axunǵa qarap: — Axun ata, biylerdiń atınan orıs patshasına ant qaǵaz tayarlap beriniń, — dedi.

Murat shayıq Mamannıń aqlına, danalıǵına jasınan isengen menen, bunday shápik tapqırılıǵına isenimi kem edi. Hayran qaldı. Usılay etpese, qızǵan tandır suwıp, japqan nanı arqa taslaydı. Jigitti quwatlaw kerek!

— Maqulma, axun? — dedi.

Mamannıń sorawına juwap beriwge irkilip shayıqtıń kewilin baǵıp turǵan Eshniyaz axun shalt ún qattı.

— Ájep, shayqımız!

Jurt ele jim-jirtlıqta. Birew-birewdiń betine tigilip, tınıshlıqtı buzıp gáp aytatuǵın márt júrekti izlesiwde. Azanda baylawdan bosanıp, qayta kiyinip atına minip kelgen Izbasar bahadırlardıń attı sál aldaraq aydaǵanına jurt hawlıǵısayın dedi, eger usınnan qıyan-kesti jánjel kóterilse, arbanıń astına tıǵılıwdı gózlewshiler de payda boldı.

Mamannıń da júregi háwlirdi. Polat jasawılǵa "abaylı bolıńlar" degendey qarap, Murat shayıq burıldı. Onıń júdá tınısh, biyǵárez turǵanın kórip, sabırlılıq saqladı, Izbasar bahadır óz atlılarınan alǵa shıǵıp, jurtqa sóylew belgisin bildirip qamshısın kóterdi. Qaytadan sheksiz tınıshlıq ornadı.

— Yabı urıwınıń ar-namısı ushın Mamannıń pikirin quwatlayman. Axun aǵa, orıs patshasınıń atına ant qaǵaz jazsańız aldı menen qol qoyaman, mór basaman, — dedi.

Basqalar sıyaqlı Eshniyaz axun da onıń ne sóyleyjaqlıǵın bilmey, topalań turǵızama dep qorqıp tur edi.

— Ant qaǵaz emes, ahidnama, inim, — dep bir jaǵın sál dálkekke alǵan bolıp, dúzetip juwap berdi.

— Ant qaǵaz, ahidnama, bári bir nannıń eki jaǵı, — dedi ol, — Orıslarǵa qosılıw, orıslar menen táǵdir biriktiriwge umtılıw — búgin ya keshe baslanǵan jańa is emes. Orıs xalqı menen ázelden shalǵayma-shalǵay otırıp, bir tandırǵa nan japqan xalıqpız. Sonı da túsiniń, maqsetimiz tek pana izlew emes, áyyemgi doslıǵımızdı tiklew.

Adamlardıń arasında álle qanday erkinlik, júzlerinde jadırawshılıq payda boldı. Tip-tik qáddilerinen ayaqlarına dem berip bosastı.

— Shayqımız, orıslar menen áyyemnen dos ekenimiz kitapta jazılǵan ba? — dedi birew.

— Kitapta emes, babalarımızdıń súyeklerine oyılıp jazılǵan, — dep Murat shayıq xalıq awzında saqlanǵan qısqa bir ápsana aytıp berdi. Ápsana boyınsha: babalarımız bir jawgershilikte orıslardan ayra túsken. Biraq izimizden orıs doslar keler dep jollarına qaray-qaray moyın súyekleri qıysıq pitken, kózleri sargayıp ketken. Aqırı kelgen.

— Bul ápsananı barlıq awıllarǵa esittiriw kerek, — dedi kópshilikten jáne bir dawıs.

— Men bunı jasımda qońıratıń bir ǵarrısınan esitkenmen, — dedi de, shayıq kóp sóylep turmay shákirtlerin úyli-úylerine waqıtsha qaytarıp

jiberetuǵının, sebebi, babalarımızdıń orıs knyazleri menen iynlesip bir jawǵa qarsı urısqanın, bir-biriniń ar-namısı ushın qan tógip, jan beriskenin tastıyqlaytuǵın áńgimeler menen ápsanalar kóp ekenligin, solardı duym awıllarǵa házirden baslap túsindiriwdiń zárúriyatlıǵın ayttı.

Maman quwanǵanınan attan tústi. Kesheden berli ońlı sálemlespey, sóylespey bultıyp júrgeni ushın keshirim soragannıń belgisi sıpatında Murat shayıqtıń aq boz atınıń aldına barıp, iyilip tájim qıldı. Pútkil tómengi qaraqalpaq eliniń din házireti shayıq aldında kimniń bolsa da birewdiń iyilgeiın kórse, yabı urıwınıń hár bir adamı ushın iyilip tájim etiw peshe bolıp ketken edi, turǵanlardıń bári qol qawsırıp Murat shayıqtıń aldınan óte basladı.

— Toqta — dep shayıq Eshniyaz axundı irikti. — Házir is baslaymız. Úyińe barıp qálem-qaqaz, sıya sawıtınıń sazlap otır.

Eshniyaz axun sóz ornına basın qayta-qayta izzep "maqul" degen ishara penen ketti.

Toptı tarqatıp Murat shayıq penen Maman gileń biylerdi, jasawıllardı Eshniyaz axunnıń úyine qaray basladı.

* * *

Ahidnama jazıwdıń úlgileri bunnan burın da islengenine qaramastan, usı saparǵı ahidnamanıń sózin tayarlawdıń warra- warrası eki kúnde tamamlandı. Ahidnamanıń sózlerine hár kim óz pikirin qosıp, qansha kegirdek sozıspa bolǵan menen, is pitti, is tabıslı pitti.

Ullı jolda birinshi adım atlandı. Yabılar ant jazdı.

Xandı tez quwantıw ushın Polat jasawıllar qayttı.

Murat shayıqtıń shákirtleri óz awıllarına tarqadı.

Orıslar menen qaraqalpaqlardıń áyyemgi doslıqları haqqında áńgimeler, ápsanalar yadlap tarqadı.

Bazı bir qıyın gezlerde ákesin eslep, bazda kewlin qoshlap kúlisip qaytatuǵın Allayarın óltirip qoyǵanın eslep, ishki dártlerin ózi qozǵap alsa, qızıp ketetuǵın Maman, Murat shayıqqa júdá shápeniy-shirtıldaq bolıp kóringenlikten shikárga ertip ketti.

Qaytısn, Maman joldaslarınan izirek jekke kiyatır edi. Bektemirdi kózi shaldı. Bektemir de onı kórgen sekilli edi, biraq arman qashtı. Burınları uzaqtan aldına shıǵatuǵın bala nege qashtı? Mamannıń ishi ğım

etti. Izinen jetpekshi bolıp atın burıp edi, Bektemir bir túp búrshikli jırǵıldın tasasına shógip otırıp qaldı. "Bir jaqtan urlıq etip kiyatırıp qorıqtı ma eken?" degen oy keldi Mamangá. Sol ushın qısındırmayın dep turdı da, arqalaǵan heshteńesin kórmegen soń izinen bardı. Búrshiktiń astında jetim gójektey kózleri jiltırap otırǵan bala onnan sayın kishireyip, demin oǵırı ásten alıp otır edi. Maman at ústinen eńkeyip, jelkesine qamshı sabı menen túrtti.

— Túrgel, kórip turman.

Bektemir qalsh-qalsh etip tikeydi. Ún joq. Óli shıraylanıp, solıp qalıptı.

— Nege qaltıraysań? Dorbań qayda? Nege awıldan alısta júrseń? Qaysı awıldan qayttıń?

Bektemir hesh sorawına juwap bermedi, qaltıldawın dawam etti. Maman attan túsip, Bektemirdiń, iyeginen kóterip kózlerine úńildi, jasawrap ketipti, qalshıldısı buringıdan da kúsheydi.

Ne boldı, Bektemir?

— Óltirmeysen be? — dedi Bektemir. Ol usını aytıwı máttal, kóz jasları sel bolıp, eki betin juwıp ketti. Maman waqıyaǵa endi túsindi. Jubatıp atına mingestirdi Jol boyınsha onı — mıń shuqlastırıp sorap Bektemirden alǵan túyirli juwabı mınaw boldı.

— Házir sennen hámme adam qorqadı. Amanlıq awırıp atır. Táwir bolǵan soń bizlerge qaytıp qosılajaq...

Ol Bektemirge eki qoyan berip ilashıǵınıń qasına túsirip ketti. Úyge kelgen menen parasat ete almadı. Bir qırǵawıldı qoynına salıp, piyadalap Amanlıqtikine qaray bir qırınladı.

İlashıqqa eki-úsh adım jaqınlawdan-aq Amanlıqtıń ırqıldap atırǵanın esitti. "Sorlı ıranstan da awırıptı", — dedi ózinshe. Shiy esikti kóterip, ergenektı iyterip edi, ilik emes, qurı qawsırıwlı eken, sıqırlap ashıldı.

Amanlıq aǵash dastıqtıń ústine qıs malaqayın qoyıp, paxtası aqqan góne bóz kórpeni beline shekem jamılıp shalqasına jatır edi. Mamannıń dawısın tanısa da, sálemin qabıl etiw bılay tursın, basın burıp qaramadı. Maman ayaqların ǵaz-ǵaz basıp onıń bas ushına otırdı. Bir qaptalda qazıqqa ildiriwli ákesiniń qınaplı qılıshın tanıp, kewli buzılıp barıp, ózin bastı hám Amanlıqtıń basınan áste ǵana sıypaladı:

— Qashannan beri jatırsań?

Amanlıqtıń denesi shoq bolıp tur edi. Mamannıń muzday qolı jaqtı ma, kózin sál ashıp:

— Úsh kún boldı, — dedi ásten ǵana.

— Ókpelediń be? — dedi Maman.

— Ókpelemedim. Sebebi usınday qılatuǵınırdı biler edim. Adamgershilikten kóre, óz dańqın jaqsı kórgen adam ushın belgili wazıypa atqarıp qalǵanıma nalımayman. Almagúl qara ǵunandı tusawlawǵa ketip edi. Iyesine kerek bolsa qońsısı ókpelemeydi. Áketerseń. Kút.

Maman sózden utıldı. Ne qıların bilmey biraz otırdı. Amanlıq jáne sóyledi:

— Kóp kútiwge zerikseń Almagúldıń aldınan shıǵa qoy. Tikeyiwge dińkem joqlaw.

— Jata ber, jata ber. Kewlińdi sorawǵa keldim. Qıbırlama, ashıwlanba. Attı áketpeymen. Kettim.

— Allayar menen qushaqlasıwǵa ket! — dep qaldı Amanlıq.

Murat shayıq namazlıgerge dáret alıwǵa shıǵıp tur edi. Mamannıń qaydan qaytqanın soradı.

— Allayar, Amanlıqlardıń kúlki qabı edi, ayrılgan soń awırıptı. Kewlin sorap qayttım hám ózimdi jazalawdı, qattı jazalawdı oylap qayttım, — dedi Maman.

— Keshirim soradıń ba?

— Soramadım.

— Olay bolsa, moyınırdı kóterip júr. Ájeli jetse kim ólmeydi. Biypana jetim ıssıdan da, suwıqtan da óledi. Qapalanıp ushına shıqpaysań.

Shayıqtıń bul ǵápi Mamangá unamadı biraq úndemedi.

Keshki awqat ústinde:

— Shayıq ata, is baslandı, buǵan ne deysiz? — dedi Maman.

Murat shayıqqa "bul mennen marapat kútti" degen oy kelip, házirgi kádemlerinin durıslı qádem bolıp shıǵıp atırǵanın maqtadı. Onıń tek qızba bolmawın ótindi. Tuwısqan atasınan ayırması joq, bul adamnıń keńeslerin zeyin menen tırlap, tiykargı aytajaq oyına kóshti.

— Biz Amanlıq penen qazaq awıllarına barıp, eliniń oyılı-bálentiniń parqın uqqan edik. Eń ishinde Ayǵara biy awılı bizlerge júdá unadı. Adamları bálent eken.

Endigi jaǵında sol awıl menen aramızdan doslıq jibi tartılsa, jaqsı bolar edi.

Ol sóylep bolǵansha bólmey tırlap Murat shayıń jáne izin kútti. Maman gápiniń usı bólegine juwap kútti. Murat shayıq túsindi.

— Durıs aytasań, balam, — dedi ol. — Ayǵara biy eske túskende, Abılqayırda da jaqsı kórip ketedi kisi. Ayǵara biydiń bir ózi emes: qońsı-qobası, awıl-aymaǵı menen ilahida áziyz adamlar. Biz aramızda doslıq jibi bar dep júrmiz. Sen doslıqtıń qanday jibi haqqında aytpaqshı ediń, balam?

— Men be? — dep Maman azǵana oylanıp alıp dawamladı. — Ayǵara biydiń qızı bar. Quda túsiw kerek... — Maman irkilińkirep edi, shayıq kúta sabırlılıq penen otırdı, tez juwap bermedi. Maman pikiriniń izin jalǵastırdı. — Sol kisiniń qızın Amanlıqqa áperiw kerek.

Murat shayıqtıń ishine sherebe quylǵanday boldı, lekin, parasat saqlap, jáne aytajaǵıń bar ma degendey kútti. Iziniń tuyıqlıǵın bilip qamırdan qıl suwırǵanday ásten basladı:

— Balam, doslıq jibi kórpeniń astı menen tartılmaıdı. Tartıla qoyǵan jaǵdayda, bir chaynek ya kese ushın, hátteki, bir jaǵı kúye aǵash kósew ushın bunday doslıq shorta úziledi.

Maman bul jerde de utıldı. Gáp ayaqlandı. Murat shayıq onıń kewlin alıwǵa talaplanbay, ústemlikti ózinde qaldırdı: meyli aqıllı dálil tapsın!

Qalay etken menen Maman pikirinen qaytpawǵa qarar etti. Azanda Amanlıqtan jáne xabar aldı. Bezgegi tutup zirildep atırǵan gezi eken, basılǵansha otırdı. Amanlıq ózine kelgen menen xabarlaspadı. Maman ákelgen nan, qatıǵın Almagúlge tapsırıp qayttı.

Erteńine jáne bardı. Bul saparı Amanlıq biraz dúzlesti. Azannan baslap bezgegi tutpaptı:

— Sen bizlerdi bir Allayardan ǵana emes, kúlkimizden ayırdıń, kóz jas tógilmesin degen óz rawayatıńa qayshı is islediń, — dedi.

— "Báلكim, solay shıǵar. Al, men sonıń menen kóz jaslardı tıyarman, kúlkilerdi kóbeytermen, dep oylaǵan edim.

Amanlıq sóylemey uzaq jattı. Mamangá ol uyıqlap ketkendey kórinde. Oyatıp almaw ushın ásten ǵana túrgeldi.

Ol usılayınsha hár kúni xabar almaqshı edi, oylaǵanı bolmadı. Xannan jasawıl keldi: Jańakent qalasınıń qurılısın baslaw ushın awılǵa kóp adam

salınıptı. Sol adamlar óz azıq-túligi menen bayağı Kuzma Borodinler jonǵan taslardı qalanıń tırnaǵına tasıp jetkeriwi tiyis eken. Al Mamangá táhná tapsırma: Esengeldini ertip, tuwrı xannıń ózine barıp xabarlasıwı kerek.

— Bar, balam, bar, — dep násiyatladı shayıq. — Atańnıń gápin esle, dıq saqlama. Isıń sonda rawaj tabadı. Biyler jıynalǵan Jańakentke ahidnamanıń bir danasın ózim jetkeremen.

18.

— Siziń aqıl qabırız ortalanıptı, biy ata. Aljipsız.

Ákesiniń ayaq-qolı baylanıp, óz atına bókteriw bolǵan menen, awılǵa kórsetpey jazdırar dep dámelengen Esengeldiniń úmiti push shıqtı, ákesi awıllardıń ortası menen solayınsha alıp ótildi. Mine, sonda, Esengeldi shıdamay, ırısqul biyge usılayınsha sandıraqlaǵan edi. Úlken biydiń jıǵırdanı qaynap, onı da baylatpaqshı bolıp turdı da, astırǵı ernin bir tislep, ózin tuttı. Meyli, kisi gewkewisiz oyına kelgen bolsa aytsın! Ashıw kisige ne qıldırmaıdı? Ele awzınıń sarısı ketpegen palapan! Ákesi ushın janı ashımasa, perzent boldı ma? Adam sol ushın perzent tileydi dá! Ulı ójet bolsa, ákesi de ayamaydı!

ırısqul biy Bayqoshqar biylerdi "júwensizler" dep atap, eki kún arbaǵa baylatıp qoyıp, bosattı. Ol usınıń menen, jaslar arasında ózine qarsı kúsh payda bolatuǵına kewil awdarmaǵan edi. Bunday kúsh astırtın dúzildi. Baykoshqar biydiń tárepdarları dúzdi. Esengeldiniń qasına ezine teńles onlaǵan atlı qosıp "alıslarǵa ketińler, tisi mújilgen qasqırdan ósh alıw jolin másláhátlesińler" dep jiberdi.

Balalar awıldan alısraq shıǵıp másláhát qurdı.

— Qáne, ne isleymiz?

Usı sorawǵa bári juwap izledi. Aqır sońı kelgen juwmaǵı: qıtay, mańǵıt awıllarına barıp jora tabıw. Kóbeyip alıp aldı menen sarı tisli ırısqul biyge emes, azıwlı, kúshli azıwlı Mamangá qarsı atlanısqa shıǵıw. Bul aqıldı birinshi kim taptı? Ol hesh qaysısınıń esinde qalǵan joq. Bárine maqul túsip qıyır dalaǵa shabısıp ketti ...

Maman tuwrı ırısqul biydikine tústi. Bul waqıtta ırısqul biy Jańakent qalasına adamlar jıynatıw ushın hár awılğa jasawıl atlandırıp atır eken. Mamannıń ne jumıs penen kelgenin sorap alıp, sol jasawıllardıń birinen Esengeldini mında jiberiwdi qosıp tapsırdı. Sóytip Mamandı úyine kirgizip, arada hesh qanday ashıw-kek bolmaǵanday-aq, júdá jumsaq, álpayım sóylesti, eldiń alawızlıǵına jańı tózbey kózlerine jas alıp sóylesti.

— Sırttıń hár qıylı shabıwılınan sótilgen jaralı qabırǵalardı biriktiriw ushın irińlesken birli-yarımın ılaqtırıp taslaǵannıń zıyanı joq eken, balam. Durıs islep atırsań. Men endi túsindim, balam, Atırnıń jılawın usı baǵıtınan ózgertpe. Esengeldiden de jerkenbe, balam. Dosıń kóp bolsa, isiń rawaj tabadı.

Maman júdá kewlin berip tınlaǵanlıqtan ba, ırısqul biydiń bul násiyatı óz atasınıń, Murat shayıqtıń násiyatların esine saldı.

Sonıń arasında Esengeldige ketken shaqırtıwshı kelip, onıń joqlıǵın xabarladı. Qay baǵıtqa ketkenin anıqlap, Maman atlandı.

Xan tapsırmasın orınlawğa tınbay segbir tartıp, Esengeldilerdi kelesi kúni túnde, órkesh-erkesh qumlar arasında, ot jaǵıp otırǵan jerinen taptı. Jigirmalaǵan jigit bolıptı. Sırttan kelgen atlıdan seskenip, bári turdı. Mamandı tanıǵanları álleqanday kúsh sezip, biriniń sırtına biri tasalanıp tur edi. Iri gewdeli Mamannıń aldında kishkene bala sekilli kórinetuǵın Esengeldi aybat shegip, sálemnen burın, onıń qalayınsha qorıqpay, japadan-jalgız júrgeniniń sebebin soradı.

— Óz qanasların izlep júrgen adam qorqa ma? Qorıqpaydı. Ekinshiden, xannıń tapsırması menen júrgen adam qorqınıştı umıttı. Sálemleseýik. Assalawma áleykw!

Jigitler májbúriy sálem qabıl" etti. Maman hámmesi menen birmebir qol alısıp, Esengeldi menen qatar otırdı. Bir istin ushında qızarıp pisken qırǵawıl etin hesh kimnen urıqsatsız alıp jep, jabıqqanda ara-tura jıynalıp, usınday bázim qurıp turıwdıń jaqsı bolatuǵının maqtadı.

Ózin erkin tutıp, kem-kem hámmeniń ústinen ústemlik etip baratırǵan jigittiń aldında balalar qırǵıy kórgen shımshıqtay shoqlanısqı, sırtlasıp úlgermedi. Maman kelgen jumısın xabarladı.

Xan shaqırtqanı ushın quwanıştan ba yamasa Maman kewlinde dıq saqlamay, ózi shaqırtıwshı bolıp kelgeni ushın ba, Esengeldiniń júzine qan juwırdı.

— Qashan ketemiz, Maman aǵa? — degenin bilmey-aq qaldı. Joldaslarınıń ań-tańı shıǵıp, Esengeldige isenimsiz kózlerin qadadı.

— Hárqalay asıqqan jón, — dedi Maman.

Esengeldi joldaslarına atlanıwǵa buyırıq berdi. Qalay etken menen Esengeldiniń qádigi joq emes edi.

— Umıttıńız ba? — dedi ásten. Maman "neni?" dep sormadı.

— Xan hámiri menen tas kótergen adam ayıplı emes, — dedi.

Esengeldi shaqqan ǵana qıymıldap, Mamannıń atın áqelip ózinen burın atlandırdı.

Maman Esengeldini qarsılasar degen oyda bolǵan edi, bunsha kishipeyillenip, ıqqa jıǵılǵanına tańlandı. Minezin sorap bilgisi keldi.

— Esengeldi, sen neni maqset eteseń?

— Qońıratıń awız birshiligin hám namentay urıwlar ústinen ústemligin kórgim keledi. Ózińiz nene maqset etesiz?

— Sen, men, mınaw ózimizdegi jigitler, qullası barlıq qaraqalpaq balası dawıs qosıp baqırǵanda, taw jarılıp, jol berse eken deymen.

— Biziń bir atalarımız, "shunataydıń ortań barmaq dárejesine ósip jetkenin kóriwdi qıyal etiw — túsinde qanat pitip ushqan menen barabar" degen eken?

— Sen túsinde ushasań ba?

— Ushaman. Hámme mártбели adam ushatuǵın shıǵar dep oylayman. Mınaw jigitlerdiń birazı túsinde ushıp júrgen jigitler. .

— Esengeldi, ekewimiz eki jaqqa ketpedik pe? Men dawıstıń kúshin aytsam, sey barmaqtı ayttıń. Negizinde, barmaqlar hár qıylı bolǵan menen hár qaysısı ornında bekkem qısılsa, tastı sıqpan qıladı degen ǵáp bar. Íras bolsa kerek. Orıs knyazleri elin solay biriktirgen.

— Maman aǵa, eger, ekewimizdiń áńgimemizdi aqıllı birew qaptaldan tıńlasa, jańa bolǵan eki jilli sóylesip kiyatır eken dewi múmkin be?

Maman bunday sheńgel súwretiwdi kútpegen edi. Esengeldige olıya bir qaradı. Esengeldi mayda tislerin kórsetip kúldi.

Xan awılına jaqınlaǵan soń basqa jigitlerdiń tarqawına urıqsat etildi. Maman olarǵa ara-tura usılay jıynalısqıw kewil kóterisiwdiń zárúrligin eskertip qaldı.

— Endi, uq, — dedi Maman Esengeldige. — Orıslarğa kosılsa, jaman-jáwdıklardıń tonawınan qutılamız. El bolamız.

— Adam balası bar jerde tonaw, zorlıq-zombılıq qalmaydı dep esitkenmen. "Murnıń bolmasa eki kóziń bir-birin jep qoyar edi" degen gáp jáne bar.

Bul gáplerdi Maman da biler edi, biraq onı biykarlaw ushın kóp waqıt kerek. Tek Esengeldini isendiriw ushın eki-úsh iret kuyip-pisip túsindiriyw jetkiliksiz. Sonlıqtan Maman Esengeldiniń ádepki maqsetine endi toytarıs bergendi maqul taptı.

— Házir xanğa baramız, inim. Ne jumıs buyıratuǵının bilmeymen. Biraq eskertemen, tek óz urıwıńnıń ğamına berilseń, qalpaǵıńdı samalğa ushırıp. alǵanıń. Aqırı qalpaq bas kiyimi, bekkem bolıw kerek.

Usı táqlettegi gápti Abılqayır xan Ğayıp xanğa aytqanbısh degen mısh-mısh esitken Esengeldi túsiniw te, juwap berip te úlgermedi. Ğayıp xan úyiniń iynewine súyenip, bulardı ay kútkendey kútip tur eken. Ekewi de teń atlarınan túsip, uzaqtan qol qawsırıp keldi. Ğayıp xanda ele ashıw toplana, koymaptı.

— Kele berińler, kelińler! — dep ishten úlken ulı Ubaydulla sultannıń atın aytıp shaqırıp, tapsırdı:

— Kóp eglemey toydırıńlar!

Ubaydulla sultan olardı kishi úyge baslap kirip, awqat házirlenemen degenşe, dem alıwğa urıqsat etti. Awqatlanıp bolǵanın esitip xan olardı ústine shaqırttı.

— Júdá bárekella, tınıǵıpsız, — dedi xan olardıń júzine ğamxor atalar kózi menen qarap. — Endi muqiyatlı bir tapsırma bar. Sizlerden basqalardıń qolınan kelmeytuǵın hám isenilmeytuǵın tapsırma. Bul tapsırmanı iseniwim — sizlerge, mehir-sayamdı salajaqlıǵım, túsiniń. Ózi jeńil jumıs. Ğayıp elden kelgen qonaqtı Túrktan qalasına shekem uzatıp salasızlar.

— Qullıq, xanımız, — desti ekewi birden.

— Men asıǵs edim, erteń Jańakentke jetiwim kerek. Bul da shırpıp tur. Búgin túni menen keteberejaq. Isenimli joldas qos dedi... Jaǵdayı bar, sizler qaytıp kelgen soń aytaman. Házirlenińler!

Maman atlanayın dep atırǵanda Ubaydulla sultan balalıq etip sıbırladı.

— Maman, uzatatuǵın kisińdi bileseń be? Bylip qoy, Junǵar xanınıń keńesgóyi.

— Junǵar! — dep qayta soradı Maman. Esengeldiniń qulaǵı erberńlep, oǵan jaqınladı:

— Ne dedińiz?

— T—s—s—s! — dedi Ubaydulla sultan. — Qulaǵıńdı tut. Ákemniń sırın aytayın. Ol sizlerdi jaqsı kóredi. Úlken biylerden artıq kóredi. Aqıllı jigitler deydi. Sol ushın sizlerge tapsırıp otır. Polat jasawıllarǵa da isenbedi. Bul Junǵar xanınıń keńesgóyi.

Maman sırdıń tórkinine túsiniپ Esengeldini túrtti:

— Tez atlan. Sultan haqıyqat sırdı aytıp atır. Aman-esen aparıp qaytamız.

— Álbette, álbette, — dedi jáne Ubaydulla sultan Mamanǵa jaqın kelip. — Aqırı junǵarlarǵa burınnan dıqlı ata-aǵalarınız óltirip qoysa, jaqsı emes. Qaraqalpaqtırn ǵamı ushın xanı jiberipti. Joq, joq, qaytıp kelgen soń bárin xan ákem aytadı.

— Sizge alla rehimi jawsın, sultan, — dep Maman atına ǵargıp mindi.

Ǵayıp xan junǵar keńesgóyiniń atın jetelep kelip Mamanlarǵa kostı.

— Jollarıńız bolsın. Birińiz aldında, birińiz keyninde júriń. Óz-ara sóylespeńler, — dep xan junǵar keńesgóyiniń tilinde bir nárselerdi aytıp, qayırlastı. Junǵar keńesgóyi qaraqalpaq tilin túsine me, túsınbey me, málimlenbedi, sebebi ol sóylemedi. Shırayı belgisiz, qarańǵıda kóleńkedey qarawıtqan adam at ústinen eńkeyip xannıń betinen súyip, xoshlastı.

Ǵayıp xannıń tapsırması buljımaстан: ǵayırlı atlı ortada, úshewi dizilisip ketti.

19.

Sırdáryanıń Aral teńizine jaqın bir alabındaǵı áyyemgi Jańakent qalası ornasqan óli taqırılıqqa jan endi. Bul jerden idiraldı imarat salıwǵa tómengi qaraqalpaq eliniń barlıq awıllarınan san júz qollar keldi. Jańa kala — Jańakenttiń qurılısı baslandı. Waqıt ta qolaylı. Diyxannıń eginin jıynawına, sharwanıń qıslawǵa kóshiwine ele waqıt bar. Olay bolmaǵanda da, xannıń buyırǵı. Tek Ǵayıp xannıń emes, joqarıdan Abılqayır xannın, hátteki, orıs patshalıǵınıń usı kalanı salıwǵa álleqashan-aq usınısı bolǵan-

bish. Bul qalanıń qurılısı qıyın. Kóp adamnıń eńsesine mingei tas, janın mújigen jegi bolıwına qaramastan, jıllar boylap qonısı payanlamaǵan xalıq ushın úlken úmit qurılısı boldı.

— Xan ılay menen tastan jay saldırsa, xalıqtıń ǵamın oylaǵanı, — degen ǵáp awıllardan awıllarǵa, awızlardan-awızlarǵa kóshti. Imkánıyatı bar adam usı qurılısqa bir kesek, bir tas ákelip beriwdi maba bildi. Awıllar menen Jańakent qalası aralarında shańǵıtıp jatqan jıńışke ayaq soqpaqlar, arba jollar payda boldı. Qurılıstıń basına qurılǵan xan shatırı misli bir arba degershiginiń gúpshegin, sol shatırdan hár jaqqa taraǵan jollar sol gúpshekke kadalǵan kegeylerdi esletti. Degershek teń qozǵalıstı taptı. Jumıs qızdı, qol jumısı qızdı. Qapqa, shalǵayına ılay salıp arqalawshılardıń shınjırı Sırdáryanıń qánderinen Jańakentke shekem bir soqpaq boylap dizildi.

Biyler, jasawıllar óz urıwlarınıń basında. ılay arqalawshılar shınjırınıń bir jeri úzilip qálmawı ushın tınbay atlı jaǵalap júredi, otırǵanların tikeytedi, gejrirlerin qamshılaydı.

Jazdıń eń sońǵı xoshlasar ayı kútá ısıp, álemdi laplatıp turıptı. Qurılısqa ılay ákelip taslaǵanlar shólden, qaytıp dáryaǵa jetkenshe asıǵıs juwırsadı. Atlılar da, piyadalar da monshaq-monshaq ter tógip júripti.

Házlik tek Ǵayıp xannıń shatırında. Jasawılların jumsap, jatısı-jatıs. Jatıwdan sharshaǵan waqta shatırdıń kóleńkesinde sháltiyip turıp adamlarǵa qaraydı. Dem alıp otırǵanlardı kórse "ananı turǵızshesh" dep bir jasawılǵa buyıradı, tas arqalaǵan birewdi urıp atırǵan atlını kórse "ele de qattıraq, shırpıldısı esitilmeydi" dep xoshametlep, shińk-shińk kúledi.

Mıs qaynap, hátte, atlı jasawıllardıń júriwine múmkinshilik qalmaǵanlıqtan túslikke urıqsat etildi.

Ubaydulla biy menen Dáwletbay biylerdiń qosları bir birine jaqın edi, birge kiyatır.

— Ubaydulla jora, bayaǵıda xannıń ne degenin talay sorasam da aytpay-aq qoydıń. Bekkem ekenseń. Shaması úlken sır bar ǵoy.

Ubaydulla biy jorasınıń sharshaǵan, kún alıp túlegen sargış qaraltım júzine qarap turıp:

— Meyli, tırıla, — dedi, — Maǵan yabı menen qońırattıń arasıdaǵı jánjeldi ayttı. "Ekewi arazlassa, ayıramız dep nesine háleklenesiz? Qozlampaq arasınan bay jalawdı kútiń" dedi. "Men sizlerlikpen" dedi.

Ǵayıp xannıń Dáwletbay biyge de usı táqlette aytqanları, wádeleri kóp edi. Oylanıp qaldı: "Xan bizlerdiń urıwımızdı ayaytuǵın bolǵanı". Ol usı oyına isengenlikten, xan menen ózi arasındaqı sóylesiklerin ortaqlaspadı. Ubaydulla biy qızǵanıp bir sumlıq tawıp júreme dep qorıqtı. Eger ekewi teń ashılısıp, teń sırlasqanda kútilmegen álle qanday juwmaq shıǵarılıwı múmkin edi. Tek ǵana óz urıwınıń ǵamına qul biyelerdiń kewil sandıqları qulıplı kúyinde qala berdi.

Dáwletbay biy ózine soraw beriliwinen qorqıp, Ubaydulla biydiń Mamanǵa tánhá kóz qarası qalay ekenin soradı.

"Kókireginiń kurtı bar kóremen, — dep juwap berdi Ubaydulla biy. — Kúshli qońıratlar menen arasındaqı sheńgel háremdi alıp taslaw ushın Áliy biydiń balasına qosıp yabınıń bir jetimin óltirtkeni maǵan unadı, Izbasar bahadırlardı arbaǵa baylatıp, kóziniń otın alıp, ahidnama tayarlatqan deydi. Sol ahidnamanıń bir ushı bizlerge de keletuǵın shıǵar. Aqırı onda Ǵayıp xannıń pármanı bar ǵoy.

— Murat shayıq quwatlaydı. Túsinbeymen bul shayıqqa.

— Murat shayıqtıń Mamanǵa qalay pánt bergenin esittiń be?

— Yaq.

— Maman Ayǵara biydiń qızın atqosshısı Amanlıq jetimge ápermekshi bolǵan. Orazan batır qılıshın berip ketken jetim she? Bayaǵı sınıspada sóylegen narkelle she?

— Túsindim.

— Áne, sol Amanlıqqa qızdı ápermekshi bolǵanda Mamannıń tapqan bánesi "eki xalıq arasındaqı doslıq jibin júrgizemiz" depti. Shayıq sonda "Doslıq jibi kórpeniń astınan tartılmaydı degen.

— Sonday dál ǵápleri ushın shayıqtı jaqsı kóremen. Onday ádet shákirtlerine de ótken. Júdá pinhámilep sóyleytuǵınları kóp. Qaytadan bala bolıp oqıǵandama, hásseniy! Mamannıń Ǵayıp xanǵa awız salatuǵın túri bar dep oylaysań ba, ya joq dep oylaysań ba?

Jane ashılısa baslaǵan áńgime ayaqlanbadı. Keselep bir atlı shıqtı. Xan olardı qıstaw shaqırtıp jiberipti. Qayrıldı.

Xan shatırında ózinen, ini balalarınan basqa biraz biyler, jasawıllar jámlengen eken. Hámmeniń dıqqatı Murat shayıqta. Ol ortada dawıslap xat oqıp otırıptı. Hesh kimge selteń bermew ushın olar bir shette ásten

ğana otırısıp tınladı. Shayıq xattı ayaqlağan edi, olardıń anıq esitkeni minaw boldı:

"... Bu antqa ant ishtim: qaraqalpaq yurtınıń yabı urıgınıń Áshmuxamed, Írisbay. Berdibay yasawıl. Izbasar bahadur. Áliy biy, Bazar Atketár uǵlı. Oshbu yazılǵanlar hámmebiz aq xanǵa bash salduq hám tamǵalarımıznı salduq.

Men Áshniyaz axun bul kishilerniń ámiri ilá qolum qoydum".

Shayıq qaǵazın aldına qoyıp, mańlayınıń terin sıpırdı. Jim-jırtlıq. Kim pikir aytar eken degen qıyal menen xan saqalın sıypalap, otırǵanlardı sholdı. Shatırdıń bosaǵasında otırǵan Dáwletbay biy menen Ubaydulla biydi kórip:

— Ne aytasız? — dedi xan.

Eki biyi teń túrgelip xanǵa tájim etti, Dáwletbay biy juwap berdi.

— Basın esitpey qaldıq, xanımız.

— Aq patshaǵa — orıstıń Elizaveta Petrovna isimli aq patshasına ahidnama, dedi xan. — Yabı urıgınıń biyleri quwatı iyetkunçı patsha hámirine sadıq bolarǵa, kereginde jan-tánini bererge axid etip quran ófken.

— Túsindik, túsindik, hámme bilán xatlanurmız, — dedi Ubaydulla biy.

Xan olardıń otırıwına urıqsat etti. Otırǵanlar jáne sam-saz bolıstı. Shetireqtegi de óz-ara mışh-mışh sıbrılı kóterildi. Payıttan paydalanıp Dáwletbay biy Ubaydulla biyge sıbrıladı:

— Basqa biyleri erikli qol qoyǵan shıǵar, al Izbasar bahadır menen Áliy biy at quyrıǵına baylanıwdan qorıqsa kerek.

Ubaydulla biy "ásten" degendey iyek tisledi.

Sıbrılı ortaǵa ótti. Úlken biyler, jasawıllar bir-birine qarasıp bir nárseler desken bolıp atır. Ğayıp xan bul mışh-mışhlardı shayıqtıń jaqtırmay, shıdamsızlıq penen qabaq shıtıp otırǵanın kórip, "shińk" etip kúldi. Shayıq burıldı, ashıw menen burıldı. Xannıń ya túshkirigin ya kúlgenin abaylamay qalǵanlar da mışh-mışhti toqtatıp, solay burıldı. Shatırǵa kirgen jerge birew belin shanshıp, basına qalpaǵın qıstırǵan eken. Shayıqtıń kózi túsip:

— Áziyzlerim, — dedi júdá záhárli salmaq penen. — Anaw qalpaqqa qaraqar, Birew almasa sol kúyinde baz basıp tura beredi. Dawıl tursa,

uship ketedi. Sol qalpaqtıń kúni tuwmasın deseńiz ahidnamanı quwatlanlar. Pikir aytırlar. Hámme birikpese, patsha qabil etpeydi. Bunnan on jıl ilgeri jazǵan anttı qabil etpegenine qaraǵanda, alawızlıǵımızdı sezgen. Iylewi túspegen qamır tandırǵa jabılmaıdı. Buni bilemiz.

Sırtta júrgen jasawıllardıń biri Mamanlar kiyatırǵaın xabarladı. Nelikten de shatırda janlanıw payda boldı. Óz buyırǵı boyınsha pitken ahidnamaǵa pikir aytpay, nemquraydı otırǵan Ğayıp xannıń kózleri álle-pálle bolıp ketti. Sezikleniwiniń lekini bar edi: Junǵar xanı óz keńesgóyinen, Ğayıp xan tómengi qaraqalpaqlardı junǵar qol astına ótkerse, onıń áwladınıń áwladlarına shekem xanlıq taxtı múnásipligine gúwanama jazıp beretuǵınlıǵın aytıp jibergen. Ğayıp xan buǵan bir náwiye kelisim bergen edi. Sol ushın onı uzatıp salıwǵa Mamanlardı aldırǵan edi. Sebebi; házirgi elde bas kóterip kiyatırǵan jaslar sol ekewi; Junǵar keńesgóyi Túrktan qalasına barǵan soń bul ekewiniń kárin etiwge wáde etti; olar elin junǵarlardı qaray baslaytuǵın bolıwı tiyis, oǵan kelispese, ekewi de tiri qaytpawı kerek. Junǵar kenesgóyi qaytarmaydı! Ğayıp xan Esengeldiden de beter Mamannıń bir sózligin biledi. Qalayınsha onıń demde kelisim berip, amansaw qaytqanına isenbey hawlıktı. Onıń ústine, Túrktanǵa jetip qaytatuǵın waqtı bolǵan joq. Hámme de bir qıylı erkin qozǵalań payda bolǵanlıqtan, xannıń otqa kúygen qızıl awırıqtay júzine urǵan ózgeristi hesh kim ańǵarmadı. Kerisinshe Mamannıń Esengeldi menen dizilisip júrgenine tańlanıstı.

— Bárjay boldı ma? — dedi xan olardı esikte kóriwden otırǵansha asıǵıp.

— Bárjay boldı, xanımız, oyırızdaǵını isledik, — dedi Maman.

— Meniń oyımda ne barın kim ayttı? — dep seskendi xan.

— Ózlerimiz túsindik, xanımız. Aqırı, siz. kem sózlisiz. Tilińizdiń tórinde ne barın bilmesek, xızmetker-puxara bolıw bizge dárkar emes. Esengeldi menen im arqalı oylastıq ta, solay isledik.

— Bıjıq bolǵanbısań, qısqa sóylesesh!

— Inansın dep onıń gellesin ákeldik, xanımız.

Xan qalaq basın qos qollap qısıp, ornına sılq etip otırdı. Shot mańlayı dúńkiyıp, ishinen kúyindi, tislendi.

— Ne ózi, ne? — dedi shayıq hawlıgıp. Sebebi ol usılayınsha dıqqat awdarmasa, hámmeniń keypin baklap alıp xan bir shep buyırıq berip jiberse, buzdırıw qıyın.

— Jungar xanınıń keńesgóyi, — dedi Maman.

— Jungar?!!! — Otırğanlar bul sózdi kútá jerkenishli ashıw menen birden ayttı. Kópshiliktiń tańlanıw sestinen Ğayıp xan, basına suwıq suw quyılğan shala uyqıdağı adamday selk etti. İrasınan keldi:

— Awa, jungar xanınıń keńesgóyi edi. Ol jaqtağı qaraqalpaqlar sálem aytıp jibergen. Ózi sizlerge kóriniwge qorıqtı.

Túyeniń ústinde buqqanday xannıń kóz kóreki kelispeytuğın ótirik aytqanın birazlar túsindi, túsingen menen úndespedi.

— Ne sebep óltirdińiz? — dedi shayıq.

— Xanımız túnde jibergen soń óltir degen shıǵar dep túsindik.

Biyler eriksiz wahahalastı.

— Gelle qáne? — dedi İrisqul biy. Maman Esengeldige im qaqtı. Esengeldi juwırıp shıǵıp sharshıǵa túyyılgen túyinshik ákelip, Mamanga berdi. Maman túyinshikti jazdırıp, qanı qatıp qalğan adam gellesiniń saqalınan kóterip aparıp, xannıń aldına qoydı Házir ǵana kúlisip, issidan terlep-tepship otırğan adamlarda suwıqlıq payda boldı. Esik bette Maman menen Esengeldi ele tikeyip turıptı. Mamannıń júzinde kúlki izi kórinedi.

İrisqul biy gelleniń murtların shóp penen qıymaldatıp, sol shóbi menen kózlerine túrtti. Ğayıp xan ele kirpidey jıyırılıp otırıptı.

— Jungarlardıń, gellesin almay, altın arqalatıp jiberseń-ám kewlindegisin qıla beredi. Gelle qılǵanı jaqsı bolǵan, xanımız, — dedi İrisqul biy.

Murat shayıq ózin jeńil sezdn. Adamlar "jungardı óltiriw sawap" desip shawqımlastı.

— Izi jaman, — dedi xan.

— Qádigińiz bolsa, orıs patshasına anttı tezleteyik, xanımız. Qońırat eli axid etiwge tayın, — dedi İrisqul biy. İrisqul biyden usınday durısı ózgerislerdi álle qashan kútetuğın Murat shayıq:

— Qońıratıń biyi durıs aytadı, — dedi hám xannıń dıqqatın kútip, ele tikeyip, turǵan Mamanlarǵa "otıra berin" degen belgi berdi. Olar márdana otırdı. Usı gezde biylerdiń, jasawıllardıń dıqqatı jáne Mamanga

awdı. Mamannıń júzinen kúلكi joǵalıp, suwıq tartıptı. Bul suwıqlıq olardı tońdırgandıq ma, ya, kerisinshe, ısıtqanday ma, túsiniw qıyın, biraq olardıń xannan bir awız sóz kútip otırǵanı anıq.

— Tezletilsin! — dep saldı xan.

— Jaqsı sheshtińiz, xanımız, Musılmannıń jan shıqqan awzınan lebiz shıǵadı,— dep bánt bastı shayıq.

Biylerde burınǵıdan kewilli janlanıw payda boldı. Xańǵa jaqın otırıp gellege qolı jetetuǵınlardıń bári túrtkilep, kimi awzına, kimi kózine, saqalına, murtına túpiristi.

— Xanımız, — dedi Dáwletbay biy. — Abılqayır xannıń Mamanǵa "shań jutasań" degen qorqıtpay sózinen qutılıw ushın úlken xalıq orıslar aldında bas iyip, ahid etiwge tayınbız. Jawırınshamız qalıń bolsın.

Sońǵı gezde onsha sóyley bermeytuǵın bolǵan Esim biy;

— Orıslardıń jawına jaw, eline el bolıw ushın ahid etiwge jalayırlar-ám tayın, — dedi.

— Jungar keńesgóyiniń júrisi tegin bolmasa kerek. Tabjılmas taw orıs eline arqa súyeyik, — dedi Ubaydulla biy.

Bunnan soń biyler, jasawıllar óz urıwları atınan "biz ahid etiwge tayınbız... biz-ám tayın..." desti.

Házirshe saqlanıp úndemegenler de boldı, biraq kóp dawıstırın astın da olar elespesiz qaldı. Kópshiliktiń dúmpiwın Ğayıp xan juwmaqladı:

— Murat shayıq, Eshniyaz axunǵa adam jiberiń, kelsin, hámmege ahidnama jazın bersin.

* * *

Jańakent taqırlıǵınıń túni házlik. Gá dárya tamannan, gá teńiz tamannan esken ızǵarlı salqın samal kúni menen sharshaǵan bedendi tez buyıqtıradı. Sonlıqtan xannan basqalardıń hámmesi ashıq hawada jatıp uyıqlaydı.

Úyrenispegen jerde birinshi aqsham uyıqlay almay Mamannıń juldız sanap jatırǵanın sezip, basqalardı oyatıp almaw ushın Murat shayıq ásten sıbırladı:

— Uyıqla, aqıllı balam. Usı saparǵı batıl qádemir de qayırılı boldı. Kesik gelleni kórip hámmeniń óz gellesi esine tústi. Ahidnamalar endi judá tezletiledi.

Maman mıyıq tartqan kúyinde uyıqlap ketti.

* * *

Bayqoshqar biydiń Írisqul biyge ele sol dúńkiyiwi edi. Írisqul biy Súyindik biyler menen bir shette, Bayqoshqar biy áz tárepdarları menen ekinshi shette jatadı.

Esengeldi túnde, Írisqul biylerden óz atası tamangá qaytısn, shabilğan jırǵılday qatara jatırğan kóp adamlardıń qaptalınan ótip baratırıp, gúńkildilerdi qulaǵı shaldı.

— Ata-babamız da álimsaqtan beri orıslarǵa dos eken...

— Qaydan bildiń?

— Murat shayıqtıń shákirtleri sonday sáz taratıp júripti.

— Esengeldi ákesi tárepinde me yamasa Írisqul biy tárepinde me?

— Tınısh! Bárimiz ushın xan menen biyler biledi, — dedi bir hókterek dawıs.

Esengeldi ózine tiyisli sorawǵa juwap bolmay qalǵanına ókinish penen atasınıń qasına kelip, tósekke kirdi. Tań atqansha kirpigi ayqaspay sol sorawǵa ózi juwap izlew menen jattı.

20.

Ele beli bekkemlenbegen el qıstıń ánjamına kirisiwi lazım. Sol ushın izǵırıq baslanıwdan alamannıń tarqawına urıqsat etildi. Jańakent shala qurılıp qaldı.

Ǵajja-ǵaj jumıs isletetuǵın biylerdi úyirip otıra beriwdiń kesenti esapqa alınıp ahidnama jazıw biraz solǵın júrgizilgen edi. Alamandı tarqatıp Ǵayıp xan Mamandı tánhá shaqırıp aldı, tapsırdı.

— Ahidnamanı dawamla. Jelkesin qasıǵandı, gejrlerdi, ayama! Gelle qıl, bahadır!

"... Gelle qıl bahadır!" Xan óz buyırǵına qanday astar qoysın, neni maqset etsin, áytewir Mamannıń kewlin taptı. Óytpese, bolmaydı. Óz awılına bargan soń hár kim ózinshe xan. Búldirgendey qarsılıǵı bolmaǵan menen, óz-ara oylasıq-keńesigin shubaltatuǵın biylerdiń tabılatuǵını sózsiz. Bunday jaǵdayda jedellik, aybat kóp nárse islep taslaydı.

Jas jigitke "bahadır" laqabıda unadı. Ishinen quwandı. Qıyalı da yoshtı. Xan hámmege, "bahadır" demeydi. Jungar elshisiniń gellesin kórip

túyingen menen, sol dumalaq gelleniń biylerdi qorqıtıp, qozǵaw salǵanı — xannıń kúyigine sebilgen dári bolǵan shıǵar.

El shalǵay. Awıllar úzik-úzik. Uriw baslıqlarınıń jasawıllarınıń, biyeleriniń atınan ahidnama jazıw qısı menen dawam etti.

Kim qorıqtı, kim úgitke erdi, kim tınıshlıǵın gózledi, kim Mamanlar keletuǵın kúni pútkil awılın bir úyge jıynap ata-babası orıslar menen birge salǵan doslıq gúzarınıń batıl bolıp, endi, qaytadan, dańǵıl jol bolatuǵının aytıp, jas Maman bahadırdı marapatladı, axun ahidnamanı kóshirip úlgerse, uriwdıń móri salınıp, tamǵası basılıwı onsha múshkilge túspeydi.

Jazǵa qaray Jańakenttiń qurılısı jáne qolǵa alındı. Aynala qorǵan ishinde jaylar tiklendi. Ğayıp xan góne qıslawın taslap Jańakentke kóshti.

Qala jurttıń úmit arqawı sekilli. Quwanttı. Al tek xannıń ǵana hár kúngi ishken ası qaraqan. Álle qanday jaw kelip qalıw káwpi tishqan qılıp baratır. Jungar xanı keńesgeyin qaraqalpaqlar óltirgenin esitse, házirgi qonistıń astı ústine, ústi astına túsedı. Oǵan qosımsha "Abılqayır xan orıs patshasına ókpeleptimish" degen gáp esitti. Bul onıń ózi yarım júregin muz qıldı. Bas biyelerdi másláhátke jıynawǵa májbúr boldı. Másláháttiń kelgen sheshimi: házirshe tayarlanǵan ahidnamalar menen Or qalasınan, Ivan Neplyuevtan xabar alınıwı tiyis. Ol neni keńes etse, solay islensin.

Asıǵıs túrde Maman bahadır menen Polat jasawılǵa ahidnamanıń úlgileri tapsırılıp atlarına mingizildi.

* * *

Murat shayıqqa belgili Mamannıń jáne bir minezi — bir aytqanın qaytalamaydı. Oylaǵan adamǵa awırı — bir sózli adamnıń ótinishin orınlamaw. Sebebi onıń ne oylap júrgeni belgisiz.

Keyingi bir jıldıń ishinde eldiń jámlengenligi buringıdan anıǵıraq sezildi. Kúshli, bazda hámmege qatal basshı kerek eken. Kereginde óz jaqının da ayamay, duyım jurttıń kewlinen shıqqan adamǵa kózkóreki xannıń da qáhári kár etpes edi. Aǵısqa keselep turıw — jıǵılıw, mantıǵıw.

Mamanlar Or qalasına ketken soń, Murat shayıq awılına bardı. Amanlıq keselinen ayıǵıp, iske jarap ketken edi. Sonda da, úyinen kúndiz tabıldı. Ol esigin shayıq ashadı dep ońı túwe, túsinde de oylap pa? Hám quwanış, hám tańlanıw menen qarındası Almagúlden de burın ushıp túrgeldi. Pútkil elge húrmetli adamdı, qay jerge otırǵızarın bilmey,

albırağanınan óziniń jırtıq qılqasın sheship, qaptaldaǵı saban tósektiń ústine awdarıp jaydı. Shayıq gárdiymedi. Úy iyesi kórsetken orınǵa jaylasıp otırdı. Shayıqqa bul saparı ul da, qız da ájayıp sulıw, kelisken adamgershilikli kórindi. Hal jaǵday sorastı. Sońǵı kúnleri ahidnama mashqalası menen Mamannıń da kele almay júrgenin eskertip, keshirim soraǵanlıqtıń mánisin bildirdi.

Almagúl ıay qaynattı.

Shayıq Amanlıqtıń babasınan berman qaray gáp kozǵap. ákesi Daniyar jılqımannıń aqıllı adam bolǵanın qısqasha táriyplep, Amanlıqqa ózi at qoyǵanın, onıń aldında birinshi iret moyınladı. Bul Amanlıqtıń ákesin qayta tiriltkennen kem jańalıq bolǵan joq. Búkkesine túsip Murat shayıqtıń gewishin súydi.

Murat aqırınlap ǵana Ayǵara biy jóninde soradı. Amanlıq tómen qarap, shirt-shirt shóp sindırıp otırıp juwap berdi:

— Ayǵara biy me, ata? Onıń óz elinde teńi-tayı joq adam shıǵar dep pámledim.

— Qızı she?

Amanlıq basın kóterdi. Qoyıw qara qasları qıymıldap, qara kózlerinde kúlkiniń izi ushqınladı.

— Shayıq ata, ilahida zor qız.

Ol usılay dese de, shayıq sumlıq penen sorap otırǵan shıǵar, qız almaǵan balaları bar. Mamanǵa qıyanet islep, solarǵa ápermekshi shıǵar degen qáwip penen, saǵadan bóget baspaqshi bolıp, juwabın jalǵastırdı:

— Shayıq ata, ol qızdı Maman aǵa "alaman" dedi. Aǵaları berermen boldı.

Murat shayıqta ekileniw payda boldı: sonda nege ol ózine ayttırmay, buǵan usınadı? Ha, ha Amanlıqtıń qasları qıbırlap kózleri ushqınlawına qaraǵanda, qızda meyli bar, Maman, bálkim usını sezǵendi.

Shayıq kóp otırmay tuwrısınai keldi.

— Maman Ayǵara biydiń qızın saǵan áperiwdi sorandı balam.

Quwanishtan ba, qorqınishtan ba, Amanlıq Murat shayıqqa tigiliwi menen lal bolıp, tastan jonǵan súwretтей qıymılsız qaldı. Hátteki, kirpikleri de qozǵalmadı. Sırttan eki seksewil alıp kelgen Almagúl ájaǵasın kórip, shayıqtıń ayaǵına jıǵıldı.

— Atajan, ájaǵamdı báddiwa etpeń. Soranaman, ata! Soranaman!...

Murat, shayıqtıń ózi de ań-tań. Kesesindegi suwıp ketken chayın Amanlıqtıń betine serpip jiberdi. Ol shorshınıp, ózine keldi. Basın silikti. Almagúl shayıqtıń gewishine tamǵan kóz jasın alaqańı menen sıpırıp túrgeldi.

— İras aytıp otırman, tańlanba, balam, — dedi shayıq. Bul seniń jorań Allayardı óltirip qoyǵanı ushın Mamannın ózine-óz jazası.

Bul túsinik shayıqtıń awzına qaydan tústi? Ózi de ańǵarmay qaldı. Biraq durıs tawıp aytqanın Amanlıqtıń dirildegeninen, ápsherinen, kemseńlegen iyeginen sezdi.

— Solay balam. Mamannıń wádesi atılǵan oq. Artqa teppeydi. Tákirarayman. Atırdı baǵa ber. Kelesi jumaǵa Izbasar bahadır menen alıp qaytasań.

Shayıq ilashıqtan shıqtı. Amanlıq ya túsi, ya ońı ekenin túsinbey, bedeniniń hár múshesin shımshıp tartıp, ilashıqqa súyeniwi menen shayıqtıń izinen qarap qaldı.

21

Qıs ayta qalǵanday suwıq kelmedi: qarlı-boranı az, quyashlı kúnleri kóp boldı. Jalańash, jalpılıqlar bilinbedi.

Janǵa jaylı bul qıs eki el arasındaqı kepserdi bekkemledi: Ayǵara biy Izbasar bahadırdıń qulaq qaǵıs gápine-aq iydi. Qızın beretuǵın boldı. Endi eki awıl arasında da burınǵıday mázi qatnas, haqıyqıy kelisim menen súyek alısıwǵa tiykarlanǵan qudamdalılıq baslandı. Jurt kóriwge Ayǵara biydiń Mirzabekleri kelip ketti. Ózine tábiya qatar-qurbıları menen keldi. Murat shayıq olardı óz úyine túsirip, húrmetli miyman qıldı. Zamanabiy kútti. Daraw-ara tabaq, ekew-ara gelle qoydı.

Qıs onsha suwıq bolmaǵanı ushın ba, báhár hár qashanǵıdan erte kirdi. Hár bir atqan jańa tańnan ómirge jaqtılıq kútip, hár kúngi tań quyashına jaqsı úmit artatuǵın xalıqtı, báhárdiń dáslepki belgileri-aq sheksiz quwandırdı. Kúnler jıllı. Balalarǵa shekem shad. Ushıp kelgen báhár quslarınıń jańa túrlerin kórip, alaqańların shappatlasadı, quslardıń izinen juwırısadı.

Usı báhárde bir ózgeshe bir qus payda boldı. Bul qus aspanda ushıp kelmedi. Jer menen keldi. Or kórǵanı tamanınan keldi. Buǵan quwanıp hám tańlanıp awılları boyınsha kózleri menen uzatıp salmaǵan adam jok.

Úyler menen tólelerdiń, ılashıqlar menen bastırmalardıń esiklerinen bas shıǵarıp, hámmeniń qarawına májbúr etken bul báhár qusı — Dmitriy Gladishev mingen kúyme edi. Maman menen Polat jasawıl ertip kiyatır. Qos at jetilgen kúymedegi orıs adamın jurtqa kóz astınan kórsetip, aqboz atlı Maman kúlip kiyatır. Iynewlerge súyenip qarawshılardıń úmit ushqınların lawlatıp kiyatır.

Kúyme Jańakent qalasına, Ğayıp xannıń otawına kelip toqtadı.

Erteńine tań azannan awıllar boylap jasawıllar, shabarmanlar atlandı.

— "Mitriy tóre tup-tuwrı aq patshadan kelgen...", "Qaraqalpaq biyleriniń ótken saparǵı ótinishine ullı patshasınan lebiz alıp kelgen", "Tórt san qaraqalpaq eline patshanıń sálemin alıp kelgen", "Áyyemgi doslıqtı tiklewge kelgen", ..., "Aq patshaǵa arız qılıw ushın adam áketiwge kelgen", "ózi menen áketiwge kelgen..."

Usınday quwanışlı uyǵarıqlar Jańakent qalasınan shıqqan hár bir shabarmannıń awzınan esitildi. Hátteki qaladan kóterilip ushqan hár bir báhár qusınıń hár muqamǵa salıp sayrawınan, keń qaraqalpaq dalası ústinde pálpellep kanat qaǵıwınan da esitildi, awıllar boylap taradı.

Dmitriy Gladishev Maman biy menen wshırasqanda, ahidnamanıń bir úlgisin Ivan Neplyuev penen birge kórip shıqqan edi. Kelgen soń, qansha biy, qansha jasawıl, qansha aq saqallar aq patshaǵa ant tayarlaǵanın Maman biyden esitkenine qaramay, shaqırtılǵan biyler jıylanaman degenshe, Ğayıp xannıń úyindegı barlıq ahidnamalardı aldırdı. Mansur dilmashınan oqıwdı ótindi.

"AHIDNAMA"¹

Ben tóbən isimlánmish ahid átemen, ózimniń diynim ilá quranı shariyfi aldun da, bárce menim ruǵım birlá, qolum astundaǵı ózumniń kishilárum, ilá shunıń uchungı kim, malum qılunǵanlıq boyınça ol sháwkátli wá kudrátli jumláye ráwshanraq márhemátlu ulug padshahımız imperiatrix Elizaveta Petorovna házárátlárúndin mislán, menim xaqıyqat padshahımǵa kim jumlá, xalayıqlarǵa áshkar átulǵandur, oshbu mıńda yuzdá illi beshinçi yılda jáddi yuldızınıń yedinçi

¹ Ahidnama — ant tekstleri S. Kamalovtıń "XV ásirdegı karaqalpaq-russ qatnasıqları" (1966-j. Nókis, "Qaraqalpaqstan" baspası) kitabınan alındı.

kúnindá biyuk malumlıq yazuwı ilá qayım bolıwǵandur hám malum qılınǵandur....."

— Durıs, hámmesi de bir úlgide jazılǵan eken, — dedi Gladishev aqırın tırławǵa asıqqanday. Oǵan Mansur dilmash bir nárselerdi orısshalap túsındirdi. Soń Gladishev jáne bir nárseler ayttı. Maman olardıń hámme gápine qulaq. salıp otırdı. Gladishevke oqılǵan ahidnama Ğayıp xannıń atınan tayarlanǵanı eskertilgen edi. Sonlıqtan xannıń kewline kelip júreme dep, Gladishev dilmashınan ahidnamanıń aqırǵı jaǵın dawıslap oqıwdı ótindi. Mansur dilmash hár bir gápti sádde-sádde qılıp oqıwǵa, tırławshınıń barlıq dıqqatın ózine awdarıwǵa sheber edi. Gáp bólinip qalǵanı ushın Ğayıp xan ókpelemedi me eken degen oy menen, sońǵı qatarların júdá babına túsirip oqıdı.

"... Oshbu antta tóbán qaraqalfaq yurtınıń deńiz áliniń men Ğayıpxan Áshim xan uǵlı b árýa benim ruǵım birlə hám qolım astındaǵı kishilerim ilá ant ıytım hém quran sháriyfni obtum hám inanmaq uyun men Ğayıp xan b árýa benim qolum astındaǵılar uyun móhúrm bastum. Men Áshniyaz ahun Ğayıpxan ámiri ilá yazdım hám qolum qoydum".

— Tereńnen tabılǵan gápler, tańlanǵan sózler eken!

Dmitriy Gladishevтіń tańlanıwın Mansur dilmash túsindirgende, Ğayıp xannıń ğarbiz qarını qayta-qayta qıymıldap, kóterilip, jumıqlaw qıyıq kózleri oynaqshıp kúlimledi. Sultan inileri hám gúllán ulları atınan jekme-jek, áhidnama tayarlatqanı menen maqtandı. Mansur dilmashtıń Mitriy tórege oqıp beriwii sorandı. Dilmash tárepinen qarsılıq bolmadı. Gladishev bárin tırladı...

Maman ketkende Írisqul biydiń ahidnaması tayar etilmegen edi, ele pitpey atır ma degen qáwip penen xannan sóylewge ijazat alıp, Mansur dilmashtıń aldında ele oqılmaǵan ahidnamalar arasında Írisqul biydiki barı joqlıǵın soradı. Mansur dilmash taptı.

— Tabılǵan gápleri, tańlanǵan sózleri biziki táqlette, Mitriy tóre inanmaǵa uyun tek izin oqısańız, — dedi xan.

Izi oqıldı:

"... Bu antqa ant ishtim quran sháریفin obtim tóbán qaraqalfaq yurtınıń qońırat uruǵınıń xanı men Írisqul xan rastlıqım uıun ózim móhrim bastım. Írisqul xannıń ámiri ilə men Áshniyyaz ahun qol saldım".

Mamannıń júzinen endi ahidnama jazbaǵan bir de urıw yamasa biy qalmaǵanın túsiniп, Gladishev kewilli otırdı. Mansur dilmash oqıwın dawam etti. Tıńlawshılardıń dıqqatı áwelgi sózlerde bolmadı, kimlerdiń jazıp, kimlerdiń qol qoyǵanında boldı.

"... Bu antqa ant ishtim qaraqalfaq yurtınıń qıtay urıǵınıń aqsaqalı Dawletbay bahadur ámiri ilá men, Áshniyyaz axun, qolum qoydum, Men Dawletbay bahadur, tamǵam saldım".

"... Bul antqa ant ıytım qaraqalfaq yurtınıń qońırat urıǵınıń biyi Baykocıkar biyi mıń úyli kishi bilán bashsaldım, wá qolum qoydum, wá tamǵam bastım. Mek Áshiniyyaz axun Baykocıkar biy ámiri ilə xat saldım"...

Shaqırtılǵan biyler menen jasawıllardıń aldı kele basladı. Tayar ahidnamalar oqıp túwesilmey-aq jıynastırıldı.

Tiyisli adamlardıń hámmesi kelip bolǵannan keyin Dmitriy Gladishev olarǵa aq patsha tárepinen bolǵan jańalıqlardı xabarladı. Ahidnamalardıń kópshiligi menen tanısqaın ayttı. Olardıń tayarlanıwına bassılıq etkeni ushın ullı dárejeli patshası atınan Aq atshanıń keńesshisi Ivan Neptyuev atınan Ğayıp xanǵa algıs ayttı hám usı ahidnamalardıń baslawshısı qılıp jańa bir ahidnama tayarlawdı másláhát etti.

— Tóremizdiń másláhát etken ahidnaması sonday bolıwı kerek kim, — dep Mansur dilmash tóresiniń aytqaınların túsindirdi. — Bunda xalqırızdıń gúllán talabı, arzı-ármanı, óz ifadasını tapsınlar.

Bul oy barlıǵına unap qaldı.

— Aq patsha Abılqayır xanǵa Qutlumbat mırzadan sıylıqlar berip jibergen... Biz heshteńe talap qılmadıq. Qılmaymız da. Orıs patshasın tóbemizge kóteremiz, — dedi Írisqul biy birinshi.

— Ullı dárejeli patshamız Elizaveta Petrovnanıń atına usı gápińiz hám jazıla bersin, — dedi Gladishev. Onıń shını menen aytqaın otırısınan-aq, dawıs tolqınınan-aq bilindi. Biyler heshteńe qıpsalamadı. Hár kim óz oyın

ortağa saldı. Qazaq biyleriniñ neshe mártebe shabıwıl jasağanı da gáp boldı. Orıs patshasınıñ qol astına jiberilgen sawdagerlerdiñ kópshiligi qaytarılmağanı haqqında ayıldı. Qullası, eller arasında qanday ókpegiyneler bolsa ashıqtan-ashıq ortağa salındı. Gladishev ayılğanlardıñ hámмесin qaldırmaı, jasqanbay qağazğa túsire beriwdi keñes etti.

— Órisimiz tar, — dep koydı Ğayıp xan.

Biyler tárepinen bolğan tileklerdiñ hámмесin Murat shayıq jazıp otır edi, xannıñ bul gápi oğan jaqpay qaldı. Gladishevqa da jaqpağanın onıñ júzinen bayqadı. Sonlıqtan Mamanğa:

— Xanımızdıñ tilegi aq patshağa tánha ayılatuğın aqıllı tilek, yadlap al, — dedi.

Xan qarsılaspadı.

Bul ant qağazlardı Peterburgqa kim áketedi? Aqırı, jol alıs. Altı aylıq jolğa jetip qaytıw ushın qarıw-kúsh, tózimlilik kerek. Bul da az. Patshağa dádimámile aytqanday danalıq kerek, Mamannıñ atı burınnan awızda bar at. Oğan dırırqshılıq joq. Ishinen shulǵıp otırǵanlar bolmasa, sırtınan kimniñ tabanı Peterburgqa tartıp turǵanı namálim.

Maman, qasına Polat jasawıldı qosıp berse, áketetuğının ayttı. Polat jasawıl biylerdiñ aldına iyilip, xalqın, tapsırması ushın dúnyanıñ qaysı burshına da payıwniyada ketiwege házirligin aytıp, bas iydi, quran ópti.

Biylerdiñ kewli tolıp otır. Peterbugqa áketiletuğın antlardıñ bir-bir danası Orenburgta Ivan Neplyuevke tapsırılıwı tiyis eken. Olardı aparıw ushın Súyindik biydiñ inisi Saǵındıq bahadır, qıtay urıwınıñ bas jasawılı Sher jasawıl, xatkerlikke Murat shayıqtıñ ortanshıdan tete ulı Maman shayıq belgilendi. Eger Ivan Neplyuev kerek dep tapsa, Murat shayıq óz ulı Maman shayıqtı amanatqa qaldırıp ketiwine de kelisim berdi.

Azǵana tarıs shıǵarǵan másele juwmaqlawshı ahidnamağa kimlerdiñ atın jazıw ústinde boldı. Ğayıp xannıñ atına hesh kimniñ dawı joq. Biyler azǵana warra-warradan keyin, Ğayıp xannıñ izinen Murat shayıqtıñ hám ırısul biydiñ atların jazıwǵa kelisti.

Pútkil xalıqtıñ táǵdiyri ústinde gáp bolıp otırǵanda, kim kórsetip tirsekeylik qıla alsın? Uypısı kelgen ya sharshaǵan adam bolmadı. Hámме yoshlı, hámме quwanışlı.

— Bunday saltanat ushın toy beriliw kerek!

Pesinnen tań atqansha kozǵalmay, kózgir almay otırǵan biylerdiń arasınan bul usınıstı kim jasaǵanı namálim qaldı. Lekin, hámmeniń júzinde úlken iske ǵamxorlıqtıń nishanların ushqınlattı.

— Álbette, toy berilsin!

— Pútkil el boylap toy berilsin.

— Toy qudanıń ǵáziynesi, tútin tútetken hár bir shańıraq toy bersin...

Tawıqtay, qarańǵı túsiwden óli tósekke kiretuǵın, Ǵayıp xanǵa shekem búgin sharshadım demedi.

Dmitriy Gladishev qaraqalpaq biylerinde bunday awız birlik bar dep oylamaǵan edi. Hám tańlanıp, hám quwanıp otırdı. Ǵayıp xandı uyıqılap qalmasın deyme, ara-tura onı xoshametleydi,

— Bári siziń danalıǵıńızdan, Ǵayıp xan.

Toy jóninde hámme usınıs kórsetip atırǵanda, Maman biy qurı qalmadı, payıttan paydalandı. Ásten sóylep, Ayǵara biydiń qızın elge kelin qılıp, toydı-toyǵa ulastırıp jiberse, shep bolmaydı, degen tilek bildirdi.

— Iǵbalı artqan eldiń eki toyı bir boladı, — dep quwatladı biylerdiń biri.

— Eki bastan pútkil elimiz boylap toy berip, qádirlesimiz Ayǵara biylerdi shaqırmasaq toy emes, — dep qoydı ekinshi biy.

Biyler bir-birine qarsı kelmedi. Búgingi aqsham sonday birlik aqshamı boldı, kim ne uttı, neni uttırdı ol ústinde oylanbadı. Ilayım, sońınan da oylanbaǵay!

Jarqırıp quyash shıqtı. Biyler atlandı. Jańakent qalasınan hár kim óz awılına tarqadı. Toy ánjamı kóřiledi, úlken toy baslanadı!

Murat shayıq Izbasar Bahadırǵa yabınıń bes-altı biyin qosıp, Ayǵara biy awılına atlandırdı. Olar Amanlıqqa kelin túsiredi hám pútkil tabın urıwına qosıp, Kerey, Aday urıwların toyǵa shaqırıp qaytadı.

Ǵayıp xan uyqıǵa jattı.

Dmitriy Gladishev penen Maman suwıq suwǵa juwınıp alıp, hár qaysısı bir atqa mindi. Hesh kimge elespesiz awıllardı aralawǵa ketti.

* * *

Toy tátárrigi tutılmaǵan awıl joq. Batıstan shıǵısqa, shıǵıstan batısqa, arqadan qublaǵa, qubladan arqaǵa atlılar shabısıwda.

Ayǵara biy erlepti. Jawshılardı irikpey, qızın berip jiberipti...

Toy Murat shayıq awılınan jetim Amanlıqtıń kelinshek túsiriw toyınan saǵa alıp, bir-birine ulasıp ketti.

Ullı is ústinde qazaq urıwlarınan shaqırtılǵanlar qalmay lók keldi. Pútkil Kishi júz azamatlarınıń jartısı derlik keldi. Barlıǵı da haq kókireklerin ashıp, doslıq júrekleri menen keldi. El miyman kútiwde de namısın koldan bermedi. Yabı menen Jalayır awıllarına jaylaspaǵanlar Qońırat, Keneges, Mańǵıt awıllarına bólini. Jigitleriniń ózleri ertip áketti. Ulıstıń ullı kúnlerinde ala kózler orınlarına túsip, hátteki dushpanıńa da kúlip qarawǵa tuwra keledi eken. Júz túye tartqan Buxara sawdagerleri kelip qaldı. Burın olardan bajı óndiriletuǵın edi, endi olardıń hár biri eldiń qadirli mehmanına aylandı. Túyelerine, atlarına jem alıp, kewip ketken azıq-awqatın jańa pisken azıq-awqatqa almasırdı, sharshaǵan kárwan kóklep, ózlerine hám kóliklerine dem berdi. Toydıń ishide bastan aqırına bolıp ketiwge irkildi. Sonlıqtan olarǵa da úyler bólinip, ot jaqqışlar bekitti. Solay etip, awılarda qonaqsız shańıraq, xızmetsiz jigit kalmadı. Xalıq birikse, bir jaqsı nárse hámmeńiń júregine teń ornıqsa, urıwlar arasındǵı ókpe-giyneler teńizge túsken tastay biy belgi shúmedi eken. Íń-jırılar, warra-warralar esitilmedi, alawızlıqlar sezilmedy. Barlıq tirsekey pikirler quwanış teńizine batıp mantıqtı.

Gúllán tamashanı bir jerde — Jańakent sháhári qasındaǵı alańlıqta ótkeriw belgilenip, xalıq aǵısı solay burıldı.

Hesh waqıtta bolıp kórmegen ulıwma xalıqlıq toyǵa tańlayın qaqpaaǵan "pax!" demegen jan joq. Xalıq nege sheber bolsa, bári islendi: góbız ba, dońızqabaq pa, duwtar ma, dombıra ma, sırnay ma, úshpelek pe, balaman ba... — barlıq saz ásbapları jańladı. Gúres tutıldı, koshqar dúgistirildi, kókmar berildi, aylawǵa atlar qashırıldı, qorazlar urısırıldı, túyeler jarısırıldı, qolda baǵılǵan kiyikler jarısı ótti, qálpeler qus ushırıp ańlar aldırđı; qısqaşı, ertekke usap ketti bul toylar.

Toy tarqar kún — Mamanlardı jolǵa uzatauǵın quyashlı, hár qashanǵıdan jaqtı, inabatlı kún tuwdı. San mıń alaman Jańakent sháhárińiń dárwazasınıń aldında kelip toplandı. Endi Maman jolǵa shıǵadı, olar uzatadı, haq jol tilep qaladı.

Dárwazada baltalı jasawıllar kórinđi, demek, xan kiyatır, úlken saltanat penen kiyatır,

Jurt siltidey tınǵan, kózleri dárwazada.

Óziniń ini-balaları, jasawılları qorshawında Ğayıp xan menen Dmitriy Gladishev alda, izinen Murat shayıq penen Írisqul biydiń ortasında Maman, olardıń izinen biyler, jasawıllar, batır—bahadırlar toplanıwı menen shıǵıp kiyatır. Turkmeni qızıl naǵıslı gilemler menen jabılǵan qos órkeshtli nardan soń, dárwazadan shıqqan bende bolmadı. Nardıń ústindegi aq sálleli, melle shapanlı, jıńışke, ariq adam Eshniyaz axun, dárwazadan iyilmey tikkesine ótip, toqtadı. Xan oǵan qol siltedi. Eshniyaz axun sol qálpinen eńkeymey, qolındaǵı shıyratıwlı qaǵazdı aldına jaydı.

Alamannıń dıqqatı Eshniyaz axunıń jıńışke qollarında shıtırılap jelbiregen qaǵazǵa awdı. Alaman ústinde axunnıń qıráátke salınǵan dawısı húkimdarlıq etti:

"...Ábúlmuzaffar wál mansur sayyidi dāwletli aq patshaǵa Elizaveta Petrovna ráximlik háreketlerińizge duwayı sálem bāndelik arız qıldıuq. Sóz ol kim temāngi qaraqalfaq yurtı tórt san teńiz áli barıası aq fatshaǵa bash salduq. Alar bizge Mitriy tórelárni, Mansur hafızni bizge álchi qılıb iybergen ákan. Alarnıń yarlıǵın ózgá qılmaı, alarǵa bash qoyduq, alarnıń sózin ózgá qılmaıduq, ál bolduk. Araǵa álchi salıb qarındash bolalı. Qarındash bolmaqıń nishanı Mitriy tórání, Mansur hafızni ákáwin bizge iybársá əl bolǵanıımız turur. Andın soń araǵa sáwdeger yursunlár, alarınıń əliga əlmiz, jawıǵa jawmız. Alarnıń dáwlatı turur, tórtsan qaraqalfaq ál bulduk ál bolmaknıń nishanı biziń qolımızda turǵan orısni alarǵa iybárduk, ol da alarnıń dāwlatı turur..."

.

Tıńlawshılar biri-biriniń esitiwine kesent keltirip almaw ushın ózlerinshe "pah-pah!" desip, bas shayqastı. Ara-arasında sıbırılılar da esitilip turıptı:

"Maman dana eken", "... Kim jamanlıq qılsa kózi shıqsın!", "Moynı omırtqası úzilsin!", "Maman eldiń ázelgi dosın taptırdı...", "...Qalay tabıwdı bildi...", "... Áke jolın quwdı, lekin ótkerdi...", "...Orıslar kókiregimizge nayza ótkermes qalqan, jawırnımızdı oqqa testirmes tas jawırınsha...", "...Balańdı jılatpaydı...", "... Mıń jasasın, Maman...", "Ilaya joli bolsın. Aman qaytsın! ...".

Báhárdiń jipek samalı tırlawshılardıń bul gáplerin úyden-úyge, shiyden-shiyge, adamnan-adamǵa, jaylawdan-jaylawǵa áketip turdı.

.
tariyx mın yuz əllik altı yılda Muhárrám ayınıń on tokuzıncı kúni bitildi. Jarńket sháxri qashında.

Oshbu xatǵa inanlıq uchin móxir salduk: áuwel Ğayıp xan, əkinchi Murat shayıq, uchinchi Ubaydulla sultan"

— Oyımız jazılǵan! — dep gúwledi xalıq.

Írisqul biydiń ornına xannıń úlken ulı Ubaydulla sultannıń atı qalay jazılǵaninan Maman biyxabar edi, soraw názeri menen shayıqqa qaradı. Ol túsindi. Túsindirdi:

— Awa, balam, solay boldı. Xan talap qıldı. Mmyrasxorı jazılmasa, qol qoymaytuǵın boldı.

Maman nariyzalıq penen basın shayqadı.

Írisqul biy atı shıqpay qalǵanına kútá isindi. Murat shayıq penen Mamannıń ne deskenlerin esitpey alǵa, xanǵa qaray júrdi. Qońırat biyiniń arıslan ashıwı menen adımlap kiyatırǵanın kórip xan kasındaǵılardan sál erekshelep, aldınan shıqtı, ásten sıbırladı:

— Házir hák ashpa, narım, bári yabılardıń ılaysańı, soń sóylesemiz.

Írisqul biy Ğayıp xanǵa inandı ma, inanbadı ma, tek toqtadı.

Xannıń bir jasawılı at ústinde tikeydi, jıynalǵanlarǵa buyırıq qıldı:

— Jol ashıńla—aar!

Alaman teń bólinip, ortadan tórt-bes at qatar ótip ketkendey jol ashtı,

Maman kóp atlılardıń qorshawında hámmege qalpaǵın bılǵap bas iyip, jolǵa tústi. Alaman ózleri ashqan joldı qaytadan bekitti. Mamanlarǵa erdi, uzatıwǵa erdi.

Báhárde quslar tek kólge uya saladı degen biykar. Qaladan sál tıstaǵı alańda ósken hár bir túp ósimlik tuwalaqtıń ba, alasardıń ba, jılqışınıń ba, shımshıqlardıń ba uyası eken. Xalıq dúbiri menen biri qalmay ushıp, mıńsan piyada jerde, olar aspanda qanatlarınıń sıpsıńlasqan epkini menen Mamanlardı uzatıstı. Esheyinde batıstan esetuǵın samal, usı kúni kún shıǵısqa aylanıp, Mamanlardıń arqasınan iytermelep uzatıstı. Hár bir

ósimlik tájim etken siyaqlı mayısıp uzattı. Qullası, hámme-hámme uzattı. Uzatiwshılar tobi azannan keshke shekem buzılmadı, hámme erdi, hámmeniń awzında jaqsı tilekler:

- Pútkil bir xalıqtıń úmiti ketti sende, Maman, aman kel!
- Ullı úmitimizge ullı juwap alıp quwanıp kel, Maman!
- Áyyemgi ázeliy doslıgımızdı jetker Maman!
- Patsha bizdi azsınbasın! Júregimizdi úlken júrek desin, Maman!
- Jolda orıs kórseń, qaraqalpaqlar jawıńa jaw, elińe el dep tákirarlap

ót, Maman!..

—

Hámme hár qıylı tapsırma berip atırǵanda xan qurı qala almadı. Burın talay aytqan tapsırmasın tákirarladı.

— Shegaranı umıtpa, Maman!

Kún bata, sharshaǵan piyadalar haq jol tilep topar-topar kala basladı.

Atlı jas jigitler jáne úsh-tórt kúnlık jolǵa uzatıp qaytıw ushın birge ketti.

Usılayınsha, 1743—jıldıń mart ayınıń ekinshi yarımında, kóp qonıstan aydalıp, samal ushırǵan japıraqtay payan tappaǵan, qaraqalpaq xalqınıń ullı úmiti qaǵazǵa túsip, bir bahadır ulı Mamannıń qolında, orıs patshasına — Sankt-Peterburgqa ketti...

Xalıqtıń ullı úmitine, bahadır ulına qayırılı sapar talep, sende azǵana dem al, ádiwli oqıwshım!

Ekinshi bólim

Shıraqlarım, sizlerdiń,
Baxıtıńızǵa ne boldı?
(Jiyen jiraw)

1.

Báhárdiń sál epkinli samalı áweli batıstan esip tur edi, jetinshi kúni, Mamanlardı uzatıwshı eń sońǵı topardaǵı jigitler izge qaytqanda, shıǵısqa aylandı, jáne mańlay aldılarınan esti. Bul qubılıs hámmeni yoshlandırdı, hámme sheksiz qıyal qushaǵına kirip, atlarınıń jalların taraǵan báhár samalı ushın qudayǵa ırzashılıq bildirip, óz-ara gápke kiristi. Kim ájayıp shayır tilinde sóyledi, kim bul dúnyanıń tórt burshın kórgisi keletuǵın qıyalpaz iretinde sóyledi, kim xalqınıń keypin ayttı, kim óz júregin ayttı. Qullası olar sóyledi, erkin sóyledi. Olardı báhár sóyletti.

Báhár!

Jıldıń bul máwsimi gúllán názikliktiń, joqarı muhabbetiń, jaslıqtıń bası, quwanıştıń saǵası. Sonlıqtan ba, "báhár!" degende "áh!" dep, ya ókinishli, ya quwanışlı kúnin eslep; jambasına bir urmaytuǵın insan bar ma dúnyada? Eger báhár jaqsı kelse, isiń rawaj, jambasqa urılmaydı, qollar ókinish tarına tiymeydi.

1743—jıldıń báhári, hesh báhárge usamadı, ózgeshe boldı. Sır dáryanıń tómenin mákan etken qaraqalpaq eli ushın kórimegen, kútimegen, quwanış penen baslandı, ullı keleshektiń úmit saǵası bolıp baslandı. Endi bunnan bılay da ómir, bálkim, quwanışqa tolı, tınıshlıqta óter. El tozǵaq emes, jemisli elge aylanar, ján-jaǵınan jaw kelmestey taw-tastan qorǵan salınar, sebebi bir káláta el usı ármanların ózleriniń dilwar-sheshen, bahadır ullarınan keń paytax Rus eline aytıp jiberdi, járdem soratıp jiberdi, patshasınan rehimli shalǵayınıń astınan pana soratıp jiberdi, eger, aq patshanıń saqıy qolı ashılıp, ǵamqorlıq shalǵayınıń peshiniń kózdey jerin jabıwǵa wáde etse, bári gulálagúl.

Sırdáryanıń tómenin jaylaǵan gúllán qaraqalpaq eliniń arziw-ármanı usı. Úmitsiz bende joq. Mamanlardı uzatıwshı jigitlerdiń áńgimeleri de áne usı jóninde boldı.

Bul jigitlerdiń arasında Amanlıq ta bar edi. Ol da náwbetin qurı jibermedi, joldaslar qıyal etse, qıyal etti, joldasları alıslarǵa kóz jiberse, kóz jiberdi.

Eldiń shetine kelgen soń hár kim óz awılına bet aldı, bir-birinen ajıraıstı. Amanlıq ta bólinip ketti. Jigitler de, atlar da sharshaǵan edi, hár kimniń sharshaǵanı jekke ketken soń bilindi, jollar ónbey qaldı. Al Amanlıqqa bul jekkelik quwat berdi, yoshtı. Endi ol úyine baradı, kóp-kóp kúnlerdiń ǵalma-ǵalı menen ashılısıp sırlaspaǵan Aqbiydayınıń aldına baradı, kelinshegi ot jaǵadı, bul janbaslap jatadı.

Usınday ústemlik esine túskende atına ústemlik etti, qamshıladı. Qara ǵunan, iyesiniń keypi menen teń háreketke kirip, adımdı qeńnen kelepledi.

At ustinde qókiregi ósken jigit heshteńeden qáwetersiz, tap bir atlı tuwılǵanday, yoshlı kiyatır. Bazda, ayaq soqpaqtı keselep ótken jalań ayaq jetim kórip qalsa, júregi silkip ketkendey boladı da, qara ǵunannıń júwenin tartıp "Maman" deydi. Onıń "Maman" degeni "Alla" degen menen barabarlanatuǵının ózi sezbesse de, ózine námálim bir zatqa arqa súyegendey, kewli jubanadı, jáne sol keypinde alǵa júrip kete beredi.

Jańakent qalasına jaqınlap, bir shoq qamıslıqtı aylana bergende, kútilmegen bir atlıǵa qarsılasıp qaldı. Bul Ǵayıp xan eken, Amanlıq attan túsip piyada sálem beriwi kerek edi, onıń jekke júretuǵının esine keltirip kórmegen jigit albıraǵanınan atınıń basın kekshiytip tartıp, qalsha qarap qaldı.

— Tús!

Ǵayıp xandı tanıǵan menen, onıń sózlerin alıstan talay mártebe esitken menen, tikkeley ózine qaratıp bir nárese buyıratuǵını tuwralı oylamaǵan edi. Xannıń qatınshaǵaladay sharq etken buyırıw dawısı, keshirim dawısınday esitilip, attan ǵabır-ǵubır sekirip túse sala, xan tusınan ótip ketkenshe, eki qolın kóksine salıp dizerledi.

Xan qusın qashırıp alıp, sonı izlew hálekshiliginde, joldaslarınan ajırasıp qalǵan edi, jekke júrip qorqıttır qushaǵında júrgen xan Amanlıqqa buyırıq berse de, tanımaǵan edi, qaptalınan bir shekelep ótip tanıdı:

— Túrgel!

Amanlıq ayaǵınan tik bastı, biraq eki qolı ele kóksinde.

— Atlan!

Amanlıq atlandı.

— Qaptalıma shıq! Ozba! Izirek!

Xan buyrığın tárk etpey Amanlıq erdi.

Xannıń eki kózi aldında, ján-jáǵında, gá aldına, gá artına, gá qopalıqlarǵa, gá torańǵıllardıń basına qaraydı, gá bir búktiń astına úńiledi. Amanlıq ta xan qaraǵan jaqqa májbúriy burıladi.

Bir waqıtta xan:

— Jetip júr! — dep buyırdı da, atın qamshılap ğorp-ğorp jortıp ketti.

Qara ğunan uzaq segbirden sharshaǵanlıqtan jetiw bılay tursın, qamshıǵa jıljımay qaldı. Amanlıq atının moynına júwenin taslap, ğargıp tústi de, xannıń izinen piyadalap juwırdı. Onıń baxtına xan uzaq ketpedi, qara kórim jerdegi bir tıp qarabaraqqa qarshıǵasınıń ayaq bawınan shırmatılıp atırǵanın kórip asıqqan eken, jetip irkildi. Sonıń arasında Amanlıq súrmeleklep kelip qarshıǵanı bosattı hám xanǵa áperdi. Xan kewillendi. Amanlıqtı izde qaldırmay qara ğunan qalǵan jaqqa qaray atın burıp, júdá ásten júrip kele berdi.

— At mingen baxtıń ushın kimgе minnetdarsań?

Amanlıq eglenbedi.

— Áwele qudaǵa, qala berdi Mamanǵa, xanımız, — dedi.

Xan jemtik kórgen qırǵıyday bir shekelep burıldı.

Amanlıq jerge qaradı.

— Mamannıń ishqır bajası!

Xannıń dawıs tolqını, ólgen tıshqannıń quyrıǵınan uslap turıp "tışqan!" dep murnın jıyırǵannan da, jerkenishli esitildi. Amanlıq arlanıp atınıń júwenin tartpaqshı edi, qolları qaltıldap kúshi jetpedi, biraq, tula bedeni dirildep, úyine asıqqan yoshlı kewili muzǵa aynaldı, aqıl-huwıshsız, óziniń óli-tiriligin umıttı.

Xannıń párwayı pánseri, ğarbiz qarnı erdiń gúmis basına tirelip, eki kózi alda ketip baratır. Kóz ushında dalbaylaǵan atlılar kórinip, iytlerdiń bir-birine úrgen dawısları esitilip edi, Amanlıqtıń barı-jóǵın umıtıp solay qaray shaptı.

Amanlıq ári-beri turıp, xannıń eslemeytuǵının bilgen soń atınan tústi. Jalańashladı. Keńlew etip tusadı da, kókke jiberip, er-turmanın qushaqlap ákelip bir tıp jıńǵıldıń kóyleńkesine taslap, dastanıp jattı.

Azgana mızgıp almaqshı edi, jol jaqın eken, ótip baratırǵan atlılardıń tuyaq dúrsili uyqı bermedi. Xan qaytadan kórmesin degendey, buǵıp, jırǵıl arasınan úsh-tórt attıń tuyaqların kerdı, iyeleri óz-ara gúńkildesip kiyatır edi, tusına kólgende toqtap, bir-birine "kúteyik, kúteyik" desti. Saralap qalǵan birewin kútetuǵın shıǵar dep, shamaladı Amanlıq.

Jolawshılar qarap turmadı. Áwelgi sóz baslaǵanı bolsa kerek, aytıp kiyatırǵan gápin dawam ettirdi.

— ...Bir kórgenge, sırttan baqlaǵanǵa hasla onday emes. Párwayı pálek sıyaqlı. Attan tússe digildiktey jortıp jayına baradı, minse, ǵarbızday qarnı shámpiyip erge zorǵa sıyıp melshiyiwi. Waqtı xoshlıǵı — shikár, talabı kúshik baǵıw. Sonday adamda jumbaq bola ma? Boladı dep oylayma kisi. Úwhh!... Menińshe, onı Ǵayıp xan demey, Ǵayıp jumbaq degen abzal. Sonda men de túsiner edim, jurt ta túsiner edi. Qalay túsineseń? Aqırı jumbaqtı sheshiwge tayarlanasań, al xanǵa bolsa, iseniwge tayarlanasań. "Sizlerdiń tárepińizdemen deydi. Hesh nishanı joq. Búgingi gápi qońıratlarǵa narazı. Saǵındıq bahadırdıń ornına bizden — mańǵıtlardan, adam jollamaqshı eken. Irısul biy qayıl bolmaptı. "Óytetuǵın bolsańız mańǵıtlardı shabamız, tuxım qurt qılamız" depti... Inanayıq pa?...

— Saǵındıq bahadırdıń ketiwi kelisilgen emes pe?

— Sol ushın xan emes, jumbaq dep otırmandaǵı. Wyalmay túyenıń ústinde kiyatırıp-aq buǵa beredi. Sóylesip qarasań, Mamannıń orıs patshasına ketkenine ırızı, eldiń birliginiń tárepdarı. Isi, másıláháti bir túrli. Suw qısımlaǵanday, hóli bar, suwı joq. "Qońıratlardıń aldın alarsız deydi. Ol ushın ne qılıw kerek? Aytpaydı. "Pándi násiyatım, qońıratlardan saq bolıń" deydi jáne atlanarda. Usı jumbaqqa túsiniwge bola ma?

— Irısul biy menen sóylesip kórgende ne qıladı?

— Sır aldıramız. Ázzi eken dep oylaydı. Ya bolmasa mańǵıtlar solay-solay desip júr dep Ǵayıp xanǵa jamanlap baradı. Hátte olar biziń awızımızdan shıqpaǵan sózlerdi xanǵa qosıp jetkerip júrgen, "Ubaydulla biy Ǵayıp xandı awdarayıq dep qelip ketti" dep barıptı. Xan mennen "sol iras pa?" dep soradı.

— Sonda Ǵayıp xan sizge isenetuǵın bolǵanı ma?

— Qaydan bileyin. Duyım jurt quwanıp atırǵanda, umitimiz orıs patshasına ketip, xalıq jaqsılıq kútip palapanday awzın ashıp otırǵanda,

qońıratlardıń jánjel shıǵarıwı, qıysań-qıysańı jaqpaydı. Ğıybat bolsa qudanıń ózi keshirer, kimniń qıysańpaz ekenin anıq bilmeymen. Menińshe bulkáradan awlaǵıra q kóshiw kerek. Xańǵa jaqın otırıw — ómirińshe jumbaq sheshiw eken. Sol ushın da kenegesler pishilgen ógizdey bas kótermeydi. Bul jóninde usı waqıtqa shekem sizlerge de túsindirip aytpadım. Bul ushın jalǵız ulım Orınbayımdı ğarǵap júrmenler.

Amanlıq kútá dıqqat penen tırıláp jatıp, bul sóylesip turǵanlardıń mańǵıt biyleri, júdá sarsılıp sóylep turǵan Ubaydulla biydiń ózi ekenin tanıdı. Lekin, bas kótermeydi. Izden eki atlı jetkensoń, sóylesip turǵanlar bir bap penen júrip ketti.

"Ğayıp xan — Ğayıp jumbaq" — dep sıbırlandı Amanlıq. Bul bir jaǵınan onı oylandırdı, ekinshi jaǵınan xannıń aytqan qasımay gápiniń salmaǵın kemeytip, ishki debdiwin jeńilletkendey boldı. Er-turmandı qushaqlap túrgeldi.

2.

Juwmaqlawshı ahidnamaǵa ĩrisqul biydiń atı jazılmaǵanına qońırattıń jigitleri qızıp, shawqım shıǵarajaq bolǵanda:

— Sabırlılıq saqlań. Xańǵa xabarlasıp parqın bilemen, — dep olardı irikken ĩrisqul biydiń ózi. Sóytip wádesi boyınsha úlken urıwdıń biyine tán salmaqlı sher qádemler menen tikke xańǵa bardı. Jigitleri onıń xańǵa bir nárse degenin, xannıń bir gáp penen juwap bergenin sırtınan baqladı, wassalam. Olardıń ne deskeni túsiniksiz qaldı.

ĩrisqul biy xan menen sóylesti de, jigitlerine juwmaǵın aytpadı. Onıń tınıshlanganın kórip jigitleriniń kewilleri qarar taptı. "Kelisti shaması" dep bir-birin aldarqattı. Óytpese jáne bolmaydı, sırttan kelgen miymanlar bar. Pútkil el bolıp ádiwli istiń quwanışında júrgende jánjel kóteriw tek esiwaslardıń isi. Birewi gúdıbuzarlıq etse, pútkil qońırat urınıwınıń atına kúye jaǵıladı. Sonlıqtan olar bir-birin ańlıp, mereke buzıwına jol qoymadı. Al qaytısn olar kútá nasaz keyip penen qayttı. Biyleri bir-birine qarassa, súzisetuǵın qoshqarlarday oliyıstı. Aldın baslap baratırǵan ĩrisqul biydiń sál dúńki eńsesine tepki názerlerin taslap qabaq úyisedi, murın jıyırısadı, bayraqtan ozatuǵın attıń júwenin sol jazdırmay kiyatırǵanday, oǵan qamshı shoshaytıp tislenisedi. Bayqoshqar biy shıdamadı.

— Qońrattıń xanı, — dep dawısladı. Onıń dawısında qaǵıtıw belgisi bar edi. Írisqul biy atınıń júwenin tartıp irkildi: Ol sharshaǵan edi. Quw párindey appaq saqalın, samay shashların shań basıp tozańǵıǵan ǵarrılıǵına qaramay qıp-qızıl bolıp júretuǵın júzi jer kelbetine kirgen, kózleri suwlasqan, qabaǵı jabatuǵın bulıtay túnergen. Uı tırı monen:

— Ne demekshisen? — dedi.

Biydiń ashıwlı názeri jigitlerge álle-nárseni sezdirde, hámme tınıshlandı. Írisqul biy olardıń ne bilmekshi bolǵanın túsinip kiyatır edi.

— Qońrattıń atınan Saǵındıq bahadır bar, jetkilikli, — dedi hám atın jolǵa saldı.

Juwap hesh kimdi qanaatlandırmadı. Awılǵa aralasqan soń hár kim óz toparı menen únsiz tarqastı. Úlken biydiń aytqanının shıqpaytuǵın Súyindik biyge shekem Írisqul biyge burınǵıday "yaqshı, biz kettik" demedi, qalada qorjının aldırǵan bazarshıday úskini quyılıwı menen ketti.

Írisqul biy artına qaramasa da, hámmeniń keypinen habardar. Bárin ayaydı. Sebebi urıwdı súyiwdi, urıwdıń dańqın kóteriwdi olardıń sanasına sińdirgenlerdiń biri — ózi. Endi olarǵa shebekey úyretiwı — alǵa shapqan attıń quyrıǵına tas baylaw. Biraq buzılǵan wáde ushın xandı ayıpların da, Murat shayıqtı ayıpların da bilmeydi. Qalayda aqıbetin kútiw kerek. Aqırı xan óz awzınan "házir hák ashpa, narım... soń sóylesemiz" degen edi. Ol usı wádeni kútti.

Hápte ótti, dárek joq, on kún ótti, xan shaqırıtpaydı, ekinshi hápte tolǵan túni tań azanda, ol atın aytıp shaqırǵan shawqım menen oyandı. Dastıqtan asıǵıs bas kóterip tırlap edi, sırttan kelgen jaw dawısına usamaydı, óz jigitleriniń dawısı. Burınǵısınsha aybat shegip:

— Namazdan son keliń! — dep badabat qıldı.

— Dalaǵa shıǵıń! — dedi bir jas jigittiń dawısı. Írisqul biy onı tanımadı. Degen menen istiń jamanǵa ketkenin bilip júregi háwlirdi. Moynın belbewi menen qayta-qayta shandıp, saqlıq penen dalaǵa shıqtı:

— Elge jaw kelgennen aman ba?

— Jaw kelmese dárpenbeysizbe, qońrattıń xanı? — dep shanship sóyledi Bayqoshkar biy, — Biz mańıt awılına barıp japlarınıń saǵasın kómip qayttıq. Endi yabı awılına baratırmız. Malın aydaymız, shabamız. Maqul deseńiz basshılıq qılasız.

— Aqırı, biy ata, siziń atıńız — pútkil qońıratır atı, — dedi shıńkildek dawıslı bir jigit.

— Bul ne kópshik, bul ne máslik? — dedi Írisqul biy. Jáne, Baykoshqar biy sóyledi.

— Balalar durıs aytıp otır. Siz aytpasańız da Ğayıp xannan xabar alındı. Xan anıǵın ayttı. Qońıratır atın ahidnamaǵa jazdırmaǵan yabılar eken. Bári sum Murat shayıqtan bolǵan. Ğayıp xan Ubaydulla biydiń de teris gápi boldı depdi.

Uzaǵıraқта kiyatırǵan bes-altı atlı qórindi. Aldıńǵı atta otırǵan kishkene adam Súyindik biy edi. Írisqul biy oylanıp alıw maqsetinde hám olardan aqılǵa dáramat bolarma degen maqsette kiyatırǵanlardı kútiw kerekligin eskertip edi:

— Pikirińizdi ayta berińiz, olar menen oylasıǵan. Hámmeniki bir sóz, — dedi Esengeldi ákesiniń sózin quwatlap. Sonır arasında Súyindik biyler jaqınladı. Írisqul biydiń kastı-ǵárezi házirgi toptı tarqatıw edi. Oylap-oylap oy túbine jete almay, iynewge súyenip, alıslarǵa kóz jiberip turıp, erli qara ǵunandı minbey, jetelep ketip baratırǵan birewdi kózi shaldı.

— Anaw birewińiz de kelsin, — dedi Írisqul biy oylanıw púrsatın uzaytıw ushın.

Shetirekte turǵan jas jigitterdiń biri qıyquwlap "qayrıl, jolawshı!" dep qol bilǵadı.

Jolawshı qayırıldı. Bul Amanlıq edi. Amanlıq jetemen degenshe jıyılǵanlardıń biri jolawshınıń eldi sıylap, kóshe menen piyada baratırǵanın maqtanış etti.

— Ózgeler sıylaydı, óimizdi-óimiz ayaqqa basamız, — dep ekinshi birewi bánt bastı.

Jolawshı jaqınlap sálem bergende ǵana onıń Amanlıq ekenin jurt tanıdı, Írisqul biy sır bermedi.

— Mamanlardı uzatıp qaytısrıń ba? — dedi.

— Awa, biy ata.

— Júdá jaqsı bolǵan eken. Qalay, keyipleri jaqsı ketti me? Atları boldırmadı ma?

— Júdá jaqsı ketti, biy ata. Endi qayta beriń degen son qayttıq. Mınaw sorı qaynaǵan boldırıp joldaslarımnan izde qaldım. Minsem jıǵıladı. Zorǵa ayaq basıp kiyatır.

Házir ǵana "eldi ózgeler sıylaydı" dep maqtanǵan eki jigittiń mısı shıǵıp bir-birine qaradı. "Tutıp alıp, sabap qumardan shıǵamız" degendey im qaǵısıp, óz-ara kúlisti.

— Biziń Saǵındıqtıń atı qalay eken? — dedi Súyindiǵ biy.

— Bir ay ot-jem kórmese de moy bermestey etip baǵılǵan eken, jeti kúnge shekem bir tamshı ter shıǵarmadı, janiwar.

— Usılardı sorayıq dep shaqırǵan edik, jolıń bolsın,— dedi ırısqul biy oǵan.

Amanlıq ketti. Ol dawıs jitirim alısılǵan soń ırıs qul jıynalǵanlarǵa soraw qoydı.

— Jańaǵınıń kóterem atı kimge kerek?

Eki-úsh demge shekem juwap bolmay hámme tım-tırıs qaldı. Artbetten "ózine ardana bolsın" degen gúńkildi esitildi.

ırısqul biyge bul oń tústi.

— Házir báhár arıqshılıǵı. Jılqıǵa shekem kóterem. Semiz mal joq, tolı qap joq. Sol ushın meniń oyım, yabılardı gúzde, toyınǵan gezde, kútilmegende shabayıq. Sonda ósh alamız.

— Aldaysız, — dedi bir dawıs.

— Aldasam qayda ketemen? Barman ǵoy aldınıızda. Maǵan házirshe máwlet berinler. Ǵayıp xan menen sóylesip, bárin bilip qaytayın. Ol maqullasa, shabamız. Al, házirshe, úylerińizge tarqap xalıqqa egin ektirin. Suwıǵan temirdi eritiw ushın kórik qızbasa bolmaydı. Kórikti qızdıratuǵın kómir. Suwıǵan temir degenim biziń orıs patshası menen doslıǵımız. Kómir degenim biziń baylıǵınız. Qalǵan jaǵına pám jiberip túsine berin. Aqırı orıs patshası qarawına qosıp alǵan menen mańlayıńnan sıypamaydı. Gúlshele bala súymege jaqsı.

Jurt jáne lám-miymısız qaldı. Súyindik biy atın alǵa aydadı.

— Qońıratıń xanı durıs ayttı, — dedi ol. — Ǵayıp xanǵa ózi barıp qaytsın.

Seńge quyash nurı túskendey boldı, at ústinde siresip turǵanlar sál bosastı. Amanlıqtıń shın kewilden bergen juwabınan pántlengen shetki eki jigitti bul jerdiń waqıyasınan góre, oǵan tezirek jetiw hám sabaw qızıqsındırıp, kózden ǵayıp bolıp, dalańlıqtan jırǵılıqqa kirip baratırǵan Amanlıqtıń izinen qarasıp tur.

Birge kelgenlerdiń iyi bosasa baslaǵanı ushın Bayqoshkar biy de ırısqul biydiń qatallıǵın eslep waqıyanıń aldın alıwǵa tırıstı.

— Meyli, Qońıratıń xanı, — dedi ol, — Tarqaymız kúsh penen bolsa da, bir-eki urıwdı awızǵa qaratamız. Kúshliler menen sóytip bellesemiz. Lekin Qońırat namısın ayaqqa bastırmaymız.

— Bastırmaymız, — dedi ırısqul biydiń ózi de.

* * *

Ǵayıp xan — xan bolǵalı eldiń bıylǵı báhárdegidey awızbirshilik penen jámleskenin kórmegen edi. Bul ájayıp, tań qalarlıq birlikke hám quwandı, hám qorıqtı. Nege quwandı, nege qorıqtı, bul onıń jalǵız basınıń sırası — shimshıq bas júreginiń tórine shókken bir qumlı tas. Taw tasların" qaq bólip, ortasınan shóp kógertken báhár quyashı házirshe onıń júrek shóǵindisine ilaj ete almaydı, onıń eń jaqsı kóretuǵın úlken ulı — miyrasqorı Ubaydulla sultanǵa da sol júrek shóǵindisiniń eritpesi túsiniكلي emes. Soǵan qaramastan xannıń júregin biliw ushın ashıwlı ırısqul biy Jańakentke atlandı. Ádettegishe onıń kúshik oynatıp júrgeniniń ústine keldi. Biy qansha ashıwlı kelgen menen xandı kórip juwasıdı, qádimgisinshe sálem berdi. Xan sálemdi qabıl etti, lekin, baladay, kúshiklerge et tisletip oynap súyrewin toqtatpadı. Biy ózin basıp, xanǵa jumıs penen kelgenin, Mamanlar keterde "... soń sóylesemiz" degenin eskertti.

— Sonda-aq bári yabılardıń ılaysańı demedim be? Endi ne kerek? Awzıńa shaynap salatuǵın bala emesseń. Ǵarrı tóbetke mınaday etip et tisletpey-aq tisley beredi.

Biydiń keń mańlayı jıyırq-jıyırq bolıp, aǵarǵan qaslarınıń arasınan ter quyılıp, kózleriniń aǵı da, qarası da qap-qara bolıp ılaylanıp ketti. Kópten beri ishine shokken irińli lárzem, tiliniń ushına shıǵıp-qaytıp, shıǵıp-qaytıp turdı. Bul ózgeristi xan tez seze qoydı. Aldındaǵı júnles aq kúshiktiń basınan iyterip jiberip, júnles kishkene qolın biydiń iynine saldı:

— Qolıńızdı juwıń, — dedi júrek otı lawlap turǵan biy. Sóytti de keyin shegindi. — Yaqshı, xanımız, kettim! Sizge dárkar bolsa yabılardan ósh alıwǵa kettim!

— Maǵan emes, qońıratqa dárkar, — dep qaldı xan.

* * *

Írisqul biy Jańakent qalasınan shıǵıp ketkenshe belgili bir nársе oylaǵan emes, artına da burılǵan emes. Jol boylap basınıń ishinde "maǵan emes, qońıratqa dárkar" degen buyırıq tákirarlandı. Bunı Ğayıp xan emes, qońıratıń biyleri awız biriktirip aytıp turǵanday seziledi. Oǵan qosımsha qulaǵına "Qońırat namısın ayaqqa bastırmaymız" degen saza kelgendey boladı. Joldıń yabı menen óz awılına bólinetuǵın bándirgisine jetip, lappa irkildi. Shep qolınıń iri alaqańı jelkesinde...

3.

Quwanışlar ele basılǵan joq. Qońsı-qobalar awıl arasında shoǵırtpaqlanıp, padashılar menen shopanlar dúzde, jaylawlarda jıynalısqı, biyler, bahadırlar úlken otawlardıń tór-qaptallarında jambaslap áńgime quradı. Bas sóz — Maman. Hár biriniń kewli ál-aspana. Maman aspandaǵı juldızlardı jıyp ákelip, hár kimge bir etekten úlestirip, "mine xalqım, sizlerge bazarlıq" deytuǵında-aq, gápler kóterińki, kókirekleri yoshlı.

Sonnan sońǵı áńgime Amanlıqtıń atqa mingeni, úylenip shańıraq bolǵanı haqqında. Haqıyqatında da bul bir jurt tańlanganday waqıya edi. Kóp jıllardan beri usınday qúılmegen jańalıq júz bergen emes. Oylap qaraǵanǵa hám tań, hám quwanışlı hádiyse. Keshe ǵana jalǵız qarındasınıń qolınan jetelep, pútkil bedeni ashılıp, úyme-úy tentirep júrgen jetim búginligine etegin japtı, atqa mindi, ol da az bolıp, pútkil tabın urıwınıń aqıllı biyi Ayǵaranıń arzuwlı sulıw qızına úylendi.

Aqbiyday aqıllı shıqtı. Bay qızlarına tán minezde shekshiymeydi. Amanlıqtıń otawı hám mal-dáskesi joqlıǵın kisige bildirmeydi, ilashıqtıń átirapı mintazday, til menen jalap alǵanday tazalanıp qaldı. Eldi shını menen húrmetleydi, jası úlkeniniń de, jası kishiniń de aldınan kese ótpeydi, awır sózi, qattı dawısı joq, bir biyazar kelinshek. Końsı-qobalardıń, awıl hayal-qızlarınıń keypine qarap toydan soń hasıl-jipek kiyimlerin sheship, góne-kóksiler kiydi. Xızmetker kútpay-aq otın-shópke ózi aynalıp ketti. Murat shayıq enshige eki qozı bergen edi, solardı jetelep baǵadı. Úydegi dıqqatı biykeshi — Almagúlde, óziniń bar sulıwlıǵın, adamgershiliktiń ózi biletuǵın úlgielerin, oǵan bergisi keledi. Onıń jetim balalar menen bolıp, dúz balası minezin de óskenin esapqa alıp, qattı

heshteńe aytpaydı, álpayımlıq penen qasında otırǵızıp, basın juwdıradı, miyızdey qara qalıń shashların sıypalap, óziniń múyız taraǵı menen taraydı, hár kúni hár muqamǵa dóndirip óredi: sebet burım, mayda burım, qos burım, taq burım. Almagúldiń shashları ele qısqa, tek jelkesin ǵana jabadı. Mayda burımlardıń oǵan jarasatuǵını sonshelli, Almagúl kóriklenip ketti. Gúlshe júzi aǵarıp, qıyılǵanday qoyıw qara qasları úyilip, teben kirpikleri ortasında kese kózleri oynaqshıp, bazda uwdar-duwdarlanatuǵın shashları jilt-jilt etkende, hár kim, — "meniń qızım bolsa eken" degendey shıraylandı. Ol jeńgeli emes, analı bolǵanday. Jeńgesiniń gúmıstey sıńırılǵan názik dawıslarına eliklep gáp aytadı, bul sózge Aqbiydaydıń ózi túwe qaptaldan tırılǵan tas bawırdıń da kewli eljireydi, jáne esitkisi keledi. Ózgeler taza kelinniń usı isleri ushın da jaqsı kórip, gáp qılıadı, hátteki, ótken toyda eki el biyleriniń qız alısıp-qız berisiw jónindegi jaqsı kelisimlerin esitken bazı bir kempirler arnawlı kelip, balalarına kelin qılǵanday qanday sińlileri barlıǵın sorap keletuǵın boldı. Aqbiyday bunday jaǵdayda hár qashanǵıdan kewillenedi, kewillense, ol hár qashanǵısınan sulıw, júdá ıqlas penen ańqawlanıp gáp tırılǵanda, qaymaqtay juqa erni sál salbırıp, dizgen marjanday appaq tisleri kórinip, sútke juwǵan qızıl almaday júzindegi kúlegish shuqırları oyılıp, kózleri kúlimlegende, gáp aytıp otırǵan kempirlerge shekem "óyppey!" dep saladı. Aqbiydayǵa kóringen kempir "ene", kóringen ǵarrı "ata". Sóylep otırǵan kempirdiń "óyppeyiniń" sebebin túsingenlikten, qısqındırmayın deyme, usı gezde ǵana bir jaǵın dálkekke alǵan bolıp, júdá minayım juwap qaytaradı: qazaqta qız kóp, ene, balańız mallı bolmasa da jigerli bolsın. Túbinde, el aǵaları tatiw bolsın.

Kelgen kempir juwapqa ırza bolıp, alǵıs aytıp ketedi.

Aqbiyday eldiń usınday jaqsılıq keypin soramay-aq túsinip, awlaǵında jaǵasına túpirinedi:

— Elge baqıt qaraǵan jılı kelippen, alla, óziń baxıtlı qıl.

Mamanlardı uzatıwshılardıń aldı kele baslaǵanda Aqbiyday da, Almagúl de, Amanlıqtı kútpedi. Sebebi ol hámmeden de alısqa joldas bolıp, armanıraaq uzatıwı kerek. Yarım ay ótti. Awıldıń barlıq jigitleri túwel kelip boldı, ol ele joq. Birge ketiwi múmkin emes, jurttıń aytıwına qaraǵanda, ketkenler tek sanawlı adamlar. Jolǵa shıqqan soń Maman alıp ketken dewge, taǵı múmkin emes, onday oyı bolǵanda awlaǵında bir

eskertip ketpes pe edi. Kúnde-kúnde jolǵa qaraw menen kelinshegi de, qarındası da azıp, úmitleri úzile baslaǵanda, Amanlıq payda boldı. Atı da, ózi de silinip, súyeklerine taqalǵan. Bul bir ǵana jol azabına usamaydı. Aqbiydaydıń kózleri apalaqlap qorqıp ketti. Almagúl shıdamay soradı:

— Ájaǵa, awırdıń ba?

— Joq, — dedi Amanlıq qısqa. Sóytti de qaptal bettegi teri tósektiń ústine sulap jattı.

Degen menen kókireginde bir sırlı ándiyshe saqlanıp qalǵanı ekewine de ayan boldı, soray almadı.

Amanlıq oyılı kózleri menen ılashıqtıń ishki tazalıǵına, nart toǵay taldan soǵılǵan shaldıwardıń qurımsız, tap búgin shawıp ákelgendey etip juwılǵanına, balalar menen kelse shańǵıtıp jatatuǵın edenniń sıbalǵanına, taza oshaq salınıp, aylanasına alaqsınlar qaǵılǵanına júdá kewillilik penen qarap jatırǵan menen, kewil ándiysheleleri parasat bermeydi. Oylandırıwda. Ayırıqsha, xan menen ushırasqandaǵı, onıń záhárli patas gápi. Ele hám jaqsı, Aqbiydayı pák shıqtı. Bolmasa, bolmasa, ómir-ómirinshe janına túsken jegi bolar edi, sol gápler. Sonday gáplerdi han túwe, jay adam tiline basar ma? Kimge shaǵınıwǵa boladı? Pátıwasız xannıń ústinen tek qudayǵa shaǵınasań, basqa ilaj bar ma? Amanlıq túwe, bir kálata urıwdıń basshısı Ubaydulla biydiń anaw nalısı. Ol da halsız, dimarsız. Kúshi bolǵanda "aǵa" dep izine ergen atqosshı biylerine sır aldırıp, zerde tógerme edi? Onıki de qara basınıń ǵamı. Óziniń ishki debdiwin bosatqanı kimge payda? Sonnan joldasları shın dos bolsa jaqsı al, kewli buzıq quyańqısı bolsa she? Xańa jetkeredi, onnan sońǵı kúni ne boladı onıń?... Áy, sorlı Amanlıq, sen de jurttıń sırtınan sayıp tásele bergendey ne aqıl, ne kúsh bar? Óz tesigińdi pite, óz awzırıńnıń qıysıǵın dúze. Aqlıń bolǵanda qonırat jygitlerinen tayaq jer me ediń? "At boldırǵan demey, elińizge húrmet ushın kósheńizden piyada baratırman" degende ne bále bar? Haq kókireklikte mańlaydıń qasqası ekendn túsınbey júrip bilgishsineseń... Ǵayıp xandiki durıs. Jumbaqlıq tek xańa emes, hámme insańǵa miyasar Óytpeseń, mańlayıńnıń tórt eli qarası bar".

Amanlıq usınday kıyallar menen qozǵalmay, uzaq gúrsinip jatıp, ishki ándiyshelelerin hesh kimge aqtarmawǵa qarar etti. "Kimgе aqtaraman? Kim bólisedi? Aqbiydayım ba? Almagúlim be? Esitse, olarǵa da jeńil

túspeydi. Xańǵa kimniń dadı bar? Ubaydulla biydiń qıyalın birewge aytıw — quyańqılıq. Qońıratlı eki jigittin tutıp urǵanın aytqan menen kim ósh alısadı? Bektemirler me? Joq, joq eki qayraqtı bir-birine dúgıstiriw — ot shıǵarıw. Ot birewdiń betin sharpydı. Adam qewliniń jumbaq bolıwı durıs..."

Ol usı sheshimge kelip bir gúrsindi. Shıdamay ılashıqtın ishin jáne sholıdı. Oń qaptalǵa tutilǵan shiyge súyewli bir qısım qızıl shıbıqtı kórdi. Narttan shabılǵan. Sipse emes. Buwılmaǵan. Qatara jayıp qoyıptı, Qızıqsındı. Kelinshegi dalaǵa shıǵıp ketkende, Almagúlden soradı:

— Anaw ne shıbıqlar, janım?

Almagúldiń gúlshe júzi qızarıp, aytarın da, aytpasın da bilmey, azǵana gidirdi biraq jalǵız aǵası aldında bir nárseni qıpsalap kórmegen jan irasınan keldi.

— Kishem ákelip qoyıptı, ájaǵa.

— Ne ushın?

— Ájaǵańnıń nabada ashıwı kelip, urǵısı kelse, shıbıq tappay qolı awıradı, dep, ákelip qoyıptı.

Amanlıqtıń eziwinde kúlki payda bıldı. Baǵanadan bergi oyları birotala esten shıǵıp, ashılıstı. Bir dáste otın menen kirgen kelinshek eriniń kewilli jadrap otırǵanın kórip quwandı.

— Begim, bir nárese sorasam, juwap bererme ekenseń? — dedi.

— Jurt quwanışlı, begim. Júregim birazın sezedi. Sol quwanıştıń tıp-dáregin óz awzıńnan esitsew bolarmeken degenim goy, begim?

— Bári, jaqsılıq, shabazım. Maman biy pútkil xalıqtıń úmitin orıs patshasına áketti. Ata-babanıń batıl bolǵan súrdewin qaytalap gúzar qılıwǵa ketti. Jurttaǵı sonıń shadlıǵı, sonıń quwanışı.

— Begim, sonda nege azdıń?

— Jol azabı.

— Gúrsinbewińdi soranaman, begim, — dedi Aqbiyday. — Adam balası gúrsiniw menen, nalınıw menen baxıtlı bolǵanda, dúnyada baxıtsız adam bolmas edi.

Kelinsheginin aqıllılıǵın burın biletuǵın Amanlıq dimarlanǵanday boldı, tikeydi. Son Aqbiydaydıń ótinishi boyınsha qozılardıń birewin soyıw ushın dalaǵa shıqtı.

* * *

Jol azabın kóp shegip, óldim-azarda ilashıǵına jetken Amanlıq azanda ózin qustay sezdi. Sirá hesh qıyınlıq kórmegendey. Esikten shıǵıp ilashıǵına arqasın berip, awıl kórkine qarap edi, átirap gúllep ketkendey kórindi. Artına, nart toǵay taldan soǵılǵan ilashıǵına qarap edi, ol usı awılдаǵı eń gózzal, en mehrli otaw sıyaqlandı. "Bul dúnyada lázzet bar eken ǵoy" degen oy basına sıp etip, burın ózinde bolmaǵan naz benen kerildi. Murat shayıqtıń otawı tárepke kóz jiberdi, kirgen shıqqan adam joq. Áliy biydiń úybetine burılıp edi, eki diyxannıń eki kos ógizdi tirkep, günde súyretip baratırǵanın kórdi. Áh, men de sonday ógizli bolsam edi!" dep turdı ózynshe. Ókinse de, ásigе kettim be degen qıyal menen alaqańnı eki kózine bastı. "Áy, alla búginińdi kóp kóre kórme?" dedi.

Izbasar bahadırlardıń úyi tamangá qarap edi, onıń at ertlep atırǵanın qórdi. "Qońıratlardıń buzıq qıyalınan seziklendi me eken? — dep biraz qarap turdı da, basın qasıdı. — Qońıratlardıń sum qıyalları jóninde shayıqka, Izbasar bahadırlarǵa qulaq qaǵıs etsem be eken, joq pa?... Aytıw — otqa tamızıq salıw. Kerek emes, kerek emes!..."

Ol usılayınsha ádewir turdı. Quyashqa qaradı. Aspan girshiksiz edi, báhár quyash kózlerin qamastıradı. Biyshara ol, qay waqıtta óz ilashıǵına jawırının qaratıp quyashqa erkin qaraǵan? Kózleriniń quyash penen soqlıǵısqanına quwanishtan uyalǵanday arqaǵa burılıp, taw etegine názer tasladı. Házir ǵana quyashqa qamaskan kózleri taw etegindegi Bektemirlerdiń qosın kórmedi. Amanlıq ózin zorlamadı, jáne Murat shayıqtıń otawı tamangá burıldı. "Barıp sálem beriw kerek" dep alǵa qádem qoya bergeni, ishten Almagúl shıqtı.

— Ájaǵa, qayda?

— Shayıq atama sálem berejaq edim.

— Bektemirler ókpelep júrmese...

— Nege?

Ájaǵasınıń bul sorawı Almagúlge júdá tań kórindi.

— Haw ájaǵa! — dep saldı.

Amanlıq endi túsindi.

Gáp-sózsiz Bektemirlerdiń qosına qaray adımladı. Jarı jolǵa jetpey-aq bir qaptalında oqırangán at sestin esitip burılǵanı, Murat shayıqtı kórdi. Juwırıp aldın keselep, sálem berdi.

- Qashan keldiń?
- Aqsham, shayıq ata.
- Mamanlar aman esen ketti me?
- Ketti, shayıq aǵa, márdana ketti.
- Házir izińe qayt, juwın. Úyge bar.

Amanlıq ǵırıra izine qayttı. Qaytadan juwındı, súrtindi. Onnan soń da ózine-ózi isenbey qarındasın aldına qoyıp bet-awzında kir qorń qalǵan-kalmaǵanın soradı. Aqbiyday onıń jaman qılqasına jabısqań úpelek, ılay daqların tili menen jalǵanday qılıp artıp shıqtı.

Onıń sonsha tazalaǵanı, asıqqanı bir pul boldı. Murat shlayıq bir jaqtan sharshap qaytqań eken, uyqıǵa jatıptı, oyata almay pesinge shekem otırdı. Shayıq pesin namazınan dáret alıwǵa shıqqanda ǵana Amanlıqtıń esik aldındaǵı jıńǵıl qostıń sayasında qara jerde otırǵanın kórdi.

— Amanlıq endi esińde bolsın. Sen qaraqalpaqlardıń "ortadarmıyan shańaraǵı" boldıń. Tuwrı Eshniyaz axunǵa bar. Meni jiberdi du. "Hayal alǵan adamnıń — jańa shańıraq bolǵan adamnıń qalay júrip-turıwın úyretedi.

Shayıq úyine kirip ketti.

"Ortadármiyan" degen sóz Amanlıqtı hám quwanttı ham muńayttı. Quwanışı — adam qatarına sanalıp Eshniyaz axunnıń tárbiyasında boladı, muńayǵanı — endi Bektemirler menen ashılısıp aralasıw, erkinlik joq. Eshniyaz axun ne buyırsa, onı islep júre beredi. Degen menen "ortadármiyan" shańıraq degen sózdiń quwanışı bastı. Úyine kelip barlıq zatın kózden ótkerdi. Eki kiyiz, shoyın qazan, bir qatar ústi kiyim. Bári de Aqbiydaydıń ákelgeni. Onnan basqa ne bar? Tiri bir qozı. Barlıq shańaraqlardı kóz aldına keltirip, solardıń biri bolǵanına júregi sháwkildededi. Jol-jónekey Murat shayıqtıń atqosshısı Seydulla dáwdikine kirip shıqtı. Onıń da Amanlıqtan artıq úyi-jayı joq, malı joq. Kerisinshe balaları kóp. Qóptıń biri bolıw jaqsı!

Ol Eshniyaz axundı úyinen emes, ózindey "orta dármiyanlarǵa" biyday ańız ushın háremlik sheńgel shaptırıp atırǵan jerinen taptı. Axun bunı tıńlap bolıp, kelgenine bárekellá ayttı da, shabılǵan sheńgellerdi páttelewge saldı.

4.

Bıylıǵı báhardıń ótken báhárlerden ózgesheligi "urdı, urladı, "óltirdi" degen sózler tillerge kóp basılmadı. Báhardıń baslanıwına ırza jurtshılıq ómir súriwdiń ǵalmaǵalına jalpılamay kiristi: kim egin ekti, kim jaylawǵa mal shıǵarıp, mal kókletti, tólletti, jetim-jesirlerge de jumıs tabılıp, tamaǵı ushın mal-dáskelilerdiń gúmirashılıǵına aralasıp kún kóris jolın taptı. Hámmeniń is penen bántligi urıwlar, awıllar arasında adamlardıń pariqsız qatnaw aǵıslarına waqıtsha tıym salıp, jollardı, soqpaqlardı alaǵatlaw bolsa da, shóp bastı. Bul jaǵday eldiń bir birewge mehrin joǵaltpadı, kerisinshe, bir-birewdi bir máwsim kóre almaw — júz tanıslandıń da óz-ara saǵınışların arttırdı.

Dáwletbay biy egislerin aralap kelip, qara úyiniń kóleńkesine tósek saldırıp, kishi hayalı Sháriypaǵa ayaqların qıstırıp biyik dastıqta jatır edi, issida atın ayamay arqa betten quldıratın shawıp kiyatırǵan birewdi kórdi.

— Tınıshlıq kózikti, ishke kir, hayal.

Kózlerin sál súzip qaraytuǵın aq bozlaq kelinshek uwdır-juwdır naz benen tikeyip úyine kirdi. Biy ashıwlı tislendi:

— Tınısh, náletiy!

Hayal tınıshlangan gezde atlı jetip, at üstinen biyge sálem berdi.

— Paraxatshılıq pa?

— Ubaydulla biy kóship atır. Meni hayalı jiberdi, Sizdi kelsin dedi. Imkaniyatı bolsa toqtatsın, elden ayırmasın dedi.

Ubaydulla biy menen Dáwletbay biy ekewiniń bajalıǵı da bar edi. Sırttaǵı xabardı esitip Sháriypa juwırıp-aq. shıqtı!

— Ne dedińiz?

Sháriypa atlınıń shabısınan jawdıń xabarın aytıp kiyatır ma dep qorqıp árebek-sırǵaların sıyıra sala, betine kúye jaǵıp ta úlgergen eken. Shabarman onı túsinbey, bul sulıw tuqımlardıń kóriksiz bolıp qalǵanına tańlana qaradı.

— Kirseńá, betińdi juwsańá! — dep jekirindi eri. Hayalı jırnsız keyin básti.

Dáwletbay biy esiginiń aldındaǵı qosqa qarap turıp:

— Omar, attı ákel! — dep buyırdı.

Qostan ishi duwtarday tartılğan arıq jigit shıqtı. At úydiń batısında otlap júr edi, ishke qayta kirip kisenniń giltin sıńǵırlatıwı menen solay qarap burılıp ketti.

— Yapırmay, ol nege kóshken? — dep tákírarlay berdi biy. Bul sorawına hesh kimnen, hátte shabarmannan da juwap kútpedi. "Nege kóshken? Kimnen zorlıq kórgen?", — deydi qayta-qayta. Hám óz sorawına ózi juwap izledi.

Ubaydulla biydi kórmegenine tek eki ay. Demniń arasında kóshiw pikiri qalay payda bolǵan? "Kimgе ókpelegen? Maǵan ba?" Ol Ubaydulla biy menen sońǵı saparǵı ushırasqanın tolıq kóz aldına qeltirdi.

Mamanlardı Peterburgqa uzatıp kiyatırǵanda sol quwanışlı waqıyaǵa Ubaydulla biydiń qalay baha bergeni esinde. Ol:

— Báhárdiń baslanıwı quwanışlı, Dáwletbay jora, — dep basladı. — Jaqsılıq boladı, parahatshılıq boladı. Sebebi doslar biz benen birge iyin tiresiwdi qáleydi eken. Qálegenі emes pe, saltanatımızǵa qansha jerden mehman jıynaldı.. Súyek berip súyek alısıw qanday jaqsı. Ayǵara biydiń qızın elge kelin qılıp, kóp qazaqtı elge márgiya menen tarttıq. Mamanniń aqılı ma, Murat shayıqtıki me, ya Amanlıq jetimdiki me? Bári bir, jaqsı boldı. Sedet kerey degeni keterinde maǵan, awılınnıń jigitlerin jiber, qız mingestirip jiberemen, qudamdallasayıq dep ketti. Wáde berdim. Egisti egip bolǵan soń jiberemen dedim. Durıs emes pe, jora? Aqırı, egin egip alayıq. Qazaq qudalarımız etin tapsa, gúrtigi bizden, bir qazan asamız.

Usı gápinde alaǵulalıq bar ma? Shının ayttı. Sonda Dáwletbay biy ne dedi? Zeynine tiydi me? Joq. Quwatladı. "Biz qıtaylar tabınlarǵa qız beretuǵın boldıq. Mırzabek jigitleri menen gúzde keletuǵın boldı" dep Mırzabek biy menen bolǵan áńgimesin búkpey ayttı. Dáwletbay biydiń úyi jolǵa jaqın bolǵanı ushın ekewi birge qayırılǵan edi. Kútiwde kemshilik boldı ma? Joq. Dáwletbay biydiń úsh xızmetkeri miymanniń aldına teńnen juwırıp, birewi atın jılawladı, ekewi biydi attan-qushaqlap aldı, ayaqların jerge tiygizbey birotala qara úyge kirgizip, tósewli kiyizdiń üstine otırǵızdı. Buǵan Ubaydulla biydiń kewli boldı:

— 3aman jaqsılıqqa dónip baratır, ayaqlar jer basıwdan qaldı, — dep kúldi.

Usınnan keyin ne boldı? Kewildegidey kútildi. Qoy gellesi qoyıldı. Yarım jolǵa shekem uzatıp salındı. Ayrılar da olar mınaǵan kelisti: "Maman

jaqsı xabar menen kelgende el qurǵın bolsın. Kóp qılıp egin egeyik. Qıdırmayıq Amanlıǵı bolsa bir birewdiń mazasın almayıq." Bul pikirdi Dáwletbay biy baslaǵan menen ol "ishimdeginini taptıń jora" dedi. Endi ne? Eldi taslap ketetuǵın jamanlıq xabardıń aldın-ala nege xabar etpegen?

Dáwletbay biy óz sorawına ózi juwap beriwge bosqa talpındı. Juwap taba almadı. Atlandı.

Jol boyınsha shabarmannan sorawǵa májbúr boldı. Onıń aytıwınsha, Ubaydulla biydi bir jola Ğayıp xan shaqırtadı. Biy júdá narazı bolıp qaytıadı. Onıń ústine qońıratlardan azǵana dákki kórgen. Dákkisi sol — qońıratlar saǵada bolǵanı ushın jabın kóme bergen. Suw áspeginen qutqarmaǵan. Kelisim menen suw sorap barǵanda, Bayqoshqar biy "Yabılardı qarsı biziń tárepimizde bolsańız suw ishesiz" depti. Ne ushın olay? Sondaǵı maqsetleri ne? Bul jóninde heshteńe túsindirmegen. Írisqul biyge barǵan eken. "Awırıw" dep esigindegiler xabarlastırmaptı. Súyindik biy Bayqoshqar biydiń sózin jónlepti. "Shártke kónbeseńız yabılardan suw sorań" depti. Sonnan soń Ubaydwlla biy awıldı taslap bir jaqqa bir ay biydárek qonıs kórip qaytıptı. Uriwdıń ğarrıları táwelle qılsa da kónbegen... "Bunday qısqı — jaman qısqı" dep Dáwletbay biy joldasına esittirmey gúbirlendi, "Qońsını gewleme kóshiresen degen usı... Mańǵıtlar bulkárada az. Endi kóp jaǵına qosılıp birotala jawlasıwǵa shıǵayın degeni. Sorlı eldiń mushlasıwları ada bolmadı..."

Ubaydulla biy judá asıqtırǵan eken. Dáwletbay. biyler diydilegen waqıtta úlgeri almadı. Kóshtiń aldınan shıqtı Kóshti baslaǵan eki nar da Ubaydulla biydiń jaqın-juwıqları. Izinde jigirmalaǵan atqa, otızlaǵan eshekke júkler arılǵan. Mańǵıt awılınıń yarımı dizilisip kóship baratır.

Dáwletbay biy olardı irkiw múmkin emesligin sezse de, Ubaydulla biydi izledi. Ol qádimgi melle atına minip, padashılar menen birge bir qaptalda mallardı aydap kiyatır eken. Ózine kóbirek tán ádeti boyınsha suwıqlaw sálemlesti. Azǵana sóylesti. Dáwletbay biy ne aytarın bilmey:

— Íras kóshkeniń be? — dedi.

— Ótirik úy buzıla ma? — dedi Ubaydulla biy astarlı kúlki menen.

Dáwletbay biy shıdamay onıń kimge ókpele ekenin sorap edi, Ubaydulla biy aytıwdı kálemedi.

— Aspannıń astı keń. Qayda júrsek te qudanıń bólgen ırısqsın shópshemiz, — dedi.

— Aldın-ala eskertkende kóshińe járdem berer edik.

— Iske qumbıl adamnıń qolın suwıtıwǵa bola ma?

— Men táwelleshilik etpekshi edim.

— Sóziń sinadı. Ókpeleymen...

— Áy, Ómirzaq, mallardı shashpay aydańlar! Nege irkildińiz? — dep Ubaydulla biy atın qamshılap, ásten jayılp baratırǵan mallardıń izgilerin qamshılap-qamshılap, hámmege tezlik pát endirip qaytıp keldi. — Solay, Dáwletbay biy. Óziń bileseń, jalǵız ulımnıń jılaǵanın kórmeyin de, kúymeyin de. Bále-qadaldan awlaq bolayın. Anaw ladanlardıń jáne bosańlatqanına qarashı.

— Elden ayrılıw ańsat pa? Qońıratlardıń qısqısın xanǵa aytpadıń ba?

— Xan emes pe, sonı dóretip otırǵan? Joq, arızılım, bálkim olay emesti. Hesh kimgе ókpem joq. Tınıshlıq kerek. Mamanlar jaqsılıq ákelse, el dúziwlense kelemiz. Biraq biz, mańǵıtlar, ushın olardı kútiwden payda kórinbeydi.

Arasında adamımız joq. Sizlerdiń Sher jasawılıńız bar. Qıyın. Az bolıw qıyın. Kúshlilerden awlaǵıraq bolǵan jaqsı. Biri ekinshisine awız salsa, ayaǵınıń astında ázzini jenshedi.

Ubaydulla biydiń áwelgi pátinen bul quraqım da sóylesiw múmkin emes edi, kem-kem ashılısıp juwasıdı. Kógis júzi quwarıp, kózlerine kúl shashılǵanday betiniń nuri qashtı. Melle at ıssıda sonaǵa shıdamay, sipse quyırǵı menen eki janbasın bárhá sabalap baratır.

— Sóytse de ókpeńniń túyirin aytıp ketpeyseń be?

Ubaydulla biy esitpegensidi. Jáne atın qamshılap Ómirzaq degen jigittiń qasına barıp bir nárselerdi tez-tez aytıp, qaytıp keldi. Júris áwelgiden tezletildi. Soraw juwapsız qaldı. Endi soraw beriw túwe, birge júriwdiń qolaysızlıǵı sezile basladı.

Toǵay arasınıń qapırǵı atlardı da, iyelerin de terletti. Biri "kala ber" dey almaydı, ekinshisi "qalaman" dey almadı. Shıǵırǵan ıssıda júris namazlıgerge shekem dawam etti. Aqır sońı Ubaydulla biy sóyledi:

— Biz joǵa házirlengenbiz, arızılım, jaramassań, qala ber. Xosh bol. Olay bulay is bolıp kórise almasaq ırza bol.

Dáwletbay biyge qalıw da, júriw de awır kórinde. Kún batqansha birge júrip, yabı awılınıń tusına kelgende xoshlastı. Tuwrı Murat shayıqtıń úyine

qayırıldı. Shayıq úyinde eken. Shaqırtıwsız biymezgil kelgen biydi erkin sóyletti. Júzinde ıza qaynap tırlap otırǵan shayıq gúrsindi.

— Ağash shaqasınan ğoy qurtılmaydı, biraq ózegine qurt tússe jaman, áziyim.

Ol qońırat urıwınır yabılǵa alakózlighi kúsheyip ketkenlighi jóninde esitken edi, sonda da Dáwletbay biydiń aldında qońıratlarǵa til tiygizbedi.

— Ubaydulla biy uájleseyin dep barganda ırısqul biy ırastan awırǵan, — dedi gáptiń jáne bir aralaspasında, bolǵanı. Olda da ishki debdiwin jeńilletiw maqsetinde, elespesiz qılıńqırıp, iyni kelmegen jerde-aq aytıp jiberdi. Dáwletbay onır mánisin shuqlastırmadı.

Azanda shayıqtıń ózi qonaǵın uzatpaqshı bolıp atlanıp atırǵanda, Amanlıq payda boldı. Azǵın. Burınǵıday azǵana bolsa da órlik joq, júdá juwas. Tutqınǵa túskenдей óli shıray enip qalıptı. Kózleri júdá keńeyip, kirpikleri lámlengen.

— Taza shańıraq ańsat emes, — dep qoydı shayıq Dáwletbay biyge kóz qısıp. Biy kúldi. Amanlıqtıń qalıń erinleri túriliپ, tek kózabaǵa ırjıydı.

— Eshniyaz axunnıń zeynine tiymey júrsen be?

— Tiymedim, shayıq ata. Qayın atamız shaqırtqan eken, axun atamız sizden ruxsat sorawdı ılayıq taptı.

— Esittim. Barıp qaytıńlar. Biraq, abayla. Biziń bir shańaraǵımız esabınan olardıń bir shańaraǵı artatuǵın bolmasın.

Bul gáptiń mánisin Amanlıq uqtı. Shayıqtıń keńesin kókiregine yad toqıytuǵının aytıp iyildi...

5.

— Ğarrı qoshqar jol bermese, ya ózi baslamasa, jayılajaq padaǵa onnan jaman ne bar?

— Urlıq qılıwdı árman etken adam áwele óz qorasınan urlap kóredi. Siz de sóytppekshimisiz, Ba-ay-qosh-qa-ar biy!!? — dedi ırısqul biy tislenip.

Egisti tamamlap kolları bosaǵannan soń qońırat biyleri arasında qaytadan háwij alǵan tarıs jáne usılayınsha pát aldı.

Bayqoshqar biylerge Ğayıp xannan astırtın adam kelip, ırısqul biyge xannıń paydalı keńes etkenin, izi tım-tırısılıǵın, Murat shayıqlar qońıratlarǵa topılıs qılıw ushın bildirmey tayarlıq kórip atırǵanın aytıp

ketken edi. Sonlıqtan ba, Bayqoshkar biydiń bul saparı tárepdarları xár qashanǵıdan da kóp, tek Súyindik biy joq, onıń ornına inisi Shamurat biy otırıptı, dápeń Alif Qarabay Qara bahadır bar. Bárinıń maqseti bir sıyaqlı. Írisqul biydi sóyletejaq emes "Qońrattı ayaqqa bastırmaymız" degen óz antın esine sala beredi. Alarısadı. Olıysadı.

Ǵayıp xan menen xabarlasıp, onnan órt ushın tamızıq alıp shıqqalı aqılın keleńlep, bir jóńkili qıla almaǵan Írisqul biy úyinen shıqpay jatıp, kóz aldına keltirmegen hádiyesi joq. Murat shayıq, Orazan batırlar menen qashannan baslap dos, tabaqlas boldı. Qay waqıtta, qalay hám neniń ústinde arazlastı? Qalay kelisildi? Ne ushın kelisildi? Qayaǵınan kóbirek keshirim boldı? Bárin, bárin aql tárezesine saldı, oy túbine jete almay, sarsılıw menen bir ayǵa shamalas jattı. Kelgen adamlarǵa da xabarlaspadı. Diyhanlarına, padashı, shopanlarına ulı Tórequl arqalı tártip berip jattı. Eń aqırında Murat shayıq penen Mamanda basqa sumlıq joqlıǵına isendi. "Ǵayıp xan jurtqa pázne basıp, urıwları talastırmasa, elge iyelik ete almaydı" degen juwmaqqa keldi. Bul juwmaǵın aytqan menen hesh qaysısı túsingisi kelmeytuǵın bolǵanı ushın, bárin ishinde saqlap baqtı. Bul onı boldırttı. Burınnan da sál eńkeyińkiregen jawırını jáne búgilińkirep, quw párindey appaq saqalı ter menen gúńkirtlendi, qızıl júzi andızday boldı.

— Awılına páteńki keltirip, óz shaqamız Ubaydulla biydi kóshirdińiz, endi jurtına qaysıńızdıń óligińiz qoyılmaqshı?! — dedi Írisqul biy záhárli.

Asıp-tasıp, gá boyı menen, gá oyı menen útemlik súrip otırǵan biyler awızların ashpay, jer menen jeksen bolıp qaldı. Hesh kim sóylewge sóz, dálillesiwge dálil tappadı.

Írisqul biydin, ishi-bawırı laplap, dalaǵa shıqtı. Quyash batıwǵa meyillesken, qan qızıl bolıp batajaq. Írisqul biy talay-talay qan tógispeniń guwası. Sonlıqtan qan túsles zat kórse, dárriw qaymıǵıp keter, óz urıwında bir hayaldıń ya qızdıń aqtı qızılǵa boyaǵanın kórse, jazalatar edi. Batıp baratırǵan quyashtıń kanǵa súńgip baratırǵanın kórip ishtegilerdiń dalaǵa shıǵıwın talap etti.

— Kórdińizbe? Sizlerdey ladanlar tuwısqanlarınan qan aǵızǵan. Saǵımına quyash batıp baratır.

Ol usını ayttı da, juwap kútpesten betine qolın tutıp, keyin shegine bergeni, jaqınlap qalǵan biytanıń úsh atlını kórdi.

Biydárek kisilerdiń kózinshe ózleriniń awızbirshiligin kórsetiw maqsetinde shoqlanıp turǵan biylerdiń jas kishileri olardıń atların jılawladı.

Qızıl rápiyda betli, qara murtları eki eziwinde turǵan, awız kemedey, kesesine ósken birewi qamshısınıń bawın shunatayına ildirip, taltańlap basıwı menen Írisqul biyge sálem berip, qol alıstı. Ol úshewdiń basshısı bolsa kerek, qalǵan eki joldası da, ol qalay júrip kelgen bolsa, solay júrip kelip, onıń dawısına usatıp dawısların sozıp, sálem beristi hám ol kimniń qolınan alsa, tek solardıń qollarınan alıp shıqtı.

— Qońıratıń hanı, miymanbız, Abılqayır xannanbız, — dedi áwelgi rápiyda bet.

— Júdá jaqsı. Qáne jigitler ishke kirgizińler. Atların jaylastırıńlar. Taza urıq orıp kelińler.

Bul jerde hámme awızbirshilik kórsetti. Írisqul biy tártip berip kimge iyek kótergen bolsa, sol, ayılǵan jumıstı bejeriwge tarqadı. Ishke Shamurat biy, Bayqoshqar biy, Alif Qarabay Qara bahadırlar kirdi. Írisqul biy hámmeden tómén esik betke otırıp hal-jaǵday sorastı. Miymaplar úlken xan awılınan ekenin jáne ayttı. Úy iyeleri bir-birine qarasa almaǵan menen hár kim ózinshe jıynaqlasıńqıradı.

Dástúr boyınsha qonaqlardan kelgen kúni jol bolsın soraw ayıp. Sol ushın ba, miymanlar menen awıl biyleri arasındaqı gápler tereńlemedi. Awıldıń diyxansılıǵı, mal-halı, hawa rayı haqqında kóbirek gáp boldı. Miymanlardan birewi sóylese, Abılqayır xannıń dańqın, qazaqtıń úsh júzi túwe, pútkil Xorezm, rusiyat arasındaqı abırayın kóbirek gáp qıldı. Írisqul biydi bárhama "Qońıratıń hanı" dep sóyledi.

Awıl biyleri tarqasıp, úy iyesiniń ózi qalıp, jatar tósek salınar gezde rápiyda bet eki shoqalaq murtın sıypalap qoyıp qupiya gápin basladı.

— Qońıratıń hanı, bizden jol bolsın sorańız?

— Qonıńız, miymanlarım. Búgin jol bolsın soraw "endi kete berińiz" degen sóz.

— Biz sizdi olayınsha kústanı qılmaymız. Jaqın kewil beriskenler sınaspaydı. Ullı xanımdıń tapsırması menen kelgenbiz. Baǵanaǵı jalpıldaq biylerińiz benen soń ózińiz kelise berersiz, biz ketkenshe ústimizge shaqırmańız. Ullı xanımdıń sizge, tánha sizge, ótinish —

buyırǵı bar. Qońırat urıwın húrmet etkeni ushın, sayalı shapanınıń bir shalǵayına sizdi de alıwdı qálep, rehim júregi soqtı.

— Olay bolsa ayıpqa buyırmańız, qádirli miymanlarım. Jolıńız bolsın!

Rápiyda bet eki eziwindegi eki shoqalaq murtların ornında turma degendey uslap kórip gáp baslaydı eken. Ol eki qolın kóterip, eki eziwine aparıwdan-aq joldasları demlerin aqırınlatıp, jótelmesten, tamaqların qırınbastan otırıp qaldı.

— Biziń ullı xanımız sizdi atı-shuwlı Qońıratıń xanı dep esaplaydı, — dedi miyman bası. — Siziń jábir-japalarıńızǵa kóp oy jiberdi. Yabı urıwınıń sizge ústemlik etip, sizdi pájmúrdelik halǵa túsiriwine qayılshılıǵı joq. Muhammed payǵamberde jábirkesh jaǵındaman degen. Yabılardıń óshine-ósh, qasına-qas, xanımız sizdi ullı Qońırat eline xan etip tiklemekshi. Tańlanbańız. Tereńnen oylanǵan, ólshep pishilgen gáp bul. Qazaq, ózbektiń qońıratların da sizge jıynap berip, Qońırat elin joqtan bar etpekshi. Sonda yabılar da, keneges te, mańǵıt ta, jalayırılardıń da qońırat bolıp shıǵa keledi.

Írisqul biyge miymannıń ashıq minezliligi, gápti tuwrıdan sóylewi unadı. Sebebi ol, hesh qanday astar qoymastan, óz xanınıń awzınan shıqqan sózdi sol turısında jetkerip otır dep uqtı.

— Jaraysız, miymanlarım, dedi.

Rápiyda bet gápiniń qonǵanına shad, biraz úlkenlik tutıp, oń qaptalındaǵı pár kópshikke jambasladı, joldaslarına alma gezek kóz qıstı. Ortadaǵı tas shıra páseygen edi. Sonlıqtan onıń kóz qıspayın Írisqul biy túwe, óz joldasları da ańǵarmadı.

— Ullı xan saya salsa, biz qılt etpey bas iyemiz, miymanlarım.

— Bul juwabıń quwantadı. Xanımız esitse, usınday, másláhát bergen dos-yaranlarına da ırza boladı. Olay bolsa, siz tınısh uyıqlay berıń. Biz-ám uyıqlaymız.

Írisqul biy ulı Tórequl menen bólek úyde jatar edi, onıń qattı uyqıda pırıldap atırǵanınıń ústine keldi. Miymanlardıń gápinen ishi dútkeshke aylanǵan biy biyǵam ulınıń qurıldısın jek kórgeni sonshellı, "ılayım usınnan turmaǵaysań" dedi sıbırlanıp. Ol qansha sharshap, qansha azaplar menen kelse de, ulın hesh ǵargamas edi, jolda jatqan óliksedden keyin kórmey, másili ayaǵı menen basına bir tepti. Tórequl sezbedi, basın sıypadı da, awnap jata berdi, Írisqul biy kórpege kirdi, lekin uyıqlay

almadı. Neshe álwan oylar, neshe álwan galma-gallı kúnler, sırlı jumbaqlar kóz aldına elesledi. Dawıs shıǵarıp jılamadı, onnan basqanıń bári boldı basında.

Azanda tósek jıyıwǵa kelgen zayıbı "jıladıń ba" dedi. Biy zayıbınıń aq shashınan sıypalap, "sorama, sóyleme" degen jumsaq isharat penen, miymanlarǵa sálemge kirdi. Uyıqlamaǵanı attay anıq. Bet-awız qalıqqan, kózleriniń, eti qızarıp, qabaǵı qatqan edi. Rápiyda bet bunı sezdi, sezse de, sezbegege salıp, júdá ábjillik penen kúlimsirey berip:

— Qońıratıń xanı, háreket eter kúnińizdi oylap shıqqan bolsańız, xanımızdı quwantamız, — dedi.

Írisqul biydiń, túni menen uyıqlamaǵanı, sheke tamırları shertilip, mańlay jıyırıqları júdá maydalanıp, saz qayırdıń jarıǵınday ayǵız-ayǵız bolıp ketti.

— Miymanım, men háreket etkende ne qılaman?

Miymandın úshewi de kúldi. Júdá misqıllı kúldi. Biydiń bala sózin aytıp, kórmediklik kórsetkenine janları ráhátlenip kúldi.

— Yabılardıń Maman biyge kóp úmit artıp otırǵanınan habarlı bolsańız kerek. Ol keliwden Qońırat nıpqırt boladı. Keshe jolda Ayǵara biydiń kúyew balasın kórdik. Shayıq qaynatasınan járdem soratıp jiberipti. Sizlerge kim járdem. beredi? Usı jóninde oylamadıńız ba?

— Qızıq?! Qońırat xalqın tiklese, qaraqalpaq qayda ketedi?

— Sizge bári bir emes pe?

— Bári bir emes, qádirli miymanlarım.

— Ha, ha!! Biydi xan deseń ırsıqsına tebedi. Oylanıńız. Yabılar menen jalayırlar bir jaq. Sizler bolsa mańǵıtlardı awızınızǵa qarata almay, kóshirip aldıńız. Olarǵa kósh dep aqıl bergen Murat shayıq ekenin bilmeysiz, qúmgelleler!

— Joq, qádirli miymanım! Appaq asımdı ishıp, ázázúllik etpeńiz!

Rápiyda bet qızbadı. Ğarrı biydiń kútá shıdamsızlanıp, saqalı qaltıladaǵanan qáwıplendi, biraq ırq bermedi, baspalattı:

— Miymanǵa degen húrmetti joǵaltpańız, Qońıratıń xanı. Miyman sizge dáwlet bolıp kelip otır. Eger ullı xanımızdıń sayalı shalǵayı sum Shayıqtıń tóbesine jabılǵanda, ol, onıń aǵayın tuwǵanları, sizlerdiń qolıńızǵa tayaq uslatıp mal baqtıradı, qatın-balańdı haqlatıp, jigit-jeleńine jap qazdıradı.

— Eger shayıqımız solay dese, biz qayılmız, miymanım. Oń qoldıń buyırǵın shep qol islese, bas niyet etken jaqqa ayaq júrse, ayıp emes.

— Ho! Qońırattıń xanı, júdá tereńlep kettińiz! Tereńdegi dawıs ólpeń shıǵatuǵının bilmeysiz be?

Írisqul biy nursız kózlerin bir awdarıp, miymanların shaynap taslaǵısı kelgendey bir qaradı. Sóylemedi. Miymanlar da sóylemedi.

Qara úydiń ishın tınıshlıq iyeledi. Tas chayniklerdiń qaqpaları ashıq, keselerge quyılǵan ıay tınıp qaldı. Eki tárep teke tirespesine tústi. Olar úshew, úy iyesi jalǵız. Usı gezde ol jalǵız otırǵanına ókindi. Biylerdiń birewi kirip kelgende, kózlerine tutılǵan perde ashılıp, dúnya jarq etetuǵınday, esik betke qaradı, xızmetkerlerdiń birewi kirse, áketer hám túsiner degen oy menen tolı ıaynıǵın ishpesten, keyin ısırdı. Úy iyesi ushın bul háreketler júdá naqolay edi, lekin islendi. Miymandardıń ar-sarı shıqtı.

— Tarrı tóbet, payda zıyandı biliwden qalǵan kórinesiz?

— Qádirli miymanlarım, óz úyimde ne deseńiz shıdayman.

— Shıdatamız! — dep miyman bası ashıwlı tikeydi. Joldasları da órre-órre turdı. Írisqul biy ashıwlanbadi. Miymandoslıq keypin buzbay, jay-paraxat qádimgi qıymılı menen túrgeldi. Ishi jangánına qaramay, eki eziwinde kúlki payda etiwge urınıp, ashıwlangan túr bildirmey, xızmetkerlerin shaqırıp, miymandardı atlandırdı.

Iziniń ne menen pitetuǵının miymanlar da aytpadı, úy iyesi soramadı. Tek ajırastı. Hárkim óz qıyalı menen ajırastı.

* * *

Xızmetkerlerine sır bermey miymanları ketkenshe kewilli keyip saqlaǵan biy úyine kirip, súra jıǵıldı, dústómenine kópshikke jıǵıldı. Onıń shırayınan, sóylegendegi dawısınan qanday jaǵdayda júrgenin aqıllı zayıbı Aysholpap ana sezer edi, ústine kirdi, qádimgi jas kúnindegisine salıp, bas ushında bir dizelep ǵana otırdı, uypa-juypa aq shashlarınan sıypap, tásele berdi:

— Eliń barda nege búyteseń, begim?

Awıl biyleri keshegiden tarqamaǵan edi, qonaqlardıń qaytqanın kórip, toparlasıwı menen sırttan:

— Sarqıt bar ma, Aysholpan jeńge? — dep úyge gúw kirdi.

Írisqul biydiń jaslıǵın da, hátte bunnan eki úsh jıl burıp da, awıl-kóshe biyleri búytip erkin sóylep, erkin kire almas edi. Bunday bassınıw Írisqul biyge, zayıbına, ádepki kúnleri bir túrli kórinetuǵın edi, endi uyrenip ketken.

— Sizlersiz tamaq barma, qáyınlerim, — dep Aysholpan ana úydi bosattı. Írisqul biydiń miyi meń-zeń, kulaǵı gúw-gúw etip, ele ózine kelmey atır edi, shıdamay bas kóterdi:

— Qırǵıy kórip putaǵa tıǵılıp, qırǵıy ketken soń shıqtıńız ba, shımshıqlar!

— Óytip aldın almasańızda sırınız málim, — dedi Bayqoshqar biy.

— Biz benen sóylestirǵıńız kelgende, shaqırtpaspa edińiz? — dedi Shamurat biy.

— Siz artırıńızda aybat barın jasırıp, eldi satajaqsız,— dedi Alif Qarabay Qara bahadır.

Írisqul biydiń aytar sózi eki kózinen jas bolıp aǵıp, quwarǵan qansız júzin teń bólip, saqalınıń ushınan kókiregine tamshıladı. Biyler tıǵıldı. Qara úydiń shańıraǵınan giddiman tas túsip, hámme jaq quwsırılǵanday, úydiń hawası taraydı, demler qısıldı, otırıs dawam etti...

6.

Ayǵara biy óziniń miynet súygishligi, kishi peyilligi, adamǵa miyrimliliǵı menen óz — urıwınıń muhabbetine erisip, biy ataǵın xannan emes, urıwınan alǵan adam. Daw jánjeldi bárha ádil sheshkeni ushın hámme onı "Ayǵara biy" atap jibergen, onıń ústine mineziniń jaydarılıǵın, qonaqqa barsa orın tańlamaytuǵının jáne bir jaqsı tamarı dep túsinedi jurt. Junǵarlar shabıwılında ol jas jigit edi, ákesiniń tórt túlik malı menen bolıp, kóp shopan, padashı, kárwanları menen birge bir qasıq atısқан, bir zerennen bólisip sorpa ishisken. Ákesi junǵar urısında ólip, barlıq dúnyanıń iyesi ózi bolıp qaldı, lekin, qasıq atısқан adamların umıtpadı. Hár qaysısına mal bermegen menen, hár qaysısına qız áperip shańaraq qılmaǵan menen, olardıń tamaǵın ash qaldırmadı, ózin joqarı tutpadı. Mal jaylawlarına barsa, shopan-padashılardıń qasında boladı, qısta olar menen teń terige oranıp, jazda sabannıń ústinde jata ketedi. Usı ádetleri ushın bolsa kerek, onı hámme urıwı, esigindegileri jaqsı kóredi.

Biyperzentligi ushın talaylardıń pátiyasın alsa da, jalǵız ǵana qızlı boldı. Sol qızı Aqbiyday. Bulay at qoyıwınıń sebebi bar.

Oraqtıń birinshi baslangán kúni izinen qatıq ákelgen hayalı biyday atızda tolǵattı. Seytip, usı qızı atızda dúnyaǵa keldi. Atın Aqbiyday qoydı. Buniń sıрын hár kim hár qıylı jorıdı. Biraq qızalaq jollı shıǵıp, sol jılǵı qırmanı hár qashanǵıdan tasqın boldı. Biy sonnan baslap biyday oraq baslanarda qızın atızǵa shaqırtıp, birinshi dásteni soǵan salgızar edi. Biylıǵı shaqırıwınıń da sebebi sol, oǵan birinshi dásteni saldırsa boldı, erteńine qálese erteńine, bir hápteden soń qálese, bir hápteden soń qaytaradı. Bosqa emes, arnap soqtırıp qoyǵan otawın berip qaytaradı.

Ayǵara biy qızı menen kúyew balasın kórip júregi suwladı. Bularǵa ne bolǵan? Ekewi de súyeklerine taqalǵanınsha azıptı. Jaqları quwsıyǵan, et joq. Hár betiniǵ alması pisken almaday qızarıp júretuǵın aq bozlaq Aqbiyday quwırılǵan biydayday bolıp qalıptı, uzın qara Amanlıq pisken biydaydıń talshıǵınday sarǵayıptı.

Mehir júrekli ata shıdamadı, perzentlerine ne bolǵanın ózi sorawǵa uyalıp, Aqbiydaydıń anasınan sorattı.

Olarǵa ne bolsın? Hesh gáp. Keselge de shatılǵan emes, joqshılıq. Orta dármıyan jańa shańıraqtıń wazıypasın qılıp Amanlıq Eshniyaz axunnıń esiginde júrdi. Aqbiyday bolsa kún sayın axunnıń eltisine digirman tartıp berdi, kelisin túyisti. Úyinde qalǵan Almagúldi kórseshi? Ol qansha azdı, ájaǵa-jeńgesiniń júrgen jerinde júrip azannan keshke shekem shópshegin terdi. Endi ǵana ol úyde bir ózi bolmaǵa qorqıp, Bektemirlerge qosılǵan bolsa, bir erkinlikte dem alıp júrgen shıǵar. Hár bir jańa shańıraq bolǵanlardıń áwelgi adımı usındaydan baslanadı. Axunǵa qansha jaqsı jaransań basıńa, shańıraǵına kewil bóliwge tezirek erkinlik tiyedi. Sonnan soń kimge jallansa, qayda barsa erikli. Sonda úyrenetuǵını ne? Jaslardıń, jańa qosılǵan juptılardıń qalay taza júrip, taza turıwın, jolına qaray bir-birin qalay sıylaw kerekligi haqqında axunnan bir neshe iret táseleler úyrenedi, bolǵanı.

Aqbiyday anasınıń sorawına usılar jónynde aytıp, azǵan sebeplerin dálilledi.

— Onıń ústine jas juptılar, begim, áwelgi jılı azadı goy, — dep, ana eriniń jaslıǵın esine salıp jubattı.

Aqbiydaydıń kelgeninen pútkil awıl xabarlanıp, tań atıw menen awıl arasında diyxanlardın, shadlı qosıǵı jańladı. Bul zúraát qosıǵı, bul iske shaqırıq.

Aygara biy azanda qızı menen kiyew balasın ertip, biyday atızına qaray jol basladı. Olardıń izinen shoq-shoq diyxanlar erdi, kewilli erdi.

Ushı-qıyrsız sarı teńiz kibi tolqınlaǵan biydaylıq Amanlıqtıń da, Aqbiydaydıń da hám sharshaǵanlıqların hám ázziliklerin umıttırdı. Atızǵa jaqınlaǵanda bári tez-tez asıǵıs qádemler tasladı. Aqbiyday ózinin burınǵı ádeti boyınsha ózine tán jaǵımlı, uzın ırǵaq penen:

"Erir meniń aldımda biyik jar tas
biyik jar tas!
Gúmis qılshıq aq biyday qoyınırdı ash!
dolanıp tas,
Dánińdi shash!!"

dep shırqap, eńkeye shep qolı menen biyday qamtılap oraq sermegende, pútkil atız boylap qatara oraq uslap turǵan mıs deneli diyxanlar:

"...Gúmis qılshıq aq biyday qoyınırdı ash!
dolanıp tas!
Dánińdi shash!..."

dep Aqbiydayǵa ún qosıp japırıla is basladı.

Tereń júreqlerdi terbeltip jańǵırǵan án ámelge qozǵaw salıp. ólpeń samal esti, gúmis ireń paqallar ırǵalıp, birin-biri quwǵan teńiz tolqınınday shayqatıla, kúshli ánge saz qosıp sıtırladı. Qullı-páreń oraq baslandı.

Túske taman Mirzabek kelip Amanlıqtı mal jaylawına. áketti. Aqbiyday atası menen atız basında qaldı. Erli zayıp qayın jurтта usılay bólingeninen erteńine kóristi. Birinshi kúni kelip túsken áke otawında emes, jańa otawda olarǵa arnap, soǵılıp, búgin ǵana tigilgen otawda kóristi. Ekewi kóristi.

Amanlıq óz qulaǵına, óz kózine isenbey dalaǵa shıqtı. Otaw Aygara biydiń óz otawınan on-onbes adım batısıraq tigilipti. Bul otawdıń ornında burın qamıs kos bar edi, yshinde súzbe qaltalar ilinip koyılatuǵın edi, házir

ol joq, sebebi mallar jaylawda. Ol kóp nárseni esine keltirdi. Usı otaw ornındaǵı qamis qostırn ıǵına jasırnıp, qarındası Almagul menen súzbe qaltaǵa qol suǵıp, talay-talay jalap qashqan... Al házir she?". Pútkilley basqasha. Ol bárin, bárin, "jalań ayaq el gezgenlerin" eslep, endi ózine arnalǵan aq úzikli otawına sonday tolıqsıǵan quwanış penen intıǵa qaradı, bunday quwanıştı onıń ómirinde birinshn iret — toǵay taldıń nartınan ılashıq soǵılǵanda, ekinshi iret — usı bastan keshiriwi. Úyge súńgip kirdi. Kazantabaq, oshaq ornı joq, biraq hámme jerge dóńgelene kiyiz tóselgen. Aqbiydaydı sonday intizarlıq hawyrı menen qushaqladı, bunday hawır olardıń eń birinshi aqshamında bolǵan.

— ırzaman, ırzaman shabazım, — dep sıbırlanadı. Kimgе irza, ol ózinen basqaǵa jumbaq. Aqbiydayı túsiniп turıptı, ol usınday aqıbetti oylaǵan adamǵa irza. Mamangа irza. Aqbiydaydı qushaǵınan shıǵarıp, jáne qushaqlap kewilindegisin de ayttı.

— Mamangа irzaman, áy, alla, meniń ata-anam jasay almaǵan jastı Mamangа qosıp ber! Aqbiydayım, gúmisim, renjip júrme, seni maǵan qıyǵan atańa irzaman, seni tuwǵan anańa irzaman, elińe irzaman.

Aqbiyday onıń kóp sóylep, kóp nalınıп ses shıǵara beriwinen qısınıп, awzın-awzına bastı. Sırttan birew jóteldi. Olar tarqap otırdı. Mirzabek kirdi.

— Jırshı kerek pe kiyew?

Amanlıq Aqbiydayǵa qaradı, ol "kerek" degendey im qaqtı.

Keshte aytqanı tayın boldı. Pútkil tabın urıwı kosılıp án saldı.

Kelesi kúni Mirzabek, awılınıń úsh jigiti menen birge Amanlıqtı Sedet kerey awılına. ertip ketti.

7.

Murat shayıqtın at qosshısı Seydulla dáw boyına tán bolmaǵan háreket penen baladay quwanıp:

— Shayqım, ullı shayqım. Ayǵara biy erlepti, — dep bir topar koy aydap qorasına kirgizdi. Óz gezegine shayıq qıtımırлық etpedi. Sol kúni jup koy soyıp jaqın-juwıqların atqaminerlerdi awqatka shaqırdı. Jıynalǵanlarǵa Ayǵara biydiń haq kewilligin, eki el arasında kirshiksiz qarım-katnas baslanıwına sol qazaq biyiniń bas sebepshi bolǵanın tańlanıw hám húrmet penen táripledi. Qullası, tilinde qansha maqtaw

sózler bolsa, bárin aytıp, Ayğara biydi ullı adam sıpatında sóz etti. Qaraqalpaqlardıń usı Sır boyında túpkilikli qonıslanıwına da tiykarǵı kúsh bolǵan sol Ayğara biy hám onıń urıwlasları bolǵanın jáne bir mártebe jurttıń esine saldı. Awqattan soń hámme shoǵın buzbastan Ayğara biy ushın, onıń zúryadı, elge kelin bolsa da úlken adamnıń qızı bolǵanı ushın, Aqbiydaydı kóriwge bardı. Ákesi arnap soqtırıp berip jibergen otawdıń súyeklerin ılashıǵınıń qaptalına jıynatıp, úziklerin ústine japtırıp, Aqbiyday ishte biykeshi menen çay iship otır edi. Daladaǵı adamlardıń hár qıylı gúńkildisinen-aq úyine kiyatırǵanın bilip, asıǵa dalaǵa shıqtı hám hámmesine dize búgip iyilip tájim etti.

— Amanlıq qayda? — dedi awıllaslarınıń biri.

— Qaldı, kaynaǵamız. Ákem biyday qırmanın alǵansha qaldı.

— Kelin, óziń nege asıqtıń?

— Sen de qala berseń, birge keler edińiz.

— Kelindi qısqındırmańlar, — dep bunnan aldın kelip jaǵdayların esitip ketken Seydulla dáw Aqbiyday ushın juwap berdi. — Ayğara biy qayta ber qızım degen.

— Duristaǵı, — dep birew onı xoshladı. — Oǵan qız bolǵan menen bizge kelin. Nashar bala qelin bolǵan eliniń azamatı.

Tórkininde bolǵan bir hápteniń ishinde-aq. Aqbiydaydıń betine qan juwırıp, áwelgi qáddine kelip, kórkeyip ketipti. Jasıraqları onıń sulıwlıǵı aldında tura almay, qalltıldasıp, keyin-keyin sheginisti. Kelinniń júzine tikke qarawǵa uyalǵan jas úlken qaynaǵalar Ayğara biydiń xızmeti ushın, Murat shayıqtı sıylap eliw qoy aydatıp jibergeni ushın alǵıs aytıwǵa kelgenlerin bildirdi.

— Ózlerińizge enshi bermedi me? — dedi awzı jeńillew birewi.

— Mınaw otaw, qaynaǵamız.

— Otawdı Maman biy kelgen soń tigemiz. Ájaǵam solay tapsırıp jiberipti, — dep Almagúl juwap berdi. Bul qızdıń gápine hesh waqıtta qulaq asıp kórmegen adamlar onıń tıqıldap sóylegenine tańlanıp qaldı. Almagúl gápini jalǵastırdı. — Awa, kisheme de sol maqul, maǵan da sol maqul. Nege maqul bolmasın? Bizdi adam etken Maman biy. Hámmeńizdi de quwantıp atırǵan Maman biy emes pe? Awa, solay. Há, ákelgen qoylarıńız qayda deysiz be? Joq. Ájaǵam almaǵan. Maman biy kelgen soń, qoylı bolamız.

Barlıq jaǵday túsinikli, barlıq is onına qaraǵan menen Amanlıqtıń kelmey qalıwı Murat shayıqtı shıytkitti. Bunısın hesh kimge tisinen shıǵarmasa da: "hayalı azamat, ózi ázelgi kórmedikligin etti, sır aldırdı. Qayta beriwi kerek edi" dep oylap qoydı. Sóytse de, kelesi kúni Esim biy menen Dáwletbay biydi shaqırıp sıylı qonaq etip jiberdi. Ayǵara biydiń joqarı adamgershiligin jáne bir mártebe qulaqlarına quyıp qaytardı. Shayıqtıń shaqırığına tek ırısqul biy kelmey qaldı, ol shaqırtıwshıǵa jónli juwap ta bermey jiberipti. ırısqul dese, ishine suwıq suw quyılıp jurgen Shayıqqa bul saparǵısı suwıqlıǵın kúsheytip, ishine muz qatırdı.

Sonnan berli bir aydan aslam waqıt ótti. Jazdıń sońǵı ayı da tamamlana keldi. Ele Amanlıq qaytpadı. Sebebi námálim. Murat shayıq hayran. Kúnde oylap kóredi, túsinbeydi, ol búgin de barmaǵın tislep oyılı otır. Esikten kelgen bir jas jigit oyın bóldi. Sálemin ańǵarmay "ha" dedi. Jigit qayta sálem berdi. Jumısın ayttı. "Tabaqlı" urıwınan toyǵa aytıp kelipti.

"Tabaqlı" bas urıwlarıń hesh qaysısına kirmeytuǵın kishkene urıw. Barlıǵı bolıp otız shańaraǵı bar. Azlıǵı ushın orıs patshasına jazılǵan ahidnamalardıǵa da qosılmadı, durısıraǵı, qosılıń dep olardı kózge ilgen adam bolmadı.

Endi sol "Tabaqlı" urıwınıń aqsaqal-bayı Yusip degen ullı bolıptı. Ulınıń atın jurt úmitin artıp otırǵan Mamannıń húrmetine Maman dep qoyıptı. Toy sol jańa tuwılǵan Maman ushın berilip atır eken.

Bul bópe Maman biy Peterburgqa ketkeli elde tuwılǵan úshinshi Maman. Elde olardan tısqarı tuwılıp, atı Maman qoyılǵanları bar shıǵar, biraq solardan ekewi belgili, sebebi: ákeleri qurǵın bolǵanı ushın úlken toy berdi. "Tabaqlı" da toy berilejaǵı úshinshi belgilisi. Bunday saltanatqa barmaw múmkin emes. Murat shayıq at kosshısı menen Izbasar Bahadırdı hám Áliy biydi ertip atlandı.

"Tabaqlı" urıwı ózleriniń az sanlı bolǵanı ushın ba, bári-bir adamnıń balasında, miymandos. Kóp posıp úlken úrıwdan kishireygen, al miymandoslıqtıń úlgisi pútkil elge usı urıwdan tarqaǵan degen gáp bar...

Murat shayıqlardı hámme awıl kútip, bir top balanı túye órkesindey tóbeshik qumnıń basına mingizip jol qaratıp qoyǵan eken. Olardıń xabarı menen shayıqlardıń aldına otızlaǵan adam japa-tarmaqay juwırdı. Hár attı úsh-tórtewi jılawladı. Iyeleriniń ayaqlarına shań tiygizbey kóterip aldı.

Ilgeri jıllarǵı toylardıń tártibi boyınsha Murat shayıqtıń ornı toy iyesiniń úlken otawında bolatuǵın edi. Onıń menen birge basqa urıwlardıń bas biyleri ǵana otırıwı tiyis. Shayıq penen ırısqul biy arasındaǵı alakózlikti ele esitpegen, sezbege Yusip biy burınǵı tártip boyınsha úy sazlatqan edi. Shayıq sonda kirgizildi. Basqalar erte kelip otır edi. Shayıqtıń kirip kiyatırǵanın kórip bári tikeydi. Tek ırısqul biy tikeymey, shayıqqa óz tórinen orın awıstırıw ushın sál jılastı.

Aralarınan suwıq samal estirip, jurtqa biymálim sebepler menen bir-birinen ala-kózlik payda etip alǵan shayıq penen ırısqul biyge basqa biyler sın kózleri menen qarasıp, tereńirekten sır uǵıwǵa tırısıp baqtı. Bir-birine ashıwlı eki jolbarıs usını sezse kerek. Hár qaysısı ózinde jıllı júzlilik saqlawǵa urındı.

Úy-ishindegiler menen bir qatar hal-jagday sorasıp bolǵan shayıq ırısqul biyge ádeyi burıldı.

— Tándarmısız, áziyzim? Elińiz, áǵáyın-tuwǵanlarıńız tınıshlıq pa? Eginlerińizde illet, mal-janıńızda ólim-jitim joq pa?

Tánhá ózine qaratılǵan sorawlarǵa juwap bermew, kópshilikte kórgensizlik bolatuǵının bilgen ırısqul biy utılmadı. Tuwrıláp qaramaǵan menen suwıq qanlılıq saqladı. Juwap berdi, hám óz gezegin qurı jibermey, orıs patshasınan qanday xabar-atar barlıǵı menen qızıqsındı.

ırısqul biy ózin júdá tınısh tutsa da, dawısında tasqa-tas soqqanday otlı shaqmaqтан iz barlıǵı anıq bilinip turdı. Shayıq sezdi. Onıń ózindegi usınday otlı shaqmaqtı "áziyzim" sózi sırtqa tútinletpey, awızı bekitilgen oshaqtay tek ishi pısqıp qala berer edi. Al tıńlawshıǵa ishte ne barı, bastırıwlı kúyinde, jıllılıq bergendey boladı. Sol ushın ba, ishki ala-sapıran tútinge shıdap, usı sózge ayırıqsha júk artıp, máni berip aytadı. Biydiń sońǵı sorawı júzǵóyliktey sezilse de "áziyzim" di jáne bir iret egep kóriw ushın juwap berdi.

— Orıs patshasınan ózińiz qansha xabar bilseńiz, men de sol qurlım bilemen, áziyzim.

Bunnan sońǵı olardıń ǵápleri esilip kete bermedi. Xár qaysısı "pálenshe mereke buzdı" ataǵın almaw ushın salmaqılıq, tınıshlıq saqlawǵa urınıp baqtı. Biraq jalǵan júz jıltıratıwlar ózlerine de, otırǵanlarǵa da payda bermedi, hámme sezdi. Eki jası úlkenniń ishki teketirespesi bir úzik qara bult túsip, hawa shıǵar tesigin koymay shańıraqtı

kaplap alganday, úyde dem alıw qıynlastı. Ótkir tumawdıń dem alǵanı sekilli álle qanday shuwıldısı bar nepeslerdi payda etti.

Shashi qara, saqalı aq Dáwletbay biy jalańbaslanıp tóbesin qasıdı, ol usınıń menen dıqqat awdarıp birewiniń kúlkili sóz aytıwına sebepshi bolarman degen edi, jorası Ubaydulla biydiń ornı olqı bolıp turdı.

— Húrmetli shayqımız, — dep ol gáp basladı. — Qansha dárejede durıs-burıslıǵın bilmeymen, lekin, mınanday gáp esittim. — Dáwletbay biy otırǵanlarǵa sabaqtıń ushın shıǵardı da, máki basına arnawlı tigilgen awız qabaqtay qalpaǵın shalqasına qoyıp, ishinen pilteli aq taqıya alıp kiydi. — Bálkim, enedáreksiz gáp shıǵar. Biraq biziń dalamızda geze baslaǵan áńgime bolǵanı ushın tutıp alıp, ayta bersem ayıpqa buyırmaysız.

Otırǵanlarda qızıǵıwshılıq, janlanıw sezildi. Hátte, Esim biy "ayt, ayt" dep qıstadı, ırısqul biy menen shayıqtıń názerleri Dáwletbay biydiń dóńgelek kózleri astınan tabıstı.

— Orıs patshasınıń Orenburgtaǵı adamı Abılqayır xan menen málellesken be yamasa xannın kóp sumlǵın jaqtırmaǵan ba, bilmeymen, xandı ókpeletipti, xannıń ózi de áste-áste bara berse boladı ğoy. Biziń musulmannıń qanaháti joq xalıq. Hámмесin astıma bassam, hámме meniń tabanımdı jalasın deydi. Abılqayır jek kóretuǵın Orta júzdıń aqsaqal-biyleri Orenbúrgqa barǵan eken, xan mirza Neptyuevke, "olardı irk, maǵan baǵındırıp ber" depti. Zańǵar bolmasań sóyteseń be? Qaraptan-qarap Orta júzdıń aqsaqal-biylerin irkip, azaplap, Abılqayırǵa baǵındırıp mirza Neptyuev jilli me? Abılqayır xannıń ótinishin itibarǵa da almaptı. Onısız da ashıwı murnınıń ushında júretuǵın xannıń qáhári kelip, orıs patshası menen Kishi júz arasında soǵıla baslaǵan kópirdiń bir tirepberdisin taydırıw niyetinde ketken. Ilaj taba almaǵan. Sóytip óziniń amanatqa tapsırıp qoǵan Xojaxmet degen ulın Shıńǵıs degen ulı menen almasterıp algısı kelgen eken. Mirza Neptyuev buǵan da qarsı bolǵan. Sonnan soń xan mirza Neptyuevtan birotala shiytkigen-bish.

Buringı bas dushpanı Nádirshaxqa adam jiberip, qaytadan jarasqısı keletuǵın qusaydı. Ata jawı junǵarlardıń qanlı dastıǵına júnli qabaq basın qoyıwǵa niyetlenip, xanına qızın beriwge wáde etken.

Bul jańalıq biylerdiń boyın jeńilletpedi, kerisinshe shańaraqtı basqan tas kem-kem tómen japırıp kiyatırǵanday, buringı bir bap shuwıldı nepesler tereń gúrsiniwlerge aynaldı.

Toydıń sárenjamı kirdi. Túrik qalıń erinleri átirapındaǵı úypa-júypa ósik saqal-murtı, awzına jez qanat shóje tislep turǵanday, lopay awız bul jigit kirse, sebepsiz kirmeydi. Eń tappasa, miymanlardıń xızmetke kewilleri pitip, ya pitpey otırǵanı menen qızıqsınıp, bir kúlkili sóz aytıp ketedi. Onıń kúlkili sózleri házir kerek boldı, sonlıqtan hámme onıń qıymıl-qıymıl etken murtına qarap kúldireme dep dámelenip, ózlerin kúlkige tayarladı.

— Shayqımız, Amanlıq kelgen eken, sizdi kórgisi keledi.

— Ha, ha. — dep kúldi Esim biy kúlki ushın aytıp atır ma degen oy menen.

— Qaynatası yabılardıń bas biyi qılıp jiberген shıǵar, — dep selk-selk kúldi Írisqul biy. Dáwletbay biydiń de eki eziwinde kúlki oynadı, biraq shayıqtıń qabaǵı úyilgenin kórip sóylemedi.

— Kirsin! — dep shayıq olardıń sıqaqların esitpegensidi.

Amanlıq hámmege qol qawsırıp bosáǵanı atlaǵan jerde saqqa júgindi. Shayıq onıń júzinen bir nárse uqqısı kelgendey tigildi. Ol ketkendegisinen biraz semiripti, biraq jol azabınan bolsa itimal, júzine ólishıray enipti. Eki betiniń alması suwǵa malıp sıqqan bózdey. Kózlerine iriń katıptı.

— Tınıshlıq pa?

— Házirshe tınıshlıq, shayqımız.

— Sonda nege bunsha haplıqqansań? Ayǵara biy atańlar sálámat pa?

— Sálámat, shayıq ata. Usı otırǵan hámmeńizge sálem ayttı. — Amanlıq demin bólip-bólip alıp otır. Sóylewge de dińkesi joq. — Shayqımız, ádiwli biyler, men jaman xabar menen keldim. Toy ústinde aytajaq emes edim, Ayǵara atam: "hesh jerge irkilme, úyine qayrılma, tuwrı barıp ayt degeni ushın májbúrmen, Tórt kóz túwel ekensiz, aytayın.

— Nege soza bereseń? — dedi Esim biy shıdamay.

— Íras, jas úlkenler. Íras. — Amanlıqtıń kózlerinen ter monshaklap, tili sózge kelmey eki iyninen dem aladı: — Abılqayır xan biziń eldi talawǵa niyetlengen...

— Abılqayır biziń eldi talawǵa niyetlengen!!!

Ortalarına bir ólikse ákelip taslaǵanday, hámme selk-selk etisip, kózleri uýalarınan shıǵıp kete jazladı. Murat shayıqtıń Amanlıqtı shaynap taslaǵısı kelip, tislerinen túpirik shashıp jekirindi:

- Ne deysen?! Kim ayttı?!
- Ayǵara atam aytıp jiberdi.
- Awzına kum, áziyz iyttin tuwǵanı!
- Natuwrı sóyleme, náletiy!
- Bul ósek!
- Tawıp kelgen jańalıǵına qara, kórmediktiń...

Hár kim hár jaqtan awzına kelgenin aytıp Amanlıqqa dápinip atır. Gápke aralaspay, júzi surlanıp otırǵan ırısul biy sóyledi:

— Bunsha ne hóktelik, adamlar? Esitken qulaqta ne jazık bar? Má bir kese ıay ish. Bastan sóyle!

Amanlıh suwıp ketken ıaydan lıq etkizip bir juttı.

— Biz zayıbımız benen barganda tabın arasında qoy ústine torǵay jumalaǵan kúnler edi. Bizlerge kóp izzet-húrmet kórsetti. Qaynaǵamız Mırzabek biy menen biz atamızdıń mal jaylawlarına bardıq. Awilların araladıq. Báhárgi toyǵa kelip, elden duz ishkenler bizdi shetinen sıyladı. Dáwletbay biy atam menen Ubaydulla biy atamlar Mırzabek hám Sedet kereyler menen qudamlasıwǵa kelisip shappatlasqan eken. Gúzge keledi desip pútkil awıl-aymaǵı quwanışlı. Kútip otır edi. Meni kórip jigit-jeleńleri, qız-kelinshekleri, kóp-kóp nárseler jóninde soradı. Toy-merekesiniń baslı, sıylı qonaǵı qıldı. Ájik-gújik penen irkilip qaldım. Kelinshegim qaytatuǵın waqıtta qaytaman dewge uyaldım. Sebebi, izzet etip atırǵan jerge kórmediklik etkim kelmedi. Zayıbım, "men elge qaytayın, sen soń qaytarsań" dedi. Soǵan bola men qaldım. Qalǵanıma, atam ǵoy atam, barlıq tabıp kuwandı. "Asıkpa, shıraǵım, azǵana kún qal, ulsız atań mawqın bassın, júreginiń jarası pitsin" desti. Sóytip biyday qırmanın alısıp júr edim. Jaqında awıl birden ózgerdi. Jigitleri menen qasha basladı. Atamdı xan shaqırtıp ketip edi, hápteden soń bet-awzı isip keldi. Hámme hawlıǵıstı. Atam heshteńe demedi. Aksham meni jekke shaqırtıp aldı. Shaqırarın shaqırsa da, meniń aldımda eki kózinen jas sorǵalap, eńiz-teńiz jılap jiberdi. "Balam, jaqsılıq degen shámshil boladı eken. Kóz tiydi" dedi. Sóytip sóyley almay buwlıqtı, dirildededi. Bezgekтей dirildededi. Soń jáne sóyledi "Ulım, qısıq kókirekten qısıq aqıl shıǵadı eken.

Qıysıq aǵashtırn kóleńkesi de qıysıq boladı eken. Abılqair xan ázelden qısıq kókirek edi, qıysıq torańıl edi. Qısıqlığına, qıysıqlığına bardı. "Maman biyge: "atırnı gartıp ayda, shań jutarsań" degen edim, tırlamadı. Atın qamshılay basladı. Akpatshaǵa ketti, wádemdi orınlayman. Qaraqalpaqqa shan, juttıraman" dep hák ashtı, shıraǵım. Bizlerdi shaqırǵanınıń mánisi nóker salmaqshı eken. Júz nóker saldı" — dedi, Mirzabekti bas qılıp bereseń depti. Atam bayǵus shıdamay "qaraqalpaqlarda ne gúná, ne jazıq bar, mámleshilikte jasay bergende ne qıladı" degen eken, "jurttı aynıttırn, satqın" dep atamdı keregege baylatıp sabatıptı. Sedet kereydi de azaplap, júz nóker salıptı. Biyshara atam jılap otırıp usılardı ayttı. Maǵan "túni menen qayt, elińe — shayıqqa hám biylerge bul sumlıqtı jetker, ózleri ilájin oylap tabar" dep, aqshamı menen ózi joǵa shıǵarıp saldı. "Abılqayırnı bizge shań juttırǵısı kelgendegi bas dáliyli ne?" dep sorap kórip edim, Abılqayır aqpatshanıń adamına ókpelepti. "Kókiregi ósken xan hámmeni bir taqımnan ótkerip, bir qamshı menen aydaǵısı keledi. Onıń ózinen basqa da shopan barın bilmeydi, ol ladan. Endi shıdamay "et ashıwın sorpadan alajaq" dedi. "Kimde-kim orıslardan shalǵay sorasa, jawında qalǵan jolawshıday, orıs emeniniń astına tasalansa rehim etpeymen, pıt-shıt qılamam" dep, jurtqa aybaraq salıptı. Ayǵara atam ashıw menen usılardı aytıp-aytıp "balam, xan ashıwınıń jáne bir tórkini — qaraqalpaqlar orıslarǵa kosılıp, solarǵa jiziya tóleytwǵını. Xan qaynawlı bir qazanın qalay tóksin? Pisik astan kim ayrıladı? Usını ayt, jas úlkenlerińe" dedi.

— Dáwletbay, Abılqayır jóninde jańa ǵana aytqan ǵapırn dúziw shıqtı, — dedi Esim biy.

— Adamnıń pásı dúzge ketse, jaman xabar menen qaytadı, — dedi toy sárenjamı jaqtırmay.

Amanlıq jer shuqlap otır. Hámme sam-saz. Awqat ushın qol juwdırıwǵa kirgen xızmetker jigit, qonaqlardıń tastan soǵılǵan súwretlerdey qıymılsız, jansız, otırǵanların kórip, misqumanın uslawı menen ergenekke súyelgen ólidey, qatıp tur.

— Orıslarǵa qosılamız dep qaralı bola berdik, — dep sarsıldı shayıq, — joq, joq áziyzlerim. Ataǵa qarap ul ósedı. Olay deyjaq emespen, súyegim tozǵan.

Sırtta quyash batıp, úydiń ishine qarańǵılıq shókken sekillendi. Dáwletbay biy girewgelengen kózlerin qolınıń sırtı menen súrtti:

— Shayqımız, buǵan meniń kewlim isenbeydi, keshe ǵana el biri bolıp súyek alısıp bir toyda otırǵan adamlar menen búginligi nayzalasıw aqılǵa uǵras kelmeydi. Bul esheyin ǵáp shıǵar,

— Shayqımız, biy atalarım, dep Amanlıq jer astınan sóyledi, — Meniń de nalisım qudayǵa sol. Tap usı xabarım ótirik bolıp shıqqay. Ótirik sóyledi dep aǵashqa assańız, ármansızban. Ayǵara atamnıń bir ǵápın umıtıppan. "Aytıp bar, balam, nayzanı nayza sındıradı. Tayarlanıńlar" — dedi.

Shayıqtıń kewli qawıp qaldı. Írisqul biy menen aradaǵı hal salıspa túyeniń tabanındaǵı qumırısqa qurılı bolmadı.

— Áziyzim Írisqul, siz ne deysiz? Eki el arasında tartılǵan doslıq jibi úzile qoyar ma eken?

Ǵáp baslanıwdan-aq "Abılqayırxannanbız" dep, kelip ketken úsh atlınıń háreketleri, ǵápleri esine túsip, bárin ólshep otırǵan Írisqul biydiń bası qalt-qalt etip ketti.

— Úzilmes, bálkim. Ayǵara biydiń aldın alıp xabar etkeniniń ózi doslıq kópiriniń tirepberdisin taydırmawdıń ǵamı.

Esikten kirgen matam elesi hámmeniń kózin perdelendirip, bir-birewge miriwbet belgileri kemeyip, hár kim bir qıldıń ústinde qaldı. Suw quyıwǵa kelgen jigitten soń kirgen toy iyesi Yusiptiń úskini quyılıp, esikten kirgen jerde shógip, birew ákelip taslaǵan zattay qıymılsız otırıptı. Murat shayıq hámmeden de kóbirek onı ayadı.

— Áziyzlerim, námárt ájelinen burın óledi. Babalarımızda bolmaǵan námártlikti qaydan tawıp otırmız? Qáne Yusipbay, albıramay, toyıńnıń tamashaların, belgilengen nábwetinı buzbay dawamla. Áziyzler, bas kóterińler!

Toy iyesiniń Murat shayıqtan kútkeni de usı edi. "Qullıq shayqımız" dep, qol qawsırıwı menen esikten shıǵıp ketti.

Awqattan keyin úyme-úy juwırıp, toydıń tamashasına shaqırıp júrgen toy sárenjamınıń hawazası esitildi:

— Shabandoz bolsań aylawǵa, qoshqarıń bolsa maydangá, palwanıń bolsa gúres jayǵa shıǵa ber!...

Awılınıń bir topar atlılarınıń ortasında tek ğana Murat Shayıq sóylep kiyatır.

— ... Oshaqtıń otın óshirmew ushın qozı barda háreket qılıw kerek. Otjaǵar áwelgi háwirine másirip otıra berse, ottı óshirip aladı. Kúldiń ústine ot jaǵıw tazadan jaqqannan qıyın. Sol ushın kozdı saqlap, arasında úplep turǵan jaqsı. Doslıq otı da sonday. Adamlar, xalıqlar arasındaqı doslıq otınıń qozı eki jaqtıń júrek oshaǵında saqlanadı. Bir jaǵı sónse, ekinshi jaǵına awır soǵadı. İnsanlıqtıń joqarı nıshanı, aldı menen óz júreginiń otın óshirmew. Uqtıń ba, Amanlıq? Áziyz Ayǵara biydiń elinde qalıp qoyarma dep gúmanlandım, Kelgeniń — namısı kúshli jigit bolǵanıń. Biraq jigittiń eki watanı boladı: birewi qayın jurıt. Áziyz Ayǵara biydiń zeynine tiyip almay, barıp tur. Al, endi Izbasar bahadırım, Áliy biy, yabınıń atqa minerleri, Amanlıq ákelgen xabar jaqsı xabar emes. El basına múshkil tası túsejaq. Tastı ezip jiberiwdiń iláji ne? Oylanılár.

— Ayǵara biydiń "nayzanı nayza sındıradı" degeni durıs, shayqımız, — dedi Izbasar bahadır. Ottıń háwirin ot basadı. Bul saparı ǵapılda qalsaq, óz gúnamız ózimizle. Írisqul biylerdiń ne dep ketkenin bilerbiz be, shayqımız?

— Onda kóp sır bar, ayta almaydı. Biraq kewli taza ekenine isenemen. Awılına barıp jigitleri meien sóylesedi. Dáwletbay menen Esim biyler de solay etedi.

Murat shayıq esiginiń aldında tuwarıwlı jańa kúyme kórdi:

— Qarań, áziyzlerim, Mamanlar kelgen be?

Shayıqtın quwanışlı dawısı hámmeniń názerin jańa kúymege awdardı. Olar kúymeni kóriwge, sırın biliwge asıqtı.

Kúyme mirza Neplyuevke dárek bolıp shıqtı. Murat shayıqtıń úlken ulı Xelwet shayıqtı Orenburgqa áketiw ushın jiberilipti.

Erteńine tolayım yabı urıwı Xelwet shayıqtı Orenburgqa uzattı.

Bul shaqırıqtıń ya jaqsılıqqa, ya jamanlıqqa ekenin bilmey, úyine kelip hayranlıqta jatırǵan Shayıqtı Qońıratlardıń Aytuwǵan jasawılı táshwishke saldı:

— Shayqımız, eger quda birliğine turatuǵın bolsańız, Írisqul biydiń óli denesin qaytarıp beriń.

— Ne deysiz, ne deysiz?!

Aytuwǵan jasawıl búytip jekke júrmeytuǵın edi hám búytip ashıwlanbaytuǵın edi, shayıqtıń túsinbey "ne deysiz..." degenine inanbadi.

— Shayqımız, pir bolsańız hámme qaraqalpaqqa birdey bolıńız. Araǵa ot taslamańız.

— Bul ne jala, áziyzim?!

Aytuwǵan jasawıl ırısqul biydiń qashan hám qalay biydárek ketkenin túsindirip háleklenbedi. Záhárli ashıw menen qansha talaplansa da, nan pisire almaytuǵının bilgen soń:

— El, birlik, tuwısqanlıq, paraxatshılıq deseńız, oylanarsız, húrmetli shayıq. Júdá kóp oylanarsız, uyıqlamay oylanarsız, — dep, asıǵıp atlandı.

Shayıq heshteńe túsinbey, eki shekesin qos qollap qısıwı menen qaldı. ırısqul biyge ne bolǵan? Qayda ketken? Biydárek joǵalıp, zat emes, adasatuǵın bala emes, birew jetelep ketetuǵın shaqlı mal emes, birew urlaytuǵın qoy emes! Qalay-qalay bolıp baratır bul zaman?...

Shayıq sharshap bir qaptalına janbasladı.

Shańıraqtıń dál ústinen qaytqan tırnalardıń qanat zuwıdısı, "tırıw-tırıwı" esitildi.

— Áy, jıldırım dáwrán, jáne bir jazımdı alıp kettiń — dedi shayıq gúrsinip hám dalaǵa qarata dawısladı:

— Kim bolsań da Seydulla dáwdi xabarlandırıp qayt. Atlardı sazlasın. Erteń Jańakentke — Ğayıp xanǵa atlanamız.

9.

Páskeltekte taw eteginde bir top bala, taw tekelerindey birin-biri quwıp oynap júr edi. Olardıń shaqalaqlaǵan erkin kúlkileri, óz-ara sógiskeńleri Amanlıqqa júdá jaǵımlı esitildi. Qara ğunandı solay burdı.

— Qarańlar, atlı!

Biýǵárez jayılp júrgen taw tekeleri qáwipli jırtqısh kórgendey úrpeyisip qarastı hám bir padaday shoqlanıstı.

Amanlıqtıń eki iyni túsip, atta otırısı salpawsıp kózlerin iriń basıp súzilgen edi. Ózinen qorqıp turǵan balalardı kórip kewli ósti me, janlandı, eki iynin alma gezek kóterip qoyıp, kózlerin jedi menen sıırıp jiberdi. Balalardıń shoǵına tup-tuwrı at aydap kele berdi.

— Amanlıq aǵa ğoy!

Bul Bektemirdiń dawısı edi. Balalardan qorqınısh tarqamaǵanlıqtan shoǵın buzbadı.

— Bektemir, bul ne úrpeyisiw! — dedi Amanlıq.

Balalar sál bosasıp, shoǵı menen Amanlıqqa qarsı júrip kelip sálemlesti.

Amanlıq attan tústi. Balalardıń biri attı jetelep shetirektegi otlaqlı maysaǵa arqanlap keldi.

Gileń jalańayaq, jalańbas, óskin shashlı, bet awızları kir-kir, baltırları qara ġarganıń tuyaǵınday, kiyimleri qus tútkendey sıqılsız balalar, bul dalada biyǵáreə ósken xosh iyisli güldey lázzet berip, Amanlıqtıń júzi bult astınan atılıp shıqqan ayday birden jadıradı. Bektemirdiń basınan sıypalap:

— Qalaysań, kepterim? — dedi.

— Tamaq toq, tınbay ushıp júrmiz, — dedi ol.

Balalardıń arasında Amanlıq tanımaytuǵın altı-jeti bala payda bolıptı, Óziniń marhum jorası Allayardıń egizindey bir balanı kórip, názeri sonda, qatıp qaldı. Haqıyqatında Allayardıń dál ózi: jalpaq murın, qısıq kózli, bası tandırday, qulaqları atqulaqtay, jilikleri ayǵızlangan qara, ayaqları maladay. Allayar tirilip kelgen dese boladı. Jalǵız ayırması — Allayardan uzınlaw sıyaqlı, ashóleń. "Kóp waqıttan beri kórmedim, ózgergen, boyǵa tartıp ósken shıǵar" dedi Amanlıq. Onıń ne oylap turǵanın Bektemir sezdi.

— Amanlıq aǵa, Allayarǵa megzettińiz be? Durıs, dál ózi. Ózine aytsań inanbaydı.

— Atıń kim? — dep soradı Amanlıq.

— Kewlimjay.

— Bizlerge qosılǵanına kewli jay, — dep shińkildek Bektemir kúlkige aylandırdı.

— Sizlerge kelgenime de qewlimjay, atım da Kewlimjay.

— Qaysı urıwdansań?

— Uriwın yadlaw shańaraǵı pútinlerdiń, qarnı toqlardań isi. Biz ash-jetimler uriwınan bolamız.

Amanlıq soraw bergenine pánt jep, Bektemirdiń tóbesine qoyıp turǵan alaqańın mushlap jiberip edi. Beqtemirdiń bir qamtım shashın jula jazladı. Bir neshe jıl ilgeri biylerdiń otırıspasına tap bolıp, biriniń usınday sorawına "urıwımdı bilmeymen" degeni esine túsip, mınaw Kewlimjaydıń

keskir júzli pıshaqtay juwabınan shırayı qanqızıl gúldey qızardı da, úzilgendey birden solıp, quwardı. Bul keyipti hámme ańlap qaldı. Kewlimjay Amanlıqtıń qısınganına qısınıp:

— Amanlıq jora, sen tuwralı bilemen, — dep gáp basladı. — Men Bektemirlerge tamashağa kelgenim joq. Utılıp keldim.

— Neden utıldıń?

Kewlimjaydan burın Bektemirdiń qaptalında turǵan irgejeylidey dińkildegen, shámpik qarınlı, qıyıq kózli qara bala juwap berdi:

— Oyınınıń túri kóbeyip ketti, Amanlıq aǵa. Juwırstan utıp aldıq. Sen ketken soń, Allayar ólgen soń kúshimiz kemeydi. Mushqa kelse basqalardan utılamız. Bir artıqshalıǵımız bolıwı kerek ǵoy. Qashań jetkermeytuǵın, quwsań adımların altı ashtırmaytuǵın boldıq. Sóytip juwırıs básekesin ótkerdik.

— Qara qońız, sen de juwırasań ba?

— Ushaman.

— Awa, Qara qońız tezek jumalatadı, tappasa ushadı, — dedi Kewlimjay.

Hámme duw kúlisti.

Amanlıq ta kúldi.

— Júdá jaqsı. Qáne, Kewlimjay, sen bulardıń úlkeni ekenseń, ne jańalıq bar?

Kewlimjay joldaslarına qarap-qarap aldı, awzın sıypaladı, sońınan tilin shıǵarıp murnınıń tesiklerii jaladı. Bul da kúlki tuwdırdı.

— Amanlıq jora, ne jańalıq bolsın? Keshe qawın urlıqqa barǵanbız...

Ol ayta baslaǵannan-aq balalar bir tıma kúlisip aldı. Amanlıq esitpegeni ushın Kewlimjay kúlmey dawam etti.

— Jolda qaraqulaq uldıma de. Qaraqulaq jolbarıstıń jarshı-qatını ekenin óziń bileseń. Bektemir bir jalınadı deyseń. Ne dep desesh? "Joralar, jan joralar, jalǵız edim, ortada júreyin" — deydi qaltırıp. Basqalar atadan altaw ma? Altaw bolǵan menen kimniń jolbarısqa jemtik bolǵısı keledi?

Hámme shını menen duw kúldi, keń dala kúlgendey, aynala jańǵırıp ketti.

Amanlıqtıń buytip ıqlas penen kúlmegenine kóp waqıtlar bolǵan edi. Kewlimjaydıń iynine qolın salıp, kózlerinen jas aqqansha kúldi. Kúlkisin

tıyıp, olardı úyine mirát qıldı. Balalardıń birine qara ğunandı jeteletip, toparlasıwı menen júrip ketti.

— Sizler, Seydulla dáwdiń eshki satıp alǵanın esittińiz be?

Kewlimjay irkilip soraǵanǵa hámme tańlanıp "yaq, yaq" desti.

— Bilmeseniz, esitiń. Seydulla dáw úlken ulı Begdulla sobılıq penen Jańakenttiń bazarına túsip, jelini sasarqa bir eshki satıp aladı. Jelin bolǵanda qanday, jersızǵan, eshki bolǵanda qanday, shaqları uwiqtay, "máá" degende dir-dir silkinetuǵın, basqa eshki kórse, kózleri qızarıp, julqınıp turatuǵın ğaybar qıyılınan deydi. Araǵa dál—dálshı alıp, kishirek bir tuwshanıń pulına aladı. Úyine keledi. Begdulla sobılıq jol boyınsha bijıldap, endi bul eshkisi tuwsa, ılaqların ózi baǵatuǵının, sútin úkelerine beretuǵının aytıp, maqtanıp kele beredi. Esiginiń aldına baylap atırǵanda Seydulla dáwdiń hayalı dalaǵa shıǵıp: "Haw, aǵası, teke alǵansha nege eshki almadıń?" degende: "Teke bolsa gór bolsın, balalarǵa sawın bolsın", — depti.

Balalar kúlmedi.

— Sonda hayalı: "Dáwim" sobılıq ulım, laqabıńız biykar berilmegen — dep qıynaldı. Háy, nege kulmeysizler?.

Balalar endi duw kúlisti. Olardıń ne ushın kúlgeni hesh qaysısına belgisiz, biraq bári teń kúlди, hár kim óz túsiniǵı boyınsha kúlди.

Amanlıqtıń solǵın júzi jadırıp, ózin júdá bir keń dúnyada sezdi. Aspan astınıń keńligine endi ǵana kózi jetkendey, alıs-alıslarǵa kóz jiberip, tompaq Bektemirdiń basın qoltıǵına qısıp júrdi.

— Amanlıq aǵa, azǵınsız, sırqaslandırızba? — dedi Bektemir.

— Awırǵan sekillimen be?

Bektemirdi sóyletpesten Kewlimjay soradı:

— Shayqımızdıń "orıslarǵa qosılamız dep qaralı bola berdik" degeni iras pa?

— Solay dep pe? — Amanlıq jógilengen menen bul gáptiń atlıdan burın jetip kelgenine tańlandı. Kewlimjaydan juwap talap etpedi.

Xalıqtıń keypin qashırıp; awzı birshiligin buzatuǵın bul gáptiń ne ushın samaldan tez taralıp ketkenine qansha oy jiberse de, túsine almadı. "Aq patsha túsinip Mamandı qus tóseǵine otırǵızıp, xalqımızdıń arzu-ármanların — búlgenin maqul tırılasa, bolar edi" dedi ózinshe.

Kewlimjay jáne bir qızıq waqıya basladı...

10.

Qońırat urıwınıń awilları arasında duw-duw gáp:

— İrisqul xan óltirilgen.

— Tereńge kómilgen.

— Bári yabılardan kelgen bále.

— Murat shayıq penen arazlasıw — bul jaqtı dúnyadan námálim ketiw.

— El buzıldı...

Jurtshılıq usı sıyaqlı boljawlardan awlaq kete almadı. Birew gáp baslasa boldı, qalğanları, ólimtik kórgen ġargaday, joq jerden jetip kelip, shoǵırtpaqlasadı. Samal menen toplanǵan bulttay uylıǵısıp, demniń arasında-aq alawızlanıp, qasqır quwǵan qoylarday tarqasadı. Haqıyqatına kelgende İrisqul biydiń qalay hám qáytıp joǵalǵanı haqqında ustaǵanlı xabar biletuǵın hesh kim joq. Hár kimdiki boljaw. Aysholpan ananıń aytıwına qaraǵanda, keshqurın kiyinip piyada shıǵıp ketken. Burınları qayda baratuǵının aytpaydı eken, bul saparı quday awzına salıp, "awıldıń mal-halın baqlayman" degen. Bolǵanı. Basqa túyirli gáp joq. Ómir ómirinshe izinen shaqırıp kórmegen úy ishi "qońsı qobalarda otırǵandı" degen oy menen, biyǵam jatıp qala bergen.

Hawa rayı da, adamlardıń keypindey ózgermeli bolıp ketti. Qápelimde nóser quyadı. İrisqul biy haqqında gáp tawıp uylıǵısқанlar ángimelerin adaqlamaǵansha haslan tarqamaydı. Suwdan shıǵarıp alıp suwınlangan bawlı pishendey súyenisip turǵanı turǵan.

Aytuwǵan jasawıl kelip Murat shayıq penen qalay áńgimelesip, bir-birine ne deskenin, qalay abay etkenin aytıwǵa jıynalǵanda jáne jawın baslandı. Biraq top buzılmadı. Aytuwǵan jasawıl at ústinen túspey sóylep, gápiniń aqırında:

— Shayıqtıń, ózin bilmeske salıp, ańqawlanganında bále bar, — dedi. Adamlar shuw ete qaldı.

— Xanımızdıń qanın alamız!

— Yabılar aldadı!

— Ilim-ikmeti menen aldadı!

— Qanǵa-qan, janǵa-jan!...

Samal kúsheygen gezde jawın shelekten kuyǵanday tasırlap, samal tıńǵan gezde, jawın bir bap penen pıtırlap tur. Bul hesh kimge kár etpedi. Bayqoshqar biy atın alǵa aydadı.

— Orazan batırı ushın yabılardıń ele dıǵı bar eken, — dep saldı Alif Qarabay Qara bahadır qaptaldan.

Dáw deneli bul bahadırdıń aldında sóylewge nelikten de kókiregi daway bermeytuǵın Bayqoshqar biy atın jáne aldıraǵı júrgizdi.

— Doslarım, abaylaytuǵın ba edińiz? Qońırattıń xanı kemǵap bolıp ketip edi. Ol kisi ashıwıansa, ózgeden qáwip etse, sonday bolatuǵın edi. Ol yabılardan — Murat shayıqtan qáwiplenedi eken. "Tabaqlı" nıń toyın báne qılıp, qaraqulaq shayıq biziń eden jolbarısımızdı qolǵa túsirdi.

— Joq etti de, — dedi bir dawıs.

— Joq etti. Bunda "Tabaqlı" lardıń qolı bar. Ózleri bir ázázúl urıw. Sol ushın enapat elden otız shańaraq qalıp otır. Solardı qurtıw kerek.

— Sabır-taqat, Bayqoshqar biy, — dedi Súyindik biy. Sheleklegen jawınnan kiyimleri etine jabısıp, ábden kishireygen mayda súyekli bul biydiń iri dawısı hámmeniń dıqqatın ózine tarttı. Súyindik biy zánǵige shirenip tikeydi, qamshısın tawladı. — Qulaq salıńlar, qońırat mártleri. Írisqul xanımız sabırlılıqtı jaqsı kórer edi. Hár istiń aqırına baqqan maqul bolar. Men Jańakentke barıp Ğayıp xanǵa xabarlasıp qaytayın.

Beli oqjayday búgilgen jalbır tonlı, qapa saqal bir ğarrı atlardıń ayaqları arasınan "xalayıq, xalayıq", dep malaqayın kóterip shıqtı.

— Súyindik biy maqul ǵáp ayttı. Ilajı bolsa shıbındı óltirmeń, hazar bermeń!

— Mańlayı qara búkir, saǵan ne joq? Yabılardıń qara atlısı urıp ketkende, sen emes pe Írisqul xanǵa jılaǵan?

Jawın páseyip, batis ashılıp kiyatır.

— Meyli, Súyindik biy, — dedi Bayqoshkar biy. — Ketseńiz házir ketiń. Men de barayın. Ústimiz jolda kewedi.

Súyindik biy úsh-tort atlı menen bólinip shıqtı. Ol sonnan tórtinshi kúni keldi.

Bul saparı olar jáne bayaǵı orıńǵa — Súyindik biy awılınıń arqasındaǵı túye órkesindey egiz qumnıń dál ortasına jıynaldı.

Sol kúngi jawınnan soń kún ashılıp, espe qum álle qashan kepken. Sál izǵırıq samal biylerdiń ústine ısıldaǵan shege aydap, páteńge keltirdi.

Bundaylarga úyrenshikli adamlar qozǵalmadı, kózlerin, awızların ara-tura bir sıyrıp, jańalıqlardı esitiwge antalastı.

Sóylewge meyillesken Súyindik biy kóz ushınan Murat shayıqtıń akboz atın tanıp:

— Hawlıqpańlar, shayıqtıń ózi... — dedi.

Hámme solay burıldı.

Murat shayıq bes atlını baslap kiyatır. Júrisleri sergek. Qońıratlar tobın buzbadı. Hár kim ózinshe shayqasqa tayarlandı.

Murat shayıq olardı alıstan-aq kórip bir jaman qıyal menen jıynalısqı turǵanın sezdi. Joldaslarına "anaw-minawǵa qızıwshı bolmań" — dep ásten eskertti hám kópshilikke alıstan sálem berdi. Súyindik biy ayrılıp kelip sálemlesti.

— Írisqul biyden ne xabar?

Shayıq Súyindik biyden sorasa da jıynalǵan toptan birew:

— Xabardı siz beresiz, — dedi.

— Meyli, meni tıńlańızlar, áziyzlerim, — dep başladı shayıq. — Bul sırlı joǵalıwda Abılqayır xannıń qolı bar ma dep gúmanlanaman.

Shayıqtıń qanday dáliyl keltiretuǵının hámme bólmey tıńlap turıptı. Shayıq Ayǵara biyden qanday qáwipli xabar kelgenin, sonda Írisqul biydiń ne degenin, Kishi júzdiń eki júzli xanına qanday ızalı kek penen toydan ketkenin ayttı. Bul jóninde Ğayıp xanǵa barıp, jartıwlı keńes ala almaǵanına ashınıw bildirip sóyledi.

— Túsinbedim, áziyzlerim, xanlarda jumbaq kóbeyip ketti, — dedi sońında.

— Biykar, — dedi jas biylerdiń biri. — Siz jumbaq adamsız. Gápińizdiń tórkinine pám jibersek, bir qazaq soymaqshı, ekinshi qazaq tiriltpekshi. Usınday jumbaǵıńızǵa kim inanadı?

— Ayǵara biydi kótermelew ushın aytıp otırsız! Siz bizdi tabınlarǵa satpaqshısız, — dedi ekinshi atlı.

Bul gápler jas úlken biylerge de unap turǵan sekilli, jaslarına hesh qaysısı tártip bermedi. Shayıq ızalandı:

Áziyzlerim, balıq basınan shiriydi, degen gáp bar, — dedi ol júdá sarsılıp. — Qońıratlardı men atı qaraqalpaqqa bas bolar dep esaplar edim. Shirimegen menen irińlesken ekensizler. Ne sebep usılay?

— Qattı kettińiz, — dep Bayqoshqar biy qızıp arǵa shaptı. — Yabılardıń qoltıǵına tıǵılıp baspan dew, qońıratlarǵa qorlıq. Onnan da aytıń, ırisqul xan qayda?

— ırisqul xandı birge izleybiz, áziyzlerim. Lekin bir-birewdiń aytqanına júriw — koltıǵına tıǵılıw emes!

Shayıq hár sózin sádde-sádde qılıp nıqlap ayttı. Jım-jırtlıq ádewirge sozıldı. Payttan paydalanıp Alif Qarabay Qara bahadır qara murtların alma gezek sıypalap:

— Shayqımız, maqul gáp ayttı, — dedi. — Yabılarǵa ermeybiz degen menen, máselen men, Maman biydey bola almayman. ırisqul xannıń bir jola "Maǵan alpis jasta kelgen aqıl Mamanda házir bar" degenin esleń. Mamangá eriw — yabıǵa eriw emes. Aqılsızǵa aǵalıqtan, aqıllınıń otın jaqqan abzal.

— Satqın!

— Yyttiń balası!

— Ashırqaǵan kúshik!

— Qısqart! Yabılardıń aqılı menen qaramıqtıń dáni bolǵansha, óz aqılımız benen biydaydıń sabanı bolǵanımız artıq, — dedi biylerdin harıladaǵan dawıslı birewi.

— Oh, áziyzlerim, shirimeńler! Qaraqalpaqtıń "otı óre jansın deseńler, otının tasiwǵa arsinbańlar!

Jas Esengeldi zánigiligine ayaǵın tirep shawqımladı: Esittińiz be, otın tasińlar, deydi. Yabılardıń otının tasıtajaq!

— Áy, kózi ashılmaǵan kúshik! - dedi Shayıq oǵan qattı qáhárli.

Atlılar tobtı buzılıp tolqınlasıwǵa qaradı.

— Shayqımız, sıpayı halıńızda qaytıńız, — dedi Súyindik biy. Shayıq Súyindik biyden buni kútken joq edi, oǵan alarıp bir qaradı, bet aldınan jıyıqları jaqınlasıp, sheke tamırları qızardı:

— Oyı-boyı shelli, áziyz adam!

— Ne deseńiz de, ózińiz bilesiz, qońırat-qońırat, Yabı-yabı, — dedi Súyindik biy suwıq qanlılıǵın saqlap. — Siziń duzaǵıńızǵa túspepiz.

— Áy, áziyz maqluqatlar, — dep dawısladı shayıq. — Ğapılda qalmańlar, jaw nayzasına qarsı nayza saplańızlar. Nayzanı nayza sındıradı. Pútkil otaw. Otawdı qorgawǵa tayın bolıńlar! Biliń, este saqlań, hár urıw sol otawdıń bir qanatı. Bir qanatı sınǵan úy buzıladı. Al sizler tórdiń

qanatısız. Tórgi qanat bolmasa, otawdıń esigi ekew boladı. Eki esikli otawda jan saqlaw, bala asıraw, urınıń jolında teńge dastanıp uyıqlaw menen barabar!

Shayıq usını ayttı da, atlıları menen ashıwlı ketip qaldı.

Qońırat biyleri abırjıy berdi. Birin-biri ayıplap keyinip, sóginip birazǵa shekem oy túydekley almadı. Aqırında birewi Súyindik biydiń Ğayıp xannan ákelgen xabarın tırılawdı eskertti, tolqın tındı.

— Xan menen sóylestik, doslarım, — dedi Súyindik ástelep baslap. — Biziń aldımızda Murat shayıq, Dawletbay biy, Esim biy, hátte Yusip baylar bolıp ketipti. Ne sóyleskenin bile almadıq. Biraq Írisqul xannıń joǵalıwında Ğayıp xannıń yabılardan qádigi zor. "Adamnıń kewli dońızdıń gúrkesi", dedi Ğayıp xan, lekin kewil degen shınlıqtı sezedi. "Yabılardıń niyeti jaman edi" dedi. Xan basqa gáp aytpadı.

— Xan sol gápi menen bizge, qońıratlarǵa, qulaq qaǵıs etti, — dep Bayqoshqar biy qaptaldan qosıp qoydı.

— Solay shıǵar. Írisqul xannıń joǵalǵanın xan bizden esitti. Aldıńǵılar aytpaǵan. Soǵan qaraǵanda, yabılarda bále barı iras, baǵana ózi aytqanday, tórgi qanattan basqanıń bárin awızına qaratqan. Ğayıp xannıń boljawına qaraǵanda, Ayǵara biy dushpan. Bizge aldı menen ásker toplatıp alıp, Abılqayır xanǵa barajaq. "Qaraqalpaqlar sizdi shabıwǵa tayarlanıp atır" dep óshegistirejaq. Ğayıp xannıń bası qısıq bas bolǵan menen xannıń basında bizdey qırıq kisiniń miyi bar.

Qumnıń ústin jalap esken samal kúsheyip, ısıldaǵan shege suwırdı. Awız ashılıp turǵanlar qum shógip qarawıtqan erinlerin sıypalastı, kimisi ernin jalap tisinde shege ğıjırlatıp, ózi menen ózi bolıp turdı. Sóylegen adam bolmadı. Úshıp kelip juqa jerlerine jabısqan sonalarǵa shıdamay atlar tepsinedi. Jim-jırtlıq ádewirge sozıldı.

Jaslar shıdamadı.

— Siz ne deseńiz sol, — dedi Esengeldi.

— Qońıratnıń xanı ushın bárine tayınbız.

— Balalar, toqtańlar! — dedi Alif Qarabay Qara bahadır qılıshın kóterip. — Shayıqtıń aytıp ketkeninde jan bar. Hár kim óz qanatınıń ğamı ushın qılısh sermegen menen, kúshli bola almaydı. "Tabaqlı" lar-ám bir qanat. Olar sinsa da otawımızdıń baz-bayaǵı bir jaǵı úńireydi.

— Sen qorqak jigitseń!

— Sen qara kúshke alıqsañ, aqıldan qalıqsañ, — dep Aytuwğan jasawıl bólip tasladı. — Aytqan gápine qara. Menińshe sen Orazan batırdıń ólimi ushın qarabasırnan qorqıp yabılargá kót tıqqıń kelip júr. Jigitler, bilesiz be, Xelwet shayıq Orınborǵa nege shaqırılǵan?

— Ğayıp xan bunnan da biyxabar, — dedi bir dawıs.

— Bunıń da sırı bar, — dep Bayqoshqar biy pátlendi. — Ne sırı bar deysiz be? Írisqul xandı gelle qılıp, sıylıq alıwǵa ketken dep gúmanlanaman. Ğayıp xannıń tiliniń astında ayılmay qalǵan bir búklem gáp maǵan usını sóylep xur.

— Bayqoshqar biy, siz neǵıp Írisqul xannıń arına shabatuǵın boldıńız?

Bayqoshqar biydin jambasına nayza qadaǵanday kózleri álle-pálle bolıp Alif Qarabay bahadırga qáhárli qaradı.

— Írisqul xan qıysıq jolǵa baslaǵan waqıtlarında onı jek kórgenimdi jasırmayman.

— Ólgensoń tuwrı jolǵa túsip pe?

Adamlardıń ekew-ara bir baltamtabı jónge túsetuǵın túri boldı. Baǵanadan beri oylanıp, oyın juwmaqlaǵan Súyindik biy atınıń erine mindi. Qamshısın tawladı.

— Xalayıq, tírilańlar! Shayıq aytqan otaw tuwralı kim oylamaydı. Hámme oylaymız. Lekin, otaw ustemligi bar, otawǵa iye bolıw bar. Endi egin-tigindi tez jıynap, jer astına kómińler. Nayza saplatırılar, qılısh egeńler, at baǵırılar, yabılardıń sırtınan sayıp júriw-ám korqaqlıq. Endi anaw-mınaw dep gá urısıp, gá jarasıp júrmeymiz. Bir aqshamda shawıp, Írisqul xannıń qanı ushın kóshesinen qan aǵızamız. Basqa másláhát bolmasa, tarqanlar. Wádeni shaymalaǵandı Jayılǵan babamızdıń árwaǵı ursın. Awmiyin!

— Awmiyin!

— Awmiyin!!

* * *

Usı kúni gúllán qıtay urıwınıń atqa minerleri de Dawletbay biydiń úyine oylasıqqa jıynaldı. Bas biy sońǵı gezde júz bergen qáwipli waqıyalardı bayan etip, biylerdiń, bahadırlardıń pikirlerin darama-dara tırladı. Sońında olardıń hár birine atma-at tapsırma berdi.

— Qara biy menen Maylı biy egin-teginniń aman esen jıynap jasırılıwına kóz-qulaq bolasız. Sırtqı jawğa da, ishki jawğa da tayarlıq kerek. Jiyenbay bahadır menen Qallibek bahadır jigitlerdi atqa miniwge úyretesiz. Telpek kiygen adam nóker boladı.

* * *

Sol kúngi májlis "Tabaqlı" urıwında ádawatlı ótti. Yusip bay jawatuǵın bulttay túnerip, Ğayıp xannıń qabılhanasında bolǵanın, Murat shayıq penen keńeskenin bayanlap, gápın bilay juwmaqladı:

— Ğayıp xan maǵan awlaǵında biraz gáp sıbırladı. Awhal qorjınlasajaq. Endi san mıń "qońıratqa" otız úyli "tabaqlı" qarsılasıwǵa májbúr bolamız. Uriw joǵalmawı tiyis. Awzına qasıq aparǵan bende ózine nókermen dep esaplaydı. Maqul ma?... Maqul demeske shara joq...

* * *

Jalayırdıń Esim biyi Jańakentten kelgen soń urıwlasların jıynap, elge dóngen qáwipti bilay bayan qıldı.

— Ayǵara biydiń xabarına qaraǵanda Abılqayırdan bále keledi. Ğayıp xannıń maǵan tánha keńes bergenine qaraǵanda, kenegesler óli uyqıdan oyanǵan. Endi bizlerge topılajaq oyı bar. Onnan jamanıraǵı kóship ketken mańǵıtlar qusaydı. Olar awlaq ketip kúsh jıynap atırǵan. "Jalayırlar mańǵıt bolıw kerek" depti Ubaydulla biyi. Buǵan ne deysizler?

— Nálet bolsın deymiz!

— Kimge?

— Ğayıp xanǵa!

— Abılqayır xanǵa!

— Ubaydulla biyge! ...

Kópshilik kenegeslerdiń de, hátte yabı menen qońıratlardıń da atına nálet jawdırdı.

Hámme ishki debdiwlerin shıǵarıp, tınıshlanǵan gezde Esim biy jáne sóyledi.

— Saqlıqtıń ǵamın oylap-oylap, úshinshi kúni bizikine kelińler. Birotala sheshemiz.

* * *

Ápshersiz Nuralı biy haqıyqatında da oyangan edi. Onı patıratlı gawgalar, jumbaqılı sırlı gápler oyattı. Astıńǵı erni joq bolǵanlıktan onıń gápin tek balası Toqtapolat ǵana túsinedi. Aytar gápin soǵan aytıp, ózi atqa mindi. Bet awzın buringıday búrkemedi. Awıl arasın aylanıp shawıp "Ha, ha!" dep dawıq salıp, qamshısın bir tawlap óte berdi. Qamshısın dóńgeletip tawlasa "jıynalıń" degen belgisi edi. Túsimpaz kenegeslerdiń erkekleri biy úyine qaray aǵılıp, bir mezgilde jıynalıp boldı. Atasınıń atınan ulı Toqtapolat sóyledi:

— Qutırınǵan jalayırlar biziń tınıshımızdı almaqshı. Tünde Ğayıp xannan adam kelip ketti. "Saq bolıńlar, ańsatı aldı menen ózlerin tonańlar" dep ketti. Ğayıp xan ózlerińizge málim, biziń kenegeslerdi jaqsı kóredi. "Qórganǵannan topılǵan jaqsı" dedi atam. Áne, gáp sol!

Jurt sam-saz. Bul jim-jırtlıqqa Nuralı biy shıdamadı. "Ha, ha!" dep baqırıp, qamshısın tóbesinen bir neshe mártebe aylandırdı hám atına jekirinip, ózi aldına eńterilip, záńgiliginiń tusına jaw kelip qalǵanday kúyip-pisip, qamshısı menen hawanı tildi, tildi, ústi-ústine tildi. Junǵarlar shabıwılında dańqı shıqqan ataqlı biyiniń búytip ǵarip hal bolıp qalǵanına urıwsları júdá ashınıp gunjırası.

— Túsindik, biyimiz, — dedi egede biri.

Nuralı biy ashılǵan quyashtay jadrap sala berdi. Bunnan soń Toqtapolat jáne sóylep, atasınıń tapsırması boyınsha mal-halǵa bek bolıw, dán-pándi puxta saqlaw kerekligin eskertti. Hár bir kenegestiń sırtqa qulaq salıp, Jalayırlardıń sıyqır sumlıǵınan xabardar bolıp juriwin hám olardan aldın topılısqa ótiwdi ayttı. Kópshilikte alawızlıq gápeler shıqqan menen bári Nuralı biydiń keńesine kelisip tarqastı.

* * *

Yabılardıń májlisi biraz sıpayılıqta, biriniń gápin ekinshisi jóplegen halatta ótti.

— Áziyzlerim, jaqsılıq kútpesten aldın jamanlıǵın oylamaǵanbız. Jaman kúnge tayın júrińiz. Qawıp bar. Abılqayır xannan kawıp bar. Izinen ózli-óзимiz kelisermiz. Házirshe qońıratlardıń ıǵına jıǵılıp, til biriktirmesek bolmaydı. Eger, olar topılıp qalsa, jaraq kótermegeyli. Keregin alsın. Ursa úndemeńler. Búginнен baslap ırısqu biydi tabıw kerek. Qara qus kóterip ketken bolsa, taw arasında súyegi qaladı. Izlegeyli.

Murat shayıqtıń bul keńesine hámmesi kelisti. Biyler bahadırlar astırtın izlew júrgiziwge dalańlıqlardı, tawlardı bólisti. Biraq Izbasar bahadırga eldiń ğajarlı jigitlerin jıynap, hesh kimge bildirmey nóker toplaw tapsırıldı.

* * *

Yabınıń atqa minerleri oylasıq qurǵan májiliste Amanlıq ta boldı. Izbasar bahadır onı izge alıp qalıp aqıllandırıp jumıs tapsırdı. Sol boyınsha ol Kewlimjaylardı jıynadı. Bul saparı tek yabı urıwı átirapınıń jetimlerin ǵana emes, qońsı-qoba awıllardıń hám Kewlimjaylardıń aytqanına kónetuǵın topar bolsa bárin qosıp jıynadı. Jalgız qozısın soyıp as berdi. Toyındırıp ózi sóz basladı. Eldiń ústine dónip turǵan qáwipli waqıyanı aytıp, kereginde, tayaq penen bolsa da, eldiń jawına qarsı turıw kerekligin túsindirdi.

Balalar áwele kútá qızıqsınıp tıńlaǵan edi, sońınan olarǵa pútkilley jat áńgimedey esitilip, Kewlimjay túrgeldi. Jırtıq bóz kóyleginiń etegin kóterip, shámpiygen juqa qarnın tır-tır qasıdı.

— Amanlıq sóyleyjaqpan, — dedi.

— Sóyle.

— Əy, sizler nege ǵawırlasasız? — dedi balalarǵa. Onıń hátte buyırıq sózinen kúlkiniń izin ańlaytuǵın balalar jimjirtlastı. Óz-ara ájayıp oyınǵa tayarlanıp, izinen kúlki kútti. Kewlimjay qarnın qasıp turıp dawam etti.

Qápe, oylanıńlar. Kim burın tapsa, mennen tákibay aladı. Tappasańız, bárińizden bir-birden tákibaydı men alaman. Shıbın qus pa yamasa haywan ba? Bilip qoyıń, qara shıbındı aytıp atırman.

Hár kim hár jerdei ózinshe iretsiz juwap berdi:

— Qus!

— Haywan.

Kewlimjay hámmeniń jalańbaslanıwın talap etti. Balalar tártipti buzbay jalańbaslandı. Kewlimjay olardı aralap jurip, baslarıp shertip shıqtı.

Endi meni tıńlańlar, — dedi ornına kelip — Shıbın adam. Sebebi me? Sebebi sol. Adamda, hám qustıń hám haywannıń, minezi bar. Kózlerińiz alarıp tańlanarsızlar-á pámsizler! Qara shıbınnıń adamdaylıǵı adamnıń jegen awqatın jeydi, qara shıbınnıń haywandaylıǵı taslandı haram

zatlarğa da qonıp jey beredi. Ash bolğanda onı bizler-ám jey beremiz. Áne másele sol jaqlarınan adam qara shıbıńǵa usaydı. Hámme emes, ózinen bir tekshe baxtı kemlerdiń taǵdıyrın bilmegen adam qara shıbıńǵa usaydı. Awa.

— Astapıralla!

— Usı tabadı, — desti balalar tańlanısıp.

— Endi bizden bir shımshıq qashtıǵa ótemiz, Kim baslaydı? Toqtań, ózim baslap beremen. Bizden bir shımshıq qashtı... Hámme dawıs qosıp gúw etti:

— Neshik?

— Hár qulaǵı qırq teshik.

— Neshe ulı, neshe qızı bar?

Bul ádetke aynalǵan soraw kópshiliktiń birge shıqqan dawısı menen gúrkirep esitildi.

— Bir hayalı, bir sińlisi, bir atı, bir tigilmegen otawı bar.

— Usı úy! — dep balalar birden sheshti.

Endi basqa balalarǵa náwbet jetip oyın dawam etti. Basqa úyler haqqında gáp ketti.

Amanlıq ári-beri tıńlap baǵıp edi, olardıń tiykarǵı maqsetke oralatuǵın túri bolmadı. Shıdamadı.

— Qewlimjay, baǵana men el táǵdiri haqqında gáp baslap edim. Izi mana-manaǵa aynaldı.

— Há-solay ma? — dedi Kewlimjay kek etip. — Jaw kelgende, sen hayalıńdı, mınaw tigilmegen otawıńdı qorgaysań, bizlershe? Sizlerdi! Ket-áy! Bizlerge bári bir. Kelgen jawdıń atlarına ot orıp bersek-ám toydıradı. Há, házirgi toydırǵanıńnıń haqısına ma? Meyli, onda. Al, balalar, erteńgi tamaqtıń waqtına shekem Amanlıqtıń ne jumısı bolsa isleymiz. Xalqas bere almasa, ketemiz. Qáne, Amanlıq jumısıńnıń atın ayt. Otıńǵa barayıq pa? Ózińdi arqalayık pa? Otawıńdı tigiseyik pe? Hayalıńnıń ayaqların qısayıq pa?

Amanlıq gáp tabalmay eki shekesin qıstı.

— Keshirersizler, qayta berinler, — dedi.

Balalar ústileriniń shańların kaǵıp, Amanlıqtıń ilashıǵınıń aynalasında dumanday shań kóteriw menen topırlasıp qayttı.

11.

Pútkil el alaǵadalıqta. Kewillerde shıdamsızlıq áseri. Qońsınıń końsıdan, urıwdıń urıwdan, eldiń elden qáwpi hámmeni shırtıldaq etti. Adamlardıń ózleri óz pikirlerine qarsı kelip sóylese de, onı elestiretuǵın, seniki nadurıs deytuǵın kisi joq sıyaqlı. Biraq olardıń barlıq gápleriniń bası da, ortası da, aqırı da Maman, Maman!

— Maman kelse bári gúlálágúl!

Usıǵan kewilleri qawıp qalǵanı sonshelli, jıynalǵanlardan, yamasa áńgime dúqanın qurıwshılardan kim usını qıstırsa boldı, tıńlawshınıń júzindegi qayǵı dumanı birden serpiledi, bulttay qabaqlar ashılıp, kózler quyashtay jarqıraydı, erinler erkine jayılp, tisler jaltıraydı. Jawınnan qashqanday hámme úylerine, ya atız baslarına, ya otinga, kim qayda jumısqa ketip baratırsa, solay qaray juwırısadı. Asıǵıs, quwanışlı juwırısadı.

Ahidnamada Mamannıń qaytarılıwı soralǵan axrap ayı kirdi. Ele, Mamannan xabar atar joq. Jurt abırjıy basladı. Hár kimde bir gúdik payda boldı, gúman kúsheydi.

Usınday qúnlerdiń birinde Orenburgtan Murat shayıqtıń ulı Xelwet shayıq keldi. Neplyuev onı óziniń taza kúymesinde úlken saltanat penen qaytarıptı. Ak patshanıń pármanına ılayıq tarxan ataǵın beryp qaytarıptı. Bul jurttı jáne kuwanttı. Aq patshaǵa ketken Mamanlardıń xalıq úmitin aklap keletuǵınına da isenimdi arttırdı. Sebebi Xelwet shayıq tek tarxan atı menen emes, Maman biyler jóninde jańalıklar menen keldi.

— Olar Peterburgqa — patsha sarayına aman-esen jetipti. Ullı dárejeln Elizaveta Petrovna qabıl etiwge wáde bergen. Soǵan náwbet kútip qalıptı. Bunı aq patshanıń ózinen Orenburgqa tapsırma menen kelgen saray iyeleriniń biri xabarlap kelipti. Maǵan da tarxan ataǵın beriw pármanın sol ákelgen, — dedi Xelwet.

— Aq patshaǵa alla nurı jawsın!

— Mamandı elge aman quwıstır, alla...

Xelwetti tıńlaǵan baylar, biyler, ot jaǵarlar usılayınsha gúńkildesip, qıyalları menen alısta jıltıladaǵan bir úmit ushqının kórip tarqastı.

Murat shayıq Izbasar bahadırdı izde alıp qalıp, kewlinde bolǵan alǵaw-tolǵawın ayttı.

— Áziyzim, Abılqayır xan bizdi kórpeshelegen qudıqqa iytere qoyar ma eken? Joq, áziyzim, kewlim isenbeydi. Jıypalğan nókerlerińdi tarqatqanıń jón. Ne ushin deysen be? Oydeme! Abılqayır xan, oris qol astındaǵı xan. Biz de sonday. Oris patshasınıń sharapatlı bir shalǵayı bizge de pana bolıwǵa qaradı. Awa, awa, mańlayıńdı jıyırma, áziyzim. Eger, Abılqayır bizge ala kózlense, oris patshası onı tas-talqan, tallı-beren qıladı. Inana ber. Aqırı Mamanlardıń xattaǵıdan tısqarı da aytar gápi kóp. Aq patsha — haq patsha, ádil patsha. Bizge, kishi xalıqqa, málel jetkermeydi. Payǵambar jábirkesh jaǵında. Patsha onnan beter. Sol ushin biziń nóker tayarlap, bir sumlıqtı aldın alıp atırǵanımızdı hesh kim bilmesin. Bir aljasıq shıǵar. Abılqayır qısıq kókirek bolǵan menen xan. Túsinedi. Nóker tayarlaǵanımızdan habarı bolsa, bizden burın bas saladı. Kim edi, bayaǵıda birew usılay dep durıs aytqan eken. Qońıratlardan ba edi, meyli áytewir qaraqalpaq adamınan shıqqan aqıl. Bunsha nege oylanıp qaldıń? Abılqayır jawlasa qoyar ma eken? Olar menen bir dawıl aydaǵan qos japıraqpız ǵoy. Ayǵara biyde alaǵayımılıq joq, aqıllı biy, Abılqayır xan onıń zeynine tiyer me eken? Tiymes. Qáytkende de, ǵar qıldısı bir ǵargalardıń palapanları, bir qazaqtıń ulı, alashtıń áwladı. Basıńdı shayqama, bahadır. Onıń durıs, bul zamanda eki júzli emes adam joq. Basshı bolsań, eki júziń boladı. Óytpeseń, kún joq, bir júziń xalıqqa qaraydı, bir júziń atqa minerlerge qaraydı. Al endi usınnan Abılqayır xan Ayǵara biydiń aytqanınday "qaynawlı qazan teńizge batpasın" dep topılsa, kúshimiz, barma? Joq. Yabılar ne qıla aladı? Onnan da sen de tarqata ǵoy. Abılqayır xan topılıp bolıp-aq, patshaǵa wájleskende: Qaraqalpaqlar músh kóterejak boldı, sol ushin aldı menen mush siltegenimiz ırasa dese, ne deymiz? Yabı urıwı, pútkil qaraqalpaqtıń baxıtın qara qıladı. Sabırlılıq kesesin hesh kim shaypalta almas, áziyzim, nókerlerge barayıq, úyli-úyine tarqatayıq.

— Qońıratlar topılsa ne qılamız, shayıǵım?

Sóyleskeli beri gápin bólmey maqul tıńlap otırǵan bahadırdıń bul sorawı shayıqtıń ózin oyǵa shúmdirip jiberdi.

Toziwı jetken úlken alaqańın jıyırıq mańlayına tirep, tereńde jatqan kózlerin jumdı. Izbasar bahadır oǵan selteń bergisi kelmep edi, biraq hesh qashan qarsı kelmegen shayıqtıń gápin sındırıwǵa dáti shıdamadı.

— Oylanbańız, shayıǵım, jigitlerdi tarqatayıq. Qońıratlar topılsa, keregin alar. Qarsı qol kótermeymiz. Balamız jılaǵanda, aldı menen rehim etetuǵın óz birimiz ǵoy, túsiner. Túsınbese, siz oylaǵanday, shıdam menen túsindireyik. Júdá bolmasa, eline haqlap barıp túsindirermiz.

Murat shayıq mańlayınan qolın alıp, ishi lawlap ketkendey qattı gúrsindi.

— Áziyım, qıyalım alǵaw-dalǵaw. Nayzası bola tura qolı qaltıraǵan jigit dushpanınıń bendesi boladı.

Shayıqtıń hár bir gápi ústinde tereń oylanatuǵın Izbasar bahadır bul saparǵısın biymanı qaldırdı.

— Shayıǵım, bári siz aytqanday boladı, — dep tikeydi.

Sol kúni-aq hár qashanǵıdan da qattı dawıllı qaqaman suwıq baslandı. Qoslardıń qamısın kótergen, tórt bawlı túnliklerdi julqıp jelpildetken dawılǵa qarap, allaǵa nalis etip turǵan shayıq, awıldıń shetinde quldırıp shabısıp kiyatırǵan atlılardı kórdi. Olar yabı urıwınıń nóker jigitleri edi. Tarqaǵanına beli mayısıp, ne derin de bilmey, ań-tań shıqqan shayıqtıń aq sállesin dawıl ushırdı. "Astapıralla!" dep, aldına eńterile bergeni, qaptallap kelip qalǵan eki atlını kórdi. Tumaqların basıp kiygen qazaq atlıları edi. Biri oqqa ushqanday, atınan ǵarǵıp túsip, shayıqtıń sállesin kókiregine basıwı menen ózine ákelip berdi.

— Alıńız, shayqımız.

Suwıq atlılardıń da, shayıqtıń da kózlerin jasawırtqan edi, birin-biri tanımaǵanday, aldı menen kózlerin uwqalasıp, izinen sálemlesti. Biri Ayǵara biydiń, ekinshisi Sedet kereydiń atlısı bolıp shıqtı. Attan túskeni ekewdiń basshısı eken. Kiyatırǵan sebeplerin tez-tez sóyledi. Biyleri jiberipti: Abılqayır xannıń jaman niyeti raslanǵan. Oǵan qosımsha jańa bir xabar ırısqul biy tiri eken. Ayǵara biy kóripti. Abılqayır xan álleqashan aldırǵan eken. Quwırshaq Ǵayıp xannıń tásilleri tez iske asa bergeni ushın asıǵıp urlatıp aldırǵan. Aldı menen qońıratlardı yabılardıǵa jawlastırıw, sóytip eki urıw qorazday julısıp shuyik bolǵan gezde ańsat ǵana eki jaqtı aytqanına kóndiriw niyetin hesh kimnen jasırmaǵan. ırısqul biy xannıń shuǵıl sózine ermepti. "Hámme urıw ózim!" depti.

— ırısqul biy, taqıyq tiri me eken? — dep shayıq ejelep soradı.

— Tiri, shayqımız tiri, — dep Ayǵara biydiń shabarmanı juwap berdi.

— Óz qózim menen kórdim. Biziń ullı arǵa mal salıp, xanǵa qáttere

qıldı, bosatpadı. Írisqul biy azıptı. Shaması qıynağan. Biziń biy solay boljadı. "Áwele tawday dańq inam etken. Qóndire almay, tıshqan inine tıgıp qıynağan. Bárekellá azamatqa, qısqıǵa, iskenjege shıdap atır. Óz elimniń jartısın búldirgenshe bir qolımdı kesemen depti, — dedi "Qaraqalpaqlara júdá birlikli, tózimli xalıq, úyrense boladı" dep biziń dáne Ayǵara biy júdá maqtadı.

Murat shayıq bul xabardı qońırat urıwına jetkeriw ushın tez ǵana bir atlı jiberiwdi oylap turdı da, "kelispeydi, ózim barıwım kerek" dedi gúbirlenip.

12.

Gúzdiń aqırǵı ayı. Biraq qıs ortasınan ayırması joq. Qaqaman suwıq. Tańniń aldında qırpiq qar tasladı. Bul qar dep qarǵa usamaydı. Záhárli suwıqqa shıdamay, aspan aq kirpigin tógip atırǵanǵa megzeydi.

Kún shıǵa kúshli dawıl estı, jerdiń betin alaǵat jasırǵan qar shańǵıtqa qosılıp, uytqıp ketti, topıraqlı qardıń qayaqtan jawıp turǵanı biymálim, betletpeydi.

Qońırat urıwınıń yabılardı qarsı tayarlaǵan nókerleriniń shaqqanlıǵın kóriwge, óz tilegi menen astırtın shaqırtılǵan Ǵayıp xan hawa rayı buzılǵanı ushın niyetin izge qaldırmaqshı edi, jáne oylandı: jurıt aljaspasın, xan bir sózli eken desin. Qaytqan — aqıl.

Onı uzatıp salıwǵa barlıq biyler menen atqa minerler álle qashan tayın edi, jıynalısqı keldi. Dawıl jabıwların kóterip — jawıp, denesine sharp-sharp urǵanǵa geypara asaw atlar shıdamay oynaqlap turıptı. Hámmeniń ortasında ıqta qalǵan Ǵayıp xan qamshı uslaǵan kolin úpledi.

— Biz ketemiz, qońırat biyleri. Keshegi ǵáp — ǵáp. Nókerlerińiz zor-zor. Bilmegenbiz. Mamannan Esengeldińiz basım. Pútkil qaraqalpaq atınan aǵa tek Esengeldi boladı. Jaslar, qońıratıń jasları, uǵıńlar, qaytalayman. Tórt san qaraqalpaq elinde sizlerge jaw, sizlerge jaq jarıstıratuǵın yabılar. Ilim-ikmetlileri kóp bolǵanı ushın aldap-arbaw, tásil salıw oyları joq emes...

— Abılqayır xannıń táсили jóninde aytpay baratırsız.

Suwıqqa búrisip, iqlas penen tıńlap turǵanlar bul sorawdı kim bergenin bayqamadı. Biraq barlıǵınıń júregin túrtkilegen soraw berilgeni ushın janlanıp, "durıs, xanımız, aytıńız" desti.

— Házir dúnyadaǵı kúshli xan Abılqayır xan. Oǵan til etiw, isenbew aspandaǵı quyashqa isenbew. Quyash bwdt abtında qalsa da, quyash. Biz kettik, — dedi Ğayıp xan.

Ákesi menen júrgende hesh qashan muńaymaytuǵın, gápke aralaspaytuǵın Ubaydulla sultannıń asıqtay murnı girjiyip, tap mańlayı keńeyip, sabaqtay qasları kerildi. Erinleri jıbır-jıbır etti. Bunı Alif Qarabay Qara bahadır bayqadı. Sóylese eken degen oy payda bolıp edi. Biraq ol sóylep úlgermedi. Xan atına qamshı siltedi, top ayrılıp jol berip, biyler awıldan iyt dawısı jetpestey jerge uzatıp qayttı.

Qar kelesi kúni azanda da tap keshegidey dawam etti. Dawıl basılmadı. Jerden qar aralas shańǵıt suwırıp úzliksiz uytqıp turıptı, bul qońırat biylerin joldan qaldıra almadı, azanda qaytadan jıynalıp, óz-ara másláhátke kóshti.

— Ğayıp xan aqıllı gáp ayttı, este saqlańlar. Quyash bult astında qalsa da quyash, — dedi Súyindik biy.

— Bunday gápti basqa adam ayta almayma, ata?

— Áy, Esengeldi kúshik, sende usınday tersekey sózler payda bolıp kiyatır, jap awızındı.

Esengeldi joldaslarına bir jımırnap, úndemey qoydı, joldasları Esengeldiniń gápine ırza bolǵan keyip penen ózlerinshe mırs-mırs kúlisti.

Alif Qarabay Qara bahadır qamshısın kóterip:

— Xalayıq, tırılǵılar — dedi. Súyindik biy zánǵige shirengenin qoyıp, erge jaylasıp otırdı. Bayqoshqar biy balasına hám joldaslarına ırızı bolıp, eki kózin sol tárepten almay tur edi, Alif Qarabay Qara bahadırdıń bir jańalık aytpaqshı bolǵanı ushın oǵan burıldı. Hámme solay burıldı.

— Xan ketti. Dawıl turǵızıp ketti. Topıraq penen qardı aralastırıp uytqıtıp ketti, biz qaldıq.

— Káramatı bolmasa xan bolama? — dedi bir dawıs.

— Káramatı bolmasa xan emes. Lekin, men káramatın aytıp atırǵanım jok. Uǵıńlar. Onıń gápi menen yabılarǵa barıp oyqan turǵızsaq, oń qolımız benen shep qolımızdı kespeymiz be?

— Qara bahadır sen bárha sóyteseń!

— Buzaqı!

— Satqın!...

Adamlardıń shawkımı basılǵansha Qara bahadır sóylemedi. Hár kim hár qıylı nishterli gáplerin ádewirge shekem dawam ettirdi.

— Meyli, — dedi Qara bahadır sońında. Olay bolsa, búginnen qolaylı kún joq. Alasapıran bolıp atırǵan yabılardı, barayıqta toz-toz qılayıq. Men baslayın. Nókerler tayarmısız?

— Tayarmız!!!

Bayqoshqar biy sorawǵa hám juwapqa qanaatlanıp, bir nárse dew maqsetinde záńgisine shirene bergeni, qubla tamannan eńkeyisip shawıp kiyatırǵan kos atlını kórdi.

— Anaw kimler?

Shań aralas uyıtqıp turǵan qırpiq kardıń astında atların quldıratıp kiyatırǵanlar Murat shayıq penen at qosshısı Seydulla dáu eken. Hesh, kim tanımadı. Kóz ushınan besenedey belgili aqboz terlegenlikten, qarlı ılaydı, etine sháppiktey tartıp túrin ózgertken, qara qumay, jer túsles. Olar jaqınlaǵansha, hesh kim ornınan tabjılmaı. Shayıq atlılarǵa aralasıp, ılaylaǵan mańlayın jeńi menen bir sıırıp, sálem bergende, jurt tanıdı. Biraq bul saparı biylerdiń hesh qaysısı attan túspeı. Olardıń jaman oyda, buzılǵan keyip penen turǵanın shayıq birden túsindi.

— Áziyzlerim, sizlerge ırisqul biy tuwralı jańalıq ákiyatırman.

Atlılar ań-tań bolıp bir birine qarastı.

— Awa, áziyzlerim. ırisqul biydi Abılqayır xan urlatıp aldırǵan. Sizlerdi yabılardıǵa qarsı qoyıw niyetinde urlatıp, bende qılǵan...

Shayıq qanshama jiger menen kúyinip, dawısında iza qaynatıp sóylegen menen, onıń sózine isenetuǵın atlınıń túri kórinbedi. Shayıq sonda da pásine qaytpadı. Ayǵara biy menen Sedet kereyden atlılar kelip, usını xabarlaǵanın ayttı.

— May aynısı duz salınadı, shayqımız, — dedi qaptaldan iri bir dawıs. — Al duz aynısı ne salınadı, shayqımız?

— Onday túsız tereńge túskenim joq, áziyzlerim.

— Maqsetińizdi aytıńız, shayıq?

— Sizlerge keldim, áziyzlerim. Aqılsız eldiń jigitleri usap bir birimizdi qul demeyik.

— Taza gáp aytıńız, shayıq!

— Jaw kelse, biz de tiri janbız.

— Qasqır kelgende hár iyt iytayaǵınıń basında ırıldamasa, iytayaǵınan ayrıladı, áziyzlerim.

— Nishterli gápińizdi qashan ada qılasız, shayıq?

— Pámli adamlarǵa gápim nishter bolıp tiyse, bir qazanǵa túsken gellelerdiń táǵdiri bir bolatuǵının uǵadı.

Jigitler, óimizdi óimiz nege nayzalatıp turmız, tutıń shayıqtı! — dedi Bayqoshqar biy. Buyırıq kútip turǵanlar shayıq penen at qosshısın gúw bastı. — Toqtańlar! — dedi shayıq júdá bádaybat dawıs penen basınan sállesin alıp, jalańbaslandı. — Áwele tıńlańlar, bassız áziyzler! Aytqanı durıs shıqqan waqıtta bir-birińdi ayıplamańlar, tozǵan sebettey buzılmańlar. Lekin, oń qol menen sol qolıń bári bir óz kolıń ekenine oy jiberińler.

— Esengeldi, shayıqtı baylamańlar, biraq qorshańlar, — dep buyırdı Súyindik biy.

Esengeldi ózine teńles bes-altı atlı menen shayıqtı aynala qorshap aldı. Sonıń arasında kópshilikten birew shayıqtı endi sóyletpew kerekligin eskertti.

— Hámirińizdi tárk etpeymen, áziyzlerim, qáne qayda aparasız baslańlar!

— Jigitler! Nókerler! Nayza uslaǵan azamatlar! — dep Qara bahadır atlılardı aynalıp shawıp, bir pada jılqıday iyirip, Súyindik biydiń qasına keldi. — Tayınbız, biyim.

— Qaptalıma kelińler — dep Súyindik biy kishi urıw biylerine tártip berip, ózi teń ortada alǵa jol basladı. Atlar qatara taba tutıp júrip ketti. Olardıń izindegi uylıǵısқан topardıń ortasında baylawsız bende qılınǵan Murat shayxtıń úskini quyılǵan, sállesi mańlayına túsken, saqalınan suw tamshılap baratır. Kózleriniń astındaǵı qalta-qalta jıyırıqlar isip ketken sıyaqlı. Shayıq ushın kúsh jumsayman degen Seydulla dáwdiń eki qolı artına qayrılıp baylanǵan.

— Shayqımız, Abılqayır xannıń káramatı ma bul? — dedi, ol.

— Dozaqıy bolsın, ol áziyz nálet!

— Shayqımız, biziń qalaq bas xan qashıp ketkennen aman ba eken?

— Kim deyseń?

Shayıqtıń dawısınan, mısqıllı kúlgenin sezgen dáw óz tapqırılıǵına júdá quwanışlı túsindirdi.

— Ğayıp xan she, shayqımız? Jurttıń bári onı qalaq bas deydi.

— Bul sol shóje bastır ılaysańı, — dedi shayıq ásten. — Iláj qansha, biziń elge qámbar bas tóre áwladı awıspadı.

— Nanı bizden, dásturxanı ózgeden bolatuǵın kún qashan tawsıladı, shayqımız? Kitaptan qaramadıńız ba?

— Quday birlik úlestirgende, biziń xalıqqa awıstırmaǵan. Birliksiz eldiń bar dásturxanı da pırım-pırım, dásturxansız el — baxıtsız el.

— Wádege opa, shayıq! — degen buyırıq esitildi qońıratlılardan.

Shayıq úndemedi. Pútkil qaraqalpaq eliniń úlken adamın bende qılıp, aydaw erki berilgenine marapatlangan gileń jas jigitle, atlarınırnıń ústine qaǵılǵan shegedey tik, quwanışlı. Bir-birine jımırnasadı. Olardıń basshısı Esengeldi heshteńeden biygárez, shayıqtırnı onı qaptalınan kóz almay, nayzasın aldına óńgeriwi menen qabaǵınan qar jawdırıp alǵa baratır. Qońıratlıń barlıq atlıları alǵa, yabı urıwına shabıwılǵa alǵa baratır.

* * *

Ğayıp xannıń úlken miyrasxorı Ubaydulla sultannıń aqlı tolısıp, biraz nárse jóninde oylanatuǵın bolıp qaldı. Eń baslısı, ol xan ákesiniń kóp buyırıqlarına jurtqa bergen keńeslerine bārha qanaatlanbaydı. Biraq kelgen áp-ánedey biyler, bahadırlar, aqlılı adamlar hesh qanday qarsılıq kórsetpey, hámmesine "maqul, maqul" dep, kete bergeni ushın, ol óz oyına isenbeydi. "Báلكim xan aqlılı shıǵar" dep oǵan, qarsılıq etkisi kelgen orınlarda da, qarsılaspas edi. Qońıratlılardıń yabılardı shabıwǵa tayarlaǵan nókerlerin kórip, olarǵa pázne basıp qaytqan ákesine júreginde narazılıq otı payda bolıp, túni menen uyıqlamay shıqtı. Bul iyt talastırw! Usınnan sol urıwlardıń basshı biyleri, — óz-ara sırlassa, pikir alısıp túsinse! Sonda bul xan neshe pullıq kisi boladı?! Kúyikbas biyday. Tegarań samal menen tozańǵıp ketedi, tamam! Báلكim, aljıǵan shıǵar. Óydewge, jańa baslaǵanı ma? Esimdi bilgeli solay. Basqalardı túsinbeydi deyme eken? Qáytken menen áke-áke. Aytıw kerek!"

Azanda kúndegisin en erte turıp sálemge kirdi. Ğayıp xan seksewildiń shoǵına mańlayın berip, ğarbız qarnın tır-tır qasıp ıay ishıp atır edi. Ulınıń jaman xabar menen kirip kiyatırǵanın túsinip:

— Toqta, — dedi bosaǵadan atlaǵan jerinde. — Kózleriń nege qızıl? Tús kórdiń be? Jáne qız alǵıń keldi me? Toqta, ayt!

Ubaydulla sultan albırap qaldı.

— Ańǵa shıǵayıq demekshimen.

— Otır.

Olar sáskege taman tórtew bolıp ańǵa atlandı.

Jańakentten kún batardaǵı qamısıqtan shıǵıp kiyatırǵan Dáwletbay biyge jolıqtı. Jigirmalaǵan atlısı menen bir jaqtan shabısıp kiyatır. Jigitlerin nókerlikke tayarlap júirse kerek dep shamaladı Ğayıp xan. Kewlindegisin soradı da.

— Jaqsı kúnniń jamanı da bar, xanımız — dedi Dáwletbay qısqa.

— Durıs, Dáwletbay biy. Mańǵıtlardıń sizlerge alakóz ekenin aytpaqshı edim. Abaylı bolǵan jaqsı. Jalayırlandıń da qıtaylardı shaynamay jutıw oylarında joq emes.

— Ráxmet, xanımız. Burın da aytqansız, — dedi Dáwletbay biy.

Ubaydulla sultan bul eki adamnıń biri ústem xan, ekinshisi onnan ǵárezli biy bolǵan menen, unırap keteyin dep turǵan eki jar basındaǵı bir-birine jetpes qol uzatıwdıń tásilin salıp turǵanın túsindi. Ásirese xannıń ayaǵı tirelgen jardıń qulawı az qalıp turǵanday sezildi.

— Kóke, keteyik, — dedi shıdamay,

Balasınıń mańlayı tership bir sumlıqtı uqqanın Dáwletbay túsindi. Oǵan mısqıllı mıyıq tarttı:

— Sultan, soqırdı jetelew — izgilerdiń adaspawına jaqsı — dep qoydı.

Xan esitpedi. Ubaydulla sultan Dáwletbay biydiń ǵápine ashıwlanıw ornına minnetdarshılıq bildirdi.

— Bizdi irkpeń, biy.

Dáwletbay biylerdiń qarası shókkennen soń Ubaydulla sultan atınıń jılawın tartıp ákesinen soradı.

— Kóke, siz keshe qońıratlarǵa aytqan ǵápińizdi bayaǵıda yabılardı da aytqan edińiz. Búgin qıtaylarǵa da sol táqilette ayttıńız. Aljaspadıńız ba?

Ğayıp xan kúldi. Góne tamnan, góne tamǵa atlaǵan bayıwlınıń quwanışlı dawısına salıp, shıńǵırlatıp kúldi. Kúnniń ayazlıǵında umıtıp, tajılı tumaǵınıń astınan qolın suǵıp, shekesin qasıp-qasıp kúldi.

— Kókseń. Júdá pispegen kók túyneксеń, sen.

— Yabılar jábir kórse de sizge keledi, qońratlar jábir kórse de sizge eledi. Órmekshiniń awına túsken shıbınday bolıp qalmasañız, kóke.

— Ne deysen? Órmekshiniń awı... Shıbın!.. Áy, náletiy kórgensiz. Shesheń jaman seniń. Tilińdi keseyin be? Tús attan, keshirim sora!

Ubaydulla sultan azǵana ójetlenip turdı da, attan tústi.

Biraq keshirim sorawǵa tili gúrmelmedi. Ózine pitken minezi boyınsha muńayıp turdı.

— Bolar, min atıńa, — dedi xan. — Túsiniq qoy. Iyt baǵıw ańsat emes. Hám toydırıw kerek, hám talastırıp shúyik qılıp qoyıw kerek. Semiz iyt iyessin qabadı,

— Iytlerdi pás kókirek qılma deytuǵın edińiz?

— Ol ańshı iytlerge, ózimizdiń iytlerge tiyisli. Bilip qoy, ómirińshe bilip qoy, adam-ám iyt. Xalıqqa bassılıq etiw — bir topar iyt baqqannan qıyın.

— Men qetpeqshimen.

— Qayda?

— Qońratlardı qoydıraman. Yabılarǵa baraman.

— Ladan! — Xan túpirindi, xırq—xırq murnın sıńbirdi.

Jas jigittiń kewline kirip qalǵan oyı erkine qoymadı, ójetlengen ústine ójetlendi, áke sózi shıbın ızırılǵanı shelli sezilmedi. Atınıń basın izge burdı. Ğayıp xan onıń artqa aynalǵanın kerse de, ketedi dep isenbay alǵa júre berdi. Ubaydulla sultan áwelinde adım-adım júrip, atasınan qashılǵan sayın haqıyqatlıqtıń márgiyası ózine tarta berdi, tarta berdi. Birden atın qamshılap-qamshılap jiberdi. Qamshı tiydirmeytuǵın bedew arǵımaq kiyiktey atlıǵıp, kózden ǵayıp bolıp bádár ketti. Ğayıp xan qasındaǵı eki qusshı — shabarmanı menen sol turǵan jerinen ya alǵa, ya keyin keterin bilmey atı uymaǵa batqanday turdı da qaldı.

* * *

Dawıl kem-kem páseydi, aspandı bult qapladı. Bazda-bazda bult tarqap ketip quyash jıltıldadı jáne qádimgi qálpine kirip, quyash birotala bult astına sıńdı, demniń arasında álem gúnıgirtlenip, epeklelep qar jawdı, bul ózgerislerdiń hesh biri qońrat atlılarınıń keypine tásir etpedi, júris dawam etti.

Murat shayıq tım-tırıs. Moyın omırtqası úzilip ketkendey basın tómen alıp baratır. Kóz astınan Esengeldige bir nársе demekshi boladı jáne ózinen-ózi ay berip sóylemeydi.

— Jaw!!!

Gúllán atlardıń quyıqlarınan teń tartıp qalǵanday, hámmesi gilt toqtadı. Bul jaman xabarǵa Murat shayıq ta bas kóterdi. Qolın mańlayına tuttı.

— Taw! — dedi.

Eki sóz de bir qıylı esitildi. Haqıyqatında kóz ushında jılısıp kiyatırǵan bir úzik taw kórindi. Barlıǵı qarastı Qábirleriniń basına gileń sıırıq shansılǵan úlken áwliyeshilik. tolayımı menen jılısıp kiyatırǵan sekilli. Shayıq shıdamadı.

— Jaw, áziyzlerim, jaw! — dep dawısladı.

Ilgeri-keyin baratırǵan júzlegen atlı bir jerge toplandı.

— Áziyz jigitler, — dep shayıq pátlendi. — Jaw kelgende ókpe-giyne aytilmaydı. Jigerlenińler. Súyindik biy, Bayqoshqar biy, Qara bahadır, Aytuwǵan jasawıl... — shayıq hámme basshılarınıń atın atap shıqtı. — Kiyatırǵanlar otawdıń jawı. Sál sabırlılıq etip sheginip turıńlar.

— Kópshilik ǵoy!

— Usınday-ám jaw bola ma eken?

— Áy, alla, óziń yar bol!

— Bir ózim onı menen bellesemen.

— Azamatlarım! — dedi Súyindik biy. Onıń qatal dawısına atlar iyirildi, ózi, ádetinshe, erdiń ústinde tikeydi. — Ańqıldadıq, ǵapılda qaldıq. Endi pútkil otaw namısın qorǵaw payımızǵa tiyip tur. Ne deysizler?!

Murat shayıq bunday bet burısınan boladı dep oylamaǵan edi. Quwanıshtan qanasına sıymay ketse de, olardı bólmedi. Úmidiwar moyın sozdi.

— Baslańız, eldi basqılatpaymız!

— Dastıqsız ólgen jigit kómilmesin!

— Áziyzlerim, tez qıymıldıytuǵın dem keldi. Esengeldi balam, toparıńız benen izge shabıńlar. Elge, duyım elge xabar etińler. Kókireginde janı bar bende watanın qorǵawǵa shıqsın. Maman kelgenshe jawdı irkeyik. Jaw házir pıshıq kóringen menen tıshqan. Solay de, elge! Shap márt balam, shap! Giyneńdi umıt, aqıllı balam, shap!

Murat shayıqtıń shıdamay biylikti qolǵa alıp ketkenine hesh kim oy jiberip, taban tirespedi.

— Shap balam, shap, — dedi Súyindik biy.

— Qáne, jigitlerim, aydańlar, atalar sózi sınbasın! — dep. Esengeldi óz tobí menen kópshilikten bólinip patır-patır shawıp ketti. Onıń jedelliligi murat shayıqqa unadı.

— Jaw kórseń ayama, kimdi jaw deseń gelle qılıp ót! — dep izinen baqırdı.

— Ulim, men de jawǵa kettim. Írza bol! Násiyatımdı tırńla. Órge shapsań, abaylap shap! — dep dawısladı ákesi Bayqoshqarbay biy.

— Áy, Bayqoshqar biy, námártlik etpe, ulıń aqıllı, ózi túsinedi, — dep, shayıq onı qaytardı, biraq Esengeldiler alıslap ketken edi.

— Áziyz jigitler, eli-xalqına paydasız azamat — ústine el qonbaǵan shól menen teń. Waqıt keldi. Páriwardigar yar bolsın! El ushın tıyıqtan óliw — beyishiy bolıw, áziyzlerim. Qáne, aydańlar, jawdıń aldın keseleymiz.

Tayın nayza-jaraqılı atlılardıń qarsılıǵın kútpegen jaw toparı toqtadı. Tumaǵı ılashıqtay iri bir atlı alǵa shıǵıp dawısladı:

— Áy, sizler kimlersiz?

— El iyelerimiz, — dedi shayıq.

Jaw atlısınıń basshısı qaptalındaǵı atlıǵa:

— Anawsın noqtalashı! — degeni máttal, uzın saplı nayza shayıqtıń ústinen zuwlap ótip, hesh kimge zıyan keltirmey jerge qadaldı.

Áziyzlerim, tákirarlańlar: bizge hesh kimniń noqtası sıymaydı. Noqtalatpaymız!

— Noqtalatpaymız!

— Noqtalatpaymız!

— Ólemiz, noqtalatpaymız!

— Óz jerimiz ushın ólemiz!

Sonıń arasında Ubaydulla sultannıń dawısı esitildi.

— Súyindik biy, Bayqoshqar biy, yabılardı sapardı toqtatırıńız! Toqtatırıńız!

— Tırńlamań, áziyzlerim! — dedi shayıq onıń ne aytajaqlıǵın túsınbey.

Shıdamı ada bolǵan jaw atlıları qoy kórgen padalı qasqırday gúw alǵa bastı. Hámme arpalısıp ketti.

Nenin ne ekenin uǵalmay qalǵan Ubaydulla sultan shayıqtı kórip, aldın keseledi:

— Shayıq ata, qońıratlarda jazıq joq!

— Qoysańa, áziyzim. Jawǵa shap! Soń sóylesemiz!

Ubaydulla sultan qońırat atlılarınıń háreketin kórip solarǵa qosıldı. Jawǵa qarsı at aydadı, biraq, aradan kóp waqıt ótpey-aq, onıń eki ayaǵı zánгідen shıqpay, bası atınıń artqı ayaqları arasında baratırǵanı kórinde. Qula dalaǵa bet alıp qashqan biyik arǵımaqtı qoldan shıǵarıp almaw ushın ba, qurıq uslaǵan úsh jaw atlısı izinde qıyqıwlap quyınlatıp baratır.

Basqalardıń onıń menen isi bolmadı. Murat shayıqtıń jurtqa ruwx, kúsh beriwshi dawısı esitiledi;

— Hawlıqpańlar. áziyzlerim. Bulardıń bári jaw emes eken. Bári jaw emes! Tabın jigitlerin tanıńlar!. Qashqanı kózabası... Kereylerge nayza siltemeńler!..

Kimdi-kim attan qulatıp atır, ayırıw qıyın. Nayzalar, qılıshlar ǵırsh-ǵırsh hárekette. Qashqannıń da, quwǵannın da awzında bir qıylı sóz bar "alla, alla!" At tuyaqları menen aspanǵa atılǵan qar aralas topıraq bólekleri nayza ushında, attan qulaǵanlardıń bórikleri menen qosıla, tomp-tomp túsip atır.

Murat shayıqta da nayza payda boldı. İlaqqa úyrenген aq bozı qara ter. Marapatın jetkerip shúw-shúwleydi. Qaymıǵıp shawıp, nayza siltep júr.

Dushpan kóp. Biraq arasında Mırzabek penen Sedet kereylerdiń nókerleri bularǵa nayza siltemey, ózleriniń toparında basqı tuwdırǵanı ushın, esapsız nókerge júzlegen atlı keshke shekem tótepkı berip, jawdı alǵa ilgeriletpedi.

* * *

Bes atlını baslap pútkil elge asıǵıs xabar etiwge shawıp baratırǵan Esengeldi at ústinde entigip joldaslarınan soradı:

— Shayıqtıń danalıǵına isendińiz be?

— Isendik. Usı jawdı bilip júr eken.

— Haqıyqıy kózi ashıq!

— Til tiygiziwge bolmaydı, — dedi Esengeldi końır alayaǵınıń sawrısına qamshılaǵandı toqtatpay. — Qalaq bas hanımız kómpis eken.

Onı Shayıxtır "quwırshak xan" degenin esitkenmen. Ras. Ol bizlerdi aldadı. Jaman aldadı. Qorladı. Nege tosañladırız? Aydañlar!

— Biziñ atlastı óltirmey tınım bolmas sirá, — dedi Alif Qarabay Qara bahadırdır ulı Ğayıp bahadır. Esengeldi aqılğa házir kirgendey, atınıñ júwenin sál tartıp qaradı.

— Ğayıp, ne dediñ?

— Ğayıp xandı óltiriw kerek!

— Anaw tóbede iytlari menen uwdır-shuwdır bolıp júrgen sol emes pe? — dedi balalardıñ biri.

— Sol!

— Kettik. Óliremiz. Bul ushın Shayıx bizte qóp algıs beredi. Qarayǵoy, ózleri úsh atlı eken, sizler joldaslarına bas salıñ. Men xanğa nayza uraman. Awa, awa. Ózi meni nayzashıl dep maqtadı. Birotala maqtasın.

Olarda bunday kúsh, bunday jiger qaydan payda boldı, ózleriniñ de aqlı jetpedi, oylanǵan da hesh qaysısı bolmadı. Urıwınıñ aldına qoyǵan maqsetleri shebekeynine aylanǵanın, elge eskertiwsiz jaw kelgenin tek Ğayıp xannan dep túsingen balalar basqa sózdiñ basına barıspay, solay burıldı. Balası tırlamay ketkenine ishqısta bolıp turǵan xan, atlılardı qórip, hawlıqtı, biraq Esengeldiler ekenin tanıp kókiregin bastı. Alıstan badabat saldı.

— Qoñıratır kúshikleri, bul ne jedel?

Esengeldi uzaqtan bildirmey shókelep kiyatırǵan uzın, saplı nayzasın jyberip qaldı. Nayza xannıñ qulaq sheke óñeshinen qadalıp. attan qulattı, aytar gápi kegirdeğine sıymay, qorr-qorr etip, sóz ornına burq-burq qan bolıp, aǵıp jattı. Usı máhálde qashıwǵa meyillengen joldaslarına Ğayıp bahadırlar qarshıǵaday topılıp, attan awdarıp úlgerdi. Esengeldi elege shekem xannıñ bet-ápsherin tolıq abaylamaytuǵın edi, ólim aldındaǵı xannıñ kelte ayaq-qolları selteñ-selteñ etkeni bolmasa ishın ayranǵa tolı bir meske megzettı. Esengeldide burın payda bolmaǵan ızalı kúsh payda boldı. Xannıñ kegirdegin tesip ótken nayzasın suwırıp alıp, qarnına urdı. Tırnaǵına, aydarına shekem sumlıq oylap, ózgelerge qazıp júrgen górine ózi jıǵılatuǵının hesh qashan esine keltirmegen xannıñ ğarbız karnı pıssıyıp aǵıp, jatqan jerinde, ayaq-qolı tórt tárepke sozılıwı menen, at basqan baqaday jarbıydı.

Tiri qalmasın óltiriñler!

Aldı-artı oylanılmağan bul buyırıq hámme jastı mártlendirdi; aldılarında qum tolı qaptay sulap atırğan ólilerdi tewip kórdi. Bunnan soń olar kóp irkilmedi, atlarına asıǵıs minip, toparlasıwı menen shabısıp ketti. Olardan kóp jerlerge shekem qalıspay, at ayaqları arasında shańqılasqan xannıń ańshı iytleri uzaq shıdamay, hár jer-hár jerde shońqıyısıp otırıp qala berdi.

13.

Jawǵa sırn aldırǵan elge quday qırın qaradı isqırǵan dawıl betletpeydi, onıń ústine turaqsız. Bir maydanda batıstan arqaǵa, arqadan shıǵısqa, jáne birden batısqa aylanıp ketedi. Áptala adamlar qayaǵınan jańa kútinip bolsa, dawıl jáne kútinbegen jaǵına ózgeredi, qullası páteńge keltirip, jaqpas jaǵınan shıǵıp turıptı. Misli jaw. Jawǵa bolısqan qarlı boran qayaqtan esse de, qalay ese de, awıllar ústinen bir qıylı jańǵırıqlar aydap turdı:

— İnsanlar! Maman keledi... Orıs patshasınan járdem ákeledi... Shıdańlar... Jaw pıshıq kóringen menen, tishqan...

Bul jańǵırıqtı óz awılında ózinshe jańǵırtpağan urıw qalmadı. Dáwletbay biy qıtaylardıń telpek kiygenin atqa mindirdi, Yusip bay "tabaqlı" nıń awzına qasıq aparganın nókerlikke shıǵardı. Esim biy jalayır urıwınıń erkek áwladın jawǵa qarsı shıǵardı. Kenegeslerdiń Nuralı biyi awılın aylanıp shawıp, "ha-ha!" dep dawırıq salıw menen, topar-topar jigitlerdi izine ertip, jawǵa atlandı. Yabılardıń tayarlıqlı Izbasar bahadırları jaqında tarqatqan nókerlerin bir aqshamda jıynap aldı.

Pútkil el dawırıq taptı. Awillardan awıllarǵa, úylerden úylerge, adamlardan adamlarǵa ótken ullı úmit jańǵırığı ma, yamasa, bóri kelgende óz-ózin birigip ketetuǵın iytlerdiń qásiyeti urıwlarǵa da tán bolǵanı ushın ba, keshe ǵana birin-biri kóre almay, birin-biri shaynap taslaǵısı kelip júrgen adamlar qápelimde-aq ala kózligin qoyıp, jawǵa qarsı kókirek kerip shıqtı. Jaw qısımı aldında, quday qısımı — ullı nóserdiń bir tamshısı qurlım bolmay qaldı. Hámme el kozǵalań taptı. Kim bel, kim balta menen, kim jaba, kim shoqmar, tayaq penen jalpılamay jawǵa shıqtı. Dushpan kópligin, tayarlıqlı jaraqılıǵın qıldı, tótepkı beriw qıyınlastı. Endi boran jerden shańǵıt emes, qan suwırdı, awıllardan

awıllarǵa jańǵırıp emes, tútin aydadı, topar-topar mal, sırsıǵan hayal, bala-shaǵa aydadı.

Jaw-jaraǵı kemis xalıq usılay basqı tawıp, ıdırawǵa qaradı. Biraq nókerlikke házirlegen atlılar izge qaytpadı. Birin-biri yoshlandırıp, birin-biri kótermelep, urıstı dawam etti... Úyler órteldi, qıslawlar lawladı, bir-birine ulasıp ketken jalınlar qıstıń aysız uzaq tunlerinde alıs mánzillerge jaqtı berip turdı, topalań urıstıń kúndiz de, túnde de sawası bolmadı. Bunday jawdan emes, biri ekinshisinen-aq qáwiplenip dánin, qurt-toraǵın jasırıp úlgergen eldiń ğarrı-kempirleri, hayal-balaları dushpan atlari aldında aydalıp, nayzalarınıń ushlarında sálleńlep, shırqırawǵa shıdastı, lekin, awzı boslıq qılǵanları bolmadı. Basqınshılıq dawam ete berdi.

Toz-tozı shıqqan awıllar, ızıp-ızıp adamlar, tislesken, ayqasqan, qushaqlasıp tiresken atlılar toparın qaq ayırıp Murat shayıq shawıp júripti. Melle shapanınıń shalǵayı artında jalpıldap, basına oraǵan sállesiniń bir ushı at quyrıǵınday jelkildep, tınımsız at qamshılawda, tınımsız baqırıwda;

— Watanlaslarım, boldırmańlar!... Jılaǵan bala dawısına qulaq salıńlar... Ol sorlı qaraqalpaqtıń balası, Hár bir ósik ushın, hár bir tamshi jas ushın dushpanǵa nayza ur, nayza ur! Attan awdar... Qarap turma, tas ılaqtır!...

Ol uslayınsha quyınday shawıp, jaw aydap baratırǵan mallardıń aldınan shıǵadı.

— Mallardı nayzalańlar, jawǵa bermeńler!...

Shayıq júrip ótken jerde jánjel keskinlesip, adamlar úyirkelesip qaladı. Ol adamlardıń birligine ırza, xalqınıń azlıǵına pushaymanı artıp, óz shekesine ózi bir shappat urıp ótip ketedi.

Jaw atlılarınıń bir toparın quwıp kiyatırǵan Esengeldilerdi kórip: "ha quday quwat bersin, balalarım, basıńlar, ayamańlar!" dep, qaptaldan kosıla shawıp, jaw quwıp ketti. Janıp atırǵan góne qıslawǵa tirelip, jaw atlıları ottan atlap ótemiz dese kerek, ózlerin otqa urdı, aldı góne tóle eken, úsh atlı izli-izinen ommaqazan attı.

— Ha, ha!...

Murat shayıqtıń bul kúlkisi jas jigitlerdiń yoshlangan ústine yoshlandırdı. Esengeldi qayrılıp kelip;

— Ata, bir jańalıq aytayın, — dedi.

— Ayt, balam, qısqa ayt!

— Qalaq bas xandı óltirdim!

— Ne dediń?

— Ğayıp xandı óltirdim!

— Inanbayman!

— Íras, iras, shayıq ata, — dep joldasları tastıyıklastı.

— Qurtqan ekenseń, balam. Xansız el, bası joq el. Bul isimiz kim ushın? Bas ushın, bas ushın! Eldiń bası ushın!

Qanı qızıp júrgen shayıq ne degenin bilmey mańlayına urıp keyindi:

— Áy, kórgensizdiń áwladı, aldımda nege tursań, joǵal, joǵal! Jaw jaǵadan alǵanda, etekten alǵan iyt!

Shayıqtan alǵıs esitemen dep dámelenip kelgen Esengeldiniń júregine shay tartqanday, úskini kuyılıp, joldaslarına "júriń" dedi,

Shayıq jalǵız turıp qaldı.

Jerde jaralı jatırǵan Súyindik biydiń Esengeldilerge baqırǵan iri dawısın esitti.

— Jigitler, alǵa shabırńlar! El namısı jaw qolında turǵanda qasımda toqtamańlar. Bir ózim el emespen, qoldı suwıtpańlar, alǵa! Kóp jábir shekken xalqım ushın! Tıyıp ushında jan beriw — beyishiy is. Tek ırza bolırńlar! Shayıqtı kórseńizler aytırńlar, qátelestim. Sizlerdi men qátelestirdim, el birligin buzbańlar, shayıq ırza bolsın! Írisqul xan...

Sharshap turǵan shayıq, suwǵa súńgip shıqqanday, sawrısınan ter tamshılǵan atın qamshılap, dawıs tárepke burıldı. Qońıratlardıń Alif Qarabay Qara bahadır basqarǵan jigitleri shayıqtı abaylamastan, alda baratırǵan jaw atlıların kuwa jóneldi.

Olardıń házir ǵana shoqlanısıp turǵan ornında qalǵan qadawlı nayza sabı kórindi. Shayıq jetip keldi, nayza ushında ayaq kolı sál-pál qıbırlap kishkene Súyindik biy jatır. Kózleri jumılǵan. Qaytıp qıbırlamadı. Jaw ázzilik etip, úshinshi iret nayzasın suwırıp ala almaǵan ba yamasa kishkene biy bárine shıdaǵan ba, eki jerinen — kókireginen, búyirinen qap-qara kan burqıldap atır.

— Murat shayıq, jigitlerińizge eskertińiz, basqı tappasın, jaw kúshi kemeyip kiyatır, — dedi bir tanıs dawıs. Bul Ayǵara biydiń inisi Mırzabek biydiń dawısı edi. Onı kórip shayıq jılap jibere jazladı.

— Alla zıyat etsin, áziyzim, quday quwat bersin!

Mirzabek altı-jeti atlısı menen shabısıp Qara bahadırlar menen nayzalasıp atırğan jaw atlılarınıń eńsesinen barıp nayza urdı. Bul kórinis shayıqtı quwantıp, Súyindik biyge qadawlı nayzanı pát penen suwırıp ala sala, ekinshi tárepke, Dáwletbay biydiń jaydaq kók bozın kuwıp baratırğan atlınıń izinen at qoydı.

Bud urıstaǵı hámmege qanıq bir nárese — jawdıń kóp nókerleri ushın jeńiw már emes, kóp olja túsiriw már sıyaqlı, Mirzabek biy aytqanday, jaw atlılarınıń siyreksip kiyatırǵanı iras qusaǵan. Payına mal, dán, dáske tiygenler suwıqqa, eldiń qarsılıǵına shıdamay zım-ǵayıp bolıp atırsa kerek.

Murat shayıqqa sol jaw atlısı hámmeden beter báledey kórinip izinen qalmadı. Ol bir bádaybat birew eken. Izinen quwǵınshı qiyatırǵaninan biyxabar, bókteriwinde bir kiyiz qolp-qolp etip, tumaǵı jalpıldawı menen aldı-artına qaramay quwıp baratır. Jaw atı da, Dáwletbay biydiń atı da boldırsa kerek, araları jaqın, júdá mamırlasıp baratır. Murat shayıq quwsırıp kelip, esik tórli aralıqtan jawǵa nayza urdı, nayza gózlegen jerinen dál tiydi, bádaybat atlınıń ádep tumaǵı ushıp, izinen bir qaptallap barıp ózi jalp etti, nayzanıń sabınıń pashır etip sınǵanı esitildi. Dáwletbay biydiń atı, bolǵan háddiysege túsingendey, birden artına qayrılıp, kisnedi, "áy, janiwar, janiwar dewi menen shayıq attı jetelep izge qayttı. Bir tóbeshiktiń qándeğinde awnap atırǵan Dáwletbay biydi taptı. Kók jedkesin qılısh kesipti. Tislerin ǵashırlatıp, turıwǵa meyillengen menen basın kótere almay, ommaqazan atıp jıǵıladı. Saqalı, murtı alqaraǵan, sarı tonı qanǵa boyalıp tarǵıl-tarǵıl bolıptı. Qolların jerge tirep, saqalı kókiregine basılıp atırǵan biy bası kóterilmese de, jer astınan qarap shayıqtı tanıdı.

— Qeldiń be, shayıǵım. Jılama, haqqıma duwa qıl, shayıǵım. El birligin buzıp júrgen qalaq bas Ǵayıp xan eken. Jańa-jana aqlım uǵrasıp kiyatır edi. Túbine jete túsınbey ayta almadım, onnan saq bolıńlar. Bizin qıtaylar qaraqalpaq otawınıń aynımas bir qanatı. Tiri bolsań áwladıma usını jetker, shayıǵım. Mamanǵa da solay de...

Eń qádirlı zamanlaslarınıń ólimin kóriw shayıqqa ańsat emes edi. Kókiregi buzılıp, oǵan Ǵayıp xannıń óltirilgen xabarın aytıp úlgermedi, dizerlep, kókiregine iyegin tiregen biy qaptalına sılıq etti.

Ólini jerlewge, hátte júzin jasırıwǵa waqıt joq edi, shayıq alǵa qaray ketti.

* * *

El arası ele ızıq-ızıq. "Apa", "aǵa"laǵan, birewdiń atın aytıp shaqırıp jılaǵan, sınsıǵan dawıslar qulaq jańlatadı, bul qayǵılı hawazlardı mallardıń móńiresip, qoy-jallıqtıń mańırasıp, jılqılardıń kisinesip, túyelerdiń bozlasıp, uw-shuw bolǵanı basıp, túsiniksiz awır shawqım dóretip turıptı. Onıń ústine "hırn-hırn" esken qarlı boran toqtamadı. Usılayınsha, tirsekleri qantalap juwırısқан balalar menen adım jerde ommaqazan atıp jıǵılǵan kempir-ǵarrılardıń zarlı gúńireniwleri, Sırdáryanıń tómengi jaǵalawlarında jer solqıldatsa da, hesh jaqqa esitilmedi. Ağashlar ósken jerinde quladı, maqluqlar tuwılǵan, jayılǵan jerlerinde bozladı...

Bozlaw toqtamadı. Jaw siyrekseven jerlerde arman-berman shapқан jeńiltek atılardıń xoshamet hawazları esitiledi.

— Bárekellá, jábir shekken adamlar, shıdańlar, Maman qayttı degen xabar bar, jawdıń kúshi suyıldı!

Uristiń birinshi aqshamınan baslap tınım tappaǵan yabı urıwınıń jigitleri Izbasar bahadırdıń bassılıǵında jaw menen shaynasıwda, qatań shaynasıwda. Qońıratıń awılları ústinde bolǵan qatań urısta olardıń talayı bawday-bawdai quladı, biraq basqı tappadı.

— Qońırat balasının kózlerinen shıqqan jas — biziń júrek qanımızdıń tamshısı!

Bunday haqıyqat júrek sózlerin qútpegen qońırat urıwınıń hár bir adamı qaraqalpaqsha sóylegen atlı kórse, tileginde allaladı. Hár birine uzaq ómir, ǵayrat tilep shuwlastı, álle kimlerdiń atların aytıp ǵargadı.

Uris yabı urıwınıń ústine dóndi. Awıldıń arqasındaǵı tawdan qulap kelgen jaw heshteńeni shıdatar emes, baspalattı. Qubladaǵı jalǵız túp emenniń túbinde de shoǵırtpaqlanǵan atlılar kórindi. Eki toparǵa bólinip bir jaǵı qashıp, ekinshi jaǵı quwıp urısıp atır. Izbasar bahadırlar, tawdan jumalaǵan tastay, quyıla dóngen atlılar menen qızǵın qılıshlasıwda, nayzalasıwda edi. Jawdıń bir topar atlısı birden keyin qashtı. Olardıń keyin báskenin kórip, hámme atlılar keyin sheginiwge qarap edi, Izbasar bahadırdın ózi áwelgi qashқан ala atlınıń izinen jetip nayza menen qulattı.

Qasha baslağan qol Sedet kereydiń jigitleri edi. Olar basqalarǵa kóz qılıp, jorta kashıp, Abılxayır xanǵa sadıq gúllán áskerlerine basqı taptırmaqshı edi. Qubladaǵı topardan shawıp kiyatırǵan Murat shayıq kereylerdiń jigitlerin tanıp, "Izbasar, kózińdi ash", — dep baqırdı. Degen menen bul aljasıq jaqsı nátiye bermedi. Izbasar bahadırdıń, jazıqsız jorta qashıp baratırǵan adamǵa nayza urǵanın uzaqtan serlep turǵan kereydiń atlıları qızıp ketti. Gúwlep kelip Izbasar bahadırdıń ján-jáǵınan nayza urıp, aspanǵa kóterdi. Onlağan nayzanıń ushında ayaqları selkildegен Izbasar bahadır jan aybat penen "jigitler, jigitler!" dep, dawısladı.

Uris qaytadan qızdı. Endi dos ta, dushpan da biyparıq bolıp ketti. Kim, kimdi nayzalap atırǵanın jáne hesh kim ańǵarmadı.

Tárepler bir-birin tırlamadı, urdı, qırdı, attan qulattı, moynına shılbır taslap súyretti...

Jaw kem-kem baspalattı. Qaraqalpaqlar keyin serpildi. Qanǵa boyalıp atırǵan bahadırdı kórip Amanlıq attan tústi, shettegi bir ilashıqqa aparıp jatqızdı. İlashıq áptada ilashıq edi. Esigi, túńligi joq, tek ilekerlenip turǵan ǵana bir ıqtırma edi. Izbasar bahadır tek ırırsıp: "ket, Amanlıq, jawǵa bar, yabınıń qılshın islet. Orazan batırdıń qılshı qarap turmasın, ket, ket" dep buyırdı. Amanlıq shıdamadı, jalǵız qaldırıp ketiwege qıymadı. Gólegeylep tur edi.

— Ket, Amanlıq, meni sıylasań ket! Orazan batırdıń húreyi ushın ket. Shayıqtın aytqanın tırlańlar, ól dese, óliń! Maman biyge ayt, men tek yabınıń ǵana emes, pútkil qaraqalpaqtıń adamı bolıp ólip baratırman.

Amanlıq atına ǵarǵıp minip, qubladaǵı jetim emen túbinde úyirkelesip, shúyirkelesip, bir-birin jazdırmay tislesip atırǵanlarǵa shawıp ketti.

Álle qaydan ózi qashıp júrgen bir jaw nókeri Izbasar bahadırdıń dawısın tanıp, shawıp kelip bir doyr urǵanda ilashıqtı qulattı.

Ústine jaw kelgenin sezgen bahadır shıǵanaqlap eń sońǵı kúshin dushpanǵa qarsı jumsamaqshı bolıp, ilashıqtıń bir baqanına asılıp edi, halı kelmey sıql etti. Jaw atlısı ǵarq-ǵarq kúldi.

— Bahadır, bul ilashıq kimdiki?

— Óimizdiki, — dedi Izbasar bahadır, haldan ketse de, sır aldırǵısı kelmey.

— Áy, bahadır, seni tanıyman. Bir doyrıǵa shıdamaǵan ılashıqtı úyım bar dediń be?

— Kúlme, qorlama! Jılaǵan gezde seniń de awzıń qıysayadı! — dedi bahadır.

Ol usını aytıp úlgerdi, bolǵanı, haldan ketip kózleri tındı, ne bolǵanın bilmedi. Kim menen sóylesip, kimge sır aytıp atırǵanın ańǵarmadı.

"Men óletuǵınımdı bilgende bul ılashıqqa da miynet zaya etpes edim... joq, joq... bendeler, bul dúnyada ǵalma-ǵal, urıs-jánjel kerek emes! Bári bir óleseń!... Bul dúnya lázzetsiz... Sonıń ushın bir kún jasa, lázzet izle, urma, óltirme, alma... berme... Sen byrewdi óltirseń birew seni... adalatsız dúnya, bul dúnya..."

Onıń dawısı usılayınsha semdi, jaw atlısı Izbasar bahadırdı búytip aqıl-huwısttan ayrılıp, dizgindi qoldan beredi dep oylamaǵan edi. Sebebi, urıs baslanǵalı onıń menen talay betlesip, sınbaǵanın, ruhı túspegenin, kúshliligin kórgen edi. Sonday mıqlı bahadırdıń bul dúnyadan ketip baratırǵanda sandıraǵı oǵan birden tásir etti. Moynı salpawısıp, tumaǵı.. kózine tústi. Eriksiz baqıra jóneldi: Joq, joq, bendeler, bul dúnyada ǵalma-ǵal kerek emes. Bul dúnya lázzetsiz. Bári bir óleseń!... Sen birewdi óltirseń, ózge seni óltiredi..."

Ol usılayınsha awıldıń shetine shıǵıp baratırıp, artına burılıp edi, aldına hayal óngerip, quldıratıp shawıp kiyatırǵan atlını kórdi. Hayal dawısı sıńsıp, jalınıwda.

— Ağajan, taslap ketiń, men hayalman, men sizge kereksizben, juptımnan ayırmań...

Izbasar bahadırdıń gápın tákirarlap kiyatırǵan nóker onıń qazaq kızı ekenin bilip, janlandı, shaptı, izine jetip, atlını nayza menen qulattı, qızdı jerge túsirdi.

— Ne qılıp júrgen jansań?

Bul Aqbiyday edi. Sóylemedi. Sonıń arasında áwelge atlınıń ekinshi joldası kelip, mınaw atlını doyr menen sulaytıp, Aqbiydaydı aldına óngerip ala qashtı. "Bári bir óleseń. Sen meni óltirseń, birew seni... dedi doyırdan ólimshi bolıp qulaǵan jaw nókeri hám qazaq kızınıń zarlı ánine on eki múshesi málhám bolıp, júrek-bawırı qan bolıp jattı:

"Qamshım sabı qaraǵay sınbas pa edi,

Erkek bolsam jawıma barmas pa edim?
 Quday-aw, hayal qılıp kem jarattır
 Qol-qanat el-jurtıma bolmas pa edim..."

Aqbiydaydıń dawısı kem-kem uzaqlap semdi. Onıń ornın ekinshi nashar dawısı almastırdı:

— Kishe, xosh, kishe, way-way, jawızlar! Adamlar, kishemdi áketti, járdem etińler!...

Bul baqırıp jılap kiyatırǵan Almagúl edi. Jalańayaq. Úyilip qalǵan qar tóbeshigin, taslardı, tikenli shópliklerdi sezbey basıp, eki jiliginen qan josıp, anasın qasqır áketken qozıday shır-pır. Jelkesin japqan kalın qara shashları jayılp, kózlerine kózildiriklenip, hár jerde bir súrnige jıǵılıp kiyatır.

Qarǵa awnap atırǵan nókerdiń júregi alıp ushıp "áh ádellatsız dúnya!..." dedi sarsılıp. Sóytti de, qar úrginine qarsı juwırıp kischelep zarqaqqan qızdıń aldınan shıǵıw ushın órmenin kóterdi, biraq boyın tikley admay, jer tislene jıǵıldı...

* * *

Esengeldiniń bir minezi birewden esitken jaqsı gápın de, jaman gápın de esten shıǵarmay, awlaǵında tákirarlap, mánisi ústinde uzaq bas qatırıp oylanar edi. Bunday qılıwdı ákesi úyretken, tárbiyalanıwshılarına Murat shayıqtıń ózi úyretken.

— Ózińe qaratılǵan gáp saǵan berilgen zat. Usılay bil. Sıypap bil. Ishin aqtarıp bil. Sırtı paxta, ishi ot bolmasın!

Usınday tereń aqıl bergen Murat shayıqtın "joǵal... Jaw jaǵadan alǵanda etekke asılǵan iyt"... degeni Ğayıp xandı óltirgeni ushın jıllı sóz esitemen dep dámetip qelgen. Esengeldiniń etegine qoz salǵannan keyin bolǵan joq. Tula bedeni qızıp aylananı ot alıp ketkendey sezildi. Onıń keypin túsingen joldasları Esengeldiniń júreginde lawlap baratırǵan otqa tamızıq salıp almaw maqsetinde hesh gáp aytpadı, qalay baslasa solay erdi.

Esengeldiniń ishi kúyip pısqıwı menen óz atası Baykoshqar biydi izledi. Biyshara atası hám násiyyatlap hám ırzalasqanday gáp aytıp qalǵan edi. Bul ǵawǵalı qılısh sermewlerde, nayza urıwlarında aman júrsa jaqsı,

eger, bir bále bolıp qalğan bolsa, jaw emes, quday, jaǵasınan alıp, eteginen Murat shayıqtıń asılǵanı. Bul dúnyada jasawdıń keregi bolǵan menen, múmkinshiligi tabılmay qaladı.

Úsh kún izledi. Ózin Murat shayıqtan awlaq tutıp izledi. Sóytip júrip, talay tislesken atlılardıń ayrılısıwına sebepshi bolıp, óz adamların ólimnen qutqardı. Yusip baydıń háreketleri unap qaldı. Qıyquwlaǵan dawısınan, atta otırısınan tanımasań, tanıw qıyın. Jaw nókerleriniń birin jıǵıp, kiyimlerin kiyip alıptı. Sol turısına jaw atlılarınıń arasına tuppa-tuwra kirip ketip, esli birewiniń moynına qurıq taslay sala, súyrey jóneldi. Atı hám júyrik, hám qayımshıl eken, izinen toparlasqan jaw quwıp bir góne tólelikke yamasa biyik ırashqa kelgen gezde bárin aldap, birden izge qaymıǵadı, adam óytip qayrıla almas, jaw atlıları toparı menen tólege qulap, ya ırashqa soqlıǵısıp, biriniń ústine biri jıǵılıp atırǵanı. Esengeldiler Yusip baydıń háreketlerine qızıǵıp, bir kún tamasha qılıp, izinen júrd.

— Ya "tabaqılı"nıń piri! — dese bolǵanı, kózden ğayıp bolıp, jáne bir topar jaw atlısınıń aldın da zıtıp kiyatırǵanı. Endi tutıldı-aw deseń, izindegilerdiń ózli-ózin diydilegen jerine túye bastı qılıp, jalǵız ózi mańlayınıń terin sıırıp shıǵa keledi.

— Azdıń hiylesi usı, deydi kúlip Esengeldilerge.

Ol Esengeldilerdi yoshtırdı. Olar da sonday háreket etpekshi boldı, biraq, kelistire almadı. Ózleri shelli atları tásilpaz bolıwı tiyis eken, tayarlıqsız oyinga aralasıp bir jigitinen ayrıldı. Alǵa ketti.

Olardıń dıqqatın awdarǵan bir nárse, bir shoq piyadanıń iyesiz úylerge kirip, jeńil-jelpi kórpe-tóseklerdi qushaqlap qashıp baratırǵanı boldı.

— Qarańlar, eldi tuǵıyansız qaldırajak eken. Piyadaları kelipti, — dedi Esengeldi joldaslarına. Biraq bul piyadalar onsha kópshilik emes edi. Hár qaysısına altaw-jetiwi qarasa da, kúsh bermeytuǵınına isengen atlı jigitler olardıń ústine táp qoydı. Piyadalar qashıp, koralardıń, úylerdiń quwis-qoltıǵına tıǵılıstı. Ólgen attıń ton etin bólin arqalap baratırǵan úshewi jasırına almay qaldı. Alif Qarabay Qara bahadırdın ulı Ğayıp bahadır jetip:

— Taslańlar! — dedi.

Úsh jigit ań-tan bolıp, qıp-qızıl etlerdi tasladı.

— Haw, sen Bekmurat jetimekpi sen?

Bekmurat úndemedi, Óz adamları ekenii tanıp qoralarğa jasırınğanlar bir-birinin atın aytıp, shaqırısıp shıqtı. Jaw quwıp, iyesiz qaran qalğan awıllarda qalğan tışqanlarday, kereginshe asır salıp oynap, qereginshe kórpe-tósek jamılıp, qalğan aqsaq-mayıp mallardı soyıp jep júrgen bul urı piyadalar Kewlimjaylar edi. Betlerine qan juwırıp bári shıraylanıp qalıptı. Shaqqanlasqan, tirishelengen.

— Bular jaw emes, Esengeldiler ğoy, — dedi Kewlimjay úrpeyisip turğan balalarğa. — Júrińler. Báلكim bular bizlerden bir toymaqshı shıǵar. Qosqa júrińler, Esengeldi. Et iytırqın. Awa, awa. Inanbay tursızlar ma? Sasıtıp almasaq kelesi qısqa jetedi. Kemip atırımız.

— Sizler kimlersiz? — dedi Esengeldi qısqa.

— Tanımaydı, — dedi Kewlimjay basın shayqap kúlip. — Semirip ketippiz be? Etikten tanımay tursız ba? — dep ol sherim etikli ayaǵın kóterdi. — Hár qaysısımızdıń eki-ekiden etigimiz bar. Adam ólse bizlerdiki.

— Qanday adam ólse?

— Kim bolǵanda ne? Adam jerkenbestey kiyimi bolsa bári bir.

— Dushpanlar ma?

Kewlimjay qıyalına kelgen shın oyın qıpsalamadı.

— Bizlerge bári bir.

— Oy, náletiy, — dep Esengeldi Kewlimjaydıń ústine at aydap, qamshı menen tilip-tilip jiberdi. Balalar tım-tıraqay qashtı. Hár qaysısı alǵa at aydap, izine jetkenleriniń eńselerine shırp-shırp qamshı urdı.

Artıq—aspay gáp bolmadı.

— Bulardıń elge sanlıǵı joq, — dedi Esengeldi atlı joldasları qaytadan jámlenip jolǵa túskenen keyin.

Jetimler bunnan ózge ne qılsın? El jigitime sanalmasa, hesh kim hal jaǵdayın soramasa, kimdi qorǵaydı? Qalay qorǵaydı? Ne ushın qorǵaydı? degen sorawlar hesh qaysısınıń basına kelmedi.

— Górbar degen usılar shıǵar, — dep qoydı Ğayıp.

Olar awıl arasında shabısıp, atlılar kórinbese, qayırılmadı. Sebebi úyi órtenip, kóshede aqlıqları menen úyilip-tógilip qalğan kempir-ǵarrılardı kóriw qıyın. Qansha tas júrek bolsa da óz adamları, qayırılıp bir náirse dew kerek yamasa júgin kóterisip bir jerden ekinshi jerge jılistırıw kerek.

Qońırattıń bir topar atlıları keneges awılınıń ústinde júrgende tap kelgen Esengeldi ákesin alıstan tanıdı. Mawıtı shapanı appaq qarǵa shaǵılısıp, qońır qasqasınıń ústinde eńkeyip, bir jaw atlısı menen taqımlasıp baratır eken. Ol at qoydı. Izenen járdemshi kiyatırǵanın sezip dushpan atlısı Bayqoshqar biy menen asılısqan zátin jiberip qaldı. Bunday bolatuǵının oylamaǵan Bayqoshqar biy pát penen tuw sırtınan ushıp ketti, qalpaqtay ushıp ketti. Końır qasqa ilaǵıp kashtı. Esengeldiniń at penen de, jaw menen de isi bolmadı. Ákesiniń qasına barıp, atınan ǵargıp tústi. Bayqoshqar biydiń astına tap arnawlı tóselgendey túrkmeni bir gilem jatır. Kózdiń otın aladı. Qan-qızıl gúlly oydırma gilem. Esengeldi atasınıń biykar. talaspaǵanına ırza boldı, betine únildi. Ákesiniń jaǵı tayıp ketipti. Astıńǵı jaǵı qulaǵınıń túsında turıptı.

— Járdem! — dep dawısladı Esengeldi.

Úsh-tórt atlı jetip keldi. Aytuwǵan jasawıl atınan ǵargıp túsip, Bayqoshqar biydiń basın dizesine qoydı. Eki kolı menen biydiń jaqların qısın turıp "tóbesine ur" dedi Esengeldige. Ol ońlap ura almadı. Aytuwǵan jasawıl ashıwlandı:

— Áy, náránjan tuwǵan maqluq! Qos qollap, ur! Qollarıń qamıstay bolıp ura almasań ket! Qáne, sen ur! — dep at ústinde turǵan dúǵıjım jigitlerdiń birine hámir etti. Jandos baydıń ulı Sultangeldi attan tústi, Aytuwǵan jasawıl qalay ur dese, solayınsha tikeyip turıp, tóstin ústine koyılǵan temirge balǵa uratuǵınday gózlep, qos mushı menen Bayqoshqar biydiń shúy tóbesine qoyıp saldı.

Biydiń bir tislem nanday tili bir adım jerge tors etip, awzınan qan loq etti, biraq jaǵı ornına tústi. Esengeldi ákesiniń jaǵı ornına túskenine quwǵanının ba, ya huwshın aldırdı ma, topıraqqa bilǵanǵan qıp-qızıl tildi qolına aldı.

Bayqoshqar biydiń eki kózinen suw, awzınan qan loqsıp, suwǵa mantıqqan adamday bir nárselerdi gúbirlendi, gúbirlendi, aqırı ayaq-qolın sozıp sap boldı. Esengeldi shıdamay, birese Aytuwǵan jasawılǵa, birese Sultangeldige qaradı.

— Quda táǵdıyri, — dedi Aytuwǵan jasawıl shını menen kózine jas alıp. — Qudadan biyhújım is joq. Biysharanıń saǵan aytajaq ǵápleri bar edi. Sonı aytalmaǵanı maǵan da árman bolıp tur.

— Ne dep edi?! — dedi ashıwlı Esengeldi.

— Biyshara kózi ashıq eken. Usınday bolatuǵının aldan bildi. Pursat tapsa, meni shaqırıp, "tiri bolsań balama ayt" dep násiyat berip edi.

— Jılaymanlanbay aytsańa, jasawıl!

— Biysharanıń janı jánnetten bolsın. Aqıllı edi. Erteńgini. oylaytuǵın edi. Atı qońırattıń belgili jońqası edi. Qaraman aǵash edi. Quday qayıstırdı. Endi, Esengeldi balam, ákeńniń násiyatına sadıq bol. Atı qońıratqa sadıq bol.

Ortada sozılıp jatırǵan óliniń úreyi ushın hámmesi parasat saqladı, bolmasa, bir Esengeldi emes, báriniń de ishi pisip, kóp kópirip turǵan jasawıldı qaǵındırıp jiberetuǵın halda. Aytuwǵan jasawıl gáptiń toq eterine kelmey, Bayqoshqar biydi jáne táriplep ketti.

— Haqıyqat qoqırat edi. Sadıq edi. Súyindik biydiń ólgenin esitip, pútkil qońıratın dizginin qolına alıp edi. Jawǵa payın jibermes márt edi. Mınaw gilemdi jawdıń qolında kórdi de, qattı. Bunday hasıl zattı kóre tura jawǵa beriw adamgershilik emes dedi. Aqıllı insan edi. Qońırat qaraqalpaqtıń bas urıwı, hámmesine bas bolıwı kerek deytuǵın edi. Murat shayıqtıń otaw jónindegi gápinen soń, qońırat sol otawdıń hám tóri, hám ergenegi deytuǵın edi.

Esengeldiniń kózlerine jas quyıldı. Qańǵa boyalıp jatırǵan gilemniń bir shetin ákesiniń júzine qawsırıp japtı.

— Esengeldi shıraǵım, tıńla. Seniń Ğayıp xandı óltirgenińdi esitip, barmaǵın tisledi. Endi qaytıp hár kimniń pań-pańı menen órge túpirmesin dedi. Órge túpirse betine qaytıp túsedı dedi. El buzıldı, eldiń bası joq, qutı qashqan kóldiń qutanı úsh jıl burın ushadı, kósheyik dedi. El qutı qashqan kól boldı, eldi baslap kóshsin dedi. Mamannıń keliwin kútpesin dedi. Kóshpese, tuqımquıt boladı, yabılar tuqımquıt qıladı dedi.

— Qayaqqa kóshemiz?

— Biy aqıllı dana edi. Qayaqqa kóshetuǵının da ayttı. Órge kóshse, jáne jungar bar, ıqqa kóshse, yabınıń Mamanına ústemlik beretuǵın orıs bar, arqaǵa kóshse, Abılqayır jáne bar, qublaǵa kóshsin dedi. Xorezmniń shuqırına qaray jılıssın dedi. Bul ǵawǵanıń izin kútpesin dedi. Ózi baslap kóshpekshi edi, mine, biysharanıń...

— Siz qalay qaraysız, jasawıl?

— Kósheyik, Abılqayırdıń qazaqları bárimizdi tulıp qılmastan burın kósheyik.

— Kósheyik, — dedi Esengeldi.

Qara bahadırdıń ulı Ğayıptan basqalardıń bári bir awızdan "kósheyik" búgin kósheyik" desti.

Bunnan soń olar kóp irkilmedi. Baykoshqar biydi gilemge orap, jatqan jerine jerlep, óli tutıp qalatuǵınday asıǵıs, atlarına mindi. Ján-jaqta ne bolıp atırǵanına qaramay, dizilisip awılına qayttı. Jol boyınsha ushıraǵan adam bolsa, dawırıq penen ótip baratır.

— Bul makannan kóshemiz, tirilikte kóshińler!

Olar bólingen jalǵız ǵana Ğayıp bahadır bul xabardı ákesine jetkerip oylasıq qılıw ushın, dóńniń arjaǵında ırqa-ırq qızıp atırǵan sawash maydanına qaray ketti.

* * *

Suwiq kem-kem háwijge mingen sayın Abılqayır nókerleriniń de shıdamı tawsılıp, mal-dáskeli bolǵanları qayıwdı basladı.

Aygara biyden qattı tapsırma menen kelgen tabın urıwınıń jigitleriniń páti bosamadı. Kelgendegi háreketinde. Házir olar mal aydap qaytqanlar menen ósh. Aldılarınan shıǵıp alıp qaladı. Shetke qaray birewinen aydatıp jiberedi. Azǵana buzǵan kereydiń jigitleri boldı. Izbasar bahadırdıń aljasıǵınan soń biraz ashıwlanısqan menen, soń dúzlesti. Qádimgisinshe doslıq kewilleri menen júr. Búgin Mırzabek biy menen Sedet kerey ushırası. Abılqayırdıń basqa nókerlerine bildirmey bir pikirde kelgen eki urıwdıń ásker basıları at ústi sálemlesip, tillesti.

— Mırzabek, jigitlerińnen shetnegenleri boldı ma?

— Bar. Tuwısqan qaraqalpaq jeri, eli ushın onbes lashın ushpay qaldı.

— Bizden jigirması qazalandı.

Usı soraw-juwaptan keyin ekewi de ishinen dem alıp, azǵana únsiz qaldı.

— Hesh gáp, Sedet. Endi bul biysharalardıń mallarına tiyilmese jaqsı.

— Bir toparının, "kóshemiz"... "kósheyik" dep shawqımlasıp baratırǵanın esittim.

Ne qılsın biysharalar. Qıyın, qıyın. Abılqayır xan qırın qarasa, biz de kóshemiz.

— Anaw mal aydaǵanlar kimler? — dep Sádet kerey qırırq elli bas maldı aydap baratırǵan atılarga qamshı shoshayttı. Tünde qar jawıp,

quyash azannan berli shağırayıp turğanlıqtan, alıslarğa kóz jiberiwge qıyın. Mirzabek mañlayına qolın tuttı.

— Jigitler, sizler de qarañlar, kimler? Áq, jigitler, biziñ Ayğara biydiñ gápi bar. Jarlınıñ kiyimin jırtıw — urğannan jaman. Usı jaǵına itiyaj bolıw kerek. Bul awıllar hásiz, jarlı bolıp qaldı. Tanıdıñız ba, kimler? Jaǵalbaylınıñ atlıları usaǵan. Aydañlar!

Shoǵın buzbay mal aydap baratırǵanlardıñ izinen jetti — Qaytıñlar, qaytarıñlar maldı!

Mirzabektiñ ashiwlı buyırǵı mal aydap baratırǵanlardı turǵan-turǵan jerinde irikti.

— Bólisemiz, — dedi quwǵınshılardıñ biri.

Sedet kereydi tanıytuǵın birewi qasındaǵı joldasına bir nárse sıbırlap edi, joldaslarına qaramay ekewi teńnen hayt qoydı. Olardıñ izin ala basqaları da órmekshiniñ awınday úzik-úzik bolıp tım-tıraqay qashtı.

— Qorqaqlar! — dep Mirzabek mırs etip kúldi. Bári kúlisti. Mirzabektiñ úsh-tórt atlısı mallardıñ aldına shıǵıp, qaytarıp keldi.

Bul Aytuwǵan jasawıllarǵa oń tústi. Olar aldındaǵı Mirzabeklerdi jaw ma dep bir qırınlap tım-tırs baratır edi. Mirzabek shaqırdı.

— Qayırılıñız, óz mallarınızdı áketiñiz!

— Tabınnıñ jigitleri ǵoy. Qudalar ǵoy, — dep sıbırladı Aytuwǵan jasawıl. — Esengeldi, jáne bunnan beterine tap bolarmız. Bul mallardı men aydap turayın. Qáleseñ pay! bererseñ, bolmasa, bári de seniki.

— Biz de bir pay, — dep qoydı Sultangeldi.

— Ayda, — dedi Esegeldi qısqa. Aytuwǵan jasawıl jas biyden buyırıq alıwı máttal, padanı dúrkiretiwi menen qublaǵa qaray aydap, jırǵıllıqqa kirip ketti.

Esengeldiler irkilip Mirzabeklerge alǵıs, raxmet aytıp, sol úskini quyılǵan kúylerinde qayttı.

14.

Állekim Murat shayıqqa Xelwetten kishi eki balasınıñ jaw qolında qazalanǵanın xabarladı.

— Ah! — dep bir gúrsindi shayıq. Dizeleri dirildep dińkesi qurıdı.

Ishek qarnı sılınǵanday eki búgile shóǵıp, úyine keldi. Jaw atlıları úydi aylanıp shawıp ishine zıyan tiygize almaptı. Biraq eki balasınıñ moynına

shılbır salıp súyretip, óligin úyiniń qasına ákelip taslap ketipti. Eltisi eki óliniń basında jılap otır. Shayıqtıń góne atızday keń mańlayı jıyırq-jıyırq bolıp tislendi.

— Úyden shıqpaǵanda, bul bolmas edi, — dedi eltisi.

Eltisine pálen-tólen demedi. Úyine súyenip, eki mushın mańlayına tirewi menen oqjay bolıp búgilip otırdı. Sállesi, eri menen urısqañ hayaldır oramalınday, jartı jaǵına awıp ketken. Qıbırlamaydı. Dem alǵanı bilinbeydi. Usı gezde esiktiń aldına bir atlı kelip irkildi. Qıymılınan biyjaǵday atlı. Ol shayıqtıń otırısın kórip, atınan túsken jerinde lal bolıp tur. Awzına sóz kelmeydi. Onı bayqasa da, shayıq bas kótermedi. Hátte jaw kelip usı otırǵanda basın alıp ketse de, qayıl sıyaqlı. Kelgen adam shıdamaydı.

— Ullı shayqımız, ullı shayqımız...

— Sóyley ber, — dedi shayıq basın kótermey.

— El kóship atır, shayqımız. Qońıratlardıń kóshi jolǵa shıqtı.

Shayıq bas kótermedi. Únsiz. Júrek bawırı ezilip otırǵan adamǵa bul xabar júdá jeńil nárese bolıp esitildi me, yamasa hámmeniń basına jáne túsken bul sawdaǵa qayılshılıq etti me, úndemedi. Kelgen adam bir qáddinde, qazıqtay qaqayıp, turdı-turdı. Shıdamadı, taǵı tákirarladı.

— Shayqımız, el kóship atır. Qońıratlardıń kóshi jolǵa shıktı.

— Xelwet bar ma?

— Kórmedim, shayqımız.

Shayıq júdá tereńnen bir gúrsindi. Qaptalına qoyılǵan qumandı kóterip muzday suw simirdi. Kúnniń suwıqlıǵına qaramay, mańlayınan ship-ship ter sorgalap, tikeydi.

— Áwele biziń baxtı qara attı ákel! Háy, kempir, sen bulardıń betin jap. Túrgel. El menen tolı hásiretti ózińe bólip alıp jılama. Jayǵastırıwǵa házirlene ber, — dep súyretile atına qaray júrdi. Xabarshınıń járdemi menen zorǵa-zorǵa erge otırdı hám barlıq ashıwın aq boz attan alǵısı kelgen sıyaqlı, qalınıń jetkeninshe qamshıladı. Qamshı kótermes janiwar bawırın kóterip bar kúshi menen alǵa jeldi.

Qońırat urıwı kóshipty. Kim eshekke, kim ógizge, kim sıyrǵa, kim baspaqqa, kim óz eńsesine júk artıp, balaların jetelegenler hasaların tayanıp, bellerine túyinshik túygen bukir kempirler, ǵarrılar jolǵa sıymay entelesip baratır. Barlıq kózlerde jas, barlıq júzlerde qayǵı. Hámme muńlı

ínirisip baratır. Olardıń awır qayǵılı muńına átirap qosıla gúńirengendey. Kar suwırǵan samal gúw-gúw, tikeyip turǵanına qayılshıǵı joq shópler mort-mort sinadı. Alistaǵı taw-tas gúńirenip qumlardıń ústi ínildastı.

Bul qayǵılı hásiret dawısına buzawlarınan ayrılgan sıyırlardıń móniregenleri, qozısınan ayrılgan qoylardıń mańıraǵanları, qulının joytqan biyelerdıń pısqıra kisinep, ingensiz botalardıń bozlaǵanları qosılıp, jer kókti titirentip baratır.

Shayıqtıń qıyalına gúllán janı bar maqluqat jılash turǵanday, qudaydan biyhújim quyashtı bult baspaytuǵınına isenetuǵın shayıq "búgingi bult astına kirgen quyash bul dúnyanıń hásiretin kóriwge namıslanıp tur" dep qıyal etti. Kózlerine jas quyılıp, sol turǵan jerinde atınıń tórt ayaǵı jerge kirip ketkendey sileydi. Jungarlar shabıwılınan keyin eldiń aldı tap usılayınsha posıp, azalı seske usılayınsha mantıqqan edi. Házirgi aza úrgininiń onnan bir epkin ayırması joq. Qayta tereńirek, qayta awırraq. Shayıq mantıqtı. Tili sóylewden qaldı.

Kóshtiń basına jetip irkilgennen, izi tamam bolǵansha bir awız sóylemey turǵan iyesin kóteriwge beli shıdamay, aq boz at tentireklep barıp, tórt ayaǵın bawırına tarttıda, birden jattı.

— Kóz jas awır, biyshara aq boz haywan bolsa da kótere almadı, — dedi shayıq gúbirlenip. Shayıqtı shaqırıp kelgen atlı:

— Shayqımız, insapsızlıq emes pe? — dedi.

Ol ne haqqında yamasa kim haqqında aytpaqshı boldı, shayıqtıń qulaǵına kirmedi. Tórt ayaǵı kólbep jatırǵan aqbozdıń qasında qaraqshıday qaqayıwı menen tura berdi. Azalı ún qosıqqa aynaldı:

Babam jigít bolıp, mamam qız bolǵan,
Túrkstan topıraǵı bizden hosh endi.
Insanlardın júrek bawrın qan qılǵan,
Biyrehim túrkstanım xosh endi...

Álemdi titiretken bul zarlı hawaz kem-kem alıslap baratır. Jáne usı taqılettegi qayǵılı hawaz esitildi. Shayıq burıldı. Sırdáryanı boylap órge kósh tartqanlardıń dizbegi baratır. Qayda? Jungarlarǵa ma? Qıtayǵa ma, Buxaraǵa ma, Hindstan menen Afǵan ellerine me?... Bir-birine ulasqan aza tolı bul zarǵa shayıq ún qospaqshı bola ma yamasa óz ishinen duwa

oqip, qudağa nalis etip tur ma, túsiniqsiz, tek erinleri qıbırlandı, ğarrı bettiń qalta-qalta jıyıqları jıbırlasadı, nursız kózler astınan shıq tamshısınday jaltırağan suw sorǵalap turıptı.

— Túsım bolǵay, túsım... — shayıqtıń esitiler-esitilmes bul sandıraǵı joldasınıń da halın ketirdi. Onıń atı da, ózi de jıǵıldı. Shayıq ta shıdamadı. Samal menen qulağan terektey awır turpatı menen aq boz atınıń ústine gúrs etti.

Sol jatıstan ol tań saz berip, kún shıǵıs qulan iyek bolıp kiyatırǵanda kózin ashtı. Atı tikeyip otlap júri edi. Ol ótken waqıyanı kóz aldına keltire almadı. Bası meń-zeń. Túsi ekenine, ońı ekenine túsınbey, keshegi súriwdiń júrip ketken izine bardı. Qoy bawızlap súyrep ketkendey, kar ústine, izlerge qan tamǵan, sorǵalağan. Qan súyretkisine uzaq qarawǵa hám olardıń izinen júriwge ğarrı júregi shıdamadı, atına qaray júrdi.

Xelwet kórindi. Ol atasın izlep kelip, násiyatlay almay tur edi. Shayıqtıń saqalı dirr-dirr etti, jılamsıradı:

— Ketti, balam. Jáne posiw baslandı. Irikpedim. Irkiwge kúshim jetpedi. Erteń ne bolatuǵının bilmedim.

Esim biy payda boldı.

— Qartaydıq, Esim biy, — dedi ol dimarsız: — Alpıs mıń shańıraqtı jungarlardan aman alıp shıqqanda, bunday sharshamağan edim, qartaydıq. Hal joq. El jáne postı. Qońıratlar kóshti. Endi kenegeslerdiń de birazı kóshedi.

— Men olardıń aldınan shıǵıp edim, tırlamadı, shayqımız, — dedi Esim biy.

— Tırlamaydı, — dedi shayıq ızalı. — Qalay tırlatarsań? Baspana qayda olarǵa? — dep Murat shayıq baladay eńirep jiberdi. Esim biy de jıladı. Eki ğarrınıń bet jıyıqların toltırıp aqqan jastı kórip Xelwet te jıladı. Kóz jaslarǵa álem teńselgendey, dúnya ğır-góbelek aylandı. Átirap qarańǵılanganday úshewi de jol tappay otırıp qaldı.

Zar-giryanı shıǵıp shırayı andızday bolǵan Almagúl jetip keldi:

— Atalar, ájaǵam ele joq. Izlep júrmem. Kishemdi jaw áketti!.. Ústibası alba-dalba. Kózleri qıp qızıl. Beti hesh qashan juwılmaǵanday: júzin juwǵan kóz jasınıń ústine shań basqan, batpaq. Tek qara kózleri jıltıdaydı, sóyley almay tıǵılıp qalıp marjan tisleri márwerttey jıltıraydı. Jalań ayaqları qar ústinde qalshıldıaydı... — ...Atalar, kishemdi jaw áketti!...

— Kishemdi jaw! — dep Murat shayıq tabanı astınan jılan shaqqanday uship, túrgeldi. — Qashan áketti?

— Úsh kún boldı, ata. Ájaǵamdı tabalmadım. Kóp ólikler arasın qıdırdım. Joq; joq! Kishem, kishem — anam, ájaǵam...

— Óimiz tawamız, ket úyıñe! — dep jekirindi Xelwet.

Qız úyine qaytpadı, qar ústinde qalshıldawı menen "kishem, ájaǵam, kishem, ájaǵam"... dep, álle qaylarǵa shapqılap ketti.

Shayıq iyninen túsip ketken melle shapanın sál kóterip jamilip atlandı.

Úshewi de atlandı.

Jónekey ele urısıp atırǵan bir shoq nókerlerge tap keldi. Bul Alif Qarabay Qara bahadırdıń basshılıǵındaǵı qońırat jigitleri edi. Olar awillarınıń kóshkeninen biyxabar bolsa kerek, ıqlas penen nayzalasıp atır.

— Áy, párwárdıǵar, erlerime medeg ber! — dep dawıslap, Shayıq ózin topqa urdı. Xelwet te, Esim biy de aralasıp ketti. Qasaqana jawdıń úsh atlısı basım kelip turǵan eken. Esaplaǵanday jekpe-jek nayzalasıw baslandı, Shayıqtıń dawısın esitken qońıratıń jigitlery "alla, alla? lap ǵujırǵa mindi. Ínqa-ıńq ayqas, ǵırsha-ǵırsh nayzalasıw bir chaynek chay ishim dawam etti,

Dushpan basqı tawıp, keyin serpilip edi, qápelimde Alif Qarabay bahadırdıń moynına qurıq tústi, bir dápeń atlınıń súyretkisinde ketip baratırıp "ırza bolıń... bizge dárek qońırat kóshpeydi, Maman biyge mıń sálem..." dep-aq úlgerdi.

Hámme onı qutqarıwǵa talpınıp umtılgannan payda bolmadı. Jańa quwsırǵan gezde jaw atlısı qurıqtıń bir ushın kesti, atı nayatıy júyrik eken, qoyanday sekirip, demde kózden ǵayıp boldı. Alif Qarabay Qara bahadır álle qashan jan táslim etken eken...

Jerlep úlgeremen degenshe arqa betten onlaǵan atlı quyılıp kelip qaldı. Hámme atlarına juwırdı, joq, bular jaw emes, kenegestiń jigitleri eken. Basında sharshaǵan Nuralı biy kiyatır. Súyretkisi bar. Jetegindegi attıń házir ǵana Alif Qarabay Qara bahadırdı súyretip qashqan jawdıń atı ekenin, súyretkidegi ózi ekenin tanıdı. Nuralı biydiń izindegi jigitlerdiń sanınan-aq shıǵını kóp ekenin túsingen shayıq olardan "basqalarınız qayda?" dep soramadı.

— Naǵız jalatay jawdı tutıpsız, — dedi álleqanday márt dawıs penen.

Hámmesinde mártlik sezimler oyanganday boldı. Jasları jáne jaw kórinerme degendey, alıs-alıslarğa názer taslastı...

15.

Suwıq kúnnen-kúnge beterlesti me, páseydi me, hesh kim elestirmeytuğın bolıp ketti. Jaw menen arpalıskan ğalmağal kúnde bola beretuğın waqıyaday, jurt buğan da úyrenisti. Eldiń shetten buzılıp kóshe baslağanı ğana qalğanlarğa jaman tiyip, jawğa qarsılık etiwge qolları suwıdı. Bunnan paydalanğan jaw nókerleriniń alğanın alıp, almağanın dalada qaldırıp qayttı.

El ústinen awır musallat alıp taslağanday júrekler biraz jeńil tarta basladı. Degen menen jaw shapqannıń qádimgi izi os-oyran bolmağan nárese joq, júregi jaralanıp tilkimlenbegen adam joq. "Way-way" úzilmedi. Urısta shala jaradar bolğanlar úyinde tamaq jetispey, jıllı baspana, jan saqlağanday ıqtırma jetispey, kún sayın ólip turdı. Kóz jaslar hámmeni mantıqtırdı, awıllar háreketsiz qaldı.

Sońğı nayzalasıwda Murat shayıq bir jambasınan jeńil jaradar bolğan edi. Úyine kelip, eki ulın jerlegenshe sır bermey shıdadı. Jawdıń serpilip, eldiń tinshıǵanına kózi jetkensoń, nayza tiygen jarası kozıp, tósek tarttı.

Jas jigitlerdiń kópshiligi qayda júrgeni ele biymálim. Olardıń sońğı jaw atlıların shegaradan arman quwıp ketkeninen biyxabar edi. Jas úlkenler tinshısızlandı. Olar kelmese, eldiń qulağı tıǵılıp, tili kesilgeni, kózi tańılıp, el óli elge aynalğanı. Ózleriniń zawqı-sapası menen qayǵılardı umıttıratuğın jaslar. Biraq sırttan qarağanda, awıllardıń arası onsha háreketsiz emes sıyaqlı. Shawqımlar, qıyǵırıqlar, hátte, kúlkiler bolıp turadı. Bul háreketler, tún ishinde shom jaǵıp jibergendey, hámmeniń dıqqatın awdaradı, hámme olardı jek kóredi. Bul shawqımdı dóretiwshiler Kewlimjaylar edi.

Shırtıldaq jası úlkenlerdiń birewi barıp olardıń orınsız kúlkilerin tıyıw kerekligin eskertti.

— Kete ber, — dedi Kewlimjay kelgen adamğa. — Bizler jılawğa toyǵanbız. Qabaǵımız qatıp ketken. Kóz jas shıqpaydı.

Ójet, hesh kimnen sózin alıp qalmaytuğın basshısınan qorıqqanlıqtan ba, sózine qalıs isengenlikten be, yamasa, haqıyqattan da, jasınan kóp jılap qabaqları qatıp, tas bawır bolıp ketkenlikten be, barlıq jetimler onıń

sózin sóz desip, ózlerinshe oyın-zawıgın toqtatpadı. El ústinen ushqan quslar ğana olardı kórip, álle nárselerge jıq-jıqlasadı. Ğargalar ğarqıldasadı. Túnge qaray qaraqulaq, saǵallar awıldıń tap irgesinde ulıytuǵın bolıp ketti. Ashıq tesikten urlap jıynap, tamaǵı toyınıp júrgen biyqayǵı jetimlerdiń shawqımına sol jabayı haywanlardıń túngi ulıwları qosılsa, bir ájayıp ses payda etedi...

Jawdıń sońǵı atlıların quwıp ketken jas jigitlerdin toparında Amanlıq ta bar edi. Olar túnde qaytıp kiyatırıp, awıl arasında oyın-zawık qurǵan kúlkili, hesh qanday irkinishsiz quwanışqa tolı kúlkili, seslerdi esitip, hayran bolıp irkildi. Hámmesi ań-tan. Hesh qaysısınıń kewlinde adasıp kiyatırmız degen oy joq edi.

— Basqa awılǵa shıǵıppız, — dedi biri.

— Tıńlań, tıńlań, — dedi Amanlıq. — Toqta, toqta. Joq jigitler, adaspappız. Kewlimjaydın dawısı.

— Óy degen kim?

Amanlıqtın "jetimler" degen sózge tili barmadı, olar haqqında jaman sóz aytıwǵa kewli erk bermedi.

— Barayıq, — dedi.

Jaslar, jaslar emes pe, túngi shawqımlı oyınǵa qayrıldı. Jetimler húrkás oynap atır eken. Bir úzik bulıtay ústilerine kelip qalǵan atlılardı kórip, hár kim turǵan-turǵan jerinde putanın túbine shógipti jasırındı.

— Jıynalıńlar, jaw emespi, — dep súrenledi Amanlıq.

Kewlimjay onıń dawısınan tanıp: "túrgelińler, qorıqpańlar, Amanlıq keldi" dedi. Kelte baqay jıńǵıllıqtıń hár túbinen ekew-úshewden adam sobıraydı. Kewlimjay alǵa shıqtı.

— Amanlıq, sizlerdi jawmeken dep edik.

— Jaw bolsa qasha ma eken?

Bul sorawdı bergен Qara bahadırdın ulı Ğayıp ekenin ańǵarmay Kewlimjay:

— Álbette qashadı, — dedi. — Aqırı olar bizlerdiń ılıǵıy jetim ekenimizdi túnde bile me? Bilmeydi. Qırıp ketedi.

— Juwındınıń iyeleri, — dedi Ğayıp ashıwlı.

Bunday qorlıqlı gápti esite-esite qulaqları ger bolǵanlıqtan ba, hesh qaysısınıń kárine de kelmedi. Kewlimjay bayaǵısınsha:

— Amanlıq, esittiń be, súygiligińdi jaw áketti, — dedi.

Qarańǵıda Amanlıqtıń shırayı qalay ózgerip, jaralı júregine seksewıldıń qanday óshpes qozı túskeni, basqalarǵa jumbaq bolıp qaldı. Amanlıq shıdamay Kewlimjaydıń ústine dónip qamshısı menen bir tarttı. Kewlimjay keyin shegine putalıqqa kirip ketti. Joldasları olardıń túrin jaman kórip tım-tıraqay qashtı. Suwǵa súńgigendey bir demde qarańǵıǵa sińip-sińip joq boldı.

Sharshaǵan atlılar úyli-úylerine tarqastı. Amanlıq ılashıǵına jete almadı. Buwınları bosastı. Dimarsız. Bul urısqa ne ushın aralasqanı, kimdi qorǵaǵanı, kim ushın adam óltirgeni ishi-bawırın qamılttı. Kózleri jer kórmedi. Qara ǵunannıń júwenin erkine jiberdi. Neshe kúnler tınımsız segbir tartqan janıwar iyesiniń qanday halatta kiyatırǵanının biyxabar, ózi menen ózi bolıp, malaqayday dúmpeshikke súrnikse, ommaqazan atıp tónkerilip túsejaq bolıp kiyatır.

ılashıqtıń oń qaptalında qaqayǵan qazıqtıń qasına kelip irkildi. Amanlıq onı baylamadı, jabıwın jappadı, súyretile ishke kirdi. Túnniń yarımı awıp, ay tuwǵan edi. Oshaqtıń qaptalında eki búklengen dastıqtay shókke túsken qarındasınıń jatısın tanıdı. Biyshara heshteńe jamılmaptı. Jılap-jılap uyıqlap qalsa kerek. Amanlıq oshaqtaǵı shala janıp qalǵan tomardıń astındaǵı qozdı ásten úlep alıstırıp, Almagúldi oyattı.

— Kisheń qayda?

— Ájaǵaa?...

Almagúl birden Amanlıqqa atılıp moynınan oraldı. Onıń dawısı tún tınıshlıǵın buzǵan ájayıp jańǵırıq bolıp, alıs-qıyırar "ájaǵaa!..." dep tákirarladı.

Amanlıq qarındasınıń qolların moynınan jazdırmastan oshaqqa abınıp otırǵan kúyinde, azǵana kóz ilindirdi. Tańnıń atıwı menen tikeydi.

— Almagúl, ózińdi bekkem tut, shıraǵım, men kisheńdi izlep kettim.

Almagúldiń kúshi tek eki kózine jetti, bolǵanı. Ol, ayaqların zorǵa kóterip basqan qara ǵunan ústinde, awıldan jekke shıǵıp alıslap baratırǵan ájaǵasınıń izinen qarap, ılashıqqa súyelgen ólidey qatıp qaldı.

* * *

Murat shayıq bir hápteden keyin ózine keldi, Atlandı. Qayǵı-hásiretke kómilgen elin aralawǵa atlandı. Ómirден гúder úzip, bul dúnyanıń tirishiliginen túńilgenlerge násiyatınıń bası mınalar boldı.

"Ash bolsań ekinshi anańdı em. Ekinshi anań miynet..."

"...Adam dúnyaǵa óliw ushın payda boladı. Ólimdi atlaw joq. Ólgenge iyman, tirige júrim..."

"El namısı ushın tıyıqtan óliw o dúnyadaǵı baxtıń. Janıń lázzette boladı..."

"Tuwısqanıń o dúnyada ráhát kórse, sen bul dúnyadan ráhát izlep baq..."

Ólgenniń izinen ólmek bolǵanda bul dúnyada adam qalar ma edi. Kóz aldırında adam ólip, seniń erteń be, arǵı kúni me paymanań tolatuǵına kóziń jetse de, jasaǵıń kelgenin koymaydı eken... Bul dúnyaǵa qánaát joq, toyıw hesh qashan múmkin emes. Tirilikke urınasań, tirilikke urınıwdırń ózi ózine ólim izlew. Biraq adam balası usını túsingende sóyter me edi? Bir-birin talap, bir-birin qırar ma edi, kúnde-kúnde ólim barın bilse de, adam óz ólimine hesh qashan inanbaydı, inanǵan kúni ólgeniń. Sonlıqtan da, kim bir kún, kim bir hápte, kim onnan sál kóbirek hásiret shegip, bawırın suwıq jerge bergen menen, kózlerine ólim kóringende tikeyedi. Basına tayaq tiygen jılanday tawlana-tawlana ómir gúmirashılıǵın baslaydı. Aman qalǵanlar jıynalısqıp, qıysayǵan shańıraqlardı dúzetedi. Qádimgisinshe jáne tútin tútetedi.

Solay etip bul jaqtı dúnyanıń ǵalmaǵalı jáne burınǵısınsha shawqım menen baslanıp ketti.

Murat shayıq Almagúlge bergen wádesin umıtqan edi. İlashıǵınıń qasınan ótip baratırıp, bayaǵı Ayǵara biy berip jibergen otawdıń súyekleri sol turısında kúl bolıp atırǵanın kórdi. Nelikten de ayanış sezimleri oyandı, súrenledi:

— Amanlıq!

Ishten saza bolmadı. Ekinshi iret súrenlegende ǵana basına góne qılqa ton búrkengen Almagúl shıqtı.

— Ájaǵam joq, ata. Kishemdi izlep ketti.

— Kishemdi?! Ha...

Qızdıń suwıqtan qıp-qızıl bolǵan jıńılday jilikleri dirildep, atın keyin burıp baratırǵan shayıqtıń izinen dawısı qaltırıp jalbarındı.

— Ata, ájaǵamdı ákelip beriń, kishemdi taptırıp beriń... Bereket tabıń...

Murat shayıq úyiniń qasında jigirmalaǵan qaramal menen alpıs-jetpis qoy úyirip turǵan atlılardı kórdi. Kiyimлерinen tanıdı.

— Assalawma áleykum!

Atlılar shayıqtıń táńir sálemin álik qabıl etti, Biri Ayǵara biyden, ekinshisi Sedet kereyden kelgenin aytıp ózlerin tanıstırdı.

— Biziń el de Abılqayır xannıń iyin qaqpayına ushıradı, — dep Ayǵara biydiń jiberген atlısı jaǵday ayttı. — Az da bolsa, kóptey kóresiz. Kewilimiz deysiz. Ayǵara biy solay dedi.

— Solay, shayıq, — dedi Sedet kereydiń adamı. — Biziń el de qaljawrap qaldı. Jas biyimiz "men qoy jiberdim dep otırǵan joqpan, kewlimdi jiberip otırman" dedi, alıńız.

Shayıq óz esigindegi xızmetкерлерine tártip berip, ákelingen mallardı qoraǵa qamattı, atlılardı jılawlatıp úyine túsirdi, hár biryne "áziyım" dep, "quda-quda" dep, kútti. "Quda-quda" degen sózdi kóp tákirarlay bergeni ushın ba, olardı jiberген soń qattı oylandı: "Quda, Ayǵara biy quda bolmastań burın da usılay. Qıyın-qıstawda qol-qabısın ayamaydı. Keshegi basqınshılıqta onıń jigitleri bolmaǵanda, el birotala julǵan tawıqtay bolatuǵın edi. Bereket tapsın!"

Ol Esim biydi shaqırıp aldırıp, Amanlıq haqqında, onıń kelinshegi haqqında sóz basladı. Maman biydiń ıqlası ketken jigitti elge qaytarıw, tek qara basın emes, juptısı menen qaytarıw kerekligi jóninde keńesti. Qáytken menen de, Amanlıq eldiń jigiti, onıń úyi buzılsa, jańa tiklengen bir úy jáne buzılǵanı, ózi ólip ketse, jáne bir qalpaqtı dawıl ushırǵanı. Bul ápiwayı qalpaq emes, ishinde Maman biy jaqsı kórgen bir jigittiń bası ketedi. Eki eldi tuwısqanlastırıp júrgen Ayǵara biydiń ıqlası kúyedi. Bul jaman... Olar usılayınsha pikir alısp, uzaq otırdı.

— Ayǵara biy bul saparı maldı qızı ushın jiberip otırса kerek, — dedi aqırında Esim biy — Ózi barǵan menen Abılqayır xan qızın berdirmeydi. Olay bolmaǵan menen de jesir biziki.

— Bul bir názik is boldı,—dep gúrsindi shayıq.

— Jawǵa mal beriw, qız beriw, bende beriw burınnan bar. Kúshliniń demi digirman tartadı. Jesir beriw — jigitke, basshıǵa ólim.

Esim biydiń sózi shayıqqa battı ma, júdá salmaq penen kóteretuǵın úlken basın birden kóterip, biyge olıydı. Onıń menen nederin bilmedi. Jáne tómen qaradı.

— Jawğa ketken jesir jáne birewge hayal bolatuǵına hámmeniń kózi jetedi. Ákelgen soń Amanlıq "tifu" dep mákiriwge aylandırmas pa eken?

Xelwet tarxannıń bul gumanı basqalarga ustaǵanlı pikir bolıp kórindi. Oǵan ırzashılıq bildirgen kózler, júzler qadaldı.

— Amanlıqtıń ózi izlep ketken, balam, — dedi Murat shayıq állen waqıttan soń. — Gáp jalǵız jesirde bolıp turǵan joq. Áziyz Ayǵara biyde. Ayǵara biydiń isenimin joǵaltsaq elshilikten qalamız, áziyzlerim.

Bunnan soń gáptiń izi kesilip, biraz tınıshlıqtan keyin jalǵastı.

— Amanlıq túkirse túkirsin, jesir qolǵa kelse, jáne bir gáripke beremiz, — dedi shayıq. — Al, Abılqayır xan bizge bergize me, másele sonda.

Xelwet sóylep: Maman biyler ketken saparı Qazan, Ufa tárepke ótip ketken Buxara sawdagerleriniń qaytatuǵın waqtı bolǵanın aytıp, solardıń kárwan basına jalınıp kóriwdi keńes etti.

— Awa, shayqımız, bir ákelse, sol ákelip beredi, — dep quwatladı Esim biy — Abılqayır xan orıs patshasınıń qaramaǵına ótpesten burın Orta júz benen Ullı júzdi awzına qaratıw ushın Buxara ámirinen járdemge bir túye zer alǵan degen gáp bar. Bir iytayaqtan as ishken iytler ırıldassa da, aldı menen toyıwdı niyet etedi. Keliser.

Sonıń arasında sırtta júrgen úy xızmetkerleriniń biri el shetine uzın shubay kárwan kirip kiyatırǵanın xabarladı.

— Biyshara kelinniń biziń elden tatar duzı kóp eken, — dep shayıq uship túrgeldi. Hámmesi órre-órre turdı.

Kárwan bası ala-buwırıl saqallı, dúńki mańlayındaǵı jal-jal qamıstay ósik qasları, iri kózlerin suwı tartılǵan hawızday shúńgil kórsetken, qus murınlı, tonnıń sırtınai ala shapanın taslamayuǵın, basına sállesin úyip orap júretuǵın, beti súykimli adam edi. Kárwan bası joqarı ótip baratırǵanda toydıń ústine kelip baji pulınan qutıldı. Altı aylıqta, hár bir adamı túwe, hár bir qus waqtı xoshlıq penen sharqıldasıp, pál-pállep uship-qonǵan eldiń araları qarabaqanaǵa aylanıp, bazı bir qıslawlarıń ele janıp bolmay, pısqıp atırǵanına tańlanıp, biybelgi jawğa tap bolaman ba, degen qorqınıshta kiyatır. Ótken saparı sál epkinge qıymıldaǵan hár bir búrtik olarǵa qayırılı jol tilegen siyaqlı edi, al, házir sál samalǵa tótepkı bere almay, ızıldasıp iyilip, olardan qayır sorap turǵanday. Kárwan basınıń

júregi muzday suw. Eki kózi dógereginde. Eki úsh atlı menen júdá salpawsıp qarsı kiyatırǵan Murat shayıqtı kórip irkildi.

Shayıq, esik-tórli jerden sálem berdi hám birinshi bolıp attan tústi.

Kárwan bası túyesinen tústi.

Olar sálemlesip, birazǵa shekem úndespey, oyǵa shúmdi, Soń shayıq ele Maman biydiń kelmey atırǵanın ayttı, "ol haqqında xabar-atar bilmeysiz be?" — dep soradı. Kárwan bası shúnirek kózlerin júnles barmaqları menen uwqalap, el basına túsken qayǵıǵa kewil ayttı. Shayıqtı bir nárse sorap tur ma degen qıyal menen, otız arshın shıt beriwge wáde etip, basqıdan izgi ekinshi túyeni jetelegen kárwanǵa:

— Tashmat, túyeńdi shógir, — dep buyırdı.

Kárwan basınıń bul adamgershilik rehimine shayıq "alla zıyat etsin áziyzim" di qarday boratıp, sońınan júdá aqırınlıq penen gáp baslap, Abılqayır xannıń qolına túsken bir jesirin qaytıp ákelip beriwge járdem sorawǵa kelgenin bildirdi. Gáp arasında Abılqayır xan menen Buxara ámiriniń ortasında burınnan jaqsı qarım-qatnas bar ekeninde esine salıp qoydı.

Kárwan bası saqalın sıypap, azǵana oylandı da:

— Sol zer berilgende men bar edim, — dedi.

— Jol iyesi, biziń sol kelinimizdi elge quwıtırısańız, qudaǵa mıń qátli shúkirlik etip, haqqıńızǵa duwa qılamız, — dedi shayıq qol qawsırıp. — Biziń Mamanımız jaqın arada kelip qalar. Orıs patshasınan nóker ákelse arımızdı jiberip otıra bermespiz. Kúsheysek, ázziligimizde qol sozǵanlardı umıtpaymız.

— Biziń sawǵamız ne bolar eken?

Shayıq kárwan basınıń bir nárse soramay qoymaytuǵınına túsiner edi.

— Jesirimizdi qolǵa ákelip, dushpannıń ústine shıǵarsańız, er moynın da qıl arqan shirimesine isenińiz, áziyzim, — dedi.

— Isenemiz. Bir basqa bir bas, — dep kárwan bası túyelerin awılǵa shóktirip, kárwanlarına dem ala beriwdi tapsırdı da, qasına úsh jigitin ertip Abılqayır xanǵa ketti.

Amanlıq tuwrı qayın atasına barıp bolğan awhaldı bildiriwge uyaldı. Er jigit qaytadan qayın júrtqa qol jayıp jılap barsa, ne bolğanı. Arağa suwıqlıq túsip, ákesi qızın qaytıp aldırса eken, onda keshirim sorasa hesh gáp. Qızınızdı jaw áketti, qaytadan ákelip berin dewge qalay beti shıdaydı?

Ol Ayğara biydiñ awılı túwe Sedet kereydiñ awılına jaqınlamay ótip ketiwge qarar etti. Sol awıllardıñ hesh adamına kórinbey Abılqayır xan awılına ótiw ushın kútá aynalısthan aynalıw kerek edi, qayıl boldı. Kóp kúnlik urısta tınım tappay azğan qara ğunandı hár jerde toydırıp, qar astında selewi bar otlaqlı dalańlıqlar menen jolğa tústi...

Bul átirapta qısta burqasınlağan úrginli kúnler kóp boladı. Sonday jaǵdayda adasıw qáwpi bar. Adassañ bolğanı, ómir menen qoshlasasañ. Onnan da bir aǵashtıñ astına kirip yamasa jaqınaraq jerden úngir tawıp alıp panalaw jaqsı. Eger, úngirge otın alıp kiriwge úlgerseñ, jan-jaǵındı qar basıp ketse de, tońbaysañ, kerisinshe, ıq boladı, jaǵıp otırıp, úrgin tıngannan keyin jolındı dawam etiwge boladı. Amanlıq óziniñ kóp júretuǵının bilgenlikten, jolda otqa jılınıw ushın itiyajdan qoynına eki shaqmaq tas saldı.

Áwelinde arqağa júrdi, soñ kún batarga aynaldı. Sebebi jol boylap Tabın, Kerey urıwları enlep jatır, kún shıǵısınan aylanıp ótiw ushın kóp kún júriw kerek. Qısta sharwalar júdá keñ dalanı enlep qonıslasadı hám padalardıñ jayılıw ushın kún shúwaqlı toǵaylar, tóbeshik-tóbeshik qumlar, taw órkeshteri, bar.

Kún batısta, at arqasınday kóringen, páskeltek bir taw jatır. Onnan arqa jaǵı ushı-qıyrsız dala. Daladan arman bir neshe kún jol júrgennen keyin ğana taw saǵımları kórinedi.

Amanlıq ne ushın ketip baratırǵanın júrttan jasırıw ushın, awıllaslarınıñ da kózine túspewdi maqset etti. "Birew bolmasa birew, júrt ólisine shıdaǵanda, sen, qatın tabılmaytuǵınday, jaw áketken jesirdiñ izinen jılap izlep baratırса ba" dep, irew berip júreme degen oyǵa keldi. Bunday gápler irke almaytuǵınına óz kewli mustakam, degen menen "Aqbiyday, Aqbiydayım" dep soqqan taza júregine hesh kimniñ girbiñ salmawın tileydi.

Qońırat awıllarınıñ góne qıslawınıñ arqa tárepin jaǵalap, jolsız, qalıñ jırǵıllıqlar, sheńgellikler arası menen jemtik izlegen qasqır kibi jekke ketip

baratır. Júrisi bir bap. Qamshı súymese qara ğunan iyesiniń ayaqları temir zánģini sál sınıǵırlatsa, bolǵanı alǵa asıǵadı jániwar.

Amanlıq asıqpadı. Qolaylı iq gezlesse, atına dem berip, ózi ot jaǵıp otıradı. Nan qızdırıp jeydi. Jáne jolǵa túsedı. Orazan batır bergen jaw-jaraq iyninde. Bazda qoyan kuwadı. Jetip ala qoysa atına jáne dem beredi, jáne ot jaǵıp qoyan etin isleydi. Keshke qarasa, ertelew irkilip, atına ot jıynaydı, jıńǵıllar sındırıp ıqtırma soǵadı da, ottı gúrletip jaǵıp qoz etip, ústin kórpeshelep kómedi de, jıllı jerge bawırın berip kózgir aladı.

Kóz ushında saǵımlanǵan atarqa tawǵa jaqınlap, kenarında uship júrgen qara qusqa kózi tústi. Qara qus biykarǵa ushpaydı. Jemtikti aylanıp júr. Báلكim, kiyik shıǵar. Qústan burın alıp jol azıq qılıw kerek... Qara qus pál-pállep barıp, biyik, jalǵız torańǵılǵa qaray sarıqtı da, qona almadı ma, yamasa ańǵa kúshi jetpedi me, qaytadan diń aspanǵa kóterilip, torańǵıldıń ústin aynaladı. Ol, qara qus ózin tikke ura almaytuǵın jerde, jasırınıp jatırǵan ań barına isendi. Bunday ańlarǵa jaqın barıp nayza menen shanship alıw ańsat. Qustıń ótkir pánjesinen qorıqqan ańnıń eki kózi aspanda — qusta boladı, artınan bargan jandı sezbeydi. Amanlıq qara qustıń sarqıp kóterilgen tamanına burıldı. Jaqınlap sıǵaladı. Heshteńe kórinbeydi. Bárha iyegin kóterip, aldına qarap kiyatır. Atınıń tuyaǵı bir shópti "shirt" etkizip sındırǵanına qayılshılıǵı joq. Atın júdá ásten-ásten aydadı.

Bir qara kórinđi. Bası shópke kirip ketken siyaklı. Amanlıqta "ólikpe?" degen oy payda bola qaldı. Irkildi. Neniń óligi? Saqlıq etip nayzasın urıwǵa qolaylastı, eger, shapshısa, shabıw ushın qılıshın tayarladı. Joq, selt etpeydi. Kem-kem jaqınladı. Adamnıń ayaqlarına usaǵan. "O, bir jolawshı suwıqqa tońıp ólgen eken, nede bolsa topıraqqa aralastırayın" dep, attan tústi. Qasına keldi. Dústómenine jatır. Jelkesine qol tiygizip kórdi, jan barı-joǵı gúman. Aǵashtay. Eplep betin joqarı qarattı, qarattı da, sárriyip qatıp qaldı. Betin qap-qara jún basqan birew. Qulaqları mushtay isik. Murnınıń ústi qırshılǵan, eki betinen aqqan qan qızıl jiptey bolıp qatqan. Mańlayları sheńgel menen tırnalǵanday. Kózleri jumıq. Kirpikleri, qasları qar, awzın basqan murtları qar. Tek murnınıń tesikleri ele pitelmepti.

Amanlıq aqıl-huwshsız. Ólik taq emes, juplasqanday, qıymıl, joq. Aradan qansha waqıt ótkeni biymálim, Amanlıqtıń tili gúrmeldi:

— Maman!...

Usılay dedi de, ol ağash deneniń basın sıq ettirip jerge tasladı. Murnına qulaǵın bastı. Epkin bar. "Ya alla!". Dárrıw otıra sala Mamannıń betine qar súykep isa basladı. Denesin de ıstı. Sóytip júrip ot jaqtı. Qozın kórpeshelep kómip, Mamandı súyrep ákelip ústine jatqardı. Sóyttı de, denesin qar menen isa berdi, qara suw bolıp terledi, tınbadı, isa berdi...

Atqa mingizip áketiw de múmkin emes, ushı-qıyır joq keń dalanıń kóz jıtırım bir jaǵında el kórinse, sirá. Qalay bolmasın, onı kele qılıwı kerek. İsa berdi, isa berdi. Keshke taman Mamangá jan endi, ayaq-qolı bosasıp, bawırına tarttı, awqat jemegeni ushın ba, shóllegen be, Mamannıń erinleri túrilip, isip ketken. Amanlıq qar asap, awzında ısıtıp, onıń erinlerine jaqtı. Mamannıń eziwleri háreketke kele basladı. Alıp shıqqan nanınan shaynap awzına saldı. Biraq ele alıp ketiwge múmkinshiliq joq. Ol aylanadan tez-tez otın jıynap kelip, ottı óshirmedi.

Qolınan kelgeniniń bárin islep atır. Maman adam keypine kele basladı. Awırsınıp mańlayın jıyırdı, bir nárselerdi aytpaqshı boladı, biraq tili awzına sıymay baǵır-baǵır etip, álle bir nárselerdi aytadı. Oǵan Amanlıq túsınbeydi.

Ekinshi kúni kózlerin ashtı, nursız bolsa da, Mamannın kózleri ashıldı!... Soń sóyledi. Maman sóyledi!

— "In... sap... sızlar... in... men... tórt.... tórt.... sa...n qaraqalpaqtıń úm.... mi timen.... úmitimen! ketiń! Joǵalıń! po...l.... laa! úm....it....— dep tili ayqınlastı. — Joǵal! Joǵal! úmitti joq ete almaysız... Bul úmit qaǵazı..., Bermeymen... Xalqımnıń úmitin bermeymen... Óltir, óltir... bermeymen... jawız naysaplar!"

Mamannın kózleri ashıq, biraq Amanlıqtı kórmeydi. Onıń qanday úmit haqqında aytıp atırǵanı Amanlıqqa qarańǵı. — Meni kórip tur degen oy menen: "Maman, Maman aǵa! Men Amanlıqpan, Amanlıq" deydi. Maman kórmeydi. "Joǵal, naysap! Xalqımnıń úmitin joq qılıwǵa haqırız joq!".... dedi taǵı.

Endi Amanlıq kóp irikpedi. Qara ğunandı oyǵa tartıp, Mamandı erge otırǵızıp, tańdı... Attı jetelep, keyin qayttı...

Buxaranıń kárwan bası kóp keshikpedi. Aqbiydaydı ákelip Murat shayıqqa tapsırdı. Asıǵıs ketiw kerekligin aytıp, Shayıqtıń wádesin esine saldı.

Shayıq qarday basın sıypalawǵa májbúr boldı. Kárwan bası gápın minberletti:

— Shayıq, siz nege oylanasız! Siz ushın joldan qaldım. Siz ushın qazaqtıń abıraylı biylerine on arshın shit sarp ettim. Túsinińiz. Ámirime bir qız sawǵa etpeseńiz, meni darǵa giripdar etesiz. Jaqsılıqqa jamanlıq bolmasın.

Murat shayıqtıń mańlayı qırıqqatlanıp, ulı Xelwetke hám úy xızmetkerlerine buyırdı.

— Házir atlanıp, jetimlerden on qız ákelińler, qálegenin berip jibermesek bolmaydı.

Tústen keyinge qarap, aldı on segiz, keyni on úsh jasta on qız tayın etildi. Kárwan bası júdá shápeniy adam eken, Shashları jelkildegen yarım jalańash jetimlerdi birim-birim kózden ótkerip, hesh qaysısın qálemedi.

— Biziń ámirdiń kánizleriniń shash taraqsısına jaraytuǵını joq, — dedi kárwan bası.

Murat shayıq namıska buwlıǵıp, say-súyegi sırqıradı.

— Juwınsa, toyınsa, kiyinse....

Kárwan bası bas shayqadı.

Shayıq hám qorlanıp, hám arlanıp, erteń azanǵı ashawǵa gil yabı urıwınıń iyge tartar qızlarınıń onıń kiyindirip, juwındırıp ákeliwdi tapsırdı.

Kárwan bası bul saparı kewilli quwjırıladı. Taldırmash boylı, beli qamıstay jıńışke, gúlshe júzi ottay janǵan kulaqları aq qaǵazday, piste murınlı, shashı sebet burım, on úsh jasar Almagúlge im qaqtı. Basqa qızlar úylerine tarqatıldı.

Almagúl, jalǵız qalǵanına bórigе baylanǵan qozıday, shıbjırıladı, iláj qansha, qaramıqtay kózlerinen jas sorǵalap, shayıqqa bir, Esim biyge bir, Xelwetke bir, kárwan basıǵa bir qarap jaqsılıq kútti.

— Keteyinshi, ata, keteyinshi, aǵa, — dedi ótinip.

Oǵan ele Aqbiyday kórsetilmegen edi. Amanlıq kelgen soń almay júreme degen qáwip penen shayıq onı úyine jibergizbey, óziniń bir úyinde saqlap qoyıptı. Amanlıq murnın jıyırса, awıllasınıń birewine beriwі kerek. Bul dástúrge de qayshı kelmeydi. Ayǵara biy de ókpelemeydi. Qızın

qaytarıp jiberip qorlamasa, bolǵanı. Qız degen bargan eline batıwı kereq. Qalqıp shıqqan qız, ata-ana emes, pútkil awıl namısı. Jesir jóninde de sol. En jamanı jesirdiń ketkeni. Awıl arasında birewden birewge ótkerip qoya beriwge brladı.

Almagúldiń zarlap "ata, aǵa" degenin tıńlar qulaq bolmadı. Shayıq onı úyine aparǵızıp awqatlandırdı. Kárwan basında, bul qızǵa qolay, tayın kiyimler de bar eken, shıǵarıp berdi. Kiyindirildi. Qız bir sumlıqtı túsiniپ qamsıǵadı, jılaydı, sınsıydı. Kim esitsin? Hátte keterde, eń sońǵı mártebe jeńgesi menen irzalaştırıp, xoshlastırıwdı hesh erkek esine de keltirmedi.

Kárwan bası barlıq kárwanlarına túyelerdiń júgin artıwǵa buyırıq berdi. Almagúldiń qolınan Murat shayıqtıń ózi jetelep alıp shıqtı.,

Qız shayıqtıń betine jasawraǵan kózlerin qadap, "ata, ata, shayıq ata."... — dep izin ayta almay, kirpik qaǵadı. Merwert kibi jıltıladaǵan jas tamshıları eki betiniń almasın juwadı, jaǵasına quyıladı. Biraq bunıń menen hesh kimniń isi joq. Qız túyege miner gezde talshıbıqtay tawlanıp, birden ókirdi:

— Shayıq ata, meni jiberiwdiń sebebi bardur, soraǵan menen aytpaysań. Tileгим — mennен jalǵız ájaǵama sińlilik, tuwısqanlıq sálem ayt, mehribanıм kishem kelse, sálem ayt. Ájaǵam meni izleyjaq bolsa, jolın aytayın. Shań kóterilip atırǵan soqpaqtan júrip izlese, tappaydı. Men júrip ótken soqpaq kóz jasımnan ızǵar bolıp jatadı. İzǵar soqpaq kórse, Almagúl usınнан júrip ketken desin. Ele kóz jası keppepti desin. Izlesin!

Qız basqa gáp aytpay, sharbayalanbay túyege mine berdi.

Murat shayıq qızdıń jasına qarap, búytip muńlı hám tereń mánili etip sóyleydi dep oylamaǵan edi. On eki qabırǵası pıtır-pıtır sótilgendey, "Maman biydiń juptısı bolıwǵa qolay nashar eken, náyilaj ketti" dep, ishegine ot túsip, qıynaldı. Sonda da irikpey, kárwan basınıń qolına uslatti.

Qız bir awız sóylemesten mártlik penen túyege ózi minip, biraq aǵıl-tegil kóz jasları jerge tamshılap turǵanın bilse de, shayıq onı jubatıp jiberiwge sóz tappadı. Kárwan basıǵa:

— Jolıńız bolsın! — dedi dawısı dirildep, bolǵanı.

Kárwan qozǵalıp, anıq jolǵa túskende. qızdıń ashshı, eń sońǵı dawısı esitildi.

— Xosh, elim! Xosh, balalığım! Xosh, ájağa! Xosh kishe! Xosh, shayıq ata! Xosh Túrkitan!...

Qızğa arttan saza bolmadı.

Kárwan bası awıldan ketkenshe Murat shayıq uwayım menen-aq dem almağan edi. Onıń ústine júz túyesiniń ot-jemi eldiń basına tústi. Buringıday kóp jigit-jelesh abıroylı biyler joq. Barları da júrek shaydı bolıp qalğan. Tamamı jumısqa ózi aralasıp júrdi. Kárwanlardı jolğa salıp, dem alıwğa jattı. Biraq náreste Almagúldiń "xosh, shayıq ata!"... degeni miyin guwlatıp, úyqı bermedi.

Kozǵalmay úsh kún jattı. Biraq, jazıqsız jannıń "xosh, shayıq ata!" degen sestı uykısınan talay-talay oyattı. Bası meń-zeń. Jata beriwge taqatı jetpey, dalağa shıqqanı da sol, "Maman... Amanlıq... Maman!" — degen quwanışlı hawazlardı esitti. Awız ashılıp, lal boldı. Miyi awılıǵanday, jer teńselgendey. Qulaǵına jer-shóp: "Maman, Maman, Maman...." dep sıbırlap turǵanday.

Esiktiń aldında Mamandı úsh-tórt jigit qoltıqlap attan túsirip atırıptı. "Shıraǵım, áziyim..." dep ústine boy tasladı. Eki qoltıǵınan eki jigit súyep zorǵa ayaǵında turǵanına qaramastan, Maman: "ata, ata" dep aldına abındı. Shayıq bawırına bastı. Ekewi jiptey esildi. Jazdırılıspadı, jigitler ekewin de kóterdi.

Amanlıq Mamannıń jatıwı ushın tósek tayarlatıwdı aytayın dep kishi uyge kirip edi, arızılısı Aqbiydaydı kórdi. Quwanıştan tili tıǵılıp, bosaǵada qazıq bolıp qaqqaydı. Aqbiyday da buringı ushqırılıq, buringı keyip joǵalğan. Amanlıqtı kórip tikeyse de, alǵa dárpenbedi, qayta jıyırılıp, keyin básti, qırǵıy kórgen shımshıqtay irgege tıǵıldı.

Amanlıq ońı-túsi ekenine isenbey, kózlerin qıpılıqlatıp-qıpılıqlatıp ashtı, jumdı, ashtı, jumdı...

— Sen Aqbiyday emespiseń?! Aytsa! — dep Amanlıq shıdamay onı bara qushaqladı. — Qalay kelip qaldıń, arızılım? Men seni izledim. Mamandı taptım. Eki quwanışım birden boldı. Basıma baxıt qondı, nege úndemeyseń, Aqbiydayım? Qushaqla, qattı qushaqla. Súyiklim... Seni Abılqayırdıń putkil baylıǵına, xanlıǵına, hátte eline almastırmayman! Sóyle, janım! Sóylese... Men ushın seniń bahań, teńiń joq, súyiklim...

Aqbiydaydıń kózlerinen jasta shıqpadı, solqıldap jılamadı da, qattı qushaqlamadı da, biraq onısın Amanlıq sezbedi, qushaqlawı menen júkke súyep otırǵızdı.

— Otır, shabazım, házir kelemen. Mamandı jatqarıp kelemen.

Amanlıq asıǵıp shıǵıp ketti. Shayıq Mamandı qushaǵınan ele jazdıрмаǵan edi. Ekewi de eńk-eńk sınsıydı. Hesh náirse aytpaydı. Maman barlıq waqıyaǵa ishinen túsiniptur. Soramadı, Murat shayıq heshteńe ayta almadı, kewip ketken kózlerinen jas shıqpay, awızları kemseńledi. Álden waqıtta ayrılıstı.

Maman tósekke jatqarıldı wyge ot jaǵıldı.

Mamannıń kózleri uyqıǵa ketti.

— Tınısh uyıqlasın, shayqımız. Soń sóylesersiz. Hesh uyıqlamadı. Aqbiyday qalay kelip qaldı, shayqımız? Almagúl kelmedi me? — dedi Amanlıq.

Shayıq Almagúl tuwralı aytpayın dep turdı da, bári bir bileği, úyine barıp oyran bolıp jılaǵansha, házir esitsin degen oy menen.

— Síńliń joq, balam, — dedi.

Amanlıqtıń júzi suwǵa salıp sıqqan bózdey bozardı.

— Sorama, Amanlıq balam, nashar bári bir kisi esigi ushın jaratılǵan, men jiberdim, — dedi shayıq.

Amanlıq jılayjaq edi, kózine jas kelmedi, sóyleyjaq edi, dawısı shıqpay buwlıqtı.

— Xelwet, Amanlıqtı kelin menen úyine aparıp qayt, — dedi shayıq.

— Quwanış kesesi bárha orta bolıp jaratılǵan ekendaǵı, shayqımız. Men ǵoy, bir pútin quwanbadım. Yarım quwanışımınıń ózi de kóz jas penen almaslaǵan waqtı joq, — dep sarsılıp, Amanlıq juwap kútpay, úyden shıqtı.

— Yarım bolsa da, quwanış jaqsı, — dep qaldı Murat shayıq.

* * *

Aqbiyday qapa.

Amanlıq qapa.

Ekewi de bir-biriniń kewlin alıp, kókirek ándiyshesin jeńiltkisi keledi. Túsinişpeydi. Júkten oshaq basına qulaǵan qarshınday ekewi eki jerde alaqsınıǵa bas qoyıp jatır. Hár kim óz qıyalı, óz ishiniń zárdesi menen

bánt. Aqbiydaydań qapalıǵı — erine sadıq bola almaǵanı. Shabıwılda ol qurı baylawlı bende bolıp qalǵan joq, zorlıqqa ushıradı, bir láshker baslıǵına úsh kún qatın boldı. Eriksizlikten eriniń kózine shóp salǵanı ushın óliwdi de oylaǵan edi. Óliwge múmkinshilik bolmadı. Moynına salǵan oramalı julıp alındı, qolı artına qayırıp baylandı. Qaytıp sulıw Aqbiydaydıń jekke qalıwına jol qoymadı. Basında adam otırdı.

Buxara sawdagerleriniń kárwan bası alıp qaytqanda, ol ne ushın hám qayda baratırǵanın bilgen emes. Jolda kárwan basınıń óz joldasları menen ózbekshe sóylesken dawısınan "men satılǵan ekenmen" dep oyladı onnan arı ketpedi. Aqırında satılmaǵan bolıp shıqtı. Endi oǵan birewdiń júzine qaraw, erine kúlimlew múmkin emes. Qalay kúlimleydi? Kúlki júrekten shıǵadı, júrekke daq tússe, kúlki ada bolǵanı!... Aqbiyday usılardı oylap, qıyalı hár jaqlardı sharıqlap jatır. Tek óliw... Amanlıqtıń súyiklim... men ushın seniń bahań, teńiń joq.. degeni buwınların jep baratır... Biyshara eri bilse edi?... Kókiregi jamanlıqqa barmaydı. Sonsha názik janlı, názik kewilli adam, Jaw aman jiberedi dep oylamay ma eken? Qalay, qalay? Jaw-jaw bolar da, jawlıǵın qılmas pa, biyshara, begim... Onnan da házir túrgelip ursa, ursa... Ayamay ursa... Óz qolınan óltirse!... gúnasınan pák bolar ma edi, álle qáyter edi?!

Amanlıq bunnan biyxabar. Bul dúnyaǵa nalis etip atır. Jetimlikten jetilip jańa kamalǵa keldim degende bári keri ketip, baxıt kesesiniń shaypalǵanı nesi? Murat shayıqqa aytqanın ózinshe tákirarlaydı..." ne ushın quwanış sirá pútin emes? Bárha yarım, bárha yarım. Quday sonshama soqır ma? Asqınlamasın dewge asqınlaytuǵın nesi bar? Jalgız qanalası Almagúl kóz aldında júrip, tórt túligi say bolǵanda da asqınlamas edi. Tek qánáátinen basqa pútin berip qoyǵan quwanışı bar ma qudaydıń? Ózi yarım, onıń da jartısın áketti. Sıqmar quday... Ol usılayınsha ishinen qıylanıp, kewline jaqsılıqlar aladı, esleydi. Tek jaqsılıqlardı esleydi. Túyirlisi, ózin jubatqanday, kisi aytqanday qaysı? Ózi de bilmeydi... Degen menen erkek! Qaptalında hayal kólbep jatırǵanda erkektiń tompayıp jatısı kelispeydi! Ol bas kóterdi. Hayalınan ótinish qıldı;

— Aqbiydayım, kóter basıńdı!

Aqbiyday májbúriy basın kóterdi, onıń kózleri qızarıp qabaǵı isip ketipti. Amanlıqqa tiklenip qaray almay júzin tómen aldı.

— Óytpе, shabazım! Ekewimiz usılay jatsaq, bizdi jubatatuǵın adam joq, Almagúl bolsa ketken. Túrgel, belıńdi buw?!

Aqbiyday Almagúldiń qayda ketkenin, ne ushın ketkenin, kim jibergenin bilmeytuǵın edi. Bul dúnyadan waz keshkisi kelgen adamǵa biliwdiń nege keregi bar? Soraǵanda da, soramaǵanda da bári bir, onıń menen kewli jubanbaydı, erine jaqsılıq qıla almaydı. Aldı qarańǵı adam qayda soqlıqqanda ne?... Áwelgi waqıtta kózlerine jas tamshıları shıqqan sıyaqlı edi, endi, jası tıyıldı. Bir shekelep qolın tayanıp otır. Sheke tamirları shertilip, andız shóptey bolǵanın erniniń bir jaǵı ayǵız-ayǵız jarılǵanın Amanlıq endi kórdi.

— Shabazım, awırdıń ba, sóyle?

— ...

— Saǵındıń ba?

— ...

Aqbiydaydan saza bolmadı. Amanlıqtıń qıyalına túrli-túrli oylar kelip ketti. Ğayıp xannıń bir waqıtta "Mamannıń ishqır bajası"... degenin esine túsirdi.

— Mamandı saǵındıń ba?

— Mamandı bir men emes, duyım jurt saǵındı.

— Sóylese, janım-aw...

Aqbiyday jáne lal boldı. Amanlıq onı qushaqlamaqshı bolıp, qasına jaqınladı, ol ne qılajaǵın bildi me, qalsh-qalsh etip arman jılastı. Irgege qaray qashtı. Amanlıq túsınbedi.

— Eldiń búlginshiligine me?.. Atań bergен otawdıń órtengenine me? Almagúldiń joqlıǵına ma?... Aytshı, sóyleshi, shabazım, meniń jalańashlıǵıma ma?... Joq, Aqbiydayım, olardı oylama, jaqsı bir nárseni kút, jaqsılıqqa árman et! Bileseń be, men bárha jaqsı bir nárseni kútemen, qıyal etemen! Neni kútemen, neni árman etemen, ózim de bilmeymen. Biraq kútemen. Sen de solay et. Adam balası erteńinen kútse, dúnyada jasaǵısı keledi...

Tesik mestin tıǵın alıńanday, Aqbiydaydıń kózlerinen jas sawıldadı. Óksigin basa almay, ókirip jılap jiberdi. Amanlıqtıń da kewli buzıldı.

— Jılama, shabazım...

— Onda sen jılaysań... Maǵan úmit etiwdiń keregi joq, begim... Men bul dúnyanıń tiri insanı emespen. Jazıqsız quyashqa qarap hadal, biyǵúna

jerdi basıp haramlawǵa haqım joq. Meni ákelmew kerek edi. Men kelmewim kerek edi, men bilmey keldim. Ákemniń bir gápi bar edi. Qatın, jigittiń hám ómirlik joldası, hám asqar tawı. Asqar tawdıń basında qar jatsa, qay waq, bir waq etegi sel boladı, begim. Seniń asqartawıńnıń ústinde qar payda boldı. Nesin jasırayın begim, men jaw qolında sennen basqaǵa qatın bolıp qoydım.

Amanlıq tula bedeni túrshigip, túргеle sala hayalın bir tepti. Onısız da shırayınıń zapıranı shıǵıp, eti súyegine taqalǵan dala gúli birotala solıwǵa qaraǵan edi, bir tepkiden murttay uship, jılawǵa da halı kelmey, iyegi kemsenlep jattı. Kóz jasları da kewip ketti.

— Ur, ur, tep begim ayama! — dedi tislenip. — Seniń tepkiń may tepki, urıwǵa qıynal ma! Tayaq áperiwge shamam joq, jánetep, jáne tep, begim, jáne ur! Eń bolmasa, gúnam jeńilip óleyin!

Ayaqların zorga basıp tikeygen Amanlıqtan kúsh ketip, hayaldıń ayaq ushına quladı. Halı jetkenshe qolın háreketke keltirdi, urdı, urdı...

— Hay, hay, janım ráhátke kirsın, qattırak ur, begim, begim... begim... — Aqbiydaydıń dawısı semdi. Amanlıqtıń ishi órtenip, tawlandı, ırınsıdı. Sessiz, álle nárselerdi sıbırlanıp atırǵan hayalın endi urmadı. Eki shekesin qısıp:

— Ah quday, soqır, nainsap kuday!...—dep qaptalına quladı. Taldı. Sol jatıstan keshke taman ǵana ózine keldi. Aqbiydayǵa qaradı. Onıń kózleri ashıq. Ashıq kózlerinen jas úzliksiz sorǵalap tur. Ol hayalına sonday dıqqat penen sońǵı qaraw etip bir qaradı, ol hesh qashan da búytip qaramaǵan edi. Quw súyegi shıqqan hayalın endi kórdi. Hátte, aysız túndey shashlarınıń arasında aq talshalar payda bolıptı. On jeti jasında shashın aǵartqan-á! Ráhim xújdanı oynap ketti:

— Túrgel, shabazım, keshirdim. Bil sonı, men ayıplıman, hámmesine men! Inan, túrgel! Gúlin súygen adam tikeninen bezbeydi, shabazım, basındı kóter! Ázelden quday usılay jaratqan. Pal ushın uw-záhár jaratqan, kúlki ushın kóz jas jaratqan, túrgel! Ótinemen, bul isti hesh qashan esińe alma, meniń de esime salma. Jaman kúnler umıtılsın, Almagúldi de eske salma.

Aqbiyday dir-dir etip ornınan tikeydi, biraq ayaqların basa almay, súrmeleklene oshaqqa jıǵıldı.

Amanlıq onı súyep, arqasın ılashıqtıń shaldıwarına súyep otırǵızdı.

Sırtta sóylenip kiyatırğan Kewlimjaylardıń dawısı esitildi.

Házir Amanlıqtan bilemiz. Quday bir-kóziniń qarashıǵınan ayrılǵan, bir kózi saw. Onısında geyde aq basa jazlap perdelenedi. Aqırı janlı maqluqtı ayaydı...

Úyrenshikli, kelse kúlkili gápten bazarlıq ákeletuǵın doslarınıń dawısın tanıp erli-zayıp orın-ornına otırdı. Aqbiyday kóz jasların bildirmew maqsetinde keń jeńi menen betin sıpırdı.

Kewlimjaylar toparı menen irkilmesten kirdi. Bektemirdiń qolında qırqaǵarıday duzlanǵan et bar eken, Aqbiydayǵa uslattı.

— Jazılısıp bir shorpa isheyik dep kiyatırmız, jeńge. Aqbiyday jer tayanıp tikeydi:

— Otın usaqlawǵa shamam joqlaw, qáynim. Kómekles.

— Al, Amanlıq bul ne? Tostaǵandı juwǵanbısız? Hayalıń urdı ma? Haw Aqbiyday...!? Men usını bilip qız almay júrippen. Ya hayalıń seni uradı, ya sen hayalıńdı urasań, áytewir bir bále boladı... Há mut otawıńız órtengende ún qosıp jıladıńız ba? Ázelden úyli bolmaw kerek edi. Bayıǵan adam shıtayı boladı...

— Sırtta aytıp kiyatırǵan gápińdi dawam etse, Kewlimjay, — dedi Amanlıq eziwinde júdá bir hálisiz kúلكi oynatpaqshı bolıp.

— Ho, júdá tamasha áńgime! Tek aqıllı jigitler ǵana menikin durıs deydi.

— Kópshik, kópshik...

— Meyli, kópshiksiz... — dep Kewlimjay awzın sıypalap, sál alǵa qozǵalıp otırdı, — Aqbiyday qurdas, bir sorpa pisir, shekemizge urıp-urıp isheyik.

— Olay bolsa dámsiz pisiremen, — dep Aqbiyday házilge házil menen juwap berdi;

Onda Bektemirdiń shekesine urıp ishemiz.

Balalar duw kúlisti. İlashıqqa jıllı júzlik miriwbet kirdi.

— Bektemir, sen ot jaǵıp otırıp tırńla. Amanlıq-aw bizler tarıstıq. Qudaydıń kózi bar desem, mınalar inanbaydı, bar ma, joq pa?

— Bar. Joq bolǵanda birew jılap, birew kúlermedi? — dedi Amanlıq ele gáptiń nege keletuǵının túsınbey-aq.

Áne, dananıń gápi. Qudaydıń kózin kórmedik deydi mınaw shaymiyler. Kún de kórip júripti. Sen, Amanlıq oy jiberip qara. Men

qudaydıń kózin taptım. He seniń de murtıń qıbırladı. Kúlmekshimiseń? Házir aytsam, aqılıń bolsa, tań qalasań. Ishiń jıbırladı ma? So aytpay, pánt bereyin be? Qudaydıń kózi ekew. Birewi aǵıp túsken, endi birewi jarqırıp turıptı. Bil qáne, áy, sizlerge ne dedim, tınısh, ımlaspańlar. Yaqshı, soza bermeyin. Qudaydıń saw kózi kún, aǵıp túsken kózi ay. Eki kózi teń aqqanda, bizlerge jaqsı bolar edi. Ásige ketti dep kóz alartpa, urlıqqa oń túser edi dá.

— Mássizler...

— Awa, máspiz. Báhárge shekem murınıımızdı balta kespeydi.

— Onnan soń?

— Jawgershilik jáne boladı...

— Bayıwlı!? — dedi Amaplıq záhárli.

Bul sózdiń mánisin Kewlimjayǵa túsindirip otırıw kerek emes. Birden uǵıp, júregine nayza qadalǵanday boldı. Yoshıp otırǵan keypinen birden qayǵılı keyipke ótti, tınıshlıq dawam etken sayın júregin túyregen nayzanı suwırıp almay, birew ishinde olay-bulay tawlap turǵanday seziledi. Tar mańlayı jıyırılıp, bir eli boldı, dúńki qabaǵı úyilip, qısıq kózlerin jasırdı, alaqsınǵa tiygizip otırǵan maladay kir-kir ayaqların tasbaqanıń moynınday qılıp astına tarttı.

Birese oshaqqa otın salıp, birese Kewlimjaydıń júzine hákkedey qaranıp otırǵan Bektemirge oń tústi.

— Kewlimjay órmekshiniń awına túsken shıbınday qanatlarıń elp etpeydi ǵoy.

— Túrgel, ózim ot jaǵaman.

Kewlimjay oshaqtıń awzına abınıp Bektemirdi keyin ısırdı. Bektemir irjiyip kúlip qaptalǵa shıǵıp otırdı.

Óz ayıbın moyınlaǵan adamdı gáp penen jáne qısa beriw úyden ket degendey kórinetuǵın bolǵanı ushın Amanlıq áwelgi gápke oraldı.

— Qudaydı da baqlap turǵan kózler bar ekenin bilesizlerme?

Balalar ań-tań boldı.

Qudaydı baqlap turǵan adamlardıń kózleri. Ol qaysınday deysiz be? Aqshamǵı juldızlar. Áne, urlıǵıńdı olar kórse, quday kárgennen jaman. Aqıret-azabı bar...

— Urlıqqa iytermeleytuǵın sol adamlardıń ózleri... — dedi Kewlimjay.

Hámme jim-jirt bolıp qaldı.

Qazannıń juǵır-juǵır kaynap atırǵanı esitilip turıptı. Ash balalar qazanǵa qayta-qayta qutanday moyın salıp antalasıwda. Kewlimjay ilashıqqa shókken tınıshlıqtı hám óz iynine túsken awırmanlıqtı ısırıp taslawǵa jol taptı.

— Aqbiyday, kazannıń qaqpaǵın salmasań, mınalardıń túri jaman, birewi shomp etip, birge pisedi...

Balalar kúlisip keyin-keyin básti...

18.

Mamannıń muzlaǵan denesi jibiskennen keyin tilge kelmey kóp jattı. Awıl adamları tınıshsızlıqqa tústi. Hár kúni keledi. Kewlin sorawdın bánesi menen, ne aytıp quwantar eken dep keledi. Biytap qıymıldasa, quwanıştan bári kıymıldaydı, kerilse, bári keriledi. Maman kóbinese sandıraqlaydı. Keyinedi, birewlerge jekirinedi: Úmit qaǵazı... xalqımın úmit qaǵazı bul., Aq patsha berdi... qol tiygizseń kor bolasań... qor..."

Ol kózlerin ashtı. Betine únilip otırǵanlardıń bári kózlerin kıpılıqlatıp bir-birine quwanışlı qarastı. Maman átirapındaǵılardı tanımay, úlken ala kózlerin alartıp, kópshilikke sıǵalandı. Bul kózlerde ullı jábir izleri emes, jabayılıq kórindi. Adamlar bul jabayı kózlerden seskenip, sál-pál keyin-keyin sheginisti. Maman erinin kıbırlattı. Hámme qulaǵın tuttı. Biraq heshteńge, túsini bolmaydı. Murat shayıq aǵash tabaqqa suw quyıp Maman biydiń awzına tuttı. Ol suwdı sonday ishtey iqlas penen ishti, qarap turǵanlardıń qıyalına jabayılanǵan Maman tabaqtı ğashırlatıp shaynap jabermese bolar edi, degen oy keldi. Jok, Maman olay etpedi, suwǵa qanıp, shalqasına jıǵıldı. Tandırday úlken bası sandıqqa saq etti, hámme ayadı, ilaj qansha? Bası awırǵanın sezbeı, ol jáne sandıraqladı:

"...Men tórt san qaraqalpaq eliniń úmitimen... tiymeńler!... Meni óltirińler, umit qaǵazı qalsın. Denemdi shoqıǵan ğarǵa aq jetkerer elime..."

Onıń bul sandıraq-sıbırlısı hámme júreklerge qozǵaw salıp sıbırlattı. Gúńirengen ızalı sesler úydin keregesin ısırıp jibere jazlap, alista taw jańǵırlaǵanday, jer teńselgendey boldı. Keshki ızǵırık samal bul gúńireniwdi mánzilden-mánzilge, asıwlardan-asıwlarǵa, elden-elge alıp ketti.

Xalıqtıń ırabayına qarap Murat shayıq Mamannıń basın dizesine qoydı.

— Esińdi jıy, biy balam, halqıń kelip tur.

Maman jáne suw soradı. Shayıq jáne bir tabaq suw tuttı. Maman biy suwǵa betin basıp, kus kibi silkinip-silkinip jiberdi, hám uyqıdan jańa oyangán kisi qusap ján-jagına apalaqlap qarandı, óz xalqı arasında ekenin endi ǵana anıq bildi. Buwını qatpaǵan baspaqtay ayaqları qaltıldap, tikeydi hám Murat shayıqtıń aldına dús tómene jıǵılıp, shalǵayınan súydi:

— Shayıq ata, keshiriń meni, keshiriń, elimnen keshirim alıp beriń.

Jas biydin hesh waqıtta búytip jılaǵanın kórmegenler únsiz jılastı.

— Túrgel, biy balam, — dedi shayıq, — El basshısının kózi emes, júregi jılar bolar. Túrgel. Átirapında xalqıń otır.

Maman biy eplep tikeyip, otırǵanlarǵa qayta-qayta iyilip tájim etti.

— Xalqım, ata-analarım, el basına túsken misiwbetten xabarlıman... waqtında jete almadım. Keshirersizler. Dushpan qolına tústim...

Ol xalqınıń tapsırmasın bárjay qılǵan edi. Peterburgqa aman-esen jetti. Oristıń ullı patshası Elizaveta Petrovnanıń dárgayında bolıp, sózin ornına otırǵızdı. Patsha awzınan, endi qaraqalpaqlar orıs patshalıǵında boladı, qaraqalpaqtıń balası jılasa, biziń balamızdıń jılaǵanı degen isenimli wádesin esitti. Ǵayıp xannıń tapsırması boyınsha qaraqalpaqlardı bir jerge toplaw hám shegaranı keńeytiw máselelerin aytıp edi, Elizaveta Petrovna bul tilekti de keleshekte qanaatlandırıwǵa kúsh jumsaytuǵının, al shegaranı keńeytiwge kelgende, tek kúldi bolǵanı onnan artıq sóylemedi. Bul ızǵarlı kúlkiden soń Maman ol máselege qaytıp oralmadı. Qaraqalpaqlarǵa xanlıq beriw jóninde soraǵanda, elińizdiń patshalıqqa sadıqlıǵı kórsetedi, dep bul máseleni de eki ushlı qaldırdı. Degen menen tiykarǵı maqset pittı. Halqınıń ármanı orınlanıp, orıs pyatshasınıń qaramaǵına ótetuǵın boldı. Patsha óz wádesin tastıyıklawshı jarlıq (gramota) berip qaytardı. Sıylıqqa bir orıs kúymesin (payton arba) berdi. Dmitriy Gladishev penen Mansur dilmashlardı qosıp qaytardı. Jolda kesellenip, qaytı bolǵanlardan basqası Orenburgqa da aman jetti. Usı kárada Dmitriy Gladishev Kishi júz xanına baratuǵın bolıp, Maman óz joldasları menen eline qayttı. Olar júdá asıǵıs qayttı. Peterburgtan aylap jol júrip sharshaǵanına qaramastan túni menen de tınbadı. Qos at

jegilgen kúyme gedir-budır jollarda sartıldap, qardı sıqırlatıp basıp kiyatır edi, qarańǵını qaq jarǵan bir topar atlı aldın keseledi. Hesh qaysısı sóylesip turmadı, birewleri kúymeden atlardı jazdırdı, ekinshileri kúymeniń qaqpaǵın ashıp, nayzaları menen aybat etip ishtegilerge "shıǵıń" dep buyırdı.

— Jigitler, bul kúyme, aq patshanıń kúymesı, — dedi Maman, usılay desem, qoyar degen oy menen.

— Bilemiz, Maman biy, sol ushın tús, — dedi qarılдаǵan iri dawısı.

— Patshanıń kúymesine iyelik etetuǵın haqıń joq. Kúshiń bolsa házir shıǵar, bolmasa tús, — dedi ekinshisi.

— Nege baltamtap aytısıp tursız, nayza menen túyrep túsir, — dep art betten birewi alǵa ilgerilep, qarańǵıǵa nayza urdı. Bul Polat jasawıldıń búyirine qadalıp "waq" degeni sol, Maman birewiniń nayzasın julıp aldı da, ǵargıp tústi. Awırıp kiyatırǵan Saǵındıq bahadır birewin qushaqlay kúymeden jıǵıldı. Azǵana waqıt nayzalasıw baslandı, bunnan payda bolmadı. Polat jasawıl sol jerde-aq úzildi. Saǵındıq bahadır birew menen bıǵırlasıp sap boldı. Maman biy gúwenlendi. Ári-beri tıpırshıladı, biraq kópshilikke ilaj ete almadı. Talawshılardıń tayaǵınan quladı.

Patsha jarlıǵı ishki kóylegine tigilgen edi. Talawshılar tappay kúymeniń sawtanaq jerin qoymay tintti. Soń Mamannan talap etti.

— Joq! — dedi Maman qısqa.

Tonawshılar inanbadı.

— Bermeseń, óleseń!

— Ólmeymen, ólmeymen! Siz óltiriwge, men óliwge haqlı emespen! Úmit qaǵazı... xalqımnın úmit qaǵazı bul. Ak patsha berdi, qol tiygizseń óziń qor bolasań, orıslar qor etedi... Doslarımız qor etedi sizdi...

— Dáw júrek! — dep kek etip kúldi birewi.

Tań atıp, adam-adamdı tanıyǵuǵın bolǵan gezde "dáw júrek" degen adam bayaǵı mal aydaǵan kos qara atlınıń birewi ekenin tanıdı...

— Óz uyasn talaǵan kasqır! — dedi Maman oǵan. Qara atlı ashıw ornına ǵarq-ǵarq kúldi:

— Dáne, bayaǵı sóziń esińde me?

Sonda túlki bolıp quyrıq qısqanıń esińde me, — dedi Maman qaytpay.

— Dáne biy, ayaǵında qaqqan, moynında qurıq turǵan adamǵa ójetlik jaraspaydı. Utıldıń, Dáne biy. Kóz jasqa jer tótepki bermey oyıladı dep ediń. Elińniń kóz jası túwe, qanı suwday aqtı. Jer oyılmadı. Aman.

— Áy, ladan, gór tıshqan!

Qara atlı shıdamay baylawlı jatırǵan Mamannın awzına tepti. Mamannıń gúrek tisi opırılıp, awzı tolı qandı oǵan túpirdi, biraq samal jetkermey, óz betine shalp etti.

Tonawshılar Mamandı jáne dumalatıp tewip, ústi-basın sheshindirip, jarlıqtı tawıp aldı.

Kúymege ot berdi. Mamannın júzi tómén basılıp maylı qaraǵaydıń shıtır-shıtır janıp atırǵanına tawlandı, buratıldı, tislendi:

— Sizler de óz elińizdiń azamatsız. Meniń sorlı elimniń úmitine tiymeńler. Ózimdi óltirińler, jarlıqtı qaldırıń. Ózim menen qaldırıń...

Tonawshılarga gáp kár etpedi. Atlarına asıǵıs minip patır-patır shabısıp ketti.

Maman qansha waqıt jatqanı bilmeydi, azmaz kózi ilinipti. Denesi muzlap qalıptı, biraq kewli sergeklengen sekilli. Kókiregi menen ásten-ástenlep eline qaray jılastı. Onnan sońǵı jaǵı esinde joq. Neshe kún, neshe tún tasbaqa menen jarısqanın bilmeydi, Amanlıqtıń qáyerden tawıp alǵanın da sóyley almadı. Bul waqıyalardı, qorqınıshlı bolǵanı ushın emes, júrekke jáne de salmaq túsire bermew ushın eslegisi de kelmese edi. Azlap aytıwǵa májbúr etti...

— Men shekken jábir-japa, sizler kórgen misiwbettiń úsirindey joq, xalqım, keshirersizler? — dep kóp sóylegeni ushın keshirim sorap, olarǵa jáne bas iydi. — Mine, kesseńiz, basım aldırıńızda. Hálsizlik etip aq patshanıń jarlıǵınan ayrıldım. Úmit qaǵazınan ayrıldım... — Moyın omırtqası úzilgendeı basın kótermedi. — Xalıq úmiti hesh qashan joǵalmaydı, soǵan iymanım kámil, — dep jáne tákararladı. — Aytıń, eli-jurtım, xalıqtıń úmitin joq qılıw múmkin be?

Jurt lám-múyım bolıp turıptı.

Xalıq úmiti joǵalmas, biyim, jırtıwǵa kúshi jetpes, biyim, — dedi Amanlıq.

Maman biyge azǵana yosh kirgendeı bolıp, qáddin tikledi, Ózine keldi. Jıynalǵanlardı birim-birim kózden ótkerdi, arasında kóp adamlardıń joklıǵınıń mánisi — ótken urısta kazalanǵanın Maman túsiniп gúrsindi.

Soń ol "siz ne deysiz?" degendey shayıqqa qaradı. Shayıq jurtqa sır bergisi kelmedi, ózin bekkem tuttı.

— Gápiń bolmasa, til batıl bolar eken, kárwanı bolmasa jol batıl bolar eken, áziyzlerim, qayǵılanbańlar. Aspannan ne tússe, jer sonı kóteriwge jaratılǵan.

Bunnan keyin shayıq, kútá awır gúrsiniwler menen, baspana izlep kimniń Xorezmge, kimniń joqarı Jungar tárepke, kimniń Qıtayǵa, kimniń Buxara tamangá posqanın gáp qıldı.

— Ğayıp xandı óltirmew kerek edi, bári bassızlıqtan boldı, — dedi gápiniń aqırında.

Ákeleri urısta qazalǵan jas biyler menen aralas jas úlken biyler shayıqtıń gápinen ǵálet tappay bas iyzesti..

— Esengeldi dástiyar jigitlemew edi, ketken eken-á? — dep Maman ókinish penen biraz oylandı. — Shayqımız, meniń shamalawımsha ol ayaǵın ańlap basatuǵınlardan edi. Sebebi bar shıǵar?

— Ókinberizler, xansız kúnlerimiz bulatsız kúnlerge usap ketti, — dep qoydı jas úlken biylerden biri.

— Men kóylegimniń sádeplerin jazdırıp, ayaǵıma keń etik kiyip júrgendeymen, — dep Esim biy áwelgi biydi qoshlap sóyledi. Pikirine qarsı pikirler ayılǵanına Murat shayıq ashıwlanbadı. Jáne bir gúrsindi.

— Bálkim, solay shıǵar, áziyzlerim. Maǵan da jeńil. Lekin, liykini bar. Basshsız alaman — shopansız qoy.

Úy ishine jáne jim-jirtlık ornap, taǵı da hámmeniń demi taraydı. Adamlardıń shıp-shıp terge túsip náylájlıqta otırǵanın ańlaǵan shayıq esikti sál túrip qoyıwdı eskertti. Sırttan húw-húw kirgen suwıq samal, balqıp otırǵanlardı azǵana jıyñaqlastırdı. "Hámme gáptin izi tuyıq bolıp tarqaspasaq bolǵanı" dep gúmanlana baslaǵan biyler Maman biydiń aqıllı keńes aytıwın kútip, úmidiwar kózlerin oǵan qadadı. Suwıq samal kirip denesi shıyraqlasqan Maman jurttıń aqıllı keńes kútip otırǵanın túsindi.

— Ádiwli adamlar, orıs patshasınıń kalasında ilahiyda sulıw, gózzal qala kórmedim. Úyreniw kerek. Xalıqtı xalıq etetuǵın ilim-hikmeti, bilimi bar eken. Sol ushın Peterburgqa bala jibersek degen oyda qaytıp edim... Bári, bári... Joq, qayǵırmańlar. Xalıq xalıqtan batır degen gáp esitkenmen. Az bolsaqta, álemge kúshimizdi kórsetermiz, tınıtıp es jıynayıq, kúsh toplayıq.

Adamlar ásten-ásten turıp tarqastı. Kóp uzamay Maman biy menen Murat shayıq oylasıp, at izlerin shań basıp ketpesten burın "úmit qaǵazın" izlewge kelisti.

Awıllardan awıllarǵa jarshılar shaptı:

— Kimniń atı bolsa, kimniń kókireginde eline muhabbatı bolsa, Maman biyge kelsin. "Ullı úmit qaǵazı" izlenedi.

"Ullı umit qaǵazı" tuwralı bolǵan xabardı esitken eldiń bas kótergen jigitleleriniń bári kele basladı. Kelgenler topar-toparǵa bólinip "ullı úmit qaǵazın" izlewge atlandı.

19.

Ádiwli oqıwshım, solay etip 1743-jılǵı Abılqayır xannıń shabıwılı 1723-jılǵı "Aqtaban shubırındı" atanǵan álemge mashhur Junǵarlar shabıwılınan bir de keyin bolmadı, qaraqalpaq eli jáne toz-toz bolıp postı. Kim erikli, kim eriksiz junǵarlar menen qıtay tárepke, bazıları Afgan eline, Buxara tárepke, jáne bir bólegi Xorezm tárepke qaray arqalandı. Xalıqtıń úshten bir bólegi ǵana — eń turaklı tiykargısı, otırıqshı bolıp qaldı. Olardıń hár biriniń táǵdiri haqqında gáp qılıw, saǵan ókinishten basqa heshteńe bermeydi. Onnan da saǵan tanıs, Maman biy iqlas etken shańaraqtıń múshesi, Almagúl haqqında aytıp qoya qoyayın. Satılsa da, tamaǵı toqlarǵa satıldı, tamaǵı toqlıq — qayǵısı joqlıq. Kóp gúrsiniw tez qartaytıdı. Báلكim, Almagúldiń bastan keshirgenleri diywana bolıp ketkenlerdiń táǵdiyrinen jeńillew bolar. Onıń ústine qayda possa da posqannıń atı posqan, diywananıń atı diywana, táǵdirleri bir-birine usas...

Buxara ámiriniń kárwan basısı hár saparında ámirge sawǵa menen barıp úyrenген. Sawǵası jas ǵana sulıw qız, Ámir hár xalıqtıń qızın jańa iyisli gúl dep súyedi. Júdá saqıylıq penen kárwan basıǵa shapan jabadı.

Kárwan bası oljasına quwanışlı; qáddi-qáwmeti kelisken qız aparatır. Shomıldırıp, qayta kiyindirse, tap peri boladı.

— Tashmat! — dedi ol dawısı tolqınlanıp. — Ámir usı saparı qanday shapan jabadı?

— Ne ushın?

— Qumkelle!

— Jappaydı,— dedi Tashmat ójetlenip.— Biz keterdiń aldında elge posıp kelgen qaraqalpaqlardıń on eki jasar arıwın aldırǵan edi ǵoye

Kárwan basınıń úskini quyıldı.

Haqıyqattan da solay. Gúl úzgen atızınan gúl aparsa sarpay bılay tursın, ámiridin ğázebine tap bolıwı múmkin. Onnan da bul jas gúldin iyisin ózim iyiskeyin, ózim úzeyin degen qıyal payda boldı kárwan basıda.

Almagúl bas nardın üstindegi kúymede edi. Ashıw menen túyeniń üstinen ózin taslap jibereme degen qáwip penen kúymeniń janbawına qolı baylawlı. Ol elden shıqqanda ağıl-tegil jılap edi, kóz jası ada bolmadı, jańa ashılğan bulaqtay jas sarqılmaı kiyatır. Eki beti qıp-qızıl. Áwelgi pátte tuwlap kórdi, qıbir ete almadı, soń tek jılay berdi. Aqırı sharshap uyıqladı. Qárwan bası menen Tashmat pikir alısqanda, ol uyqıda edi. Kárwan bası sum qıyal menen qızdın qasına otırıp, betin sıypadı. Kókiregine ásten qolın apardı. Qız awırsınıp, "way, ata!" dep baqırıp, kóz ashtı.

Kárwan bası usı jasına shekem "ata" degen sózdi esitpegen edi, eti titirenip, shorship ketti. "Ózim úzeyin" degen qıyalı órshelene túsiwine qaramastan, jún basqan bilekleri dir-dir etip, kúymeden awdarılıp kete jazlap:

— Qorıqpa, qızım, — dep saldı ol.

"Qızım" dep nege aytqanın da ańǵarmadı, biraq aytıp bolǵannan keyin kókiregi ábden suwıp qaldı da, qızdan kolın alıp, kózleri óli pıshıq kózlerindey mólerdi.

— Ata, mehribanlık qılın, ele de taslap ketin, elimdi tawıp bara alaman, — dep jalbarındı Almagúl. — Bereket tabın, ata, qaldırın. Mendey qızınız bar shıǵar. İlayım baxıtlı bolǵay, iymanlı bolın. Hár kúni dǵayırızǵa duwa qılamın, ata. Qudayǵa mırn qátte shúkirlik etip, sizin iymanıńızdı tileymen, ata. Atajan, siz ózlerińizdin qızınız bolsa, meni sonday kórip ayań, qaldırın...

Kárwan bası manawsıradı. Qabaǵın. birese shıttı, birese úydi. Shıdamay kúymeniń artqı tesiginen. qızıl qumdı qaq bólip kiyatırğan kárwanına kóz tasladı. Jipke dizilip súyretilgen ádiraspanday júzden aslam túye Qızıl kumnın shegesin ısıldatıp basıp, bir bap penen qádem taslamaqta. Ol qıyalǵa ketti: Usınshama túyeniń üstindegi júkten qansha payda ónip atır? Sirá onın paydası qolına kirmeydi. Bári ámiridin naádil buyırǵı menen túpsiz qurdımǵa quyıladı, izi joq, sonsha tınlerdi uyqsız ótkergende, tatarlar menen bashqırtlar arasında bir teńge ushın kegirdekke suw búrkıp aytısqanda, qaltasına túsetuǵın paydası joq.

Buxarağa keldi — Ámirdiń qolına qaraydı. Sonsha miynet penen ğaznağa payda bergen adamğa jabatuǵın bir shapanı da úlken bir saltanat, úlken bir gáp. Sonday shapandı ózi satıp alǵanda bolmay ma? Qansha payda túskenin tórt diywal arasındaqı ámir qaydan biledi? Endi bul qızdı ámirge aparıw — payda emes. "Ata" dep qoydı qırır qız. Ol oylanbastan, abaysızda "qızım" dep saldı. Endi zina qılıw gúna, Óziniń bel qızı Almagúlden eki ese úlken. Joq. Bunday jawızlıq, betsizliq tek ámirlerge, xanlarğa miyasar. Quday olardı keshiredi. Biz olarğa ákelip beriwge tiyispiz. Qudaydıń jerdegi kózleri ámir, xan, patshalar, bendelerine ne qılsa erikli. Biz amaymız. Amıydıń isi xızmet. Bul qızdıń tilegi qabıl etiliwi tiyis! Házir qaldırıp ketse adasıp óledi. Jol tappaydı, ğargá-quzǵıńa jem boladı, ya ash kasqırlarğa tap boladı. "Bul sordıń obalına da qalmayın, ózim de qurı qol bolmayın. Pal tuttim, barmaǵımdı jalamasam, qanday sawdagermen" dep ózine ózi soraw berip, qızǵa burıldı:

— Qızım, jılama, tilegińdi qabıl etemen.

— Mırń jasań, ata. Áwladıń jamanlıq kórmesin. Hesh qanday jamanlıq kórmegey. Balalarıńnıń mańlayına shań tiymesin. Qulıń bolayın, ata...

"Qulıń bolayın...— dep sıbırlandı kárwan bası. — Qız durıs taptı. Satıp jiberген menen qudaǵa ási bolmayman. Miynetim sińdi. Miynetime aldım. Sawdaǵa aldım: Qulım sıpatında sataman"

— Qızım, men seni ózimizdiń ámirge bermeymen, — dep kárwan bası qızdı tınıshlandırdı. — Ol zulım. Bayaǵıda satıp aparǵan bir qızım óldi. Azapta óldi. Sendey ğana bir gúl edi.

Ol qızdı tınıshlandıraman degen menen qorkınıshlı waqıya aytıp otırǵanın sezbes edi. Qız ol sóylegen sayın dir-dir etedi. Biraq zulımǵa tap qılmaıtuǵına kuwanıp, kárwan basınıń ayaǵına basın tiygizip dús tómenine jattı.

— Rehim etiń, ata.

— Túrgel, — dedi kárwan bası. — Qáne qolındı shesheyin.

Kárwan bası qızdın qolı baylanǵan qıl shılbırdı qos bawındaǵı pıshaǵı menen kesti. Almagúldin kózleri oynaqshıp, jas juwǵan júzi jaynap, qaraqalpaq sahrasında jekke ósip, azanǵı shıqta turǵan aq lalaǵa megzedi. Kárwan basınıń ayaqların qushaqladı, másisin súydi.

— Mırń jasan, ata, ulı-qızın jamanlıq kórmesin, bay bolıń...

Kárwan irkilmedi. Jollar dawam etti. Qız ele qaldırılmadı. Kárwan Ámiw dáryasınıń boyına jetip irkildi. Kárwanlar shatır qurıp dem aldı, kimisi uyıqladı.

— Sen jılap ses shıǵarma? — dep kárwan bası Almagúlge juwan dawıs penen eskertti. — Kóz jasıń qabıl eken. Seni Xiywa xanına aparıp beremen. Ol biziń ámirден jaqsı. Jas, zor jigit. Qudaytala jas xannıń kókiregine jaqsılık salsa, seni eline qaytaradı. Ara jaqın. Sherdalı biydiń basshılıǵındaǵı bes júz úyli mańǵıtlar usı xan qaramaǵında jasaydı. Maǵan tanıs bala, qolda ósken. Aparıp taslan dep aytıp ketemen.

— Way mıń jasań, atajan, — dep kuwandı Almagúl. — Sherdalı biy dediń be? Sherdalı biy dep esitkenim bar. Ilayım-ilayım mıń-mıń jasaǵaysız. Ta ólgenshe sizdi umıtpayman, hár tamaqtan keyin haqqıńızǵa duwa qılamın.

Nárwanlarǵa "dem ala berińler" dedi de, kárwan bası Tashmat penen úsh jigitti ertip olja qızdı Xiywa xanına satıw ushın dáryadan ótti.

Olja qız haqqında kóp nárwanlar biletuǵın edi, biraq soǵan qaramastan, onıń kózine tek dúnya kórindi. Buxaraǵa bargannan keyin kópshilik gáp etip ámirge jamanlaydı degen basına kelmedi.

— Jigitler, — dep sıbırladı ol jolda joldaslarına. — Bul qızdı Elbarıs xannıń áwmeser balasına satamız. Elge bargan soń satqanımız tisińizden shıqsa tuxımqurt bolasız.

— Qullıq, qullıq, — desti bári.

Xan sarayınıń barlıq dárwazası ilik edi, bulardıń hesh kim qabıl etetuǵın túri bolmaǵan soń kárwan bası dárwazamǵa badabat urdı:

— Áy, ash dárwazanı. Biz Buxaradan xanǵa sawǵa menen kiyatırmız.

Dárwazaman aybaltasın kese tutıp, bir tájim berdi dep ishke juwırıp ketti hám azdan keyin kelip:

— Xanımızdıń siz benen sóylesiwge waqtı joq,—dedi.

— Olay bolsa aytıp barıńız, sawǵaǵa qız ákelgenbiz. Qaraqalpaq sahrasınıń adam iyiskemegen bir lala ğumshasın ákeldim. Názer salsın, sıyımızdı bersin. Ketemiz.

Dárwazaman juwırıp ketip, bir kese ıay ishimnen soń, zer jaǵalı shapan kiygen, birewdi ertip keldi. Quwırshaqtay jasanıp kiyingen zer jaǵalı bul adam hannıń hám aqıl qaltası, hám hámıyan qaltası — bas wázir

edi. Onıń tasırayǵan qızıl kózleri birden-aq Almagúlge tústi hám túkirigin juttı.

— Ne alasız?

— Elbarıs xannıń ulı Abdulǵazı Muxammed xan ákesine usap jolbarıslıq qılar degen dáme menen kelgenbiz. Bolmasa, óz ámirimizge áketemiz.

— Lágen,— dedi wázir oylanıp turmay.

Dárwazaban juwırıp ketip, taqıyaday lágen tolı teńge ákeldi. Kárwan bası bunday kóp pulǵa sataman dep oylamasa kerek.

— Qız sulıw ma edi? — dedi qaytısnı joldaslarına.

— Bunday ilahida sulıw dúnyaǵa bir keledi, — dedi Tashmat. Basqaları onı quwatlap "wah, qız eken!" desip tańlayların qaqtı.

Kárwan basınıń júrek-bawırı qamılıp, tula bedeni dir-dir etti. Bul dirildi qızǵa janı ashıǵanlıqtan yamasa náwshe gúldey sulıw kızǵa berilgen óz nápsinen emes, qolǵa túsken teń-taysız bir sulıwdı satıp qoyǵanın ámir eeditse, óz táǵdiri ne bolatuǵınınan qorqınıshtan payda boldı. Állenemirde ózin bastı. Dáryanıń ótkelinde joldasların irkip, ózgelerge tisinen shıǵarmawdı jáne zinharlap tapsırdı hám teńgeniń teń jartısın úshewine sańırıwıslap bólistirdi.

* * *

Xorezmniń Sherǵazı xannan keyingi eń jawız hám sum xanı, Elbarıs xan boldı. Ol xanlıqtı keńeytiwden is basladı. Arallı ózbeklerdi baǵındırdı, junǵarlar shabıwılınai posıp tirsegi qaǵısa-kaǵısa Aral boyın panalap qelgen qaraqalpaqlardı qısına aldı, soń Sherdalı biyin eltirip pútkil urıwdı puxaralıǵına ótkerdi. Końsılas xanlıqlarǵa ara-tura shabıwıl jasap, zıqın ótkerip turdı. Bul Irannıń Nádir shaxın tınıshsızlandırdı. 1740-jılı ústine topılıp kelip, on eki jıl xanlıq hújim súrgen Elbarıs xandı gelle qıldı. Urısta hálsiregen Nádir shah bul jerde bekkem húkimdarlıq ete almadı. Orıs patshalıǵınıń aralasıwı menen xanlıq qazaqlardıń qolına ótti. Kishi júzdıń xanı Abılqayır xan boldı, Nádir shaxtıń tásirinen bul jerdegi jergilikli xalıqtıń narazılıǵın kúsheytıp, Abılqayır bir jıl shıday almay, taxtı taslap qashtı, ornına Nádir shax tárepinen qoyılǵan Muxamed Taxir xandı óltirip, Abılqayırdın ulı Nuralı bir jıl xan boldı. Bul dáwir de uzaqqa barmadı, orıslardıń tásirinen qorıqqan Nádir shax Xorezm xanlıǵınıń

júwenin óz qolında uslap turıw maqsetinde Elbarıs xannıń Abdulǵazı Muxammed atlı jarımes ulın xan kóterdi. Bul shınjırma-shınjır kiyatırǵan jergilikli xanlar tuxımınıń maqsetine shep bolmadı. Jigirma bes jasar xan Abdulǵazı Muxammedtiń túyedey boyılı bolıp, túymedey oylaǵanınan hámme paydalandı. Saray adamları kolınan kelgenshe dáwrın súrdi. Nádir shah qálegeninshe dizgin qaqtı.

Jas xannıń ákesi Elbarıs xan atayı qatınpurısh edi. Ulı Abdulǵazı onıń kóp shabıwillarınıń maqseti usı qatınpurıshlıqtan dep túsindi. Sebebi, hár shabıwılda saray jańa qızlar menen tolatuǵın edi.

"Dúnyanıń lázzeti — ǵumshası ashılmaǵan qız qushaqlawda" — dep ǵarrı xannıń kekirenip, bas wázirine maqtanıp otıratuǵının talay-talay esitken ulı da, xanlıqtı sonday lázzet izlewden basladı.

— Sulıw qız ushın ǵaznanı ayaw — maǵan dushpanlıq, — dep daǵazaladı bas wázirine.

Quwırshaqtay kiyingen bas wázirdiń sulıw Almagúldi kórip, oylanbastan taqıyaday lágen menen teńge bergizgeniniń sebebi de sol edi: Xorezm xanınan biyǵárez Buxara sawdageri qızdı bermey ketse, hesh kimniń dırırqshılıǵı joq. Eger sonday bir gózzaldı jiberip qoyǵanın jas xan esitse, kúni qárep boladı, dar kútedi.

Almagúl kárwan basıǵa ishinen ırza bolıp, ayırılıssa, da, oǵan áste ǵana "raxmet" dep, teben kirpikleri lámılenip qalsa da, dúnyaǵa shıǵıp kórmegen xan sarayına kirgende, ózin beyishke kirip kiyatırǵanday sezdi. Qáne, usı beyishtıń házligi bolıp, eline qaytarsa, ájaǵasına, jeńgesine qossa!

Wázirdiń izinen erip kiyatırıp eki qaptalına qaraydı, bir baǵ ishine súńgip baratırǵan sekilli. Wázir hesh sóylemeydi. Almagúl onnan mehir dáme etip, bir nárse dewine intizarlıqta kele berdi. Wázir qarańǵı dáliz benen kelip, bir aǵash qapınıń awzında toqtadı. Qızǵa "kir" dep ım menen isharat qıldı. Qız túsınbedi. Apalaqlap, wázirdiń qalta-qalta júzine qaradı.

— Kir, kir, — dedi wázir.

Qız esiktiń zulpın uslap turdı da, ashıwǵa batına almadı. Qapı ashılsa, arjaǵında jasında esitip júrgen dozaq otı háwlirip turǵanday. Wázir shıdamay, qapınıń zulpınan tartıp ashtı da, "kir" dep, qızǵa jáne ımladı. Qızdıń dóngelek kózleri tas tóbesine shıǵıp, qorqıp, wázirge qalsha qarap turıp aldı. Wázirdiń xanǵa atalǵan qızǵa qol tiygiziwge huquqı

bolmağanlıqtan iyterip kirgize almadı, qız onıń bul sırın túsinbey, "mağan qansha jaman kózi menen qarasa da, zorlap kirgiziwge atalıq mehri kúsh bermey tur, juwasır" degen oy menen, qozǵalmadı. Sonıń arasında ishten, basına aq sálle orağan, aq shapanlı, saqal-murtı qırılǵan, iyegi másiwektey, beli búkir birew shıqtı. Almagúl onı dáslep kempir me dep shamalağan edń, joq, bul xannıń qız baqtıratuǵın qatınek suwpısı edi. Qatınek suwpı jeńin túsirip jiberip qızdıń bilegin tuttı hám ishke tarttı. Qız tentireklep barıp kirdi.

Ishte hesh kim joq edi, qatınek suwpı menen ekewi qaldı. Qız ań-tań, ján-jáǵına qaraydı. Jaydıń ishi hár qıylı lipaslarǵa tolı, murınıń qanınday qızıl gilemler, palaslar. Qız bul kóriniske qarap apalaqlap, óziniń qayda kelip qalǵanın bilmey, onı ya túsi ekenine isenbey turǵanda, suwpı ekinshi esikten bir lágen menen mısquman ákeldi hám qızǵa "shomılasań" dep isharat bildirdi. Erkek adam túwe, hayal aldında tolıq sheshinip kórmegen qızǵa bul ólim kórinip, tula, bádeni qalsh-qalsh etti. Onıń tura beretuǵının bilgennen keyin suwpınıń ózi kelip qızdıń óńir túymesin jazdırdı. Qız birotala huwısthan ketip, lal bolıp tur. Qızdıń kóylegin sheshtirgeninen keyin suwpı onı ǵır gúbelek aynalıp, onıń músindey sulıw denesine kózi toymay qayta-qayta qarap:

— Shesh! — dep balaǵın kórsetti.

Qızda huwısh joq. Qatınek suwpı: "meni óz atam de, uyalma, tınısh, nárestem, tınısh" dep qasına kelip, balaǵın ózi sheshti hám qızdı ǵır gúbelek aylanıp, hákkedey shıq-shıq qúldı. Qız jılap jiberdi. Qatınek suwpı qızdıń tóbesiien jıllı suw quydı.

Biyshara qız ele ózine ózi isenbeydi. Qasındaǵı adamdı kórmeydi. Jıllı suw denesin balqıttı, qolları eriksiz qıymıldap, óziniń jaltırağan appaq denesi ústinen jorǵalağan suwdı názik qolları menen sıpıra berdi. Geyde ózinen ózi uyalıp, kókiregindegi qos túymesine óz qolı tiyip ketse de, qıtıǵı kelip sekiredi hám mırs etip kúledi. Bunnan sayın qatınek suwpı suwdı kóp quyıp, onıń kóz ashıwına imkaniyat bermeydi, qızǵa bul suw birew quyıp atırǵan suw emes, al beyishtiń suwı kibi seziledi.

Qız bul hádiyselerge túsinbey, ústine qwyılıp turǵan suw tamam bolsa da, úlken mıs lágende biraz otırdı. Tım-tırıslıqtan paydalanıp kózin ashtı, qarasa qasında bir qatar hayal lipası jatır. Eziwinde azǵana kúlki

payda boldı. Qatınek suwı qızdıń bul káranı álle qanday orın menen shatastırıp turǵanın túsindi de:

— Bul beyish, húr qızı. Sen húr qızı boldıń, — dedi, sıbır lap. Qız inandı. Kárwan bası jamanlaǵan Buxara ámirinen qutılıp, beyishke kelgenine ırza. "Túsım bolmaǵay túsım, beyishten quwma, alla. Gúnam joq, hesh gúna islegen emespen" dep gúbirlendi.

Qatınek suwı sıp etip esikten shıǵıp ketti de, sırttan ildirdi. Qız shayı-jipek lipasqa bólenip, qasına qoyılǵan appaq pár dastıqqa bas koydı. Jılay-jılay sharshaǵan qız hesh nárseden qáwetersiz uyıqlap ketti. Mamıq tósek onı bir kún, bir tún oyatpadı. Ózi oynǵanınsha selteń beriwshi bolmadı. Ğarrı qatınek ǵana ara-tura xabar alıp, uyqıdaǵı perige tańlanıp, tiliniń suwın sorıp ketedi, bunday gózzaldı birinshi iret ushıratıp atırǵanın aytıp xanǵa barıp súyinshi sorǵısı keler, biraq biyádeplik bolar dep ózin ózi irkedi.

Qız ekinshi kúni túste oyandı. Hawlıǵıp oyandı. Dem qısılıp atırǵanday. Jaydıń ishiniń hawası tarlıq etip, esikke juwırıp edi, ashılmaıdı. Tildey uzın áynekke juwırdı. Baǵ ishindegi háwiz boyında dolanıp júrgen bir topar qızlar kórindi. Endi haqıyqattan da beyish eken dep isendi ol.

Qatınek suwı payda boldı.

— Suliwlıq baxıt, he, hehe... Gózzal bolıwǵa ne jetsin he, he, he... Men nege sendey suliw emespen, he, he,he,he.. e — dep oyaq-buyǵına shıǵıp aylandı.

Qız jáne ań-tań. Qulaǵında:

"Suliwlıq — baxıt..." degen sózler gúwlep, qayta-qayta tákirarlandı.

— Dúnyaǵa shıqqalı xan sendey suliwdı kórgen joq, he, he... e. Sárwi boyların he, he, tal shıbıq shashların, jan alǵısh kózlerini, tananını múyızindey qos mámmeń, he, he... e.

Qız denemdi álle kim kórip qoyǵan eken dep qáwiplene shókke túsip otırdı.

— Kepter kibi otırıwın, he... he... e.

Qız onı kórmey ján-jáǵına apalaqlap qaradı. Bir waqıtta qatınek suwıǵa kózi tústi. Júregi qanasına sıymay háwlirdi, eki alaqańı menen kózlerin basıp, búkkesine otırıp qaldı.

— Jılaǵanı qanday gózzal—á! ... he... he...

Almagúldıń miyi aylandı, pár dastıqqa quladı.

Esik ashılǵanday boldı. Bas kóterdi. Tula bádeni júnles, maymılday bábeshler, dáwdey birewdi kórip "way, way, apa!" dep, esikke qaray juwırdı. Esik jabıldı. Bul kirip kelgen maymıl tús Abdulǵazı xannıń ózi edi, asaw qızdıń "way, apa!" dep, shıńǵırǵan sestinen lázzetlendi me, "hahahalay" lars-lars kúldi. Bul kúلكi qızdıń esine iyt ırıldısın saldı. Ósik qara murtları arasınan xannıń soylaq sarı tisleri kóringende, qız "meni shaynap jiberetuǵın bále shıǵar" dep, dyywalǵa arqasın berdi:

— Ata, suwı ata, qaydasız?

Qatınek suwınıń "he, he, he" degen hákke kúلكisi esitildi.

Qız astıńǵı ernin tisledi.

— Atıń kim? — dedi xan juwasıp.

Qızdıń ala kózleri uyasınan shıǵa jazlap tur edi, xannıń juwas sorawına órsheleniwdi paydasız dep bilip ras atın ayttı.

— Almagúl?! Ha, ha, ha! Úyinde bir shılım unı joq adam qızınıń atın Maydabiyke qoyadı eken. Mákansız qaraqalpaq eline almanıń gúli ne qılıp barıp, saǵan at bolǵan?

Qız onıń qasımay gápine, túsınbedi me, yamasa el atına kelgen namıslı gáp arın keltirdi me:

— Bizıń elde de alma ósken, — dedi.

— Alma ósken... Ha, ha. Alma da qáyerde ósetuǵının bilmeydi. Tilsiz, miysiz jemis. Joq, qız! Sen onı qoy, Almagúl saǵan jaraspaydı. Búginnen baslap Maydabiykeseń!

Onıń bul gápti ne ushın aytıp atırǵanın qız túsınbedi.

— Meniń atımdı Maydabiyke dedińiz be? Joq, joq. Almagúl dedim ǵoy! Ata-anam, tuwısqanlarım Almagúl der edi, elim Almagúl deydi, dep zar-gıryan bolıp jılamıradı. Xan jáne hahahalap kúldi.

— Kóp erkeleme sahrayı qaraqalpaq qızı. Súyiwdıń mánisin bilmesen kerek. Jılaǵanıń kel degenińbe? — dep qızǵa jaqınladı. Qız keyin shegindi, biraq ılay diywal oǵan jol bermedi. Kózdi ashıp-jumǵansha Almagúldıń ayday júzine dáw deneli jas xannıń tebendey murtları shansıldı. Jaraǵan túye tabanına tap bolǵan shımshıqtay Almagúldıń shırıldap "ata, suwı ata!" dep baqırǵanın esiter qulaq bolmadı... Kózdey tesikten sıǵalap turǵan qatınek suwınıń kózi gá jasardı, gá kúldi, porrıqtay appaq deneli,

ózińiń bir qolı shellı ğana, náreste ústinde botalaqtay shókken bátbesher xanǵa qızǵanıshlı qarap, tisiniń suwın sorıdı.

Almagúl esten tandı.

Shırqıraq, bozlap xanǵa qatın boldı...

20.

Patshadan alıp qaytqan jarlıǵı bir jerde jelibirep jatırǵanday Maman biy Murat shayıqtıń mazasın alıp atlılar jıynatıp izlewdi dawam etti. Kóp kún izledi. Átiraptıń, toǵayı, qumlardıń quwıs-qoltıqları, dalańlıqlar kırı qalmadı. Qoyan qashıratuǵın ańshılarday hár túpti bir túrtip izledi. Birew-ekew júrgen sayaq-sandıraqlar, urılar bolsa, talanlar usılar emes pe degen gúman menen talaydı qamshıǵa tuttı. Aqıbeti push, qırı hálekshilik boldı.

Kókireginde azǵana úmit ushqını janıp, qollı bolǵan jarlıqtı tawıp ákelip elin quwandıratuǵınday, kewilli ketken jigit júdá qapa. Elden ádewir shıǵınıp ketipti. Jete almay júdá salpawsıp kiyatır. Peterburgta kórgenlerin, orıs eliniń eń aldaǵı mádeniyatın, kiygen kiyimlerin, júristurısların, oq-jaraq isleytuǵın ustaxanaların eslep barmalıń tisledi. Nege orıslardan qalamız?... "Qıyalı álwan-álwan bolıp ketti. Qaraqalpaq sorlı el boldı, erteńi ne boladı? Usı barısında joq boladı. Nesi qaldı? Endi bir dawılǵa ushırasa, qırmanın suwıradı, birotala úpelek bolıp ushadı, óziń ushıp júrip, tabanlı bolǵanıńa birewdi isendir, Áy, sorlı kók mańlay el! Ketkenlerdi qaytarıp, ya qalǵanlardı olardıń izinen kóshirip, qalay jıynaw múmkin? Qáytkende birigedi? Biriktiriw?! Iske aspaytuǵın nárese, Xorezm jaqın bolsın, al Qıtayǵa ketkeni? Buxara xanın panalaǵanlar, Afǵan eline asıp ketkenler qayta ma? Ázelden duwa ketip, tarıday tógilgen sorlı el. Bunıń bári kimnen? Xannan ba?... "Esengeldi Ğayıpxandı sol ushın óltirgen be? Joq, joq, shayıq durıs ayttı, "xandı óltirmew kerek edi. Bári bassızlıqtan boldı. "Bassız alaman shopansız qoy". Eger, xalıq óz xanın ózi óltirmegende, búytip pospas edi. Ol hám xandı óltirdi, hám óz urıwın ertip kóship, eldi ıdırattı. Posıwǵa bas boldı. Ooo, eldi postırıwǵa bas boldı! Bul oy kimniń oyına kelmesin! Qaraqalpaq biyi óz elin postırıwǵa bas, al biriktiriwge?... Joq, joq, biriktiriwge bas bolıw kerek! Áy, Maman, sandıraqlama, Qıtayǵa, junǵarlardı, Buxara menen Afǵanıstanǵa qaray posqanlarǵa da sol ayıplı ma?... Qalay-á? Álbette, sol ayıplı. Aqırı xan

xalıqtırn bası, bas ketken soń gewde qayda taslanbaydı. Bul el birigiwi tiyis. Oris patshasınan úlgi alıp, jawǵa qarsı kúsh toplaw kerek. Xalıq-xalıqtan batır, xalıqtırn xalıqtan artıqmashlıǵı joq. Basqalar usap nege otırıqshı bolmaymız. Qala-sháhárler nege salmaymız, nege qorǵan salmaymız? Bilay shıqsañ dúnya qansha keń. Dúnyada qansha-qansha xalıqlar bar eken. Orisiyat, ukrain, Hindistan, Mısır, Rum, Qıtay, Túrkiya... Bárinen úyreniw, bárinen hóner biliw el ushın ne degen baxıt bolar edi. Biziki bárha arqalanıw, posıw-posıw. Bul dúnya kim ushın payansız? Tek awzı ala qaraqalpaqlar ushın!...

Xannın óltirilgeni maqul bolǵan. Jurtqa bas bolǵan menen, ózbası gewek sıyaqlı edi. Jurt onı qalaq bas dep biykar laqap bermegen shıǵar. Ólsin, náletiy! Eger, xalıqtırn xalıqtan artıqshılıǵı bolmasa, jawdan jeńilip posqan eldiń gúnası ózinde. Xalıqta ne gúna bar? — Gúna xanında. Ólsin náletiy! Ele hám kesh emes, hámmeniń basın jámlew kerek. Bul ushın zamannırn baǵıtın biliw zárúr. Zaman qayda baratır? Ilim-hikimetliniń izinen. Ilim-hikimetli kim? Orislar! Oris patshalıǵı! Dúnyanıń tórt burışınan kolı bar. Basqa elden adam shaqırtıp bala oqıtadı, basqa elge bala jiberedi. Olardan tálim alıw kerek. Sózsiz alıw kerek. Bizde ne bar? Heshteńe, heshteńe! Eń bolmasa, úst kiyim óziniki emes. Kóylegi noǵaydiki, dambalı hindtiki, beshpenti bashqırdiki, naǵısı ukraındiki, tonı qazaqtiki. Orisqa qáyeri usas edi? Qaysarlıǵı. Tayǵaqlıǵı she? Óziniki. Qalpaǵıshe? Óziniki. Qara bolǵanı ushın, matam kiyimi bolǵanı ushın óziniki. Ilim-tili she? Ózbektiki. Aydar tulımı she? Túrkmén menen arabtiki. Nesi bar bul sorlı eldiń? Heshteńesi! Basında azası, minezinde tayǵaqlıǵı bar. Haqıyqatın alǵanda, usıǵan kim sebepker? Qaraqalpaq balası kimnen kem? Íras-á qaraqalpaq balası kimnen kem? Adam hámme jerde adam. Eldi kúshliler qatarına kóteriw kerek. Búldirip postırǵanlardırn ústine barıp, nege pay ala almaymız? Alıw kerek! Balańdı jılatqannırn balasın jılatpasań kózińnen jas ketpeydi. Ózgelerge de xalıqtırn kem emesligin bildiremiz! Kúsh penen! Kisiniń balasın jılatqannırn qanday bolatuǵının bilsin, isensin!...

Ol usı oyǵa kelgende tislenip, sonday kúsh penen ğujırlandı, hátte atın qamshılap-qamshılap shawıp ketti. Qara kórim jerge barıp ózine ay berip, atınıń júwenin tarttı. Basına kelgen dujırımlı oydı joldasları menen ortaqlasıwdı maqul kórdi.

Izine ergen on atlı Mamannıń nege óytip ketkeninen biyxabar, uyqıdan qalıp sharshaǵanları aza qalpaqların kózlerine túsirip mǵlíp kiyatır.

Maman atınıń basın burmay joldasların kútip artına burılǵanı sol, júregine shay tartqanday silkindi. Er ústinde misli tasqa aylanganday, kózleri alarıwı menen qatıp qaldı. "Ullı úmit qaǵazı..." dep sonsha kún jar saldırgandaǵı jıynalǵanlar usılar, on atlı! Bulardan kúsh boldı ma? Bul iyinsiz adamlarǵa, az sanlı atlılarǵa arqa súyep bola ma? Sonsha láshkerli Minin menen Pojarskiyge, Bogdan Xmelnickiyge jurttıń awzınıń suwı nege qurımasın? Usı on atlıdan jaw qorqa ma, ósh alına ma? Hám az, hám dármansız bul atlılar menen Ğayıp xan ne qıla alatuǵın edi? Áttewir ǵana jandalbas xan bolıp júreken. Biyshara-áy! Sonnan kelgen onı jurt kústanı qılıp, qansha túrli at taqtı. Qızıq, ol qanday adam edi? Arıq pa, semiz be, aqıllı ma, aqılsız ba? Zulım ba, jaydarı ma? Joq, onda názer joq, edi... "Xansız kúnlerimiz bulıtsız kúnlerge usap ketti" degen kim?... Ataqlı Esim biyge shekem xan ólgeli kóyleginiń sádeplerin jazdırıp, ayaǵına keń etik kiygendey. Írastan da solay ma? Solay. Meyli, meniń sahrayı xalqım usılay bostanlıqta jasap kórsin. Joq, joq, elge basshı kerek. Oylasqanday, basshı kerek. Qoy baslar qoshqar kerek, jılqını úyirer ayǵır kerek. Kishi júzdıń xanı she? Joq, endi Abılqayır xanǵa barsaq qazaqsha sóyletedi. Orıslarǵa qaytadaı bet alsak, ózi laplap turǵan xan alısıp, birotala tuxım qurt qıladı? Bir aqshamda Edilge qaray kóshkende ne qıladı? Áy, bassız Maman, balanıń oyın oylaysań. Bir aqshamda kóshkendey eliń bar ma? Kólik qáne, kúsh qáne? Eń baslısı bir adamnıń aytqanına júretuǵın awız birlik qáne? Awız birlik?!....

Amanlıq Mamannıń bir nárese oylap óz-ózinen ǵujırlanǵanın túsiniپ, ásten kiyatır edi. Onıń otırǵanın kórip, oyına selteń bermew ushın tómen qarawı menen tusınan óte berdi.

— Amanlıq., — dedi Maman birden. — Jaw shapqan kúnleri Kewlimjaylardıń ne qayırı boldı?

— Tógilgendi jaladı, talangandı taladı.

Maman basın shayqap, astırıǵı ernin tısladı de, aldına dúziwlenip otırdı... "Xalıq, xalıqtan batır" degen gáp qaydan shıqtı? Borodin ayttı ma? Peterburgta patsha sarayınıń bilgishleri ayttı ma? Bul esitilgen waqıtta júdá rux beriwshi gáp edi. Endi she? Atqa minerleri bir-birin

múnjise jalań ayaqları jıgılǵannıń basına tepse, usı elshilik, usı insanlıq pa? "Tógilgenin jalaydı, talanǵanın talaydı, bul qaralı xalıq. Joq, xalıqtıń atı xalıq. Xalıq kóp... Gúná Ğayıp xanda. Ol biriktire almadı. Qarnı sonıń ğarbızday emes pe edi? Awa, ğarbızday edi. Tek ózi toyǵanǵa másirip, jurttı jámlemedi, qaytama óshegistirip qoydı. Onı da ózi bilip emes, quwırshaq edi... "Qaraqalpaq balası kimnen kem?... " Sonda mınaw on atlı eldi qayda aparadı? Hesh qayda! Bákim bir tumǵuyıqqa. Joq, Amanlıq usap Kewlimjaylardıń da atqa miniwi kerek. Sonda tógilgendi jalap, jıgılǵandı teppeydi. "Awa, awa..." dedi óz-ózinen gúbirlenip. Bul aqıl basına qalay kirgenin ózi de bilmey, quwanıp ketti.

— Amanlıq, Kewlimjaylar neshew?

Amanlıq sorawǵa túsinbey kúldi.

— Elde sondaylar neshew?

— Bes altı mıń bar shıǵar.

— Olar atqa minse ne qılar edi?

— Aqudaylap, quwanadı.

— Jawǵa shaba ma?

— Álbette, biyim. Astına mingen atınan ayırılıǵı keletuǵın adam bola ma? Olarǵa at qayda?

— Olarǵa at qayda? — dep qayta sorap Maman wahalap kúldi. Yarım mezgillik jol asqansha bir awız sóylemey kiyatırǵan atlı jigitlerde janlanıw sezildi. Taqımların qısıp atların qamshılap, júwenlerin qaǵıp, záńgilerin sıqırlatıp bári Mamannıń izine jetip aldı, shoǵırtpaqlanıp júrip ketti. Maman jol boyınsha ne oylanǵanın, nege kúlgenin olarǵa aytpadı. Awılǵa jaqınlap, hámmeni úy li-úylerine tarqattı da, Amanlıq penen Kewlimjaylarǵa ketti.

Bektemirdi qarawıl qoyıp bári uyıqlap atır eken.

— Kúpá-kúndiz bul ne uyqı? — dedi kózlerin uwqalap manawsırıp turǵan Kewlimjayǵa.

— Qudaydan tasalanıp otırǵanımız, — dep Kewlimjay qolların tarashlap turıp kerildi.

— Urlıq etesiz be?

— Basqa ne talap bolsın biyimiz?

Hálsizdiń talabı usı, elimiz de hálsiz bolıp qaldı,— dep sóylenip, Maman attan tústi. — Má,... Bektemir attı bayla. Kewlimjay, sizler menen sóyleseyik dep kiyatırmız. Ishkerileńler.

Uyqıdan jana oyangán balalar bir urlıgınıq izinen keldi me dep qáwipsinip, qorqısıp tur edi, jaydarılıqqa bári quwjırılasıp sala berdi. Ishkeriledi. Qostıń ishi hár qıylı kiyizler menen alashalargá tolı, bári tóselgen edi.

Maman tańlanıp bosagada irkildi.

— El postı desek, sizler bayıpsız?

— Quday birewden alıp, ekinshige beredi.

— Buniń ornına at, jaraq tapqanıńızda el qorǵar edińiz.

Kewlimjay Amanlıqqa qarap "ne demekshi?" degendey bir kózin qıstı. Amanlıq heshteńe bilmegensidi.

— Otırın, jigitler, sırlasayıq. Atlı bolıwdıń jolın sóyleseyik.

Úyiwlı jatırǵan kiyizler jildam-jildam tóselip, ortadaǵı oshaqtı aynala ámme mollam-dógerek otırıstı.

21.

Qıstaǵı shabıwıl Ayǵara biy menen Sedet kereydiń awılların da áneyi qılıp ketpedi. Tabınlar menen kereylerdiń. qaraqalpaqlargá bolǵan kóz qarasın túsingen Abılqayırdıń kóp nókeri jol-jónekey alǵanın aldı, almaǵanın awdarıp, tónkerip ketti. Tek uzaq qıslawlardaǵı malları ǵana aman qaldı. Sonda da olar qanı aralas qaraqalpaqlardan qol úzbedi. Bar mallarınan berip jiberip, biraz úzilgen bellerge dáramat boldı. Qalay da, búlingenniń atı búlingen. Buzılǵanların, singanların, awdar-tónker bolǵanların jazǵa shekem dúzetiw menen háleklendi. Bazı awıllar qıslawların taslap jaylawlarga kóship, qonıs awdarıp jattı. Óz gúmirashılıqlarınıń bántligi — posıp, os-oyran bolǵan qońsılar menen baylanıstı waqıtsha úziwge sebepker boldı. Ásirese, miylerin aylandırǵan nársen kún jılıtqannan urı — ótiriktiń kóbeyip ketkeni. Bir topar malı áljiwazlaw padashılar menen bólinse bolǵanı, padashı da qaytpaydı, mallar jer jutqanday joǵaladı. Jılqımanlar kóp shaǵınatuǵın bolıp ketti. Túnde birewi kóz ilindirse bolǵanı, tap qasqır kibi ańlıp turǵan baspashı joq jerden jılqılarga shawıp, ishindegı júyrik birewin mine qashadı. Onı quwsa joldasları innen shıqqan qumırısqaday kóbeyip, qalǵan jılqıların

mine-mine qashadı. Sol ushin birew-yarımınan ayrılса, hesh gáp, deydi de, jılqımanlar aldındağısın dúrkiretip aydap, awıllarınan qashıqlamaytuğın boldı.

Tonawshılar kimler? Bul sorawğa shopanlar da, padashılar da, jılqımanlar da bir juwap beredi.

— Qaraqalpaqlar!

Juwap Ayğara biy menen Sedet kereydiń ózlerin inandırmaydı. Múmkin emes!

Biraq izi ada bolmadı. Adamları shağınıp kele beredi. Urı qaraqalpaq jigitleriniń páteńkisine shıdamağan Sedet kerey, olardıń basshısına barıp júz qızartısqannan kóre, Ayğara biy menen másłáhátleskendi maqul taptı.

Miyman dos Ayğara biy ózine tán kishi peyilligi menen, alıstan aldınan shıǵıp atın jılawladı, jas biydiń shırayınan, qasına ertken joldaslarınıń keyiplerinen qanday ashıw-giyne menen kiyatırǵanın uqtı. Biraq aldı menen ózi gáp baslamadı. Óytse, óz awılınıń shağımın aytıp, jılaǵannıń aldınan ókirip shıqqan boladı. Olay etkeni — eki urıwdıń dawısın qostırıp, qaraqalpaqlarǵa qarsı ıza otın alıstırǵanı. Sonlıqtan túkirigin jutınıp Sedet kereydiń ózi sóylewin kútti. Jas biyde qızbalıq joq edi, sol ushin ol da birden gáp baslamadı, hal-jaǵday sorasıp, qádimgisinshe sóylesip otıra berdi. Ara-tura óz teńlesi Mirzabek penen degiship, álle qanday kúلكili sóz tabadı da, jańa dónip kiyatırǵan ashıwdı bulttay tarqatıp jiberedi.

Gáp Abılqayır xan ústinen dawam etti.

— Qaraqalpaqlardan basıp alǵan qara malınıń ózi jigirma mıńnan artıq eken, — dedi Ayğara biy tamsanıp. — Bilmedim, bul ne qılǵanı. Ándamlı qudamdallı el edik.

— Xanımızdıń tabanı ǵıjlaǵan qoz ústinde-aw, dep shamalayman. Tabanları úlbirep kúygen kúni jáne kimnen járdem sorar eken?

Sedet kerey ózin tolqıtqan bul sorawdı ortaǵa salıp, túلكi teri tumaǵı astınan kóringen uypa-juypa ósik shashın sıypadı, qıyıq ǵana kózlerin, aldındaǵı qara чay quyıwlı keseden almay, oyılı qaldı. Ayğara biy ol óz oyın aytıp otır eken degen qıyal menen juwap beriwge talaplanbadı. Mirzabek aqıllı biylerden sóz úyregisi kelip, eki qulaǵın olardıń áńgimesine berip, tınısh otır.

Ot jaǵar kirip, dalada bir jılqımannıń qos at urlap baratırǵan eki urını tutıp ákelip turǵanın xabarladı.

Urılardıń kimler ekenin burınnan biletuǵınday-aq Ayǵara biy albıramadı. Miymannıń tınıshın alıp gápti bólmew ushın.

— Tólede saqlay turıńlar, — dedi.

— Qaraqalpaqlar ma? — dep saldı Sedet kereydiń joldaslarınan biri shıdamay?

— Dál ústinen tústıńiz?

Ayǵara biydyń mańlayı jıyıldı.

— Jaqında da eki jigitin tutıp jiberdik. Biysharalar ne qılsın? Bul túlki zamannıń izinen jetiw ushın tazı bolıp atırǵan. Jetkerse bul zaman? Jetkermeydi, Sedet, bileseń be, jetkermeydi. Esitiwime qaraǵanda, olar barlıq, ash-jalańash jetimlerge erk berip, kóringendi talay berıń degen. Hár kim ózi mingendey at tapsın dep buyırıq bergen. Dana Maman biyi buyırıq etken.

— Sonda...

Sedet kereyge sońın aytqızbay Ayǵara biy dawam etti.

— Sonda biziń menen ne jumısı bar demekshimiseń? Albıraǵan úyrek aldı-artınan súńgiy beredi. Ne qılsın? Ásker toplayjaq. Elin jıynayjak. Xansız — bassız qaldı. Esengeldi degen júwernemegi xanın óltirip, urıwın kóshirip áketken. Sedet shıraǵım, kelgeniń júdá jaqsı boldı. Dana Maman biyi júdá qorlanıp kelgen deydi. Aq patshadan alǵan jarlıǵın Abılqayırdıń tonawshılarına aldırıp, ózi ólim halında eline quwısqań deydi. Barıp hal-jaǵdayda sorasa almadıq. Bileseń be, adam albırasa shalshıq suw da teńiz bolıp kórine beredi. Kishi júz elin shapqań ushın olarǵa barlıq qazaq bále kórinedi. Jalań ayaq jetimleri mınaw tabın yamasa kerey, álim yamasa jaǵalbaylı, yamasa aday eken, tiymeyik, al mınawsı Abılqayır xandiki eken, bassalayıq dep saybaǵıslay ma? Atı qazaqtıń bári jaw kórinip júrgen. Ekewimiz eline barayıq, aqıllasayıq, Ozsa nókerlerine on-onbesten at bereyik.

Bul haq kewillilik, kókiregi keń jomartlıq otırǵanlardıń hámмесin de álle qanday ayanıshlı sezim oyattı. Ayǵara biyge degen jaqsı intizamlılıq payda etip, hámме ózinshe ráhát taptı. Jas úlkenleri maqullap bas shayqadı. Sedet kereyge de namaqul túspedi. Kózleri oynaqshıp, jańa tutilǵan urılardı házir bosatıp jiberiwdi ótingisi kelip otırdı.

Aygara biy onıń oyların kózlerinen uqtı. Urılardı házir aldına ákeliwdi buyırdı.

Qolları artına qayrılıp baylangan, tamırları taramıs-taramıs eki jigit qosaqlasıwı menen úyge kirdi. Qulaqları atqulaqtay tabırayǵan tandır bas, qısıńqı kózli, jilikleri qap-qara, kir-kir ayaqları maladay aldınıǵısı onsegiz — jigirma jaslarda, ekinshisi ele oneki — onúshten aspaǵan bala. Kishisi sharshasa hám ash bolsa kerek, jas úlkeninin, iynine ósik shashlı basın súyep, tómén qarap turıptı.

— Sizlerge ne kerek edi?

Sedet kerey jaslıq etip Aygara biyden burın soraw berse de, jas úlken biy minlemedi.

— Aytıńlar, ne kerek edi? — dep ol xoshlap qoydı.

— At kerek.

Pikirinen qaytpay birden juwap bergen jigit qazaq biylerine únadı.

— Atıń kim, úlken urı?

— Atım Kewlimjay. Biz urı emespiz, urlasaq óz malımızdı urlap júrippiz. Sizlerdiń zorlıq penen áketkenlerińizdi qayta urlaymız.

Biyler bir-birine qarasıp, kózleri menen pikir alıstı.

— Hár qaysısına bir at mindir, — dedi Aygara biy, ergenekke súyenip turǵan jılqımanǵa. — Kewlimjay, awılıńa aytıp bar, kelesi piyshembige shayıqqa sálemge baramız. Sedet penen Aygara keledi de.

Kútilmegen aqıbet hámmeni tańlandırdı. Óz qulaǵına ózi isenbey Kewlimjay kesirtke kórgen tawıqtıń qarası menen moynın sozıp, Aygara biyge bir shekelep qaradı, qasındaǵı joldası kúnge qaraǵan ayǵabaǵar gúlindey ashılıp, jerden Kewlimjayǵa kúle qaradı.

Olar shıǵarıldı.

* * *

Mamannıń oylap-oylap aqırı jetimlerdiń qosına baslap kelgeni nátiyjesiz bolmadı. "Qaraqalpaq balası kimnen kem? Búldirgenlerdiń ústine barıp búldiriw kerek. Bilsin, xalıqtıń xalıqtan kem emesligine isensin!..." Onıń bul ızalı, rux beriwshi gápleri hámмесinde belgisiz kúsh payda etti. Kewlimjay birden quwandı:

— Urıqsat bolsa at tawıp minemiz, — dedi.

Basqaları onıń juwabın tákirarlap... "awa, awa..." dep jabırlastı. Jaqında ǵana olardıń ózgelerdi talamawı, urlıq etpewi haqqında pikirlesip násiyatlap ketken Amanlıq ta sol saparı ózgerdi. Qara-páreń júzi kúlimlep, Mamannıń pikirlerin quwatlaǵan túr bildirip, hár ǵápıne bas iyzedi.

— Sizlerdiń bir nárseniz ushın, hám isenemen, hám quwanaman, — dep Maman júdá kewilli keyipte. — Sizlerdiń urıw-surıw menen isińiz joq. Urıw qız alısqanda sorasılmasa, kerek emes. Eń baslısı, bárimiz aza qalpaǵın kiygen babalar áwladımız, — dedi.

Úylerden úylerge barıp qayır soráǵanda, tamaq ushın qoqtasınlı adamlardıń jumısın qılıwǵa barganda, qarnı toqlar urıwın sorap, bilmegenleriniń qulaǵın burap, bárhama qaǵa berdige ushırap júrgen balalarǵa dana biydiń ǵápi mayday sıńdı.

— Duris aytasız, biy aǵa. Basımızda qalpaǵımız jırtılǵan menen ızası kókiregimizde qalǵan,—desti.

Úy-dáskelilerdiń kóbisi qorası menen úyi arasında malınıń tezegin tazalawdan basqa, yamasa jap boyınan jer qıytaqlap qol serippeden bir-eki taqıya tuxım shashıwdan basqaǵa pámi alıspaytuǵının Maman túsinetuǵın edi hám olardıń kópshiligine qádik penen qarar edi. Hesh nárseden biyǵarez, awılma-awıl gezip, aqıllı, aqılsız ǵáp aytqanlardıń awızlarına únilip júretuǵın bul jetimlerdiń tereń mánili juwabına ırza boldı. Kóp jasaǵannan kóp gezgenniń kóbirek biletuǵınına burınǵısınan da bekkemirek isendi. Olar menen birge otırıp qaq góshlerinen isletip jep, eldiń basına dónip turǵan káwipti kóbirek túsindirdi. Peterburgta, qaytısn jolda kórgenlerin maqtadı. Orıstıń Lomonosov degen bir balıqshısınıń balası payıw-piyada neshe kún jol júrip, úlken qalasına oqıwǵa kelip, ataqlı adam bolǵanın esitkenin, onıń hátte Sır boyına kelmekshi bolǵanın da aytıp, balalardıń awzınan suw aǵızıp tamsandırdı. Sóziniń arasında Peterburgtaǵı Petro-Pavlov tas qorǵanı haqqında aytıp, wádesin orınlamaǵanlardı, óz xalqına qıyanet etiwshilerdi ayawsız jazalawdıń zárúrli ekenin eskertip qoydı. Balalar Petro-Pavlov qorǵanı haqúındaǵı ǵápti, demlerin ishine tartıp, júdá qorqınışlı tıńlasa da, Maman biydiń házirden baslap-aq sol Petro-Pavlov úlgi menen Jańakent átirapınan yamasa ilgeride Borodinler qamalǵan úngirden tas qorǵan salıw niyeti barma degen qáwip penen, betine jalt-jult qarasıp otırdı.

— Qorqınıshlı-á? — dedi Maman olardıń oyların túsiniп.

Dana biydiń jaydarı júzinen súysingen balalar "jaqsı" ya "jaman" dewdiń ornına tek ırjıysıp kúlisti. Maman ol haqqında qaytıп gáp qozǵamadı. Qozǵamaǵan menen hámмесinde álle qanday qáwipli sezim oyandı. Maman sóylese, hár sózin danalıq dep túsiniп, baslarınan rehimli alaqaп sıypap atırǵanday, gásine tańlanıp, gásine qozǵalıсıp, tamsanıп otırǵan balalarǵa endigi ayılǵan hár sóz, basların sıypap ótip turǵan qırılı tas kesekteу elesledi. Sońınan óz eliniń bir kesegin orınsız qozǵamawǵa, uzaq awıllardan, júdá uzaq awıldan at urlawǵa, at ushın júrip, kolaylı oljaǵa tap bolıp qolǵa túsirse, tapqanların ámengersizlerge bólistiriwge, házirgi bar góshlerin kóp balalı ash úylerge ózleri búgin-aq aparıp beriwge ıqrar etisti.

Maman kelesi kúni bul isleri jóninde Murat shayıq penen keńesip edi, ol biraz narazılıq bildirdi. Ásirese, onı narazı qılǵan nárse hámmeni urlıqqa iyteriwi boldı.

— Basqa ilaj jok, ata, — dedi Maman. — Bul túlki zamanda qasqır bolıwǵa talaplanbasań, kún joq kórinedi.

Shayıq óz pikirinde qaldı, biraq qarsılaspadı. Sóytip Maman barlıq jaslardıń urlıq etip, at tawıp miniwine urıqsat berip jiberdi.

El xansız qalıп, birotala pıtırıp ketpewi ushın shayıq penen Maman keńesip, sol kúni-aq Xeluet tarqan, Esim biy usaǵan kátquda jas úlkenlerdi jıynap el aralawǵa, kimler kóshkenin, kim qalǵanın, kimniń óli-tirisin anıqlawǵa shıqtı. Ólgen biylerdiń orınlarına balaları bolsa, balaların, bolmasa, awılı qálegen adamlardı biy qoyıp shıqtı. Qońırattıń kóshpey qalǵan urıwları basında buringi biyleri qaldı. Urlanǵan ırısquл biydiń ornına ulı Tórequldı, Súyindik biydiń ornına inisi Shamurattıń abırayın kóterdi. Eń úlken biyi Dáwletbay biydiń óliminen soń basqı tapqan Qıtay urıwınıń da birazları joqarıǵa Sırdı jaǵalap, birazları Esengeldiler izinen Xorezm tárepke kóshipti. Degen menen basım kópshiligi qozǵalmaptı. Olarǵa da qońıratlarǵa qollanǵan ádisin qollandı. Dáwletbay biydiń ornına, Qurbanbay atlı balası er jetkenshe, dep, kátquda káywani hayalı Sháriypaǵa pátiya berildi. Kenegeslerdiń kóshpey qalǵanlarına Nuralı biydiń ulı Toxta-polat saylandı. Hámme urıwlardıń tabaqlısı, birliklisi "tabaqlı" lar bolıp shıqtı. Ótken urısta teń jarısı joq bolıp on bes shańıraқ aman qalıptı. Tirilerinen basqa jaqqa kóship sepsigeni joq. Urıwdıń jas

úlkenleri el birligin buzbaymız, ata shınjırın úzbeymiz dep urista qaza tapqan Yusip baydıń ornına emiziwli ulı Mamandı biy dep daǵazalawdı talap etti. Jalayırdıń Esim biyinen basqalarınń ornı da solay tolıqtırıldı. Yabılardıń dereksiz ketken, bende bolıp ketkeni de biymálim Áliy biyiniń zúriyadı bolmaǵanı ushın Maman biydin tilegi menen Amanlıq biy dep daǵazalandı.

Ómir ushın tartıslar, ádawatlar toqtamadı, Buringısınan beterirek dawam etti. Jetimlerdiń, jaslardıń basqa jaqlarǵa birlikli túrde urlıq etip turıwı hár urıwdıń gileń taza biylerine tapsırıldı. Hámmesine ádil bassılıq etiw Mamannıń jumısı bolıp qaldı. Ol bárine de kóndi. Bazı aqshamlarda qasına eki-úsh jigit ertip alıs awıllarǵa, orta júz tamanlarǵa ketip, jekke-siyrek atılıardı, jolawshılardı tonawǵa qatnasıp júrdi.

Degen menen oylarınıń iske asıwı júdá shaqqanlaspadı, is tosań bara berdi, ne ilaj, shıdaw kerek. Qazaq dalalarında bulardan basqa da urı-sayaq kóp. Tapqanların ózinen zorlarǵa aldırıp, eki barmaǵın murnına tıǵıp bos qaytıwshılar da bolıp turdı, tutilıp bir múshesinen ayrılıp mayıp bolǵanlar da tabılıp turdı, ara arasında urlıqtan ólgenler de bolıp turdı, biraq bunıń menen heshteńe toqtamadı. Maman biydiń "tulki zamanda qasqır bolıwǵa talaplanbasań kún joq..." degen gápi hámmesine jollama jaraq bolıp, hesh kim túlkininiń aldında tawıq bolǵısı kelmedi, halınıń kelgeninshe qasqır bolıwǵa urındı.

Sóytip úlken, biyrehim shabıwıldan sońǵı payda bolǵan únsiz, ádawatsız kúnlerge tıyım salındı. Awıllar arasında janlı shawqımlar payda boldı, sırttan tırńlaǵanǵa birew menen birew urısıp atırǵanday emes al ashıqtan-ashıq júdá kewilli keńesip, bir-birin xoshametlep atırǵanǵa usaydı...

Túngi shabıwılınan hesh náirse túsire almay, bos qaytqanlıǵı ushın kewilsiz sharshap kiyatırǵan Mamannıń aldınan Qewlimjay shıqtı. Astında shubar at. Er-turmanı dúziw. Qasındaǵı oneki jasar Bóribaydıń da ariq ǵarrı torısı bar. Kewlimjay más. Uzaqtan shawqımladı:

— Maman aǵa, ha, Maman aǵa!

Mamannıń uyqıdan qalǵan kózleri shayday ashıldı:

— Oń bolsın!

— Áwmiyyn! Meni áljuwaz deydi-aw, Maman aǵa. Áljuwaz degenlerge óshegisip, mina osıraq Bóribaydı erttim. İrasın aytıw kerek,

bul balanıń atı bóri bolǵan menen joldası — aǵası bórilik etti. Qazaqtıń ortan qolday eki jigitin bir ózim attan awdarıp bayladım, meni Alpamıs deń, ya Qoblan deń. Qáne, Maman aǵa, óz awızıńızdai aytshı. Alpamıs... Qoblan, qáne, qáne...

— Alpamıs! — dedi Maman kewilli.

— Áne, osıraq, saǵan aytтім, mende Alpamıstıń kúshi bar, — dep Kewlimjay atın ókireńletip barıp, ǵarrı torıda quyashtay kúlip otırǵan balanı qamshı menen túrtti. Ol sargısh tislerin kórsetip quwanışlı irjiyǵannan basqa heshteńe demedi.

Maman, Qewlimjaydıń kúlki ushın maqtanıp atırǵanın túsiniپ, ishindegisiniń barlıǵın aqtartıw ushın atın burdı.

— Ayda, Alpamıs, Bektemirdiń tawıp ákelgen atın kóremiz.

— Ayda! — dep kewilli Kewlimjay joldasınıń atın ózinikinen burın urıp, aldına saldı. — Maman aǵa, rasınan keleyin, Ayǵara biy dáryaday keń peyilli adam eken. Jigitlerine tutılıp edik. Bosattırdı hám at mindirip jiberdi....

— Gúllán qazaq sonday bolǵanda ma?!

* * *

Amanlıq yabınıń bir kálata awılına biy dep daǵazalandı. Amanlıq biy!... Hám tańlanganday, hám inanbastay hádiyse. Hámme hayran. Jaqında ǵana moynına dorba asınıп júrip, búginligi atqa minip biylik dárejege jetkenine ózi de inanbaydı. Kókirek quwanışın Aqbiydayǵa ayta almadı, inanbawı múmkin. Bákim, túsi shıǵar! Inanbay oyli jatır, ayaqların ayqastırıp shalqasına jatır. İlashıqtıń dútkeshinen ara-tura aǵıp ótip turǵan aq bultka qarap, baladay shóp shaynap jatır. Zayıbı onıń kúndegisinen ózgeshe keypin ańlap ya quwanarın, ya qıynaların bilmey, moynın sál sozıp qaradı, eriniń awzında shóp, eki eziwinde kúlkiniń izi.

— Begim, biykeshten xabar joq pa?.

Amanlıq oǵan Almagúl jóninde de hesh nárese esine salmawın eskertip qoyǵan edi, shıdamadı. Biyshara ne qılsın, saǵınǵan. Eń jaqın sırlası edi. Ol "kishe" degen sózdi sonday náziklik penen, álleqanday jumsaq qılıp aytqanda, Aqbiydayǵa "kishe" degen sóz "apa" degendey esitilip, bawırı eljirep sala berer edi. Amanlıqtıń joǵında ekewi bir birine es, dúnyadaǵı eń joq nárseler haqqında árman etisip, qumırıday juǵırlasıp

sóyleser edi, shash juwısıp, bir-biriniń shashın órer edi, bir-birine ayna bolar edi. Sol biykeshe joq. Onıń ústine Aqbiydaydıń kewli jaralı. Jaralı bolǵanda hesh qashan hesh kim em tappas jara... Sorlı usılardı eslep qansha qısnadı, qansha demigedi, júregi zárdege tolıp, awlaǵında ózine-ózi pıshaq salıp, ya asılıp ólgisi keledi, átteń, janı tatlıma, yamasa Amanlıqtıń shın muhabbetin qıymay ma, sirá óle almaydı. "Pal ushın uw-záhár... kúlki ushın kóz jas jaratqan... Gúlin súygen adam tikeninen bezbeydi..." Amanlıqtıń usı gáplerin qayta-qayta tákirarlap, gúbirlenip, ózin-ózi jubatsa da, kewli bárha keńesgóy izleydi, qáne, sol keńesgóy?. Biykeshe jas edi, jas ta bolsa aqıllılıǵına qarap "qudayım kempirdi qız kebine salǵan ba" dep ishinen tańlanatuǵın edi. Qáne, sarsıqlı demlerinde biykeshe bolıp, júrek zárdesin sıǵıssa, irińin aǵızsa... Oylana-oylana, barmaǵın tisley-tisley, júreginde qansha iriń toplandı, qansha mádde jatır. Tek bildirmeydi. Bunısı ábden janın jep, kúnnen-kúńge shóp bolıp azdı. Amanlıq onıń azıp baratırǵanın kórip júrsa de, ilajsız. Zeynine tiymewge tırsadı. Jatsa tur demeydi, tursa otır demeydi. Aqshamı menen basına qolın dastıq qılıp onıń kózlerinen aqqan jas shıǵanaǵın juwıp jatsa da "jılama shabazım" dewdiń ornına, ekinshi qolı onıń jipek shashların sıypalaydı...

Hayalınıń bergeni sorawı Amanlıqtıń tánhá waqtı xoshlıǵın tıydı. Jalmap atırǵan shóbin túpirip, tikeyip otırdı.

— Xabar joq, shabazım,—dedi.

Óz júreginiń jarasın ǵana emes, Almagúldi de eske salmaw jóninde erine wáde qılǵan kelinshek eriniń óńi ózgergenin kórip, qalt-qalt ete qaldı. Ózin sál gúnalı sezse, dir-dir etetuǵın bul hayalǵa Amanlıq ne qılsın, tek "pay, shabazım, pay" der edi. Bul saparı onıń dirildegene máni bermedi. Asıqpay otırıp ǵayıptan baxıt qusı qonıp biy bolǵanın ayttı.

— Biy?! — Aqbiydaydın eziwinen kúlki izi kórinse de, eki kózinen pırt-pırt jas sorǵaladı. — Qutlı bolsın, begim.

Biylik jetiskenine kewli alıp ushsa da, izine ergen jalǵız sińlisiniń usı baxıttı kórip, birge quwana almaǵanı ushın ishine sherebe quyılǵanday ashıdı. Almagúl qayta-qayta kóz aldına keledi. Lekin, bunısın sırtqa shıǵarmaydı. Onda Aqbiyday qıynalıp qaladı — Ázzi jan!... Dalaǵa shıqqısı kelmey, qudaydıń kózi — quyashqa qaraǵısı kelmey, keshke shekem iyne jutqan ash iyttey buratıldı da jattı. Bul únsiz jatis Aqbiydayǵa jaqsı tásir

etpedi. Onı oy bastı. Biraq kewlinde ne gúptikey payda bolıp, ne nárseler oylap atırğanın sorawğa batına almay, jatar aldında, óz boljawın ortağa saldı.

— Begim, meniń atamnıń mınaday gápi bar edi. Jigittiń jambaslar kópshigi, arqa súyer diywalı, atqa salar eri — qatını boladı. Jigittiń atın shıǵaratuǵın da, jigitti qor qılatuǵın da qatını. Qatın jigittiń ómirlik joldası ǵana emes, maqtanatuǵın asqar tawı. Asqar tawdıń basında muz jatsa jaman. Qaywaq-birwaq eriydi, etegin sel qıladı. Seniń asqar tawıńnıń basında payda bolǵan muz bar, aldın alıwdı ótinemen, begim. Baxtıń ashılsın, alla razı bolsa, men razı, basına dáwrán kelipti, bir qız ala ǵoy, begim.

Aqbiydaydıń kózlerinen jas shıqpadı, biraq, erinleriniń qanı tartılıp, karday bolıp ketti. Eske alsa júrek qıtıqlap, sheke tamırǵa bızın qadaytuǵın hádiyse jáne eske alıńǵan menen Amanlıqqa eń áwelgi esitkenindey tásir etpedi. Hayalı sóylegei gezde ózin qalay tutıp, qalay tınısh tırılǵan bolsa, izinde solay ǵana júdá suwıq qanlılıq penen sóylep tamamladı:

— Nege eki aytqızasań, shabazım? jaman kúnlerdi umıtayıq demedim be? Sarsılma, qamıqpa. Ómirdiń ǵárdishine ishimnen kóngenmen.

Bul sóylesikler sol kúni olardıń ekewin eki tósekke ayırmadı. Qádimgisinshe bir tósekte jattı, qádimgisinshe bir-birine bileklerin dastıq qılısıp, shash sıypastı. Bir arqannıń eki talınday esilisti...

Azanda da kúndegisinshe ómir ǵalma-ǵalı dawam etti... Jetimlerge, atsızlarǵa tapsırma berilip, hár kim ózine at tabıw mashqalasına túskende, hámme biylerdiń shaqqanı, sol iske belsene qızıqqanı Amanlıq boldı.

Ótken aqshamdaǵı atlanısında Bektemirdi atlı qılǵanına más. Amanlıq Aqbiydaydıń jambasına shıǵanaqlap terlep-tepship çay iship otırǵanda, daladan Maman dawısladı.

— Amanlıq biy, barmısań?

— Barman aǵa.

Ol terin sıpırmastan qoyanday atlıǵıp juwırıp-aq shıqtı.

— Tayarlıq kórińler, qonaq kútesiz.

— Bildirersiz be, aǵa?

— Shayıq atamlar menen oylasıp-oylasıp sizikine túsiriwdi maqul kórdik. Piyshembige Ayğara biyler keledi.

Aq jawlıǵın búrkengen Aqbiyday esikten suwırılıp shıǵıp, Maman biyge mirát qıldı:

— Ullı biy, attan túsinińiz, suwsın ishińiz.

Mamannıń Aqbiydaydı kórmegenine kóp waqıtlar bolǵan edi, onıń azǵın shırayın kórip, "sen zulım jigit ekenseń ğoy" degendey Amanlıqqa túksiyip bir qaradı da, Aqbiydayǵa burıldı. Almagúldi soraǵısı kelip ózin irkti.

— Suwsın alıp shıǵa ğoy.

Aqbiyday ılashıqqa súńgip kirip, bir zeren shalap alıp shıqtı.

22.

Almagúl esine kelgende Abulǵazı xan álle qashan shıǵıp ketken edi. Bolǵan waqıyaǵa endi ǵana túsiniپ, birden ókirip jiberdi. Túnek ılay diywaldıń lárzem alıwına sál qaldı, eger, onıń dawısı qatınek suwpı qaraytuǵın kózdey tesikten shıǵıp turmaǵanda, kúshli ósikten ılay diywaldıń paqsaları unırap sótiletuǵını da sózsiz edi.

Qatınek suwpınıń pálledey awzı ashılıp, ishek-silesi qatıp, tım-tırıs kúlip tur. Onıń ishektey jıńishke barmaqların biriktirip turǵan qaqpash alaqańı jazdırılıp ketse, Almagúldiń óksigin tıyw imkaniyatı bar. Soǵan da batına almay, suq barmaǵı menen, qan-jini tazalanǵan qarınday mirjım-tırjım betin sızıp, bas shayqap qoyadı, terlep-tepship kúledi. Qıyalına, kúlkisi — mınaw meńirew qaralı diywaldıń sútini sıyaqlı. Almagúl kóz jasqa állenetken kúlkiden sütün barlıǵın bilmedi. Qatınektiń demin jutıp shıqılıqlap turǵanın da kórmedi. Jılay berdi. Qara shashların jayıp, eki betin tırnap jıladı, túrgeliwge shaması kelmey, basın pár dastıqqa qayta-qayta kóterip-taslap jıladı, mushı menen mańlayına urıp-urıp jıladı, usı kúńge tap qılǵan Búxara sawdagerine nálet aytıp jıladı. Qudaydıń atın aytıp, nalınıp jıladı, nashar bolıp jaratılǵanına jıladı, bárine jıladı, tınbay jıladı...

Qatınek suwpı keyin básıp, asxanaǵa kire sala, tayın tawıq sorpadan sarı ala aǵash zerenge quyıp ákeldi.

— Xanımsha, sorpa ishińiz, jazılasız.

Ele solıǵı basılmaǵan qız:

— Áket, ket! — dep baqırdı. Qatınek suwpı zerendi bas ushına qoydı:

— Meyli, uyalsań jalǵız otırıp ishe ǵoy.

Almagúl zerenniń bir shetinen uslap, shıǵıp baratırǵan qatınektiń izinen shıńǵıttı. Zeren qapıǵa bılsh etti. Qatınek suwpı uzın bóz kóyleginiń etegin aynaldırıp kóterip, ǵırıra izine aynaldı.

— Óybey, óybey! Xan esitpegey, adam esitpegey. Seni ayayın, tilime ǵana baspayın!... — Qatınek suwpı usılayınsha shıńk-shıńk sóylenip, gúbirlenip qaǵ bólingen zerenniń sınıqların jıynap etegine saldı. Palasqa ele sińbey gilkildep atırǵan sorpanı kórip dústómenine jattı:

— Óybey, xanımsha, sen qurıdıń... — dep tili menen palastı bir jaladı... — men de qurıdım, — dep taǵı jaladı. — Ekewimiz de qurıdıq, kel sende jala... — dep eńbeklep júrip, sorpa shashıraǵan jer bolsa bárin jalap shıqtı. Almagúl oǵan qaramadı, qarasa, tońqayıp palas jalaǵan qatınektiń háreketlerine kúlerme edi, álle-qáyter edi. Qatınek pıshıqtay sekirip hámme jerdi mintazday etip, sorpa kóbirek sińgen jerlerin erinbey sorıdı.

— Áne, xanǵa óziń de aytpa...

Qız onıń sózlerin esitpedi. Tek eki kózine kúshi jetip, úsh kún tamaq ishpedi. Biraq bul ójetlik uzaqqa sozılmadı. Qatınek suwpı gijiń-gijiń miyin aylandırdı.

— Kúl, quwan, xanımsha, xanǵa birinshi mártebe etegin ashtırǵan qızǵa dozaq otı haram.

Ol hár kúni hákkedey shıqılıqlap kelip, usı ǵápın mıń qaytalaǵan shıǵar. Qız inandı ma, azǵana kewlin basıp tınıshlandı. Tamaq ishti.

Hápteden soń baǵqa shıǵarıldı. Jaqtı dúnyaǵa jańa shıqqanday endi bir keń nápes aldı. Kún de bir aǵashtıń sayasında otırıp ján-jaqqa kóz jiberip, tiń-tińlaydı. Bazda xan sarayındaǵılar ólip qalǵanday tım-tırıs, bazda iyttiń ketegindey ulı-shuw. Túsınbeydi. Onıń sırtınan baqlap júrgen qatınek suwpı aspannan túskenдей qápelimne payda bolıp, ǵápke aylandırdı:

— Búgin shawqım joǵına hayranbısań? Hayran bola ǵoy, xan joq. Xan joqta usınday ǵana ǵawırılı boladı...

Kókiregine payda bolǵan jumbaqlardı tez túsiniп juwap bere bergeni ushın ba, qatınek supıǵa úyrenisti, biraq hesh sóylemeydi. Ishqıstalıq azdırdı. Sabaǵınan úzilgen gúldey solıy basladı.

Káywanı kanizlerdiń biri sırtınan baqlap júrgen edi, suwpınıń alısta júrgenin bilip qasına keldi. Tájiriybesiz náresteniń zapıranday shırayın kórip tez-tez aqıllandırdı.

— Oy, sorlı sıńlim, búytip oylanıp, búytip azıp, hálekseń. Men bul xannıń ákesiniń waqtında kelgenmen. Qatınnıń zarın quday esitkende, bul sarayǵa jasıl túsirer edi. Onnan da házligińe qash ta júre ber. Sulıw ekenseń, xanǵa kádirliseń. Etińniń qızǵını barda xannıń oyaq-buyaǵına shıǵıp, ózińniń kele bolıwırdı gózle. Óytpeseń, ne ilaj? Quday ázelden táǵdirińdi usılay jaratqan. Deneńniń qızǵını qashsa, bul kúnlerge de zar bolasań.

Bul keńes jas, bos júrektiń jáne de qatayıwına járdem etti, táwbege keldi. Jayına kirgenien keyin "ne ilaj? Quda táǵdirińdi usılay jaratqan..." dep ózine-ózi hay berdi, basıldı.

Xan kelse, oǵan jaranıwdıń jolın izledi. Biraq qalay jaranıwdı hám xan qáytkende unatatuǵının bilmeydi, tek bolǵanı — xan kelse, aspannan úzilip túsken gúldey aldına jıǵılıp, jadırawǵa tırısıp, aq gúl ğumshasınday tislerin kórsetedi. Xanǵa bul unasa kerek, qara júnli jarǵaq tislegendey ósik murtları astınan qızıl-kógis erinleri túrilip, "Maydabiyke, keypiń jaqsı ma? dep keledi. Almagúl áwelgi kúngisin umıtıp, Maydabiyke, basqa kanizetniń atı shıǵar dep pámledi. Xannıń kewilli gezinde "Xanımız, men Maydabiyke emespen, Almagúlmen" dedi. Xan selk-selk kúldi: "Sen Maydabiykeseń. Qaraqalpaqlar jasaǵan jerlerde alma gúli bolmaydı demedim be? Umıtqanıń — xalqıńa húrmetiń, umıtpasań, óz xalqıńdı masqara qılǵanıń".

Xannıń eń birinshi talabı kele sala basına eki kópshik qoyıp, pár tósekte shalqasına jatadı da, aristay uzın ayaqların Almagúlge qaray sozadı. Bul "ayaǵımdı qıs" degeni. Almagúlde erk joq. Iri júnles baltırlardı alma gezek kóterip uwqalaydı. Xanǵa bul jaǵadı. Soń on eki múshesiniń hámмесin uwqalawdı buyıradı. Balıqtay jas náresteniń hálсіz barmaqları oǵan qanday ház beretuǵını namálim, biraq onıń aldında misli óliktey jatıp, pıshıqtay "pır-pır" uyıqlaydı. Oyansa, onıń kelte ǵana burımларınan ózine tartıp, "koysańız da, rehim eǵińız de..." degenine qaramay, dastıqqa jıǵadı.

Kem-kem xannıń qızıǵıwshılıǵı kemidi, keliwdi siyrekletti. Ásten-ásten kónligip kiyatırǵan qızdı bul tańlandırdı. "Ne bolǵanı eken?"

Baǵqa shıqqanında ótken sapardaǵı káywanı kanizdi kórdi. Hal-jaǵday sorastı. Qız ırasın ayttı.

— Olay bolsa jáne bir biyshara ákelingen, — dedi kaniz: — Endi meni ne qıladı?

— Jaqsı kóre me ele? Sharıq bergen joq pa?

— Kelgeni — jaqsı kórgeni shıǵar, sharıq bergen joq.

— Olay bolsa ğamındı je, sıńlim, men ákesinen aldánǵanman. Bul da ákesine tartqan. Nege aldandıń de. Meni birewge sarqıt dep berejaq edi, balalıq etip, "barmayman, sizdi kórip júremen" dermen be. "Meyli", dep qaldırdı. Iqlasıma kóre sonnan bir ayda bir kórinse bolmay ma, basımdı tırnay-tırnay qala berdim. Kórgenim-bilgenim paxta, sharıq bolıp qaldı. Eger bul xannıń kewline jaqsılıq kirip, "seni birewge beremen" dese, "óziń bil" de. Xannıń qatını bolıp ish qıstalıqta júrgennen, bir jalańash payına tiyse, malxanada jatqanıń abzal, sıńlim.

Kanizek durısın ayttı ma, ya kúndeslik etip jamanlıq qılmaqshı ma? Almagúl oylasargá basqa adam tappadı, biraq, úlken oyǵa shúmip júrdi.

Xan bir kelgeninde táwekel eskertti de:

— Xanımız, men sizdi siyrek kórsem saǵınaman.

Xan, dawısı qarlıqqan iyttey, lars-lars kúldi.

— Erkek saǵınsań birewge bereyin.

Almagúl kanizektiń keńesin esledi, biraq "yaqshı" dep te, "joq" dep te aytalmadı.

— Sen bir júni jatıq jıllı pıshıq ediń, ara-tura qoynıma alıp turarman. Sol ushın rehim etemen, — dep xan onı burınǵısınsha sheshindirip denesin uwqalattı. — Ya ketkiń kele me? Onda biziń bir at seyis bar. Seniń menen bir uyalas qannan, qaraqalpaq. Soǵan bereyin be?

Qızdıń ishinde álle qanday úmit ushqını jilt etkendey boldı.

— Xanımız, "pısh" deseńiz de, dánxanaǵa quwsańız da ózińiz biliń.

Xan basqa súygiliklerinen bunday sóz esitpegeni ushın ba, ya burınnan esitilip júirse de, aqıllı, názik qızdı kózi qıymaǵaninan ba, jáne dastıqqa jıǵıp:

— Házirshe bola bereseń, dedi.

Almagúldıń ishın jılıtqan ıssı lepke suwıq suw búrkilip, tek sırsıdı.

Sol kúni ketkeninen xan qaytıp aynalmadı. Bir ay da, eki ayda ótti. Qızdı zerikti dep oylaǵan qatınek suwpı:

— Kúlip júr, xanımsha, xan el jawlawğa ketti, — dedi.

"El jawlawğa" dep qız ishinen gúrsindi:

— Eli az ba?

Qatınek suwpı, "oy, ladan xanımsha, oy ladan xanımsha" dep shińk-shińk sóylenip, aldına dumalanıp oynadı. Tóbesinen asırılıp tońqalaq astı. Bóz ıshtanınıń balağın túrip, bas jibi sheshilgen buzawday, jaydıń ishinde juwırıp oynadı. Almagúl buğan túsınbedi, biraq ishek-silesi qatıp kúldi. Onıń birinshi kúliwi edi. Sol ushın ba, endi qatınek suwpı kirgende, burınıday jorgalap kelmeydi, basınan tońqalaq asıp, samal aydağan qańbaqtay dumalanıp kiredi, hár saparı bir hóner menen kiretuğın boldı. Bazda tusawlı eshekter sekirip kiredi, bazda bir ayağın moynına asınıp hákke bolıp keledi. Qullası Almagúldi kúldiriwge urınadı. Bara-bara bul kórinisler qızda kúلكi tuwdırmay qaldı. Awlağında, xan aytqan at seyis qaraqalpaqtı izlep kóriwdi oyladı, tanıs qanizekten sorap kórip edi, ol onday seyis haqqında esitpepti.

— Men de ózińdey bir qazıqtı aylanğan tusawlı baytalman, — dedi, ol.

Almagúldiń ishi-bawırın órteytuğın úlken hádiyse baslandı. Bul tuwısqan ájağası menen jeńgesiniń kóz aldınan ketpewi. Áwelgi kúnleri olardı kóp oylap, kóp jılar edi, túsine ense, aqshamı menen zarlanıp, azanda qabağı isip shıǵadı. Jekke bastırnı qayǵısı bazda-bazda olardı umıttıradı da, biraq xansız erkin kúnler Amanlıq penen Aqbiydaydıń hár demin de kóz aldınan shıǵarmadı. Qapı ashılıp ketse, ájağası kirip kiyatırǵanday, esikke jalt burılса, úyrenshikli qatınek suwpınıń jımıńlap turısı. Júregine ıay tartqanday murnıń jıyırdı.

Kelgeli neshe kún, neshe báhár kórdi, esaptan jańılıstı. Gúlge malingan alma ağashına súyenip otırıp zarlı ırıldadı:

"Tozarlı kósheńe kóz jasım serpip,
Qara shashım sipseń qılay ájağa.
Haslı nashar demey izleseń meni,
Qas jawırna qalqan bolay ájağa..."

Bağdı mákanlağan barlıq qus áwladı qızdıń aynalasına ushıp kelip, zarlı únge qosılıp óz tilinde "ájağa" dep sayradı. Búlbil menen jarısa sarı

shimshıqlar, karlıgashlar sayradı. Zar epkinine, alma gúlleri ushıp túsip jattı. Qarsı aldındağı shaqağa qongán álle qanday bir shimshıq onıń dıqqatın bólip, ornınan tikeytti. Bunday shimshıqlar Túrktanda tek báhárde ǵana payda bolar edi. Xan baǵında bunday shimshıqtı ele kórmegenlikten, tańlandı. Qaydan kelgen shimshıq? Shaqadan shaqağa ushıp-konıp júripti. Tap usı ǵana sarı shimshıqtıń yabı awılınıń qublasındağı jetim emenge qonaqlap, shaqalardan shaqalarǵa tap házirgidey sekirip júrgennn talay mártebe kórgen. Uslamaqshı boldı, sarı shimshıq pírr etip ushıp ushqı shaqağa qondı.

Usınday ayrılıqta qustıń qanatına sálemnama jazıp jiberгенler haqqında erteklerden esitkeni bar edi. Túrktannan sálemnama ákeldi me eken dep dámelendi. Shimshıq haqıyqatında dámelendirdi. Ózinshe "shıq-shıq" sayradı.

— Túsınbeymen, janım, jaqın kelip sayra, — dedi Almagúl jalbarınıp.

Sarı shimshıq onı túsingendey shaqalardan shaqalarǵa atlap, tómen túse basladı. Qız eki qolın kóksine qoyıp egitile jalbarınıp:

— Mennen Túrktan eline sálemnama jetker, janım, ájaǵama, kisheme sálem de. Shayqımızǵa sálem de. Ájaǵamnıń arqa súyeri Maman biyge sálem de...

Sarı shimshıq álle nárseden úrkip, pírr etip ushıp ketti. Almagúldiń ele aytajaqları kóp edi, jáne keletuǵın shıǵar dep kútti, sarı shimshıq qaytıp oralmadı, ushqan jaǵına qarap kúte-kúte kózleri taldı. Moyın omırtqası sal bolıp, ornınan ásten ǵana tikeydi. Diywal-háremniń ústinen sarı asqabaqtay sarı qurash kórin-di. Onıń janlı adam basında ekenin yamasa aǵashqa kiydirilgen qaraqshı ekenin ańlamay qız qarap qaldı.

— Xanımsa, dawısıńnan bildim, qaraqalpaqsañ ǵoy, — dedi qurash astınan adam dawısı. Qız basqa birewdiń kórip qoyıwınan korqıp ján-jaǵına bir qarap aldı da.

— Siz kimsiz? — dedi.

— Men de qaraqalpaqpan.

— Kárińiz ne?

— Xannın at seyisimen.

— Toliq nege kórinbeysiz?

— Men seni jariqtan kórip turman. Jassañ. Suliwsañ. Kórgiń kelse jaqınla, boyım jetpeydi.

Almagúl jáne jan-jáǵına qaranıp qurashqa jaqınladı, Kózleri kúldey nursız, betinin alması asqabaktırn pálegindey tırjıyǵan, saqalı, murtı aq jaǵal seyisti shalalaw kórdi. Ğarrı seyistiń irkilip, sóylespey, nege qaymıǵıp baratırǵanına hayran bolıp artına burılса, qatınek suwı kiyatır eken.

— Xanımsha, bolar endi, búgin xan keledi, — dedi de, ol qolınan súyrep áketti.

Almagúldiń kewlinde quwanış payda bolǵan sıyaqlandı. Neden? Ózi de túsinbeydi. Bálkim, óz eliniń sarı shımshıǵın kórip, onnan sálemnama jibergeni ushın shıǵar, bálkim, ğarrı seyisti kórgeni ushın shıǵar, bálkim, "xan keledi" degen xabardan shıǵar. Degen menen quwanış...

23.

"... Bir dáryanı jaǵalap qonǵan eki el bir tonnıń eki jaǵası. Teń kawsırılıp, teń ilinbese, onday ton qızǵınsız. Qızǵınsız ton paydasız. Bir dáryadan suw ishkenlerdiń, bir tabaqtan as ishken bir atanıń ullarınday, bir-birine mehriybanlıqtan basqa sumlıǵı bolmawı tiyis..."

Qazaqtıń ataqlı biyleri menen qaraqalpaq biyleriniń arasındaǵı jıllı-jıllı áńgime usı taqlette boldı. Biriniń barımına biri barıp, awız birlikli tarqastı.

Olardı Amanlıqtikine túsiriwdiń sırı — sebep penen Ayǵara biyge kúyew balasınıń irgesin kórsetiw edi. Súyikli biyler bul kelisinde aday urıwın da bir aq kewil biyin ertip shıǵıptı. Qazaq baylarına, biylerine tán minezde bopsa etip, alıstan badabat salmay-aq keldi, qonaq iyeleriniń barı-joǵın minlemey jaydarı qayttı. Qaraqalpaq biyleriniń nóker tayarlaw jónindegi pikirlerine júdá ǵana doslıq pikir qosıstı.

— Durıs. Bul zamanda kisi qorqıtqanday mushıń bolsın, — dep Ayǵara biy jáne úsh at inam etip edi, Sedet kerey menen aday biyi de qalıspadı. Jup juptan jılqı beretuǵın bolıp ketti. Usı kúnнен baslap hámmege tártip berildi.

— Abaylı bolıńlar, atı qazaq bolsa jaw emes! Tabın, Kerey, Aday awılları tamanda jılaǵan bala kórseń, kóz jasın tiliń menen jalap keptir, móńiregen malın kórseń, ot aparıp salıwǵa erinbe.

Bunıń menen áwelgi tártip bosańlaspadı, baslaǵan kásiplerin toqtatpadı. Top-top bolıp elden bir neshe kúnlik alıslarǵa ketip burıńsınsha jolawshı taladı. At jıynadı, kúsh jıynadı, nárenjanları ótken-

ketkenge qol jayıp, kewip ketken nan jıynadı, qullası, eli ushın, ózleri ushın artıq-aspay ómir jıynadı.

Kún-kúnnen kúsh kóbeydi. Otızlağan at jıynaldı. Endi bir ónkey jigitler saylanıp atqa mindirildi. Mamannıń óz basshılıǵında ata bilmes alıslarǵa shabıwıl jasalıp turıldı...

Olar, mine, náwbettegi shabıwıldan qayttı. Keń dalada duman-duman shań uytqıtıp, eki saltań at jetelep, bes-altı qaramal aydap, onlağanı aldılarına qoy óngerip kewilli qaytıp kiyatır. Asıǵıp kiyatır.

Kóz ushında qos atlı kórindi.

— Olja! — dep baqırdı biri. Maman alaqańın mańlayına tutıp sıǵalandı.

— Kózińiz ildi me? Atlarınıń júgi bar. Qashalmaydı. Amanlıq biy, shap!

Saltań kiyatırǵan Amanlıq penen úsh atlı bólinip shıqtı. Mamanlar tobin buzbay alǵa qaray júre berdi. Namálim qos atlı tamannan mıltaq dawısı gúrp etti. Keń dalanıń ústi gúńirenip ketti. Maman gilt toqtap, Amanlıqqa ergen úsh jigittiń biri atı menen ommaqazan atıp jıǵılǵanın kórdi.

— Basıń! — dedi jigitlerine. Jigitler óńergen koyların jerge atıp-atıp urıp, mıltaq atqan kos atlıǵa gúw xújimge ótti. Oq jeter jerde júrislerin bosańlatıp, qazan oshaqtay qawsırıla, taba tutti. Janlar qıl ústinde, hámmeniń qádigi kúsheydi, mıltaq awzı qalay, kimge qaratılǵanına hámme teń qarap, sıǵalanıp kiyatır. Bir mıltaqtıń awzı Mamannıń ókpe tusına qaratılǵan. Ol albıramay eki kolin sermep "alǵa" dep baslap baratır. Jolawshılardıń ekewi de teń atıwǵa qolaylasıp, mıltaqların dál gózlep turıptı.

Jaqınlatıp atajaq. Bir waqıtta birewi tislene badabat saldı:

— Toqtańlar! Kim endi bir atlasa óledi!

Qaraqalpaqsha aralasqan orıssha dawıstı Maman shalalaw esitti. Soradı:

— Borodin aǵamısań?

— Mamanbısań?!

— Jigitler, attan túsirler! — dep Maman atınan ǵargıp túsip, Kuzma Borodinge qaray juwırdı. Qushaqlastı. Kútilmegen ájayıp ushırasıw boldı. Qapa saqallı Kuzma Borodin Mamannıń keń jawırınına dúrs-dúrs urıp tur.

— Jigit bolǵansań, súyegín qatqan, qasqır! Haqıyqattan da qasqır deppen, jol bolsın?

— Túlki kuwıp júrmız, Borodin aǵa.

— Jaraydı, jaraydı. Óytpeseń, túlkinin quyrıǵı uzın, jetkermeydi, — dep, atı menen ommaqazan atıp jıǵılǵan jerinde jata-jata ústiniń shanın qaǵıp kiyatırǵan jigitke burılıp kúle shıraylandı. — Sum eken. Jawın tınǵan soń turıp kiyatır. Men tek atın attım.

Jigitler kúlisti.

— Qáne, Maman biy, awılıña basla. Bizin at sharshaǵan, júgin jeńilletseńiz jaqsı bolar edi.

Maman attan jıǵılǵan jigitke óli atınıń er-turmanın jaydaqtıń birewine salıwdı buyırıp, ózi Kuzma Borodinniń atınıń júgin túsirmekshi boldı. Qozǵalta almadı. Kuzma Borodin kúldi.

— Awır ma?

— Ne ózi, aǵa?

— Sizlerge sıylıq.

Eki kiyizge orap taylap arılǵan bul júk — mıltaq, oq dári edi. Kólemine, salmaǵına qarap Maman shamalap bildi.

— Haqısınan binay ómirde kutıla alarmızba eken?

— Qalıs. Baspúkil. Kóz jaslardıń tógiliwine sebepker bolsa da, sizler ushın ákelgim keldi. Elińiz búlindi, postı dep esittim, inim.

Maman quwanǵanınan jerge jıǵılıp Kuzma Borodinniń etiginen súymekshi edi, ol Mamannın jelkesinen uslap tikeytti:

— Qoy, jaramaslıq etpe, inim. Tabanımdı súydireyin degen niyetim joq, doslıq kewlimdi bildiriwge ákeldim. Eliw mıltaq. Bir-birden asınıńlar.

Jigitlerdin kópshiligi mıltaq dawısın esitse de, uslap kórmegen. Hár qaysısı bir mıltaq alıp mańlaylarına tiygizdi. jazatayım birewge atılıp ketiwinen korqıp, aspandı gózesip, qulaqların shirt-shirt qaytarıp basıp kórdi.

Kuzma Borodinniń qasındaǵı joldası ózi sıyaqlı temirshi usta eken, onıń menen tanıstırdı, mıltaq penen áwere bolıp oyaq-buyaǵın sıypap turǵan jigitlerdi ruxlandırıw ushın, "uslawın, atıwın úyretemen" dep qoydı.

Olar apaq-shapaq bolıp, olja mallardı aydap jetkeriw ushın bes atlı qaldırıp, tikke awılǵa tarttı. Kuzma Borodin jol-jónekey barlıq jańalıqlardı

soradı. Kóp sóylemeytuǵın Maman, tap óz ákesine shaǵıńanday egitilip, ózi Peterburgqa jaqsı niyet penen xalqı atınan ketkende, eliniń qalay tarqap, qaylarǵa posqanın, urıs baslar aldında Abılqayır xannıń sumlıq penen eń áwele qońıratıń ataqlı biyi ırısquı biydi bende qılıp urlatqanın, naǵız ǵajja-ǵaj urıs gezinde biraz biylerdi biydárek bende qılıp áketkenin, házir olardıń qáyerde, qanday halatta ekenin bilmeytuǵının, talay sapar túnlerde shabıwılǵa barıp bendelerdi izlegen menen, ustaǵanlı juwmaq shıǵara almaǵanın sóylep, qamsıǵıp kiyatır.

Kuzma Borodin bólmey tırlap, júregi eljirep kiyatırǵan jigitti ayap tásele berdi. Ótken iske qapa bolıp ózin qurtpawdı, márt bolıwdı, jigitlerin márt tutıwdı eskertti. Peterburgqa — patshaǵa barǵanın júdá maqullap, ele járdem bolmay atırǵanınıń sebebin — túrkler menen urıstıń bel úzdi qılıp turǵanına dep jubattı.

— Ele járdem kelmegen bolsa, meniń járdemimdi orıslardıń járdemi dep túsın, inim. Al, biydárek bendeler jóninde ǵam jeme, kúshińizdi esitse, sum xannıń ózi qaytaradı, — dedi.

Orıs patshasın maqtap-maqtap, ele quwanarlıq járdemi bolmaǵanına jigittiń iyni túsip, ishinen qurıp júr edi. Kuzma Borodinniń ǵápi beline belbew buwǵanday boldı.

Usı kúni keshten-aq awıllardan awıllarǵa atılır shabısıp:

"Orıs patshasınan járdem keldi... Kuzma Borodin keldi" dep dawırıq saldı.

Keń qaraqalpaq dalasında "orıslardan járdem..." degen sózler kúshli samal menen qulaqtan-kulaqqa ótti. Oǵan qarsı, Kuzma Borodinniń ózin kórip tanıǵanlardıń arasınan: — "bayaǵı qolda bende bolǵan Borodin orıs aldawlıqta hámmeni qırıp ketiwge kelipti" degen ólpeń jel de esti. Kún ótken sayın kúshli samal ólpeń jeldi basıp, qorqınısh dumanların serpiwge qaradı. Elge ruxlandırıwshı shaqırıq taslanıp, awılma-awıl jáne atılır jollandı. Isenimli oq jaraqtıń atın esitken "men" degen jigiter atlı, piyadasına qaramay nóker bolıwǵa kele basladı.

Kuzma Borodin menen Maman jigitlerdi bir wádege — erkeklik wádege qalay baylawdıń ádisin oylastı. Kelisti: hár bir jigitke "erlik ne menen pitiwaja boladı?" degen? soraw berip, "erlik — el ǵamın oylaw menen pitiwaja boladı" degen keskin bir juwap alıwı tiyis.

Usılay islendi de...

Bir ayğa shamalasqanda atlı-piyada nókerlerdiń sanı júzge jetti. Olar eki toparğa bólinip, hár bir toparğa jigirma besten mıltıq úlestirdi, qalğanlarına góne nayza, qılısh, jetpegenlerine balta, shoqmar berilip, Kuzma Borodinnıń basshılıǵı astında hámme árman etetuǵın, biraq hesh kim oylamaǵan, áskeriy mashqı baslandı.

Borodinnen qalǵan bayaǵı teri kórikke hesh kim kewil bólmey, sol ornında — taw arasında, qısnaqta, ele baz basıp jatır eken. Borodinniń joldası onı iske saldı. Qasına onlaǵan kómirshi, kórik basıwshı alıp, shoyın, qorǵasın eritip, qalıń terilerden ushı shoyınlı, qorǵasınlı uzın saplı qamshılar órildi. Solayınsha bir ájayıp, jaslardı qızıqtıratuǵın is baslandı. Maman Borodin menen keńesip Ayǵara biydiń wádesi boyınsha Mırzabekti ertip keldi. Ol dushpanına alıstan doyır urıwdıń haqıyqıy sheberi eken. Ushı qorǵasınlı, shoyınlı qamshılardı qalay paydalanıwdıń tásillerin ol úyretti.

Borodin kúnde tań azanda, nókerlerdi mashqıǵa áketer aldında, olardı mártlikke úyretiwshi jáne bir soraw hám oǵan juwap tawıp tákirarlattı.

— Urısta nókerdiń dastıǵı ne?

— Urısta nókerdiń dastıǵı — dushpanı. Dastıqsız ólgen jigit — er emes!

Bul áskeriy tayarlıqlardıń izi nege kelip shógedi, ne menen tamamlanadı, oǵan juwap izlegen adam joq. Adamlar shad. Bir-birin kórse quwıńlasıp, kúlisip, kimniń mıltıqtı qalay atatuǵını, kimniń qalay atta otırıp, qalay nayza uratuǵını, kimniń qalay uzaqtan qamshı silteytuǵının, kimniń nege shaqqanlıǵı haqqında óz-ara tarısa. Mamanniń aq patshaǵa barıp járdem alıp qaytqanına jurt endi isenisti.

Awıl arasin tozanǵıtıp shapqan óz atlıların, bir-birin quwıp juwırısқан shoq-shoq piyadaların kórse:

— Áne patshalıqtıń kúshi, — desti el.

Kuzma Borodinniń awırıw hayalı, úrpe-shúrpe tórt balası qalǵanı ushın, altı aydan keyin qaytarman boldı. El qıyladı, ilaj qansha? Jaǵdayı bar. Birge kelgen temirshi joldası ázelden shıqqanda qaraqalpaqlar arasında qalıwǵa wáde etip shıqqan eken, ol qaldı, Borodin qayttı. Biraq ol jalǵız qaytarılmadı. Bir qalada orıssha oqıwına járdem berersiz dep, on eki jasar shaqqan Boribaydı qosıp jiberdi. Bóribay ǵarrı torısın jas kók

dónenge almastırıp, bul aybatlı, aqıllı orıs adamı menen joldas bolğanına quwana—quwana ketti.

Borodinlerdi uzatıw saltanatı Mamanlardı Peterburgqa uzatıw saltanatınan kem bolmadı. Uzatıwǵa pútkil el shıqtı.

24.

Kuzma Borodin menen kelgen temirshi ustanıń atı Vladimir edi. Ğarrı shayıqtıń tili aylanbay birjola "Bektemir usta" dep edi, hámmege "Bektemir usta" boldı da ketti. Katań miynetkesh adam eken. Keshke shekem ustaxanada "shıq-shıq, jań-jań" balǵa dawısı tınbaydı. Ustaxana misli ziyaratxanaǵa aylanıp ketti. Keliwshilerdiń, ketiwshilerdiń izi úzilmeydi.

El posıp, qatar-qurbısınıń kópshiliginen ayrılgan shayıq kewilsiz júretuǵın edi. Jaslarǵa esittirmey, birli-yarım ğarrı menen otırıp ásten ǵana:

— Adamnıń adam bolıwı teń-qurbı menen eken. Teń kurbıńnan ayrılgan soń, olar ketken o dúnyaǵa adamnıń kewli asıǵadı da turadı eken... — dep sarsılatuǵın edi.

Kuzma Borodinler kelip, elge qaytadan jan engeli oǵan da jan endi. Ólim haqqında umıttı. Azanǵı halqasın asıǵıp ishıp, qartań aqboz atına minedi de, ustaxananıń qasına kisenlep jiberedi. Sonnan awqat mezgili bolǵansha ustaxananıń kómirshileri menen kórikshilerine "hay bárekellasin" dóndirip otırısı-otırıs. Kúnniń suwıǵında da, ıssısında da qara terge shomılıp, mańlayın sıpırıwǵa púrsat tappaytuǵın usta Vladimirdiń kómir aralas terin óz sállesiniń bir sheti menen ara-tura bir sıpırıp jiberip "káspińnen bereket tap, qaraqalpaqtıń kálegen qızına iyek at, áperemen" dese, bolǵanı, ustaqanadaǵılardıń hámmesi jedellenip, kúlisip "oylanba, qaraqalpaqqa kúyew bala bol, usta" deydi. Vladimirdiń qara ter sorǵalap turǵan qızıl erinleri arasınan qashawday iri tisleri jaltırıp kórinip: "Azǵana is kórseteyin, sonnan soń qız izleymen" dep kúlimsireydi.

Nókerlikke basın tikken jigitlerdiń kúshi menen Quwandáryanıń boyına egilgen eginlerdiń de zúraáti mol bolıp, jurttıń qolı uzarıwǵa qaradı...

Jaralardıń ornı pitip, kemisler tolısıp, jaslardıń oyın-zawıǵına urıqsat etildi. Burınları jasırın, bir-birinen qıpsalanıp júretuǵın jaslar endi erkin oynadı, erkin qosıq ayttı, erkin kúlisti. Aqshamına qaray bas jibi sheshilgen baspaqtay shapqılasqan balalar kóshelerdi toltıradı.

Bul quwanıshtıń akıbeti qayırılı bolmadı.

Báhárde, Murat shayıq ustanı úyine qondırıwǵa aparǵan kúni, aqsham Vladimir ushtı-kúydi joq bolıp shıqtı. Eldiń ústine jáne bir qayǵı bultı payda boldı. Nókerler menen awıl aynalasında mashqıda júrgen Mamanlarǵa xabar jetip, ján-jaqqa atlan-shap atlılar ketti. Mamanlar keshke taman Vladimirdi urlap qashqan qos qara atlını tutup, ekewin bir shılbirǵa qosaqlap súyrep keldi, onıń paydası ne, izinen quwǵınshı kóringennen-aq qaraqshılar Vladimirdi buwıp óltiripti. Olar bunnan úsh jılday ilgeri jalayır awılınıń malın quwıp baratırǵanda eliniń oyılı-bárentin kóriwge atlangan, Mamanlarǵa jolıqqan qara atlılar — eki gellekeser gázzap eken. Vladimirdiń ólimi ushın olardı kimniń qalay urıwına erk berildi. Kim qulaǵın kesti, kim tilin kesti, kim kózlerin oydı, kim etinen et kesip, buwınların baltaladı, gelle keserler iyeginen jan shıqqansha barlıq azaplarǵa shıdadı, biraq kimniń tapsırması ekenin aytpastan ólip ketti.

Murat shayıq úyine qondırǵan orıs ustasınıń túnde námálim joq bolǵanına baslap, qayta-qayta gúrsiniw menen óz mańlayına ózi qos qollap uradı. Biraq onıń menen, seńdey soqlıǵısıp, kóp kún aranǵa qamalǵan tanaday tuwlasqan adamlardıń oǵan gúmanı kemimedi. Sol ushın ba, yamasa basqa sebebi bar ma, báhárdiń bir azanǵı shımırı samalı menen:

— Murat shayıq óz kózlerin ózi iyne menen shanship aǵızıptı, — degen suwıq xabar awızdan-awızǵa ótti.

Buǵan el tańlandı. Shayıq ne ushın solay islegen? Sırın adam bendege aytpadı. Hátte ol óz ulı Xeluetke, Maman biyge de heshteńe bildirmedi. Maman biy ashıwlandı. Izli-izinen ońbaǵan háreketlerdi oylap lebizin jaya bergen Abılqayır xanǵa sırtınan tislendi, ashıwlandı. Hátte ashıw menen Abılqayır xannıń biyǵam láchkerleriniń bir shetinen tiymekshi bolıp jigitlerge shaqırıqta qıldı. Biraq hasası menen jer shwqılaǵan Murat shayıq payda boldı, áyle-páylege qaramadı. Jigitlerge qarata bar dawısı menen sóyledi:

— Óz kóz jasımız tıylmay júrip basqanıń kóz jasın tógiw insanlıqtan ba, erlik pe, áziyzlerim? Ne dep shabasız? Kishi júzdiń bizge, biziń kishi júzge qarsı atlanıs jasawımızǵa sańlaq joq. Lebiz shıqqan awızdan jan shıǵadı. Orıslarǵa biz dospız dedik pe, dedik, olar dospız dedi me — dedi.

Endi qazaqlar menen saǵası bir, quyar teńizi bir Sırdáryamız, bilse, túbeksiz Abılqayır xan kiygen tonnıń eki jaǵasımız. Jáne kónińler, námártlik bizden bolmasın, doslıq bárjay bolsın.

Bul gáp jigitterge irew saldı. Maman oylanıp-oylanıp, ğarrı shayıqtıń keńesine kóniwge májbúr boldı. Biraq buringısınan qatallandı, awılma-awıl at qoyıp, qıraǵılıqtı kúsheytti.

El taǵdiri — suwı gá tasıp, gá tartılǵan Sırdáryanıń ılaylı aǵısına megzeydi. Qarıwlı temirshiniń tósine túsip salmaqlı balǵaǵa tap bolǵan suwıq temirdey, eriksiz qızıp, suwıq suwǵa taslanǵanday birese wajıldadı, birese balǵa kúshine shıdamay ushqınlanıp unırap ketti. Issı suwıq penen, suwıq issı menen kóz ashtırmay, almasqan turaǵı joq túsiniksiz zaman boldı...

Jazǵa qaray qayǵılar jáne umıtılıp, elge jáne quwanış aralastı. Ótken urıstaǵı. biydáreklerdiń bári Abılqayır xannıń áskerlerine bende bolıp túsken eken. Tirilerin lók qaytardıptı. Solay etip jaz haqıyqat jaz boldı, aspannan quyash jadıradı, xannan kútilmegen bostanlıq keldi. Tartılǵan ayaqlar sozıldı, tiri ğayıplar el arasın apaq-shapaq etti. Eń hayran qalarlıǵı — Írisqul biy tiri keldi.

Írisqul biydiń shırayı gúzgi japıraqtay sarǵayıp, eki betiniń alması sógi tógilgen shanashtay mırjımlanǵan, azǵan. Biraq kewil sarayı bayǵısınsha. Saǵı sınbaptı.

— Xannıń bir jalpıldaǵı kelip "orıslarǵa dos bolǵanıńız ushın xanımız bosatır dep párman berdi" dedi. Adam iseneme? Menińshe, Abılqayır xan jarılqap bosatpaǵan, álle qanday kúshten qorıqqan, — dedi ol qalay bosatqanın soraǵanlarǵa. Elge Borodin kelgennen sońǵı jańalıqlardı esitkende:

— Qaraqalpaqtıń dastıqsız ólmewine ant etken nókerine dastıq beriwden qorıqqan eken ğoy, — degen juwmak shıǵardı.

Esheyinde kem sóyleytuǵın biy sóylemshek bolıp ketipti. Basına tiyip-qayıp denesin juwlatqan ájel qılıshları haqqında kóp gáp qıldı: Yusip baydıń toyınan kelgen kúni aqsham awıl aralawǵa jalǵız shıqqanında,

kóleńkedey eki adam birden payda bolıp, awzın basıp gúbirletiwı menen qapqa saladı. Onnan sońǵı ótkergen kúnleriniń bári til jetpes qayǵılı. Qapqa pıshıq salıp qosıp sabatqan. Talay doyırdıń pátı menen terektey sulaǵan... Sondaǵı xannıń biyge qoyǵan talabı: yabı urıwına shabıwıl jasatıw, kenegeslerdi talatıw, qıtaylarǵa Esengeldisin biy etiwge talaplanıw...

— Sonnan xan ne óndirmekshi deysiz be? Kóp nársenı óndirmekshi eken. Ózimizdi ózimizge talatıp, shúyik bolǵan gezimizde moynımızdan qısıp-qısıp ılaqtırıp, kewline ne kelse, áwladımızǵa sonı qıldırmaqshi eken. Túsindim. "Jawda da bir úyın bolsın" degen. Xan xızmetinde tabınıń bir jigiti bar eken, xan awılına aparılǵan aqshamı basıma qarawıl bolıp, xannıń buzıq niyetin sol sıbırladı. — dep ırısqul biy haq kewilli haqıyqıy dos qazaq jigitlerin kútá maqtanış etip sóyledi, Tamaq beriw qadaǵan etilgende qaltasına pisken gósh salıp kelgen bazı bir xan qarawılların eslep, olarǵa "alla ráhmeti jawsın" dep qoyadı. Tabın jigiti bir saparı qashırmakshi bolǵanda, onnan sońǵı basına túsetuǵın múshkildi kóz aldına keltirip, qashpay qalǵanın aytqanda, tıńlawshılardıń birazı tańlandı:

— Qashıw kerek edi, — desti.

— Birewge kúlki, ekinshige — kóz jas. Ózim kúlip ketip, onıń kóz jasına qalǵım kelmedi, — dedi ırısqul biy.

Tiri kelgen biyler Amanlıqtaǵı óz orınların aldı. Áliy biydiń biyligi ózine qaytarılıp, Amanlıq nókerlikte qaldı. ırısqul biy ornına jalǵız ulı Tórequldıń biy bolǵanın esitkende ishi ğım etip "izinde bar ońalar degen usımeken" dep kuwanıp turdı da, ulınıń jarımesligin eslep, sorı qaynaǵan mómin xalıq, "aǵashqa baǵın deseń, baǵına beredi" dep, astırıǵı ernin tisledi. Bunısın hesh kimgen uqtırmawǵa tırısıp, astırıǵı juqa ernin jalaǵan bolıp, ketik tisleri menen bir qamtıdı. Hár istin izine baǵıwdı oylap, heshteńe demedi de. Biraq, elge kelgendegi belin búkken hádiyselerge qosımsha Murat shayıqtıń óz kózin ózi shansıp shıǵarǵanı haqqındaǵı xabar awır oylanttı. "Sonsha qatal sawashlarda belı búgilmesten, putkil eldin tuwı bolıp alda júrgen adam ne ushın usınday ázzilik etti? Ne múddáhási bar eken? Aljıǵan ba? Teris qayıp satqınlıq etpekshi boldı ma eken? Tásil menen ustanı miyman qılıp, isler isin isletkennen keyin artı ashılıp qalıwınan qorqqan ba? Óz gúnasına ózi hawlıqqan ba? El dúmpiwine

shıdamay, ózin-ózi jazalaǵanı ma? Múmkin, solay shıǵar. Aqırı, ashıw ústindegi xalıq tutıp alıp áyle-páylesine qaratpay kózin oysa, taajip pe? Bizin xalıq ózgege ilaj ete almaǵan menen bir-birin jazalawǵa teperish. Qaraqalpaqtın minezin shayıqtan jaqsı biletuǵın adam joq. Álbette, solay..."

Írisqul biy sońǵı pikirinde toqtap qaldı. Murat shayıqtın halın sorawǵa barmadı. Bir kúni dalaǵa shıǵıp turǵanda, hesh qanday dábdebesiz, esiginiń aldında attan túsken shayıqtı kórdi. At qosshısı Seydulla dáw bayaǵısınsha izinen júriwdiń ornına aldında, qamshısınıń bir ushınan uslap jetelep kiyatır. Kirshiksiz aq basına bárha sulıw oralatuǵın sállesi kirlepti, bir shekesine awıptı. Shayıqtı kórse, uzaqtan sálemlesetuǵın ǵarri biy tura berdi. Húkimdarın xabarlandırıw máqsetinde Seydulla dáw birinshi sálem berdi. Írisqul biy qabil etip, shayıq penen qol alıstı. Sonsha waqıt kórmegenine shayıq qamsıqsa da, Írisqul biydiń miriwbeti burınǵıday bolmadı. Úy iyesiniń dawıs tolqınına qarap, "ishkerileń, hosh keldińiz" degen sózleriniń keri mánisin hár bir aqıllı adam ańlaǵanday edi. Shayıq heshteńge máni bermedi. Qaptal betke tóselgen aq kiyizdiń ústine saqqa júgindi. Amanlıq-esenlik sorastı. Írisqul biy bul saparı ózin ábden qıstı. Jadıramadı. Kóp sóylemedi. Shayıqtın kózleri kórmese de, Írisqul biydiń azǵın shırayın, búgingi myymandoslıǵın, júregi menen kórip otır. Biraq minlemedi. Aqırı shıdamadı.

— Áziyzim, Írisqul, biy, — dedi aldındaǵı çay kesesin qarmalanıp otırıp: — Ózgergenseń. Men de ózgerdim, Mine keseni tabalmay otırman.

— Janıqaslıq qılsańız kerek, shayımız.

— Kelgeniń jaqsı boldı, áziyzim. Bolmasa, ishimde ápketejaq ǵápim bar edi. Aytayın saǵan. Meniń ómir jolım ózińe ayan. Bar aqılımdı, bar kúshimdi, matam qalpaǵın kiyip "qaraqalpaq" atalǵan eldi el qılıw ushın jumsadım. Bul dúnya ashshı ayaǵa tolı bir shirik mes eken, bir jaǵın pitesen, ekinshi jaǵı tesiledi. Jaqtı dúnya bárha shebekeyine qaradı maǵan. Eń sońında úyimdegi áziyz miymanım suykli orıs usta Vladimir urlandı. Haq edim, xalıqqa tiriley masqara boldım. Ilaj qansha? Dúnya qılapqa, bir-birewge qaslıqqa zor eken. Túnildim. Sóytyp haramılıqqa, urlıq-ǵarlıqqa tolı bul jaqtı dúnyanı talaq ettim. Kórmeyin, kúymeyin dedim, áziyzim. Seydulla bolsa maǵan pısıq. Sen de azıwı mújilgen ǵarri

arislansań. "Murat shayıq bul dúnyadan solay-solay waz keship, talaq etipti" dese, bizden sońǵı jaslar inanıp, qıynlıqtan qorqıp jasawdan waz keship júrer, túńilip júrer. Bul jaqtı dúnyanıń lázzeti menen zahmetin hár kim óz kózi menen kórsin... Sol ushın usı gáp usı jerde qalsın, áziyzlerim.

Írisqul biy óziniń Murat shayıqqa qılǵan ókpe-geynesine, gumanına pánt jep, astıńǵı ernin qattı tisledi, mújilgen tislerdiń ne kúshi bolsın, shanashı shıqqan astıńǵı erinde araları eki eli eki tistiń batqan izi qaldı...

Qonıp, azanda qádimgisinshe degishpe menen qaytqan Murat shayıqtıń, kesh bolǵanda, qudıqqa jıǵılıp ólgeni haqqında xabar keldi...

— Uaq, jalǵanshı dúnya! jaqsı bolıp júrseń de, jaqsı at penen óliw joq eken — dep sarsıldı, Írisqul biy.

* * *

Amanlıq biylikten bosaǵanın Aqbiydayǵa ayta almay jarılıp keteyin dep otır.

Aqbiyday onıń ashıwın bayqap qılıpıdap júr. Shıdamadı. "Jaw qolına túsip nahaqlıq etkenim qaytadan yadına túsip otırma" degen qıyal menen, daladan bir qak jıńǵıl ákelip qaptalına qoydı, jawırnın ashtı.

— Ur, begim, ashıwıń tarqasın. Meniń de gúnám jeńilisin!

Amanlıq qaq jıńǵıldı uslap, urıwǵa qolaylasıp turdı da, qayırıp birsh etkizip sındırıp, otqa tasladı.

— Begim, bileseń be, usı úydiń quyashı senseń. Júzińdi bultqa bastırsań, óz úyiń qarańǵılanadı...

Amanlıq juwap ornına suwıq demin alıp gúrsinip bir qaptalına qıysayıp, hayalına dastıq áper demesten, panasız kúnlerindeki ádeti menen alaqańın dastanıp jattı.

Aqbiyday eriniń nege qapa bolǵanın erteńine, úyine kelgen kempirlerdiń sıpsıń gáplerinen esitti. Endi ǵana bir uwıtın tawıp erine tásele berdi.

— Gúrsinbe, begim. Meniń kókemniń bir násiyatı bar edi. Adam búgin óziniń qay zánǵide turǵanın bilgisi kelse, keshegi zánǵısız kúnin kóz aldına keltiriwi kerek... Begim, kuday kópsinbesin, perzent kórejaqsań.

Amanlıq quwanǵanına sóz tappay, hayalın bawırına qattı-qattı qısıp, mańlayınan, eki betiniń almasınan shorp-shorp súydi...

Tań aldında, "Murat shayıq ózin qudıqqa taslap ólipti" degen xabardı esitip, ekewi birden, tóseginen jılan shıqqanday, sekirdi. Bosaǵasın atlamay-aq Aqbiyday sıńsıp, Amanlıq "waywaylap" jılawı menen, shayıqtıń úyine qaray juwırıstı. Shayıqtıń ólimine jılamaǵan maqluq kalmagan day uw-shuw.

Hár kim hár jaqtan bir kólge quyǵan bulaqtay úzliksiz aǵıp kiyatır.

Esiktiń aldında kelige otırǵan Mamannıń eki qolı mańlayına tirewli. Solq-solq jılap otır. Onıń hesh qashan búytip jılaǵanın kórmegen Amanlıqtıń kewli buzıldı. Aqbiyday da jıladı. Olardıń sesleri ulı-shuw, qım—quwıt seslerge shúmip ketti...

25

Almagúldiń quwanışı bir maydanlıq quwanış eken. Xannıń ózin kórgende, qasqır kórgen qozıday, qatınek suwpınıń qoltıǵına tıǵıldı. Paydası ne? Xan larsıldap, qatınek suwpı shıqılıqlap kúldi.

— Naz, naz! Seniń basqalardan usı naziń artıq, — dep, xan jabaday qolların sozıp, Almaguldi ózine tartıp, qatınek suwpınıń qulaǵına sırt etkizip shertti. Jalań put qatınek suwpı tóbesinen bir shóńkerilip túsip, jas hannıń ishek-silesin qatırıp, shıǵıp ketti.

Sharshap kelgen be, yamasa kúle berip dińkesi qurıǵan ba, xan haldan ketip qara suw bolıp terlep, óliktey sozılıp jattı.

— Qáne, ayaq-qolımdı qıs.

Almagúl qáddin tiklep otırdı.

— Hámme jerimdi uwqala.

Xan tilegi bárjay etilip atır...

Xan sáskede túrgelip ketti. Túni menen kózi ilinbegen qız endi mızǵıp alajaq bolıp, dastıqqa bas qoyǵanı sol, qatınek suwpı jańa sharıq, bir jumaq paxta menen kirdi.

— Mine, xanımsa, saǵan ádeyi soǵılǵan. Iyiresenı.

Qızdıń júregi suw etti. "Áne, endi biziń de kórgen-bilgenimiz paxta sharıq bolayın degeni"... Oyı ıras shıqtı. Xan háptesine ya ayına bir kelse keledi, kelmese onıń xabarın alatuǵın adam joq. Esigin qatınek suwpıdan basqa jel ashıp, jel jappaydı. Talabı keshke shekem pilte basıw, yarım qarańǵı tórt diywalǵa qısılıp, sharq yyiriw, zarlanıw, gúrsiniw... boldı.

Bul ánsatqa túspedi. Ishi dútkeshke aylanıp, hesh jerge sıymaydı. Eli, ájaǵası, kishesi kóz aldında turǵanı... Bazda-bazda qatınek suwpınıń urıqsatı menen baǵqa shıǵa qoysa, eki kózi jawtańlap at seyistiń sálle asqabaqtay qurashın izlep, diywal tamangá tigile qaraydı. Ol da batqan kúndey. Joq, joq... Diywaldıń jarıǵın sıbap jiberipti. Ústinde olay-bulay shapqılaskan pıshıqlar júredi, top-top bolıp juǵırlasqan shimshıqlar otıradı. Palapanların ertken shimshıqlar onıń júykesin qurttı. Eline sálem tapsırǵan shimshıǵına usas shimshıqlar uship júredi... "Kórmeyin, kúymeyin, sarı shimshıq elime sálem áketti degen isenimim jaqsı" dep, soń baǵqa shıqqandı da toqtattı.

Usılayınsha tórt báhárdi ısırıp saldı. Kámalatqa jetti. Endi ǵana waqtı xoshlıq qılatuǵın erkek kúsedı. Biraq bári kasaqanasına. Xannıń máwsiminde bir kóringeni bolmasa, keliwdi birotala toqtatqan esabı. Beti un sıpıraday qatınek suwpıdan basqa erkek áwladı kórinbeydi.

Kózleri tınıp sharıqqa mańlayın tirep awır oy ústinde otırǵan Almagúldi qatınek suwpınıń "Maydabiyke" degen dawısı shorshındırıp jiberdi. Dárriw jumısına kiristi.

— Toqta, Maydabiyke, sen azat bolajaksań.

Almagúl óz qulaǵına isenbey, suwpınıń ayaǵına jıǵıldı. — Qaytadan aytıńız, ata.

— Azat bolajaksań.

— Sattı ma? sarqıt qıldı ma?

— Ol jaǵın bilmedim. Qáne túrgel, izime er.

Olar dizilisip baǵdıń ekinshi jaǵındaǵı bir esikten kirdi. Betine jawlıǵın túsirip, awzın alaqańı menen basıp turǵan qız kóz astınan qarap úsh adam kórdi. Biri Almagúldi taqıyaday lágen tolı teńgege satıp alıp qalǵan wázir. Sondaǵı kuwırshaqtay kiyimi. Ózgertpepti. Ekinshisy teńiz kózli, sarı qaslı, sarı shashlı qırıq-qırıq bes jaslardıń shamasındaǵı orıs adamı. Kárwan bası. Úshinshisi sol orıs adam táqlette kiyingen qara kózli, qara shashlı, qara qaslı on altı - on jetiniń shamasındaǵı jas jigit — orıs sawdageriniń dilmashı Bóribay Qaraqalpaqov — Túrktannan Kuzma Borodin ertip ketken Bóribay edi.

Kuzma Borodinniń úyinde bir jıl bolǵannan keyin bir bay aǵayınleriniń járdemi menen Moskvadaǵı bir gimnaziyaǵa kirgen. Atı ózgeriwsiz qalǵandaǵı, al óz ata-anasınan júdá jaslay jetim qalǵan bala xatlanıwǵa

barǵanda, ákesinin, atın bilmey "men qaraqalpaq balasıman. — Ya — sın qaraqalpaqov" dey bergeni ushın Qaraqalpaqov bolıp ketken.

Almagúl kóz astınan Bóribay Qaraqalpaqovqa sıǵalanıp, onıń ısıq júzinen ısıqlıq sezgen menen, olardıń hesh qaysısın tanımadı, olardıń hesh qaysısına ózin, — xannıń taslandı bir túpirigin minásip kórmedi. "Báلكim shorılıqqa satıp alar" degen oyǵa berilip, júzin kórsetpey tura berdi.

Bóribay Qaraqalpaqov orıs kárwan basısı menen orıs tilinde bir nárese sóylesip alıp, qızǵa burıldı.

— Atıń kim?

Almagúl tórt jıldan beri óziniń iras atın esitpegenlikten xan qoyǵan atqa inanıp ketken edi.

— Maydabiyke, — dedi ásten, hám jıamsıradı..

— Jılama, jılama, Maydabiyke. Elge qaytıwdı qáleyseń be?

— Qáleymen, házir ketemen. Siz kimsiz? Elden ketkeli qaraqalpaq tilinde sóylegen adam kórmedim. Bir at seyis qaraqalpaq bar qusaydı. Kórmedim.

Bóribay Qaraqalpaqov hár sózin óziniń kárwan basına túsindiriwi kerek edi. Qızdıń juwabın túsindirgende "xo, xo, moledec", jıvaya" dep qoyadı kárwan bası.

— Áne, Maydabiyke, xojayınım seni maktap atır. Shaqqan, tirishe qız eken dep atır, — dedi. Sońınan qısqa sózler menen ózin tanıstırdı. Kuzma Borodinniń atın esitkende qızdıń iyegi kóterilip, jasqa tolı kózleri jaynap, Bóribay Qaraqalpaqovqa tuwrılap qaradı.

— Nege tańlanasań? Tanıysań ba? — dep soradı Bóribay Qaraqalpaqov.

Bulardıń áńgimesi wázirge birese jaqpay, birese kárwan basıǵa, birese Bóribay Qaraqalpaqovqa qarap alıp, názerin qızda toqtattı:

— Xanımsa, uyattı bil, kóp sóyleme.

Almagúldiń tańlayı tiline tıǵılıp, kózlerinen sorǵalaǵan jas eki betiniń almasın juwǵan qáddinde, aǵash bolıp sárriydi. Bóribay Qaraqalpaqovtıń endigi sorawlarına, jawlıǵının mushın tislep turıp, "awa", "joq" degennen basqa jartıwlı juwabı bolmadı.

— Kim menen qaytıadı? — dedi kárwan bası Bóribay Qaraqalpaqovqa.

— Jańa ózi aytqan seyisti shaqırıp sóylesip kórsek qáytedi?

Kárwan bası wázirden seyisti aldırıwdı sorandı. Óz pikirine, dástúrine, tutqan jolına bekkem wázir orıs kárwan basısınıń ótinishine qarsılıq etpedi. Seyiske shaqırtıwshı jiberip:

— Xanımsha kete bersin, — dedi.

— Áne, endi elińe qaytasañ, qızım, — dep orıs sawdageri ornınan tikeyip Almagúldiń basınan sıypaladı. — Júdá shaqqan qız ekenseń. Meniń de sendey qızım bar. Atı Marya. Sen de Marya. Bóribay, Maryağa ayt, bul azatlıq orıs patshası menen qaraqalpaqtıń bas biyi Maman biy arasındağı sóylesiktiń aqibeti. Maman biyge sálem aytıp barsın. Patshaniń ózi, láshkeri kelmegen menen patshasınıń lebin orıs adamları orınlaydı, júrgen jerinde orınlaydı eken dep barsın.

"Maman biy" degen at atalǵanda Almagúldiń qulaǵı eobedlep, sol attıń qayta-qayta aytıla beriwin ańsap, awzı ashılıp turdı. Bóribay Qaraqalpaqovtıń túsindirgeninen keyin qızdıń tula bádeni bosasıp orıs sawdageriniń ayaǵına jıǵıldı:

— Máńgilik, ol dúnyalıq qızım deń, orıs ata. Bóribay siz, aytıń, Maman biy saw-salamat kelgen be? Meniń ájaǵamdı bilesiz be?

Qızdıń ne haqqında aytıp atırǵanın túsınbesede, ayaǵına jıǵılǵanın ayap, orıs sawdageri qızdıń burımınan sıypalap joqarı kóterdi.

— Kete ber, qızım.

Bóribay qızdıń sorawlarına qısqa-qısqa juwap berip, bunnan úsh jıl ilgerigi amanlıq xabardı ayttı. Qız awzına tislegen jawlıq túsip, beti tolıq ashıldı. Ol azǵın edi, sonda da, jaydıń ishinde on tórt kúnlik ay tuwǵanday boldı. Wázir, usı waqıtqa shekem qızdı ońlap kórmegendey, túpirigin jutıp, qılǵındı. Bunday jaǵdaydıń izi jaqsılıqqa shókpeytuǵının bilgen Bóribay Qaraqalpaqov qızdı asıqtırdı:

— Qapalanba, shıǵıp tura ǵoy! Házir seyiske tapsıramız. Biz Hind eline baratırmız. Qaytısn jolıǵamız. Gúzden keshiksek kete berersiz.

* * *

Almagúldiń kózine bir iret kórine sala qarasın batırǵan sarı shógirmeli adam Qudiyar seyis edi. Seyis degei laqabı usı xan sarayında berilgen, burın tek Qudiyar jılqıman der edi.

Qudiyar jılqıman Almagúldıń ákesi Dániyar jılqımannıń tuwısqan inisi. Ekewiniń arasında eki jas ǵana pariq bar, bolmasa ekewi bir túsles, egizdiń sınarınday usas adamlar edi. Eger, házir Amanlıqtı Qudiyar menen qatar otırǵızıp, biri ulı, biri ákesi dese, hesh kim tańlanbaydı. Qudiyar da uzın, arıq, qara kisi, biraq sakal-shashı jaǵal eshkiniń júindey, aǵı basım, uzın kir moynı quwrayday tozıp, tamırları iyretilip turıptı, jabaday alaqları biraz kishireyeyin degen. Ol úylenbegen edi. Sırdáryanın joqarısında aǵayiyli ekewi mańǵıt urıwınıń bir bayınıń jılqısın baǵar edi. Ekewi tapqanın jámlep, eplep-seplep bayǵa jalınıp, jas úlken Dániyardı mańǵıtlardıń bir qızına úylendirdi. Onnan soń kóp uzamadı, álemge mashhur Jungarlar shabıwılı boldı. Shabıwıldan soń xalıq "ak taban shubırındı" atanıp, hár jaqqa bólinip kóshkende, Qudiyar aldı menen óz bayınıń jılqısın alıp qashtı da, aǵası Dániyar kóshke ere almay, aǵayınlerine kosıldı. Sırdáryanı ıqlap kóshti. Bunnan soń eki tuwısqan bir-birinen xabar esitken emes, izlewge qaysısınıń qayda ketkenin bilmeydi. Órlep Jungar ishine ketti me, qıtayǵa qarap kóshti me, Buxara tárepke qashtı ma, biliw ushın ómiri boyınsha izlewı tyııs. Onıń ústine olardı jurt biletuǵın ataqlı bay emes, ya otırıqlı, úy-dáskeli adamlar emes, bárha toǵaylarda, taw aralarında, qum asıwlarında jılqı baǵıp, otlaq quwıp júretuǵın adamlardı tabıw qıyın. Sol ushın olar bir-birin qaytıp kóriwden pútkilley naúmit bolıp, eske túsken gezde, maylı tamaq ishse, izinen bir-biriniń jolına duwa oqıp, kудaydan, ol dúnyada jánnette ushırasıwın tilep qoyadı.

Qudiyar jılqıman birge ketken mańǵıtlar Ámudáryanıń ayaǵına taman kelip, bir jaǵın teńizge berip jaylastı. Awıl jańa kele bolıp, boy tiklep, toyınıp kiyatırǵanda, házirgi xannıń ákesi Elbarıs xan láchker alıp barıp, awıldı shaptı, "baǵınbayman" dep bas kótergen jigitleriniń ayaq-qolın baylatıp, dáryaǵa ılaqtırttı, mańǵıtlardıń bas biyi Sherdalı biydi qılıstan ótkerip, awıldı basshısız qaldırdı. Kól eteginde jayılǵan malların, jılqıların xan ǵáziynesine aldırdı. Usı Qudiyar seyis, sonda zorlıq penen, ózi baqqan jılqını Xiywaǵa aydap keldi, xan ámeldarları onıń jılqılardı aydap qashıp ketiwinen qorqıp saray seyislerine járdemshi qılıp aldı. Solay etip Qudiyar qashıw múmkinshiliginen ayrıldı. Biraq jırımsız hadal miynet, jılqılardı jaqsı biliwi, onı abırayǵa jetkerdi, Ol baqqan bedewlerdiń ishinen qara qasqa yawmıtısı túrqmenlerdiń bir toyındaǵı báygide bas bayraq alıp,

Xiyua xanınıń dańqın bir basqışqa kóterip tasladı. Sonda Elbarıs xan shaqırıp alıp oǵan:

— Bárekella, seyis, saǵan sarqıt awıstırıp qatınlı qılaman, — degen edi,

Jalgız óziniń tapqanı heshteńege jetpeytuǵının bilgenlikten ol qatın alıw jóninde oylaǵandı pútkilley toqtatqan edi, al, xannıń wádesi, óshik kókireginde azǵana yosh payda etti, xan sarqıtı ekenine ol waqıtta túsınbegen edi, basqa seyslerden sorap, soń bildi,

— Xannıń ádeti — sarayǵa ákelingen bende qızlardı eki-úsh jıldan artıq qatın qılmay, jaqsı kórgen adamına sarqıtqa beredi. Xan tiline basılıp, oń kózi túsken sen de baxıtlısań, — desti basqa seyisler. Kóp uzamadı, Elbarıs xan ólip ketti. Sarayda talay ózgerisler boldı. Biraq seyisler sol kúyikke qaldı. Onnan sońǵı xanlar da onday wáde de bolǵan joq, seyistiń kókiregi taǵı óshti. Sarayǵa bir qaraqalpaq qızı ákelingenin esitkende, onıń menen tillesiwge, sırlasıwǵa, elinen xabar sorawǵa qushtar boldı. Sálle asqabaqtay sarı shógirmesin kiyip alıp xan baǵınıń sırtqı diywalın jaǵalap, jariqlardan sıǵalap júriwiniń sebebi de usı qushtarlıǵınan edi. Aqırı jariqtan kórdi, azǵana tillesti. Onnan soń oǵan jol tıyıldı, kóre almadq onnan xabar da bolmadı.

Kútilmegeide wázir shaqırttı. Bul shaqırık onı bir jaǵınan qorqıttı da. Óytkeni wázir áneyilik penen shaqırmaydı. Sıylıq beredi yamasa jazalaydı. Sıylıq bere qoyadı dewge, sońǵı gezde islengen ájayıp ózgeris joq, qara qasqa yawmıtıdan basqa báygiden ozatuǵın at payda bolmay atır. "Jazıǵım bolǵandı, birew sırtımnan sayǵandı, — dep gúmanlandı. — Báلكim, ulı ákesiniń wádesine opadarlıq etip, mendey tulǵa sarqıt awıstırsa taajıp emes. Qaraqalpaq qızın tórt jıl saqladı. Kóp múddet. Sonı sarqıt eter me eken? Ol uwızday jas ǵoy... "Ertip ket" dese, "alla zıyat etsin, qatın alıwdan qalǵanman" deymen!...

Wázirdiń miymanxanası aldında kúnshuwaqqa betin berip tamǵa súyenip otırǵan qatınek suwı menen Almagúdi kórdi. Tanımaǵansıp ótip ketti.

Hár qashanǵı ádeti boyınsha bosaǵanı atlawdan dústómenine eńbeklep, mańlayın hár jerge bir tiygizip kiyatırǵan Qudiyar seyisti kórip, Bóribay Qaraqalpaqovtıń ishi janıp ketti. "Túrgel" dep aypaysız ba degendey, óz xojayınına jalınıshlı qaradı. Kún shıǵıstıń talay xanların,

adamların kórip kózi úyrenge orıs sawdageri oğan dıqqat awdarmadı. Qudiyar seyis datqa jayğa kelip mańlayın jerge basıwı menen dústómenine jattı.

— Qáne, Qudiyar seyis, basındı kóter, ayt, — dedi wázir jalın reń uzın saqal-murtın sıypalap, — orısıyat elinen kelgen tóremiz, sizdi eline qaytarıwdı qáleyme eken, dep sorayjaq. Biz, qaytqısı kelmeydi dedik. Ózińiz ne deysiz? Bóribay dilmash, meniń Qudiyar seyiske ne degenimdi tóreńe túsindir.

Orıs sawdageri wázirdiń soraǵanın ayıpqa sanamadı, "orınlı, orınlı" dedi.

Qudiyar seyis eline qaytıwdı álle qashan árman eter edi. Nurı sóne baslaǵan qızıl kózleri jasawrap, alardı, ne qıların bilmedi, "báلكim, sınaw ushın sorap atırǵan shıǵar, ketemen desem, Xiywaǵa narazımisań, dep, izinen gelle qılsa..."

— Aytıńız, — dep qıstadı wázir.

— Ol jaqta meni saǵınatuǵın ámengerim, tuwısqan-tuwǵanlarım joq, ullı wázir.

Wázir mardıyp, mıyq tarttı.

Bóribay Qaraqalpaqov shıdamadı.

— Azıwı sıǵan dońız, — dep saldı.

Jas jigittiń keyisiniń awırlıǵı emes, taza qaraqalpaq tilinde ayılǵanı Qudiyar seyistiń júregine nishterdey qadalıp, bul kárada álle qanday sır barlıǵın bayqadı. Biraq aytqan gápin shaymalay almadı.

— Meyli, qaytpasańız usı jerdiń topıraǵına torqa bolıń, biraq, xan sarayına túsken bir qız bar eken. Tóremiz qunın tólep, azat etti. Sonıń táǵdiri saǵan beriledi. Ózińniń jolina salma. Biz kelgenshe saqlaysań, — dep oğan ne aytsa, bárin tóresine túsindirdi.

— Biziń jolımız asıwları kóp jol, nábada, gúzden keshiksek, bular sarǵayıp otıra bermesin, — dedi orıs sawdageri. Bul gáptiń mánisin Bóribay kóbirek sóylep, wázirge qarap, tóresiniń atınan bul sorılılardı eline quwıstırıwǵa járdem soradı. Wázir sóylemedi, biraq "yaqshı" degen mánide bas shayqadı.

Kudiyar seyis urıqsat alıp dalaǵa shıqqanda, Almagúl menen qatınek suwpı ele sol ornında otır eken. Qatınek suwpı ǵargıp turıp, qızdıń jıńishke bileginen tartıp jetelep kelip, Qudiyar seyiske. uslatti. Shińk-shińk kúldi.

— Xanımsha, mağan ırza bol. He, he, he... bap tústıńız, bir-birińizge minásipsiz. Qup jarasasız, he, he...

Qudiyar seyiske de, Almagúlge de bul waqıya tústey kórinip, jetelesip baratır. Almagúlđıń moynınan sheńgel buǵaw alıp taslanǵanday, boyı jeńil, qádemleri shaqqan. Xan sarayınıń dárwazasınan sırtqa atlaǵanda, álem endi keń kórindi, hawa júdá-júdá ǵana taza siyaqlanıp, kekiregin kernep, tola taza hawa juttı.

— Úh, — dedi. Sonıń menen jalın lebin dárwazadan ishte qaldırǵanday, artına qaramastan, Qudiyar seyistiń jeteginde ketti.

26.

Kishi júz xanlıǵı ústinen silpilegen bult qosıwıs qaraqalpaq awılları ústinen sel bolıp ótedi. Biyǵam, paraxat jıllar sirá kópke sozılmaǵı. Bárha qáwip, bárha basabas, jawgershilik. Kishi júzde bunday bola beretuǵınıń bas sebebi — xanı Abılqayırđıń ózinde. Qurt izlegen ala-toǵanaqtay turaqsız, shaqadan shaqaǵa atlaǵanı atlaǵan. Tınımsız, qanaatsız. Biyikti kúseydi, sóytip júrip, talay-talay iret tabanı sıpqanap ketip atır, arǵısında joq. Qısınbaydı da. Taxtınan, mártebesinen qádigi zor. Onı alatoǵanaqqa usatıp qoyǵan da sol qádigi. Kóbinese orta júzden qáwiplenedi. Orıslarǵa janapaylap, amanatqa ul berip, patshasına salǵırt tólep otırǵandaǵı maqseti de, qazaqtıń barlıq júzleri ústinen ústemlik etiw. Ol maqseti ózi oylaǵanday iske asa bermedi. Ivan Neflyuev barımına barmadı. Or qalasında Orta júzdıń Batır, Barax atlı sultanların irkip, baǵındırıp bermedi, amanatqa tapsırǵan ulı Xojaxmetti Shıńǵıs atlı ulına almastıraman degende, ótinishin orınlamadı. Bul jaǵdaylar onıń Ivan Neflyuevke giynesin arttırdı, orıs patshalıǵınan shiytkitti. Endi ol tirekti Nádir shaxtan izlendi. Bundaǵı paydası — Xorezmge ústemlik etip, ulı Nuralı azǵana waqıt Xiywaǵa xan boldı. Jaralı qasqırday hár quwısqa bas tıǵıwdan arsinbadı. Eliniń ata dushpanı junǵar xanına qızın berip, hámdamlıq etti. Hár jaqqa tamır jayǵanına isenip, aynalasına zıqın ótkerdi. Láshker jiberip końsı-qobaların talattı. Onıń menen mártebesi artpadı, xanlıq ázziledi. Sebebi tiykarǵı kúsh, sońǵı doslarında emes edi. Orta júz kóterildi. Abılqayırđıń qas dushpanı — Orta júzdıń shekti urıwınan Batır sultannıń Ğayıp degen ulı Xorezmge xan bolıp ketti. Bul onıń júykesin qurttı, ábden qurttı. Hár jaqtan tumsıǵı uwılǵan, saqtı sina

baslağan han áwelgi qol bergen dosqa qayta oralıwǵa — ullı Rossiya tárepke qaytadan moyın sozıwǵa májbúr boldı.

1748-jılı Or kalasına orıs patshasına wákil kelip, Abılqayır xan menen Niflyuev arasındǵı arazlıqtı jumsarttı, jarastırdı. Amanatqa tapsırǵan ulın ekinshi ulına almasıp aldı. Bul kelisimnen soń bir ay ótpey-aq, Abılqayırdıń jáne kúsheyip ketiwinen qorıqqan Orta júzdiń Barax sultanı, Batır sultanı bas bolıp, kóp láškeri menen Kishi júzge topılıs basladı. Olardıń tayarlıǵı mol edi. Kishi júzdiń xanlıǵına qáwip tuwdı. Kishi júz qazaqlarınıń ataqlı biyleri astırtın Jańakentke másláhátke jıynaldı. Buǵan Írisqul biy menen Maman biy de shaqırtılǵan edi. Tutqında sawlıǵı nasharlap, ele qáddin dúzey almaǵan ǵarrı biy baralmadı. Bul gezde Maman biy qum arasında atlı jigitleri menen áskeriy mashqıda edi. Írisqul onı shaqırtıp aldı:

— Ulim, ekewimizdiń atımızdan Jańakentke barıp qayt, — dep tapsırdı.

Maman biy jas úlkeniń betine tiklenbedi. Sol kúni Jańakentke atlandı.

Dástúr boyınsha hár is aqıllı bir jas úlkeniń násiyatı menen islengenı jaqsı. Sonlıqtan Murat shayıq ólgennen keyingi eldiń jas úlkeni Írisqul biy bolıp qaldı. Maman qazaq biyleriniń oylasıǵında túyilgen túyinniń sırların qaldırmay bayan etiw ushın Murat shayıqtıń ulı Xelwet tarxandı ertip, Írisqul biydiń úyine keldi... Beli iyilgen ǵarrı biy dastıqqa bir jambaslap jatıp, Mamandı dıqqat penen tınladı.

...Abılqayırdan burınǵı qattılıq qalıp, dógeregindegi biylerin keńeske shaqırıp keńesip, soń tapsırma hám ótinishler menen alıs-alıs awıllarǵa atlılar jollaǵan. Írisqul biydi tutqınnan bosatıwǵa talaplanıp, ashırqaǵanda nan ákelip bergen, Abılqayır xannıń bir jasawılı — tabın urıwına jiberilipti. Awıllarında jıynalıswǵa múmkinshilik tappay, diydilegenlerin Jańakentke jıynaǵan. Qazaq biyleriniń aldında jalǵız ǵana másele turdı:

— Kishi júzdiń xanlıǵın saqlap qalıw kerek pe, joq pa?

— Kerek!

— Olay bolsa, Abılqayır járdem soraydı. Barax sultan menen Batır sultanǵa qarsı urısqa shaqıradı.

Kishi júzde xanlıqtı saqlap qalıw niyeti ústinde hámme bir túyinge birikse de, "Abılqayırğa járdem" degen sóz barlıgınıń basın qasıttı. Bas qasıw menen múshkil jeńillespeydi. Barax sultan menen Batır sultannıń kolına qarap qalsa, Kishi júzdıń sandalǵanı. Biyler sandalmawdıń túyinin túyisip, urısqa shıǵıwǵa bel bayladı.

Jaylawǵa mal jayısıp, Kishi júzdıń ashshı—dushshısın birge tatisqan, bir jaylawda mal baǵısqan, bir dáryadan suw ishisken qaraqalpaq eli ne qılar eken?

Biyler Mamannıń awzına qaradı.

Ayǵara biy júdá ashınıwshılıq keyipte. Ilaj qansha? Oǵan da ańsat túspeydi. Orta Júz ústemlik alsa, aldı menen gileń sonday baylarǵa, biylerge salmaq saladı, toz-toz qıladı. Sonlıqtan Ayǵara biy Mamanǵa dámeli kózleri menen qaradı. "Eki kózdi bir-birine jaw qılǵan quday, — dedi Maman ishinen gúrsinip. — Biz bularǵa arqa súyeymiz desek, bir qazaqtı bir qazaq shabadı. Sırdıń saǵasınan ayaǵına shekem tolayım jaylaǵan keń paytax el. Bul qılıǵınan bizge usap tozıp-tozıp azayadı ǵoy"... Ol kóp waqıtqa shekem til qatpadı.

Qazaq biyleri onıń ne ushın sóylemey otırǵanınıń sebebin túsiner edi. Jaqında ǵana Abılqayırdan azap shegip búlingen, tarqasqan el, búginligi járdem beriwge qalay júreksinedi? Jamanlıq etkenge jaqsılıq hár kimniń qolınan kelmeydi. Ol ushın adamlarında qarapayım adamlardıń júregi emes, ózgeshe, pútkilley ózgeshe júrek bolıwı kerek!

— Maman balam, ańsat sawda emes, qıstanba, elińe, jigitlerińe, ırısqul biyge oylas, — dedi Ayǵara biy...

Maman biy usılar jóninde, ırısqul biyge bayan etip, qazaq biylerine járdem beriw ushın, el atınan táwekel wáde etip qaytqanın ayttı:

— Qáyteyin, biy ata. Ózińiz biletuǵın doslarımız, kúyip keteyin dep tur. En baslısı, Kishki júz orıslardıń dostı. Dostımızdıń dostı bolǵan el menen dos bolmasaq, dostıń basına shıbın qonǵanda jelpimesek bola ma? Bárin de bildim. Ańsat emes. Abılqayır salǵan jara ele pitpey atır. Jigitler de narazı boldı. Keshe bizdi talalǵan eken desek, Orta júzge tilekleslik járdem bergen bolamız. Dushpannan dos izlegen insan, dostın dushpan qılıp aladı. Men bunı Abılqayır xannıń xanlıq tásirlerinen kórdim. Birese orıslarǵa, birese Iran shahına, birese junǵar xanına qol berdi. Hesh qaysısı menen bekkem hámdam bola almadı. Aqırı aynalıp dushpanın

kóbeytti. Bizge ne qılğanın artımızğa salayıq, doslıqtı bájray keltireyik dep oyladım, biy ata.

Bilekleriniń tamırları shertilgen ırısul biy dastıqqa jambaslağan halında jaǵın tayandı. Oylandı, oylandı. Maman biy onı asıqtırmadı. Onıń birden shapshımay uzaq oylanıwınan dámeli. Óz kewlinen shıǵatuǵın nátiyje kútip, júdá biyǵamlıqta kesesin asıqpay úlep, ıay iship otır.

— Balam, Kishi júzge járdem ber dep orıs patshalıǵı aytsa eken. Sonda dostıń sózin sındırmaw bir qup.

— Ata, aytqanda kim járdem bermeydi. Hár kim jaman bolsa qudaydan tapsın, doslıqqa doslıq bárqulla qalıs bolǵanı jaqsı emes pe, sanasqan dos—julınsız omırtqa. Gewdirek keledi.

Maman biy bul waqıyalar jóninde Xelwet tarxanǵa ádeyi, aytpaǵan edi. Ol tıńlap otırıp jigittiń batıl háreketlerine hayran qaldı. Ózine tarxan ataǵın bergizgen orıs patshasınıń adamlarına ırızı bolǵan menen Abılqayır xanǵa járdem degen sóz shımbayına battı.

— Maman biy, óytip Abılqayırdıń qazaqlarınan qarızımız joq ǵoy, — dedi.

— Ullı tarxan, olay demeńiz. Adam-adamǵa óle-ólgenshe qarızdar. Túsingen adamnıń adam balasınan qarızı ada bolmaydı. Adam kúni adam menen...

Kózlerin perdelep ele oy teńizine shúmip, qarday aq basın sıypap otırǵan ǵarrı biy állen waqıtta iyek kóterdi.

— Meyli, balam. Hár kim jaman bolsa qudaydan tapsın. Jigitleriń kónse boldı.

Xelwet tarxan únsiz kelisti.

* * *

Qum arasında jigitlerdi áskeriy mashqıǵa úyretiw isi Kuzma Borodin ketkennen soń da salpawsımaǵan edi: Basshılıqtı Mamannıń ózi qolǵa aldı. Mashqını burınǵıdan da qatal, shıyraq, júrgizdi. Olar Qızıl qumnıń eteginde shatır qurıp jatatuǵın edi. Hár kúni tań azannan jigitlerdi ekige bólip at shabıstıradı, piyada juwırıstıradı, qumnıń ústinde gúrestiredi, hár jerge shom baylatıp solardı at ústinen nayzalatadı, shawıp baratırıp qılshlatadı, doyır urǵızadı. Qullası tınım bermeydi. Bosańların, isley almaytuǵının kúni menen ashqa baylap, atınıń ústine teris mingizip erge

tañadı, sóytip awıl aralatadı. Buğan áwelgi kúnleri kónbegenleri boldı, jánjel de shıqtı. Bári bir, sońınan hámme kelisip, bul bir dástúrge aylangan, ádettegi is bolıp ketti. Biraq olardıń azıǵı jollarında edi. Ózleri menen ózleri boldı.

Maman biy Jańakentke, qazaq biyleriniń keńesine, shaqırtılǵanda, ornına Shamurat biydi qaldırıp ketti.

Súyindik biydiń tuwısqan inisi Shamurat biydiń Mamannan on jastay úlkenligi bar, sumlıqlı adam edi. Aǵasınıń tiriliginde enshisine narazı bolıp ishinen tútikpegen waqtı kem. Biraq onısın óz aǵası túwe adam bendege bildirgen emes. Súyindik biy ólgennen keyin onıń jawdan aman qalǵan dáskesi túwe, basqarǵan urıwı qol astına ótkende, oǵan bul da az kórindi. Kóshpey qalǵan qońırat urıwınıń gúllánine bassılıq oyı tuwdı. Sebebi ol ırısqul biydiń ulı Tórequldıń pámsizliginen paydalanıp, alaqańında oynatıwdıń jolların biletuǵın edi. Tutqın bolǵan ırısqul biydiń qaytıp keliwi onıń ishki sarayınan shıqpaqshı tútinniń jolına qaqqaq boldı. Jáne ishi órteniwdе qaldı. Elge tártip bolǵanı ushın, pútkil el Mamandı húrmetlegenі ushın, ilajsız kónlikkeni bolmasa, onıń menen birkálle keriw niyeti bárha joldası. Maman Jańakentke ketip, liykin qolına tiygende, eziwinde azǵana kúlki oynap, ishinde pısqıǵan tútın dem berip, sırtqa shıqqanday boldı.

— Jigitler, men sizlerdi iyneniń ústiіe qoymayman. Emin-erkin dem alıńlar, awnańlar, — dedi.

Jigitlerdiń qútkeni de usı edi. Hámme atların kisenlep jiberdi. Kim qumnıń ústinde uyqıǵa jattı, kim óz-ara asıq oyınına kiristi. Kewlimjay bir topar jigitlerdi úyirip, Bektemirdiń jawırına urıp otırıp, qızıq árgime basladı. Shamurat biydiń ózi Tórequldı ertip kiyik atıwǵa ketti. Tórequl mergenlikke shorqat edi. Aldınan qashqan kiyikke oq úzgen gezde Shamurat biy qosıla oq úzip, kiyik awnap tústi.

— Jigitseń, Tórequl, jigitseń, — dep koydı.

Tórequl ákesiniń ornına biy laqabın alıp atqa mingeni menen ákesi kelgen soń attan túsip edi, biraq onıń awır-jeńilge oy jibermey hallaslap baratırǵan qıyalın bel úzdi qıldı. ırısqul biy onıń kóp qılıqlarına kúyinip, awlaǵında keyip, hátte urıp alatuǵın edi Áke, áke emespe. Ol qaytıp tilge kelmeydi. Sol ushın sońınan násiyatlap, jáne jiberedi. Pitken aqıl bolmasa súrtken aqıl ne bolsın. Bılay shıqtı, áke násiyatın umıtağı. Eger, sol kúni

Shamurat biy menen gezlesip qala qoysa, onıń marapatına eligip, óz ákesine jek kóriwshilik qıyalları payda boladı.

Atka minse, taqımı bos, gúresse, tek qara kúshke salǵanı bolmasa, hiylesiz, sóylese, gúdebuzarlıq etip, oq atqanda, oqtı kóbirek zaya qılatuǵın sol Tóreql edi. Sonlıqtan ol Mamannıń da dıqqatın kóp tartadı, kóp keyisnamaǵa qaladı.

Ol házirgi oǵınıń bir degennen kiyik qulatqanına isenbey, kózlerin uwqaladı. Quwanıştan awzı ashılıp:

— İras meniki me? — dedi Shamurat biyge.

— İras, seniki.

— Olay bolsa...

— Túsindim, Tóreql biy, qıyalına, Maman biy seni qorlap júripti. Bileseń be, sennen qáwli zor. Sebebi, sen qońırat xanınıń balasısań. Seni aqıllı dese, seni mergen dese, jurt seniń izińe eredi.

— Maman biydiń aytqanın aǵam da aytadı ğoy.

— Awzıńnıń sarısı ketpegen palapan tusinbeyseń. Ákeń tutqında bolıp, miyi awılıp keldi. Hamalpurish bolıp keldi. Seni qaǵaberdi qılatuǵınıń sebebi sol. Yadıńdama, ákeń kelmesten burın qanday ediń. Al házir?... Yaqshı, qoyayıq. Kiyigińdi soy.

Tóreql attan túsip kiyikti soydı, qanjıǵasına bayladı.

Shamurat biy, qaytıında, onıń miyine qurt boldı. Qońırat urıwınıń shirip baratırǵanına kúyindi. Shiritpew ushın duz kerekligin ayttı. Ol usı pikir esine kelgende shennen tıs quwandı da.

— Tóreql, eldiń duzlıǵı — biyleri. Sen bir tatımlı dúzsań. Qońırat shiritpe, biriktir. Awzıńa qaraymız.

Tóreql at ústinen Shamurat biyge juwas ǵana bala názeri menen burıldı. Onıń hesh nárseden qátersiz, tómén qarap sóylep kiyatırǵanın kórip, ǵujırlandı.

— Aytıń, ne qılayın?

Shamurat biy jambasına urıp bir kúldi. Onıń júdá más shaqalaqlaǵanı Tóreqldı ezip jiberdi.

— Nege kúlesiz?

— Jańa jolǵa túskenine, qońıratıń mendey jigitinen keńes soraǵanıńa quwanıp kúlemen. Tóreql biy, jańa túsindiń. Qońıratıń jigitleri yabılardıń gúweninde baylawlı. Házir kim ataqlı? Yabı. Jurt kimdi

táriypleydi? Yabını. Seniń aljıǵan ákeń kim menen oylasadı? Yabı menen. Bul kúnde eldiń duzlıǵı Maman bolıp qaldı. Al Yabı degen kim? Úlken qıpshaq urıwınıń bir ǵumalaǵı. Sumlıq penen qıpshaqtı páske túsirdi. Qońırat ta páske tústı. Páske túsiw túwe, eleberin qońıratı umıtasań.

— Shamurat biy, kóp sóyley bermeńiz. Ne qılatuǵınımdı aytırń. Keńes beriń.

— Olay bolsa keshte qońıratıń azıwlı jigitlerinen besewin ertip bólek shıǵasań.

Tórequldıń ákesin sıylaytuǵın, ózine min taqpaytuǵın jigitlerden besewi emes, onı shıqtı. Bólek ot jaǵıldı. Tórequldıń kiyigi islendi. Shamurat biy sóylemedi, tek, Tórequldın awlaǵında aytatuǵın gápi barlıǵın eskertip, onıń sóylewine jol ashtı. Tórequl Shamurat biydiń jolda úyretkeni boyınsha yabınıń ǵúweninen jırılıp qońırat, urıwınıń hámmege ústem bolıwı kerekligi haqqında sóylep, Shamurat biydiń aytqanların sol turısında totı qustay tákirarladı. Kesheden beri Mamansız erkin dem alıp qalǵan jigitler bárha usılay bola beredi degen qıyalda, onıń gápin uyıp tınladı. Tórequldıń úzik-úzik gáplerinde Shamurat biydiń de, bala gezlerinde ataları jaǵıp júretuǵın ottıń ushqınları sál-pál jilt-jilt etisti.

Bul áńgime erteńine qayta jańardı. Bul saparı kóbirek jigitler qatnastı. Songı kúni qońırat urıwınan nókerlikke qosılǵan jetimler shaqırtıldı.

— Bul Maman biyge qılaplıq emes pe? — dep saldı Bekmurat.

Jigitler, uyqıdan suwıq suw serpip oyatılǵanday, bir birine jalt-jalt qarastı. Tórequl da albıradı. Shamurat biy sının buzbadı. Ol asıqpay sóylep, basqa birew túwe ózleri anıǵın bilmeytuǵın Kewlimjay menen Bektemirlerdi yabı urıwınan dep shıǵarıp, Tórequl biydiń atınan, końıratıń arına daq túsirgisi kelgen Bekmuratqa bir dúrre urıwdı buyırdı. Tórequl oylanbastan:

— Urılsın! — dedi. Hesh kim dárpenbedi. Óz buyrıǵın ózi orınladı. Hámme jim-jirtlandı.

— Usı oylasıqtı sırtqa shıǵarǵan adamnıń tili kesilsin, — dedi Shamurat biy. Tórequl jáne totı boldı. Bunnan soń kim erikli, kim eriksiz, usı anttı tákirarlawǵa majbúr etildi...

Maman biy oyaq-buyaǵı eki hápteden keyin Amanlıq penen qayttı. Nókerleriniń awız birliǵı qashıp, báhárgi muzday ıdıray baslaǵanınıń ústine keldi. Ol birden-aq abayladı. Jigitlerge bir nársе bolǵan. Sebebi

qońırat urıwınıń jigitleri buringıday emes, basshısı kelgenin bildirip jıynaqlaspadı da. Maman hesh kimnen gúmanlanbawǵa, sır bermewge tırstı. Olardı bir jerge toplaı, Jańakentke ne ushın shaqırılǵanın bayan etti. Qanday oy menen kelgenin xabarladı. Shamurat biy birden shamırqandı:

— Jawǵa járdem etedi degen ne sumlıq? Bizge salsa, qazaqlar birin-biri qırsın!

Maman biy bas shayqadı. Jigitler de janlandı.

— Maman aǵa, bul insapsızlıq emes pe? — dep saldı Kewlimjay. Onıń usılay deytuǵına kewli isenbeytuǵın Shamurat biy qaptalındaǵı Tórequldıń búyirine túrtip jiberip edi.

— Barmaymız! Maman biy, qara basıń kete ber, — dep birden tikeydi ol. — Qáne, qońıratıń jigitleri, tikeyińler! — Ádebinde hámme tım-tırıs edi, baslap Shamurat biy tikeydi. Bunnan soń hár jer, hár jerden nákánsayaq jigitler kóterile basladı. Tórequl otırǵanlarına alma-gezek qol shoshayttı. — Há, sen ne, qońırat emespiseń?.. — Tórequldıń qol shoshaytqanları birim-birim túrgele berdi.

— Maman biy, kórgish edińiz, kewil shıraǵıńız óshken, — dedi Shamurat biy. — Kewil shıraǵı óshken adamǵa aqtı aq, qaranı qara degiziw qıyın.

Endi qońırat jigitleri pátlendi.

— Satqınsız, — dedi olardıń arasınan bir dawıs.

Maman biydiń kewlin sumlıq jaylap, aǵasınan gúmanlandı. Írisqul biydiń "jigitleriń kónse boldı" degenin esledi, debdiwi sırtqa shıqtı:

— Əh, ǵarrı jolbarıs!

Onıń kim haqqında aytıp gúrsingenin túsingen túsindi, túsınbegenler mánisin soramadı.

— Qáne, Tórequl, óz xalqıńdı súyesen. be? — dedi Maman túrgelip.

— Óz urıwımdı súyemen.

— Áy, xalqı joq, zańǵar!

— Óytip atasına til tiygizbe, — dep Shamurat biy pázne bastı. Maman biy ózin-ózi aqlawǵa urınbadı:

— Jigitler, orıs Kuzma Borodinniń óz xalqın súygen adam xalıqtı súyedi degenin umıttıńız ba?

— Borodin orısıńdı úyińe apar, bizge sózi de, ózi de kerek emes!

Tórequldi búytip qızadı hám Maman biyge dásme-dás juwap qaytaradı dep oylamağanlar tek tırławshı sıpatında qaldı. Onıń menen qaptallasıp turǵan Shamurat biy "duris, duris" dep, basqalarǵa bildirmey tek ózine esittirip sıbırladı.

— Tórequl, jigitler, bárińizde mıltıǵıńızǵa úńilińiz, qorgasını ornında ma, qamshılardıń ushların túwelleńiz, qılıshıńızdıń júzlerin kórińiz.

Ásker basının hárwaq-hárwaq qaytalanatuǵın bul buyırǵı úyrenshikli buyırq, úyrengen ádetleri boyınsha hámme qollarındaǵı jaraqlarına úńildi, shań bastı dep gúmanlanganları shalǵayları menen sıpırdı. Basqalar qatarı Tórequl da mıltıǵınıń kundaǵın qoltıǵına salıp ısıp-ısıp jiberdi.

Buyırǵınıń tárk etilmegeninen Maman biy dámelendi:.

— Ne bayqadıńızlar?

— Heshteńe! — dedi Tórequl keskin.

— Qayta qarańlar, jaraǵıńızda orıs Kuzma Borodinniń kúshli qollarınıń izin kóresiz.

Túsingenler jim, túsınbegenler iyinlerin qısıp hayran bolıstı.

— Jaraq bergen, kúsh bergen xalıqtıń dostın nege qorgamaymız?

— Maman biy, búldirme jurttı, — dep Tórequl mıltıǵın iynine salıp keyin básti. — Qáne, qońırat jigitleri, atlanıńlar. Boldı, endi yabınıń gúwenin územiz, — tikeyip turǵan jigitlerdiń toptı buzıp ayrıla baslaǵanına Tórequl yoshlandı. — Qáne, Maman biy, márt bolsań, jaw maydanına shıq. Ya qońırat, ya yabı?

Olar bólinip tez-tez atlandı. Maman biydiń bayaǵıdan beri urıwlar arasındaǵı alawızlıqtı saplastıraman degen niyeti push bolıp, atlanbay qalǵan jigitlerge burıldı. Olarǵa da alaǵadalıq túsken edi.

— Maman biy, mingen shoqqım biyik bolsın deseń Tórequlǵa juwap ber, — dedi birewi. Maman biydin, qanı qaynap ketti. Atlandı:

— Toqta, Tórequl!

Shamurat biy Tórequlǵa "irkil, wádeńe opalıq et, qońırat arıslanı" dep sıbırladı.

Tórequl atınıń basın keyin burıp, mıltıǵın atıwǵa gózledi. Onıń anıq atatuǵının bilip Maman biy nayzasın jiberip qaldı. Tórequldıń mıltıǵı qula dalaǵa gúrs etip, ózi attan quladı.

Qońırat jigitleri ólik kórgen ġarġaday Tórequldıń ústine shoġırtnaqlastı. Maman biydiń onı óltireyin degen oyı joq edi, nayza menen qolınan mıltıǵın túsirmekshi edi. Diyدينen sál aljasıptı; kókiregine nayza qadalǵan Tórequl shalqasına. jatır. Maman biy ókinishli, hesh kimgе bildirmey iyegin tısledi. Nayzasın suwırıp almaqshı bolıp sabınan uslaǵanı sol, Tórequldıń qulındaǵı dawısı shıǵıp shıńǵırdı.

— Qane básıńler!!

Maman biydiń ashıwınan seskenip hámme keyin serpildi. Shamurat biy meni kórmesin degendey, basqalardıń artına tıǵıldı. Maman gúreske túsken palwanday ortada bilegin sıbandı:

— Jáne kim bar?

Alǵa hesh kim dárpenbedi.

Nayzaniń ushında baliqtay tuwlap atırǵan Tórequldıń qasına barıp, betine únildi. Erinleri qaq-qaq jarılıp, óli shıray enip qalǵan eken. Nayzaniń sabınan kos qollap uslap, tartıp jiberdi. Nayza menen qosıla qan burq etti. Tórequl tawlanıp-tawlanıp tım-tırıs boldı. Úzildi. Maman shıp-shıp terge tústi. Tórequldı bara qushaqlap, baladay kóteriwi menen atına qaray júrdi.

— At! — dedi Amanlıqtı kórip.

Tórequldı otırǵan halında qushaklawı menen erge mingizip, ózi. bókteriwdе attıń júwenin bos jiberdi. Adım-adım júrip baratırıp jigitlerge buyırdı:

— Jetińler, ırısqul biyge baramız.

Endi úlken oyqan bolatuǵını sózsiz. Bunı hámmeniń ishi bileđi. Olardıń bazıları óz-ara qas-kózleri menen ımlasıp, alısqanı bolmasa, úndespedi. Erdi. Qońıratıń jigitleri sál izirekte toparlasıp kiyatır.

ırısqul biydiń awılına jaqınlaǵanda, Maman biy irkilip attan tústi, ornına Amanlıqtı otırǵızıp, ózi Amanlıqtıń atı menen alǵa ozdı.

ırısqul biy quyashlamada tósek saldırıp, úlken samarda sapırıp qatıq ishıp atır edi. Kóz ushında toparlasıp kiyatırǵan júzlegen atlını kórip, qasıǵın qoya sala, mańlayına qolın tuttı. Sıǵalandı. Atlardıń birazı ózine tanıs bolǵanlıqtan, jáne óz káddinde qatıǵın sapırıwdı dawam etti. Maman basqalardı izde irkip, jekke kelip, ırısqul biyge at ústinen sálem berdi. Onıń dawısınan albıraǵanlıqtıń izin sezip ırısqul biy shiyge jawırnın berdi:

— Balam, dawısıń alǵaw-dalǵaw shıǵadı. Jigitleriń kónbedi me?

— Ata, men sizden bir nárse sorawǵa qayrıldım.

— Sora.

— May aynısa duz bar, duz aynısa emi ne bolar eken?

Usı gezde gileń qońırattıń jigitleri alǵa shıǵıp shúwlasıp kiyatır edi. Írisqul biy olardı kórmey, tómen qarap azǵana oylanıp aldı da:

— Qaysı eldiń duzı aynısa sol eldiń kúni tutılǵanı, — dedi.

— Eldiń kúni tutılmasın dep, jalǵızız Tórequldı óltirip keldim, ata.

— Ha!!!

Ǵarrı biydiń ashshı dawısı hámmeni turǵan-turǵan jerinde qaldırdı. Jerdiń júzinde háreket toqtap qalǵanday, bir kese qay ishim tınıshlıq shókti. Samal espedi, shóp koymıdamadı, atlar oqıranbadı, jer tebispedi, tóbeden qus ushpadı, hátte birewdiń demi birewge esitilmedi. Moyın omırtqası shorta sınıǵanday tómen qarap qalǵan ǵarrı biydiń buyırığın kutip hámması lal. Qońırattıń jigitleri, ǵarrı biydiń "basın!" degen buyırığın esitse, Mamandı qorshap nayzaǵa ildiriwge qayımlasıp, jaqın turıptı. Írisqul gúllán ómir jolı kóz aldınan ótip atır... Maman biydiń aqıl ziyrekliligin, xalıq ushın janın pidá qılıp jurgenin, bunnan kóp ilgeri Mamangá baha berip "maǵan alasha kelgen aqıl buǵan jigirmasında keldi" degenin esledi. Ózin kúshli tutup tikeydi. Kózlerin jeńi menen sıpırdı:

— Jigigler, jaqınlańlar!.. Basshı eliniń qulı. Qul iyesine haq xızmet etemen dep súrnikse — súyew, qátelesse keshiriw babalarımızdıń jolı. Eldiń kúni tutılmasın. keshirdim!.. Kishi júzdin jawına atlanıńlar!

Ata ushın bala ólimin keshiriw ańsat sawda emes. Írisqul biy hár sózin sádde-sádde qılıp aytıp, tentirekleńkirep iynewge súyendi.

Maman biydiń kózlerinen jas shıǵıp ketti. Attan qulap, Írisqul biydiń ayaǵına jaǵıldı.

— Írzaman, ata, ırzaman ata...

Tórt—bes jigít kóterip Tórequldıń denesin úyge kirgizdi.

Nókerlerdiń úyli—úylerine tarqap bir tún túnewine urıqsat etildi...

Amanlıq ullı bolğan edi. Idıraldı perzentiniń atın Maman biyge oylastı. Ol Amanlıqtıń quwanǵanına quwanıp "jaqsılıq!" dep edi. Uldıń atı Jaqsılıq atandı. Er-zayıp bul atqa hádden tıs shad: Amanlıq! Jaqsılıq!

Aqbiyday, bárqulla bende bolğan kúnlerin eslep, sarsılaw menen, kóringennen júz jasırıw menen-aq azıp baratır. Amanlıq talay násiyatlasa da, sirá etke shıqpaydı. Bazda perzent kóretuǵının eslep quwanıp, jas bosansam bári umıt bolar dep oylaytuǵın edi, umıt bolıw qayda? Tuslerinde shorshınıp shıǵadı. Endi ol nárestesi Jaqsılıqtıń aldanda gúnalı sekilli. Oǵan da tuwrıláp qaray almaydı. Ol da "ana sen, gúna islegenseń" dep betine basatuǵınday. Namıs qısqaqan ústine qıstı. Biraq ulın jerge taslamaydı, ne jumıs qılsa da, bárha jawırında.

Búgin áskeriy mashqıdan elge kelip bir ǵana aqshamǵa máwlet alǵan Amanlıq daladan "Aqbiyday Jaqsılıq! — dep dawıslap, úyine kúle kirdi. Átashtannıń bası til jalaǵanday. Oshaqta dúmshe qaynap tur. Amanlıq tańlandı:

— Meniń keletuǵınımdı qalay bildiń, shabazım?

— Biliw shártpe, begim? Qatınnıń oshaǵı bárha iyesin kútiwi lazım.

Ol Aqbiydaydıń qushaǵınan Jaqsılıqtı kóterip aldına aldı. Bópe ele uyqıda. Túsinde emip atırma, erinleri búlk-búlk etedi. Ol ulına júdá shıntlap, ırzalasıw qılıp qaradı. Ózin aynada kórgendey. Qulaqları úlken, moynı uzın, qara bala bolajaq. Jumıp atırǵan mushın jazdırıp, óziniń jabaday kolına salıstırdı, usas!.. Amanlıqtıń sharshaǵan júzinde kúlki izi kórinde. Aqbiyday hár bir qıymılında erine názer taslap, onıń keyiplerin bárha baqlap otırar edi, olardıń qayda atlanajaqlıǵı tuwralı awıl arasındaqı sıpsıńlardan esitip bilse de, eriniń ulına suqlanıp qarawınan gúmanlanıp, óz awzınan anıǵın bilgisi keldi.

— Paraxatshılıq pa, begim?

— Qamırındı ıley ber!

Hak kewilli Aqbiydaydıń kózlerine jas quyılıp, qamırına tamshıláp atır. Biraq úndemeydi. Kewli qorqınıshta. Álle nárseden káwipsinedi.

Amanlıq jónin aytpadı, aqsham da aytpadı. Azanda atın ertlep kelip Jaqsılıǵın kolına aldı, shorp-shorp súydi. Ol onsha óytip telezimeytuǵın sıyaqlı edi. Barlıq háreketleri qaytıp kelmeytuǵın adamnıń háreketlerine usap ketti.

— Begim, Abılqayır xan jaw emespe? Qılıshı sınıǵan qandar jawǵa qılısh berip kúsheytıw qalay bolar eken? Jaralı moyındı jáne qılıshqa tutıw bolmas pa eken, begim?

— Ne aytıp otırsań?

— Jawǵa ketejaqlıǵıńdı aytıp atırman, qorqaman, begim.

— Gápińdi azayt?

Aqbiyday qaytıp sóylemewge tırıstı. Amanlıq atlandı.

— Begim, jolıń bolsın. Jaqsılıǵımız jaqsılıq kórsin!

Amanlıqqa sońǵı gezde payda bolǵan bir ádet — atlana sala atına bir qamshı urıp, birden sekirip ketiw edi.

— Jolımdı keseleme, shıq! — dep, atına qamshı siltegeni, ushı zárǵılıgine basın qoyıp turǵan hayaldıń mańlayına shırp etti. Sızatlanıp qan shıqtı. Hayal endi jılamadı, sabaqtay sızatlanǵan qandı sıpırmadı. Biraq eriksiz aqqan kóz jasları qanǵa aralasıp, betin juwıwı menen Maman biydin sárkardalıǵında awıldan topar-topar shıǵıp baratırǵan atlılarǵa qosılǵan eri kózden ǵayıp bolǵansha kozǵalmay, aq jawlıǵınıń shashaǵı menen qosıla, mayda burımları samal epkinine jelkildegen halında, balasın qushaqlap qatıp qaldı.

Ata-anasınıń ayralıǵın endi sezgendey bópe birden shırr etip jıladı. Ana awzına emshek saldı.

— Jılama ulım, jılama, ákeńniń jolına kes bolasań, qudayım ákendi aman quwıstırǵay, kuwanǵaymız, — dep jaǵasına qayta-qayta túkirinip, jáne uzaqlarǵa telmirip qaradı.

27.

Qudiyar seyistiń saray xızmetkerleri bolıp arttırǵan dúnyası tórt diywalı bar qarabaxana tam. Onı da qasqa yawmıtı ozıp kelgen soń xan inam etken. Ortaǵa ot jaǵıladı, áynek ornı gewek, qısta saban tıǵadı, jazda samal kirip turadı. Onnan tısqarı pátikte dútkesh bar, tútin sonnan shıǵadı, bultlı kúnleri gúńgirt, ashıqlıqta kózi úyrenген kisi ishte ne barın erkin kóredi. Óli dúnyadan — jalǵız sabayaq, ábden tozıwı jetken soń xan sarayınan shıǵarıp taslanǵan sabayaq, ústine bir qara kiyiz benen astı-ústi bóz bir jırtıq kórpe jıyıp qoyıladı. Dastıǵı etigi menen üst kiyimleri. Bir qumanı, taqıyaday ǵana bir qazanı bar. Nabada birew kelip qalsa, kerek boladı dep, aǵash tabaqtı, tas keseni juptan-juptan qılǵan. Чaynigi joq,

çaydı qumannıń ózine demleydi. Bazı kúnleri búrseńlep, suwıqqa qatqannan, pátigin bastırıp ot jaǵıwdan tamnıń tórt qanatı da tóbesi de qazannıń kúyesindey qap-qara ıs. Hátte tóbedegi argıttıń qanday tústegi aǵash ekenin, dúziw-qıysıǵın ayırıw qıyın, quwıslarındaǵı qarlıǵash uyaları da bilinbey, hámme jerin ıs basıp, tep-tegis bolıp ketken. Argıtqa kese taslangan kadalar bar ma, joq pa, biliw múmkin emes, qap-qara kúl menen bir tegis sıbap qoyǵanday. Sonlıqtan seyistiń kózleri de qızıl. Almagúl kórmegen edi. Eń birinshi kórgeni xannın sarayı. Onda hámme nárse orınlı ornında sıyaqlı edi, al mınaw jaydan untaq kúldiń qalay tógilip ketpeytuǵınına tańlanıp, joqarı bir qaradı da, Qudiyar seyistiń sabayaqtıń ústinen alıp tósegen qara kiyiziniń shetine otırdı. Góne sherim gewishin sheshpey otırdı. Kudiyar seyis oǵan pálen-tólen demedi, qumandı oshaqqa koyıp ot jaqtı, çay demledi:

— Qısınba, al, çay ish qızım.

Almagúldiń esytiwge qushtar sózi usı ma, zapıranday sarı júzi gúldey jaynadı. Qap-qara tórt diywalǵa pátikten nur tógilgen sekilli, jaydıń ishi birden jaqtılantay boldı. Gewishin endi sheship taslap, sál jayǵasıp otırdı da:

— Ata, ózim quyıp bereyin, — dep qumandı aldına aldı.

Jas gezinde anasınan basqa hayal adamnıń qolınan hesh qashan çay iship kórmegen ğarrı seyistiń qolı dir-dir etip, qumandı qızdıń aldına qoydı.

Ekewi dım úndespey çay ishti. Terley kele sorastı. Almagúl basınan ótkenlerin sóylep berdi. Ájaǵası Amanlıqtan Qudiyar degen aǵası bar eken dep esitkenin aytqanda Qudiyar seyistiń kúl reń Nursız kózleriniń aǵı paxtaday aǵarıp, qabaǵı qattı, tili gúrmeliwge kelmey, állen waqıttan soń ókiriپ jılap jiberdi.

— Onda tuwısqanıw boldıń, shıraǵım, tuwısqanımnan tuwǵan tuwısqanıw! Alla, óziñe ırzaman, alla, alla...

Kókiregi quwanışqa tolı Almagúl jılamadı. Qaytama kókiregi bos aǵasın jubattı.

— Jılama, Qudiyar aǵa, — dedi ol jayparaxat keypin buzbastan. — Siz jılaǵanda men ne qılıwım kerek? Jılamań. Perzent kóz jasın ata qolı sıpiradı. Jılamań. Táǵdırge qayıl bolıń.

Qızdıń mártlik gápi seyistiń kóz jasın tıydı. Eki kózin eki jeńi menen almagezek súrtti.

— Olay bolsa koydım, shıraǵım. Meniń bul qaladan arttırǵan bir dosım bar. Shaqırıp keleyin, quwanışta birge bolsın.

Qudiyar seyistiń adamlar arasınan arttırǵan eń isenimli dostı usı qalanıń Matyaqub sharbaqshı degeni. Qońsı. Jazda ústine kóylek kiymey jalańash etine qayıs buwıp júretuǵın japakesh adam. Ol sol turısında keldi. Uship turǵan Almagúldiń qáddi qáwmetin kórip "Túpálám, túpálám" dep tósekke shıqtı.

Qızǵın gáp baslandı. Aldı menen Almagúldi sóyletip, búlingen qaraqalpaq eli haqqında soradı, Matyaqub sharbaqshı kórmese de, Qudiyar seyisten talay esitken edi, Murat shayıq, Orazan batır, jas Maman biyler haqqındaǵı qızdıń bunnan bes jıl burıńǵı xabarlarına júdá qızıǵıp ıqlas qoyıp tıńladı. Qızdıń, Qudiyar seyistiń qalayınsha azat bolıp, Abdulǵazı Muxammed xannıń "aqıl qaltası", "yad qaltası" atanǵan quwırshak wázirdiń qalay bawrı erigenin esitkende, Matyaqub sharbaqshı tańlayın tıqıldatıp, bas shayqadı.

— Tabanı muzda turǵan soń ańsat kelisken, — dedi.

Kóp bazarshılarga xızmet etip, kópshilik áńgimesin tıńlaytuǵın sharbaqshı hámme nárseden taqıyq xabarlı eken Aytqanıday-aq kóp uzamay saray ishi alasapıran boldı. Abdulǵazı Muxammed taxtan quladı. Kósheme-kóshe jarshı júrip, qazaqtıń Orta júzinen Batır Sultan ulı Ğayıptıń xan bolǵanın daǵazaladı.

Qalada jańasha tártip ornadı. Kiriw-shıǵıw kadaǵan etildi. Aldıńǵı arba qaydan júirse, sońǵı arba da sonnan júredi. Ğayıp xan da dańq qumar bolıp shıqtı. Aradan kóp ótpey-aq báhárde toy berip jarısqa at qostıraman, jaqsı bedew tańlattıraman dep, Qudiyar seyisti taptırdı. Toyǵa túrkmen, qazaq aralarınan, buxara jaqtan atlar keletuǵının aytıp, eger, atı ozbasa, jańa xannıń dushpanı dep, eski xannıń seyisin gelle qılatuǵının eskertti.

Bul xabarlar Almagúldi quwantpadı. Maman kelgenin eslep edi, Qaraqalpaq elinde qoy ústine torǵay jumalap, ájayıp jaqsılıq bolıp atırǵanday túyildi. Ol usı oyın Qudiyar sáyisqe talay mártebe ayttı da.

— Awa, awa, Qudiyar aǵa, orıs adamnıń aytqanına, qılǵan miyrim-shápáátine qaraǵanda solay solay, — deydi hár saparı.

Olar gúzdi kútti. Bóribay Qaraqalpaqovlardan dárek shıqpadı. Qıs ta ótti. Xabar bolmadı. Báhárdе olar óz-ara oylasıp, Matyaqub sharbaqshı menen másláhátlesti.

Ol asıqpay keńes etti:

— Qus uyasına ushadı, haywan úyirine asıgadı, adam eline talwas qıladı, Qudiyar jora. Túsinemem. Kete berinler. Járdem bolsa ayamayman. Ámiwdiń ayaǵında bir topar Qońırat wrıwı da bar deydi. Solardı tapsañız — elińizge qosılǵanıńız.

Qalay ketiw kerek? Jańa xanniń pármanına muwapıq izlerinen quwǵınshı quwsa ne qıladı? Olar usı soraw ústinde kóp bas qatırdı. Aqır sońında júyrik qasqa yawmıtını minip qashıwdı maqul taptı: Bir aqshamda talay joldı asadı, hesh kim quwıp jete almaydı.

Olar usıǵan toqtadı. Sharbaqshı jol azıqqa taqan tayarlattı. Solay etip, báhar ayınıń bir jılımiq túninde, Qudiyar seyis basqa seyislerge bildirmey, qara qasqa yawmıtını alıp shıqtı. Matyaqub sharbaqshı menen qushaqlasıp, xosh-allıyar aytısıp, Almagúldi artına mingestirdi. Óziniń on jıldan aslam jasaǵan túnek tamına sońǵı ret qarap:

— Xosh, qaralı Xiywa, xosh, qarabaxana baspanam. Aldımızdı alla ashın, — dep, at sawrısına shırp etkizip qamshı urdı. Qara qasqa yawmıtı mingesiktiń salmaǵın pisent etpey, oynaqlap alǵa shapshıdı.

Kúndizgi jibimtik túnge qaray qatar edi. Qatqalaqta yawmıtınıń ayaqları taqıldap qaladan asıp baratır. Ğarrı seyis te, qız da ishlerinen allanı yadlap, qayta-qayta duwa oqıp baratır.

Seyis bazda-bazda artına qaraydı. Almagúl onıń belinen qapsıra qushaqlap alǵan. Ayaqlarında záńgi joq, qızıl boyawǵa boyalǵan bóz balaǵı túrilip, sherim gewish ayaǵınıń ushına zorǵa ilinip kiyatır. Qudiyar seyis attıń bir bap júrisine qanaát etpey, sawrısına qamshılap jibergende, qızdıń bir gewishi túsip ketti. Alǵa qaray taslanǵan hár bir qádemdi baxıt qáдеми dep túsingen qız "gewishim tústi" demedi. Ekinshi ayaǵındaǵı gewishiniń túsip qalıwınan qorqıp, kóterip qolına aldı.

Tún jarıp awǵan sayın Qudiyar seyis asıgadı, attı qamshılaydı, ol kúyinip at urǵanda, qamshı ushı qızdıń ayaqlarına shırp-shırp tiyedi, biraq sóylemeydi, tek bolǵanı "alla, alla, elge aman jetker" lep qamshı tilgen ayaǵın sál kóterip, qanın sıypalap jiberedi.

Tań qulan iyek boldı. Ele Ámiwdárya uzaq. Olar Ámiw dáryadan qalay ótiwdı oylaspaptı, dáryaǵa jetkende bildi. Darǵa ótkere me yamasa ekewi teńnen attıń quyrıǵına asılıp júze me, oylanıp bilmedi, jeter jerde darǵa joq. Suw qaymaǵı muz.

— Iqqa ketsek el jaqın, — dep gúbirlendi seyis. Bul onıń nabada quwǵınshı shıqsa, jol taslamaqshı bolǵanı, ıǵraqta Xoja eliniń tusında Ámiwdárya jıńışkeredi sonnan júzermiz yamasa darǵa tabarmız dep oyladı.

Tan attı. Salqın samal esti. Quyash shıqtı.

— Aǵa, artımızda shań kórinedi! — dedi qız.

Seyistiń dińkesi qurıp, attan jıǵıla jazlap, boyın zorǵa tikledi, artına burıldı, haqıyqattan da quwǵınshılarga usadı. Endi ol qara qasqanıń basın toǵayǵa burıp, bas-kóz demey qamshıladı. At bar kúshi menen jorttı. Biraq mingesikke álle qashan boldırǵan edi, mamırladı. Seyis penen qız úmitsizlenbedi. Erbekey torańǵılıqlar, jıńǵılıqlar, sheńgellikler kiyimlerin ilip jırtıp, ayaqların tırnap qanatısa da, qaramadı. Sóylespedi.

— Shıraǵım, belimnen bekkem tut, — deydi seyis bolǵanı.

Qalıń toǵay ishi menen Ámiwdáryanı jaǵalap, Xoja eliniń tusına jaqınlaǵan jerde kútilmegen alańlıqqa gez keldi, bul jaman boldı, Eki atlı quynlatıp kelip aldın keseledi.

Mehriyanım, qurıdıq. Tiri qalsań, meniń elime sálem ayt. Baxtıń ashılıp mańlayıńa quyash túsetuǵın kún bolsa, meniń jolıma bir iyis pisir, quran oqıt. Tiri qalıp adassań, quyashqa qarap júriwdi umıtpa... — dedi seyis.

Qız oǵan juwap berip úlgergen joq, quwǵınshılardıń sawıt kiygen, murtlı, hár beti awırıqtay birewi kele sala ǵarrıǵa nayza urıp joqarı kóterdi. Biyshara ǵarrı, nayza ushında ayaqları selgeńlewi menen, "way, sińlim, elim..." dep zorǵa aytıp úlgerdi. Sawıtlı quwǵınshı onı shanışqıǵa ilingen baliqtay qılıp dáryanıń iyrimli qaytpasına silkip jiberdi, ǵarrı seyis sambır etti, bolǵanı, há demey-aq qaynawıtlaǵan suw ústine burq etip qan kóterildi, sálle askabaqtay sarı shógirme qan aralas suw ústinde qalqıp, ıǵıp ketti. Bul kórinis Almagúldi aqıl-huwshınan ayırdı, attan quladı. Ekinshi quwǵınshı onı shanışpadı, attan túse sala jılan urǵanday qılıp, qolındaǵı nayza sabı menen kerile bir urdı. Qız suwdan jańa alınıp

kırğa taslanğan balıqtay bir shapship, dústómenine jer tisledi. Awzi murnınan loksığan qan qara jerdi boyap jattı.

Sawıtlı quwǵınshı, seysis qayıp shıǵatuǵınday, suwǵa qarap turıp-turıp izine aynaldı. Gezegin qızdı túyremekshı bolıp oqtalǵanı, ekinshisi irew berdi.

— Tiyme. Birin suwǵa taslap balıqlardıń pátiyasın aldıq. Bunısın kırda qaldırıp ǵargá—quzǵınnıń pátiyasın alayıq. Qarap jiber, tisleri tilin kesip ketipti. Anaw qarawıtqan tiliniń ushı emes pe? Báribir óledi. Ayda!

Sawıtlı quwǵınshı qara qasqa yawmitını jeteledi.

Olardıń qarası batıwı máttal, Almagúldiń tóbesinde bir topar ǵargá payda boldı...

28.

Kishi júz ústinde urıs... keskinlesken.... ǵajja—ǵaj...

Kuday qırındı alsa, dushpanıń sırıńdı alatuǵın ádeti. Baraq sultan toparıńıń topılısı Abılqayırdıń tárepdarların shıdatpadı. Kishi júz eliniń pada-pada malları, súriw-súriw qoyları aydalıp atırǵanda, jawǵa tótepki berip irkiw bilay tursın, Abılqayırdın nókerleri "jan sawǵa" aytısıp keyin básip, xan shatırına tıǵılıp kiyatır.

Xan qos órkeshtli úlken quba nar ústinde tikeyip, urıstı baqlap turıptı. Nókerleriniń basqı tawıp básip kiyatırǵanına shıdamay, dawısınıń jetkeninshe qıyqıw saldı:

— Meniń suńqarlarım, ortańızda men turman, atıńızdı irkińler! Jawǵa qaray alǵa! Ur! Qır! Baraxtıń nókerin, nayzalańlar! Qılıshlańlar! Qashpańlar!..

Xan dawısı iri edi. At ayaqlarınıń dúrsildilerin, qıyqıw-qıyǵırıqlardı basıp hámmege esitildi. Alda básip kiyatırǵan nekerler atlarınıń basın tartıp, turǵan-turǵan jerinde irkildi. Izlerine burılıp, quwsırıp kelip qalǵanlarǵa qılısh urıp kalqan tuttı, nayza saldı...

Alasapıranlık tuwdı. Orta júzdıń áskerleri innen shıqqan kumırısqa day kóbeyip, aldında bóget bolıp turǵanlarǵa ayawsız qılısh siltedi, ǵırsh-ǵırsh nayza urıw, "allalap" qılısh siltew, birewdi attan awdarıw qızıp ketti. Xannıń jalǵız ózi narda, xoshemetkóyleri jerde, Nardıń tórt ayaǵı menen teń, xan ne aytsa sonı tıńlap, quwansa quwanıp, jekirinse jekirinip, qıyqıwlasa qıyqıwlap turıptı. Xan olardı qasaqana nargá mingizbey,

uristırn barısın kórsetpey, olarğa ózi xabar aytıp tur. Qanday jaǵdayda da olardıń keypin túsirgisi kelmey, nókerleriniń jeńetuǵına isenimi mol ekenin qayta-qayta tákirarladı. Xóshametskóy biyler túyelerge minip qarawǵa xannan batalmadı. Xannıń awzında "Jeńis" sózi izli-izinen tákirarlanǵan menen, olarda isenim kem sıyaqlı. Degen menen qıyqıwın jetkerip atır. Xan shıdamay nar ústinde tepsinedi. Shır-pır, álle qaydan járdem kútedi. Bazda aspanǵa qaraydı, tas tóbede samal menen qalqıp baratırǵan qaraltım bulttıń jawıp qalıwınan ba, yamasa bult astınan quyash jarq etip, kútilmegen jaqsılık etiwinen dáme ete me, gá yoshlanadı, gá tislenedi, gá mushın túyip keyinedi.

— Bárekellá, azamatlar! Hár birińizge bir gelle sıy, basıńlar! Shabıńlar! Biylerim, kishi júzdiń márt biyleri, hár nókerge sarpay tayarlańlar! Áne biziki urdı, áne biziki shaptı...

Xan sheginbegeni ushın hesh kim sheginbedi. Íńq-ıńq qan tógispe bolıp atır. Qańǵıǵan atlar, qalpaqtay ushqan nókerler menen hesh kimniń isi jok. Atlı at ústindegi topıladı...

Xan oń qaptal tárepinen bir bólek bulttay atlı kórdi. Júregi suw etti. Ishinen: "bular bizdi qorshalaǵan eken" dedi. Anıqlap qarap-qarap, aldında kiyatırǵan Ayǵara biy menen Sedet kereydn tanıdı. Taǵı da alısıraq kóz jiberdi. Úshinshi atlı Maman biy edi. Xannıń tula bádeni qaltıradı. Áne, qandarlar endi kiyatır. Jaw jaǵadan alǵanda iyt shalǵaydan asıladı. Ázzilegenimizden paydalanıp, qısıwǵa kiyatır.

— Biyler! — dep tómendegi biylerge qaradı. — Qarańlar, anawlar kimler?

— Bizge járdem! — dep shuw etip quwanıstı biyler.

— Xanımız, keshirersiz, — dedi biylerdiń biri. — Siziń atıńızdı satıp qaraqalpaqlardan járdem sorapǵan edik.

— Járdem bolmay shıqsa ne qılasań, ladan! — dep jekirindi xan.

— Albıramańız, xanımız, — dedi áwelgi sóylegen biy, — Ulıńız Nuralı menen oylasqanbız.

Xan sóylemedi. Eki júzlegen atlısı menen kiyatırǵan Maman biydi baslap kelgen Ayǵara biy Abılqayırǵa qısqa sálem berip:

— Elin postırsań da doslıq júregin qolına uslap Maman biy keldi. Jawıńızǵa qarsı shabıwılǵa urıqsat etińiz, — dedi.

Abılqayırdı namıs qıstı ma, yamasa quwanıştan huwıshı ketti me, ayağına tik tura almay jıǵıldı. Jerge shúy tóbeden qulayjaq edi, quba nardıń ayaqlarına súyenip, qorshap turǵan biyler xandı qaqshıp aldı. Biri kelip xannıń betine suwıq suw quydı, xan tez-tez kózin ashtı, qayta nargá mindi. Halıqlap sóyledi.

— Ayǵara biy, ayt, qaraqalpaq mártleri meni keshirsın!

— Ayılǵan! — dedi Ayǵara biy.

— Maman biydiń orıs patshasınan alǵan jarlıǵı mende, jeńis penen kelse, aq kókiregimdi ashıp qaytıp beremen, — dedi xan.

Xannıń janı kózine kórinip, jandalbaslıqtaǵı ilajsız wádesi ekenine hesh kim baha bermedi.

— Jigitlerim, doslıq ushın qan tógiw — sawap is, — dedi Maman biy óz nókerlerine qarap. — Basıńlar alǵa!

Kópshilikten Kewlimjaydıń "xan, iytke súyek tasladım dep oylama" degen dawısı shıqtı. Hámme duw kúlisti.

Maman alǵa, jaw ústine qaray shaptı. Izinen jigitleri gúw at qoydı. Kishi júzdiń nókerlerin júdá kóp jan qıynamay-aq baspalatıp baratırǵanı ushın jaw árqayın edi: járdem kelgenin kórip shıyaqlastı. Urıs qaytadan shiyelenisti. Mıltıqlar atıldı. Attan ushıp túsiwler jiyilendi. Iyesiz qula dalada basın alıp qashqan atlar kóbeydi.

Jaw basqı taptı. Keyin básti. Ayǵara biy menen Sedet kereyge derek jigitler Maman biydiń atlıları menen aralasıp jawdı quwıp ketti.

Xan bul kóriniske júdá más.

— Túyelerińizge minip qarańlar! — dep buyırdı jerdegilerge. Biyler shalt juwırısıp, tayın túyelerge ushew-tórtewden mindi, jawdıń qalay qashıp baratırǵanına júdá qızıǵıwshılıq penen qarastı.

— Xalıq xalıqtan batır degen usı, xanımız, — dedi xan menen qatar turǵan nardıń ústindegi biylerdiń — doslıqtı bárjay etiw ushın ortaǵa kómilgen sheńgel áremniń tikeneklerin mańlayı menen ısırǵan qaraqalpaq biylerine raxmet. Bul ushın óimizdiń aqlı ziyrek Ayǵara biyimiz benen Sedet kereydi qalay sıylasańız arızıydı. Óińiz tárepinen qaraqalpaqlardıń kózine suǵılǵan iynelerdi ustalıq penen ala bilgen qazaqtıń dana biyeleriniń aldına bas iyersiz, xanımız.

Xan esitpegensip, mańlayına alaqańın kóleńke qılıp tura berdi. Xandı tırnap sóylep turǵan biy xan tárepine burılmadı, dushpanlardı quwıp baratırǵan tárepdarlarınan maqtanışlı názerin awdarmadı.

Olar usılayınsha alǵa qaraw menen, art jaǵınan gúwlep kiyatırǵan mırılǵan atlını abaylamadı. Biri kórip qalıp:

— Anaw qaysı atlı? — degende, hámme albırasıp qaldı. Qorqaqları narlarınan sekirip túsip, qırǵıy kerǵen shımshıqlarday jıńǵıllıqlar arasına búgejeńlep qashtı.

Kelip qalǵanlar Barax sultannıń mırın atlısı edi. Olardı tanıp janı kózine kórinse de, tárepdarlarınǵa sır bermew ushın Abılqayır xan qashpadı, qolına tuwdı aldı.

Jaw atlıları Abılqayır xandı korshap aldı, xan menen birge narlarınan túspegen biyler de qorshawda qaldı.

— Abılqayır, jıq tuwındı!

Abılqayır xan úndemedi.

Buyırq ekinshi mártebe tákirarlandı.

Abılqayır jáne úndemedi.

— Sońǵı ret buyıraman, Abılqayır, óz qolıńnan jıq tuwındı!

— Xannıń tuwı — xannıń gellesi, jıǵılmaydı! — dedi Abılqayır xan nıq.

— Jigigler, kóteriń nayzaǵa!

Abılqayır xan tuwın qushaqlawı menen, jigirma—otız nayzanıń ushında, ayaqları sálleńlep, "Jigitler, tuw ele joqarı da" dep, baqırdı... sap boldı.

Abılqayır xannıń denesi Sultan Baraxtıń aldına taslandı. Sultan Barax gellesin kesip at dorbaǵa salaman degenshe, Abılqayırdı panalap qalǵan xoshemetkóy biylerdiń de birazı nayza ushlarında bir baw pishendey ayaqları sálleńlewi menen, mardanǵa taslanǵan balıqtay bir shuqanaqqa suwınlana berdi.

— Jánibek tarxan, anaw biybastaq atlılarǵa bar, ayama!

Sultan Baraxtıń buyırǵı menen Jánibek tarxannıń basshılıǵında bes júzlegen atlı bólinip, qaraqalpaq atlılarına qaray shıqtı.

Jánibek tarxan menen Maman biy bir-birinen xabarsız edi. Olar úshinshi kúni xan awılınan bir kúnlık joldaǵı góne saydıń boyında ushıraıstı.

Maman biydiń jaraqılı atlıların kórip Jánibek tarxan. láškerlerine "toqtań" dep buyırıq berdi hám bir túrdegi aq at mingen kos jigitti elshilikke tayınladı.

— Ótetilw tarxan, — dedi Jánibek tarxan aq atlınıń. birine, — Qaraqalpaqlarǵa aytıp barıńlar. Jaraǵına isenbesip, tuwın jıqsın. Buyırıqtı qabıl etpese, qaraqalpaq bolıp tuwılǵanına pushayman jeydi. Abılqayırına isenimi bar bolsa, gellesi Súltan Baraxtıń at dorbasında, eriniń basına qıstırıwlı degeysiz.

Ayǵara biy, Sedet kerey, Maman biydiń jigitleri ele birge edi. Qarǵılasıp kiyatırǵan biyesap atlılardı kórip irkildi hám olardıń qanday etip topılıs jasaytuǵınıp uzaqtan baqlap, jigitleriniń azlıǵın bildirmey, ján-jáǵınan topılıw ushın olardı qalay bólsheklewdin, jolın gózlep tur. Aq jalaw menen kiyatırǵan qos atlını kórip, kútiwge májbúr boldı.

— Sóyleseyik, durıslıq bolsa, kelisermiz, — dedi Ayǵara biy.

Aq at minip aq jalaw kótergen qos elshi atlarınıń basın shekshiytip tartıp, qatar turǵan Ayǵara biy, Sedet kerey, Maman biylerdiń qarsı aldına on kádemdey jerde irkildi hám Jánibek tarxan ne dep jiberген bolsa Ótetilew tarxanı sonı ayttı.

"Qaraqalpaq bolıp tuwılǵaǵıńızǵa pushayman jeysiz?..." degen nishterli gápke Maman biydiń buwınları sıırqırıp ketgi.

— Badabat salıp, kópligine isenbesin, — dedi.

— Jánibek tarxannıń bul sandıraǵı ólim aldındaǵı sandıraǵı bolsa kerek, — dep Ayǵara biy Mamannıń kewlin jubattı.

— Aqılsız buyırıq — jan qaslıq. Uris maydanın belgilesin! — dedi Sedet kerey qızıp.

— Áy, qazaqtıń satqın quzǵınları. — dedi Ótetilew tarxan, — Sizlerge ne joq? Jılasa, qaraqalpaqtıń balası jılaydı, ólse solar óledi. Sultan Baraxtıń hamirin tárk ettirgen sizdey namıssızlarǵa qazaq eli kúlmey me?

— Qazaq eli sizdey adamgershilik hujdanı joqlarǵa kúledi, — dedi Ayǵara biy. — Pútkil Kishijúz qazaǵınıń malın aydap, balasın jılatpaǵa kelgeni qazaqtıń qazaqqa doslıǵı ma?

Elshileriniń keshikkenligine parasatsızlanganlıqtan ba yamasa olarǵa isenbedi me, omırawlı kók jal bedewin oynatıp Jánibek tarxannıń ózi jetip keldi. Jigirma qádemdey jerde irkilip elshilerin qasına shaqırdı. Dem

alıwǵa ketken Sultan Baraxtan Abılqayırdıń gellesin sorap alıp shıqqan eken, dorbası menen nayzanıń ushına kóterip:

— Qalay qaraysızlar? — dep maqtanışlı soradı.

— Asıqpańız, Jánibek tarxan. Óz gelleńizdiń dorbaǵa túsiwine kóp waq qalǵan joq, — dep saldı Maman.

— Maman biy biziń kewlimizdegini ayttı, — dedi Ayǵara biy menen Sedet kerey dawıs qosıp.

— Sizlerdi gelle qılmay tınsam, atamnıń tóli emespen, — dep Jánibek tarxan kók jal bedewin jedel menen izine burıp, shawıp ketti.

Aradan kóp waqıt ótkermey esapsız atlı menen qayıp keldi. Urıs qaytadan qızdı. Bir-birewdy ayaw bolmadı. Kishi júzdiń baskı tapqan láshkerleri qaytadan janlandı. Birese Kishi júz quwdı, birese Orta júz quwdı. Tınım joq. Tünde de tınım kem boldı... Kishi júzdiń xalqı qansha búlinse de shıdap baqtı-namıstı qoldan bermedi. Balasınan ǵarrısına shekem urıs maydanında boldı...

Sultan Baraqtıń láshkerleri tayarlıqlı edi, aqır-ayaǵında jeńiske eristi. Biraq Kishi júzdi tolıq baǵındıra almadı. Baǵındırǵan jaǵına shekti urıwınan Eralı degendi xan kóterip, qayttı. Urıs toqtadı... Kishi júzdiń jartı jaǵı óz xanlǵın saqlap Abılqayırdıń ulı Nuralını xan kóterdi.

Solay etip, Kishi júzde eki xan payda boldı.

Ayǵara biyler, Sedet kereyler, Maman biyler Nuralı xanǵa qutlı bolsınǵa kelip, ákesi Abılqayırdıń bergen wádesin ortaǵa saldı. Maman biy "ullı úmit qaǵazın" tawıp beriwdi ótindi.

— Hár kim óz tusında xan, meniń wádem endi baslanadı, — dedi Nuralı, bolǵanı.

Maman biy shıdamay, bas barmaǵın tislep, tırnaǵı menen qosa qan túkirdi, biraq onı sezbedi. Bunnan Amanlıq ǵana xabarlı edi. "Biyshara, aljasqanın jańa túsindi. Jazıqsız gellelerdiń obalına qalıp baslap keldi, ya qolında "ullı úmit qaǵazı" joq, ya ákelgen jigitleri túwel emes. Qıyın...

Isengen Nuralı xannıń solay degenin esitken qaraqalpaq jigitleriniń bárinde alawızlıq baslandı. Basshısı Mamanǵa qaramay qaytpakshı edi. Amanlıq olarǵa keńes bergen boldı:

— Jigitler, óz barmaǵın óz tisine qıydırǵan jigittiń bawırına qurt bolmayıq, shıdayıq.

Olardın, abırjıwın sezgen Ayğara biy menen Sedet kerey kelip, hámmege qol qawsırıp bas iydi:

— Ápiw etińiz, jigitler. Áwelgi degershiktiń izinen sońǵı degershik júretuǵının bilmeppiz. Xızmetińiz ushın alla húrmeti. Ósek bir shuqırmız, tiri bolsaq bir tóbemiz, qaraqalpaq azamatlar. Meniń sózimdi barlıq sahrayı puxara qazaqtıń ıssı júrek sózi dep túsinińler. "Ullı úmit qaǵazı" dep aljastırǵan bolsaq, keshirińiz, sizler ushın aldınızǵa óz gellemizdi qoyamız...

Ayğara biydiń bul gápleri tas bawırlardı jibitti.

Qaraqalpaq jigitleri óz-ara kóz qarasları menen pikirlesip:

— Ápiw ettik, — desti.

— Tuwıskanlıq járdemińiz benen Kishi júzde bul qurlım yarım xanlıq qalǵanına shúkir. Túbinde bar ońaladı. Iyın tiresemiz ele.

Jaqsı sóz-jan azıǵı. Jigitler miynetiniń bahalanıp qazaqtıń ataqlı biyinen alǵıs alǵanına kewillendi.

Maman biy tislep alǵan bas barmaǵın aq shúberek penen tańdırıp izirekte tur edi.

Ayğara biydiń jaqsı sózine jigitlerdiń kewilleri jibiskenin sezip alǵa shıqtı:

— Ayğara ata, qalay degen menen qoldan jaraq taslaytuǵın waqıt emes.

— Usınday qáwiplerge kim ayıplı eken? — dedi Sedet kerey.

Ayğara biy irkilmesten juwap berdi:

— Hámmeniń kókiregine jaqsılıq nurın teń quymaǵan, bir qudaydıń ózi ayıplı.

— Sonda qudayǵa ne túsedı eken? — dedi birew. Bul sorawǵa hámmeden aldın Kewlimjay juwap berdi.

— Sonıń ushın da ol quday. Eger ádil bolǵanda quday, quday bolmas edi...

— Jaqsı, jigitler, kóp básekiden payda joq, tarqasayıq, — dedi Ayğara biy. — Abılqayırdıń balası Nuralı xan alday berse, adamgershiligimizdi kórsetemiz.

— Kórsetemiz, — dep Sedet kerey onı xoshladı.

Hámme qayttı.

Ayğara biy, Sedet kereyler óz jigitleri menen awılawıllarına tarqastı.

Maman biy ókinishli bolǵan menen, jigitleriniń jámlesken kúshine, azda bolsa kóp láshkerge tótepki bere bilgenine quwanışlı edi, jasırmadı:

— Jigitler, tań qalarlıq kúsh kórsettińiz. Aybatıńız Jánibek tarxannıń astıńǵı ernin tisletkenin kórdim. Endi ján-jaqtaǵı shashırap júrgen qaraqalpaqlardı jıynayıq.

Mamannıń bul pikirine jigitleri qarsılıq etpedi. Ishkirne, ójet Shamurat biy de "makul" dedi.

Dańq degen náirse — bul adamnıń dushpanı. Oǵan jetiw ushın Abılqayır xan, Sultan Baraxlarǵa shekem de talay-talay jan qıyılıp, gelleler kesilgen. Onıń ústine dańqtıń ózi kelmeydi, birewlerden keledi. Abılqayırdan dańqtı tartıp alıw ushın Sultan Baraxlar qansha gelle qıydı, qan tókti, ózleri de julǵan tawıqtay bolıp qaldı. Pár shıǵıp káddine kelemen degenshe kóp waqıt kerek.

Qaraqalpaq biyleri mine usılar jóninde áńgime qılısıp, házirshe jaw topıalmaytuǵına isenisti. Onıń ústine báhár taqalıp qaldı. Ómir ǵalmaǵalı hámmeni kútip tur. Maman biy jas úlken, jas kishi biylerdi jıynap Írisqul biydiń úyine ertip keldi. Qaraqalpaqlarǵa tán qádimgi warra-warra baslandı. Lekin bul saparı warra-warra jıynaqlı baslandı. Eldiń erteńi oylasıldı. Áwele, hár jaqqa pıtırap ketken qaraqalpaq awılların kóshirip ákelip bir jerge jıynaw jónindegi Maman biydiń pikiri bas másele bolıp ortaǵa salındı. Hár biydiń pikiri tıńlandı. Báلكim, ishte búkpey saqlap qalǵanları bolǵan shıǵar, biraq kópshiliktiń dúmpiwine narazılıq bildirgei adam bolmadı. Hár tárepke atlılar belgilendi. Xorezmniń qaraqalpaqlarına barıp qaytıwdı Írisqul biy óz moynına aldı, at qosshılıqqa Alif Qarabay Qara bahadırdıń ulı Ǵayıp bahadırdı soradı. Buxara tárepke Esim biy bas bolıp bariwǵa kelisti. Sır dáryanıń joqarısına — Jungar qol astındaǵı qaraqalpaqlarǵa Xelwet tarxan baratuǵın boldı.

Eldiń basshılıǵı Mamangá tapsırıldı. Házirgi kúnde eldiń basında ǵaybar jigit turmasa bolmaytuǵının dálillep, buǵan tilek bildirgen Írisqul biy:

— Egis keldi. Quwandáryadan jap shıǵarmasa bolmaydı. Onıń ústine, bul sahrada jaralı qasqır kóp... — dedi.

...Nókerlerdiń táǵdiri haqqındaǵı oylasıq júdá kópke sozıldı. Birewler olardı birotala tarqatıw tárepın jaqladı, ekinshileri qarsı shıqtı,

úshinshileri bala-shaǵalı, shańıraqlı jigitlerdi jıl úmitinen bos qaldırmawdıń tárepdarı boldı, pikir aytıwshılar kóbeydi. Nelikten de, kim sóylese de gápiniń izine bánt baspay Maman biyge jalt qarap, óz pikiriniń bántin sol basıwınan dámelendi. Hátteki, ırısqul biyge shekem sheshimli hesh nársese demey, Maman sóylese, sonıń pikiriniń dujırmalı oy degen juwmaqqa keleyin dep otır. Usını bilip Maman sóyledi:

— Pikirlerińiz durıs, tórelerim, — dedi ol. Onıń dawısı irilenip, qalıń qara murt shıqqan edi. Murtın sıypaladı. — Shıbın ańqawdıń awzın ańlıydı degen gáp bar. Awızǵa shıbın qonsa, qustıratuǵının bárińiz bilesiz. Sol ushın eliw nóker qaldırayıq, basqası tarqatılsın. Jıl úmitinen bos qalmasın.

Qayshı pikir ayılmadı.

Kelesi kúni nókerlerdiń baspanası barları úyli-úyilerine tarqatıldı. Astına at tiyip jetimnen nóker bolǵanlardıń kópshiligi qazıwǵa beldar dep sanaldı, eplileri bir-biri menen sheriklesip báhárgi egiske jer tayarlap, uwıtın tawıp egin ekse urıqsat etildi. Jetimlerden hám biy, bay balalarınan qaynaqay azıwday eliw atlı eldi jaralı qasqırlardan qorgayıtuǵın gúzetshi bolıp qaldı.

Eliw nókerdiń mákan jayı. Jańakent bolsın dep kelisildi...

* * *

Aqbiyday Amanlıqtıń qaytıp keliw-kelmewin uwayımlap jáne azıp ketken edi, onıń qara at ústinde irjıyıp kúlip kiyatırǵanın kórip aldına qustay qanatlap ushtı:

— Saǵındıńba, begim, men saǵındım!

Amanlıq attan túsip hayalın qushaqlap, iri qolları menen dawırnı sıypalap, ósik murtların betine basıp aymalap atır,

— Endigi jaǵı paraxatshılıq bolarmeken, begim.

— Aspannan qashanǵı qurbaqa jawar deyseń, bolar, shabazım, bolar. Jaqsılıq qalay, kúle me? Haw, mınaw mańlayıńdaǵı ne tırtıq?

Keterde óz qamshısınıń ushı tiygenin ol umıtqan eken, Aqbiyday esine salmadı.

— Jıńıl túbirge súrniktim, begim, — dedi.

— Áh, náletiy túbirler! — dep ol hayalınıń aldına túsip ılashıǵına basladı. — Jaqsılıq qayda?

— Házir kózi ilindi, begim, otın maydalawǵa shıǵıp edim. Qarasam, janiwar qara atıń, ústinde sen! sen!..

Góbeleklep júrgen hayaldıń háreketleri Amanlıqtı yoshlandırdı. "Qap qollasatuǵın hayalım bar eken" dep oyladı.

Esikten kiriwi máttal, ákesiniń ayaq dúrsilin sezgendey Jaqsılıq shorshınıp shırr etti. Erli-zayıp teńnen asıldı. Ekewi teń otırıp, bılqıldap atırǵan bópeniń bir qolın ákesi, ekinshi qolın anası uslap, hár kim payına tiygen jaǵınan nárestei shorp-shorp súydi. Hár súygen sayın Aqbiydaydıń qaymaq erinleri dirildep, kózlerinen pırt-pırt jas tógiledi. Quwanış jaslarınıń kóp aǵa bergenin qálegendey Amanlıq oǵan tásele bermedi.

Erteńine Amanlıq awıl erkekleri menen Quwan dáryadan saǵa alatuǵın Jańa japtıń qazıwına ketiwge tayarlandı. Qáne ásbap tabılsa! Elde jetispeydi, Amanlıq atlı ketip qońıratlardıń góne jurtınan qırǵıstay bir ketpen tawıp, birewlerge jalbarınıp bel ákeldi.

Eriniń hár bir qıymılına baǵıp, bet-ápsherinen ishki qıyalın oqıytuǵın hayal onıń usı quwanışı ústinde Almagúldi esledi: "Átteń, quwanış yarım, qayǵı pútin shıǵarılǵan. Oshaq basımız túwel bolǵanda ma?... Biyshara sheksiz quwanar edi". Onıń bul oyı ishinde qaldı...

Jaqsılıqtı shetke shıǵarıp, arqanday esilip uyıqlap atırǵan erli-zayıptı tań alagewgimdegı Mamannıń dawısı oyattı.

— Adamlar, turıńlar! Kún shıǵıp ketti!

Kún shıqqannan soń turǵan adam, quday ırısqa bólistirgende keshigedi degen rawayat penen hár kúni usılay jarshı qıshqıratuǵın edi. Búgin ózi baqırıp júripti. Erli-zayıplar ushıp-ushıp túrgeldi. Tez-tez jumıslarına tarqadı. Amanlıq belin taqımına basıp at ústinen ulın bir súyip, qazıwına jónedi. Aqbiyday óytıp-búytıp úy gúmirashılıǵın tamamlagansha kún shıqtı. Jaqsılıǵın jawlıǵına salıp arqasına tańıwı menen, totı ısılǵan qırǵıstay ketpeni azanǵı quyashqa jalt-jult etip, jer ashıwǵa ketti...

29.

Amanlıq penen Aqbiydaydıń quwanışın yarım qılıp ketken Almagúl Ámiwdáryanıń Xoja eli tárepindegi jaǵalawına jıǵılǵan jerinde qıymılsız eki kún jatıp kóz ashtı. Awzı-murnınan loksıp aqqan qandı shoqıp atırǵan ǵarǵalardıń dúrlep ushqanın kórip, hawlıqqanınan ne bolǵanına túsinbey

jáne esinen tandı. Neshinshi kún ekeni ózine namálim, sáske gezinde sál ózine keldi. Jer tayanıp tikeydi. Ján-jaǵına qarandı. Dút toǵaydı qaq jarǵan úlken dárya boyındaǵı keń alańlıqta jatır. Túrgelip, jaltıraǵan suwǵa qaradı. Tamırları shoshayıp ıǵıp baratırǵan bir torańǵıldı kórip korqıp ketti: Qudiyar seyis esine tústi. Kózin bastı. Onıń sońǵı násiyat sózleri qulaǵında gúwildedı: "Mehribanım qurıdıq... Tiri qalıp adassań, quyashqa qarap júriwdi umıtpa..."

Ol jańa ǵana ǵaz-ǵaz ayaq basqan baladay qalt-kalt etip, eki kózin quyashstan almay aspanǵa qarawı menen apıl-tapıl júrip ketti... Torańǵıllarǵa dúkti, sheńgellerge súrnikti, tomarlarǵa abındı, túyesinirlerge oratılıp jıǵıldı. Biraq baǵıtınan qaytpadı, quyashqa qaray ketti...

Azanda kún shıǵısqa, túste qublaǵa, tústen keyin kún batarǵa qaray baratır, baratır... Qanatı singan qırǵawılday basın tıǵarǵa pana tappay, jampańlap baratır, baratır...

30.

Nekensayaq urı-ótiriktiń xabarı esitilgeni bolmasa, 1750—jılǵa shekem, eldi gúyzeliske túsirgendey ǵawǵa, daw-jánjel sırttan da, ishten de bolmadı. Bıylǵı jıldıń tórt máwsimi paraxat ótti. Quwan dáryadan alınǵan jap suwlı boldı, qısınıp—qımırıla gúzge jetkenler párawan qıs azıq aldı.

Maman biy burınǵı gúreń atın ózgerтті. Murat shayıqtıń aq bozınıń tuxımınan bir dónen mindi. Aq boz dónen menen el arasında shabısı-shabıs. Gá diyxanlar arasında, gá sharwalar arasında.

Ol, ásirese, Jánibek tarxanlardan káwiplenedi. Jurttıń qolın suwıtıp almas ushın ol tuwralı hesh kimge aytpaǵan menen, uwıtın tapsa Jańakentke shabadı. Bul jerde Ǵayıp xannıń burınǵı jayın mákanlaǵan nókerler arasında bolıp, olardıń qıraǵılıǵın arttırıw ushın hár saparı bir jańa gáp tawıp keledi. Olardıń tek el qorǵawdan basqa is penen mashqul bolmawın eskertedi. Sorawlar beredi:

— Elge ne káwipli?

Áwelgi kúnleri nókerler bir awızdan "ashlıq qáwipli" deytuǵın edi, endi "bildirmey kelgen sırtqı jaw qáwipli" deytuǵın boldı.

Maman biy olardan búgin de usı juwaptı aldı, biraq, Jánibek tarxannan kádigi barlıgın jasıra beriwge shıdamı jetpedi.

— Esińizde me jigitler, ótken sawashta Jánibek tarxan ne dedi? "Sizlerdi gelle qılmaı tınsam atamnıń tóli emespen!" dedi. Qazaqtıń bir sózli ójet sultanı qaywaq-birwaq oraladı.

Bul nókerlerdi Shamurat biy basqaratuǵın edi, Maman biydi ishinen jek kórgen menen qarsı daw aytalmaydı, sebebi óz nókerlerine isenbeydi. Olardıń arasındagı Kewlimjay, Bektemirlerden aybınadı: "Jalańashtan kiyingenler qudayǵa sıynbasa da, Mamangá sıynadı". Ol óziniń usı oyna oratılıp, Mamannıń sózin sóyleydi. Nókerlerinen burın Maman biyge dásme-dás juwap beredi.

Olar Jánibek tarxannan tuwatuǵın qáwip jóninde pikirlesip, náwbettegi mashqı ushın Jańakentten atlanıp baratırǵanda, qarsı kiyatırǵan ırısqul biyge duwsharlastı. Ğarrı biy burınǵısınan da azǵın, atı da boldırǵan edi, jigitlerdiń tomp-tomp attan túsip atırǵanın kórip, at ústinde ózin quwnaq tuttı, qol qawsırıp kelgen Mamangá at ústinen qol uzatıp:

— Jigitler, hámmeńizge, hámmeńizge Xorezm shuqırınıń qaraqalpaqlarınan sálem, — dedi.

Qara bahadırdıń ulı Ğayıp bahadır uzaq segbirden sharshap kiyatırǵanına qaramastan, atınan ırǵıp túsip, jigitler menen alma-gezek kushaqlasıp shıqtı. Olar búgingi mashqını qoyıp, toparı menen izge, Jańakentke kirdi. Nókerlerdiń jayda qalǵanları ıay, suwsın, awqat keltirip atır...

...ırısqul biy Ğayıp bahadır menen Xorezm xanlığı qol astında, burın Sır dáryanı jaǵalaǵan, Jańa dárya boyların mákan etken qaraqalpaq taypalarınıń kópshiliginde bóldi. Esengeldi biy Sherdalı biydiń urıwı menen qatnas jasaydı eken. Qonıslasqan jerleri de qolaylı. Úsh jaǵı teńiz, dárya, bir jaǵı qurǵaq. Jaw jıldıń tórt máwsiminde teń qáwipli emes, qurǵaq tárepke gezen qurǵızıp nóker qoysa, jaw kele almaydı, tek qısta qáwipli eken. ırısqul biyge bul mákan unadı, biraq Esengeldidegi, basqa jas úlkenlerdegi ózgerisler unamadı. Olar házirgi qonısınan tabjılmaw bılay tursın, Xorezmshe kiyim kiyiwge eliklepti. Matam qalpaǵı ornına kóbisi qurash kiygen. Tillerinde mayılıq bar sıyaqlı. Kóp háreketleri jorta

islenip atırǵanday túyildi. Sonda da Esengeldilerdi Sır boyına qayta keshiwge, birlikti saqlawǵa úgitledi.

— Kóshpeymiz, Írisqul ata, — dedi Esengeldi biy keskin. — Órge túpire berip óz betimizdi ózimiz jaǵallap boldıq. Xiywaǵa baraman, elge baspana alaman.

— Xiywa xanı túpiremen dese, betińdi juwıp tutasańba? — dedi zilli Írisqul biy.

— Órge qarap túpirmewge sert aytqan adam qalay barsa, keypi gellesinde.

Írisqul biy onı jáne úgitledi, eń bolmasa úlken mákanǵa jaw topılǵanda járdem etip turıwdı sorandı. Esengeldi biyden nan pisire almadı. Jańa dárya boyların jaylaǵan Ubaydulla biy awılında kóp kúnler miyman boldı. Bul el biraz qurǵınlasqan. Ubaydulla biy Orınbay atlı jalǵız ulınıń atına qala saldıptı. Ubaydulla biy Ğayıp xannıń ólgenine júdá quwanışlı eken. Abırqayır xannıń ólgenin esitip ábden shad boldı. Usı mákannan ózgermey-aq tómengi qaraqalpaq eline járdemin ayamawǵa, eger, Esengeldi biy aytqanına júrmese, Sherdalı biyden qalǵan mańǵıtlardı jıynap, kerek waqtında jawına qarsı nóker jiberiwge wáde etti...

Írisqul biy usı bolǵan ángimelerdiń eń jaqsı tamanların gáp etip, Esengeldiniń jaramas sózlerin ishinde saqlap otır.

Ğayıp Bahadır jaslıq etip Írisqul biydiń bárin aytpaǵanına shıdamay, shıbıjırıláp, úlken biy jigitlerge rux beriw máqsetinde, olardı kóbirek maqtap, Xorezm qaraqalpaqlarınan bolatuǵın járdemdi bórttirińkirep otırǵanlarına xóshemetshi bolayın dedime:

— Olardıń mákanı biz sıyaqlı posqan ǵárip-qáserge qolay mákan eken, — dep saldı.

— Bilshıldama! — dep jekirindi Írisqul biy, — Ólmesten burın ólip, elinen shıǵınǵan námertlerdiń izinen kóshiw — suw kórmey etik sheshken, jaw kórmey attan jigılǵan qatın-erdiń isi.

Hámme jim-jirt boldı. Shamurat biy Ğayıp bahadıǵa burılıp "soń sóylesermiz degendey im qaqtı. Írisqul biy oylanıp sóylep, kóp úmitli gápın dawam etti, biraq Esengeldiniń gápın el basshılarının jasırıw — olardıń arqasın báhárgi muz diywalǵa súyegen menen barabar

bolatuǵının bilgenlikten, keshte Maman biy menen Shamurat biydi erek shıǵarıp, ırasın ayttı.

— Esengeldi ózgergen. Órge túpirgisi kelmeydi, oljaqtan isenim kem, — dedi.

Maman biy kútá ashıw menen bas shayqadı, tislendi, qayta-qayta murtın sıypap, bir neshshe mártebe qozǵalıp otırdı.

— Órge túpiriw, órge túpiriw!...

Shamurat biy onıń usı saparǵı tislengeninen aybınbadı.

— Bir esaptan Esengeldiniki durıs, — dedi.

Írisqul biy onı shaynap taslaǵısı kelgendey kóz alarttı. Maman biy ashıw menen qabaq shıtıp, Shamurat biydi alakózleri menen atqılap, ústine ot basqanday qıldı. Shamurat biyge bular kár etpedi, sonlıqtan qarsılaspadı. Wádelesip qoyǵanday-aq, erteńine Esim biy payda boldı. Buxara qol astındaǵı qaraqalpaqlar da qolınan kelgen járdemlerin ayamaytuǵının aytıp jiberipti, lekin elin qozǵamawdı ótinipti.

Olardıń keliwinen dámelenip, kóp úmit penen júrgen jigitlerge bul xabarlar kúsh bergen menen, qazanǵa túspegen astan ishemen dep dámlegendey, tek tamaqların keptirdi.

Birlik artıwdıń ornına, qısqa qarap Shamurat biy hák ashtı. Qońıratlardıń arın arlamay, Esengeldi biydiń sırttan sayıp kústanı qılǵanlar menen jánjel kóterdi.

— Mamandı tıńlamaymız, — dep shıqtı.

Sorı qaynaǵannıń qawının bárhá qúyash urıp, qasqa qıla beredi eken. Alawızlıqqa tórelik berilip úlgermey, eldiń tınıshlıǵı buzıldı... Tańǵa jaqın Jańakentti úsh mırńlaǵan jaw nókeri qorshadı... Bular Jánibek tarxan nókerleri edi. El basına jáne kún tuwdı. Qala menen átirapınıń xalqın jámlenemen degenshe, nókerlerin jaw aldına shıǵarıw ornına, Shamurat biy ıqlap qaladan shıqtı. Ózine dárek urıwdı kóshiriwdi basladı. Írisqul bul qorlıqqa shıdamadı. Ğayıp bahadırdı qasına shaqırıp, hámmeniń kózinshe Shamurat biydiń ayaq-qolın baylap ákeliwge, urıs pitkenshe darwazaǵa baylap qoyıwǵa buyırq berdi.

Ğayıp bahadırdıń jas bolǵanı ushın hálisizlik etetuǵının bilip bul buyırıqtı Maman biydiń ózi bejerdı: Shamurat biy Jańakent qalasının darwazasına tańıp taslandı.

Hámme jawǵa atlandı. Írisqul biy basladı.

— Áy, Jánibek tarxan, azgana wájleseyik, — dep alistan badabat salıp, kaptalındağı Maman biyge sóylep baratır:

— Maman balam, bir násiyatım bar, usınnan jeńilseńiz qopağa kettim dep arsinba, eldi Xorezmge qaray, Esengeldiniń izinen baslay ğoy. Basqa ilaj házir joq. Pútin búyrekliklik jaqsı. Sonda orısqa eldi pútin qosasań. Biz orıstan jamanlıq kórmedik. Orıstıń mılıtıǵı xalıqtıń atın shıǵardı, bizlerdi bendeshilikten azat qıldı. Aytarım: aldındağı qoyına qasqır shaptırmay túwel baqqan shopandı jurt jaqsı shopan deydi, ósirip baqqan shopandı dana shopan deydi. Bul zamanda dana bolıw awır, jaqsı shopan bolıwǵa. talaplan balam. Basıńa qansha zúlmet tússe de, tirilerdiń basın buzba, eldi, óziń jarlıq alǵan orıs patshasına túwel tapsır, dostı-dostına qos, balam. Bazda elińe tiriden óli paydalıraq. Qońıratıma qádirim qashqan adamman. Áǵayınlerim, tuwısqanlarım qashırdı. Usınnan ólsem, kóbisi ókinedi, tabıtıma barlıq qońırat. eredi. Eger, jazatayım paymanam tolıp qazalansam, Qońırat eline "İrisqul biy óldi!" dep atlı jiber. Ğayıp bahadırdı shaptır, izin kóreseń...

Ol sóylew menen jawǵa jaqınlastı. Mırılaǵan atlısın baslap turǵan qos atlınıń biri Jánibek tarxan, qartań, qońır atın ğırs-ğırs jorttırıp kiyatırǵan İrisqul biydi kórip, alıstan qıyqıw saldı:

— Ğarrı qoshqar, bizge Mamanińnıń gellesin óziń kesip berseń, sarpayımız bar...

İrisqul biydiń tula bádeni dirildep, atınıń júrisin bosańlatpawı menen Jánibek tarxanǵa nayza ılaqtırdı. Gózlegenı káte ketpedi, qos atlınıń biri quladı, biraq bunısı Ótetilew tarxan edi. Jánibek tarxan jigitlerine qıyqıwlap alǵa táp berdi. Kók júrmeliniń páti menen kelip İrisqul biydi atınan awdarıp aldına óńgerip áketti.

Uris qızıp ketti...

Maman biy álle qashan-aq Amanlıq penen jáne úsh jigitti yabı, qıtay, keneges, jalayır awıllarına atlandırǵan edi. Ğayıp bahadırdı dawısladı:

— Shap qońıratlarǵa!...

Ğayıp bahadırdıń dumalaq qońırı qayshı qulaǵın kerip quldırawı menen kózden ğayıp boldı.

Urıstıń úshinshi kúni barlıq el tik ayaqqa mindi. Qıtaylardı baslap Sháriypa keldi... İrisqul biydiń aytqanınday pútkil qońırat ullı biyiniń qádirine endi jetken be, kókireginde janı barı gúwlep jaw aldına shıqtı.

Kimde tayaq, kimde balta, kimde bel... Qońırat urıwınıń hár bir túp jırńılına shekem kelgen jawdıń kózin ashtırmay shırpıldap tiydi...

Bir háptege barmay jaw keyin shegindi.

Jeńis qolğa kirdi.

Ğurıjğa mingen elge bul óz aldına bir kútilmegen jeńis boldı.

Shamurat biydiń qolı sheshildi.

Endi kóp waqıtqa shekem jaw kelmeytuǵınına kózi jetken Maman biy payıttan paydalanıp, Orenburgka barıp, aq patshanıń jarlıǵı jóninde Ivan Neplyuev penen júzbe-júz sóylesip qaytıwdı oyladı. Báhár bolsa jazda, jaz bolsa gúzde bararman menen, jıl ótti. Anıq jeme-jemege kelgende ózi joqta eli jáne búlinetuǵınday yamasa ishki biylerdiń ózleri alawızlıq tawıp jánjel shıǵaratuǵınday, elin taslap kete almadı. Eger, 1743-jıldıń waqıyası endi tákirlarlansa, xalıq birotala tarqasıp, atın joǵaltıp alıw qáwpi bar. Onıń bul oyǵa keliwiniń sebebi, Jánibek tarxan jeńilgenen bir jıl soń, Jungar qaraqalpaqları arasınan zorǵa jan sawǵa qılıp shıqqan Xelwet tarxan mınaday xabar ákeldi: Jungar xanlıǵınıń qaraqalpaqları tómengi qaraqalpaqlarınıń hal-awhalın esitip qıynalıssa da, "járdem bere almaymız, abzalı bizdi qıynamańız, jigirma segiz jıldıń ayralıǵı tilimizdi ózgeritti, úrip-ádetimiz jungarsha bolıp baratır. Bizdi umıtırılar", depti. Xelwet tarxannıń kóbirek sóylegenin jaqtırmay, basshılarınıń biri onı altı ayǵa shekem jer tólege qamatıp, qaytıp el úgitlemewge lebizin alǵan soń bosatıptı. Solay etip Jungar qol astınıń qaraqalpaqlarınıń táǵdiri menen, olardıń qayda ketip, qayda baspanalaǵanı menen qızıǵıwshılar kemeyip qaldı. Al Buxara hám Xorezm qaraqalpaqları menen qatnas jaqsılanıwǵa qaradı. Ara alıs bolsa da, topar-topar atlılar kelip, elge kóz alartqanlarǵa aybat bolıp júrdi. Ara-tura sırttan payda bolǵan topılslarǵa. ásirese, Jańa dárya boyınıń qaraqalpaqları kókirek kerisip, tómengi qaraqalpaqlarǵa, ózleriniń ázelgi kóshken máqanınıń jawına, talay-talay qalqan bolıstı.

Aygara biy menen Sedet kerey urıwları, adaylar menen álimlerdiń barlıǵı el ázzilegen gezinde belbew buwısıp, mal-jannan járdemin ayamadı. Óz dáwirine tán adawatlı, shawqımlı, birgelikli tınısh ómir, sol qonista, Sırdıń ayaǵı menen Quwan dárya boylarında, 1762-jılǵa shekem dawam etti...

1762-jıldıń gúzi erte tústi. Kún birden suwıttı. Jurt mallardı qıslatıwdıń ánjamın erteden qolǵa alıp atırǵan kúnlerdiń birinde, azanda

jarqirap shıqqan quyashtı, sáskege taman qara duman bastı. Burın kórmegen dúbeley turdı. Daladağı dalada, joldağı jolda, úydegi esik aldında qazıq bolıp qaqqaydı. — Jańakentke ot tiydi. Azıwlı nókerlerdin birazı jatqan ornınan tura almay, ústine úshek quladı. Awillar ústinde alasapıran qızıl jalın burqasınladı. Bunıń bári biymezgil turǵan dúbeleydiń kesapatınan dóredi. Bul dúbeley — Ortajúzdiń sultanı Abılaydıń dúbeleyi, quyashtı japqan duman — onıń jigirma mınlıq láshkeri edi.

Jaw baqayına shekem qurallanıp, tosattan kelgenine qaramastan, Maman pútkil eldi tik ayaǵına turǵızbaqshı bolıp, tútin arasında gúbelekтей ushtı, biraq, onı bir tanıs atlı tawıp alıp toktattı. Bul atlı Ayǵara biydiń shabarmanı edi. Tútinge shaqalıp tez-tez sóyledi:

— Maman biy, bul kúshke tótepkı beriw qıyın... Bular keshe Ayǵara biydi óltirdi. Meni Mirzabek biy jiberdi. Ilajın tawıp xalqınıń baspanasın izlesin, abzalı kóshsin, dedi. Bizdi de teńseltip kóshirdi. Sedet kerey awılları da kóship atırǵan, adaylardıń da, álimlerdiń de bir toparı qozǵalań taptı. Gúllán Kishi júzdiń xalqı gúyzeliske tústi. Waqıt az, xosh, Maman biy, men de úy qóshiremen,

Maman biy tús kórgendey ań-tan, dimarsız lal bolıp tur. Bir waqıtta esin jıyıp aq boz atın qamshıladı. Awıl arasında quyınday shawıp, bárhá qıyqıw salıp baratır:

— Doslarım, qanasıların, kóshińler! Aral teńizin jaǵalap, Xorezmge kóshińler, eski súrdewdi quwalap kóshińler, jámlesip kóshińler!

Maman biydiń hawazı dawıldan kúshli bolıp, awıllardan awıllarǵa jetti. Hámme úy jıqtı, hámme mal aydadı.

Jaw láshkeri aralasıp úlgerdi. Jıǵılǵan úyler órteldi, jıynalǵan mallar Orta júz tárepke qaray quwıldı. Malların shetke shıǵarıp úlgerge almaǵanlardıń bári qol juwıp qaldı. Xalıq jáne shuwlastı, jáne jılastı. Atasın shaqırǵan balanıń, anasın izlegen qızdıń, "perzentim!" dep qıyqıwlaǵan ata menen ananıń, qullası gúllán xalıqtıń zarlı únleri bir-birine ulasıp, úlken músiybet baslandı. At dúbiri astında ayanışlı sınsıwlar, xoshlasıwlar, ırzasıwlar jer solqıldatadı.

Maman biy tútin, duman arasın qaq bólip bir jerde jarq etip kórinse, kózdi ashıp-jumǵansha jáne bir jaqta payda boladı.

— Írza bol, mehriybanım!

— Xosh, qaralı baspanam!

— Xosh, kiyeli ata mákanım!... — degen sózler úziliksiz esitilip, ızıńlağan suwıq samal menen kem-kem kúsheyip, álemge jańǵırdı. Qayǵılı jańǵırıqqa ses qospağan janlı maqluq bul átirapta qalmadı. Tawlardıń júyi sótilmegen menen gúńirendi, aspannan tınbay epeleklegen qar kóshkenlerdi ommalatıp, jolların bógedi, barlıq japıraqları túsip sıptay bolğan taw ósimlikleri qar suwırğan dúbeleyge shıdamay bas iydi, "bizdey jalańash qalsańız da, báhárde kiyingeysiz" degendey ızırlastı, qayǵıǵa tótepki bere almay mortıldasıp sindi.

Ǵarrı aspan bul bálayı ǵazebetke kózin ashıp qaramay, tınımsız jıladı. Biraq, jas ornına aq kirpigi jarpaq-jarpaq bolıp úziliksiz tógile berdi.

Pútkil xalıq júreginen shıqqan 1743-jıldıń zarı, Sır dárya boyınan Ámiwdáryanıń quyar ashalarına shekem bıyl da tınbay gúńirendi:

Babam jigit bolıp mamam qız bolğan,
Túrkstan topıraǵı bizden xosh endi.
Tórt san eldiń júrek-bawırın qan qılğan,
Biyrehim mákan jaylar xosh endi...

Ústinen eshekli, mallı, piyada arqalanğan ızıq-ızıq adamlar ótip atırğan dalalar menen shoqalaq qumlar, taw kánarları, hátteki ayaqlar astında sınıp atırğan shóp-sharlar da usı muńlı qosıqtı tákirarlap "Xosh endi..." dep jattı. Ashlıqtan, kesellikten, ǵarrılıqtan qatarǵa ilese almay, jol boylap top-tobı menen qulağan óliklerdiń ruxı dúnya menen xoshlaspay, ata jurtı menen xoshlasıw qosıǵın máńgi aytıp atırǵanday. Muńnıń úzigi joq...

El taslap kóshken qıslawlarǵa mal aydağan Abılayǵa dárek. baylar kóship kelip, góne kora-qopsılardı iyemlenip jattı...

Maman biy aq boz atınan túsken emes. Neshe túnlerdi uyqısız ótkerip jiberгенlerin umıttı. Orta júzdiń mallı bayları iyemlengen qıslawlar boylap shaptı, xalqın izleydi, olar jıllı qıslawlardan álleqashan quwıp shıǵılğan, shet-jebirdegi ılashıqlar menen jartı jaǵı jańǵan qıslawlarda qalğan mayıplar, kóp balalılar, ǵarrı-kempirler ushırasadı. Hasasın iyegine tiregen bir ǵarrı onı irikti.

— Maman, neshedeseń, balam? — dedi.

Maman bul ğarrıǵa ań-tań bolıp qaradı. Tanıdı. Jetim Allayardı atqa súyretip qula dalada jalǵız turǵanda qasına kelip násiyatlap "kóp jasawǵa talaplan, algıs al" degen Seydulla dáw. Házir belı sınǵan oq jayday búgilip, hasaǵa súyengen halında eki iininen dem alıp tur.

— Ne dey jaqlıǵımdı uqtırba, balam? Bul izi qarabaxana dúnyada mendey bolıp jetpis jasawǵa talaplanba, demekshi edim, balam...

— Balalarıńız qayda?

— Kóshti. Úlken ulım meni arqalamaqshı edi, ornıma aqlıqlarımı arqalatıp jiberdim. Bileseńbe, Murat shayıq nege soqır boldı, nege óldi? Bul dúnyaǵa giyne qıldı. Haramılıqlardı kórgisi kelmey, bul dúnyanı tárk etip óldi. Men de tárk ettim. Nege oylanıp qaldıń? Irkilme, naqızıq dúnya bul, bar, atırıldı qamshıla, soń túsineseń... — dep Seydulla dáw bir jaǵı qulaǵan góne ilashıqqa qaray burıldı.

Maman alǵa shawıp ketti....

31.

Jıllar ótti... Amanlıqtıń ulı Jaqsılıq on tórtke shıqtı. Úy mashqalası jeńilip dúzelip kiyatırǵanına qaramastan kóp sarsıq, ishley kúyinip Aqbiydaydı jıńışke japsaqqa tap qıldı. Túnlerde kózi ilinbes. Lars—lars jótel.

Úydiń endigi barlıq mashqalası on tórt jasar ulı Jaqsılıqtıń moynına mindi. Otın, suw, anasına digirman qollasıw, keli túyisiw, at otı orıw...

Egin-tegin jıynalǵalı Amanlıq Jańakentke kóp qatnaytuǵın edi, hayalınıń keselbántligi ushın nókerlerdiń izinen azıq aparıp kóbinese qonbaytuǵın edi. Qasaqana jaw kelgen aqshamında ol Jańakentte qonıp qalǵan edi, nókerler jatqan jayǵa jaw ot berip, hámme ishte qalǵanda, bunıńda júrimi bolıp, arǵıtı, pátigi pıshır-pıshır janıp, ala-tútin qaplaǵan jaydıń qapısın zorǵa tawıp aman-esen shıqqanlardıń ishinde ol da shıqtı. Dalada shaqalıp, qusıp otırǵan Bektemirdi kórdi, Kewlimjay shıǵar ma eken dep kútip edi, tamnıń úshegi quladı, Kewlimjay ishte qaldı.

— Quday, kúlkiden ayırdıń! — dep bir gúrsindi, qaytıp hesh kim menen xabarlaspay awılına hayt qoydı. Jolda shawıp júrgen Maman biydiń dawısın esitip, atın qattıraq qamshıladı. Úyine kelse, (qayın atası bılır ǵana jana otaw tiktirip bergen edi) esiginiń aldındaǵı úyiwlı otınıń ústinde biytanı tórt jigit otır, júregi suw etti. Sonda da sır aldırmaı, attan

túsiwi máttal, otinnıń ústindegilerdiń biri attıń dizginin usladı, qalğan ekewi eki nayza kóterip Amanlıqqa janasa ishke kirdi.

— Qáne, qazaq qızı, kúyew bala keldi. Qarasıq usınday-aq bolar. Kóter girkireńdi! — Pıshaq uslağan tórtinshisi Amanlıqtı túrtti, — Jol azıq al da tart saldawıńdı! Nege burılasań, qarındasımızdı apqalmaymız. Ertizińe. Bizden sawǵa. — Usı máhálde sırtta at jaylastırıp qalğanı ishke baqırdı:

— Nege irkilip atırsız? Kiyatır!

Amanlıq sırttan járdem kiyatır ma dep dámelengen edi, ishtegi úshewdiń hawlıqpay, tek asıǵa bergenine qarap járdem emesligin túsindi: "oljanı bir birinen qızǵanıp atırǵan!..."

Biri nayzasınıń ushı menen júkti awdardı, ekinshisi keregeniń basındaǵı sók shanashtı alıp Aqbiydaydıń moynına ildirdi:

— Bosatırılar úydi!

— Sizler bosatırılar! — dep qarsılastı Amanlıq. Onıń sheke tamırları shertilip, saqal-murtınıń hár túgi iynedey shansılıp tur edi. Aqbiyday istiń nasırǵa shabatúǵının túsindi. Moynındaǵı shanashtan sók sawıldawı menen erinin ayaǵına jıǵıldı.

— Óypte, begim, jalǵız ulıń jetim qalmasın, begim! Jaqsılıq, qolımnan tart, balam. Áǵaylar, kiyewińizge ashıwlanbańız, biz ketemiz.

Jaraklı jaw olardıń háyle-páylesine qaratpadı. Ata-bala qolına ilingendey ol-puldı iyinlerine tırmıshlap, nárenjan, awırıw Aqbiydaydı ortaǵa alıp súyep, úyden shıqtı. El izǵıp baratırǵan ullı kósh súrdewine tústi...

Posqınshılardıń kópshiliginen bulardıń jaǵdayı jaqsı edi. Shıqqan pátte joldı óndirdi. Aqbiyday erine de, ulına da azar bermey, óz boyın ózi tiklep júriwge talaplandı. Dizlik qardı teń bólgen súrdewdi jaǵalap dem alıp otırǵanlardıń talayınan ozdı.

Elden alıslay kele jol boyında sharshap otırǵan xalıq jiyilendi. Hátteki, ólikler payda bolıptı. Kem-kem olar da kóbeydi. Óli anasınıń kókiregine basın tıqqan mayda balalar jatır. Hár jer-hár jerde qar ústinde jalań ayaq juwırısıp jolǵa talasqan balalar izde kiyatırǵanlardan qayır sorap, qol jayıp turıptı.

Áwelgi gezde bular qayır soraǵanlardıń alaqańlarına bir qısım sók, shappattay nan salıp kórip edi, soń ózlerinin awhalı qıyınlasatuǵın bolǵanı ushın bárinen kóz jumıp óte berdi.

Azıq túwesildi. Kózleri kóngeylenip, ayaqları awırlastı. Ushı-qıyırı kóz jetpes maydańǵa kelgende, júrisleri ábden tosańladı. Bul dalańlıqtıń hár jerine qoslar dúzetilgen, tútin shıǵıp atırǵanları bar. Qoslardıń átirapında baylawlı mallar da kórinedi, shóǵıp atırǵan túyeler de bar.

"Aldı menen kóshken tásilpaz baylar bolsa kerek" dep oyladı Amanlıq. Olarǵa irkilmey, júrisin dawam etti. Ashlıqqa qosımsha úrgin kóz ashtırmaydı. Napaqa túwesiliwge qaraǵanda ulı ushın óziniń payın giznep, hesh nárese jemegen Aqbiyday birden quladı, hátte, loqsıtıp qan qustı. Amanlıq qapsıra qushaqlap, maqsetli jerge jetpey-aq, góne sheńgel túbirge ilingen qańbaqtay, irkiletuǵının túsınse de, Aqbiydaydı eki qolina jatqarıwı menen alǵa júrip baqtı. Jol boyında maldas qurınıp nan jep otırǵan úsh adamdı kórip, Aqbiyday tamsandı, erine sıbırladı.

— Irkil... begim... dem al.

Amanlıq otırdı. Jaqsılıq ta otırdı. Ata-bala anaw nan jep otırǵanlarǵa názer salmawǵa tıristı. Bir waqıtta olardıń suw ornına qar asap jáne júrip ketkenin kórip, Aqbiyday erine qol uzatıp sıbırladı:

— Túргеleyik, begim, anawlardan qalmayıq.

— Olarǵa jete almaspız, shabazım.

— Pay, begim, túsınseń netti? Birewi jańa jegenin qussa, jer edik...

Amanlıqtan erk ketip, kózlerinen ashshı jas mólt etti... Súrdewdiń shetindegi bir tóbeshik qumǵa Aqbiydaydı jatqarıp, ıǵınıń qarın ısırıp, qara jer ashtı. Ján-jaqtan biyik jırǵıl sındırıp kelip, pana qıldı, Ulına aqpas juldırıp tósek qıldı, ortaǵa ot jaqtı. Alıp shıqqan toppı qazanın asıp, ishine qar ákelip salıp suw qaynattı. Hám ashlıqtan, hám suwıqtan, hám keselden qaljawraǵan hayal otqa jaqın jatıp, az ǵana boyı qızdı, erinlerine qatqan qan jibip óz-ózinen "sorpa!" dedi.

Qáne sorpa?

Amanlıq jırǵıl qostan súyretile shıqtı. Esik-tórli jerdegi aqbastıń túbinde bir aq qoyan jatır eken, "hássemi!" degizdi bolǵanı, kózden ǵayıp boldı. Izde mezgillik jolda qalǵan qoslarǵa ketti. Mushtay et tawıp keshke oraldı.

Aqbiydaydıń kózi ilingen edi. Balası ot jaǵıp otır.

Amanlıq etti kazangá salıp, Aqbiydaydıń bas ushına shıqtı. Aǵı basım jipek shashların júdá náziklik penen sıypalap otırdı...

Azanda Amanlıq ulın súrdewge shıǵarıp, ótkenlerge qol jayıwdı sıbırlap, qosına kirdi. Tündeǵi sorpadan azǵana qalǵan edi, jılıtıp Aqbiydayǵa urtlattı.

— Begim, kete berinler, — dedi hayal inırsıp. — Menin kele bolıw úmitim joq, kózim jetip turıptı, irkilseńiz usı shuqanaqta sizler de qalıp qoyasız dep qorqaman.

— Óydeme, shabazım. Kele bolasań, ara jaqın qaldı.

Aqbiyday ózinshe "ara jaqın qaldı" dep, ásten ǵana gúbirlendi. Biraq eriniń qanday aralıq haqqında aytıp otırǵanınan biyxabar edi, qaytıp sóylemedi, tım-tırıs jattı.

Amanlıq ta jolǵa shıktı. Kún jılıtqan eken. Mal jetelegen birewler ótti. Bir jaǵınan ol quwanadı: elde bolsa — eringe tiyedi".

Kóp balalar arasınan ulı Jaqsılıqtı taptı. Jol jaǵalap dizbe qatar turǵan balalardıń qatarında onıń da qolı jayıwlı. Hámmeden dúǵıjım, kúshli, saldamlı, iri, aqıllı kórindi kózine. Óziniń jas gezi esine túsip, kózlerine jas quyıldı.

— Shinjırma-shinjır qol jayıwdan shıǵarmaǵan, alla, — dep nalıs etti.

Kóz ushında eki túyeli kórindi. Ústinde hayal, balalar otır. Eshekli birew jetelep kiyatır. Izinde onlaǵan sıyırı bar. Olardı kórgen balalar quwjırılasp:

— Áy, alǵa ótpe! — desip birin-biri keyin tarttı.

— Talaspańlar! — dedi Amanlıq olarǵa jaqınlap.

— Qoysańa saqalı kesilgir, — dedi bir bala. — Aldap óziń almaqshısas.

Amanlıq ol balaǵa pálen-tólen demedi, balasınıń basın qoltıǵına súyep hámme balalardıń izinde turdı.

— Jolıńız bolsın, mırza!

— Kóp jasań!...

— Balaların bizdey bolmasın...

Hár kim hár nárese aytıp shuwlastı. Túye ústinde baydıń balası muzlaǵan bir jilikti kemirip kiyatır edi. Qol jayǵanlardıń ortasına ılaqtırıp jiberdi. Ash balalar bir birin jiberispewi menen jilik túsken jerge ónmenin atıp jıǵılıp, ústi-ústine mingesip, top bolıp qaldı.

— Áy, ġarrı, sen nege ash iytirıdı jibermey tursań? — dedi eshekli bay Amanlıqqa. — İytińniń, bas salsa bárinen basıp alatuǵın kúshin sezbey tursań ba? Jiber, sıpayılıqtan tirilik payda.

Sakal-shashi toǵay bolıp ġawlaǵan Amanlıqtırın jası qırıqqa jetpey-aq "ġarrı" degen sózdi birinshi esitiwi edi. Ashıwlanbadı. Ol haqqında oylamadı da.

— İyman júzli adam, hayalım ólim halında jatır edi. Járdem etiń, — dedi.

— Balańdı sat, — dedi bay.

Amanlıq juwap ornına lal boldı.

— Áy, ġarrı, túsin! Úsh kúnnen keyin balań ayaǵınan tik basa almay qaladı. Taslangan súyekke juwırmaǵanıńız ushın diyanatlı tuxım kórip aytıp atırman. Bolmasa, qara tamaǵına xızmetker kóp, — dep, bay kóshin baslap alǵa kete berdi.

Amanlıq ulı menen súyenisip qaldı.

— Aǵa, tanıysań ba olardı? dedi Jaqsılıq.

Amanlıq "joq" degendey bas iyzedi.

— Olay bolsa meni satırın. Apam aman qalsın, — dedi bala. Amanlıq ne qıların bilmey birden ókirip jiberdi. Jaqsılık matam tıslı qoy teri qalpaǵın qolına alıp baydırın izinen baqırđı.

— Áy, shápáhátli adam, toqtańız!

Bay irkildi.

— Aǵa, juwırın, bunnan qalsańız apam óledi, — dedi Jaqsılıq izine burılıp.

Amanlıq hesh nárese oylanıp jetpedi, kóz jumıp baydırın izinen juwırđı.,

— Áne, aqlırına kelgenseń, — dedi bay. — Hayalırın aman qalsa bala qoldan keletuǵın nárese, jas kórineseń. Mal beriw qudaydırın isi. Balańa ne soraysań?

— Bala satıp kórmegenmen...

— Anaw buǵanı bir qoydırın sanı menen qırqaǵarı tarıǵa aldım, — dep izde on sıyırdı aydap kiyatırǵan engezerdey jigitti nusqadı. — Al, seniń aqlılı balańa bir qoydırın jartı eti menen on seri basalay un beremen.

Qansha nárese berse de, balasına baha bolmas edi, biraq kóp sawdalasa berse, baydırın ketip qalatuǵına kózi jetip tur. "Usınnan qalsaq

bul sırdanda úshewimizdiń de óletuǵınıń taqıyq, eń bolmasa qarar kózimiz jer basıp tiri qalsın" dep Amanlıq qısqa qıyalınan ótkerip:

— Berıń. Atıńız kim? Aytıp ketiń-a...! — dedi.

— Sonday shárt penen: Atımdı aytpayman. Hesh qashan balańdı izlep barmaysań.

Bul shártke juwap beriwden qaymıǵıp izdegi balasına qol bıǵadı. Jaqsılıq bárin esitip tur edi. "Apamdı kórip shıǵayın" dep qoska qaray juwırıp ketti.

"Anasına aytıp salıp, halın tómenletpese bolar edi" dep qorıqtı Amanlıq. Jaqsılıq kóp irkilmedi. Keldi. Balanıń shırayı kewilli edi. Áke hayran bolıp tur. "Bizden qutılǵanına quwanışlı ma eken"?

Ákesiniń qıyalın túsingendey balası qulaǵına jaqınlap sıbırladı:

— Aǵa, apam táwir. Ketetuǵınımdı aytpadım. Jolǵa shıǵaman, tapqanımdı ákelip turaman, dedim. "Awzımızǵa as salatuǵın bolǵanıńnan aylanayın" dep súydi, kúldi. Tez jazılatuǵın shaması bar. Meni tawıp alarsız.

Amanlıq sóylemey, maqullap bas iyzedi.

— Má, óziń toyıp al, bala, — den túye ústindegi hayal Jaqsılıqqa bir tarı zaǵara tasladı. Jaqsılıq zaǵaranı qaqshıp alıp ákesiniń qoltıǵına tıǵıp: "apama apar" dedi.

Bay ekinshi túyeni shógirip júgin sheshti, bári sur gósh, yol azıǵı eken. Wáde etkenin Amanlıqqa berip, túyeni tikeytti hám Jaqsılıqqa buyırdı.

— Tart túyeni!

Jaqsılıq túyeniń aldına shıqtı.

Amanlıq ulına qaptallasıp mańlayınan qayta-qayta súydi de:

— Artıńa qarama, aldıńdı alla ashsın, balam, — dep kóz jasın sıpırıwı menen izine burıldı.

Ulıń da eki betin jas juwıp ketken edi, áke násiyatına opadarlıq etip, artına qaramadı. Túye tartıp baratırıp:

— Aǵa, apamdı qádirle, táwir bolsın, — dep baqırdı tek.

Amanlıq ta sol burılǵanıń izine aylanbadı. Qosına keldi. Qoy eti menen basalay unın shalduwargá jasırıp ishke kirdi.

Aqbiyday betin esik betke qaratıp jatır eken.

— Keldiń be, begim? — dedi.

— Táwirmiseń, shabazım?

— Táwirmen. Biziń Jaqsılıq awızımızǵa as salıwdıń ǵamın oylaytuǵın bolıptı.

— Mine, saǵan jibergeni, — dep qoynındaǵı zaǵaranı shıǵarıp berdi. Aqbiyday muzday zaǵaranı mańlayına tiygizdi, soń qoynına salıp jattı.

— Je, — dedi Amailıq.

— Ózine ısıtıp beremen, begim.

— Ózi toydı. Awısqanı.

Aqbiyday bir tislemın awzına saldı da, qalǵanın erine usındı.

— Sen jey ǵoy, begim.

Amanlıq ta bir tislem sındırıp awzına saldı.

Qalǵanı jelinbedi. Ana qaytadan alıp kóyleginiń ishinen kókiregine bastı. Kózin jumdı. Amanlıq oyatpadı. Keshki awqattıń ánjamın jedi. Jasırǵan etinen bir asım kesip ákelip qazanǵa saldı.

Sorpa tayar boldı. Aqbiyday kózin ashpadı. Yarım aqsham awdarılǵanda "Jaqsılıq..." dep sóylendi. Amanlıq awzı menen onıń erinlerine sorpa tamızdı. Tek jalmaǵanı bolmasa, jutpadı. Kózlerin bir awdarıp, bir nárseni qadala soraǵanday boldı. Amanlıq tınıshsızlandı. Ne qıların bilmey hawlıǵıp, hayalınıń basın dizesine qoydı.

Sol jatıstan Aqbiyday úsh kúńge shekem kózin ashpadı. Denesi birese jandı, birese suwıdı, tórtinshi kúni tań aldında Aqbiyday tamam boldı.

Amanlıq óz mańlayına ózi ǵarsh-ǵarsh urıp artına quladı. Állen waqıtta ózine kelip qostan shıqtı. Qumnıń basına minip baqırdı:

— Jaqsılı—ı—ıq!! Há, Jaqsılı—ı—ı—ıq!!!

Taw, tas, ushı—qıyırız dala, qar basqan qum "Jaqsılı—ıq! Jaqsılı—q—ıq!!!" dep tákirarladı.

Ol jáne shaqırdı, aynala onıń hawazına jáne ses beri "Jaaqsı—lı—ık!.." jańladı. Ulin qoy etine satıp jibergen birden esine túsip, qıspanıń túbine jasırǵan etti arqalay jóneldi. Jol boyınsha baqırıp baratır: "Jaqsılı—ı—ıq!!! Jaqsılı—ı—ıq!!

Bir topar jas jigitle menen egede adamlar ashtan buratılıp jolda otır edi, bir qoydıń jartı etiń arqalap baqırıp baratırǵan Amanlıqtı kórip:

— Tutıń, anaw awmeserdi! — dedi birewi.

Gileń haldan ketip otırǵanlar jer tayanıp tikeyisti. Qaslarına jaqınlawdan Amanlıqtı gúw bastı.

Amanlıq etten ayrıldı, biraq "Jaqsılı—ı—ıq!!!" dep shaqırğanın koymay, sıbay-saltań juwırıp kete berdi. Shiyki etke toyıp alğan ójet birewi, Jaqsılıq Amanlıqtıń balasınıń atı ekenin bilmey, izinen:

— Háyyyyy!! Qayt izińeee!! Jaqsılıq o dúnyadaaa!!! — dedi.

Joldaslarına da unap qalsa kerek. Bári ún qostı:

— Jaqsılıq o dúnyadaaa!!!

Amanlıq izine aynaldı. Jáne eńkildep juwırıwı menen basqasha baqırıp ótti.

— Aqbiydayyy!!!

Etin basın alıp toyınğanlardıń ózine kelgenleri wahahalastı.

— Mınanı jin urğan eken, arpaǵa jarımay júrip aq biyday izlewi nesi? — dedi biri.

Amanlıq olardı tıńlamay jıńıl qosına qaray ótip ketti. "Áwmeserdiń jáne bir nársesi bar shıǵar" dep hámme izinen juwırıstı.

Óli hayaldın ústine boyın taslap eńk-eńk jılap otırğanın kórip, bári ańırayıp turıp qaldı.

Amanlıq kóz jasın súrtip tikeydi. Jaqsılıq bergen zaǵara ana qoynınan túsip atır edi, armanıraq kókiregine ısırap qoydı. Oǵan antalasqaklardıń hesh qaysısı da tiymedi.

Kóshten adasqan jekke-jarımlardıń napaqasın basıp jep kúneltip kiyatırğan bul gileń ash gázzaplardıń basshısı Bektemir edi. Jańakentte tútin jutqalı sawlıǵı biraz nasharlangan. Oǵan qosımsha ashlıqtan kózi kórmey Amanlıqtı tanımaǵan edi. Házir ǵana ash ózekke jegen shiyki et buwına túsip, ornında buratılıp jatıp qalǵan edi. Eplep túrgelgen soń joldaslarınıń izinen kelip, jıńıl qosta aqbas tósengen óli Aqbiydaydıń betine únilip, aǵashtay qatıp turǵan Amanlıqtı endi tanıdı. Eki kolı menen sermenip hámmeni keyin ısırdı. Óliniń ústine jıǵıldı. Állen waqıtta tikeydi. Heshteńe ayta almay birazǵa shekem iyegi kemseńledi, dawısı qarlıǵıp, esitiler-esitilmes sóyledi:

— Amanlıq, Amanlıq, senbiseń, ele? Jılama! Ushqan uyańa qaytıp keldiń, basla bizdi, basla, qudaydıń soqır kózine sıyınamız...

Amanlıq onıń júnli teridey qap-qara betine qabaǵın úye qarap, keyin shegindi... Álle qanday kúsh onı ullı kósh súrdewine saldı, azǵana gidirispeden soń esine endi kelgendey, izine qaytıp barıp jıńıl qostı buzdı. Aqbiydaydı jatqan ornına jerledi.

Túske taman hámmeniń aldında, Xorezm tamangá bet alıp, jolǵa ráwana boldı, joldasları qol uslasıp, gáde úzilgen shınjırday bólek-bólek tentireklesip erdi...

* * *

Kóshtiń aldı, shóllegen padaday, Xorezm shuqırına qulap Ámiwdáryanıń quyar ayaǵına — Aral teńiziniń jaǵalarına júgin taslap, ólmestiń ǵamına kirisip, muz oyıp balıqqa ilme qurıp otırǵanda, izi Sırdárya boylarınan ele jılsıp bolmaǵan edi. Maman biy, sońǵı kóshke shekem, qıs shıqqansha, elin taslap ketpey, aq boz atın qara terge shomılıtp bárhá awıl araladı. Kóshkenlerdiń qıslawlarına qonıs basıp atırǵanlar ushın janı ashıydı, awlaǵında bazı-bazıların atqa súyretkisi keledi, ilaji qansha, eline qáwip. Degen menen shaynasıwlar joq emes. Úyrenshikli ata mákandı hesh kim qıyıp kete almaydı. Quwıs-qoltıqlarda tayaqlasıwlar, bılsha-bılsh tóbelesler bolıp atırǵanı.

Seydulla dáw usaǵan kóp ǵarrılar, aldında mıqlı ámengeri joq meshew, awırıw adamlar, kóp balalar qalıp qoydı, qaqaman suwıqta olardı qozǵaw — ólini görinen shıǵarıp, janınan dámetken menen barabar edi.

Maman biy ǵujırlandı. Kóshtiń aldına jetip, belgili qonıs qıdıraman degen oy menen súrdew boylap at shawıp ketti. Quwan dáryaǵa jetpey-aq júregi qan boldı. — Úzigi joq xalıq, onıń xalqı, ele shoǵıp baratır, jılasıp baratır, jer solqıldatıp gúnırenip baratır... Jalbarınıp járdem sorap, qol sozǵan atalar, analar, balalar, awırıwlar... bárin ayaydı, bárine járdem etkisi keledi, biraq qaysı birine úlgeredi, jalǵız aq bozına neshe mingesik alsın, naylaj kóz jumıp, naylaj qulaǵın tıǵıp, hámmeniń ústinen shawıp óte berdi.

Jańa dáryaǵa jaqınlaǵanda, jol shetindegi, qasına bir eshek baylawlı, qostiń janında, joldı bógep qatara maldas qurınıp otırǵan jeti egede adamǵa joliqtı. Olardıń peyil-aqqalın jaman kórse de, Maman atın irikti. Ústi órim-órim, ayaqlarına. kórpe jırtıǵın oraǵan, qara saqallı dápeń birewi Mamannıń atın jılawladı. Kózleri jasawrap, irińlesip ketken adam at ústindeginiń, áwele kim ekenin bilgisi kelip, bir shekelep tigildi.

— Há, Maman biymiseń? Áne, kerek adam! Xalıqtıń qandarı! Tús attan! Janıń barda tús!

Bul dápeń Seydulla dáwdıń ulı Begdulla qara saqal edi. Onıń kúshli qolların julqıp ketiwge aqbozat ta dimarsız. Maman kóp oylanbay attan tústi. Begdullanı tanısa da tanımaǵańa salıp, saqal-shashları dirildep, ash kózleri shatnap turıptı.

— Bılay júr, — dedi art betindegi jıńǵıl qostı nusqap hám burılıp baratırǵan Mamannın bóksesine ılas ayaǵı menen bir tepti. Maman biy artına bir qarap turdı da, eki iyninen entige bir dem aldı, til qatpadı. Qosqa kirdi. Altı hayal menen onlaǵan úrpe-shúrpe buyra shash bala oshaqqa betlerin tutıp dastıqtay sulap atır. Bárinde de jan bar, tek kirliklerin kaǵıp atır. Maman biy shıdamay dalaǵa shıqtı, jeti jigittiń úshewi aq boz attı álle qashan soyıp taslaptı. Mamannıń qabaǵınan qan jawajaqlıǵın bilgen áwelgi dápeń Begdulla qarasaqal, aq boz attıń noqta-júweni menen onıń qasına keldi.

— Úskiniń kuyılmasın. Basshısań — bizdey xalqıńa qulsań. Iyesi qulına ne qılsa, erikli. Sal basıńa noqtanı, ózińdi minemiz. Nege sóylemeyseń? Nege qashpaysań? Yaqshı, biz keshirimli iyemiz. Áy, sizler, tezletıńler, — dep eshektiń qasında turǵan ekewine olıydı. Olar eshekti sheship ákeldi, — Min, Maman biy, terisine min! Bolmasa, kárińdi qılamız.

— Iyem buyırsa ilajım ne? — dep Maman biy bir sóyledi de, eshekke mindi, olardıń hámirin tárk etpey, júzin eshektiń artına teris qaratıp mindi. Begdulla qara saqal háyle-páylesine qaratpadı, aq boz attıń júweni hám arqanlaw shılırı menen Mamandı eshektiń erine bekkem shandıdı. Joldaslarınıń birine ım qaqtı, ol attıń jartı san góshiniń qanın aǵızıwı menen ákelip Mamannıń bókeriwligine bayladı.

Begdulla qara saqal Mamannıń ósik murtlarına qolınıń qanın jaǵıp, basın qublaǵa, Xorezm tamangá burdı, balanıń gellesindey mushı menen eshektiń sawrısına dúrs-dúrs urdı:

— Bar, joǵal! Ele de iyeń keshirimli. Sol ushın ayaǵıń jerden tórt eli joqarı. Kórinbe, sóyleme, ket, ket!!!

Maman bir awız sóylemesten súrdew boylap ketti. Jánjaǵına da qaramadı. Qarasa, ózi sulap jatıp kúlip "Anaw Mamangá qara... tamasha!... qızıq!..." dep qol shoshaytqanlardı kóredi, keyis-sógislerdi esitedi.

Iyesi — xalqı, qalay jazalasa, soǵan qayıl biy biyliginen, elinen jurday bolıp, kók eshek ústinde tersekey otırıwı menen, ishinen gúńirenip, qan jılap kete berdi... Bir insannıń rehimi túsip, jazdırmasa, ózliginen bosanıwı, eger eshegi súrnigip jıǵıla qoysa, tikeytiwi túwe, óziniń tikeyiwi múmkin emes. Neler islep káteleskenine, endi ne menen dúzetetuǵına oy jiberip, túsınbeydi. Eshek óz baydalına otlap ketken jerde tiriliginen xabar etip "hıq-hıq" lap, shayqatılıp baratır.

Ekinshi kúni sáskede atlı hayal baslaǵan kóshke ilesti. Bul hayal Dáwletbay biydiń jesiri Sháriypa edi. Ol Maman biydi tanıp attan tústi, erkeklerge "Mamandı sheshiń" dep buyırq etti.

— Hesh gáp, tiymeńler,— dedi Maman biydiń dawısı ólpeń. — Iyem usılay etti, táǵdir shıǵar.

Sháriypa, onıń "iyem" dep kim jóninde aytıp turǵanın uqtı.

— Bir iyeńiz baylasa, jáne bir iyeńiz sheshedi. Jolińız bolsın, arıslan tulǵalı, lekin sharshaǵan, dana biy!

Qıstıń báhárge awısqań kúnleriniń erimeginen be, yamasa tógilgen qanlı kóz jaslardan ba, jollar gilkildegен ılayǵa aylanǵan edi. Maman biy erde dúziwlenip otırıp, ılay súzip jolın dawam etti...

Báلكim, jáne bir kúyikli bende — "iyesi", tutıp alıp esheğine zorlıq qılıp, ózin piyada aydar... Ol bárine qayıl. Qulaǵına jetken uzun murtları samal menen azǵın júzin hómmeden jasırıp, eshekli biy alǵa baratır, tek alǵa, kóshtiń basına, jańa qonısqa!...

Ádiwli oqıwshım, endi sen de eldiń jańa qonısına barasań — olar qonıslasa bersin, sen azǵana tınıǵıp dem al.

ÚSHINSHI BÓLIM

Tozadı eken, tozadı eken bári de,
Tek juldızlar qaladı eken máńgige..".

(X. Ulmambet)

1.

Xiywanıń xanı Ğayıp xan (qazaqtıń shekti urıwınan jádige áwladı Sultan Batırdıń ulı) ishki, sırtqı dúbeley-dúrsildige tótepki bere almay 1757—jılı taxtı taslap, qashkannan keyyn, ornına inisi Abdulla xan bolıp qalğan edi. Ol bir jıl ğana dáwrın súrdı, bolǵanı. Xanlıqqa buxaralıqlar aralastı.

Xan sarayındaǵı sózi itibarlılar qońıratlı inaxlar edi. Olardıń ishten iritkisi qazaq xanlarınıń qaytadan taxqa keliwine múmkinshilik ashtı. Sóytip, birese Abılqayırdıń áwladları, birese onıń dushpanları shekti — urıwınan Jádige awladları taxqa minip, sarayda "qan oyını" baslandı.

Qaraqalpaqlardıń sońǵı, 1762-jılǵı Túrktannan posıw dáwiri Xiywanıń usı "xan oyını" dáwirine dus keldi. Sonıń ushın ba, olardan qonıs qızǵanıwshı da bolmadı. Baspanadan ayrılgan el, shóllegen padaday, shubırıp, Ámiwdáryanıń tarmaqları menen Aral teńiziniń balıqlı jaylımlarına jantalasa jetken jerlerine koqtasınılıları júklerin túsirip, jarlı-jalań ayaq, jetim-jesirleri túyinshiklerin taslap, jaqtı dúnyanıń, azǵantay da bolsa, lázzeti ushın qádimgi arpalısқан shayqasların tındırmadı. Súrdew boylap aydalǵan malday shubırǵan el, asılısıp, tarmasıp keliwin dawam etti.

Bul káranıń Sırdárya alaplarınan ayırması — eki jaǵasın shayıp juwıp, jaǵaǵa ósken torańǵıllar menen hár qıylı ósimliklerdi túp-tamırınan qoparıp, asap jiberetuǵın eser Ámiwdárya. Aral teńizine quyarda, mayda shaqaplarǵa bólinedi. Bulardan tısqarı qazansha kóller kóp. Dáryası da, qazansha kólleri de balıqlı, hár qaysısı óz aldına ómir aydarı. Jáne bir ayırması — toǵaylar ústinen pál-pállep ushqan hár qıylı quslardıń, aydın shalqar suw jaǵalap kógalay-kók teńizdi toltırǵan úyrek, ǵazlardıń, shaǵalalardıń sharqıldısınan basqa shawqım kelmeydi, qulaqsız, tilsiz, meńirew kopalıqlar, qoltıqlar, yarım atawlar, atawlar, jekke júrgen adamnıń shıqqan jerin qaytıp tabıwǵa gúmana dút-toǵay. Toranǵılları

jaña qońıs basqanlar menen táǵdırles sıyaqlı. Putaqları ebeteysiz tilenshilerdin qollarınday, tóbeleri qus tútken qalpaqtay, ǵırıqları árre-tárre. Juwanlıǵı jiliktey qańıratpa jıńǵıllar, nauqaraǵay qamıslar torańǵıllarǵa aralasıp ósedi. Jıńǵılları túwe qamısların anaw-mınaw kisi sındıra almaydı, balıqqa toyıp suwǵa qanǵan jas jigitlerdiń bazda isi erikse, tamashaǵa qamıs sındırısadı. Qamıslar sonday shatnap shart etedi, maldıń súyegin dizege qoyıp sındırǵannan hesh ayırması bolmaydı. Sonıń ushın da áwelgi qoslar, ilashıqlar qamıslardan soǵıldı.

El elshiligin qılıp kóbeyip, nıǵayıp begenlese berdi.

El kóbirek mákanlaǵan eń jaqsı qonıs "Kók ózektiń" eki boyı edi. "Kók ózektiń" usılay atalıwı suwı misli kók shırsha reń, tabaqqa quyǵanday, tóppeleme bolıp, júdá ásten, iyrimlenip aǵadı. Balıqlı. Jazda jaǵasında otırıp, qısta kók aspanday muzın japqan qardı ısırıp taslap úńilgen kisiniń haslan miyri qanbas, kózleri toymas. Báharde kók quwalaǵan padaday dúrkin-dúrkin balıq birin-biri quwıp, oynap baratırǵanı. Qózge kóringenge hiyle mol. Jas balaǵa shekem qast etse, qısında úki oyıp, ilme menen, jazında suw astına súńgıp-aq birli-yarım balıq tutıwına imkaniyat bar.

Bul imkaniyatlar talay ashıwshaq penen shırtıldaqtı parasatlı qıldı, shápeniylardı jaydarılandırdı, kesellerdi jazdı, kóz jaslardı tıyıp, jáne kúlki tuwdırdı...

Mine usı "Kók ózekte" kúni menen balıq awlap, ústi-bası malpaq-salpaq bolǵan bir topar balıqshı salın shetke shıǵardı. Tabısların teppe-teń bólisip, hár kim payın ashalı jıńǵıl jormallarǵa ildirip qayttı. Ózleri júdá más. Kewilli. Bir-birine gáp náwbetin awıstırǵısı kelmey ǵawırlasıp sóylesip kiyatır.

— ... "Kók ózekti" nege teńlestiretuǵınımdı dál aytayın ba? Misli bir aq kókirek sawdıraǵan bala.

— Kókiregi aynaday bala de. Qoynında ne barın jasırmaydı. Eger balıqları kórinbegende, jurt irkilmes edi.

— Haslan irkilmes edi!

— Bir ǵáptiń mayın shıǵaratuǵın ezbe bolǵan ekensiz.

— Sıyr súzip óltirgen Qońırat Aytuwǵan jasawıldıń jesirin kim biledi?.. Bilmeseniz bilip qoyıń, Abadan aq baltır deydi. Óńsheń jesirlerdi jıynap, jalań put balıq uılaydı-mısh.

— Shabaqlardan qáwip etpey me eken?

Hámme duw kúlisip aldı.

— Ózleri qay tamanda eken?

— Arqar qozdı ma? Bizden órde, Ğayıp bahadırdır awılında deydi.

— Pah, sol awıldıır boydağı bolmağan ekenmen.

— Boydaq kórse tútip jeydi, deydi.

— Onısı qalay?

— Jetispeydidağı.

— Oy, oy, iyi, mağan tap bolarma edi, bir ózim besewin...

— Maqtanba! Sendeyler kórpeniń ıssısına-aq awzınıń suwın tamshılalıp qoyadı.

— Tuwıp qoysa, ne qıladı eken?

— Qaydan bileyin, men sol hayallardıń dambalıń awıman ba?

— Basqasın qoyıń, Maman biy nege qatın almaydı, ya beli joq pa eken?

Hámme bir demge lámmiyimsiz qaldı.

Balıqshılardı baslap, hámmeden bası zıyat kiyatırǵai dápeń, qarasaqal Begdulla buǵa qaras qılıp, joldaslarına ashıwlı názer tasladı.

— Bizler kóship kiyatırıp onı kók eshekke teris mindirip, erge tańıp jibergende, sheshken kim? Dáwletbay biydiń jesiri. Balıq miyin jep shaymiy bolmasañız, beli joq erkekke hayaldıń rehimi túspeytuǵının biliń, aqırı.

— Házir Maman biy qayda?

— Basınan baxıt tayǵan soń qashqanı.

— Men de solay oylayman. Bardamlılar námárt boladı. Ash bolsa qaytıp toymaytuǵınday kóredi.

— Jáne buzıp baratırsız, — dep Begdulla qarasaqal ekinshi ret gápke aralastı. — Maman biy námártlerden emes. Qayda júirse de, eldiń ǵamın oylap júrgen shıǵar.

— Kim aytadı, Maman biy aqıllı ma, Esengeldi biy aqıllı ma?

— Maman biy, — dedi kóp dawıs.

— Menińshe Esengeldi biy, — dedi soraw bergen dawıs. — Qarsılaspay tırlap alıń... Qutı qashqan kólden burın ushqan qutan bolıp mártebe arttırdı. Izine ergen el aman qaldı. Ózi úy-dáskeli. Kesheden beri awılında toy. Maman she? Jalǵız baslı jalǵızraq.

— Nurabilla, seniki duris, — dep saldı biri. — Maman biy shıqqan pátte pátli edi. Dizgini qoldan ketip óziniń de qutı qashtı, biziń de qutımız kashtı.

— Bul dúnyadan waz keship ketpese, jaqsı — dedi Begdulla gúrsinip. Ol usını aytarın aytsa da, Murat shayx tuwralı óz ákesi Seydulla dáwden esitkenlerin, kósherde onıń ırzalasıp: "Xosh, balam, men bul dúnyadan o dúnyaǵa jaqınman, meniń ornıma aqlıqlarımdı arqalap ket..." degenlerin esine túsirip, iyegi alqımına tireldi, qara qapa saqalı kókiregin jawıp, qamıslıqtı bólgen soqpaqqa sıymay ayaqları shalıstı. Aldına abınıp barıp, shettegi shoq qamıstan. uslap qalıp, soqpaqqa tústı. Joldaslarınıń qódireń áńgimelerine qulaq salmawǵa tırısıp, adımların keńnen-keńnen tasladı. Ol ozıp ketejaq edi, kese soqpaqtan úsh-tórt jigit shıǵıp qaldı. Bular Amanlıqlar edi.

— Sıralıqı, — dedi Amanlıq Begdullanıń keypiyatın túsınbey.

— Qaydan qayttıńlar?

— Toydan, — dedi Bekmurat.

Onıń Amanlıqtan burın sóylegenin Bektemir jaqtırmay, oǵan súykenge bolıp shıǵanaǵı menen túyip jiberdi.

— Ásterek, palawdıń mayın sıqtıń, — dep Bekmurat sıbırlanıp, kaltasın uslap keynerek shegindi.

Esengeldi biydiń taza otaw tiktirgen toyı haqqında sıbır-sıbır gáplerden Begdullalar da esitken menen awılınıń toyǵa shaqırtılmaǵanı ushın (biy kewil berip toyǵa shaqırtılǵanday bardamlı úy awılınan tabılmadı) hesh kimniń bası aynalmaǵan edi. Bulardıń uyatsızlıq etip, shaqırtılmaı barǵanın túsindi.

Balıqshılardıń biri kekesine nıqırttı.

— Shaqırtılǵan shıǵarsız, Amanlıq?

— Qası! — dedi Amanlıq shıdamay. — Bizdi qaysı iyttiń artqı sıyraǵı dep edin. Bardıq. Toyǵan máp.

— Arsız kópekler, — dep gúbirlendi jáne biri.

Bul gáp Amanlıqqa qattı battı, biraq moyınlaǵanlıq bildirip sóylemedi. Bektemir onıń qatal juwap beriwın kútip, kóp jerge shekem dámeli bardı. Aqırı shıdamay Amanlıqtıń kóyleginiń eteginen tartıp "izde qalayıq" degen belgi berdi.

Qorlıqlı sóz esitip gápten jeńilgennen keyin bólingenin abzal kórip Amanlıq júristi tosańlatıp edi. Begdulla irkilip artına burıldı.

— Amanlıq, júre beríńler, úyge baramız. Erteńge quday razaq, mına balıqtı birge tatisayıq.

Sırdárya boyında jasağan pútkil qaraqalpaqtırın din házireti Murat shayxqa xızmet etken adamnıń qarar kózi bolǵanı ushın ba, yamasa onıń ójet minezine qosımsha kúsh-ǵayratı menen bir sózligi ushın ba, qatar-qurbıları sózin sındırmas, aytqanıń aytqan, degeniń degen der edi. Sol ushın da gileń basshısız kóshkenler, soǵan erip, usı "Kók ózek" boyında jáne bir awıl payda etken. Amanlıqlar bárinen xabarlı edi. Irkilip qalıwǵa sıltaw tappadı. Erdi.

Begdulla awılınıń "Kók ózek" boyına mákanlasqan kóp awıllardan bir ózgesheligi: jer tóle joq. Óńsheń qamıs qoslar. Ekinshi ózgesheligi — awıl menen "Kók ózek" arasın eni qırq-elli adımlıq jal qamısıq bóledi.

Bul jal qamıs álle qanday sulıwlıq sán berip turadı. Sonlıqtan ba, yamasa ómir qazanı, — "Kók ózekke" jas balalardıń túsip ketiwinen qorǵan bolǵanı ushın "káramatlı" orın dep sanay ma, bul qamısıqtan hesh kim bir shóp almaydı, qamısların qayırmaydı, sındırmaydı. Al Begdullanıń qosı óz awıllasları menen teń — tegislikke soǵılǵan menen, shaldıwarı ózgeshe nar qamıs aralas ermanı jırǵıldan. Ózgederdikinen sál biyik. Bunnan tısqarı bul awıldıń basqa awıllardan eń baslı ózgesheligi — jas balaları barshılıq. Tútin tútetken ılashıqtan keminde bir-eki bala shıǵadı, Begdullada úsh bala bar. Bári qıppa-taylaq jalańash. Anası qaslarınan bir maydan ayrılса, oynap ketip suwıqta qalatuǵın qıylıları. Salqınlaw kúnleri túye tawıqtay quyashlamaǵa shıǵıp otırǵanı bolmasa, altı ay qıs dalaǵa shıǵıp murın simgirgen emes. Jazdan beri erkin bolıp qaldı. Keshte ash palapanlarday awzın ashıp shúyirkelesip, ákesiniń aldına juwırısatuǵın edi. Búgin de sol ádetin qıldı: ákesiniń aldına juwırısıp moynınan qushaqladı. Amanlıqlardı kórip, olarda jatırqaw ornına, bir toyıw ushın qayırılatsuǵın bunday kelgindi-miymanlardıń talayına sırlas balalar, anasınıń mirátin tákirlarlastı:

— Otırın, tóрге shıǵın.

Begdullanıń eziwi jayılp hár balasınıń basınan bir sıypaladı, jormaldan sıtıp úshewine úsh shabaq uslattı, qalǵanların qırshıw ushın

hayalına berdi. Qonaqlardıń zerikpewi ushın awqat piserge taman eki qońsısın shaqırtıp keldi.

Tósengenleri shiy, shıpta, jambaslağanları ishi topańǵa tolı teri kópshilikler bolıwına qaramastan, qostıń ishi mazlap ketti. Oshaqtı aynala jambas taslasıldı. Qańıltır dúmsheden ıay ishiliw atır. Gúrtik salıwǵa kóp ǵárezet bolmasa da, qazanǵa salınǵan bir qısım júweri unı sorpanı pal tatıtıp jiberipti. Bári tamsanısıp, jańa qonıstı, bul jerdiń balıǵın, sorpanı pal qılıp pisirgen Begdullanıń hayalın qayta-qayta maqtap, awız birlik penen terlep-tepship awqatlandı. Ángime dúkanı kurılıp, keshki awqattan soń da ıay ishiliw dawam etti. Ótken kúnlerden ǵáp qozǵalıp Murat shayx, ırısqul, Dáwletbay, Súyindik, Bayqoshqar biyler hám Izbasar bahadır, Orazan batırlar haqqında kóp ángime boldı. Hár qaysısınıń atı atalǵanda, olardıń húrmeti ushın hár qaysısı janbasınan kópshigip ısırıp qoyıp, tiklendi, jáne janbasladı. Balalar anasınıń ján-jaǵınan qushaqlap uyıqlap qaldı. Erlerdiń ángimeleri ada bolmadı.

Maman biy haqqında ǵáp bolǵanda, olar kóbirek "Ullı úmit qaǵazın", Kuzma Borodindi esledi.

Bul jerdiń hesh jaq penen baylanısı joq bir ataw ekeni haqqında birewi ókinishli aytıp salsa, qıyal qusları jáne Sırdárya ústin sharıqlaydı. Awillar ústinen hár qıylı zatlar alıp ótetuǵın kárwanlar haqqında aytıp, orıslardıń qalası jaqtan kóp hasıl zatlar shıǵatuǵının maqtasadı. Orıslardıń oq-jaraǵı menen az sanlı qaraqalpaq eli jaw ústinen biraz ústemlik etkenin eske alısıp, sol kúnlerdi árman etip, tańlayların kaǵıp, "waq-waq" lastı... El basına qonǵan ıǵbal qusı payanlamay posqanların esleskende, "ah-uh!" shegip, állekimlerge gijinisti. Sóytip otırıp, bul káranıń jaw kele almastay bir qopalıq ekenin aytısıp, quwanıstı da. Maman haqqındaǵı ǵápke taǵı oralıp, Begdulla onı jolda kók eshekke teris mingizgenine pushaymanlıq bildirip edi. Qońsılarının biri jubattı:

— Zıyanı jok, Begdulla. Maman biy giyneshillerden emes. Eger onıń atın soyıp jemegende, mınalardıń aman jetpes edi, — dep, anasınıń ústine ayaqların taslap, heshteńeden qáwetersiz pır-pır uyıqlap jatırǵan balalardı nusqadı. — Bular endigi el ǵoy. Maman usılardı túsinedi. Júdá túsinedi biyshara. Ol eli ushın tuwılǵan bir arıslan ǵoy. Qáne hámmeniń kewli sonıkindey bolsa...

— Awa... Maman haqıyqat Maman—dana... Ele bir jaqtan kelip qaladı. Sóz joq, bir jańalıq penen keledi. Áytewir xalqı — biz ushın jaqsılık ákeledi...

Olar ústi-ústine ıay ishe berip, ıay satatuǵın sawdagerlerdi jáne gáp qılıstı. Olar haqqındaǵı jaqsı sózler Begdullaǵa jaqpay, qızıp ketip, eske salınbaytuǵın bir waqıyanı qozǵadı.

— Jigitler, sawdagerlerdi maqtaysız-aw, — dedi sarsılıp. — Olardıń túyelerin, hasil zatların, satlıqqa tabılatuǵın múliklerin maqtaysız. Ne bir rehimsizleri bar edi. Eslesem, tóbe shashım tik turadı, tislerimdi ğıshırlataman. — Ol óz úyi ekenin de umıtıp, ayaqların bawırlarına tartıńqırıp, shaldıwardan bir qıyaq sındırıp alıp, tisin shuqlaw ornına awzına salıp bırsh-bırsh sındırdı. — Almagúldin qalay jılap ketkeni ele esimde.

— Biziń Almagúldiń be? — dep Amanlıq tikeyip otırdı.

— Awa, Amanlıq, — dep ol bir gúrsinip dawam etti. — Ol jas ketti. Qanday aqıllı edi deń. Hátte, Murat shayxtıń on úsh jasar qızdıń aqlına qayıl kalıp, Maman biy menen teńlestirgeni esimde. Qız sonday márt eken, ğayrı elge sıy bolǵanın bile tura ya kózine jas alsa, ya shayx atama qarsılassa. Tek aytqanı: "ájaǵama, kisheme sálem deń. Ájaǵam meni izler bolsa, jolın aytayın, shańǵıtlı jol menen júirse tappaydı, ızǵar jollar menen júirse aljaspay tabadı... — dedi.

— İzǵar jollar menen júirse!? Onda bárha jılap ketkeni ğoy janımınıń! — Amanlıq eki shekesin qısıp ses-semersiz tislerin ğashırlattı. Begdulla qarasaqal káte islegenin endi túsindi, biraq biypayda edi, onıń da moynı tómen iyildi.

Tań atıwǵa meyillenip, qosqa jaqtı túse baslaǵanda, hár kim sol jambaslaǵan kúyinde tım-tırıs qaldı, kimisi qorıldadı, kimisi murnı jelpinip "pır-pır" etti.

Ótken ómir jolın eslegisi kelmeytuǵın Amanlıqtın búginge shekemgi ómiri birme-bir kóz aldınan ótip, ishi-bawırına pıshaq túyrelgendey iyretilip jattı. Tańǵa kózi ilinbedi. Soń-soń tóbesi biyik qamıs qosta tarlıq etip, úyretile esikten shıqtı, mańlayına kos qollap bir urdı, dizesinen hal ketip shókkesine otırdı..

Burshikleri teńlep qırqılǵanday, ushları tep-tegis jıńǵıllıqlar ústinen gá bası, gá kókireginen joqarısı jalt-jult kórinip, misli tereń jaylım suwdan boylap baratırǵanday, qıymılı tosań, qara qalpaqlı jekke adam kiyatır.

Jıńǵıllıq tawsılǵan soń kólatlıqqa aralasqansha yarım shaqırımlıq ashıqlıq bar. Soǵan shıqqanda, onıń atlı ekeni, atı torı ekeni bilindi.

Ol atınan ásten túsip, bóktergisiniń oyaq-buyaǵın aynaldı. Bókteriwdе kese jatırǵan tolı qara qaptı jıńǵıl ilip jırtıptı, jerden bir qısım kók shóp julıp qaptır tesigine tıqtı, Qaytadan atına mindi, kólatlıqqa kirip ketti.

Torı at kók maysa qamısıqlar arasında qara torı at sekillenip, jol shalıp baratır. Iyesi, bóktergisindeki qara qaptır tesiginen qádiklenip, tıqqan shópligin qayta-qayta sıypap kórip baratır.

Bul atlı Maman biy! Biydárek shıǵınıp ketkennen qaytıp kiyatırǵanı...

Ol sol jılı... posqan kóshtiń eń sońınan atlanıp, kóp tenteneklikten soń kósh basına jetti. Esengeldi biydiń awılın tawıp alıp, onıń ózi menen birge qonis qaradı. Maqul túskeni "Kók ózek" boyları.

Úy-dáskeli Esengeldi biy, "sońǵa qalıp elge azap shektirdiń" degen mánide, Maman biydiń háreketlerin talay gáplerine astar qılıp, talay mártebe kózinshe, talay mártebe sırtınan qustanı qılıp, ózinshe onıń ústinen erkin ústemlik etip júrdi. Bul Maman biyge awır tiyer edi, biraq, bárhama elestirmegenge saldı, gáp ólshemedi. Ol ol ma, kóshe-kóshte jol azabın shekkenler menen tuwısqan-tuwǵanlarınan, ata-analarınan, perzentlerinen ayrılǵanlar talay ret kózinshe sókti de, talay ret izinen kesek ılaqtırdı da. Bárine shıdadı. Sebebi sirkesi suw kótermeytuǵın adamlar menen házir tarısıw orınsız. Sonlıqtan qulaǵına paxta tıqqanday, qonislar, qoslar, ılashıqlar arasında tınbay at shawıp, qalıń qopalıqlar arasında shashaw-shashaw mákanlasqan eldiń jabayılanıp ketpewi ushın qamıslar menen jıńǵıllardıń basların túyip, jol salıp, bir-birin tappay adasqanlar ushın "oń tárepte Ayırsha...", "Kún batısıń Úsh say", "Qublań "Jalayır", "Pálensheler, Kók ózektiń órin de".... "Pálensheler Qara tereń tamanda", "Qara tereń qayaqta deyseń be?... Qublada!..." dep súrenlep, geypara orınlarǵa ózinshe at qoyıp, geyparaların burın qonıslasqan Sherdalı biy urıwları hám Esengeldi biyler qoyǵan at penen atap, eldiń jarshısı bolıp júretuǵın edi. Bul bul ma, jurttı jedellendirip, bileginiń kúshi barlardı ázzilerge, nárenjanlarǵa, ámengersizlerge járdem beriwge

násiyatlap, úgitlep, jalbarınıp óter edi. Orní kelse, attan túsip, keselbentlerge, dártlılerge qamıs orısıp, jırńıl sındırısıp qos soǵıwǵa járdemleser edi...

Ol usılayınsha, jańa mákanǵa tiri jetkenlerdiń esabın da aldı. "Tómengi qaraqalpaq" atanıp Sırdáryanıń boyın jaylaǵan alpis mıń shańıraqtıń úshten birinen sál kóbi-aq quwısıptı. Esengeldi biyge oylasıp sarsılǵanda:

— Bári dana biydiń danalıǵınan, — degen hákis juwap aldı.

Ne qılsın, barmaǵın tisleği. El qáytkende, el boladı, qáytkende kóbeydi? Jolın tabıw máqsetinde elden shıǵınıp ketti. Bul átirapta kimler jasaytuǵının biliwi kerek, ozsa járdem sorawı tiyis. Ol usı maqseti menen Qońıratta boldı... Xiywaǵa da bardı... Qaytısn Shabbazda irkildi... Sondaǵı alıp qaytqanı anaw bóktirgisindegi bir qap biyday. Ektiriwi tiyis!

Ol tup-tuwrı Amanlıqlardıń qosına bet aldı. "Kók ózek" tiń ǵırıra jaǵasındaǵı bir dúmpeshikke ósken shoq qamıstıń arasına soǵılǵan qosta Amanlıq penen on boydaq turadı. Bári biregey bilekleri juwan, júnles baltırılı, kúshli jigitler. Gúndeni ózleri súyrese de bir bále qılıp, mınaw qara qaptaǵı biyday tuxımdı ornına shashıwǵa imkaniyat tabadı!

Sharshaǵan qara torı at hár ayaǵın zorǵa kóterip bassa da, ashqa shıdamay, tósın sıypaǵan qamıslıqtıń ayılday enli japıraqların patırlatıp asap, ǵırt-ǵırt shaynap kiyatır edi, "Kók ózek" boyında sóylenip júrgen bir hayaldı kórip qayshı qulaqların alǵa tikireytti, irkildi. Bóz gúpisi pırrım-pırrım, qara jiyekli qızıl kóyleginiń etekleri qaq-qaq ayrılǵan, basındaǵı aydıllı pákenesi buzılıp, halaqası ekew bolıp ketken bir hayal óz-ózinen gúbirlenip, bir baltanı aspanǵa shırǵıtıp oynap júripti. Tóbeme qaytıp túsip bir jerimdi shabadı eken demeydi, júzin joqarı qaratıp diń aspanǵa ılaqtıradı. Tússe, jáne alıp jáne ılaqtıradı. Esawas dewge júris-turısı onsha usamaydı, shóplikke túsken baltanı qarap tawıp aladı hám qolına uslap turıp bir nárseni gúbirleydi de, jáne aspanǵa shırǵıtadı...

Maman onıń ne dep júrgenin bilgisi keldi, atınan tústi, jaqınladı, Tırladı.

— Há, gór quday, seni shawıp-aq óltireyin!...

Kúyikli hayal eken. Bunday kúyikliler az ba, qaysı birin jubatıp boladı... Keyin básip turdı da, oylandı: júrse júre berer. Usılaytip birotala aqıl-zayıl bolıp ketse, táájip emes. Bálkim, tınar, bir náirse aytıp kóriw kerek.

— Kelinshek, kuday balta jetkendeney jerde emes. Onday jaqın jerdegi qudaydı adamlar álle qashan tuwrama qılar edi.

Hayal gilt toqtadı;

— Sen kimseñ?!

Ol jalpaq juqa júzliden kelgen aq kuba ğana jas kelinshek edi. Jası da jigirmanıń oyaq-buyağında. Biraq kóp jılağanlıqtan ba, uyqısızlıqtan ba, úlken kózleri girtiyip, qabağı qatıptı, betiniń alması qalqıptı.

Maman onıń sorawına juwap beriw ornına ózinen soradı: — Atıń kim? Kimniń keliniseñ?

— Atım Bağdagúl. "Tabaqlı" urıwınıń kelinimen. Bileseñ be, "tabaqlı" urıwı tamam boldı. Bir ózim qaldım. Usınnan baltam qudayǵa jetpese, bári bir tınbayman. Maman biydi tawıp baltalayman! Seniń balań bar ma?

Hayaldıń qolındaǵı baltanıń kúnge shaǵılısqan júzi házirak júregin tilkimlegendey, usı waqıtqa shekem hayal almaǵanına endi pushayman jep, Maman selk etti. Suliw Almagúl esine tústi. Mańlayı jıyrıldı.

— Súygen adamım jok.

— Sonda sen nege balta alıp shıqpaysañ? Áy, siz erkekler, neniń qádirin biletuǵın edińiz! Tuǵıyansız bolsań, saǵan atqa miniw ne dárkár? Bul dúnyada jasawdıń ne keregi bar?

— Bayıń bar ma?

— Ha, sóz salajaqsañ ba? Jolama, miyirmsiz jan. Bayım, balam keshe aqsham óldi. Bezgekten óldi. Ten jan tapsırdı. Bul áneyime? Nege adırayasañ? Meni jilli dep tursań ba? Jilli emespen. Siz erkeklerde ar joq, hújdan joq. Onnan da balta ákel, búgin biziń urıwdı joq etken quday erteń seniń urıwındı joq etedi. Arǵı kúni taǵı bir urıwǵa degish qaratadı. Bara-bara mańlayı qara qaraqalpaq sap boladı. Murnıńızǵa qolıńızdı tıǵıp jure berinler. Bar, ket! Nege qozǵalmaysañ? Qıyalıń buzılıp tur ma? Berman jaqınlasañ moynındı shabaman, bar atıńa miń!. Eger Maman biydi kórseñ aldarqatıp aldımá ákel. Biraq óziń óltirme, balta menen moynın ǵırsh ettirip men bir ház eteyin. Onnan soń ármanım joq, ózimdi "Kók ózekke" taslayman.

— Úyiń qayda?

— Bás keyin!

— Úyińe ertip barayın, dem al. Sonnan soń Maman biydi ertip ákelemen.

— Duzagırdı basqalarğa qur. Keteseñ be, joq pa? — dep Bağdagúl alğa qaray jilisti.

Maman biy keyin shegindi. Atın jetelewi menen qamısılıqqa kirip baratırıp: "Bara-bara mañlayı qara qaraqalpaq sap boladı"... dep ózinshe gúbirlenip edi, dizesiniñ dimarı ketip, tentireklep, atınıñ moynınan qushaqlap qaldı, kózlerine jas quyıldı. .

— Assalawma áleykum, biy ağa!

Maman biy ásten artına burılıp Amanlıq penen bir qosta jasaytuğın eki jigitti kórdi.

— Wáliykim assalam. Qayaqtan kiyatırsızlar?

Jigitler bir-birine qarasıp jımıñlasıp kúldi.

Eki jağınıñ súyegi bilingen adıraq kóz, arıq birewi juwap berdi.

— Maman ağa, ishimiz pisip ketti. Jañağı kelinshekke ańsarımız awıp, qopalıqqa kirsın... dep ańlıp júr edik. Sizdi quwğanın kórip gúder úzdik.

Mássizler, toqsızlar, jalğızaqlar. Amanlıq qayda?

— Shikáslenip atır.

— Basqalarıńız aman-esensizler me?

— Siz ketkeli eki jigitimiz óldi. Qońırat jaqqa urlıqqa barganda, mal iyesi tutup óltiripti. Oy, oy, biy ağa, saqal-shashınız ósip ketipti. Eki iynińizde bas emes, qampayğan jún turğan sekilli.

Awa, jigitler, bul bastırn ishine de jún tolıp ketti. Júrińiz qosıńızğa barayıq.

Amanlıqtağı ishqıstalıqtıń awırıwı edi. Qarındası tuwralı Begdulla qarasaqaldan esitkeli janın koyarğa jer tappaydı. Aradan neshe jıl ótse de, on úsh jasar Almagúl ele sol kúyinde bárháma ağıl-tegil jılap baratırğanday.

Maman qosqa kirip, tórgi shaldıwardı súyewge kómilgen ağashqa asıwlı qınaplı qılıstı alıp (bul ákesi Orazan batırdıń Amanlıqqa inam etken qılıshı) mañlayına tiygizip, ornına ildirdi.

Kózleri qantalap ketken Amanlıq penen kórisip bolıp kaptalğa shıǵıp otırjaq edi, qostıń ishki jağdayı tańlandırdı. Qamıs shiylardıń ústilerinde eki aq kiyiz jatır. Qaydan shıqqanın ózinshe joybarladı. Álbette urlıq. Onıń tańlanıp turğanın birge kelgen adıraq kóz ańlay qoydı.

— Biy ağa, otıra berin. Bizler qorağa shabatatuğın qasqırlardan emes.

Maman sóylemey kiyizge shıqtı. Baǵanaǵı hayaldırn gápleri kulaǵın ele gúwildetip turıptı... "Bara-bara mańlayı qara qaraqalpaq sap boladı..."

— Bektemirler qayda? — dedi óz qıyalıp umıtıw ushın.

— Keshke keledi.

— Amanlıq, ayazladırn ba? Tumawlatsań kerek, kózlerin qıp-qızıl.

— Solay qusaydı. Esengeldi biy toy berip edi, soǵan túni menen ot jaǵarlıq qılıp, aldım qızıp, artım kól tamangá qarap, ayazlasam kerek.

— Ne toy?

— Otaw tikti. Muxammed Ámin inax degen soqtırıp berip jiberipti.

— Júdá jaqsı, júdá jaqsı. Mırzabek biyler shaqırtıldı ma?

— Kóre almadım.

Mamannırn qabaǵı bulttay bolıp, ashıwı kep saqlanbay, tez jaydarılandı.

Qazanda jılıtpa gósh bar eken. Birewi jılıtıp ákelin Mamannırn aldına qoydı.

Maman biy Amanlıq penen qansha joldas, qansha sırlas bolsa da, oǵan sır aytıp shaǵınbaǵan edi. Baǵdagúl menen ushırasqannan keyingi oyları tınım bermedi.

— Amanlıq, — dedi ol aytarında, aytpasın da bilmey, júdá suwıqlıq penen, kózlerin oshaqqa tigip otırıp. — Sen Yusipbay "tabaqlı" nırn kelinin tanıtuǵı ba ediń?

— Balasın da tanıtuǵın edim. Sen orıs patshasına ketken jılı túwıldı, Onırn da atı Maman edi. Sońǵı jawgershilik baslanganda ol usı hayalın alıp, toy berip atır edi. Usı jaqqa kelip ullı boldı. Biraq biysharanırn júrimi bolmadı. Keshe ózi de, balası da bir kúnde bezgekten óldi dep esittim.

— Ólip boldıq, Amanlıq...

— Ne shara?!

— Yusip baydırn jesir kelini esime kep nárse saldı. Jas bolsada, ana dá, ana!... Eldir balası az. Bul erteńi joq degen sóz. Sol ushın gileń jesirler menen tullardıń qosılıp shańıraq bolıwına, balanı kóbeytiwine párman bersem dep otırman.

— Ol ushın aldı menen óziń hayal al. Men ketemen, bas alıp ketemen.

— Qayda?

— Sorama, biyim. Qayda keterimdi bilmeymen. Balamdı izleymen be, qarındasımdı izleymen be? Ákemniń tuwısqanların izleymen be, yamasa tiriley-aq Aqbiydaydıń qábirine kiremen be... Bilmeymen. Almagúldiń qalay ketkenin Begdulla qarasaqaldan esitkeli buwınım qurt tústi.

— Erkek búytip sarsılsa, hayallar ne qıladı, Amanlıq? Elde qansha jetim-jesir bar. Táǵdirińdi solar menen salıstırıp kór. Sonda táwbege kelesen.

— Hayaldan da ázziledim, biyim. Keńes ber.

Maman biy bunday jaǵdayda keńes bermey qalıwdı jaqsı qásiyet dep esaplamaytuǵın edi. Onıń oyınsha, albıraǵan adamǵa keńes bermey, óziń bil dew, adasqan adamǵa bile tura jol siltemew menen teń. Maman biy, sol tómén qarap otırǵan kúyinde, júdá awırdan sóylep, bul elde bawırı pútin adam joqlıǵın, eger hár kim joǵın izlep ketse, bul káradan nesibesi kóterilmeytuǵın insan qalmaytuǵının ayttı.

— Meyliń, Amanlıq, — dedi sońınan. — Sen izlep kór. Ózińniń aytıwıńa qaraǵanda, balań usı elde. Erkek bala bir jerden shıǵadı. İzlesen Almagúldi izlep kór... "Ájaǵam ızǵar jollar menen júrip izlesin"... degen deydi. Bunı esitkende meniń de bawırım ezilgeni bar. Biraq men saǵan aytpadım. Ol jılları sen pútin shańıraq ediń...

* * *

Keshte Bektemirler keldi. Eki jigitke basshı bolıp mal urlıqqa ketken eken, bos keldi. Ishte Maman biydiń otırǵanının biyxabar sırttan sóylenip kirdi.

— Náletiy dáwrán! Bir kún házlik kórmedik. "Urı" degennen basqa jaqsı sóz esitpey, óletuǵın boldıq. Endi óltirseniz de, ashtan ósem de barmayman...

Maman biydi kórip, aytqan gápi ushın qısınıw ornına, kópten beri kórmey saǵınǵanı ushın "biy aǵa!" dep, qushaǵın jaya umtıldı. Maman biy oǵan mayda-shúyde soraw berip miyin qatırmadı, apaq-shapaq kórisip, kúlisip otırdı. Azanda hámмесin jıynap qara qaptırń awzın ashtı.

— Mine, jigitler, biyday tuxım ákeldim. Esabın tawıp egiw kerek.

Olar, qos ógiz qáne, gúnde qáne, moyıntırıq qáne, pazna qáne, dep, ashıqtan-ashıq soramaǵan menen, bir-birine qarasıp ań-tań bolıp tur.

— Qorqpańlar, — dedi Maman. — Bárin ekpeysiz. Bilemen oyınızdı. Toǵay tútip sizler jabayılap ketkensiz. Miynetten qashasız. Yarım batpan ekseńiz de, bárekellá. Qalǵanın Begdulla qarasaqalǵa aparaman. Menińshe olar ógiz ornına ózlerin jegedi, lekin egedi.

Bektemirler bul biydaydıń qosqa kirip turın áketiletuǵının qızǵandı, degen menen biyge ilaj ete almadı.

Maman biy óz diydisi menen siyseridey tuxım qaldırıp, kaptıń awzın qaytıp buwıp qushaqlawı menen atınıń bókteriwine bastı. Atlandı.

— Áy adıraq kóz, — dedi keshegi qos jigittiń birine. — Sen "Qara tereń" jaqqa Esim biydiń awılına barıp qayt. Erteń keshke Esengeldi biydikine jetsin. Men sonda bolaman. Bektemir, sizler egis jer qarańlar. Tuxım quwırmashqa zaya bolmasın.

... Begdulla qarasaqal Maman biydi júdá haq kókirek penen kútip aldı. Tuxım ákelgenin esitkende, hár balasın uyme-úy juwırtıp, awıllasların jıynadı.

— Jigitler, — dedi ol awıllaslarına quwanışlı dawıs penen, — Biy bizge biyday tuxım ákelgen. Aytıńlar, moyıńǵa moyıntırıq salıwǵa maǵan kim tay boladı?

— Men, — dedi kesken gellektey duǵıjım, kókirekleri júnles birewi.

— Men, — dep jáne biri tikeydi.

— Men...

Maman biydiń bir oyı bularǵa tek jartısın qaldırıp, qalǵanın basqa awılǵa áketpekshi edi. Iqlasları ushın úsh batpan biydaydıń bárin úlestirdi. Qondı. Azanda olar menen jer kórip, günde, moyıntırıqqa qolay torańǵıl shabıstı, tústen keyin Esengeldi biydiń awılına qaray ketti.

3.

Esengeldi biy awılınıń ózgesheligi — úylerdiń, ılashıqlardıń aralıǵın ya bir jal qamıs, ya bir túp jıńǵıl, ya bir túp torańǵıl bólmeydi. Shańlaǵı keń, toǵay alıs. Aynalaǵa kóz taslasań, awıl keń jaylım qamıs qorada jaylasqanǵa taqábbil, segiz tárepi úziliksiz dút toǵay...

Usı awıldıń qubla jaǵınan, Ámiwdárya tárepten, suwı tartılǵan kól ultanındaǵı shabırawıt qamıslı jol menen bir topar atlı kiyatır. Olar, Esengeldi biyge Muxammed Ámin inax berip jiberген otawdı ákelip, toydıń bas saqası bolǵan qońıratlı miymanlardı uzatıp salıp qaytqanlar:

jol baslağan dápeń, júzi pisken zaǵaraday dombay qızıl, qara saqal-murtlı, qara qalpaqlı adam Ğayıp bahadır. Jalı bir qushaq qara yabısına anda-sanda bir qamshı tiygizip, nayza boylı alda baratır. Shertilip ketip izgilerge tiymewi ushın záńgiligin sıypağan jekke-siyrek sobıraq qamıslardıń, jırńıllardıń ushların qayırıp shirt-shirt sındıradı. Onıń izindegı, biyǵam, qayshı qulaq końır atınıń bir gez moynı joldaslarınan alǵa ozıp kiyatırǵan duwqat shapanlı, jalın reń árebi qurashlı kisi Esengeldi biydiń ózi. Ol, uzın jiyren saqalına ushıp qelip jabısqań góne jıldıń qamıs úpelegin ara-tura bir sıypalap, tınımsız sóylep, joldasların áńgimege uyıtıp kiyatır. Onnan tete; úpelek júnli kók atlısı, Esengeldiler menen áwelgi toparda kóshken kenegeslerdiń házirgi biyi Amanqul biy. Ol Esengeldi biyden tolıqlaw, kósenamay qarasaqal, qara qurashı bir shekesine sál awıp, sarǵısh shapannıń shalǵayı bóktergisin jawıp, áńgimeni júdá ıqlas penen tırılap baratır. Tórtinshisi; shoq ǵana saqal murtı bar, olardıń ekewinen de jas bolǵan menen azǵın sarǵısh júzli, biraq kózleri oynaqshıǵan jigit — Dáwletbay biydiń ulı Qurbanbay biy. Ústinde kún qaqqan túye júninen toqılǵan shekpen, basında mijimirlanǵan góne toz keń qara qalpaq. Esengeldi biydiń toyına keterde anası Shariypa boǵjamasınan shıǵarıp "ákeńniń iyisi sińgen qalpaq, taslamay kiy" degeni ushın basına keń bolsa da, ernegin sabaq penen tarttırıp kiyip alǵan, Esengeldi biyden basqalarına qaraǵanda astındaǵı tóbel torısı biyiklew bolǵan menen, artqlaw, jabıwı qara eshki júninen toqılǵan. Jas biy Esengeldi biydiń uzın-shubay áńgimesiniń ǵásin esitip, ǵásin esitpey, kól ultanınan dúrdúr ushqan qırǵawıllarǵa, jol boyınan bazda bir jilt etip qashqań porsıqlar menen saǵallarǵa qarap, qıyalında solardı quwıp, ózinshe oynap kiyatır.

— ...Xiywadaǵı, "xan oyınında" qolı bálentler inax tuxımları. Burın aytım ba, aytpadım ba, esimde joq, maǵan otaw jibergen Muxammed Ámin inax Qońırattı jaylaǵan arallı ózbeklerden xan sarayında sárkarda bolǵan Umbay inaxtıń áwladı. Bunday keń páyilli adam menen hámdám bolǵanıma quwanaman. Bul da qudadan biyhújim emes. Abaylaysız ba, xalqımız kemeyip baratır. Bir jerde máńgilik qonıs basıp ósip-órbiw ushın usınday aqıllı adamǵa iyek artqanımız — iǵbalımız. Muhammed Ámin inaxtıń ak kókirekliq penen maǵan aytqań sırın quday quwatlasa, xan taxtına shıǵadı. Áne, sonnan keyin sizlerdiń Esengeldińiz haqıyqıy Esengeldi boladı. Xalıq begenlesedi...

— Esengeldi biy, Túbirshik sultan (dáreklerde Taburçuk Sultan) ápsanasın aytıp berersiz be? — dedi Amanqul biy.

Esengeldi biy ğarq-ğarq kúldi.

— Báleseñ, Amanqul biy. Túsindim, azǵana ilmetoǵanaq salıp atırsañ, meyli... Bunnan eliw-alpıs jıl burın Tubirshik sultan degen batır babamız bolǵan. Xiywa xanı basına awır kún tuwǵanda, onı láchkeri menen shaqırtıp, jawın jeńdirgennen keyin, endi onıń kúshinen káwipsinip, aldawlıqta óltirtken eken... Durıs, Xiywa xanlarında túsiniksiz qarańǵı tásil kóp. Muhammed Ámin inaxtıń maǵan aytqan mınaday bir hikayası bar. Bizler posıp kelgen jılı Xiywanıń xanı xabarlanıp "barıń, baqlań, qaraqalpaqlar bazardan ne satıp alar eken" dep, Qońırat bazarına jansız; jibergen. Baspana tappay júrgen payansız, ash adamlarda ne bolsın, ústilerine gileń góne-kóksi kiyim, tamaǵına óńsheń ishek-qarın, tuyaq satıp ala beripti. Sóylesse, jón sorasa, gil ash-arıq penen sóylesipti, solardan jón soraptı. Bul awhaldı jansızı xanına jetkergen eken. Xan: "Bul bir hesh nárseniń mánisin bilmeytuǵın pás, kókiregi óli xalıq eken, házirshe toyına bersin, basıp alıw qıyın emes" depti. Endi: biz, aldangán Túbirshik sultannıń áwladları, tásildi Xiywa xanınan asırmasaq bolmaydı. Amanqul biy, bilip qoy, bul zaman ójet penen áńǵódektiń zamanı emes. Biyday qamırınday bolıw ıǵbal. Arshıl bolıw da mańlaydıń qasqası.. Ójetlenip órge túpirseń, ústińdi oyranlaysan, órge qaray júrseń bes adım ilgerilegen menen eki adımıń keri ketedi... Ámin inax taxqa shıqsa, dizgindi qolına berip, alla dep erdiń basına asılmaq, jıǵılmaymız. Usıǵan bir náwiya kelisimimiz bar. Qurbanbay inim, esitip kiyatırsań ba? Ákeń Dáwletbay biy oǵırı dana kisi edi. Anańa tartsań bilmeymen, ákeńe tartsań, ońlı adam bolarsań.

Jas biyge kópshik bılqılmaq tiyip, taqımın sál qıstı, tóbel torısı bir oqıranıp Esengeldi biydiń qońırın janapayladı

Olar kólatlıqtan shıǵıp "Kók ózekti" jaǵaladı. Óz-ara gúńkildesken, kúlisken, gijinirken balıqshılardıń birazı bularǵa moyın burıp, kóz benen uzatıp qalıp atır.

— Maman biy qayda? — dep baqırdı bir topar balıqshılardıń arasınan bir dawıs. Qurbanbay biy jaslıq etip, Esengeldi biyge jaǵatuǵının, jaqpaytuǵının bilmey juwap berdi.

— Maman biydi ne qılasız? Aramızda Esengeldi biy bar!

— Biz Maman biydi sağındıq!

— Harmasınga tili kelmeytuğın Esengeldi biy kerek emes!

Esengeldi biydiń áńgimelerine uyıp, ağıstırn ıǵına qaray qalash serppey júzgen balıqlarday únsiz, ózlerinshe kewilli kiyatırǵan atılardıń dál ortasına jası́l túskendey, tómén qarasıp qaldı. Esengeldi biy albıramadı.

— Bul xalıqtı soqır deyin deseń de, gereń deyin deseń de ózińniń xalqırn, — dedi.

Ol usını aytarın aytsa da, álle qanday kúshten qorqqanday birden parasattan ayrılıp, záńgisin tebinip-tebinip jiberdi. Jol shalıp kiyatırǵan atı jedellendi.

Esengeldi biydiń kóp áńgimeleriniń astarı Maman biydiń is háreketlerine qarsı qaratilatuǵının Amanqul biy bir búgin emes, bárhá túsınse de, túsınbegenge salıp, onıń "órge túpirmew" jónindegi pikirin ózinshe iske asırıwǵa amal qılǵanlıqtan, úndemes edi. Jas Qurbanbay biydiń shıdamı ada boldı:

— Esengeldi aǵa, juŕt Maman biydi rastan saǵınatuǵın shıǵar.

— Sonıń ushın aytaman, inim. Onıń ójetligi el ústine qan jawdırdı. Orıslar, orıslar dep atanı baladan, balanı atadan ayırdı. Sonı túsınbey, bul pámsiz xalıqtırn, Maman biyge diydarı qurıy bergenine hayranman. Posıp kiyatırǵanda Begdulla qarasaqal uslap alıp, kók eshekke teris mingizip, sazayın bergen ekendaǵı, seniń anańnıń rehimı oyanıp, ońına mingizip jibergen. — Esengeldi biy qılǵınıp túpirigin juttı. — Jolbarıstırn erkegi de, urǵashısı da mal alǵan menen, urǵashısınıń diyanatı, nápsisi ózgeshe, Qurbanbay inim... Sorlı Mamannıń arǵısında joq. Jańadaryadaǵı Ubaydulla biyge kelip jılap, at sorap minip, áwelgi jılları el aralap arman-berman shawıp kórdi. "Oris-oris" dep tańlayı kewip, tisleri opırılıp tússe de, táwbege kelmeydi, ózi áptada xalıqtırn miyın aylandırıp jáne "oris eli", "jaraq bergen oris", "Ullı úmit qaǵazı" dep ah shekse, awzınan ot shıǵatuǵının káyterseń. Biraq birden sóndi. Sónbey ne qılsın, xalıqtı jarılqay qoyatuǵın ya quday, ya xan ba, aqır sońı basın alıp qashtı. Qońıratqa barǵanımda qaraqalpaqtırn bir biyi Shabbaz bette qálenderlik qılıp júripti, dep esittim. Mágar bolsa sol Maman biy. Ámin inaxtıń hikayasın esitpey, xalıqtırn dańqın qor qılıp, qara basınıń ğamın izlep ketken adamdı saǵınǵan jurttı gereń demeske, soqır demeske bola ma?

Adamlardıń qarnı toysa umıtshek keledi eken. Jaqında ǵana usılardıń bazıları Mamangá iyt qosıp quwıp edi. Izinen kesek atıp edi. Endi onı saǵınǵan... Jáne qara túnek bulttı baslarına ákelmekshi bul xalıq. Aytsań asqınlaǵan bolasań, bul jıllı quwıs kólattı tapqan kim? Men. Sizler bilesiz, men! Maman degen kim? Kóshke ergen qańǵı bas bir iyt. Usılay rasın aytayın deseń, bir eldiń kalentar biyiniń dáwleti qayttı dep jamanlaǵanday boladı. Bul azamatlıqtı Maman túsinsin...

Ǵayıp bahadır alda kiyatırǵan menen ara-arasında ángimege qulaq qoyadı. Ol, Esengeldi biydiń járdemi arqasında házirgi qonısta da Sırdárya boyındaǵı hal-jagdayın tiklep alǵan menen, Maman biy haqqında birewdiń jaman gáp aytqanın unatpaytuǵın edi. Maman biy jónindegi qıyqım gápke tıym salǵısı kelip yabısınıń júwenin tarttı.

— Esengeldi biy, irgeles qazaqlardıń eń bolmasa Mırzabek biyi toyǵa shaqırılmaǵanı, sál ántek bolmadı ma eken?

— Áne, sizler usılaytip meniń qışımaǵan jerimdi qasıysız, — dep Esengeldi biy dawısın da, sóylegendegi minezinde ózgerтті. Jurttıń ústinen húkimdarlıq etip zıqın ótkeretuǵın sarazban túsli salmaqlı biy emes, nahaq azap shekken baladay qaynawıtlap sóyledi. — Elimizdi postırǵan qazaqtıń, shekpenge jamılǵan jamawday, izimizden ere shıqqanlarına húrmet miyasar emes! Olar jansız. Qorlıqtı ele solar kórsetedi. Tap bar ǵoy, kúyeseń, kótin qısıp júrmey, sol qazaqlarǵa jaqsı qonıs kórsetip, hám bir dáryanı "Qazaq dárya" dep ataǵan Maman biydi eslesem, birinshi Maman biyden, ekinshi tezeginmen túnilemen. Awa awa! Maman biydiń ılaysańları pútkil eldiń mańlayınıń qarası...

— Esitiwimizge qaraǵanda, birazin kózimiz de kórdi olardıń biziń elge járdemi az boldı ma? Mırzabek biylerdi, Sedet kereylerdi qaraqalpaqqa járdem berdiń, qaraqalpaq penen ım-jımınız bir dep, Eralı sultanı óz eline sıydırmay quwǵanın siz de mennen kem bilmeysiz.

— Maman biy menen ósken atızınız eki bólek, biraq miywası bir daraxqa usap ketesiz...

Izine ergen házirgi biylerge ǵana emes, "Kók ózek" boylarınan Aq jaǵısqa shekemgi aralıqta hawazı bálent, "keskir tilli" atañan Esengeldi biy aytar gápın adalamay-aq Ǵayıp bahadırdıń attan túsip atırǵanın kórdi. Hayran bolıp aldına qarasa, Maman biy kiyatır. Albirap joldaslarına burıldı. Olar da, Maman biydi kórgensoń, Esengeldi biydi umıtıp,

atlarınan ırǵıp-ırǵıp túsip atır. Esengeldi biy bulttay túnerdi. Ishki zerdesi saqlanıp qaldı. Joldaslarınıń piyadalap, jalbıraqlap, atlı Maman biy menen qol alısıp atırǵanın baqlap turıp-turıp, atınan túspey, úlken biyge ózi de sálem berdi.

Maman biydiń dawısınan ókpe-giyneniń izi bilinbey, otawına qutlı bolsınǵa kiyatırǵanın aytqanı úshın, Esengeldi biy alǵa túsip, úyine jol basladı.

* * *

Esengeldi biydiń jańa otawı bul átiraptaǵı burińǵı qara úyler, ılashıqlar, qoslar, jer tóleler arasında juldızlı túnde tuwǵan ayday birden kózge túsedi. Hámme jaǵınan saz, sulıw baw-shuwlı.

Ishte tarıs ketip atır. Esengeldi biy kúni menen ózine joldas bolǵanlardan tısqarı Qońırat urıwınıń tórt-bes jas úlken bayların shaqırtqan edi. Tarısqa bári aralasıp, sóz jetispegenleri tek bas iyzesip, kóbirek Esengeldi biydiń sózin jóplep otırıptı. Esengeldi biy óz úyi bolǵanı ushın iybe saqlap, miymanlardan tómen otırса da, gáp kelse payın jibermeydi.

Talas tuwdırǵan másele eldiń erteńi. — Maman biydiń esine Baǵdagul salǵan gáp "... bara-bara mańlayı qara qaraqalpaq sap boladı..." Buǵan ilaj tabıw kerek... Elde jesir kóp, tul kóp, bala az. Jalǵız shara — sol jesir menen tullardıń erikli-eriksiz qosılıwına párman beriliwi tiyis. Sonda ósip órbiw boladı!...

Bul pikirdi birinshi bolıp Esengeldi biy aytqanında bir qup edi, Maman biy baslaǵanı ushın pikirler qayshılasıp, warra-warra sozıla berdi.

Maman biy Esengeldi biydiń óz úyi bolǵanına qaramastan, gápten qalmaytuǵınına tiyispe qılıp, otırǵanlardıń rámańwizine qarap, Qońırat urıwınıń xanı ırisqul biydiń óler aldındaǵı keńeslerin hámmeniń esine salıp ta kórdi. Onıń menen hesh kim bosaspadı.

Maman biydiń adamgershiliginde nuqsan bar dep oylaytuǵınlardıń biri muqatıw maqsetinde:

— Ózińiz hayal ala alasız ba? — dep sorap qoydı.

— Alaman. "Tabaqlı" Yusip baydıń jesir keliniń alaman.

Hámme únsiz qaldı.

Esengeldi biydiń qas-kabaǵına qarap otırǵan Amanqul biy onıń qewlinen shıqqısı kelip:

— Ózińizdiń hayal alǵıńız kelgen soń hámmeni sol jolǵa salmaqshi ekensiz dá,—dedi.

Esim biy menen Ğayıp bahadırdan basqalar duw kúlisti. Esengeldi biy kózlerinen aqqan suwdı jeńi menen sıırıp jiberip:

— Adamnıń óliw ushın tuwılatuǵına ási kelemen dep qorıqpay ayttıń-á, Maman biy? — dedi.

— Adam balası ósip-órbiw ushın jaratılǵan, — dep Esim biy oǵan soqqı bere sóylep edi. Qońırat urıwınıń námentay biyleri menen bayları shıdamadı:

— Arǵımaqlar jarısına yabı qospańız Esim biy. Esengeldi biydiń gápleri oy eleginen ótken, Xiywa háziretleriniń, inaxlardıń gáplerine megzeydi, — dedi biri.

Hál salıspa, ilmekli gápler túwesilmedi. Jáne birewi Maman biydi qaǵıtıp, Ubaydulla biydiń bergen atı ornına ne ushın jaman yabı minip júrgenin sorap, bunnan da bir nárse tabıwdı maqset etti.

Maman biy qızbadı, ashıwlanbadı. Ubaydulla biy bergen attıń nayatıy júyrik shıqqanın, júyrikke qumar shabbazlı Áwez bay degenniń jalǵız balasına berip, usı yabısına qosımsha úsh yarım batpan tuxım biyday alǵanın, sebep penen Áwez bayǵa tanıs bolıp, kereginde, qanday bolsa da, járdem etiwine wádesin alıp qaytqanın ayttı. Bul, xaqıyqatlıq ta Esengeldi biy tárepedarlarınń iliwine, ústemlik etiwine qolaylılıq tuwdırdı. Maman biydiń Áwez bayın qoya berip xan sarayınıń sárkárdası inax áwladı menen hámדם bolǵan Esengeldi biydi uzaq maqtasıp, biriniń gápini biri dawam etip ketti. Maman biydiń "párman" jónindegi pikiri kómildi. Endi onıń shıdamı pittı.

— Bul otawdı maqtap, ólimtik kórgen shaǵaladay sharqıldasqansha, izinde keregeleriniń kózlerindeń esapsız bálesi barı-joǵın oylap kóriw kerek. Dúnya-mal apat keltiredi. Ataqlı Bayqoshqar biy-ám el ushın dep shawıp bir gilem ushın tilin tislep ólgen. Sizler ayıpqa buyırsańız da men kettim. — Maman biy ashıwlı tikeyp, keregeniń basına ildirgen qamshısın aldı. — Endi ne deseńiz sol deń, sizlersiz-aq tul menen jesirdiń erikli-eriksiz qosılıwına párman beremen, kónbegenin, qarsılasqanın torańılǵa asaman. Eger, eldiń erteńi deseńiz, Xiywada ma, Buxarada ma,

Peterburgta ma ya Qazanda ma, oqıp qayıwǵa bala sazlańız. Párman jónleskennen keyin ózim alıp ketemen. Bul da jaqpasa, Esengeldi biy, otawıńızǵa kuwanatuǵın Maman joq!

Esim biy Maman biyge ere shıqtı. Ğayıp bahadırdá ekileniw payda bolıp, esikke shekem ere bargánǵa jas Qurbanbay biy shapshıp turdı. Qasındaǵı birew peshinen tartıp qaldı, pát penen jıǵıla jazlap qayıp otırdı. Olardan basqalar ákelip taslanganday, orınlarınan jılımadı. Úy iyesi Esengeldi biy, ashıw menen atlangai biylerge, tún ishinde qayda barasız dep, táwelle de salmadı.

Ishi qaynap buwlıqqan Maman biydi tınıshlatıwdıń jolın oylap kiyatırǵan ǵarrı Esim biy yarım jolǵa barganda:

— Maman biy, qapalanba, — dedi. — Sen gúnalı emesseń. Xalıq ele saǵan isenimin joǵaltqan joq. Párman bere ber, orınlaydı... Men "Qara tereńniń" qublasına shıǵıp kórip edim. Egiske kolay jer kóp eken.

— Bárhá suwǵa úńilgenshe, jer tırnaǵan shep emes. Siz Shabbazǵa atlansañız jaqsı bolar edi. Jaman elatqa qońsı bolmaǵanbız. Miyrim-shápaátliler kóp eken. Áwez bay degendi tawıp alıp meniń atımdı aytsañız, kereǵıńızdı beredi. Siz tuwralı da aytqanman.

— Maqul, inim...

Maman biy tań ata tuwrı Amanlıqlardıń qosına kelip, hámmeni oyattı.

— Jigitler, turıńlar. Elge meniń atımnan mınaday párman daǵazalańız, "Eli-xalqım degen tul, eli-xalqım degen jesir qayǵısın umıtsın, bir-birine qosılsın! Óssin, órbisin! Kim tul bolıp qalaman dese, kim jesir bolıp qalaman dese, Quda ǵargısı bar, Maman biyden qırq dúrreden jazası bar hátte torańıl darı da bar..." deńler. Bektemir, túrgel, ekewimiz Baǵdagúldikine baramız. Jigitler, jar salǵanda Baǵdagúldiń úyi tamañǵa barmay turıń, is pitken soń bararsız. Amanlıq, sen ne qılatuǵın boldıń?

— Men kete bereyin, biy aǵa.

— Jolıń bolsın. Buxara qaraqalpaqlarına usı pármanımniń jarshısı sen. Bizge qaray kóshemiz degenlerine eldiń elshisiseń. Basqa eldiń xanlıǵınan óz qawimińniń qoyın baqqan artıqmash. Sen olarǵa usını jetker. Jarlınıń óz malı ózine quwıssa, quday berip bayıǵanı. Sırtqa ketken jetim-jesirlerimiz qayıp kelse, tolısqanımız. Tolısamız. Almagúl birewi menen qos dúzep balalı bolǵan bolsa, balaların ózbek dep qaldırıp ketpe.

Erse, kúyewdi de alıp qayt. Elge el qosılsa dáwlet... Ózińde hayal al kózińdi jasawratpa. Jurttıń sendeyleri házir dúnyanıń tórt burışın aylanıp júripti. Xiywağa barganımda orıs pagshalığı atınan Afgan eline barıp kiyatırğan Ármen jigitlerin kórdim... Sá, sharshap, moy bergen jigitler emes. Seniń nege úskiniń quyılıp tur. Moynıńdı kóterip, ayaqlarıńdı qayra-qayra basıp ket. Buxaralı qaraqalpaqlarğa orıs elinen qol úzbeytuǵınıımızdı ayt. El tolısqa soń orıs patshasına elshi ketedi, "Ullı úmit qaǵazı" izlenip atır, tabıladı de, hesh qaysısı ómirden gúder úzbesin! Bektemir boldıń ba? Shıq, çaydı Baǵdagúlde ishemiz...

4.

— Dıqqat, dıqqat!! Esitpedim demeńler, Maman biy párman etti! Esitpedim demeńler, Maman biy párman etti!... Eli—xalqım degen tul, eli-xalqım degen jesir qayǵısın umıtsın, bir-birine kosılsın! Kim tul bolıp qalaman dese, kim jesir bolıp qalaman dese Kuda ğargısı bar. Maman biy den qırq dúrreden jazası bar. Hátte torańıl darı baaar!...

— Dıqqat, dıqqat!!...

Awıl ortasında aybaraq salǵan jarshınıń kim ekenin bilgisi kelip Qurbanbay esikti ásten ǵana kóterip, tasbaqaday moynın sozıp sırtqa sıǵaladı. Iynewge súyenip turǵan anasınıń jarshını iqlas penen tırılap turǵanın kerip, basın tartıp-aq aldı. Jeken, qamıs, qızıl jırńıl aralastırıp toqılǵan awır esik sıp etip jabılǵanda, Sháriypa ulınıń basın kórip qaldı. "Ulım jaman qıyalǵa berilmese bolar edi" degen qıyal menen úyge kirdi. Ulı Qurbanbay hesh náirse esitpegensip, biyik pár kópshikke basın qoyıp, shalqasına jatıp ulgergen edi.

"Dıqqat, dıqqat!..." — Qulaqqa tal-tal kelip, júdá alıslap baratırǵan bul dawıstı jáne tırılap turıp:

— Qurbanbayjan, esittiń be, bul ne párman? — dedi.

Esengeldi biydiń urǵashı jolbarıs penen erkek jolbarıstıń parqın túsindirgenin eslep, anasınan gúmanlandı; "jesirliginen qutılsa, quwanar ma eken?" Ol usı qıyalımdı apam túsiniq qoymasa jaqsı edi, degen namıs qorqınıshı menen basın kóterdi.

— Apa, esittim. Usı párman jóninde Maman biy Esengeldi biyge ókpelep ketip edi. Úlken biy aqırı aytqanın qıldırǵanı ǵoy.

— Ğarrı boydaqtıń ózi ne qıladı eken?

Sháriypa usı sorawdı berse de, ulınıń sır uǵıp qoyıwınan qorqıp, juwap talap etpeytuǵın kisi usap, oshaqtıń otın kósedı. Qurbanbay juwapsız qaldıra almadı.

— "Tabaqlı" daǵı Yusip baydıń balası Maman anaw kúni ólgen edi ǵoy. Sonıń jesirin almaqshı.

Sháriypa óziniń Maman biyge degen ishki ıqlasın ulına bildirmey, usı waqıtka shekem jasırıp kelse de, ájimplengen beti bozarıp, álle nárselerge qıynalǵan tur menen, súzilgen kózleri qıymılsız qaldı.

— Meyli alsın, — dedi. Onıń dawısı zilli shıqtı. Narazılıǵın jasırmaqshı bolıp gápin sozdı. — Hayranman, balam. Usı eki biydiń bası pispey-aq, júrt seńdey soqlıǵısıp ıǵıp jú. Esengeldi biydiń izine erip kelgen soń, sonıń gápin tırılay berse bolmay ma eken?

Esengeldi biydiń otaw tikken toyına bargandaǵı áńgimelerdiń biynoqayasın anasına aytqısı kelmey, "erkek jolbarıs" bolǵısı kelip júrgen jigit endi barlıq waqıyanı anasına aytıp, onnan keńes tırılap kórgisi keldi.

— Apa, óziń oylap kórip maǵan bir nárese dermiseń? Eki biydiń qoshqarday soqlıǵısqanına men de gúwa boldım. Maman biy shıdamay ókpelep ketti. Izine ergen ǵarrı Esim biy boldı. Birewdiń oshaǵınıń basında duzın iship otırıp qalay pánt bererseń. Birden ketiw uyat bolıp, Esengeldi biydikiinde men de otırıp qaldım. Hámme qaldı. Esengeldi biy Maman biyge júdá qáhárlendi. "Shabıtı tawsılǵan bul tissiz at, júyrik bolǵısı keledi. Xanlıq párman bergisi keledi. El barı joǵınan ayrılıp, ózge jurt qızıqqanday ápsheri qalмай, elespesiz qopalıqqa tıǵılǵanǵa, endi jaw shappaydı, hesh kim xabar almaydı, ózim xanman dep júrgen ǵoy. Qudaydıń márkinde xan. Ata-babasında xanlıq joq, xanlıqtı kelistire me?" — dedi. "Dáne biydiń aqlı ortalanǵan, usılay ete berse tomarǵa súrnigedi" dedi. Onıń gápi otırǵanlardıń bárine unadı. Tek sóylemey qalǵan Ǵayıp bahadır menen men boldım. Basqalardıń bári Esengeldi biydiń sózin jónlep: "Maman biy muz ústinde jortqan nálsiz at bolıp qaldı. Endi párman ete almas" desip edi. Ójet adam kusaydı. Bárin joqqa shıǵarıptı. Kiyatırsın Begdulla qara saqaldıń awılınıń üstinen júrip edim. Barlıq erkegi jer awdarıp atır. Begdulla menen jáne bir kisi, atamnıń atqosshısı Omar piltabanlıq etip, ulı Nurabılla menen ógiz ornına günde súyresip, jer súrip atır. Harmasın aytıp "ne qılıp atırsız, bul jerde at shoqay bolama?" desem, "biyday egemiz. Maman biy tuhım ákelip berdi" desti.

— Qaydan alıptı?

— Sol ushin aytaman da, apa. Jaqsı atın jaman yabıǵa awmastırıp ústine alǵan. Sonda da jaqsı elatqa qońsı bolǵanbız dep júripti. Hayransań bul úlken biyge. Ózi zorga tawıp kelgen úsh yarım batpan biydayın qarasaqallargá egiń dep, esheyin beripti.

— Maman biydiń jáne tamır jayayın degeni. Baǵdagúldi alatuǵın bolǵanı ras pa? — Sháriypa shıdamay jáne usı sorawdı berginine pánt jep,—Qurbanbayjan, usı biyler, adamlar maydalanıp, nápsiqaw bolıp baratır ma deymen, — dedi. Anasınıń bir gápin bir gápi quwıp ketkeninen-aq, onıń burın Maman biydi nege jaqsı kórip, házir ne ushin ol tuwralı jaman pikirde bolıp otırǵanına gúmanlanıp, ne derin bilmey qaldı. Sháriypa otıra beriwge shıdamay, óz-ózinen terlep, ornınan tikeydi. Qırq beslerdi alqımlap qalǵan hayal ǵoddaslawı menen qız júris qılıp esikten shıqtı.

Qurbanbay onıń izinen bas kótermey, jesirler, tullar haqqında oyladı: "shaması tul menen jesir kewlinde ándiyshe kóp bolatuǵın usaydı. Usılargá pám alıstırıp párman bergen adamnıń aqılın ortalanǵan dew qalay bolar eken?.." Jas biydiń úlken abırjıwǵa túsip, awır jumbaqlı oylar ústinde birinshi bas qatırıwı edi. Sırttaǵı anasınıń dawısın esntip, jim tırılap jattı.

— Abadan kel, kel.

— Kiyatırman, Sháriypa, apa. Sizge kiyatırǵanım...

Abadannıń dawısınan haplıqqanlıq bilinip, bólip-bólip sóylep atır.

— Juwıra berdiń be, terlepseń? Júr, úyge kirip sóyleseyik. Qurbanbayjan, atıń otın jep bolıptı.

Qurbanbay anasınıń bul hayal menen jasırın sırı bar ekenin túsiniپ, keregeden oraqtı aldı. Abadan menen sálemlesip úlgergen joq, olar bul shıqqan esiktiń ekinshi jaǵınan qabatlasa ishke kirdi.

— Sóyle, Abadan.

Shıptanıń shetine amanat ǵana otırǵan hayal mańlayının, terin jeńi menen sıpırıp jiberip, burımına qosılmay mańlayına túsken shashın eki jaqqa ayırdı.

— Sháriypa apa, úlken biydiń pármanın esitkensizdi?

— Ne párman? — dedi Sháriypa jorta.

— Bizdey jesir qanday tul menen ser boydaqtı qálep tiyse, eriklimis... Qatın qırqında qayta gúlleydi eken...

— Qırıq besinde de háwiriń basılmaydı eken, sińlim. Qalay, shókelep júrgeniń bar ma edi?

— Bar edi. Párman da shıqtı, shókelep júrgen adamım ózin qálemegen birewdi zorlap alıptı.

Zamannıń ózi asaw attay, sińlim. Qırıq taslasań qashadı, ıǵına jıǵılsań, qaǵıtıp ketedi. Náylaj júre bereseń. Pármandı esitip meniń de quwrap baratırǵan suyegim málhámlesip edi, endi "esitpedim" dep ózimdi-ózim jubatıı otırǵanım. Shókelegenıńdi men tanıymanba?

— Tanıysań, Hámme tanıydı. Úlken biy edi.

— Maman biy me?

— Onnan basqa úlken biy barma? "Tabaqlı" daǵı ózine atlas adamnıń hayalın alıptı. Hayranman, Sháriypa apa. Onıń qáyerine qızıqtı eken. Jaslıǵına shıǵar. Basına túsken girttay kúyikti kótere almay qudayǵa balta ılaqtırıp, jillisi shıǵıp júrgen qatın qádirin bileme, úlken biydiń?

Sháriypanın ishin ğıjlatqan shoqqa tamızıq salǵanday tula bádeni lawlap jandı. Biy menen Baǵdagúldiń sırtınan sayıp, kemsite sóylegeni ushın Abadańǵa jıllı shıraylanǵanı bolmasa, baqtalaslıǵın jek kórip, suwıq demin aldı:

— Sen de jaqsı kórer ekenseńdaǵı?!

— Awa, Sháriypa apa. Baǵdagúl onı jaqsı kórmegen. Kaytama balta alıp juwırǵan. Usı erkeklerdiń áwliyesine kúlsh qaramaw kerek eken. Kúlseń kúlmeydi, kúlmeseń kúlip izinen qalmaydı. Erkek degeniń shep jaǵınan jatatuǵın ójet buǵa eken.

— Abadan, meniń ğoy jigit bolǵan balam bolıp dińkem qurıp turıptı. Bolmasa, bes-altı qatındı ertip barıp sol biyge qatın alǵızǵan sińirin jular edim.

Sháriypa usı gápi menen ishinde lawlaǵan jalınnan sırtqa háwir shıǵarıp, azǵana jeńillik sezgeni bolmasa, qızıw menen Abadańǵa pázne basqanın arǵarmadı.

Ashıwlı Abadańǵa, Ğayıp bahadır kelip, kimge bolsa da birewge tiyiwdi máslihat etip, hayal úndemey qalǵanı ushın Bekmurat jetimdi ertip kelgen edi: Bekmurat jetim qońırat urıwınan, Amanlıqlar menen bir qosta jasaytuǵın ele ser boydaq. Ğayıp bahadır qońırat urıwınıń bir jesirin

jatqa jibergisi kelmeytuǵının aytıp "hám pármandı hám meni lap usı jigitke tiy" dedi. Abadan Bekmurattı jasınan biletuǵın edi, Jarlınıń hayyarı. Sol ushın "bolmas, bahadır bala" dep kesip ayttı. Bahadır ashıwlı ketti. Sol kúni Maman biydiń páрманı ekinshi ret tákírarlandı... Bul Abadangá jáne túrtki saldı... Sóytıp shıdamay, Sháriypaǵa keńesiwge kelgeni edi. Súygen biyine qanday topılıs jasaw kerekligi jónindegi máslahat oǵan oń túsip, aytajaqlarınıń bárin umıttı. Juwa-juwa úlbiregen bóz kóyleginiń keń etegi dolaqlap, jırtıqları shań úyirip, ornınan túrgeldi.

Qurbanbay kirdi.

— Apa, jańaǵı hayaldıń kóylegi dúrildep, soqpaǵına mal turǵızıp baratır goy.

Sháriypa balasınıń gápine mırıs etip kúldi.

— Ol sonday hayal, balam. Samalı ele berin qúsheyedi...

5.

Tań aldındaǵı sheksiz tımırıqta múlğigen qamıslardıń lám úpelekleri bir jaǵına qıysayıp, qayıstay enli japıraqlarında saqlanǵan aqshamǵı márwert reń shıq tırs-tırs tamıp, ájayıp bir ses penen álemge qozǵaw salıp turǵan sekilli. Qıbırлаған janlı maqluq bas kótere basladı.

"Kók ózek" boyındaǵı bir awıl, tegisi men qırılıp qalǵanday, ele uyqıda. Áne, birinshi túńlik ashıldı. Bul túńlik awıldıń "Kók ózek" tamangı shetine tigilgen aq shiyli úlken ilashıqtıń túńligi. Tap usını kútip turǵanday basqa qoslar menen ilashıqlardan da izli-izinen tútin kóteriliwge qaradı.

Túńligin birinshi ashqan sol aq shiyli úlken ilashıqta jıllı tóseginen naz benen suwırılǵan Baǵdagúl kerilip, esnep, shıqqan ornın qayta qımtastırıp, oshaqqa ot jaǵıwdıń ánjamına kiristi. Aqsham házirlep jatqan bir qısım qamıstıń belinen bir búklep sındırıp, ayaǵınıń astına salıp pıshır-pıshır ezdi de, oshaqtı gewlep ıssı kúlge bastı. Ot alısa qoymadı. Burımları áteshtannıń ústine jayılp, oshaqqa bir shıǵanaqlay berip, úpledi. Tünde asıǵıs kómilgen at tezegi kúlge aylanıp bola kelipti. Iyneniń kózlerindey ushqınlardan jalın dóretiw múshkil bolıp úplep atır, úplep atır...

Maman biydiń ómirinde búgin birinshi ret erli-zayıp tóseginen oyanıwı edi. Álle qashan joqlawı asqan ómir lázzetin endi tawıp alǵanday, kewilli. Yarım beline shekem kórpeni serpip taslap, órmenin dastıqqa berip, eki jaǵın tayanıwı menen Baǵdagúlge qarap jatır. Jawtańlaǵan

kózleri hár qashangıdan nurlı, biraq hár qashangıdan toyımsız bolıp ketken sıyaqlı. Oshaqtan kóterilip Baǵdagúldiń betime jabısıp atırǵan suwıq kúl oǵan jarasıq ushın jabısıp atırǵanday kórinip, kózleri kúlip atır. Biraq heshteńe demedi.

Bul jas kelinshek úsh kúnlikte ǵana aybaraqsalıp, "úlken biyge tiymeymen, ózinde dıǵım bar" dep qasına kisi jolatpaǵan edi... Maman biy ertip kelgen Bektemirdi adam eken dep táwellesine turıw bılay tursın, qońsı-qobaları, awıllasları jıynalıp kelip tásele bergende, aqıllandırǵanda jám juwıtsa sirá. "Kerek emes, kerek emes!" dep óz qulaǵın ozi basıp, asaw tayday tuwlap, qansha shatqayaqladı. Qáytken menen kópshiliktiń atı kópshilik, aqırı tınshıttı. Anıq seyletip wádesin ala almasa da, bir náwiya kelistirip, keshe keshte ekewin bir tósekke saldırdı... Mins sol asaw álle qashan qolǵa úyreńgen yabı sıyaqlı juwas... Sırı nede?

Maman aqırına shekem oylap úlgermey-aq, Baǵdagúldiń oshaqqa salǵan tamızığı birden bız etip, betin jalın sharpy jazlap, tikeydi, erine burıldı. Kózleri-kózlerine túskende, jımıyıp bir kúldi de, óziniń barlıq qıymılı baqlawda ekenin sezip, túrgele sala eriniń ósik shashlarınan qaslarına shekem sıypalap ótip, "qarama, biy, uyalaman" degendey, tóbesinen ásten ǵana dastıǵına bastı. Maman biy qarsılaspadı, kerisinshe, lázzetlenip, mıyıǵınan kúliw menen onıń názik qolına baǵındı, mańlayın dastıqqa qoyıp", ottıń gúwlep janıp atırǵanın esitip jattı.

— Dıqqat, dıqqat!... Maman biydiń nármanı...

Ol qaytadan bas kóterdi. Eki eziwinde ele kúlki oynap turıptı.

Tań azannan baqırıp ótken jarshı. dawısı Baǵdagúldiń de dıqqatın awdarıp, ne ekenii bilmey aqırına shekem tırladı hám "seniki me? Maqtanaman!" degendey, erine tolıqsıǵan ayday qaradı. Endi uyalıw gezegi Maman biyge awısıp, kózlerin dastıqtıń tasasına jasırıp, jas bala oynın qıldı.

—Úlken biy (ol Maman biydi usılay ataytuǵın edi, házirde solay ataydı) nege buqtıń?

Maman ok jılanday birden bas kóterdi.

— Esittiń be? Seniń keńesińnen soń payda bolǵan párman. Nege oylana qaldıń? Seniń menen "Kók ózek" boyında ushırasqanda, meni tanımay aytqanlarıń she? Bir urıw túwe xalıqtıń sap bolıwınan qorıqqanıń she?

Bağdagúl ózin júdá márdana tutıp, júdá alıslap semip baratırǵan seske qulaq saldı: "...eli-xalqım degen boydaq qatır alsın... eli-xalqım... degen jesir bayǵa tiysin"...

— Óziń qatınlı bolǵansha oylap tapqanıń bolmasın.

— Qalay oylasań, solay. Búgingi aqsham meni jigirma bestegi qáddime qayta keltirgenin jasıra almayman.

Bağdagúl nazlı qıymıldap, júdá názik dawıs penen "koyshı" dep dalaǵa shıqtı?

Maman túrgeliwge erinip, búgin aspan qanday bolajaq eken degen qıyal menen shańıraqtan joqarı qaradı.

Bağdagúldiń áwelgi kúyewi Yusip baydıń ulı Maman pısıq jigiti edi. Basa-bas kóshkende, qáyerde de jazda óz sayamnıń, qısta óz ıqtırmań bolsın dep, eki-úsh sıyrıǵa qosa óz atına usı ilashıqtır súyek-baw-shuwlardıń artıp alıp shıqqan. Sırdárya boyında bunıń atı otaw edi. Shańıraǵı ákelinbegen soń ilashıq bolıp qaldı. Sırttan qaraǵanda basqa ilashıq-qoslardan kórikli kóringen menen, pás sıyaqlı edi. Házir Mamannın kózlerine, júdá alıs-alıstaǵı aq sharbı bultlar shańıraqlıqtı sıypap ótip turǵanday, qıyalına ilashıq oǵırı biyiklep ketkendey kórinde.

— Úlken biy, — dedi sırttan Bağdagúl. Onıń dawısında ayrıqsha xaplıǵıw bayqalmaǵan menen, daladan shaqırıwına qaraǵanda, bir nárse bolǵanı málim edi. Maman dambalshaq sekirip turıp, kóylegin kiyip úlgermey-aq, Bağdagúldiń ózi ishkeriledi. — Sál aljasıq bolǵan sekilli, biy, atıń jatır,....

Hayal ózin qansha sabırly tutqan menen Mamannıń júregi suw etip, bir jamanlıq bolǵanın sezdi. Ğabır-ğubır asıǵıp kiyinbegen menen, shaltlasıp at baylawlı qoraǵa keldi. Jalı bir qushaq torı yabısının. tórt ayaǵı tulıpqa shanishqan tayaqtay sobıraya kerilip, alqımınan aqqan qan qatıp, qarnı shámpiyip jatır.

Besqalar atlarınıń ayaqlarına kisen urıp saqlıq qıldı, Maman atın kisenlemes edi. Mine, xayran. Urlansa da hesh gáp. Soyıp ketken. Ne degen jamanlıq! "Esengeldi biyden bolǵan bále emes pe eken?" degen oyǵa berilip turdı da, óz oyınan ózi shiytkip namıslandı. "Patas kewil qayda baratır? Bunday iplás islerdi isleytuǵın mayda emes ol. Sonda kim?," Jelkesin qasıp, kóp oylanıp, kóp zarlanıp turmadı.

— Baǵdagúl, qalay da bul ata dushpannıń isi emes. Tıyıp penen qan shıǵarıp hadallaptı. Qońsı-qobalarǵa xabar et, etin bólisip alsın.

Sabır-parasatı bir-birinen asqan erli-zayıp sırtınan hesh kimdi ǵargap-silemedi.

Attıń etin bólisip atırǵan adamlardıń qasında "Sizlerdiń nesiybeńiz shıǵar, awa, sizlerdiń nesiybeńiz shıǵar" dep Maman kólegeylep júrdi, bolǵanı.

Jaǵız attan ayırılıw — onı mingen adam ushın ǵana emes, sol shańıraqtıń aza-hásireti. Júris shabanlasadı, tarayadı. Maman biy qansha parasatlı bolǵan menen hesh kimge bildirmey ózinshe qıynalǵanı sonshellı, sherebe ishkendey ishi ashıp, ishekleri buralıp sala berdi. Tula bedeni laplap, kóz-kóreki jarı ómiri qısqarıp qalǵannan keyin bolmadı.

— Baǵdagúl, men Begdulla qara saqaldıń awılına qıdırıp qaytsam ba eken?—dedi sáskege taman.

Onıń keypi-háreketinen-aq ishi háwirlesip ilashıqqa sıymay júrgenin hayalı sezdi.

— Baraǵoy, bar, úlken biy. Bákim, olardıń qasınan maldek salıp qaytarsań.

"Móldek salıp qaytarsań" dep Maman ózinshe gúbirlenip urtınan kúldi. Kózlerin súzip, hayalına kútá minnetdarlıq túr menen qaradı. Ol eriniń betine tiklenbey, alaqańına túpirip, shapanınıń shalǵaylarına jabısqan qamıs újeleklerin isa berdi, sarı sherim etiginiń qonishına álle qaydan qan tiygenin kórip, dárhal otıra sala ıssı suwǵa shúberek basıp súrtti. Jaǵaların dúzestirip, belbewin kattıraq buwdırdı. Hayal tek aqshamında emes, bárqulla izetli bolatuǵının endi túsingendey onıń jawırınınan bir sıypalap, "xosh" dep ses shıǵarıw ornına, basın bir iyzep shıǵıp ketti.

Begdulla qara saqaldıń awılına kún awa keldi. Olar úylerinen tabılmadı. Awılınıń qublasındaǵı kól jiyegindegi suwı tartılıp, tapqa kelgen alańlıqta eken.

Awzına qasıq aparǵan jan, qumırısqaday qıbırlap, hár qaysısı bir nárseniń gúmirashılıǵında bánt. Kim jer awdarıp, kim gúndege qosılıp jer aydap, kim shópliklerdi qushaqlap shetke tasıp atır, olardıń dál ortasında birew eki peshin qayırıp tuxım shashıp júr. Onıń izinde, awdarılǵan atızlıqlar ústinde, bir topar bala, gúwennen bosatılǵan ilaqlarda, kewilli

shapqilasip, aspanda top-top bolip gúwlesip, ġarqildasip ushqan ġarġalardıń birin de jerge qondırmay keseklewde. Atızlıqtıń dál ortasında shaqaları shógirmedey úyilip ġırıqlanġan bir torańıl bar eken. Shaqalarında suw, ayran qabaqlar, dúmsheler, túyinshikler iliwli.

Sırdáyanıń tómeninde diyxanlarġa birinshi tuxım sewip beretuġın Murat shayx edi. Jawgershilikke tap bola bergeni bolmasa, shayx sepken tuxım qalıwsız kógeretuġın edi. Begdulla qara saqaldıń da, jırtıq jún shekpeniniń peshin qayııp, shayxqa usap júrgenin kórip, biyday tuxımdı usılarġa bergenine ábden súysindi.

— Azamatlar! Tuxımġa bereket, harmańlar!

— Bar bolıń, Úlken biy.

— Qádemlerińizge qásenet, Maman biy.

Piyada biy hámmeni bir qatar kózden ótkerip, ulı menen moyıntırıqlasip günde tartqan Omar ġarrınıń qasına keldi. Sálem berdi. Óziniń appaq shashı túsles kókirek júnleri uypalasip ketken ġaybar ġarrınıń kúnge kúyregen jalańash jıltır dánesinen ter tamshılap, entige-entige sálem qabıl etti. Mamannıń rehimı tústi.

— Qáne, Omar ata, kúshenińizdi men kiyip kóreyin.

Ġarrı sharshaġanın umıtıp, ketik tislerin kórsetip únsiz kúliwi menen, kúshendi Mamannıń moyına kiygizdi.

Maman qaptalındaġı qayraq deneli dóngelek kóz qara jigitti baspalata alġa umılġanda, jerge tereń súńgip turġan günde qozġalmay, Maman biydiń bulshıq etleri tirkis penen qosa siresip, günde jer ayıra alġa jılistı, Bir jılısqan soń sol qáddi menen júrip ketti.

— Áne, adamlar, Maman biyge raxmet deń. El basshısı eliniń qulı ekenin jáne kórsetip atır, — dep Begdulla. qara saqal kúnge qarsı bir kózin qısıp kópshilikke mardıydı.

Úlken biydi búytedi dep oylamaġanlardıń ań-tańı shıǵıp qarasıp, onıń irkinishsiz tabanlap, alġa óńmenlep baratırġanın kórip, burın solǵın qıymıladaġanları shıyraqlastı. Ġajja-ġaj is gújidi...

Usı paytta, qamıslık jiyeginde, quyashlamaġa shıqqan bir top qırġawılday onlaġan hayal qórindi. Ata qorazday qoqırayıp, pákenesi ópepishlengen birewi júdá jedelli qádemler menen baslap kiyatır.

— Nurabılla, qarap jiber, ılıqqan qanshıqlar kiyatır, — dedi bir dawıs.

Dáwletbay biydiń buringı atqoshsısı Omar ǵarrınıń ulı Nurabılla qaptalındaǵı Maman biyge moyıntırıqtı awdarıńqırıp, ayaqların jerge shirene hayallar tárepke qara dı. Maman da burıldı:

— Aldıńısı Aytuwǵan jasawıldıń jesiri emes pe?

Nurabılla kózlerine tamǵan terin júnles bilegi menen sıpırıp, anıqlap sıǵalandı.

— Tanımay turman, biy aǵa. Eger sol bolsa, laqabı Abadan aqbaltır. Júdá ılıqqan, toyımsız qanshık desedi. Meni jiberip alarsız.

Hayallar Nurabıllanıń dawısın esittime, ya Maman biydi tanıdı ma, bularǵa jaqınlaǵan sayın, kópirge aydaǵan eshkilerdey shoǵırtpaqlasıp, jiptiklesip, biriniń arqasına biri betin tasalap, kele berdi.

Nurabıllaǵa:

— Solıǵındı basa ber, — dep eskertip Maman hayallarǵa qarsı júrdi.

— Kelinshekler, qádemlerińiz qayırılı bolsın!

Abadan eki qolın eki jaqqa qanat qılıp jayıp artındaǵı joldasların irikti:

— Maman biy, toqtaǵanǵa nege irkildirdińiz? Jaqınlańız!

Maman olardıń álle qanday jaman niyet penen kiyatırǵanın sezse de, taysalmay qarsı qarap júrdi.

Abadan qırıqtı alqımlap qalǵan menen ele jigirma bestegiler menen júz jarıstırǵanday aq bozlaqtan kelgen kelbetli hayal eken. Izine ergenler uwızday jas kelinshekler. Kiyimleri jırtıq, kóylekleriniń etekleri alba—dalba, oramalları jaslarına ılayıq emes demeseń, kópshiliginiń júzleri ushıǵaday qıp-qızıl. Júzleri solıp, jası jetpey qartayǵanları da bar edi, olar ózlerin tasalǵa alıp turıptı.

Qabaǵı úyilgen ashıwlı Abadan Maman biydi eki adım jaqınlatıp, hayallarǵa buyırıq etti:

— Basıńlar!

Maman olardıń kúshi jetpeytuǵınına isenimli bolǵanı ushın ba, sheginbesten qalsha qarap turdı. Hayallar shıbinday gúw bastı. Hár kim hár jaǵınan tartqılap, mushlap, julqılap atırǵanda da Maman qızbadı, hesh qaysısına mush siltemedi, tamırı bekkem emendey tip-tik tura berdi. Hayallardıń ońlı kúsh etealmay atırǵanına ashıwlı Abadan barlıq turpatı menen Mamannıń tuw sırtınan qushaqlap shalqasına jıqtı. Endi hayallarǵa oń tústi. Ayap qalıp atırǵanı joq, kim urıp, kim tislep, kim shımshıp atır. Maman biydiń: "Ne sebep? Nege? Ne ushın?!" degeni

esitiledi. Oğan qulaq asıw joq, hár kim bir dúmbishlep ózinshe sóylenip júr: "Bizdi qorlap, párman etetuğın sen be?", "El baslayman dep jılıwğa salğan pámsiz", "Bizge bala tuwdırıp eldi kóbeytppekshimiseń?" ... "Olar jáne gárep boladı, Sen shirkin gárep qılasań!" "Sen hayal súyemiseń?", "Qaraqalpaqtıń balası kóbeysin degende usılay etermediń?", "Dana bolğanda kimdi súyiwdi biler ediń".

Mamannıń miyi gúwlep ketti. Biraq suwıq qanlılıq saqlap, qulağın tıgıp qozğalmastan, sóylemesten dústómenine. jatır.

Hayallar ayamadı, birewleri tislewge ótti. Endi Maman shıdamadı, olardıń rehimsiz qollarınan ayrılıwğa háreket etti, talpındı.

— Aqta qılıp gána taslayın, — dep Abadan asıla bergeni, Maman shıdamay, bar kúshi menen onı bir tepti. Biraq hayallar hámme tárepinen tutıp turğan soń ba, tepkisi kúshli bolmadı, qayta Abadan onıń ayağınan uslap aldı. Juka jerine qol uzattı. Eger usı demde Begdulla qara saqal menen Nurabılla jetip kelmegende, jas qatın alğan biydiń halı qorjınğa aylanajaq edi. Nurabılla Abadandı qushaqlap keyin ısırdı.

Hayallardıń kúshi bólindi. Maman góne torğa túsken arısladay ırırsıy tawlanıp, ústindegi hayallar shınjırın serpip taslap tikeydi. Bet awzınıń qanın jeńi menen sıırıp, Abadandı izledi. Ol Nurabıllanıń kúshli, keń qushağında tırp ete almay, ayaqları jerge tiymey sálleńlep tur.

— Qáne, Abadan, ayt wazzahańdı?! — dedi Maman.

— Qatınlar, sizler she? Ne qılıp tursızlar, bárińiz, teń aytırılar! — dep Abadan aybaraq salıp, tuwladı.

— Bizler pármanıńa qarsımız! — dep hayallar shuw etip súzetuğın tekelerdey bir shekelesip, Mamanga jáne jaqınlasa baslap edi. Maman qáhárli buyırdı.

— Tabjılmańlar!!!

Álle qanday kúsh hayallardı turğan-turğan jerinde qazıq etti.

— Maman biy, buz buyırığıńdı! — dedi sırttan kúshli dawıs.

Hámme jalt burıldı.

Eki-ekiden juplasıp jol tanabın quwırğan tórt atlı kelip qalıptı. Nurabıllanıń qolı bosasıp, qushağındağı Abadandı jazdırdı. Abadan dolaqlawı menen Nurabıllanı julqıp, hayallardıń aldına barıp, Maman biyge qalsha qarap qol shoshayttı:

— Háý, ġarrı teke, jaman jesirińniń ġápine erip, jurttı oyınshıq etpe! Jesirlerdi ayaǵanıń ba? Kerek emes! Qatınlar shıdamasa, kolı menen qasıp-aq kún keredi.. — Ol jańa kelgen tórt atlınıń basshısı Esengeldi biyge moyın burdı. — Erkeletpe mına piyada pámsizdi!

— Háý, qatın, jap awzıńdı! Maman biy hám erkeleydi hám párman beredi!

Jumıslarınan qol suwıtıp, ekilenip turǵan adamlar dawıs shıqqan tárepke burılıp, Bektemir menen adıraǵ kóz jigit baslaǵan bes boydaqtı kórdi. Hár birinin qolında bir-birden ala tayaǵı bar eken. Tóbeleske tayar kiyatırǵan jigitler hámmeni tańlandırdı. Ózine tirek kelgenine quwanışlı Maman biyge shekem tańlandı: Usı biyday atızda wsınday bolatuǵının qaydan bilgen?

Jurttıń ar-sarı shıǵıp, kimdi tıńların bilmey turǵanda, Maman biyiklew bir dúmpeshikke kóterildi.

— Xalayıq, xalqım deseńiz meniń pármanımdı tárk etpeńler! Paydası aldırıńızda. Jigitler, mınaw biyxaya Abadańǵa men párman etken dúrreni urıńlar!

Bektemirler jem kórgen ash búrkitley Abadańǵa umtıldı. Esengeldi biydiń eki atlısı olarǵa jol bermey aldın keseledi.

— Jigitler, attan awdarıńlar bulardı!

Begdulla menen Nurabılla Maman biydiń bul buyırǵında bárjay keltiriw ushın alǵa sekirip ótti de, ekewi eki attı jılawlap, iyelerine pánje urıp erden qulattı. Jáne birewleri Abadanı uslap óz oramalı menen qundaqlap tasladı. Qolı jetken urdı.

Jıynalǵanlar sendey soqlıǵıstı. Óz-ara tolqınlanıw payda boldı, Esengeldi biy kópshiliktiń rabayın jaman kórip:

— Maman biy, bul biysharalardıń kórgen qorlıǵı azbedi? — dedi.

Ayaq-qolı baylawlı Abadan dawısınıń, barınsha pátlenip tislene shirenip baqırdı:

— Xalayıq, halqım, napámnen napám tuwadı! Tuxımı jayılmastan burın anaw rehimsiz Maman biydiń awzına topıraǵ quyıńlar!

Abadańǵa barlıq sózlerin aytqızıp úlgertpey jawırnına Beqtemirdiń aq tayaǵı sart etti. Biyshara hayal suwdan shıǵarıp taslanǵan balıqtıń eń sońǵı sekiriwin qılıp, hálisiz ġana, bir qaptalına awdarıldı. Kózlerinen jas parlap, gúbirlenip jattı.

— Rehimsiz... Súyiwdi bilmegen aqılsız!..

Onı tırılağan adam bolmadı... Dińkesi qurıp haldan ketken qatın. uzınına sulq bolıp ortada jatır. Bul kórinisten basqa hayallar hawlıgıp, qasqır kórgen qoylarday bir birine tıgılıp turıptı,

— Jáne kim qarsı? — dedi Maman biy tóbeshnıkten túspey.

Hayallar da erler de tım-tırıs. "Sen be?" degendey Maman Esengeldi biyge qaradı. Qońır atına ğarsh-ğarsh suwlıq shaynatıp, júwenin shekshiytip tartıp turǵan biy, Mayan biydiń názerine tótepki bermey, ásten artqa burılıp, ketiwge meyillendi.

— Toqta, Esengeldi biy! — dedi Maman tislenip.

— Jerde turıp at úsgindegi arıslanǵa shabalanbay, aytsańa gápińdi! — dedi Esengeldi biy.

Maman biy jigitterge moyın burıp, im qaqqanı sol, hámme shırp etip Esengeldi biydi qashırmaı tutıp aldı.

— Awdarıńlar!

Esengeldi biy attan awdarıldı.

Ayt, Esengeldi biy, pármanǵa qarsımasań? Biziń attı kim óltirdi?

— Men óltirttim! — dedi Esengeldi biy.

— Jigigler, izimnen súyreń bulardı, — dep, Maman biy ózi turǵan tóbeshikten túsip, keń biyday atızdıń ortasında zeńireygen jalǵız tıp torańǵılǵa qaray júrdi. Esengeldi biy hám onıń joldaslarınń hár biri eki jigittiń suyewinde sol torańǵılǵa qaray jılastı. Hayallar qorıqqaninan barmaqların tislesip, ásten ere berdi.

— Begdulla, Esengeldi biydiń atınıń shılbırın ákel! Mınaw torańǵıl dar torańǵılı bolsın! Shılbırdı dar arqanı qılamız!

Erteńgi kúnniń úmiti — biyday tuxım shashılıp atırǵan taqırılıqtıń ústinde, ushqan ğarǵa, shimshıqlardan basqa, shurq etken jan bolmadı, adamlar jim-jırt. Tek Maman biy erkin, aldı-artına shápiki júrip, shaban qıymıladaǵanlarǵa járdemlesip, torańǵılǵa órmelep, bekkem bir putaǵına dar arqanın ózi baylap, gúrmekli ushın salbıratıp, kópshilikke burıldı. Názeri Esengeldi biyde. Esengeldi biy qorqıp qaltıramaǵan menen, biraz hálzilengen edi. Sonda da sózin alıp qalmawǵa tırısǵı.

— Qáne, Maman biy, kimdi asasań? As! Tez as! Biraq, bil, men usı el ushın seniń menen junǵar elshisin óltirdim. Ğayıp xandı óltirdim. Eldi jaw almas atawǵa ákeldim. Tırıla, bil, qaraqalpaqtıń súyeginde xanlıq joq!

Xansız dar joq! Qopalıqqa kelip baspanalağan mómin xalıqtırn arasında ózińdi arıslan tutıp, oyqaslama! Shap anaw dar aǵashıńdı!

— Esengeldi biy, men seni óz sózińe sadıqpeken dep edim. Órge túpiriwge meyillenip, samalǵa qarsı kókirek tutqanıńdı unatıp turman. Lekin, seni asaman. Jigitler, salıń, gúrmekti moyńına!

Esengeldi biydiń eki qoltıǵınan tutıp turǵan eki jigit biraz qorqınısh penen alǵa qádem qoydı. Hámme hawlıǵıp turıptı. Omar ǵarrı halıqlap kelip, Maman biydiń ayaǵına jıǵılıp jer súydi:

— Biy balam, ápiw et! Qápelimde jáne el jawlaspasın! Shashımńnıń aǵın sıyla, jasımdı sıyla!..

Maman biy aldında jatırǵan ǵarrınıń shań basqan jumalaq basınan sıypalap, jelkesinen kóterdi hám ózi qatarǵa qosılǵalı eki urıw arasında payda bolǵan jánjellerdiń halıq táǵdirine zıyanların esledi. Ashıw menen Jandos biydi, Allayardı óltirip aqıbetinde barmaq tislegenlerin... esledi. Qan qızbalıq etpey iyi bosasıp, keyin básti. Ǵarrı apıl-tapıl túrgelip Esengeldi biydiń aldına juwırdı.

— Esengeldi biy, úlken biyden keshirim sora, Jas úlken biy menen tirespe, eldiń balası jılaydı. Keshir de!

— Keshirsın...

Esengeldi biydiń jılamısıraǵan sekilli júdá ólpeń dawısı Maman biyge oqtan keyin tiymedi. Artına birden qaymıǵıp, ústine dónip-aq bardı:

— Háy, pás súyekli adam! — dedi ol tislenip. — Nege keshirim soradıń?

Moyń sınıǵan qamıstay iyilgen Esengeldi biydiń dawısı suw astınan shıqqanday túsiniksiz, mińgirdedi. Maman biyden basqalar heshteńe uqpay qalsa itimal, esitiwge qushtarlanıp jaqınladı, onıń menen túsinbedi.

— Esimde, Esengeldi biy, seniń jaqsı islerińniń bári esimde. Bulqaraǵa kelip te jaman qońsılarga tap bolmaǵanbız. Biraq bil, seniń bul isleriń hesh kimgе millet emes! Sen de eldiń bir basshısısań. Basshı xalqınıń qulı. Ol maqtanıwǵa haqılı emes!.. Adamnıń jurtqa keregi kókireginiń tazalıǵı. Meniń atımdı óltirtkeniń ras bolsa, moyınlaǵanıń da mártligiń! Biraq, sen, tartılǵan ishek ekenseń... Órge órlemegendegi oyıń kimniń ǵamı? Qara basıńnıń ǵamı ma, dep qorqaman... jigitler, bosatılǵar, atına mingizińler, bul qorqak jandı!

Esengeldi biy bir awız sóylemesten atına mindi. Joldaslarına da urıqsat etildi. Eki-ekiden juplasıp pátli badabat penen kelgen tórt atlı, házir ǵana eń qádirli adamın kómgendey, ses-semirsiz, iyinleri túsip, tırna-qatar dizilisip qayttı.

Olar suwǵa batqan tastay qamıslıqqa kirgen soń da sol salpawsıǵan kúyinen ózgermedi. Bul óli tınıshlıqqa Esengeldi biydiń at qosshısı shıdamadı. Atın jedellendirip ekinshi menen teńlesti.

— Biy aǵa, bul isińizdi el esitse betimizge perde túspe pe eken?

— Sen nege shıbısh eshkidey shıbıjırılaysań? Men óz lebizime sadıqlıq ettim. Iqqa túpirdim. Endi, pás súyekli degeni me? Ayta bersin. Meniń ákem Bayqoshqar biydiń bir gilem ushın ólip ketkenin esitken, endi sonı betime kúye qılıp jaqpaqshı. Burında da sonday etken. İrasında, men Bayqoshqar biydiń bel balası emespen. Hasılzada Jaygeldi degenniń balasıman. Sol ushın da atım Esengeldi, uyqas. Awa, túp dáregim solay. Ol biyshara "Aqtaban shubırındı" jılı sheyit qaza tapqanlardan. Bayqoshqar biy alıp asıraǵan. Enedáregine oy jiberseń, kimniń babası dúziw. Sultan baydıń da túp ákesi Jandos biy emes, Xajkeldi degen deydi. "Aqtaban shubarındı" jıldıń oyqanı ma, kim túsinedi? Biyshara ata-analar bárin jasırǵan, áwladların bizlerdi kúymesin, bir-birin kemsitpesin dep jasırǵan. Men bunı Túrktannan posıp kiyatırǵanda ólesi kempirden esitkenmen. Bul gáp usı jerde qalsın. Al endi men usı sorlı xalıqtı neqılardı bilmeymen. Argısında joq, Maman dese ólip tirilgenin umıta. Meyli, qolınan kelse eldi Maman-aq kóbeytsin. Sizler de járdem etiń. Biraq mende yabınıń emes qońıratıń qanı bar. Ele sizler Mamannıń uyatsız, arsız betine perde emes, nıqap kiygizgenimniń gúwası bolasız. Muxammed Ámin inaxqa tentene qıldırmasam... — Ol izin tuyıq qaldırıp, — qattıraq aydań! — dedi.

Atdılar jaqınlasıp jup-juptan qatarlastı da, quw qamıslardı pishırlatıp sındırıp aldı. Artına qaramay ketti. Olar tuwrı Esengeldi biydiń úyine kelip attan túsip atırǵa biydnıń hayalı shıǵıp:

— Arqadaǵı bay, ulınıń atın qoydırıwǵa, saǵan shaqırtıwshı jiberген eken. Seni tappay jańa ǵana qayttı, — dedi. Bay ishke kirmesten atına qayta mindi:

— Atlanıń, jigitler, Sultan baydikiinde birotala dem alamız — dedi.

* * *

... Olar ketken menen top buzılmadı.

Abadan sol ornında, torańǵıldıń túbinde, sulq bolıp ele jatar. Esegeldiden zorlıq penen alıp qalıńǵan arqannıń gurmemi ushı gewmis torańǵıldıń juwan shaqasınan salbırıp ústine ájel dóndirip turıptı. Jıyналғанlar qasqırdań aldındaǵı qoylarday úrpeyiskeń. Ań-tań. Kópshiligi dirildesedi.

— Esengeldi biy oyılı ketti, endi qarsılıq etpes, — dedi Maman biy dar arqanına hámmeniń dıqqatın awdarıw ushın joqarı qarap alıp. Onıń dawıs tolqınınan azǵana alırawshılıq hámirin tárk etip Esengeldi biydi, aman jibergeńi ushın keshrim soraw belgisin sezip, adamlar sál bosastı. Bazıları qıymıldasıp keńirek nápes alıstı. Bazıları dar gurmegin kórip júrekleri suwlasıp tur. Biy óziniń ázziginin tusinip, birden qatallandı. — Qáne, kelinshekler, daw izlegen kelinshekler, aldı menen sizlerge náwbet bereyin. Mınaw jigitlerden ezlerińizge. bay tańlańlar!

Qaramıq kózmeri oynaqshıǵan, juqa ǵana gúlshе júzli bir hayallardıń aldında qaltıraqlap tur edi. Jawlıǵın mańlayınan sál kóterińkirep, ızalı ún menen sóyledi:

— Biy aǵa, qatın ishindegisin aytıp, degeni bolǵanda, Abadan apa búytip jatpas edi. Bilgeńińizdi qıla berińiz.

Hayallar birin-biri shımshıp, shıbjırılasıp, uyalısıp, betlerin sızısıp, biri ekinshisin alǵa iyterip, ózi tasada, kóleńkede kalıwǵa talaplanıp atır.

Maman biy murtların tawlap qoyıp, aybatlı názer menen jigitlerge burıldı:

— Náwbet sizlerge!

Bektemir menen mudamı birge júretuǵın adıraқ kóz, quw jaq arıq qara hámmeniń aldında, anaw juqa gúlshе júzge kóz astınan qaranıp, tamsanıp tur edi. Oǵan qolay tústi.

— Biy aǵa, men sol sóylegen kelinshekti qálep turman, — dedi.

— Biz qayıl, — dep gúlshе jüz kelinshek táwelle kútpesten, tap bir uymadan suwırılıp atırǵanday, toparınan zorǵa bólindi.

— Meni hayallardıń ǵaybarlıǵı quwantadı. Ana ǵaybar bolmay perzent ǵaybar bolmaydı. Perzentlerińiz óshik kókirek, jatıq minez bolmasın. Íǵbalıńız artsın, úrpe-shúrpeńiz kóbeysin! Qáne, Nurabılla sen? — dedi Maman biy.

Nurabilla júnles juwan ayaqların salmaq penen abaylap basıp, uzınına jatırǵan Abadannıń betine, bir úńilip, "meniki usı bolsın" degendey, Mamangá qalsha qarap pátiya dámetti.

Nurabillaǵa gezek berilgen waqıtta hayallar toparınan kózleri sál qıytarlaw, kempir bet birewi dámelengendey bir qıymıldaǵan edi. Biy onı sezip kalıp qasına bardı da, bileginen jetelep ákelip Nurabillaǵa uslattı.

— Mınawıń baladan qalǵan bolsa, bul tuwadı... Íǵbalıńız ashılısın, úrpe-shúrpeńiz kóbeysin...

Kempir bet bolǵan menen ózi jas eken, oyı iske asqanı ushın betine qan juwırıp, kóz kóreki ashılısıp jasarıp sala berdi. Biy murtınıń astınan hesh kimge bildirmey, ózinshe kúlip, jáne suwıq túsi menen jigitlerge qaradı.

— Bektemir, bás keyin, qáne sen ayt, — dep biy kelesi jalań ayaqqa náwbet berdi.

— Men anaw aq jawlıqlını...

— Íǵbalıńız ashılısın, úrpe-shúrpeńiz kóbeysin! Qáne, Bekmurat endi sen!..

Usılayınsha dar arqanının astında, hesh kimniń qálew-qálemewine qaramay, tullar menen jesirlerdi juplastırıw keshke shekem dawam etti...

* * *

Gewgimlete Bektemirdi ertip qaytqan Maman biy, onıń kewlin algısı kelgendey jawırnına iri alaqańın qoyıp:

— Bektemir, ele jesir kóp, házirshe boydaqlıǵıń kerek! — dedi jolda.— Aytpaqshı, bul jerge nege tayaq alıp keldińiz?

— Awillarǵa pármanıńızdı jetkerdik dep aytıw ushın úyińizge barıp edik. Esengeldi biylerdiń sizdi tappay, Baǵdagúl jerǵeyge ábeshiy sózler aytıp baratırǵanın esitip, izinen ere bergenimiz edi...

— Amanlıq ne qıldı?

— Búgin azanda ketti.

— Biysharaǵa qıyın. Áy, inim, kimge ańsat?.. Ol da Buxaradan qarındasın tawıp, birewge tiygen bolsa, kúyewin, jiyenleri menen birge ákelse, qanday jaqsı bolar edi. El tolısar edi!.. Sen de qurı shawıp kúshińdi zayalay berme, eki qatın alıwǵa talaplan. Al, jaqsı jatıp, jaqsı tur. Azanda kel, inim. Tórt-bes jigit bolıp el aralaymız, pármannıń nátiyjesin keremiz...

Biydiń kewilli keypi onı quwandırǵanı sonshelli, jasınıń birazǵa barıp qalǵanına qaramay, awılına qaray ayrılgan soqpaq penen qarańǵını qaq jarıp, baladay juwırıp qetti...

6.

Jandos baydıń ortanshı ulı Sultangeldini hámme "Sultan", "Sultan" dep, aqırı solay atanıp ketti. "geldi" niń ornına "bay" qosıldı. Sebebi ol pısıqlıq etip Sırdárya boyınan biraz mal aydap shıqqan edi. Bul jerge kelip te jaman bolmadı. Dáwleti astı: malları egizden tuwdı, suwǵa aw taslasa, qálegeninshe balıq aldı. Ábjillikke hám adamlardıń kewlin tabıwǵa Esengeldidey bolmaǵan menen de, dáwleti onnan kem bolmadı. Tek onı sarsıldırıp, biraz waqıt qıynaldırǵan nárse aǵası menen inisiniń úkige ketip qaytıp bolǵanı. Ólimniń izinen ólim joq. Máńgi jılaw joq. Ólim qaytıp kelmeytuǵın, tiklenbeytuǵın, bazılar ushın tez umıt bolıp ketetuǵın bir misiwbet. Sultan bay da tuwısqalarınıń ólimin umıttı. Izli-izinen úsh ullı boldı. Úlken ulınıń atın atasınıń atına uyqas Aydos qoydı. Onnan sońǵıları onsha turaqlamadı. Úlken ulı Aydos on eki jaslarǵa shıqqanda, tuwılǵan bir ulın "endi begissin" dep, ırım ushın Esengeldi biy "Begis" dep atap edi, hámme "Begis, Begis"... dey bergen soń-da, begisti. Sóytip Begis bolıp ketti.

Jaqında jáne ullı boldı. Hayalımniń beli qatsın dep, adam shaqırmay júr edi. Diydilegen kúni bolıptı. Qońırat urıwınıń kóp ǵana jas úlkenleri menen birge Ǵayıp bahadır, Amanqul biy, jas Qurbanbay biyler de bar. Hámmeden tórde Esengeldi biy. Basqalardın, húrmetine kewli tolǵanlıqtan ba yamasa hesh kimgе sır bermew ushın ba, júdá kewilli.

Qus tumsıqlı, jiyren saqallı Sultan bay jórgekke orawlı balasın qushaqlap ákelip, bir qamshı menen Esengeldi biydiń qolına berdi.

— Qońıratıń miyrim-shápáátli biyi, balamızǵa ismi-sháriyip berseńiz.

Esengeldi biydiń júzi quyashtay ashılıp, balanı aldına aldı, betine úńildi. Állen waqıtta qara shógirmeli basın kóterdi:

— Xalayıq, Sultan bay, bul bala bolasınlı bola eken. Atın kótermelep turqına say qoysam, kóz tiyer, atı Mirjiq bola qoysın.

Otırǵanlar "maqul, maqul, bala kózikpesin" dep ǵawırlastı. Sultan bay sarı jún shekpeniniń eki peshin qayırıp Esengeldi biyge tájim etip, balasın qaytıp aldı. Miymanlarǵa ot jaǵıp otırǵan úlken ulı Aydosqa:

— Má, shıraǵım, quwatıń Mırjıqtı apasına apara ǵoy, — dedi.

Miymanlar til úyretiw maqsetinde jáne bir qaytara "Mırjıq", "Mırjıq"... desip, mıyıqlarınan kúlip otırdı.

Esengeldi biy basqalardıń bul attı jaqtırǵan-jaqtırmaǵanına onsha máni bermedi. Murtların sıypalap qoyıp, teri kópshikke jambasladı. Pıshıqtay, kózin jumıp, az ǵana buyıqtı. Biraq algaw-dalgaw kókiregi sóylendi: "tórge ótip úyrengen ayaqların ele tórdi kúseydi. Seniń menen kórermen, Maman biy. Bul dúnyada ekewimizdiń birewimiz qalıwımız kerek..." Aydos kirip bir dizerlep otırǵannai keyin:

— Sultan bay, balalarıńnıń babası ilahıyda zor, márt adam edi, — dep gáp basladı. — Awa, jigitler, jas bolsam da Jandos atamdı bilemen. Yabılardıń qoltıǵına tıǵılıp qaramıqtıń dánimen degennen, óz erkiń menen biydaydıń sabanı bolǵan artıq deytuǵın edi. Usı Maman biydiń ákesin de, ózin de sum dep, jek kóretuǵın edi. Biledi eken-aw, pay" súyegi pıraq bolǵır.

Sultan bay balaların tárbiyalawǵa ayrıqsha kewil berip. olardıń biyrehim hám biydáwlet bolıp óspewi ushın júdá pısıqlıq etetuǵın edi. Hár biriniń jas úlkenlerden úyreniwi kerekligin bárha shegelep, úyine miyman kelse, basqa xızmetkerleri bolıwına qaramastan, Aydosqa ot jaqtırıp, gáp tınlatar edi. Ulına óziniń qaydan shıqqan tariyxı emes, al súyikli atası Jandos bay haqqında júdá maqtawlı áńgimeler aytsa da, Maman biy arasındaǵı waqıyadan jik shıǵarǵan emes. Kerisinshe, Maman biy awıllar arasında jaqsı qılıqları menen keńnen málim bolǵanı ushın, balasınıń oyın shaljalawǵa salatuǵın qayshı pikir ornına: "Maman biy xalıqtıń ǵamı ushın dúnyanıń tórt burışın gezip, orıstıń aq patshası menen tabaqlas bolǵan, erteektegi Makariya Máskewdi kórgen"... dep, el arasında en jayǵan áńgimelerdi quwatlaytuǵın edi. Usınnan keyin kishkene Aydosta Maman biydi kóriw, sóylesiw intası oyanıp, hátte, ol kisini túsinde qanatlı tulpar ústilerinde, ushqan dásturxanlar ústinde kóre beretuǵın edi. Biraq hesh qashan ózi menen diydarlasqan emes. Esengeldi biydiń házirgi gápinen, onıń dóńgelek kózleri jawtańlap, qaymaqtay erinleri salbırawı menen ákesine bir, Esengeldi biyge jalt-jalt qaradı. On tórt jasar balanıń qıyalın

abırjıǵa túsirgenin Sultan baydıń ózi túwe, tırławshılardıń bári de jaqtırmay qaldı.

Esengeldi biy otırǵanlardıń keypin birden uǵa qoydı.

— Aydı etek penen jawıp bolmaydı, — dep tiklenip otırdı da, qátesin ózi dúzetiwge urındı. — Maman biydiń pármanı júdá jaqsı oylap tabılǵan párman boldı. Amanqul biy, siziń awıllar qalay qarap atır?

— Jaqsı tabılǵan párman, Esengeldi biy. Kópke ne sóz bar. Túsingenler quwanısıp atır.

— Ğayıp bahadır, sen ne deyseń?

— Amanqul biy durıs aytadı, kópke ne sóz bar. Pármanǵa dárman beriw kerek. Elde bala kóbeysin!.

— Qurbanbay biy, seniń urıwıń she?

— Biziń urıw da solay...

Esengeldi hámmeden sorap, bolıp juwmaqlap úlgermey-aq,, daladaǵı birewlerdiń gúbirlisin, Maman biydiń atın qosıp báláátlep sóginip atırǵanın, qulaǵı shalıp qaldı. Dárriw ishke shaqırttı.

Qara qalpaǵı ózine qup jarasqan, kiyimleri pútın, shoq ǵana saqal-murtınıń dógeregin iskeklep músindey qılıp qoyǵan, eki beti bótekedey qızıl, orta jaslardaǵı Sabır sıypań degen kirdi. Eki iyninen dem alıp haplıǵıp tur, mańlayınıń terin jeńi menen sıpırıp jiberip, esikte tósewli jatırǵan shıptanıń ústine saqqa júgindi,

— Biyler, Esengeldi biy, jábir menen keldim, — dep basladı Sabır sıypań haplıqqan kúyinde biylerdiń jol bolsın sorawın kútpesten. — Búgin awılımızǵa Maman biy keldi. Piyada. Izine ertken altı-jeti sayaǵı bar. Biziń hayaldıń segiz jıldan beri ókshesi qanamay kiyatır ǵoy. "Nege tuwmaysań?" dedi. Ol "bayımnan shıǵar" dep edi. Kózimshe ǵana qosqa ertip kirgizdi. Ertken sayaq jigitleriniń birewi menen kirgizdi... Shaptırtqan dep qáwiplendim... Awa... awa...

Tırławshılardıń birazınıń eziwlerinde mısqıllı kúlki payda boldı, birazlarında ıza.

— Ata, men Maman biyge ketemen, — dep Aydos ushıp túrgeldi. Ákesi ere shıǵıp, állenárselerdi násiyatlayjaq edi, oǵan qarap turmay qazıqtaǵı ersiz attı sheshe sala ústine sekirip minip, jalınan kushaqlawı menen quynlatıp shawıp ketti.

Sabır sıypańnıń awılı pátli atlıǵa eki kese ıay ishim jerde edi. Aydos, awıl arasındadı qozǵalańnıń suw serpkendey tınıshlanǵanınıń ústine keldi. Shettegi qamıs qosqa janasa ósken torańǵıldıń túbinde gúymenlep, bir nárese islep atırǵanlardı kórip solay burıldı. Olar torańǵılǵa asılǵan qara murtlas ólini sheshiwdiń hálekshiligine túsip atırǵanlar eken.

— Bunıń ayıbı ne boldı? — dedi Aydos at ústinen.

Úshewdiń jasırak birewi Aydosı tanıp, jılamıradı.

— Ele hayal almayman deseń, Maman biy seni de usı kúyge túsiredi, qosshım,

— Maman biydiń ózi qayda?

— "Qazaq dárya" tamangá qaray bet aldı.

Aydos atınıń basın kún shıǵısqa, "Qazaq dárya" tamangá burıp, qamshılap-qamshılap, qamıslıqtıń arasına sıńıp kózden ǵayıp boldı.

* * *

Otırıspa tarqap, hámme atlanarda Esengeldi biy irkilip, Sultan bay menen jekke qaldı. Qulaǵına jaqın kelip soradı:

— Balań qayda ketti?

— Maman biydi izlep ketti...

— Niyeti?

— Jaqsı niyet penen ketti. Maman biydi jaqsı kóredi.

— Ata qandarın-á?!

— Olay demewińizdi soranaman.

— Ladan! Shesheń buzıqlıq etip, qońıratnıń qanınan dóremegenseń!

— ...

— Bil Sultan bay! Meniń inaqtan qolım bar, Maman biydiń kolı Shabbazdıń qarapayım birewinde. Mende qońıratnıń qanı, Mamanda yabınıń qanı. Balańa bek bol, buzılmasın. Orıslar tárepke dep jeligip ketpesin!

— Maman biydi xalıq jaqsı kóredi.

— Bilemen. Sol ushın birotala sap qılıw qıyın, áwele atın óltirip ayaǵınan ayırdım, endi hayalı arqalı júregin ázziletsem, tamam. Seniń menen sonnan soń sóylesemiz. Qoldawlıman dep ózińdi bólek tutqıń kele me? Túbimiz bir túbir, qońırat, qońırat! Qońıratnıń qanı joq óládizina adam, bálkim, bul sırımdı járiya qılarsań. Keypiń gelleńde. Kettim.

Sultan baydıń dimarı qurıp, qonaqların shıǵarıp salalmay, shókke túsip otırıwı menen qaldı.

7.

Bunnan neshe jıllar ilgeri teńizden "Qara tereńge" quyıp-quyıp batılı shıǵıp qalǵan góne japtın shóp basqan rashı menen aynalaǵa kóz jiberip, izindegı bes esheklige bir nárselerdi túsindirip kiyatırǵan Esim biy alısıraқта bir top piyadanı, izinen quyinlatıp quwǵan jaydaq atlını kerip:

— Qudaybergen, anaw ne álamat? — dedi.

Aldıńǵı sur eshekte otırǵan ala taqıyalı, ala shapanınıń sırtınan bir en bóz buwǵan adam jalań ayaqların aǵash záńgige tirep, Esim biy kórsetken tárepke qarap, jekke atlıdan basqa hesh kimdi kórmegenin ayttı.

— Piyadanıń aldıńǵısı Maman biyge megzeydi, ne boldı eken? — dep hawlıktı Esim biy.

Qudaybergen esheginiń erine minip tikeydi.

— Ha, kórdim, Esim biy. Hawlıqpańız. Piyadalar biyǵárez, atlı arqayın. Qashqın menen quwǵıńa megzemeydi.

— Kózlerim girewge, ádiwlim. Ğarrılıq jeńip kiyatır.

Sonıń arasında Maman biyler rashqa jaqınlap qaldı. Izindegı jekke atlı Aydos edi. Ol da Mamanlarǵa aralasa kelip jetip, kirpik qaqqansha bolǵan joq, atınan ǵargıp tústi.

Hámme apaq-shapak bolıp qaldı.

Qudaybergenniń óz joldaslarınan ózgesheligi kiygen kiyymlerinde, yamasa orta boyılı pákeneliginde, yamasa pátirdey juqa júzliginde emes, dóńgelek kózlerin sál aspanǵa tutıp qaraytuǵınında edi. Onı jatsırıp, qaray bergen tek Aydos boldı. Basqalardıń dıqqatı Esim biy menen Maman biyde. Olar atalı-balalıday qushaqlasıp kórisip, hal-jaǵday sorasıp atır.

Esim biy Maman biy siltegen Shabbazdıń awıllarına barıp, házir elge ertip kiyatırǵan jigitlerin birim-birim tanıstırdı. Hámmesi japekesh adamlar eken. Ózleri tilep kiyatırǵan... Olardıń basshısı Qudaybergenniń hám usta, hám baǵman, hám jerge adamnan basqasın kógartiwge qudireti keletuǵın diyxan ekenin aytqanda, Maman biy:

— Ájep elge qońsı bolǵanbız, keliń kewli ashıq azamatlar, — dep ózbek jigitleriniń hár qaysısını bir qushaqlap súydi. — Járdem etińler...

Úyretińler... Ózlerińiz jılıńǵan otqa bizdi de jılıtıńlar... Jaqsı niyetimizge ortaǵ bolıńlar. Bizden-ám úyrenińler...

— Maman biy, biz sizlerge kóp nársen alıp kiyatırǵanımız joq, — dep Qudaybergen hár eshektiń ústindegi yarım qap biyday tuxım menen kese taslanǵan túydek-túydek qabıqlardı azsınǵanday bir qatara sholıp turıptı. — Lekin biyday tuxımın hár dánesinde, aw toqıwǵa, arqan esiwge ákiyatırǵan qabıǵımızdıń hár talında awılımızdıń sizlerge sálemi bar.

Máńgi minnetdarmız, aǵayınlar. Qáne kettik, — dep Maman biy izge qayıp awılına baslayjaq edi. Esim biy ójet biydiń baǵıtınan qaytarmaw maqsetinde:

— Házir bizikine barıp dem ala turamız, siz joldan qalmańız, — dedi.

Maman biy azǵana oylanıp, óz joldasların bir qatara kózden ótkerdi. Oyı Esim biydiń ózi kelgenshe, onıń awılında pármannıń orınlanıw-orınlanbawın qadaǵalamay-aq "Qazaq dáryaǵa" shekemgi awıllarda is júrgizip bolıp, óziniń kóp waqıttan beri saǵınǵan dostı Mırzabek penen bir aqshamlasıp, tuwrı Jańadáryadaǵı Ubaydulla biydiń elatına jol tutpaqshı edi. Baǵıtın ózgertiwge tuwrı keldi.

— Baslańız, jas úlken, — dedi Esim biyge.

Aydos jalańash atın Maman biydiń aldına kese tuttı.

— Min ata, seniń menen birge júremen.

— Biy aǵa, tanımasańız kerek. Bul Sultan baydıń idirdaldı ulı Aydos — dedi Bektemir.

— Attı atań berip jiberdi me? — dedi Maman biy.

— Ózim, ata. Seni izlep shıqtım, ata! Seni kóp ertek biledi deydi. Qızıq deydi. Solardan esite jaqpan. Soǵan keldim. Búgin bizikinde Esengeldi biy atamlar qonaq. Úkeme at qoydı. Seni olar da maqtadı. Seniń pármanıńa dárman beriw kerek desti.

Maman biydiń kózleri nurlanıp, erni-ernine tiymey tez-tez sóylegen shaqqan Aydostıń basınan sıypalap, onıń aq bóz kóyleginiń sál qıysayǵan qızıl jiyekli dóńgelek jaǵasın dúzestirdi. Ótirik sóylep turǵan joq pa eken degendey, oynaqshıp turǵan qara kózlerine de qarap qoydı. Úlken biydiń qolı basına tiygenge mardıyıp turǵan Aydostıń kelbetinen hesh qanday sumlıqsız, haqıyqıy haq kewil balanı tanıdı. "Kóp jasa balam" dep jalańash atqa ǵargıp mindi. Esim biydiń awılına qaray ózi jol basladı...

...Keshte bul awılǵa hár-hár jerden adamlar shaqırtıldı...

8.

Shipta tósekler hám shókshektiń ústindegi paxtası aqqan bóz kórpe menen (bunı Nurabılla eki hayalı menen jamıladı), júni sırtqa awdarılıp taslangan góne postınınan (bul Omar garrınıń hám qıs kiyimi hám jamılıǵısı) basqa háylesi joq keń ılashıqta oshaqqa abına maldas qurıǵan Omar garrınıń eki jaǵında eki kelini, jarıspaqqa shılımtal esip otır. Garri ekewine tallap berip, hár qaysısınıń kósilgen ayaǵına oralǵan jiplerine qarap-qarap qoyadı. Kishkene kelinniń taǵdirge ázeli qayıl ekenin biletuǵın bolǵanlıqtan, ol tuwralı jaman oyı joq, al úlken kelini Abadannıń burın bardamlı jerde jasap, dáwir gárdishi menen áptadalanıp qalǵanın bilse de, hámme nársege qayıl ekeninen gúmanlanatuǵın edi. Keshe Nurabılla Esim biy awılına shaqırılıp ketkennen keyin, úlken kelinim hák shıǵarıp jatıp alama dep gúdiklengen edi, olay bolmadı, qaytama, jas kelinnen qalıspay, alaqańına túpirip jiberip shılımtaldı eskende, garri ekewine teń úlgere almay albirap, koqańlaydı. Eki kelininiń islegenine teńnen razı.

Pesinge shamalaskanda Nurabılla kirip keldi, arqasında yarım batpanǵa shamalas dán menen, tórt túydek kendir qabıǵı bar. Júklerin ásten ǵana jerge qoyıp, arqasın shókshekke tirep otırıp, mańlayınıń terin sıpırdı.

— Jáne qanday olja ákeldiń, balam? — dedi garrısı dán salıǵan qara qaptı qolı menen sıypalap. — Haw, biyday ma?

— Awa, aǵa. Esim biy ákelipti. Sol kárada Maman biy de bar eken. Egiń, dedi. Mınaw qabıqtı aw-duzaq qılıwǵa berdi.

— Qaydan tapqan?

— Shabbaz betten ákelipti. Birge kelgen ózbek diyxanları da bar

Eki kelinniń jawtańlasqan kózi eriniń sharshaǵan kelbetine toyınbay, ekewi teńnen tigilip quwanışlı otır. Omar garri gápti kóp sozbadı.

— Tuxım búginnen qalsa ishilip ketedi. Tez egeyik. Qáne, kelinler, shılımtaldı jıynap bir-birden gúlshe kómińler, — dedi garri.

Olar kóp keshikpedi.

Omar garrınıń ózi gúndeni basqarıp, moyıntırıqtıń bir jaǵın ulı Nurabılla, ekinshi jaǵın qos kelini súyredi, Keń biyday atızında is baslandı.

Bunday kórinis hesh kimgе tań emes, kerisinshe, bunday birikken kúsh birazlardıń kózin kızıqtırıp, hár kim usınday bolıwdı árman eter edi.

— Omar ata, qıylanbasańız, izinen moyıntırıqqa biz hayalımız benen qosılsaқ, basqararmısız? — dep keldi jańa qosılған erli-zayıplılardıń bir jubı bir shekiyne biyday tuxımın kórsetip.

— Jer tayarlay berіńler, men sharshasam Nurabulla járdemleser, — dep ғарrı ulı ushın juwap berdi.

— Qos qatınlı ariqqa jábir emes pe? — dedi birew tosattan.

Bul Esengeldi biydiń dawısı edi. Bári jalt burıldı. Qońırat urıwınıń buringı jesiri bolғанım ushın maған tiygizdi degen pám menen Abadan:

— Biziń narımızdı qos qatın túwe tórt qatın da sharshata almaydı, — dedi.

Úlken hayalınıń juwabına Nurabılla irzashılıq penen mardıydı. Kishi hayalınıń terlegen qızıl júzleri jadrap moyıntırıq astında mırs-mırs kúldi.

Esengeldi biy órge qarap túpirmewdi maqset etkeli bir kúnde eki ret sátsizlikke ushıramaған edi. Házirgi juwap onıń búgingi ekinshi sátsizligi boldı. Ol azanda, úyinen atlanganda, úsh kúnlikte Sultan bay menen ashıq sóylesip oған aytqan ғápleri boyınan suwıq ter juwırtqanı ushın ózin jubatıwdı hám Maman biydiń sırtınan bolsa da, bir sebep tawıp, kópshilik aldında muqatıwdıń jolın maqset etip atlangan edi. Ol "Sultan bay bári bir hesh kimgе aytpaydı, qanı nağız qońıratıń qanı" dep ózin-ózi isendirip kórdi. Bul sayızlıq etti. Sebebi Sultan bayға "qoldawlı" tiyresinenseń dep, ashımayırıq qılıp qoyғанınan pántlendi. "Solay ekenine isenip júregine ғul-ғula túspese jaqsı" dep qáwipsindi.

Jas biy Qurbanbaydıń da Maman biy tárepine ótip ketiwinen qorqatuğın edi. Sol ushın onıń aql qaltası — anası Sháriypanı kóriwge qıyallandı.

Sháriypa menen awlağında tilleskeni mınaw boldı:

— Siz pármandı quwatlaysız ba?

— Quwatlasaқ bay tawıp alıwımız kerek.

— Háwirińiz qalay?

— Bala tuwmasam, laplağannan ne payda?

— Maman biy qaqsallardı adam demeydi.

— Nálet, qaqsal degenlerge!

Esengeldi biy ház etip ġarq-ġarq kúlip edi, jolġa shıqqannan keyin Sháriypanıń "náleti" tikke ózine qaratılġanday túyilip, astırıġı ernin tisleği. "Qaqsal qatın pánt berdi!"...

Esengeldi biy Begdulla qarasaqal awılına Maman biydiń. joġında barıp, jayma-shuwaqlanıp, hal-jaġdayın óz kózi menen kóriwge qızıqtı. Sebebi onıń oyınsha usı awıl Maman biy shıġarġan pármandı, birinshi quwatlaġan saġadaġı awıl, usı awıldıń keypi-keraqtın belgilew múmkin.

Mine, onıń házirgi biyday atızında ushırasqan Nurabıllaġa, hayallarına doh urġanıń sebebi, olardı ġapke mantıqtırıp, izinen ózi shıġarıp alıwdıń jolların izlemekshi edi. Aytqanı bolmaġan soń taban tiresip turmadı:

— Nurabılla, meni Maman biydikine baslap bararmısań?

— Ájep, biy aġa, — dep Nurabılla Esengeldi biydiń atın jılawladı.

Olar Baġdagúlge dalada ushırastı. Ol otın maydalap atır eken.

— Maman biy úyde me?

Nurabılla tańlanıp Esengeldi biydiń betine qaradı: "biydiń joq ekenin jolda aytтім ġoy..."

— Biy joq bolsa, shańıraġı bar, attan túsińiz, biy, — dedi Baġdagúl jumısın toqtatıp.

— Túspey-aq koyayıq. Men Maman biydiń pármanına dárman endiriwshimen. Párman degen nárese basqa qarapayımlar menen birge párman bergen adamnıń ózi ushın da párman. Saġasında tuwrılıq bolġanı jaqsı. Maman biy sennen sorawġa ya uyalıp, ya umıtıp shalalıq jibermesin, dep keldim... Tuwasań ba, biy de tuwdırġanday shama bar ma?

— Biziń biy heshteńeni shala qılmaıdı, biyġam bola beriń biy.

— Onda júdá jaqsı eken. Oz pármanına ázzi kelmese bolġanı. Yaqshı, Nurabılla, saġan urıqsat. Eki hayalıńdı teń tuwdırarġór, — dep Esengeldi biy atın burdı.

Ol qanday sırlı oy menen bul úyge keldi hám ne ushın qarsılaspay, únsiz, biraq kewilli tur menen ketti? Nurabılla buġan túsinbedi. Túsiniw ushın oylanıp ta kórmedi. Awılına kelip:

— Esengeldi biy jaqsı oylanġan. Úlken biydiń pármanına párman endiriw jolında ózi shıġıptı, — degey xabar tarattı.

— Basshıġa da el kerek aqırı, — dedi Begdulla qarasaqal.

9.

Bulkáradan Buxarağa tuwrı joldı hesh kim bilmedi, bağıtın kún shıǵar qublada desedi. Amanlıqtırnı tiri ǵayıp qarındasın tabıw úmiti, onı tań azannan táwekel jolǵa saldı.

Áwele jekke-siyrek mal súrdewi menen, bılayıraq shıqqan soń soqpaqlar tuyıqlanıp, tek quyashtı belgilep júris ketti, táwekel ketti.

Asıw-asıw tawlar bolmaǵan menen, bazda-bazda espe qumlar ústinen ommalap baratır. Qumlardan ótse tegislik, biraq qalıń ósken jırǵıllar, shańıraq boylı sheńgeller zorǵa-zorǵa jol beredi. Pıshıq murnı batpastay nebir nawjaraǵay qamısıqlardı jarıp, jalǵız qasqır bolıp baratır.

Onıń awıldan shıqqanda qorıqqanı tek shól. Sonlıqtan Ámiw dáryanı jaǵalaǵandı maqul taptı. Bul bir jaǵınan shólletpese, ekinshi jaǵınan alǵan bağıtınan aljastırmadı.

Bul kúnler, Amanlıqtırnı nesiybesine, qoyanlardıń gójeklep, qırǵawıllar máyeklep, shóje shıǵarıp atırǵan kúnleri edi, konasa ash bolmadı da. Dárya boyındaǵı qalıń urıqlıklar ya qamısıqlar arasınan qırǵawıldırnı uylarına jolıǵıp, kenepattay máyek jıynaydı, yamasa eki barmaǵın ernine basıp, ash gójek bolıp bıyqıldasa bolǵanı, átirapı shapqılasqan ana qoyan boladı. Birewine tas jiberse, sol jerde tıyrılap qaladı.

Moynındaǵı góne qınaplı qılısh, Orazan batır bergen qılısh, kúnine jarap kiyatır. Tutqan aqın soyadı. Bárinen de beter, onı hawlıqtırmaydı, kókiregine hesh qanday qorqınısh uyalatpaydı, japadan-jalǵızlıǵın sezdirmeydi. Qasında kúshli joldası barday-aq, qádemleri nıq.

Usı júris penen ol, kúnler emes hápteler ótkerdi, biraq qansha júrgeniniń esabın almadı. Alǵa qádem taslaǵanı esap, júrip baratır, júrip baratır...

"Dúl-dúl" atlaǵannan ótkende, qayırdaǵı bir qopalıqta kútilmegen baxıtsızlıqqa duwshar keldi. Jolbarıs uyasınıń ústinen shıǵıp qaldı. Ana jolbarıs kúshigii qızǵanıp, adamǵa atılmasın ba, qápelimde eki ortada jantalası baslanıp ketti. Birin-biri ayamadı. Jolbarıs Amanlıqtırnı qınabınan qılısh alıwına púrsat bermedi, bapıldap, ırıldap, gá tırnadı, gá tisedi. Amanlıqtıqtırnı bet-awzınan qan jostı. Qáytken menen adam adam emes pe, hiyle taptı, qınaptaǵı qılıstırnı sabına qolı jetti... Jolbarıstırnı kegirdeginen qan atlıǵıwı menen gúńirenip, ırırsıp qaptalına gúrs etti.

Amanlıq qosıla jıgıldı. Jolbarıs birotala sap bolıp qalğan eken, aldınğı eki ayağı arasında qoltıqlasıp astına túsken adamğa heshteñe kıla almadı, Amanlıq állen waqıtta esin jıydı. Tiri qalğanına shúkirlik qılıp qaldawrap tikeydi. Jağağa barıp ılay suwğa awzı-basınıń qanın juwdı. Oń qulağın jolbarıs julıp alıptı, suw tiyip ornı ashıp ketti. Íńırsıp, mańlayın jıyırıp otırıp kóyleginiń eteginen jırtıp qulaq-shekesin tańdı da, ayaqların eplep basıp, jáne alğa qádem qoydı.

Ámiwdáryanı jiyekley ósken sıydam torańğıllıqtan shıqqan soń awıl kórindi.

— Ya, alla, shúkir,—dedi gúbirlenip. Sóytti de, tentireklewi menen shettegi páskeltek tamnıń qalın ağash qapısı aldında toqtadı. Sál samal bolsa jıgılajaq. Ásten dawısladı!...

— Pálek gárdishi quwğan qudayı miymanman!...

Ishten bir hayal menen on jaslar shamasındağı bala shıqtı. Biytanı aptáda adamnan ekewi teńnen úrkip, keyin shegingen edi, hayaldıń nuranıy kózleri párenji astınan sıgalap, Amanlıqtıń jıgılıwğa sál kalıp turğanın kórdi de, bara súyedi hám iynine asıldırıp ishke kirgizdi.

Hayal Buxara ámiriniń shabıwılda júrgen bir nókeriniń hayalı edi. Amanlıqtı tórgi tósekke jatqarıp basın qaytadan tańdı. Palaw asıp toydırıp, jıllı gana uyıqlattı. Erteńine kúni menen qozǵalmadı, keshte jáne kútti. Biraq sol túni qorazdıń birinshi shaqırımında oyattı:

— Ózge eki ayaqlı bendege kórinbey, ketińiz, ádiwli miymanım.

Hayaldıń dawısında hám qorqınısh, hám sheksiz náziklik sezip Amanlıqtıń oy-bawırı kesildi, onıń jipek burımınan sıypalawğa niyetlenip, qolları qaltıradı, biraq ózin irikti. "Jaqsılıq etken jannıń kókiregine alaǵulalıq salıp ketiw insapsızlıq". Ol túrgeldi. Hayalğa ústi-ústine raxmet jawdırıp, óz úyinen eriksiz quwılıp baratırğan adam sekilli, moyını artına burılıwı menen bosaǵanı zorga atladı.

Qarańgını qak jargan jalǵız kóleńke jáne kún shıǵısqa — Buxara sháhárine qaray jılistı.

Endi ol jekkesirep, dúzde jatpadı, qopalıqlarğa tıǵılıp qara jerdi úyip dastıq qılmadı, mezgil sayın awıllarğa gezlesti, gásinde túslendi, gásinde qondı...

Ózbek awıllarınıń óz awıllarınan ayırması — ılay diywallı tamlar, úlken-úlken háwlileri, háwliler menen tamlarınıń átirapları qıyaban-

qiyaban baǵ, egislik... Bulardı kórip qıyalı shartárepti gezedi. Shıbını, kurt-qumırsqaları kóp sasıq suwlı kóller boyınan usıyaqlarǵa kóshkende me? Bunı nege Maman biy bilmegen? Joq, joq, túpsiz qıyalım qayaqlarǵa kettiń? Elim endi kóshpegey, kóshsin degenlerdiń tiline kúydirgi shıqsın..."

Buxara sháhárine ol sáskede kelip kirdi. Sháhár kóp tamlı, qumırsqaday bijnáǵan xalqı kóp, aqlǵa uǵıras kelmeytuǵın kóp gúmbezleri kóz qumartarlıq sulıw sháhár eken. Awzın ashıp júrip shórek satqan birewden xan sarayın soradı. Qasına kelip tur eken, nanbay oǵan saray dárwazasın iyegi menen kórsetti. Sonsha joldı payıw-piyada basıp, Buxara dep ókireń qaǵıp kelgen jigit saray dárwazasın kórip, óz-ózinen dir-dir etip ketti. Azǵana turıp kókiregin bastı hám dárwazaǵa qaray júrdi. Saqal-shashı óskin, kiyimleri qus tútkendey alba-dulba, bir qulaqsız ğayrı adamǵa xan dárwazamanları anaday jerden-aq "toqtaw toqta!" dep buyırıp, kimligin soradı.

— Atım Amanlıq, xannıń kaynaǵasıman.

Dárwazamanlar óz-ara bir nárse desip kúlisti: "Ózbek tilin jol boyı esitip kiyatırǵanına qaramastan, Amanlıq olardıń ne desip atırǵanın jartıwlı túsinbedi. Aqırı shıdamadı.

— Men qaraqalpaqpan! — dedi.

— Qalpoǵ! — dedi dárwazamannıń biri hayran qalıp kúlip.

— Qalpaq emes, qaraqalpaq! Ózimniń atım emes, xalqımnıń atı qaraqalpaq!

Eki dárwazaman jarıspaqqa whaxahalastı.

Amanlıqtıń ashıwı kelip qılıshına qol uzatıp turdı da, óziniń ğayrı elden ekenin, jalǵızlıǵın esine keltirip, qınaptan qolın aldı. Sonıń arasında ala shapanlı, gewish mäsili, aq sálleli bay kelbetindegi bir adamnıń aldında, tolı qap arqalap, mańlayı jerge tiyer-tiymes bolıp búgilip baratırǵan birew irkildi:

— Qayaqtıń qaraqalpaǵısań? — dedi ol demin bólip-bólip alıp.

— Tómennıń, — dedi Amanlıq.

— Kel, maǵan járdem ber, — dep ol mańlayınıń terin sıırıp qabın jerge qoydı. Ala shapanlı bay alǵa júrińkirep barıp toqtadı. Qap kótergen adam shalǵayı menen awzın sıypap, bayǵa esittirmey sóylendi.

— Áy, mańlayı qara, men qaraqalpaqpan, dep baqırǵansha, mańlayı qaraman, eshekpen deseń bolmayma? Mine, men de qaraqalpaqpan. Házir kimmen? Eshekpen. Áne, qaptırń iyesi, ıssıǵa shıdamay jelpinip tur, al meni óziń kórip tursań. Eshekten artıq-kemim bar ma? Sal mına qaptı iyinińe, maǵan azǵana dem ber. Soń sóylesemiz.

Amanlıq ırń-jırńsız barıp qaptı arqaladı. Uzaq joldan sharshap kelse de, ádepkiden mıqlıraq eken, bódenedey jorgaladı, shımshıq adım menen baratırǵan erinshek baydırń ózinen de ozıp ketti.

— Shoshma, shoshma!² — dedi bay.

— Joq taqsır, shashpayman. Awzınan uslap baratırman, — dedi Amanlıq.

Bay túsinbedi, al áwelgi qaraqalpaq Amanlıqtırń "shoshma" degenge túsinbey baratır dep oylamadı. "Ózi óleyin dep baratırıp degishedi sorlı qaraqalpaq, — dep mırıs-mırıs kúldi hám oǵan:

— Ásten júr, — dep dawısladı.

Amanlıq adımın tarılttı.

Baydırń úyine aparıp, tiyisli haqısın alıp qaytqannan keyin, jergilikli qaraqalpaq asıqpay ózin tanıstırdı:

— Meniń atım Qosımbet. Bu yerde buxaralılar Qoshmát deydi. Meyli, ne dese desin, biz joqarı qaraqalpaqlardan. Mırńlaǵan jan barmız, anaw saǵımlaǵan tawdı kórdiń be? — dep Qosımbet kolın shoshaytıp arqa-kúnbatısta bası úyinshiktey shoshayǵan bólek tawdı nusqadı. — Áne sol tawdıń arǵı kánarında jasaymız. Hár kimdiki gúmirashılıq, bala-shaǵanıń ǵamı. Qalaǵa jumıs ishlewge kelamiz. Máná, búgin quday berip napaqanı ańsan taptım, — dep jańaǵı baydırń bir kap júwerisin bir shaqırımdaǵı bazardan arqalap ákelip, alǵan bir qosıwıs júwerisiniń túyinshigin, alaqańında maqtanishlı keyip penen qaqshıdı. — Úsh ulım bilan qatınımgá, ózimgá bir kún quwırmash. Nan qılsań, álbeste, qıyın. Al endi sen ne qılıp júrseń?

— Sen ózińdi qaraqalpaqpan deyseń, Qosımbet. Tiliń ya qaraqalpaqsha ya ózbekshe emes, — dedi Amanlıq.

² Shoshma - asıqpa.

— Seniń esiń joq kórinedi, — dep Qosımbet ashıwlandı. — Xojayınıń tilinde sóylemeseń jumıs ta tabılmaydı. Ele de seni túsinsin dep qaraqalpaqsha sólegenime shúkirlik et.

— Mmm... — dep Amanlıq saray dárwazamanlarınıń ne ushın jónli xabarlaspaǵanın endi uqtı.

— Awılǵa barǵan soń kóreseń, — dedi Qosımbet. — Balalarımız Buxarasha sóleydi. Aqırı qırır jıl boldı, bólindik. Mırın jan qaraqalpaq bul átiraptıń xalqı menen salıstırǵanda, kóldiń suwına tamǵan bir tamshı mayday jıltıdap kórinbeydi. Al endi ózlerińiz qaydasız? Bul jaqqa qanday táǵdır aydap keldi? Yamasa xannan qonıs jay sorawǵa keldiń be?

Amanlıq ne ushın kelgenin bayan etti...

— Há — dep tańlandı Qosımbet. — Eger hár kim joǵın izley bergende, bir qaraqalpaq úyinde otırmawı kerek. Sen bir basıń isken jigıt ekenseń.

— Jaq, Qosımbet, olay deme, — dedi Amanlıq. — Onnan da sen bul jerdiń áddi-úddin bilseń, xanǵa qalay kiriwdiń jolın ayt.

— Olay bolsa awılǵa júre ber. Ózińnen óziń túsineseń.

— Ol qalay?

— Aytım ǵoy, awılǵa barıp bizikinde bolasań. Ekewimiz birge talap isleymiz. Soǵan shekem tiliń sınıp, dárwazamanlardıń tilinde sóyleytuǵın bolasań, olarǵa túyinshik awıstırasań, bolmasa, mına sıyırın menen sarayǵa kiremen dep dámelenbe.

— Basla awılıńa, Qosımbet.

* * *

Bul jaqtıń qaraqalpaqları otırıqlı bolǵan menen tómendegilerden artıqlıǵı shamalı eken. Amanlıq olardıń kún kórisleri menen tanısқан son: "buralqı iyttay juwındıǵa qayıl sorlı xalqım" dep sarsıldı. Onıń menen qolınan keler nesi bar, elge Maman biydiń tapsırmaların, ósip-órbiw jónindegi pármanın ayttı.

— Kóbeygen maqul, — dedi jas úlkenlerdiń biri.

Bunnan basqa pármanǵa ılayıq basa-bas shara kórgen adam bolmadı, hár kim óz bası menen ǵay. Amanlıqta olar menen Maman biydiń pármanın izertleskendeı púrsat bolmadı, xan dárwazasınan ishke kirip, joǵınan dárek tabıwdıń mashqalasına tústi. Dárwazadan ishke kirip

sóylesiw ushın tilin biliwden de awırı — datqa jayǵa shekemgi ótkeleklerden ótiw. Hár bir ótkel misli piyazdıń qabıǵı, kózlerindi. ashıtadı. Aman-esen qırshıwdıń jolı — hár ótkeldiń iyesine túyinshigiń bolıwı kerek. Sonısız alǵa bir kádem taslanbaydı, aldındı ya qılısh, ya nayza, ya aybalta keseleydi. Usılardıń aldın alıw ushın Amanlıq áwelgi kúnleri Qosimbetke erip, soń-soń jalǵız ózi talap isledi. Biyshara bir mezgil tıńǵan emes, ne dus kelse sonı isledi: júkshilik qıldı, arqalap otın sattı, suw tasıdı, hájetxana tazaladı...

Álemge maqtawlı Buxara, qoltıǵına bir neshe elden kelgen mıń-mıń sawdagerdi, neshshe júz tálaábanı sıydırǵap keń qala bolǵan menen, Amanlıqqa aspan astındaǵı eń bir tar sháhár kórindi. Qansha juwırıp jortıp, terlep-tepshise de, adımları hesh qashan jazılǵan emes, bárha gibirtikledi. Tórt tárepi ılay diywal, tóbesi — aydarlıǵın sıypaǵan áynek qapısız tas bastırma astında tusaw-kisensiz attay erkin shapqılaǵan menen, demikpegen kúni joq.

Kelesi jıldıń báhárine zorga shıdadı.

...Bar tapqan ǵárezeti menen saray dárwazası aldında qaytadan payda boldı.

Dárwazanıń eki burışına ǵargaday qonaqlaǵan dárwazamanlar onı jáne irikti. Amanlıq jalınbadı, birine túyinshik ılaqtırdı. Jalańqaya pishıqtay qaqshıp alǵan dárwazaman Amanlıqtıń aldına kese tutqan uzın saplı nayzasın kóterdi, ekinshisi nayzasın kóteriw bılay tursın, ushı menen Amanlıqtıń kókiregine túrtti. Túyinshikke iyelik etkeni nayzası menen onıń nayzasına sart etkizip bir urdı. Nayzasınıń sabı qolınan sıpқанap shıǵıp ketti. Ashıwlı dárwazaman jerge sekirip túsip Amanlıqtı keyin iyterdi hám onıń ishtegilerge berermen dep baratırǵap túyinshiginen dámeli kózleri kúlimlep:

— Ne jumısıń bar edi? — dedi juwas ǵapa. Quyırǵın bılǵańlatqan ash iyttey dárwazamanǵa hám súysinip, hám ayap Amanlıq ekinshi túyinshigin oǵap uslatti. Dárwazaman ornına qaytadan kóterildi. Ekewi kóz qısısqı ımlasıp aldı. Terńnen:

— Arzındı ayt, sóyle! — dedi Amanlıqqa.

Amanlıq jumısınıń baǵdarın ayttı.

Dárwazamanlar onnan qarındasınıń túri-túsin, sıyqıp yanıqlap soradı.

Amanlıq nederin bilmey ayağınıń ashlarına qarap azǵana oylandı da, basın kóterdi:

— Atı Almagúl! On úsh jasar edi, aqıllı edi, shashı sebet burım edi...

Usı gezde dárwazaǵa jaqın joldan eshegin jetelep baratırǵan adam Amanlıqtıń dawısına kulaq salıp irkildi.

— Áy, Tashmat, nege toqtadıń? Jolıńa tús? — dep baqırdı dárwazamanınıń biri.

Amanlıq artına burıldı. Aq saqalı kókiregin japqan bir ǵarrı góne shapanın súyretildirip qarap tur edi.

— Áy, qaraqalpaq, xan qabil etpese maǵan kel, anaw tamnıń arjaǵındaǵı qudıqtan eshek suwǵarıp kútemen, — dedi ol.

Amanlıq ań-tan boldı.

Sonıń arasında dárwazamanlardıń biri ishke juwırıp ketip azdan keyin qaytıp qeldi:

— Xannıń waqtı joq. Wázir de qabil ete almaydı, sen izlegen hayal bul átirapta bolmaptı.

Amanlıq dárwazamanlarǵa ele de úmidiwar qózlerin qadap tur.

— Is tamam, kete ber. Eger, xannıń sırtınan kórgiń kelse, piyshembige kel, usı dárwazadan shabıwılǵa shıǵadı.

Amanlıq ne qıların bilmey az ǵana oylanıp turdı da, "meyli keleyin" dep sıbırlanıp, izine aylandı. Eshegin suwǵarıwǵa ketken adamdı tawıp alıwǵa asıǵıp tez-tez adımladı.

Tashmat ǵarrı sol júrgen jolı menen qaytıp kiyatır eken. Amanlıqtı kórip, ózi birinshi sálem berdi hám:

— Ulim, dárwazamanǵa shaǵıńanırdı esitip bir nárse uqqandayman, jumısırdı qısqa bayan et,—dedi.

— Sizge aytqan menen paydası ne? Xannan basqa adam bilmes, bálkim. Men Almagúl isimli sińlimdi izlep shıqqanman...

— Bilemen. Sol sińlińdi alıp ketken kárwannıń bir sárwanı edim. Kárwan basshımız jolda sumlıq oylap, ol qızdı Xorezm xanına sattı.

— Xorezm xanına sattı?

— Awa, balam, sattı. Tańlanatuǵını joq.

Amanlıq jerge qaradı.

Tashmat ǵarrı dawam etti:

— Kárwan basımız dúnyaparaz edi, — dep Tashmat ġarrı azġana qamsıqqanday boldı. — Ne qılarsañ? Bul dúnyada dúnyaparaz kóp! Sol qızdı satqan puldan bermediñ dep, aramızdan ish merez birew shıǵıp, Buxaraġa kelgen soñ barlıq uaqıyanı xanġa aytqan. Xan bárimizdi sorawġa tuttı. "Bilmeymiz" degenlerdiñ hámмесin darġazap qılıp, tilin kesti, qulaġın kesti, qalġanın jumıstan aydadı, kárwan basını darġa astı. Men sorlı jazatayım aman qaldım. Onnan beri jigirma jıldan asıp baratır. Jigirma jıldıñ joġın quwdalap júrgen márt ekenseñ. Ele de kóziñ ilgir, zeyniñ alǵır bola, Xorezm xanıniñ sarayınan tabarsañ. Aqıllı qız edi, kárwan basımız obalına qalıp, quda ġargısına ushıradı. Tawıp al, balam. Tappasañ sen de ġargısqa ushıarsañ. Seni kórgenim maġan da jaqsı boldı, ırasın tilime basa almay, jigirma jıl isheklerim órtenip, ólerge kelip edim, joliñ bolsın! Xayr!

Tashmat ġarrı eshegin jetelep jónine ketti, Amanlıq onnan basqa nárse sorap úlgere almadı. Turġan jerine qaǵılǵanday zeñreyip uzaq turdı. Oyına sirá aqıl kelmes, kúnniñ qaydan batıp, qaydan shıǵatuǵınlıǵın da eskermes. Miyi meñ-zeñ. Bul sıyqırlı ġarrıġa isenerin de, isenbesin de bilmeydi. "Jigirma jıldıñ joġın quwdalap júrgen márt ekenseñ". Bul ne degeni? Qayraġanı ma yamasa shını ma?...

Ol esitkenleriniñ hámмесin Qosımbetke bayanladı.

— Jigirma jıllıqta kárwan basınıñ asılġanı ras, — dedi Qosımbet. — Tap saraydıñ dárwazasına asıldı. Úsh kún asıwlı turdı. Ne ushın ekenin anıq bilmedik. Hár kim hár qıylı gáp tarqatıp edi. Sonıñ ishinde "xanġa tiyisli olja qızdı satıptı. Ámirdiñ dushpanı Xorezm xanına satıptı..." degen gáp bolġanı da ras.

Bunnan artıq shınlıq quwdalaw múmkin be? Amanlıq. qaytıwġa májbúr boldı.

Endi bul jerdiñ qaraqalpaqları ġawqıldastı. Amanlıqtı qalayınsha jayaw halında jekke jiberiw múmkin? Ámiwdáryanıñ ayaǵı qayda, Xorezm qol astı qayda? Olar oylasıp-oylasıp aqırı, shıǵarıspaқ etip pe, bir eshek satıp alıp, Amanlıqqa mindirdi.

— Mine, tómengi qaraqalpaq eliniñ azamatı, — dedi awıldıñ qátquda birewi eshektiñ bas jibin uslatıp. — Saġan Buxara qaraqalpaqlarınan sawġa. Basqa ilájımız joq. Eliñe jetseñ, bizlerdi umıt pa. Eger jaqsılıq kún tuwsa, biz kóshemiz. Házirshe ózleriñiz jaqsı ornalasa

berin, biz qozgalmay turayiq. Uzaq jolga jetkendeney hal joq, ele ariqpiz. Orazan batir juda mart adam edi, uli akesindey bolsa, bizdi qosip alar. Maman biyge saleem de. Elimizge kelip ketken Esim biyge saleem de. Toqshilighina shiqsaq kobeyemiz. Sizin jaqtin parmani bizge de parman!...

— Xizmetinizge qulliq tuwısqanlarım, qanasalarım, — dedi Amanlıq gursine qamsıgıp. — Saleminizdi elge jetkeremen. Qonırat urıwınan Esengeldi biy degen atalıq biyimiz bar. Ogan da saleem aytaman. Hazirgi til-awzi duzlısı sol. Hazirshe Maman biydin aytqaninan shıqpay juripti. Egerde, ol gone patlaqtı qozgap aynıp ketpese, el birotala duzeletugin jagına qaradı. Biraq, doslarım, bizin eldin Maman ornatqan tartibine konin, kobeyin, osip-orbin. Qaraqalpaq az el. Maman biydin "kop qorqıtadı, tereñ batıradı" degen sózi bar. Kop bolsaq qorqıtamız, — dep Maman biydin tapsırmaların kelgeli talay aytsa da, jane takırladı.

— Sizlerde ne rawayat bar dep esitse, bizler sonı isleymiz, isene berinler, sonı islep atır dep oylanlar, — dep qaldı hámme.

Amanlıq olar menen birim-birim xoshlasıp, endi Ámiwdáryanin qubla jagası menen, Xorezm eli qaydasañ, dep kók esheğine qına bastı...

10.

Soñgi aylarda jwmısı balalap, awılma-awıl torelikte jurgen Maman biy búgin úyinde. Ilashiginin tutin shıgarınan, juda alısta koringen úzik-úzik sharbıday, appaq bultlarğa qarap, shıptanın üstinde eki alaqañın ayqastırıp dastık qılıp shalqasına jatır. Eki kózi aspanda, qıyalı búgin aqshamgi hayalının hareketlerinde. Tunde ol korpeni eki ret koterip turıp "aga-apalap" alle narselerdi ogada tusiniksiz sóyledi. Tislenip alle kimdi gargadı. Ol nege usılay etti? Eki aylıqta quwantıp "ullı biy, perzent kóresen" dep edi, Hazir bunda onday quwanishtan namiw-nishan joq. Ne bolgan? Tunde sorawı kerek edi, azgin hayalının uyqısın buzıp mazasın algısı kelmedi. Soramadı.

Bağdagul, óziniñ aqshamga qaray qanday kúylerge tusetuginın, qorqıp oyangan gezinde sezetugin edi. Búgin onin oyınsha soñgi bir aydan beri birinshi ret tınısh uyıqlap shıqqanı. Bolmasa, har kuni akshamga qaray kózi ilinbes. Dalada tısrılı shıqsa, kirerge tesik tappay, tıshqan tesigi mın teñge bolar edi. Bunday bolıwının sebebi bir aylıqta jaman, juda jaman waqıya juz berdi. Bir biygana adam aqsham esigin taydırıp kirip

alqımınan buwıp óltirmekshi boldı. Baǵdagúl qarap kalmadı. Jan aybat penen betlesti. Kirgen adam ash adam ba, nárenjan adam ba, jas hayalǵa kúshi jetpey, tapıraqlap zorǵa qashıp úlgerdi. Biraq zıyanı izinde qaldı. Hámladar Baǵdagúl wayran boldı. Bul haqqında ol hesh kimge bildirmedi. "El ǵamında, eldiń erteńi haqqında júrgen erimniń qulaǵına jetip, isine kesent keler, is pitirmey úyge qayıp, maǵan kelgen biygana aldında kúlki bolar" dep aytpadı... Keshe keshte de aytpaǵan edi.

Házir ol qazan-tabaq bette ayaqların kósilip jiberip shılım tal esip otır. Ayta koyıw oyında joq. Saqal-murtı óskin eriniń aybatlı júzine anda-sanda kez qıyığın taslap, iynedey shansılıp atırǵan kirpikleri ayqasıp dem ala qoysa eken, oylanbasa eken dep, moynın ǵazday sozıp, oǵan bir názer salıp, jáne alaqaanın jalap jiberip jumısın únsiz dawam etiwde.

— Shabazım, azıpsañ. Dirildiń kóbeygen... — dedi biy jatisın buzbay.

Baǵdagúldiń azgın juqa júzine qan tewip óz-ózinen qısıldı.

— Ózim ǵoy, ullı biy. Aqqan juldızdan qorqıp boyımdaǵı hámladan ayrıldım.

Biy únsiz oy teńizine shúmip ketti. Baǵdagúl sol biygananı jasırıp qalǵanınıń keleshekte kimge payda-zıyanın bilmey oylanıp qaldı.

Samal ashqanday esik ásten kóterilip, pışıqtay jılısıp kirgen balanı hesh qaysısı kórmedi. Kirgen Aydos edi. Ol úydegilerdiń qalay otırǵanına oy jiberмей, bosañanı atlaǵan jerinde qol qawsırdı.

— Assalawma áleykum, biy ata!

Úlken biy tikeymedi, tek moynın burdı.

— Kel, balam, kel. Shabazım, aqıllı Aydosqa ornıńnan tur.

Baǵdagúl eriniń ótinishin tárk etpedi. Ayaǵına shılımtaldıń jibi oratılıp, eteginen qabıǵı tústi.

— Sheshe, otıra ber, — dedi Aydos qısınp. — Biy ata, men shaqırtıwshıman. Esengeldi biy ullı boldı. Ulına at qoydırmaqshı. Saǵan koydırıwdı oylastı. Kópshiligi seni kelmes desti. Kimge keler eken desti. Men baraman, keledi, dedim, ata.

Maman biy Aydostıń sóylemshek juqa ernin kóriw ushın onıń betine tigildi, biraq onıń tómén qarap sóylep turǵanına ashınıp:

— Balam, tik sóylep úyren, — dedi hám erinsheklik penen túrgeldi,

— Meyli, balam, wáde etken ekenseń, barayın.

— Rasında, men kelmegende barmas edińiz, biy ata, solay ma?

— Sharshağanman, balam. Shabazım, attı ertleshi.

Maman biy "Qazaqdárya" dan keshegi kelisinde bayağı Murat shayxtıń atına tekles aqboz at minip kelgen edi. Mirzabek biy, Kishi júzdiń xaninan jasırınıp aǵayınlerine barıp qaytqanda, alıp kelgen eken. Qaraqalpaqtıń úlken biyiniń jayaw el aralap júrgenine janı tózbey bas pútkil inam etken.

Biy dalaǵa shıqqanda Baǵdagúl aqboz attıń kisenin jazdırıp, jalın tarap tur edi. Júdá minnetdarlıq penen hayalına mıyıq tartıp qolınan attıń júwenin aldı, ǵarǵıp mindi.

Eki atlı "Kók ózekti" jaǵalay sızatlıana sozılǵan soqpaqqa tústi...

Ámiwdárya ayaǵındaǵı qopalıqlar arasına qonıslanǵan qaraqalpaq awılları ústinde de báhár baslanǵalı ádewir boldı. Aspan ashıq. Quyashlı. Teńiz betten ajayıp bir samal esedi, júdá jumsaq samal. Hátte jerdi terletip, ústingi qatlamın kópshitiıp jiberген. Kún sayın quw qamıslarǵa jarisa olardıń túbine iyne ushlı súyrikler shıǵıp atır.

Kól ultanı — qamıslıq arasınıń tınıshın alıp kiyatırǵan at tuyaqlarınıń sestı me yamasa báhár jerdiń astı ústindegi janlı maqluqqa jan berip jiberгенlikten be, jánjaq sıtırılı. Aydosıń balalıǵı tutıp, bul ájayıp sestен bir nárese uqqısı kelip, atınıń júwenin sál tartıp irkildi. Haqıyqattan da at tuyaqı emes, pútkil álem bir bapta sırt-sırt sıbırlanıp, álle kim ushın lázzetli nama shertip atırǵanǵa usadı.

— Biy ata, aynalaǵa qulaq salıp kór.

Alda baratırǵan Maman biy gılt toqtap, balanıń ne ushın irikkenin túsindi.

— Bul báhár shawqımı, balam. Janlı maqluqattıń ósip órbiwine, ómirine urıqsat berilgen, — Maman biy sızatlanǵan soqpaq shetine atın aydańırıp barıp, ashıqlıqqa ıbir-jibir iyne shanışqanday kógergen súyriklerdi qamshısınıń ushı menen kórsetti. — Mınalardı kórdiń be, Aydos balam? Kimgе minnetdar dep oylaysań?

Aydos úlken biydiń soraw bergenine ırzalıq penen mardıyıp, azǵana oylanıp turdı da, juwap berdi:

— Tamırına, jerdiń astındaǵı porrıǵına, biy ata.

— Durıs, balam. Tamır bolmasa óspes edi. Lekin, quyash jarqıramasa bar tamır da quwraydı. Sol ushın quyashqa da minnetdar. Bárha búgingidey quyash bolsın. Ómir jaqsaradı.

— Ómir degen ne, biy ata?

Maman biy ján-jaǵına qaradı. Keńnen túsindirmekshi bolıp aynalasına qol sermep turdı da, Aydosqa burıldı. Onıń jaslıǵın esapqa aldım, qısqa juwap berdi.

— Ómir-bul gá biyikke shıǵıw, gá shuqırǵa qulaw, gá issıǵa kúyiw, gá muzǵa tońlaw. Joq, joq, balam, ákeń saǵan at qılıp oyna dep tayaq ákelip beredi, sen ákeńe tayanıp júr dep tayaq ákelip bererseń. Áne usı — ómir. Úlkeygen soń bárin óziń túsiniw keteseń, balam.

Biydiń sózi Aydostıń sóylew ishteyin arttırdı. Astıńǵı ernin jalap-jalap alıp, biyge jaqınlańıradı:

— Biy ata, orisiyat eline qashan barıwdı gózlep júrseń?

Maman biydiń jazıq keń mańlayında jıyırq payda bolıp, Aydosqa hám súysindi hám bul jas balanıń, ele ashıwı basılmaǵan qotırdıń ústin tırnap, duz sepkenine kózlerinen bir tamshı jas pirt etti. Bul bir tamshı merwet jas adam júregın tilgendey jas bolǵan menen, Aydostıń sorawı júdá tereńge tamır urǵan isenimnen keyin tuwǵan soraw emes, tek balalıqtıń qızıǵıwshılıǵı edi. Usı qızıǵıwshılıqtıń dórew sebebi bılay bolǵan edi. Ótken jılı óz pármanın quwdalasıp, onıń orınlanıwı ushın piyada Jańa dáryaǵa shekem awıllar aralawǵa shıqqan úlken biyge Aydos bir ay erdi. Balajanlı biy jas Aydosı qızıqtırdı, sondaǵı aytqanlarınń kópshiligi orisiyat elatı jóninde áńgimeler — ertekler, ápsanalar edi. Óziniń Peterburgta bolǵanı, hayal patshanı kórgeni, Neva, Edil, Jayıq, Or dáryaları, Kazan, Moskva qalaları jóninde hám ózin keń qıyallarıǵa úyretken polat deneli, dáw júrekli Kuzma Borodin haqqında uzın-shubay, dáste-dáste ertekler aytıp jas balanıń awzınan suw aǵızdı. Kuzma Borodinnen Yuriy Dolgorukiy, Minin hám Pojarskiyler haqqında esitkenlerin bir neshe mezgillik ápsana qıldı. Ivan Neplyuev, Dmitriy Gladishevlar jóninde sóyledi. Kishi júz qazaqların baslap orıslar menen doslıq jibin jalǵastırǵısı kelgen Abılqayır xan haqqında biraz gúrriń ayttı. Mine, sonnan baslap, jas balanıń qıyalına, bul átiraptıń kopalıqları tarlıq etip, qıyalı teńiz, dárya, toǵay, alańlıqlar ústi menen álemdi sharlap ketti. Úlken biy aytqan áńgime — ertek—ápsanalardıń mazmunları túslerine enip, ózi kórmegen ájayıp batır xalıq haqqında jaqsı pikir qalıplesti... Biraq, dıqqatı kem jas bala, úlken biy kózlerinen shıqqan ashshı quwanış jasın kórmedi. Bunnan biyxabar biy atın irikti.

— Aydos balam, girewke basqan kózge til salıp ashatuǵın, batılı shıqqan soqpaqtırn sheńgelin alıp taslaytuǵın soraw berdiń. Qay waqta da orıs eline baramız, balam. Házirshe jol joq. Teńizden ótiwge imkaniyat joq... Áy, balam, bárine imkaniyat tabılar edi, aldı menen jas úlken ózlerimiz de birlik joq...

Maman biy hám marapatlap hám gúrsinip onı úlken adam qatarına sanap júdá mánili, úlkenler sheshetuǵın gápti ortaǵa salǵanına, Aydos quwanǵanına hám balalıǵı tutıp uyalǵanına, astırıǵı ernin bir tisedi. Biraq qaytpay jáne soradı.

— Jas úlkenler nege sonday?... Onda bizler baramız.

— Áy, balam, jas úlkenlerdi házir túsinbey-aq qoy, óziń jas úlken bolǵanda túsineseń. Barıw jóni bolsa, sen barasań, balam. Natiq bolmasań, barasań.

Kóp sorawdı ashıqtan-ashıq bere almaytuǵın bala kem-kem batırlandı.

— Biy ata, sen tuwralı esitkenimdi sorasam qáytedi?

— Soray ber, haslan tartınba, balam.

— Sen ózimizdiń xalıqtıń kiyimin minlep, bir nalındır ba?

Úlken biy jas jigittiń gunasız júzine tańlana, tap burın kórmegendey qaradı. Bala, sorawımdı esitpey qaldı dep túsinse kerek, sorawın tolıqtırdı:

— Biy ata, Kába jaqsı ma, Peterburg jaqsı ma?

— Balam, men Kábanı kórmedim, lekin Peterburgtı kórgenim ushın Kábanı árman etpeymen. Jaw-jaraqılı, ğayratlı orıs eli bizdey xalıqlar ushın Kába. Ol jaqqa talay-talay xalıqlardıń sawdagerleri qatnaydı. Dúnyada xalıq ta kóp, til de, úrip ádet te kóp. Sonıń ishinde bizler, azdan kelip, alawızlıǵı basımıraq xalıqpız. Orıslar menen shappatlasqan qolımızdıń barmaqları bir teń qısılmaydı. Sonıń sebebinen kóp búлиндik. — Maman biy Aydostırn awzı ashılıp, at tuyaǵı bir shópti birsh etip sındırsa jaqpay, ıqlas penen tırılap kiyatırǵanın kórdi. — Kiyim jóninde me? Awa, nalıdım ba, xalıqtıń tez úyrenishligine quwandım ba, esimde joq. Men kóp gezbedim, lekin, Peterburgqa bir barıp dúnyanıń yarımın aralaǵan sekillimen. Sebebi kóp-kóp xalıq, kóp-kóp úrdis, kóp-kóp kiyim kórdim. Al solardıń bárinen úyreniw, bárinen óner biliw az xalıq ushın ne degen artıq ıǵbal bolar edi... Há, kiyim jóninde, balam. Biziń xalıqtırn kóylegi noǵaysha,

dambalı Xindustan degen xalıqtan, beshpenti bashqır degen xalıqtan, nağısı ukrain degen xalıqtan, tonı qazaqtan úyrenip tigilgen. Al qalpaǵımız bolsa, qara bolǵanı ushın, matam sıpatlı bolǵanı ushın ózimizdiki. Bul jerge burın kelgen Esengeldiler matam qalpaǵın jasırıp Xorezmshe shóǵırma kiyiwdi úrdıs etipti.

— Biy ata, orislardan eldiń ne úyrenenin aytpadıń.

— Orislardan, balam, hóner, ilim-hikmet úyrense boladı. Biraq olar menen qarım-qatnasta bolıp úyrenenimiz ór minezlilik, bir sózlilik...

— Biy ata, ata qandarı degen ne?

Maman biy jas Aydostıń sumlıqsız sorawlarına, kóp biliwge qızıǵıp eljirewlerine, shını menen jaqsı kóretuǵına qarap babası tuwralı bilmeytuǵın shıǵar dep oylaytuǵın edi. Soraw kewilli keypin ushırdı.

— Bul gáp qaydan shıqtı? — dedi tańlanıp.

— Apamnan esittim, biy ata, — dedi bala úlken biydiń biytaqatlanganın sezbey. — Apam Esengeldi biydiń aǵama aytıp otırǵanın esitken. Bunday gáp biltir, men seni izlep úyden qashıp ketkende, bolǵan.

— Assalawma áleykum, biy aǵa!

Bir-biriniń áńgimesine eligip ketken kos atlı qáyerge kelgenin elestirmegen edi. Jalt burıldı, Begdulla qarasaqal awılınıń biyday atızına kelip qalıptı. Biyday atız shetinde sınıq shıbıqtay iyilip, eki qolı kóksinde sálem bergen Sabır sıypań eken.

Maman biy kók maqpal tóselgendey jasıl biyday atızına ayırıqsha ishıqı menen qarap, tırnaǵınan, aydarına shekem lázzetke tolǵan halda, quwanışlı dawısı dirildep:

— Sabır, sálamatpısań? Hal qalay, jaǵday qalay? — dedi.

— Kullıq, biy aǵa, halım jaqsı. Mınaw biydaydıń qorıǵın aldım. Sizdi anaw shetten tanıp juwırdım.

— Kewil qabında jırtıq joq pa?

— Bári pitelip ketti, biy aǵa. Sizge algıs aytayın desem, qorıqtan shıǵalmay, júrgenim, biy aǵa. Quday berdi, hayalım júkli. Óz hayalım tuwmasa, bári bir, jetim bala alıp asırayjaq edim... Úrim-putaǵı en jayatuǵınlardıń bári mendey quwanıp júr.

Kóz aldında, tuwmaǵan hayalına sayaq jigitlerdiń birin shaptırǵanda shıdamay, sóginip, ǵarǵanıp ketken adamnıń házirgi algısı Maman biyde izalı kúlki ornına izalı rehim oyattı.

— Raxmet, Sabır. Balalı bolğan kúni xabar et, júdá jaqsı at tańlap júremen, — dedi.

Sabır sıypań júrek algısın ústi-ústine jawdırıp, sol singán shıbıq kúyinen tikeymesten qaldı.

Aydos bul sóylesiklerdiń tórkin sırina túsinbeydi.. Maman biyge bunday algıslar kóp bolğanı ushın tańlanbadı:

— Eljiregen jaqsı adam eken, biy ata, — dedi tek.

— Awa, balam, jaqsı adam.

— Biy ata, sen neshe til bileseń?

— Óz tilimnen basqa orıs tilin bilemen.

— Esengeldi biy qazaq, ózbek, túrkmen, qırǵız, noǵay tillerin biledi, deydi.

— Ol tiller menen biziń tilimiz bir jambılshanıń hár qıylı tiligi, balam. Bes altı kún aralassań bilip kete bereseń.

— Men kóp til bilgim keledi.

— Onda oqıw kerek, balam. Oqıw, bilim — xalıqtıń dańqı. Usı dańq jóninde búgin Esengeldi biydikiinde bas biyler menen másláhátlesemiz.

— Qayaqta oqıǵan jaqsı? Peterburgda ma, Qazanda ma, ya Máskewde me?

— Joqarıǵa jol ashılǵansha jaqın jerde, Xiywada, oqıy turasız.

— Onda okıyıq, biy ata.

— Seniń menen jáne kim oqıydı?

— Qabıl degen joram bar. Jáne de kóp, biy ata.

— Men Esengeldi biydikiien shıqqansha joralarıńdı. jıynap qoy.

— Yaqshi, biy ata...

11.

Xorezm olayatındaǵı musılman dininiń qaynawlı ullı qazanı, áyyemgi shawqımlı Xiywa sháhári ústinde shaǵırayǵan quyash tóbeden mıs qaynatıp turıptı. Eki beti shıjıqtay qızarıp, ıssıdan pısnasqan semizler ketekke tıǵılǵan tawıqtay ózlerin qarańǵı kóshelerge urmaqta.

Kún awa qala ádewir bosadı, dem alıw jeńillesti, keń tárizlendi.

Bazar kúni tań azannan murın simgiriwge waqıt tappaytuǵın sharbaqshılar jumıslarınıń ábden balalaǵanına qaramastan, quyash eńkeyip, بازارshılardıń qayta baslanǵanına quwanışlı, shırpıldasıwda.

Qalanıń arqa shetindegi sheńgel háremli sharbaqtıń iyesi Mátyakub — sharbaqshı jalańash etine kiygen qaraltım kir shapanınıń sırtınan, gúreske túsetuǵın palwanlarday, bir en bózdi boslaw buwıp alıp, ayaǵındaǵı úlken sherim gewishin salpıdatıp, sharbaqtıń aǵash dárwazasına arqasın berip, shıǵıwshılardan qazıq pulı óndirip tur. Atına, esheğine minip baratırıp qolına bir nársе taslap ketkenlerdiń izinen tájim etip, buwrıl saqalın bir sıypap, sóylenip qaladı.

— Bárhama kelmekte bolıń. Bul saparǵı nasaz xızmetimizdi ápiw etesiz, ádiwlim.

Namazlıgerge taman, bazarshılar ketip bola kelgen gezde, usı sharbaq aldında Amanlıq payda boldı, esheginen túsip sharbaqshıǵa táńir sálemin berdi, qonıwǵa ijasat soradı.

Matyaqub oylanıp turmadı, eshekliniń túri túsine qaradı, saqal-shashı óskin, oń qulaǵı joq, bet awzın shań basqan, jalań ayaq, kútá sharshaǵan jolawshı ekenin bilip, ayadı:

— Meyli, túse beriń.

— Qáspińizden kámal tabıń, miyrim-shápáátli adam!

— Sen buxarsha sóylegen menen qaraqalpaq bolsań kerek.

— Dál bildińiz, iymanlı adam, — dedi Amanlıq ásten ǵana. Sóytti de eshegin jetelep ishke kirip, sharbaqshınıń kórsetken qazıǵına bayladı.

Matyaqub sharbaqshı keshki awqatına, basqa qonaqlarınan bólip, Amanlıqtı shaqırıp aldı. Ózin tanıstırdı. Xiywaǵa tabanı tiygen qaraqalpaq biyleriniń mákán jayı bolatuǵının ayttı, eki bazarlıqta Esengeldi biy menen Maman biy degenniń qonıp ketkenin xabarladı. Kóp jol azabınan sharshap, kirpikleri pitelip otırǵan jigit, biylerdiń atların esitkende, ústinen muzlı suw quyıp jibergendey, kózlerin shayday ashtı.

— Nege kelgen eken? Ádiwli adam, túsindiririń. Maman biyden burın nege Esengeldi biydiń atın ayttırıń?

Amanlıq sorarın sorasa da, úy iyesiniń zeynine tyyp alıwdan qorıqtı.

— Ádiwli adam, kewlińizge kelmesin, elde Maman biydiń atı ilgeri aytılar edi...

— Durıs, miymanım. Olar kelgende, birinshi bizikine kelip qonǵanda, abayladım. Maman biy hámмесiniń odanbasısı, aqıllısı eken. Kelesi kúni datqa jayǵa barganda, xan onı dargáhına qabıl almay, Esengeldi biydi qabıl qıldı.

— O nesi eken?

— Anıgın bile almadım. Joldaslarınıñ aytıwına qaraǵanda, ol orısqa bir tábiya jaqın biy eken. Orıssha bilermiş. Orıs dini menen musulman dini ot penen suwǵoy. Pısqıp keter dep qorqqandı.

— Joldasları degeniñiz kim?

— Medresege oqıtıwǵa ákelgen balaları bar. Olardan basqa jigirma eresek jigit alıp shıǵıptı. Hóner úyretiwge alıp shıqqan.

— Olar ele usı qalada ma?

— Medresedegileri bar. Olardı Esengeldi biydiñ ózi Sherǵazı xannıñ medresesine tapsırıp ketti. Kóriw jóni me? Bilmedim.

— Eresek jigitlerden she?

— Olardı Maman biy ertip áketip edi. Qul bazarına aparıp hár qaysısın hár jaqqa taratıptı.

— Qul bazarında satılǵanlar eline qaytala ma eken?

— Qul bazarında kúnler-ám, kúnlikshiler-ám satıla beredi.

Amanlıqtıñ júregi jay tawıp ornına túsken menen Maman biydiñ ne ushın datqa jayǵa kire almaǵanı kewlin abırjıtıp, ishine muz saldı. Shıdamadı.

— Matyaqub aǵa, aytıń, bereket tabıń, Maman biyden Esengeldi biy aqıllı ma eken?

— Maman biydi aqıllı kórdim. Biyshara túni menen uyıqlamadı. Medresege kiretuǵınlarǵa "oqıp, ilim-ikmetke erisiń, xalqımızdı xalıq etiwdiń jolın tabıń. Ilim ikmetli adam xalqının dańqın álemge shıǵaradı, ıqlaslı oqıńlar. Biliń, oqıw — iyne menen qudıq qazıw, erinbeń, sharshamań..." dep násiyatlap shıqtı. Eresek jigitlerge: "jigitke jeti hóner az. Eń qurıǵanda bir hónerden bilmeseniń, elge qaytıwǵa asıqpańlar. Iláji bolsa, ózbek arasınan qız-pız alıp, shańaraq bolıp qaytıwǵa talaplanıń"... dep hámмесin qayta-qayta aqıllandırdı. Kelgen kúni Esengeldi biy Maman biydiñ betine qarap sóyleytuǵın edi. Xan dárgáhında bolıp kelgen soń birden ózgerdi. Aldı menen Maman biyge mátibiylik qıldı. "Qaytaman, qul bazarına bargırń kelse, qal" dep qaytıp ketti.

Amanlıq:

— Ójet adam, ójet, — dep sarsılıp, tisiniń suwın sorıdı. Sharbaqshıda Amanlıqqa degen álleqanday sezim payda bolıp:

— Gúdibuzar eken, — dedi. — Men qaraqalpaqlardı mómin, qoy awzınan shóp almas juwas xalıq deytuǵın edim. Óydegenim, meniń qaraqalpaqtan Qudiyar seyis degen joram sonday juwas, balıqtay tilsiz adam edi...

— Qudiyar seyis dedińiz be?

— Awa, mehmanım. Ilahıyda jaqsı adam edi. Barlıq qaraqalpaq sol Qudiyar seyistey shıǵar deytuǵın edim, dep Qudiyar seyistiń ómir tariyxınan esinde qalǵanlarınıń júdá ándazasın kelistirip sóyledi. Onıń gápine, dawıs tolqınına qaraǵanda, áńgime ólgen adam haqqında baratırǵanı ańlanıp turdı. Sonda da anıqlaw kerek sıyaqlandı.

— Qudiyar seyis házir qayda?

— Ólgen. Qız da ólgen.

— Qalayınsha?! Awırdı ma?

— Sorama, mehmanım, — dep Matyaqub sharbaqshı awır gúrsindi. — Ol kisige quday berip edi, aqıbeti oyran boldı... — Matyaqub sharbaqshı, Qudiyar seyis haqqında gáp qılıwdı saǵınıp júrgendey, júdá uzaq sóylep, Buxara sawdagerleri Xiywa xanına satıp ketken bir qızdı orıs adamı menen júrgen Bóribay Qaraqalpaq ulı degen jitittiń xannan sorap alıp azat etkeninen baslap, sol qız Qudiyar seyistiń tuwısqan aǵasınıń qızı bolıp shıqqanın, sonnan xannıń ardaqlı atın minip ekewi bir aqshamda eline qashqanın, biraq, izinen xan shabarmannarı jetip, birin óltirip, balıqlarǵa dep suwǵa taslap, ekinshisin óltirip, ǵarǵa-ǵuzǵına dep jolǵa taslaǵanı haqqında xabarlardı kútá ayanıshlı sezimler menen aytıp otırdı.

Ol bul uzaq hásiretli waqıyanı aytıp beriw aldında Amanlıqtıń qanday taqlette bolatuǵının qıyalına keltirmegen edi. Mańlayına mushın tirep, tas súwretтей, lalı shıǵıp qalǵan jigittiń ápsherinen qorqıp ketti.

— Olardı tanıytuǵın bediń?

Amanlıq juwap ornına sol otırısında uzaq waqıt qıymılsız qaldı. Állen ómirde awzınan jalın atqanday awır gúrsindi.

— Tanımayman, Matyaqub aǵa...

Bul juwap ústiide ol oylandı ma, oylanbadı ma, lekin nelikten de boyı jeńil tartqanday, júreginiń muzı erigendey sezildi. Jáne tákirarladı.

— Tanımayman, Matyakub aǵa!

Amanlıqtıń ishi jalınlap ketkenin gúrsingeninen uqsa da ózin-ózi aldarqatıw maqsetinde, "tanımayman".. dep atırǵan shıǵar, degen oy menen sharbaqshı azǵana únsiz otırdı da, qozǵaldı:

— Sharshaǵansań, mehmanım, jatıp dem al.

Amanlıqqa salǵan tósegin jıynawǵa azanda sharbaqshınıń ózi keldi. Bárha ǵaǵırlap, shekege batatuǵın teri dastıq, suwǵa basıp alıńanday, málhámıanıp qalıptı. Ne hádiyse bolǵanın ishinen túyinip, oǵan hesh nársede demedi. Halqas qılıwǵa qaramay eshegin ertlep atırǵanın kórip qasına bardı.

— Ketpekshimiseń, mehmanım?

— Ketemen, Matyaqub aǵa, ketemen.

Amanlıqtıń eki kózi qantalap, betiniń qanı qashıp qalǵan, bul turısına jolǵa shıqsa, jıǵılıp qalıw qáwpi bar edi.

— Qayaqqa? — dep saldı Sharbaqshı.

— Qayaqqa??! — Amanlıq ózine-ózi soraw berip, tubaladı.

— Báلكim, sen de hóner-hikmet úyrenip qaytarsań!

Bul keńes Amanlıqtı esine endirgendey boldı.

— Qáyerden jumıs tabıladı? — dedi esheginıń júnine jabısқан shópiklerdi sıırıp turıp.

— Jayǵa kir, ıay iship otırıp keńesemiz. Báلكim, ózindi qul bazarına salarsań. Eshegin menen eki kúshseń, sendey mıqlı jigitlerge qardar kóp boladı.

* * *

... Qul bazarı biybazar kúni de bıq-jıq boladı eken. Satılıwǵa ákelingen qol ayaqları kisenli qullar qatarında Amanlıqta aristay bileklerin túrinip, kók eshegine óńmenin artıp turıptı.

Eki betiniń alması isiktey may jıltır, óskin jıyren qasları astında dóńgelek kózleri shúnireygen shot mańlay, shapanınıń eki peshi may-may, kelidey domalaq kelte birew Amanlıqtı bir aylanıp, esheginıń awzın ashıp tisin kórdi hám Amanlıqtıń bastan ayaǵına kóz juwırtıp:

— Ne hóneriń bar? — dedi.

— Qara kúshten basqa hónerim joq.

— Eshegiń jas eken. Kúshiń jete me?

— Házirshe kúshim jetedi.

— Olay bolsa mağan jallana qal. Men balıq quwırdaqshıman.

— Balıq quwırdaqshılıq hóner me? — dedi Amańlıq. Jigittiń ne oylap turǵanıya quwırdaqshı túsınbey, isinip, alqımınan birew buwıp turǵanday bıǵır-bıǵır seyledi:

— Abayla, sen! Men bul hónerimdi xannıń taxtına awmastırmayman. Aqırı shikárga baratırıp xannıń ózi quwırdaqxanama irkilip ótedi. Kóreseń ele, bunıń hóner ya hóner emes ekenin. Balıq qaydan deyseń be? Tómengi qaraqalpaqlar biz ushın balıq awlaydı.

Quwırdaqshınıń gápindegi shımshımay astarǵa túsınse de, qasarıspadı. Eń kızıqtırǵanı, tómengi qaraqalpaqlardan balıq ákelinetuǵını boldı, birden kelisti...

Quwırdaqshı, Xiywadan mezgillik jolda, qalaǵa taqabbıl ıbır—jıbır tamları bar, úlken gúzardıń boyındaǵı elatta jasaydı eken.

Quwırdaqshı úyinde ıay berip bolıp, onı áynek ornına saban tıǵılǵan qarańǵı bir tamǵa ertip kelip kirgizdi.

Eshegiń ekewińizge jay usı.

Amanlıqtı hawlıqtırǵan nárese biytanıń mákanda suq qollarǵa tap bolıp esheginen ayrılıp qalıw qáwpi edi. Ózine ádewir jas minip qalǵanı ushın ba, yamasa barlıq jan ashırınan jurday kem kewilli bolıp qalǵanı ushın ba, endigi jaǵında sırlası, yarım kúshi, sharshasa kóligi usı kók eshegi. Sol ushın eshegi menen ózine bir ójire bergen xojasına ırza boldı.

— Raxmet, xojam, — dedi.

— Quwırdaqshı ketiwden eshegińiń palańın tósestirip, erin basına dastanıp uyqıǵa jattı...

12.

Esengeldi biydiń Xiywadan shıqqandaǵı quwanışlı at qamshılawın kórgen adam til jetkerip táriplewi múmkin emes. Atı qanatlı qusqa, ózi kus qanatına namálim qonaqlaǵan shıbıńǵa aynalıp ketken sıyaqlı, ushtı, ushtı. Háptelik joldı neshe mezigilde basıp ótip eline jetkenin ózi de esine keltire almaydı. Hallaslaǵan kewli úyine jaqınlawdan shawqım dóretip, dawrıq saldı.

— Barsızlar ma, kim bar? Attan túsirińler, biylerge, qońırattıń bek jigitlerine xabar etińler! Jıynalsın!

Qońır atın oynaqlatıp, jedelli kiyatırǵan biydi kórip turǵan awillasları, ásirese jaǵımpazları, onıń tuwrıláp tapsırma beriwın kútpey-aq, jalańash baylawlı atların ertlewge de asıǵıp, ǵargıp-ǵargıp mindi. Bir innen úrkip qashqan koyanlarday patıraqlasıp, ján-jaqqa tarqap ketti.

Esengeldi jolda sharshaǵanı ushın emes, quwanışın kótere almay, úyine kire, tóрге súre jıǵıldı. Basına úsh kópshik, hár ayaǵınıń astına bir-bir kópshikten taslatıp, shalqasına jattı.

Kelgenlerge sol jatisında qolınıń ushın berip sálemlesip jattı. Burınları erkin keletuǵınlar da, kirgen pátte biyde Xiywanıń samalı barın sezip. bosaǵadan atlay sala irkilip, ol iyek penen kórsetken orıńa amanat ǵana, jiptiktey otırıp atır. Diydisindegiler jıynalıp bolǵanda, ol inırsıp jóteli, qorazlanıp, tikeydi.

— Eldiń kátqudaları, sizlerge Muxammed Ámin inaxtan sálem, — dep basladı ol. — Biz bul kárada "párman", "ol - bul" dep, qurı tańlay keptirip, jógi Maman biydiń aldanıp, tusawında adımımız ashılмай, gibirtiklep qalǵan ekenbiz, Maman biy orıs patshasınıń, qazax xanınıń jansız eken. Eldi ol kóp pulǵa satqan. Kózlerińiz nege adırayıstı? Inanbaysızlar ma? Bul hám xan sarayınan shıqqan ǵáp. Men bárin bilip keldim. Biziń eldiń táǵdirin Xiywa oylap atır eken. Táǵdirdi oylamasa, bárinen xabarlı bolarmadı?...

Biy shaqırǵına jıynalǵanlar túsinese almay bir-birine alaqlasa berdi, kókireginde Maman biyge qegen jaqsılıq otı barları júdá abırjıp, Esengeldi biy kewlindegisin, tolıq aqtarıp, ele qarańǵı waqıyanıń ústine quyash túsirgenshe tıırshılap otır. Esengeldi biy asıqpadı. Ózine hám dawısına ústemlik berip, bir jóteldi, alaqsınıń ústindegi kesede suwıp qalǵan ıaydan shım-shım urtladı, tamaǵın qırındı. Hámmeni tap balasında-aq kórip, hár qaysısınıń betine bir birden jımıya-jımıya kúlip, erkeletken tárizli kóz qısıp shıqtı.

— Áne, kátqudalar, — dep jáne suw juttı. — Sadaǵań keteyin Muxammed Ámin inax meniń menen kóp sırlastı. Kewlinde ándiyshesi kóp, biz Araldı jaylaǵan qaraqalpaqlardıń táǵdirine janı ashıp, say-súyegi qaksaytuǵın adam eken. Aparǵan balalarımızdı, Sultan bay, — dep oǵan ayırıqsha názer awdardı — Ásirese, Aydosıńdı unattı. Óz qáteresi menen, men baslap kelgenim ushın, medresege kirgizdi. Maman biyge iyt qosıp qaladan quwdırmaqshı edi, ózim qoydırdım. Elge aman quwıssın, ózimiz

támbisin beremiz dedim. Aqırı, onday jansız eldi el qıla ma?... Adasqanın aldındağı bilmeydi, artındağısı biletuǵını ıras eken. Biziń adasqanıımızdı inaxlar sırttan baqlap-aq bilgen. Qalay, kátqudalar, jaman elge qońsı bolmaǵanbız-á?

— Awa, Esengeldi aǵa, jaman elge qońsı bolmaǵanbız, — dedi Ğayıp bahadır. — Maman biy de usı gápti aytıp edi. Aydosqa Maman biydiń de názeri kúshli edi.

— Neni jaqsı desek, Maman biydiń atına ótkerip jaman úyrensensiz, — dep Esengeldi biy sharppa ashıwlandı. — Jeter endi, ol quday emes! Búginнен baslap, el bolıwdı, xalıq bolıwdı, jasawdı qáleseńiz, Ámin inax ne aytsa, soǵan turasız. "Yaqshı" deseńizler aytaman, "joq" deseńiz de aytaman. Lekin, liykini bar.

— Keshiresiz, biy aǵa. Maman biy qayda qaldı? — dep soradı Qurbanbay biy.

— Áketken jigitlerdi qul bazarına salıp qaldı. Eger ózi de qul bazarına qarapayım bende bolıp túsip, elge bir hóner uyrenip qaytsa, saqlaymız.

— Wax-áy, tilińiz shiyrin, sóziniz mazalı bolıp ketken, Esengeldi biy, — dep kótermeledi Amanqul biy.

Esengeldi biy murtlarına may súykegendey mirjiya kúlip:

— Tırńla, Amanqul biy, tırńlań, kátqudalar, — dep murtların eki jaqqa ayırıp sıypadı. — Biz ázelden bir túyilgen túyinshiktey birlikli, jaw dese jawınger elmiz. Ámin inaxtıń jaqsılıqqa shıǵıwına kómek qılsaq, barlıq nárse gúlala-gúl, jegenińiz aldınızda, awısqańı qaptalıńızda boladı.

Jaqsılıq xabardıń izin esitkenshe taqat ete almay tıpırshılap otırǵan kátqudaların biri Esengeldi biydiń soza bergenine shıdamadı.

— Inaxtıń jaqsılıqqa shıǵıwına ne járdem kerek?

— Orınlı soraw, kátqudalar, oǵada orınlı soraw. Xiywanıń biraz liykini — atası basqa Túrkmén yawmıtlarınıń qolında. Muxammed Ámin inax, áne, usıǵan narazı, yawmıtlardan xanlıqtı tazartıp alǵısı keledi. Ol ushın olarǵa qarsı shabıwıl jasawı kerek. Shabıwılǵa nóker kerek. "Qaraqalpaqlar eli besjúz nóker beriń", dedi, men yaqshı dep qayttım.

Hámmeniń tilin birew suwırıp áketkendey, lámmiyimlik bir kese ıay ishimgе sozıldı. Kútilmegen bul hádiyse Esengeldi biydi hayran etip, dastıǵına qaytadan shalqaydı, ayaqların qaytadan kópshikke qoydı.

— Oylanıńlar, Muxammed Ámin inax ushın oylanıńlar, dedi.

— Xiywáğa bet burıp ketsek áwelgi ıqırarğa qılap bolmas pa eken?
— dep otırğanlardıń biri tınıshlıqtı buzdı.

— Ne ıqırar? — dedi Esengeldi biy jalt burılıp.

— Orisiyat eline berilgen ıqırar she? Jalańqaya ılaqtay hár eshkinıń jeline bir asıla bersek tepki jep qalmaspa ekenbiz?

— Haslında, biz, Maman biy anasın óltirgen jetim ılaq ekenimiz ıras,
— dep Esengeldi biy tiklenip otırdı. — Bunı pútkil Xiywa biler eken. Pútkil Xiywa bilgeni — pútkil álem bilgeni. Endi nede bolsa nóker sazlap, el bolıwdıń ğamın jeńler. Amanqul biy, maqul ma?

— Maqul. Esengeldi biy. Ullı Qońıratıń sizdey dálesi baslağan kóshke ermesek, táǵdirimiz ğárep ekenin bilemiz. Meń, qarabasım, óz urıwımdı aytqanıma turǵızaman, imkaniyatı bar shańaraqtan nóker alaman.

— Siz she, Ğayıp bahadır?

Ğayıp bahadır qara qalpaǵın kóterip, taqır basın qasıdı.

— Ğayıp bahadır mamanshıl, oylansın. Pútkil qıtay urıwınıń júk artar narı Qurbanbay biy, sen ne deyseń, yamasa anańa oylasamısań?

Kópshilikte "anańa oylasamısan? degen soraw Qurbanbay biydiń shımbayına batıp, birden shamırqanıp juwap berdi:

— Kempir soyısıwǵa turatuǵınlardanbız.

— Ğayıp bahadır, Qońırat keń el, bir shalǵayın jıynasar dep oylasıp atırman. Ne deyseń?

— Esengeldi biy, menińshe usı otırğanlardıń arasında siziń ğápińizdi teris deytuǵın adam joq. Qalay da oylanıwǵa máwlet berseńiz jaqsı bolar edi. Hár kim awılı menen, toparı menen, shańlaǵı menen oylassın. Qarabasım, elim ushın jan beriwe házirmen.

Keńes Esengeldi biyge de namaqúl túspedi. Otırğanlardı jáne bir mártebe kóz benen sholıp, keyiplerin ańlağan soń kelesi piyshembige shekem oylanıp, oylasıp alıwlarına púrsat qılıp tarqattı.

Bul hápte awıllar ústine dóńgen ajıralmas bult sıyaklanıp, hesh kimnin kabaǵı ashılmay qáyer bolsa, sol jerde sıpsıń-sıpsıń ğáp kóbeydi.

Maman biydiń barlıq sátsizliklerin eske alıp, onıń jansız ekenine iseniwshiler de tabıldı. Ásirese, pármanǵa dárman beriw paytında aǵashqa baylanǵanlar, qırıq dúrre jegenler hám olardıń jaqın-juwıqları ğápti ulǵayttı:

"Maman satqın!.. Maman quda biyzar!.. Maman hadal-haramdı bilmes kápir..."

Awıllar arasında dawıl turǵızǵan qıylı-qıylı ángimeler háwıjlenip, Esengeldi biyge wáde etken biyler birlik ushın ne qılıwdıń esabın tappay, alasapıran bolıp atırǵan waqıyanıń ústine Maman biy payda boldı. Saqal-shashı ósip, jol azabınan eti súyegine taqalıp júdegen biy úyinde birinshi qonǵan kúni-aq jıynalıp kelgen dos-yaranlarınan Esengeldi biy tawıp kelgen jańalıqtı, sonıń sebebinen awılda juz bergen waqıya tuwralı esitti.

— Ooh, Xiywanıń saǵalları! — dedi, bolǵanı. Esengeldi biy jóninde jaman gáp aytsa, quwraq tamızıqqa qoz salıp úrlegendey, el ishinde alawızlıqtıń otı lawlap ketetuǵının túsindi. Eń áweli onıń ózi menen júzbe-júz tillesiwge atlandı.

Esengeldi biy biyler menen qátqudaların ótken saparı qarsılaspay tarqasqanına júdá ırzashılıq penen, "Xiywanıń atı ayıldı, jurt jım boldı, káramatlı qala" dep ishinen sıbırılǵan edi. Piyshembige shekem úyinen shıqpay keleshegin oylaw menen dem alıp atırǵan biy, Maman biydi, tóseginen jılıspay bir qırınlap, jambaslawı menen qabıl etti. Onıń qápelimde ózgerip, jańasha qılıq shıǵarǵanına tańlana, qabaǵı úyilip, bosaqanı atlaǵan jerde, qamshısınıń bawın ekinshi qolınıń alaqańına salıp, irkilip qalǵan Maman biyge ol:

— Zeñireyme, otır, — dedi.

— Túrgelip otır!

— Wa, hhhhaa, ha,ha, Maman! Halıńa qaramay bárhama bad urasań. Otırsesh!

— Muhammed Ámin inaxqa nendey wáde etip qaytqansań?

— Ha, otırıp sóylese almaysańba? Meyli, tikeyip turıp tıńla, ashıwılsań ǵırıra qaytıwıńa jaqsı. Muhammed Ámin inaxtıń Xiywanı yawmıtardan juwıp alıwına bes júz nóker beremiz.

— Sonnan soń?

— Sonnan soń Xiywanıń xan sarayında arallı ózbeklerdiń aldın keselegen bóget ashılıp, jol tazaradı. Otırsesh, bileseń be, arallı ózbekler bizler menen táǵdırles, bir teńizden balıq awlaymız.

— Ol jaǵın toqtatıp tur. Muxammed Ámin inaxqa járdem berip júrip bir kálata el turkmenlerdi elge jaw qılıp almaysız ba?

— Quda biyzar adam, esikte zeńireyip orıslıǵındı qılǵansha, eliń ushın dize búk, orıstıń dostı dep, súyener tawımızdıń kánarı dep, Kishi júzdıń jawız kókjal xanı Abılqayırǵa járdem bergizip, eldi qırıp alǵanıńdı esle!

— Durıs járdem edi. Abılqayır aldadı...

— Muxammed Ámin inax aldamaydı.

— Xan degen iyt tekles!

— Ne dediń? Bul gápiń Ámin inaxqa jetispesten burın shıq úyden!

— Kózińdi et basqan, Esengeldi biy!

— Sen soqır bolǵan adamsań. Ózińe rehimiń kelse, shınnan elim deseń, endigi jaǵında meniń aytqanımnan shıqpaysań. Shıqsañ orǵa túseseń. Endigi or tereń boladı. Aqıllı bolsań uqqansańdı. Xiywalılardı óltirtpedim...

— Áy, gewek! Iynińde bas emes suw qabaq turǵan adam! Muxammed Ámin inax qabaǵıńnıń suwın sırqıp ornına jel-urlep jibergenge boq qarnıńdı sıypama, píssiyip qalasań. Birewdi dos qılamız dep, bir elattı qandar qıla almaymız. Háleklenbe, xalıq kónbeydi, bes júz nóker jiynalmaydı!

— Ha, ha, ha, Maman biy! Xalıq kim? Xalıq — men! Totı qus! Jurt seniń súyegiń qanday topıraqtan iylengenin endi túsiniپ atır. Kóp betlesseń, xor bolasań. Házir quyırǵıńdı bekkem qısıp, qayt, bárha bekkem bol!

Maman biy bul ashıwlı adam menen házir baltamtap aytısıwdıń paydasızlıǵın uǵıp, artına aylanıp, ashıw menen otawdıń ergeneklerin qattı-qattı sartılatıp, ashıp, shıqtı.

Usı otawǵa tuwrılap kiyatırǵan bir topar atlınıń aldın keseledi. Olar Amanqul biy, Qurbanbay biy hám Ğayıp bahadırlar eken.

— Toqtan! — dedi Maman biy. — Ne ushın kiyatırsız?

Amanqul biy ózine dárek atlılar menen shetke shıǵırqırıp, irkilmesten júrip ketti. Qurbanbay biydiń awzı ashılıp, ekilenip qaldı. Ğayıp bahadır anıqlap sóylesiw ushın Maman biyge burılıp, sálem berdi...

13.

Quwırdaqshınıń aytqanı ras shıqtı. Ústi haqıyqattan da basa-bas, sawdagerler menen ótken-ketken jolawshılar irkilip, hátte, kón qalalılar

arnawlı kelip balıq jeydi eken. Quwırdaqshınıń qoynı-qonışı gúmis teńgelerge tolıp, sıńğırlap atırǵanı.

Amanlıqqa tınım joq, azannan qara keshke oshaqtıń awzında tikeyip turıp ot jaǵadı. Quwırdaqshı ara-tura ıssı qaqpash taslaydı. Jeydi.

Quwırdaqxana ash-jetimler menen diywanalardıń kúndelikli mákanı eken. Esigi ashılıwdan olar payda boladı.

Bet-awız qara ǵojalaq balalar buralqı iytler menen talasıp, taslandı shóbire kemiredi. Amanlıq óz halın olardıń kún kórisi menen salıstırıp, táwbe etedi.

Ol quwırdaqshı menen haqı aytıspaǵan edi. Tilsiz, japakesh ot jaǵar, quwırdaqshıǵa unap qaldı. Sawasında:

— Áy, qaraqalpaq, bilemen, seniń menen haqı aytıspadıq. Ishińde gúptikey qalmasın. Men kisiniń haqısın kúydiretuǵın naymıtlardan emespen, — dep qoyadı.

Amanlıq burıńsınan jedellenedi, isine ıqlaslanıp, sharshaǵanın umıtağı. Quwırdaqxana jabılǵan son, keshte eshekli otinga ketedi, geyde toǵayda qonıp, tań ala gewgimde bir eshek jırǵıl jetkeredi. Bunday japakeshti kim sıylamasın, quwırdaqshı saqıylıq etip, ózine bir bóz kórpe, eshegine palań bergizdi.

Maylı tilli quwırdaqshı usılayınsha marapat penen-aq Amanlıqqa kóz ashtırmadı. Jumıstan jumıs. Matyaqub sharbaqshıǵa barıp xabar alıwǵa da waqtı awıspaydı. Awıl-eldi saǵınıp, bazı aqshamlarda uyıqlamay shıǵatuǵın ádet payda boldı. Eger bul ádeti dawam ete bergende, eti ketip súyegine taqalatuǵın edi, uyqısızlıq kóp údemedi, bir kúni tosınnan Bektemir keldi!.. Ustası menen álle qaydan arbalı aǵash ákele atır eken, quwırdaq jep keteyik dep qayırılıptı. Bir-birin saǵınǵan jigitler, aynalasında kimler barın, kimlerden ǵárezli ekenin umıtıp, qushaqlasıp, jiptey esilip qaldı. Quwırdaqshı jırimsız xızmetkeriń kewilin jıqpadı:

— Awillasıń bolsa sóylesip al, má balıq jep otırıp sóyles, áy, isik kabaq, sen ottı ısır, — dep oshaqtıń aldında shóbire kemirip turǵan jalań ayaq, ústi-bası qara ǵojalaq birewge buyırđı hám Amanlıq penen Bektemirdiń aldına úsh-tórt kespe balıq ákelip qoydı.

Ekewi ne sóyleserin bilmes, bir-birine ırjıyıp qarap tek kúlise beredi.

Biz asıǵıspız, sen qaydan júriseń? — dedi Bektemir azdan keyin.

— Men bayağı ketkennen aylanıp bunda keldim... Almagúl ólgen... al ózińshe? El-xalıq aman ba? Tez-tez sóyle. Maman biy qayda?...

Bektemir elden qalay kelip qalğanı jóninde Amanlıqtıń Matyakub sharbaqshıdan esitkenlerin tákirladı. Amanlıq esittim demedi, onıń ózin, taza qaraqalpaq tilin saǵınıp qalğan edi.

— Ayta ber, seytip, sóytip?... — dep otırdı.

— Sóytyp Maman biy eldiń erteńi dep jigirma jigitke qosıp tórt aqıllı bala jıynadı, Olar Esengeldi biydiń járdemi menen Xiywaǵa medresege kirdi.

— Ózi she?

— Ózin orısqa tábiya dep xan da, mollalar da xabarlaspaǵan.

— Sóytip?

— Sóytip bizlerdiń onımızdı qul bazarına salıp, usı átirapta qaldırdı, qalğan on jigitti túrkmen ishine ertip ketti. Birewlerin baqsılıq shákirtlikke de beremen dep edi... bir-birimizden biyxabarmız. Tórt-bes jılsız elge qaytpaymız. Aytpaqshı, ótken jumada ustamız benen Xiywaǵa barıp edik. Dáwimdi kórip qaldım. Esengeldi biydiń atqosshısı Dáwim she? Qasında tórt-bes Xiywalı bar. Jaraqılı, qaladan dizilisip shıǵıp baratır eken...

Amanlıǵı bolsa jaqsı edi...

— Bilmedim!!

— Kóp sarsılǵannan payda joq. Óziń ne hóner úyrenip atırsań? Haqı alasań ba?

— Haqı qayda? — Bektemir xojasınıń esitip qalıwınan qorqıp dawısın páseytti. — Haqı soramasa da bolar. Xojam arbakesh. Ele maǵan ásbap uslatqan joq. Ağash kesemen. Gúpshek qaynataman.

— Jaqsı eken. Meniki hónerme?

Hóner, hóner. Ózlerimiz balıqshımız, jewdiń mánisin bilmesek she? Amanlıqtıń kewli qarar taptı.

— Bayağı ósip-órbiwdiń izi ie boldı?

Bektemir Amanlıqtıń iynine urıp kúldi.

— Sorama. Tamasha. Talay hayaldıń bóksesine shappat urıp ház ettik.

Amanlıq murtınan kúlip qoydı.

— Óziń birewdi aldın ba?

Bektemir burılıp ustasına qarap alıp, áwelgisinen de ásten sıbırladı.

— Qarap jiber, Amanlıq. Seniñ quwırdañshırn misli keli, meniki misli kelsap. Bap eken. Yaqshı, kóp qaray berme. Biziñ ustaniñ baydan qaytıp kelgen qızı bar eken. Qaytısin apqashaman.

— Kóz qıspay qılıp kórdiñ be?

— Sorama, bala. Misli ertlewli at. Qálegen aqshamda minip sayır qılamam. Aytpaqshı, óziñ qurı júrmes. Iyni kelse birewdi al. Balalı jesir bolsa da qaytpa. Maman biydiñ tapsırmaları usılay!.. Serboydaq bolıp bilmegen ekenmen. Dúnyanıñ lázzeti hayaldıñ qushağı eken ğoy. Awa, awa...

Kóp jıllardan berli kúlip kórmegen Amanlıqtırn ishek-silesi qatıp, sonday "wahahahaladı" hátte, Bektemirdiñ ózi de kúldi. Quwırdaqxanadağılardıñ bári hayran qalısıp, olarğa qarastı.

Amanlıq kúlkisin zorğa tıyıp, kózleriniñ jasın sıpırdı:

— Maman biy ballardı sınadı ma?

— Shet elge shaymiy ketse, eldiñ atına nuqsan keledi, shet jer kórmegen xalqın, kórgen adamı menen bahalaydı, dep sinamaqshı bolğan. Sultan baydıñ balasınan ujıbatlısın tappaptı. Birli yarımınıñ qulağınan tartıp-tartıp qoyğan.

— Aytpaqshı, Bağdagúl jas bosandı ma?

— Sorama, Amanlıq, birew qast etip balasın túsirtken.

— Usı dúnyanıñ talası ada bolar ma eken, sirá?

— Esengeldi biy ullı bolıp, Maman biyge at qoydırdı. "El ústine el kelgen son, tuwılğan balanıñ atı Elgeldi bolsın" degen. Ákesi quwanıp, eki biy jarasqan eken. Xiywağa kelip buzıldı. Esengeldi biydiñ hár tanawında batpan samal menen ketti.

— Uh-uh adam jumısqa sharshamaydı-aw!.., Aytpaqshı, men barda Esim biy Shabbaz betke ketip edi?

— Oljalı bolıp keldi. Járdemge bes diyxan keldi. Qolı gúlli adamlar eken. Esim biyler taza jap qazdırıp atır. "Qara tereñ" tamandı bağılı jer qılsa kerek.

— Jaqsı eken, — dep biraz jeñil nápes alıp, Bektemirdiñ ustası tamanga kóz qıyığın saldı. Ol balığın jep bolıwğa shamalasqan eken. Bektemirdiñ ketip qalıwınan, kópke shekem jáne kóre almay qalıwınan qorqıp: — Seni izlegen kisi qáyerden tabadı? — dedi.

— Keneges awılı degen jerden.

— Qaraqalpaq arası ma ?

— Ózbeklerde de keneges awılı bar. Balǵalı degen urıw da bar. Túsinbeymen. Burın qaraqalpaq eken, soń xan zorlap ózbek kılǵan deydi. İras ótirigin bilmeymen... Meni ustam shep kórmeydi.

— İlayım, shep kórmegey.

— Bektemir boldıń ba?

— Lábbey, ustam! — dep Bektemir ushıp-aq turdı. Amanlıqtıń kolin qıstı. — Xosh, biz kettik.

Amanlıq olardıń qarası shókkenshe qarap qaldı.

— Mawqıń basıldı ma, qaraqalpaq?

— Awıldan búgin kelgendey boldım, xojam.

— Júdá bap. Áy, isik qabaq, má, joǵal! — dep quwırdaqshı baǵanadan berli otın ısırıp turǵan jetimge kúyip ketken bir kespeni ılaqtırdı. Ol ıssı kespeni úplep alaqańınan alaqańına awıstırıp awzına basıwı menen ketti.

Amanlıqtıń júzlerinde quwanış, kókireginde álle qanday yosh, qádimgi ornına — oshaqtıń awzına keldi...

14.

Amanlıq penen Bektemir quwırdaqxanada diyardılasıp, gá xabarlar ushın nalınıp, gá xabarlar ushın eziwleri jırtılǵansha kúlisip, apaq-shapaq bolıp otırǵan paytta, olardıń elinde, dawıs jetpes qalıń qopalıqlar arasındaǵı balıq penen shalań iyisi anqılǵan áptada elinde, suwlar ústin tolqınlatıp, qopalıqlardıń lámli túplerin tozańıtıp, burın bolmaǵan, alasapıran quyn, kóterildi...

Eki júzdey alaman Esengeldi biydiń otawına qora bolıp, qorshap kiyatır...

Bas sebep bılay baslandı:

Esengeldi biydin Muxammed Ámin inaxqa bergen wádesiniń shopaǵı elge kelip shaǵılǵanda, dánesi Maman biy tárepke ketip, pushına ózi iyelik etetuǵınına kózi jetti. Sebebi Maman biydiń "Birewdi dos qılamız dep, bir elattı qandar kıla almaymız" degen gápi jurtshılıqtıń bas dáliline, Esengeldi biyge qarsı atqan oǵına, kótergen jalawına aynaldı. Xalıq kóterildi. "Nókerlikke barmaymız!..." dep kóshelerge shıqtı.

Esengeldi biy otının óre janbaytuǵının túsindi. Qattı qáhárlendi, ásirese, bunday qasaqana gápti en jaydırǵan Maman biyge qáhárlendi...

Atqosshısı Dáwymdi astırtın jol menen Muxammed Ámin inaxqa jiberip aldı... Inax jasawıl basılarınıń biri menen Dáwimge bes atlı qosıp: "Mamandı gelle qılsın, shawqımın ózim bastıraman," — dep qaytarıptı. Esengeldi biy ushin onı birden gelle qılǵannan góre, aytqanına kóndirip, awzına qaratıw paydalıraq edi. Sonlıktan onıń izine jansızlar salıp, Begdúlla qara saqal awılınan jekke kiyatırǵanında tuttırdı, ayaq-qolin baylatıp, sabatıp otawına aldırdı... Eger, qarsılıq etse, janın jáhánnemge jiberetuǵının eskertip, "joq" yamasa "awa" degiziw ushın kesgellem bir soraw koydı.

— Nóker jıynawǵa kómek eteseń be, joq pa?

— Joq, joq, joq! Birewdi dos qılıw ushın bir kálata túrkmen elin jaw qılmaymız! — Maman biy bunnan artıq sóylemedi.

Bári—bir, Esengeldi biy gúderin úzbedi. Bosattırmadı. Uzun arqan menen ágashtay qundaqlatqan kúyinde irgege jatqardı da, konaqları menen bázim qura berdi. Sol kúni keshke óziniń kewli juwıq biylerin, kátqudaldardı shaqırttı. Olar biy shaqırǵına quwanışlı kelse de, keń otawdıń bir qaptalın iyelegen jaw-jaraqlı nókerlerdi, al, tórde óli súreyinde dastıqtay sozılıp jatırǵan Maman biydi kórip, hawlıqqanının kózleri patlıysıp, Esengeldi biy iyek atqan orınlarǵa amanat jaylasa berdi.

— Murat shayxtıń bir gápi esimnen shıqpaydı, — dep Esengeldi bir marhum shayxtıń atınan jańalıq aytıwǵa hámmeniń dıqqatın awdarǵan bolıp, hár saparı, qundaqlawlı Maman biy tárepke bir qaraydı. — Óli gelleni kórmey óz gelleń eske túspeydi... — dep talay-talay qaytalap otır.

Bul gáp, jungar elshisiniń gellesi, Jańakentte orıs patshasınıń atına ahidnama jazıwǵa kelise almay otırǵan qaraqalpaq biyeleriniń ortasına taslanǵannan soń, biylerdiń, jasawıllardıń quwjıńlasıp, ahidnamanı imzalay bergenin keyin, ayılǵan gáp edi. Esengeldi bunı shayxtın awzınan emes, Mamannan esitken edi. Hesh kim ótirigin shıǵara almadı. Mamannıń qulaǵı tıǵıwlı, esitpeydi.

Kelgenler, Esengeldi biy hár tákirarlaǵan sayın Maman biyge kóz astılarının qarap, tishqan tesigi mın teńge bolıp, ápshileri quwırılıp baratır.

... Mańlaylardan suwıq ter shıǵarǵan bul awır jaǵday uzaq dawam etpedi.

Sáskege taman, bir tárepleme quyinga qarsı kúshli dúbeley turdı. Bul dúbeley xalıq qáháriniń epkini... Otırǵanlardıń tobí tarqamay-aq, otawdı eki júzlegen piyada diyxanlar, balıqshılar qorshadı.

Házir otawǵa qora bolıp qawsırılǵanlar solar...

Ashıwlı alaman otawdı buzılǵan qazaday dal-dal qılıp ishindegilerdiń kegirdeklerine qol salıp, saǵaınan ilingen balıqtay — birim-birim kóshege ılaqtırmaqshı edi, átteń on adımday jaqınlaǵanda, olardıń basshısı Begdulla qarasaqaldıń, "toqtań" degen isharat penen, eki qolın qanat qılıp artına serpkeni irikti.

— Esengeldi, shıq maydǵa! — dep gúrkiredi Begdulla qarasaqal, ishtegiler basqı tawıp, juwırısı-juwırısı shıqtı. Suwıqta kiygen tonnıń jaǵasında úyge qawsırılǵan adamlardı kórip bári turǵan-turǵan jerlerinde beldewge asılıp lal boldı. Qoradaǵı atlarına hesh kim jetip úlgermedi. Kem-kem quwsırılıp kiyatırǵanlardıń aldında shoqmar kótergen Begdulla qarasaqal "aqırın, aqırın" degendey bárha artına qol sermep kiyatır. Qolı bos adam joq. Kimde belsap, kimde balta sap, kimde shoqmar, kimde qaq jıńǵıldan sındırılǵan tayaq...

Xiywadan kelgen, ishektey uzın arıq, moynı quwrayday jasawıl bası qırq buwın qurttay jıyırılıp, Esengeldi biydiń tasasında dir-dir etti.

— Yapırmay bul ne bále? Mep elińdi tek baqıldawdı biletuǵın baqalar eli dep edim. Jılanlardıń ordası ekenǵoy. Sora, Amanlıqta, sora, ne múddáháleri bar eken.

Esengeldi biy ashıw menen kámarın kóterińkirep, alǵa eki qádem tasladı.

— Xalayıq, xalqım! Bul ne dawırıq? Óz uwıldırıǵın ózi jeytuǵın shortaǵa awǵannan amansız ba?

— Maman biy qayda?... Tiri me?— dedi hámme jabırlasıp.

— Tiri. Óimizdi óimiz óltirip jillimiz be? Ósip-órbigende óltiriw ushın ba? Pay, xalqım, usınday alapaǵa shabasańlar!

— Bolar, bolar!!

— Bolar, qısqart!!!

— Maman biydi kórset, biy opa Esengeldi!

— Tez kórset!.. Tez!.. Tez!!!

Adamlar qansha ústemlik qámir menen topılıp kiyatırǵanına qaramastan, olardıń gáp tırlap irkilgenine Esengeldi biy júregin bastı. Qorqınıshı serpile basladı.

— Sál sabır etińler, — dedi ol ózin márt tutıp. — Irkilińler! Úyge lárzem kelmesin. Ózlerińizdiń úyińiz ǵoy. Keregesi shıtnap ısırılmasın!

— Ha,—ha,—ha-ha. Ózlerinizdiń úyińiz!..

— Ha,—ha,—ha,—ha-ha!... Keregesi shıtnamasın... Awdaramız!...

— Esengeldi biy, nóker alıwdı qazıwǵa beldar alıw deppediń?,...

— Kóp sóz kerek emes, dana biy qáne?

— Sozba? tez kórset!

— Nege irkile beresiz? — dep Begdulla qarasaqal shokmarın joqarı kóterip, izindegilerge "basıń" degen buyırıq beriwge házirlendi. Esengeldi biyde birden hawlıǵıw payda boldı.

— Hásseniy, at astıma tússe tóbelerińde oynar edim, — dep sıbırlandı jasawıl bası.

Alaman Begdulla qarasaqaldıń qolına qarap jáne alǵa bir adım jılastı. Aralıq kem-kem quwırılǵan sayın otawdan shıqqanlardıń janları kózlerine kórine basladı.

— Xalayıq, Amanqul biydi tırlap kórińler! — dedi Esengeldi biy.

— Kerek emes!

— Kerek emes!...

— Óziń sóyle! Túrkmén eline qandar qılajaqlıǵıńnıń sebebin ayt! Óz awzırnan ayt!...

— Áy, ladan Esengeldi sóyleseń—á! Adam óltiriwdı pishen orıw dep júreseń be?!...

Endi Esengeldi biyde sóylemewge ilaj qalmadı.

— Xalayıq, xalqım, onda meni tırlańlar, maqul tırlanlar, — dep ol kókiregin ashıp alamanǵa qarsı jáne eki adım atıp, otawdıń qaptalında jatırǵan kelige mindi. — Áweli, Maman orıstı irkip, sóylesip atırǵanıımızdıń sebebin aytayın, Ol sizlerdi aldap júripti! "Türkmen elatin kandar qılmayıq" degen ótirik shaqırıǵın shúberek qılıp, ishine tas túyip júripti! Ras, ras! Onıń gápleriniń sırtı júqa shúberek, ishi tas! Maǵan inanındar! Meniki sizlerdiń ǵamıńız! Maman orıs jansız eken! Eldi búldirgen jaw xalıqqa qaray jáne súyremekshi! Aldarqatıp ústinizge jáne tas

jawdıрмаqshı!... Muxammed Ámin inax taxqa minse, el bolamız! Meyli, endigi gápti Amanqul biy ayta qoysın!

— Xalayık! — Amanqul biy gezegine kelige mindi. — Baxıt kusı hár elde birew boladı. Maman biy basınan baxıt qusın ushırıp alǵanına pushayman qılıp barmaq tisleмесin! Baxıt qusı Esengeldi biydiń qurashına kondı. Endi, endi Maman biy elim dese, baxıt qusınan ayrılganına shıdasın, xalıqtı aldamasın, el birliğin saqlasın! Ol baxıt qusınıń uyasın Orıs patshasınıń sarayınan izlep edi. Tappay eldi búldirdi, Esengeldi biy sol uyanı jaqın jerden Xiywadan-aq tabajaq. Ğayıp baxadır, sen ne deyseń?

— Meniń baǵanaǵı sózim sóz. Meyli, xalayıqqa jariya qılayın. Kisiniń balasın jılatpastan burın óz balańnıń kózine úniliw kerek. Inax ushın túrkmen balasın jılatamız dep júrip, óz balamız qan jılap qalmasın! Meniń gápim usı!

— Durıs gáp! Endi Maman biy kórinsin! — dep talap etti kópshilik. Esengeldi biy qaptalındaǵılardıń birine "Maman biydi bosatıp, qáddin dúzep alıp shıq" dep ásten buyırıp: — Xalayıq! — dep dawısladı. — Házir Maman shıǵadı. Oǵan shekem jas Qurbanbay biydi tıńlayıq!

— Meyli, aytsın!...

Qurbanbay biy alamlar aldında "anań menen oylasasań" degen gápke qızarıp arsınǵan menen úyinde awlaǵında, anasına oylasıwdı ar kórmeytuǵın edi. Anası Sháriypa jasınan solay úyretken. Sonlıqtan ol Esengeldi biydiń nóker jiynaw jónindegi tapsırmasın da oylasqan. Sháriypanıń ishinde Maman biyge degen ashıwlı túyin payda bolǵanı ushın ba, yamasa Esengeldi biydiń saylaǵan soqpaǵın durıs dep esaplaǵanı ushın ba, balasına Esengeldi biy salǵan iz benen júriwge másıláhát etken edi. Qurbanbay biy, anama oylasqanı sezilip qalmasın degen qáwip penen, azǵana oylanıp turdı da:

— El qayda kóshse, biz de solay kóshemiz, — dedi. — Biraq, Maman biy xalıqqa jumsaq sırtı sulıw shúberek tawıp, ishine tas jasırǵanın toqtatsın!

Esengeldi biy Qurbanbay biyge ásten ǵana "ákeńe tartqansań, azamat" dep marapatlap, artındaǵı jasawıl basıǵa: "gápur" dedi. Usı gezde ishten Maman biy shıqtı. Eki kúngi ashlıqtan, tayaqtan, baǵanadan bergi ǵawırlını esittirmew ushın qulaǵına tıǵılǵan paxtadan miyi meń-zeń

edi. Esikten shıqqan jerde jıǵıla jazlap tentireklew menen arqasın shiyge súyedi. Alaman onıń qanday kúyge túskeninen biyxabar, kóriniwden sóyler dep dámelengen edi. Lám-miyimsiz kópshiliktiń qatarına turǵanınan úmitsizlendi. Xiwadan kelgen jasawılbası sóyledi.

Sizlerge men Xiywadan sálem ákeldim. Lekin, mehmandı usılay kútip aldırıńız. Buǵan da ókpem joq. Muxammed Ámin inax sizlerdi kútá birlikli, jawinger el dep edi, ras eken. Búgingi birligińız quwanttı. Usı birlik penen Xiywanıń sarayın jawınan tazalasańız, siziń eldiń isi rawaj, ıǵbalı artadı. Al mınaw Maman orıs jóninde me?... Sizler shelli bul satqın orıstı bizler-ám bilemiz. Ol sizlerge ne áperdi? Apat áperdi, apat! Sizler onıń ótirik gápi ushın qansha shoǵıp-postırıńız. "Ullı úmit qaǵazı" dep te jır tapqan. Sonday qaǵaz binay ómirinde qolına tiymegen bunıń! Petrborǵa barmay, jolda joldasların ózi óltirip qaytqan. Rasın aytqanda, ol elińizdi orıslarǵa emes qazaqlarǵa satqan. Sol ushın siz móminlerdi aldap jawız Abılxayırǵa járdem berdi. Onıń aqıbetin aytpay-aq koyayın... Káyerde de xan, patsha bir sózli boladı! Eger aq patshadan qaǵazı bolǵanda, bir nıshan kórmespedińız? Biziń inax qaǵaz ǵoy qaǵaz, lebiz berse, bárin bárjay qıladı. Inanbań mınaw jórgeginde urǵan satqınıńızǵa. Esengeldi biy júdá keńpeyil adam eken, ele óltirtpey qoyıptı. Búginligi tası tárezige jeńil qelgen mınaw orıstıń ishi janıp, sizlerdiń elińizdi paydadan qaldıraraq. Tıńlasańız wazahası kóp. Tıńlamań, inanbań oǵan!...

Bir-biriniń qolın jazdırıspay kerege bolıp turǵan adamlardıń birazında salpawısıw payda boldı, geyparaları sóylerge gáp tappay, ashıwlanarǵa báne tappay, basların qasıdı. Endi ǵana ózine kelip, hesh kimniń sózin bólmey, aqıbetine baǵıp turǵan Maman biyge bul jaǵday orasan awır tiydi. Ayaqların aqırınlap basıp alǵa júrdi.

— Xalayıq, meni izlep keldińız be? Tabanıńızǵa mańlayım! Irzaman! Bul kúsh toplawıńızdıń aldı bolǵay! Al endi mınaw satqınǵa qarań, — dep shuqıp alǵısı kelgendey ashıw menen, Esengeldi biyge suq barmaǵın shoshayttı. — Hey, Esengeldi biy, xan menen sóylesip bolıp xalıqqa xan tásilin salma, abayla! Seniń kewliń sumlıq qazanına aylanǵan Ámin inaxqa bes júz nóker berip, el qırǵandaǵı máqsetiń — mınaw otawıńdı kórkeytiwdiń ǵamı. Shebine oylanba! Durıs oylan! Bul otawıńa Xiywa xanın dos qılǵan menen, túrkmen xalqın jaw eteseń! Eki otlı tastıń ortasına salma eldi! Nápsıń ushın xalıqtı búldirme! — Ol óziniń qızıp

ketkenin sezip dawısın páseytti. Qolın túsirdi. Juwasıdı. — Halqım, gúmanlanbańız! "Ullı úmit qaǵazı" qay waqıtta da tabıladı! Tabamız! Jalǵız ótinishim bul qapırıq qonısta boy jazayıq, toyınayıq. Imkaniyat tawıp men orıs eline qaytadan barıp qaytayın! Máwlet berin!..

— Sen orıs biy, sol orıs elin umıtasañ ba, ya joq pa? — dedi Esengeldi biy.

Dambalshań, jalańash beline jeken tal buwǵan, denesi kúnde qalǵan sazannıń qabırshaǵınday jiltır-qara, bir balıqshı kópshiliktiń arasınan alǵa ótip, basındaǵı góne qara qalpaǵın qolına alıp:

— Mınaǵan qarań! — dep bilǵadı. — Bul matam qalpaǵı!

Usınıń menen xalıq bolıp atımız atalǵan. Xalayıq, ne boldı bizlerge? Hey, biyler, kát-qúdalar, ne boldı sizlerge? Esengeldi biy, sen matam qalpaǵın taslap, Xiywanıń shógirmesin kiygen menen babańnıń qara qalpaq ekenin, matamlı, kóz jaslı, qayǵı-ǵamlı ekenin jasırasañ ba? Bárimiz kiyeyik, umıtayıq ǵamdı. Xalıqpız, Mamangá isensek, Esengeldige de isenip kóreyik. Begdulla qarasaqal, háy xalayıq, isenip kóreyik! Eger, ol aldasa terisine topan tıǵamız. Qalay qaraysızlar? — dep ol artına-alamangá bet burdı. — Babalarımız orıslar menen nan sındırısqa, buǵan gúman joq! Biraq olar nandı aqlamasa, qashanǵı biz quwamız, biz! Uáde-qırarı bar el tawıp alar. Tappasa, Xiywadan pántlensek, ózimiz tabarmız. Nurabılla jora, sen ne deyseń? Men nókerlikke tayınman!

— Elge dástúr bolsa qos qatınımdı arqalayman, — dedi Nurabılla oylanbastan.

Esengeldi jıldam kelige minip:

— Maqul ǵáp ayıldı. Bir ashıwıńızdı berin, xalqım, — dedi.

Alamannıń tobí báhárgi seadey buzılıwǵa qaradı.

— Ooo, Xalqım.! — dedi Maman qaytadan jónlesip. — Esengeldige inanbań! Ol órge túpirmewge sert etken. Házir sizlerden qorqıp turıptı. Mınaw nókerler menen atlarına minse, ústińizde qılısh oynaydı. Atların ápketińler!

— Ápketińler, ápketińler!... — dedi Esengeldi biy júdá munayımlilik penen. — Kórgenli el qonaǵın xorlamaydı. Tek qonaqlardiki qalsa bolar. Inaxqa nóker bolsańız da, at tawıp beretuǵın men! Ápketińler!...

Xalıq qaytadan abırjıdı. Kópshiligi tım-tırıs, toptı buzıp izlerine qayttı.

— Orıstıń atın ákelińler, qaytsın,— dep baqırdı Esengeldi.

Atqosshılardan biri juwırıp ketip qoradan aq bozdı jetelep shıqtı. Maman biy atına mindi. Biraq atı ash, ózi boldırğan edi. Zorğa tur. Onı azat qılıwğa jámlenip kelgen alaman, kók quwğan padaday, bólek-bólek bolıp hár jaqqa bólinip ketti. Begdulla qarasaqaldıń toparı Maman biydiń atın jılawlap, qayttı.

Áweli aybatlı, biy otawın ısırajaq kúsh demde-aq bosasıp, izi tús kórgendey boldı. Xiywanıń jasawıl basısı Esengeldi biydiń jawırına temirdey barmaqların qoyıp:

— Ataqlı biy, endi ne qılayıq? — dedi.

— Dem alamız.

— Joq, házir atlanıp, bulardı kúshiginde talaw kerek. Erteńge kúni mırıldamaytuǵın boladı.

Esengeldi biyge bul másláhát únap, basın uslap oylanıp turdı da:

— Shıda, arıslanım, shıda, ele aldımızda talay asıw bar, — dedi, — Jańa ǵana Maman orıstıń: "bular atlarına minse, ústińizde qılısh oynaydı" degen ǵápi bar. Házir rasqa shıqsa, xalıq oǵan máńgi isenip ketedi. Shıda!

— Jaralı qasqır káwipli bolmas pa eken?

— Joq, onıń barlıq qabırǵası sınıp ketti. Tiklene almaydı.

— Ilayım, aqıllı biy.

Azangı halkastıń náshesin ushırıp alǵan biyler, kátqudalar basın buzbay qonaqlar menen qaytadan otawǵa kirdi.

Is ońarıldı... Endi bázim emes, búgingi alaman tırnaǵan kewil jariqların pitep, tezirek nóker jıynawdıń ǵamında qızǵın ǵáp baslandı...

* * *

..."Qara tereńniń" qublasınan Esim biy jardırgan jańa japtıń eki boyı dumanday, dút toǵay kendirlik. Alistan-aq may iyisi arıqıydı. Kól suwına shıqqan qamıstıń, balıqtıń iyisine úyrenip ketken Maman biydiń tanawın iyis qımırshıtıp, ústi-ústine túshkirip kiyatır. Hár túshkirgen sayın ózi ózine "yarákimalla" dep kúlip qoyadı. Sonsha ǵázebetli ashıwdan sońǵı may iyisiniń túshkirigi quwantıp, júdá úskini quyılǵan aq boz attıń júrisin tezletti.

Baslap atırǵan júweri atızın aralap júrgen Esim biy menen Xudaybergendi úzaqtan tanıp, ózi birinshi sálem berdi. Diyxanlar húrmetine attan tústi.

— Raxmet sizlerge, elge toqlıq náwbetin qarattırız, lekin... — dep turdı la, Maman biy izin aytpadı.

— Sarsılmañız, ataqlı biy, — dedi Xudaybergen. Ol qádimgisinshe kózin joqarı alğan halında diyxansılıqqa ıshqı menen qarap turıptı. Maman biydiñ názeri de Xudaybergen qarağan tárepte.

— Maman biy, biz ózbekpiz, lekin, Muxammed Ámin inaxqa nóker beriwge qarsı bolğanırız ushın bizdi narazı dep oylamañız. Biz diyxanbız. Sizge bolğan kewlimiz — sizdi keshe quwatlağan Begdulla qarasaqallardıñ kewlindey jaqsılıq, amanlıq. Káspi-kári bir diyxannıñ oyı, tağdiri bar. Bizge jer, suw, quyash bolsa tamam. Al olarğa, — dep, Xudaybergen Maman biyge burıldı. Onıñ betine jabısıp, qanğa tolıp qıp-kızıl bolğan pataxannıñ ústinen ásten sıypap, alaqañnıñ qanın kórsetti. — Kórdirizbe, mınanı? Bul dúnyada adamnıñ dushshı qanın sorǵısı kelmeytuǵın maqluq joq. Hátte, adam qanına adam jerik. Lekin, biz qarapayım diyxannıñ qanı hesh qashan ashshı bolmaydı. Mine, sol ushın bizdi sorıydı. Shıdaw kerek, dana biy. Adam shıdaw ushın jaratılğan.

"Adam shıdaw ushın jaratılğan"... dep gúrsinip gúbirlenip Maman biy. — Kanı dushshılardıñ tağdiri bir degeniñiz unaydı. Bilmedim, usı dushshı qanlılar qashan qorǵanadı? Júriñ, sóyleseyik, — dedi.

— Juriñler, — dep Esim biy úyine qaray basladı. Hámme piyadalap erdi...

15.

Quwırdaqshı júdá ábjil shıqtı. Amanlıqqa gárdiymes, hátte bazı azanlarda jayına kelip, birge halqas qılısadı, shillexanağa aynalğan eshek aqırın kórip "tazalap tósestir" dep bazda qushaq-qushaq tarı saban beredi.

Hár kúni azanda úyrenshikli bir sorawı bar.

— Yaqshı jatıp turdıñ ba? Tońbadıñ 6a?

Amanlıq meyli tońıp shıqsın, meyli eli-xalqın, qatar-qurbi jora—joldasların saǵınıp, ya bolmasa, bul dúnyada qalğan endigi jalǵız úmiti — kóziniñ aǵı-qarası, tiri ǵayıp ulın oylap, óreli tańdı kirpik qaqpay atırsın, quwırdaqshının jimpıldap, ishi-bawırına kirip bergen sorawları bárin umıttıradı. Japakesh adam "yaqshıman" dep, bir sóz benen juwap berip, isine qumbıl bola beredi.

Quwırdaqshı Amanlıqtıń kewlinen shıǵıp, jamawlı góne qalpaǵın taslattırıp, ornına onıń qálewi boyınsha shılt, jańa qara qalpaq tiktirtip berdi. Qısqa qaray jaǵal eshki terisinen jawırnın japqanday qılqalı qıldı. Bul jaqsılıqlar Amanlıqtıń minnetdarlıǵın jáne de arttırdı. Quwırdaqshı kóp jańalıqlardı ishine sıydıra almay, onıń menen hár qıylı baǵıtta sóylesedi de.

— Qaraqalpaq, bileseń be? — dedi bir sawasında quwırdaqshı, Seniń elin Muxammed Ámin inaxqa xızmet etip, túrkmenler menen urısıp atır.

— Ne dedińiz?

Amanlıqtıń ańsızlıǵına quwırdakshı selk-selk kúldi, maylı murtların almagezek sıypaladı hám áwele ne aytqan bolsa, sonı tákirarladı, sońınan:

— Xiywanın xan sarayınan túrkmenlerdi quwıp, saraydı hadallap alıw kerek bolıp atır, — dep qosıp qoydı.

Bul xabar Amanlıqtı bir jaǵınan qorqıttı, ekinshi jaǵınan quwanıttı.

— Sonda kimgе payda, kimgе zıyan?

Quwırdaqshı júdá eńkildep kuldi.

— Sada qaraqalpaq, bilmeyseń, bilmeyseń! Sizlerge payda, qaraqalpaqqa shalǵay jabaman degen Muxammed Ámin inax túsinde quday menen sóylesken, basına baqıt qusı qonǵan adam. Sol ushın onıń nókerleri ushın men de bir jıllıq paydamdı berip jiberdim. Saǵan haqı bere almay júrgenim sonnan. Men biraq qaraqalpaqtan ot jaqqışım bar dep aytpadım, aytqanda, seni de nókerlikke áketetuǵın edi.

— Aytıw kerek edi, men burın nóker bolǵanman. Siz meniń qılışımdı kórmedińiz be? Házirgi Maman biyimizdiń ákesi Orazan batır inam etken.

— Maman biy degenińdi inax jek kóredi. Onısız qaraqalpaqtıń bes júz nókerin qońırat Esengeldi biy keneges Amanqul biy, qıtay Qurbanbay biy hám Ğayıp bahadır degenler basqarıp kelgen. Sen olardı tanıysań ba?

— Tanıyman.

— Tanısań boptı, "ya alla, inax taxqa shıqqay" dep tiley ber.

Usı kúnnen baslap Amanlıqtıń kewline ğulǵula tústi. Bul jerden erteń-aq ketip, qaraqalpaq nókerlerin tawıp alǵısı keldi. Biraq oyı bolmadı. Sáskege taman júz bergen bir jaǵday onı irikti.

Quwırdaqxananıń oshaǵınan tútin kóteriliwden, keteklerden jańa shıqqanday ústi bası qara ğojalaq jetimler álle qaydan jıynalıp, iytler

menen shóbirege talasatúgını kúndegi úyrenshikli ádet. Amanlıq iytlerge "jit" demes, jetimlerge "ket" demes. Quwırdaqshınıń ózi quwıp jibermese, qaytama, oǵan kewilli. Birewleriniń jalańash denesine túrtip qıtıqlaydı, kúldiredi, ózi de kúledi. Al quwırdaqshı kelip olardı quwsa "nege quwdıń" dep te aralaspaydı. Bunday kóriniske kózi úyrenge: qaysısın qorǵap, ya qaysısın ayap ushına shıǵadı, gey kúnleri olar shıbınday ǵawlap keledi...

Búgin sáskede de kún jılmadı. Qara suwıq huwley berdi, Amanlıqtıń bet-aldı ısıp, jawırını muzlap, urqanatı ushsa da, qızıw ushın qullı-páreń bolıp otın pushtarlap, oshaqqa tıǵıp atır edi, shóbire kemirgenler arasında, gileń tayaqtan ileker ǵana baylastırıp qoyǵanday quwsúyek hayal gewdesi payda boldı. Amanlıqtıń qolında bir dáste jıńǵıl, uslawı menen tańlana qatıp qaldı: bir súlder! Adam balası usınsha da azadı eken! Qalayınsha ayaǵında tur!... Qudıqtıń túbinde jiltıraǵan aq monshaqtay, júdá tereńde qıymılsız, óli kózler, shóplikke awnaǵan ǵarrı aq qoydıń júndeıy uypa-juypa shash, górden házir tikeytip jibergendey, bet-awzi shań, ılas. Murnınıń beli oyıq, bir súlder, Sarǵayıp ketken bóz kóylegi, bóz beshpenti órim-órim, kiyim kiygenge megzemes, misli jırtıq-jırtıq aw jamılǵanǵa usaydı. Bedeyiniń pátamamı kórinip turıptı. Janı barlıǵınan kisi káweterlengendey... Ol áweli iyilip, bir iytтіń aldındaǵı shóbireni alıp awzına saldı, shaynawǵa tisi ótpedi me, yamasa jaǵınıń kúshi jetpedi me, awzınan qaytarıp tasladı da, quwırdaqshı tamañǵa eki alaqańın teń jayıp, qılday jıńıshke moynın sozdı. Quwırdaqshı onı kórmedi. Hayaldıń dińkesi joqlıǵı sonshelli, kolların sozıp turıwǵa shaması kelmey, ásten túsirdi, biraq eki alaqańı quwırdaqshı tamañǵa qaraǵan, ele dámeli, sóylemeydi. Amanlıqqa bul gewde qorqınishlı kóringen edi, kem-kem kózi úyrendi, ayadı. Ózi jewge qoyǵan yarım kespe balıǵın alıp hayaldıń qolına uslattı, hayal ásten ǵana awzına saldı, kóp shaynay almadı, koya jutqan qustay moynın sozıp qılǵına-qılǵına kóp kúsh penen zorǵa-zorǵa óńeshinen ótkerdi. Jáne qol jaydı. Usı waqıtta onı quwrdaqshı kórdi.

— Way, mınaw ele tiri eken ǵoy, — dedi ol, adam emes, iyt haqqında ǵáp qılıp atırǵanday biypárwalıq penen. — Bıltırdan beri kórinbegenge, álle qashan ólgen shıǵar dep edim. Jurttıń ayawlısı ólip atırǵan suwıqta suwıq urmaydı buni, tóbeńde mıs qaynatqan ıssı da kún ótpeydi buǵan. Ózi iyt janlı tuxım eken.

Hayal esitpedi me, esitse de túsinbedi me, úndemedi. Ádette, ash adamlar qolın jayıp bir nárse dep jalbarınadı. Bul hayal alaqańın jayǵan halında ele tım-tırıs. Quwırdaqshı bir shabaqtıń gellesin mayǵa shala-pula shıj-pij ettirip alıp, oǵan tasladı:

— Bar joǵal!

Hayal ásten izine aynalıp, qumırısqa qádemleri menen jılistı.

— Abayla, anaw qatın qaytıp kelsesin, — dedi quwırdaqshı Amanlıqqa. — Kórdiń be, áwereti ashılıp, adamlardıń qusqısın keltiredi. Qara basqırdıń ózi de shámshil qaralı. Usı payda bolsa, ya suwıq boladı, ya bizge adam kelmey qapıladı.

Amanlıq bul hayaldıń qol jayıp turıwında máńgiliq jalbarınıw, jılaw, máńgilik minnetdarlıq izin sezdi. Barmaqları jırǵılday quwrap qalǵan. Tırnaqları qustıń tırnaǵınday ósik. Eger, kúshi bolıp, usı tırnaqları menen birewdiń betine pánje ura qoyǵanda, pishıqtan keyin bolmas. Hálsizligi ushın mulayım, ábden músápir, eger, sál qattıraq dawıl esse jıǵılıp ketejaq.

Amanlıqtıń rehimi kelip, kózine jas quyıldı. Sonıń arasında balıq jep otırǵanlardan birewi:

— Áy quwırdaqshı, biz ketemiz be, yamasa mınaw uyatsız qatın kete me? — dedi.

Óz isi menen qullı páreń bolıp otırǵan quwırdaqshı anaw adamnıń sózinen keyin túrgele sala, ıssı kepkirin hayaldıń alaqańına basıp aldı. Sorlı hayal "mehh, mehh mehh!" dey qoydı hám ásten ǵana keyin básip, eki-úsh adım atpay-aq jıǵıldı.

— Arman súyrep tasla! — dedi quwırdaqshı Amanlıqqa. Amanlıq juwırıp barıp onı kóterip edi, shúńirek nursız kózlerinen jas shıǵıp, kúygen alaqańın awzına basıp jatır eken. Amanlıq onıń ne qılıp atırǵanın túsinbey, ashlıqtan alaqańındaǵı maydıń juǵın jalap atırǵan eken degen oy menen quwırdaqshıǵa kelip, kishirek sazannıń jartı gellesin sorap alıp, hayaldıń alaqańına salıp edi, hayaldıń qolı kúyip silkip jiberdi, jerge tústi. Hayal qolıma jáne kepkir basıp atır dep oylaǵan edi, topıraqqa bılǵanıp atırǵan bas súyekti kórgen soń, Amanlıq qaytıp alıp koyar degen qáwip penen be, omırawın kótere sala ústine boy tasladı hám awzın bastı da, topıraǵı menen qosıp pishır-pishır shaynap jattı.

— Áy, ot jaǵar, ne qılıp tursań? Armanıraq aparıp tasla, tezirek, — dep baqırdı quwırdaqshı,

Amanlıq hayaldıń qoltıǵınan kóterdi. Hayalda ayaq basqanday dıńke joq edi, gúllán salmaǵı menen Amanlıqqa boy tasladı. Amanlıq onı súyep kóshege shıǵarıp jiberip edi, hayal ayaǵın basa almay dús tómenine jıǵıldı. Amanlıq izine qaray bir-eki adım atıp turdı da, jer tislep atırǵan hayaldı sol kúyinde taslap ketiwge qıymadı. Izine aynalıp, onıń qoltıǵınan kóterip aparıp, bir góne tamnıń diywalına arqasın súyep otırǵızdı da, onıń qanday halda qalǵanın kóriwge júregi shıdamay kózlerine alaqańın basıwı menen jumısına qaytıp keldi. Oshaqtıń otı óshe baslaǵan edi, apır-topır alıstırdı...

Quwırdaqxana jabılǵansha xabar alıw imkanıyatı bolmadı. Keshte, oshaqtıń otın kómip, qaytıp baratırıp "hayal biyshara kete aldı ma eken" dep qayrılıp edi, kúndiz qanday táqlette jawırnıń diywalǵa súyep ketken bolsa, sol kúyinde ele otır eken. Qaptalına jıǵılıp ketiwden qorqıp, eki qolın eki jaǵına baqan etip tirepti. Túrgeliwge shaması kelmegenin túsiniپ Amanlıq betine úńildi.

— Nege otırsań? Baratuǵın jeriń qáyerde?

— ...

— Esitpeyseń be?

Amanlıqtıń ketip qalıwınan qorıqqanday, hayal onı qolın kóterip, alaqańın jaydı. Amanlıq keshte jewge azǵana kespe alıp baratır edi, alaqańına saldı. Hayal almadı, alaqańın jayǵan kúyinde qatıp qaldı. "Ólip baratır ma?" degen oy keldi Amanlıqqa. Sóytip onıń bilegin uslap kórip edi, hayal turıwǵa ıńǵaylastı, biraq túrgele almadı Amanlıq endi onıń tamaq sorap atırmaǵanın túsindi. Ásten súyep túrgeltip, iynine asıldırdı da jataqxanasına áketti...

Jayına kelse xabarlasarǵa insan bolmay, bazda óz-ózinen ırıldap, bazda qózlerinen eriksiz jas sorǵalap jatatuǵın Amanlıq, endi ǵalmaǵalıńnıń artatuǵına kózi jetse de, ele denesiniń ashıq-jabıǵın bilmeytuǵın aqılı zayıl bir ǵarip bendege xızmet etetuǵın bolǵanı ushın nalınbadı. "Jılasa, kimniń awzı qıysaymaydı? Burın qanday bolǵanın kim bilsin? Zaman quyını ushırıp payanınan ayırılǵan bir japıraq shıǵar, bálkim, ádálatsız Xiywanıń ǵargısınan aqılı zayıl bolǵan dı, túbinde adam balası ǵoy, kele bolıp keter" dedi ózinshe hám ákelip óz ornına jatqardı,

uyqıdan oyangan soń dúmshesin qaynatıp ıay berdi, kelesi kúni azan menen jumısına ketkende de jayında qaldırdı.

Biyshara hayalda bılay-bılay qozǵalǵanday hal-dárman joq edi. Kún bata Amanlıq jumısınan kelgende de, ol sol ornınan gınarat qıymıldamay sulıq bolıp jatır eken. Amanlıq onıń betin ashıp oyattı. Kiyimlerin sheshindirip bir qatar otqa qaǵıp, qayta kiyindirdi... Astınıń tósegin qaytadan qaǵıp-silkip, jatqardı...

Hayal ele qáddin dúzey aymaydı. Jatqarsa, jata beredi, súyep arqasına kórpe úyse, eki qolın eki jaǵına tayanıp otıradı... Bunday biyhal mómindı dalaǵa shıǵarıp taslaw qaysı adamgershilikte bar? Amanlıqtıń jumısı balalap múshkili kóbeyse de, qıymadı. Qolınan kelgeninshe tárbıyasın ayamadı. Tapqan napaqasın teń belisti.

Hayal ástelep ózine kele basladı.

— Atıń kim? — dedi bir kúni Amanlıq.

Juwap ornına hayaldıń eki kózinen mólt-mólt jas aqtı. Bunnan soń ol bul muńlı nasharǵa hesh qashan soraw bermewdi oyladı. "Biysharanıń qanday záwlimgе, qanday hásiretke duwshar bolǵanın kim bilsin? Olardı oylaw, eske alıw jáne hásiret! Eslemesin! Onıń ústine, tiliniń shúljińligine qısınar... Bálkim, mendey bir sorlı shıǵar. Soraǵan menen, aytqanı menen qayǵısı jeńillese me?... Hesh qashan!..."

— Atıń Qarakóz shıǵar, — dedi Amanlıq onıń kewlin alıw maqsetinde.

Hayaldın júzinle azǵana ısıqlıq payda boldı da, óz-ózinen qısinganday, murnınıń belindegi oyıqtı qolı menen tasaladı hám tómen qaradı.

— Awa, Qarakózseń. Men seni Qarakóz deymen.

Hayal biyparwa keyipte maqullaw belgisinde bas iyzedi.

Bir kúni Amanlıq quwırdaqshınıń hayalına jalbarınıp, góne kóylegin sorap ákelip kiyindirdi. Qarakózge kem-kem adam sıyqı ene basladı. Tamaq ishetuǵın boldı. Etine qan juwırdı. Sóylemeydi, aytqandı esitedi, qıl degendi qıladı Amanlıqta ele bir maqset. "... Mendey bir sorlı shıǵar... soraǵan menen, aytqanı menen qayǵısı jeńillese me?... Hesh qashan!" Ózi tuwralı da aytpawǵa iqrar etti.

Báharge qaray ol Amanlıqtıń jumıstan qeler aldında, otqa dúmshe qaynatıp koyatuǵın boldı, bazda izinen de baratuǵın boldı, hátte, otıńa da birge erip ketetuǵın boldı, álle qanday adamgershilik peshe me,

yamasa óziniń iyt ómirinen qutılǵanı ushın ba, kimgе minnetdarshılıǵın seze me, keshte Amanlıqtı uyıqlatpay, uyıqlamaytuǵın boldı. Ol uyqıǵa ketkenshe otırıp, arqa-moyının qasıydı, ayaqların uwqalaydı, qullası, onıń on eki múshesine qol tiymegen orın qaldırmas.

Onıń qolları sonsha jaǵımlı edi, hayal tárbiyasın álle-qashan umıtıp ketken Amanlıqtıń jańı ráhátlenip:

— Bereket tap Qarakóz, rahmet, — deydi de tez uyıqlap ketedi.

Amanlıq bara-bara bul lázzetli qollarǵa úyrendi, hátte, jumısınan úyine qaytqansha asıǵatuǵın bolıp ketti... Bul intıqlıq suwıp ketken júreklerge qozǵaw soldı... Báhár keshleriniń birinde Amanlıqtıń "áy, párwárdıǵar, ǵarıpti zorlap, neke buzsam keshiregór" dep, biyshara eriksiz hayaldı ıssı qoynına tarttı...

Azanda olar manawsırıp túrgeldi...

... Uyalısıp, quwjırılasp halqas etti.

16.

Ósip-óriw pármanı baslapqı nálshelerin berip, úylerde, shańlaqlarda, dalalarda kúlki esitilip, oyın-zawıqlar baslanıp kiyatırǵanda, bes júz nóker jıynaw xabarı el tóbesine túsken awır musallat, kóp shańıraqlarǵa tuwrı túsken jasıldan keyin bolmadı...

Maman biydiń basshılıǵındaǵı qarsı háreketler biypayda bolıp shıqtı. Xiywadan oq-jaraqlı jigirma atlı keldi.

El arası uw-shuw boldı, bári bir elge salınǵan nókerler jıynaldı. Awıl araların ızıq-ızıq qılıp ketti...

Hátte Xudaybergenler menen kelisip, Mamangá wáde etken Esim biy de "Maman, ójetlessek xalıqtı qırıp alarmız. Sende qarsılaspay, oylan. Shıda" dep Muxammed Ámiyn inax ushın urıwına belgilengen sanda nóker berdi. Olay etpese, eginlerin basıp alıw qáwipi tuwǵan edi.

Maman biy utıldı. Endi oǵan pútkil álem jańa ashıla baslaǵan soqpaqtan tar kórindi...

Qazaqdáryaǵa keldi. Mırzabek biy qırǵa ketken eken. Sonnan Jańadárya boyına — Ubaydulla biy awılına barıp qayttı. Ǵarrı biy más eken. Ulı Orınbaydıń atına qala saldırıp, Buxaradan molla aldırıptı. Ol Maman biydiń orıslarǵa qosılıw jónindegi pikirdi jańalawına onsha qayılshılıq bildirmedi. "Lekin házirshe shıdaw kerek" dep, bir gáp penen

qaytarıp koydı. Al Esengeldi biydiń háreketleri jóninde oylasqanda, Ubaydulla biy uzın aq saqalın sıypadı:

— Hár nárseniń sońına baq, dana biy, — dedi ol basın maqullaw belgisinde shayqap otırıp. — Elim degen erdiń el awzın alalamaǵanı jón. Qarsılıqlardı toqtatıp durıs etkenseń. Túsinbegen adamıńnan áweli gúmanlanbay, isenip kóre beriw kerek. Esengeldi biydiń de oylaǵanı bar shıǵar. Óz puxarasın qorlawdı oylaytuǵın basshı bolmaydı.

Maman biydiń alǵaw-dalǵaw pikirleri biraz shashırıp, qaytısin, Mirzabek biydiń awılına jáne qayrıldı. Mirzabek biydiń búgin ǵana qırdan kelgen kúni eken. Eki dos qushaqlasıp kórisip, apaq-shapaq bolıstı. Hal-jaǵday sorasıp, birinin jańalıǵına biri kızıǵıp, sharshaǵanların umıttı.

— Orıs patshalıǵınan onsha quwanışlı emes xabar bilip qayttım, — dedi Mirzabek. Mamandı ne qızıqtıratuǵının túsingenlikten. — Patshaniń sizlerge bergen wádesin orınlay almay atırǵanına sebep: óziniń murnına suw ketip mantıǵıp atır eken. Kóp jıl qolastındaǵı diyxanlardıń kóterilisın basalmay júripti, házir bolsa túrk sultanı urıs ashıptı.

— Ha, sonday bir illet tabılmaǵanda álleqashan jár dem keler edi, — dep Maman biraz oylanıp alıp, óziniń Esengeldi jónindegi bazı abırjı oyların ortaǵa saldı.

— Esengeldi biy tamırıq aqıllı bolsa kerek, — dedi Mirzabek. — Báلكim, Muxammed Ámin inaxtan liykin alıp awzına qasıq aparatuǵın kún tuwsa, "Ullı úmit qaǵazın" taptırwǵa járdem alar. Eń qurıǵanda seni Peterburgqa ózi atlandırar. Pitpegen isti dańǵara qılmayın dep, ishinde búgip júrgen bolar. Kút. Babaların lebiz ıqrarına, aqlıq-shawlıǵı sadıq bolsa, gúná emes, sawap. Bunı Esengeldi biy de biler. Kút, qımbatlım!

Maman biydiń kewli qawıp qaldı.

— Aqıbeti jaqsılıq bolsa, teń bólisemiz, — dedi.

— Jamanlıǵın da teń bólisemiz, — dedi Mirzabek biy.

Eki biydiń haqıyqıy júrek sózleri sırtqa shıqqanı ushın, endi olar gáplerin tereńletpedi. Bul jaǵanıń hawa rayınıń, tábiyatınıń Sır boyınan ayırmasına, jeriniń sharwaǵa da, diyxanǵa da, balıqshıǵa da qolay mákan ekenin gáp qılastı. "Qaraqalpaqlardıń házirgi qonısı orıs, qazaq, ózbek, túrkmen qonıslarınıń túyisken oray túyini" dep maqtastı. Bárhama ayamay, otırıqlı mákanlarınań quwǵan soqır qudaydıń sál kózi ashılıp, tórt

máwsimi teppe-teń bul qopalıqlardı olar ushın saqlap qoyǵanına quwanısqa boldı...

Maman biy Mırzabek biy awılında úsh konıp hár qashanǵı saqıy awıldan jáne bir topar mal aydap qayttı...

* * *

— Maman biy, súyinshi, súyinshi! Xiywaǵa Muxammed Ámin inax xan bolǵan!

Tısqa shıqsa elin saǵınıp, qaytısqın jaqsılıqtırn ústine bargayman degen tilek penen júretuǵın biyge bul jańalıq onsha naqolay esitilmedi. Uzaqtan haplıǵıp, juwırıp, súyinshi soraǵan, dizkiyiminen basqa háylesi joq jalańash balıqshıǵa aydap kiyatırǵan mallarınan birewin inam etti.

— Usla, ana qızıl qashardı. Esengeldi. biy keldi me?

— Kelmepti. Nókerlerdiń de aldı kelip atır.

Jalańash balıqshı súyinshige kórsetilgen qızıl qasharınıń qulaǵınan uslawı menen úyine qaray quwanışlı shapqılap, baqırıp baratır:

— Xalayıq, quwanırnlar! Maman biy de quwandı, quwanınlar! Xiywa xanı óz birimiz eken, áwelden wáde etken inax áwladı, qońıratlı inax óz birimiz qusaydı... Maman biy quwandı!..

Maman biy basın shayqap-shayqap turıp "biyshara jalańash quwanasań...a..." dep gúbirlep, aldı kesh bolǵanı ushın sol jalańash balıqshınıń izinen erip, erteńge shekem baǵıp turıw ushın basqa malların da qaldırdı.

Ol gewgimlete, "Kók ózekti" jaǵalap, Begdulla qara saqaldırn awılı shetine kelgende, ulı-shuw qım-quwıt jılaw esitildi. Bir ǵaybar hayaldırn dawısı hámme dawıstı basıp turıptı: "Ah, ah, qostarım... dana biy qosqa qostarım! Izindegi násilin, kóre almay ketken qostarım! Ah.. ah!!"

— Jılama kelin, bul qurılı tuyaq qaldı, shúkir et. Izińde bar, erteńgi kúni azamat boladı. Aq terektey putaqsız ketse qáyter edi? Maman biy biyshara kózashıq eken, usılardı bilgen. Oǵanda duwa qılayıq, jılama...

Maman biy atın sál tosań aydap, jılawdı, táwelleshini azǵana tırlap, "Áttegene... urıs bar jerde qaza bar. Biyshara ólgen eken..." dep adım-adım júre berdi.

Awıldırn ekinshi shetine shıqpay-aq bir úyden quwanışlı kúlki, wahaha esitildi. Maman atınıń júwenin tartıp qulaq saldı.

— Urista ólmew ushın batır bolıw kerek. Ras bir dápeń yawmıt at oynatıp tup-turı kele berdime de. Qorkaqlar shıbinday serpildi. Men qalsha qarap turıp-turıp, ha tusıma kelgende, nayzaǵa ildirdim-aw. Aq qurashı artıma jalp etti. Ózin há sazan balıqtay aspangá bir kóterip jerge gúrs ettirdim...

— Wahahahaha, saddaq kúshińe!..

— ... Áne, sol sol eken, maǵan betlesken túrkmen bolmadı. Aldımnan kelgenin, túyredim, artımnan kelgeniniń mańlayına ǵarsa-ǵars ura berdim... Túyrey berdim, ura berdim...

Úzil-kesil maqullaw menen quwanışlı "waha, ha, ha, lar" dawam etip atır. Biy bezgek tiygendey qalsh-qalsh etti. Bunday qarama-qarsı hádiyseni talay-talay kórip júirse de, házir birinshi jolıqqanday-aq basın shayqadı. Narazılıq penen nalis etti.

—"Bir úyde kóz jas, ekinshi úyde kúlki... kiyeli dúnya birewdi jilatpay, birewdi kúldirmeysen..."

Ol usı nalısı menen úyine qalay jaqınlaǵanın sezbedi. Dalaǵa shıǵıp turǵan zayıbı Baǵdagúl qarańǵıda-aq erin tanıp:

— Tórem, adamdı adam jilatatuǵının búgin bilgendey, sóylenip kiyatırsań ǵoy, — dep sóylene aldınan shıqtı. — Attan tús, tórem. Bári usılay jaratılǵan. Baǵana jaqtı edi" házir qarańǵı, bir maydannan jaqtı jáne boladı... Quday jarlıǵa heshteńe bermey-aq ózinikin ózine aman-esen qaytarsa, saqiylıq etkeni...

17.

Tań azan menen shapqılap kiyatırǵan bir boz atlı, kóringenge "Dáwrán kimniń dáwranı Muxammed Ámin inaxtıń dáwranı!..." dep jar salıp baratırǵanda, Amanlıq penen Qarakóz eshekli otın ákelatır edi.

— Qarakóz sen eshekli aydap apara ber, men kettim, — dep Amanlıq boz atlı jarshıdan burın quwırdaqshıǵa xabar etiwge asıqtı.

Miyneti bosqa ketpedi, boz atlı joldan shet-jebirde kóringen uzaqtaǵı birewlerge qayrılıp, jar salıp júrgende-aq ayaqları jer ilmey juwırısı menen jetip keldi.

— Xojam, jaqsılıq! Xojam jaqsılıq! Xiywada dáwrán siz aytqan inaxka qaraǵan, inaxqa!...

Quwırdaqshı quwırdaqxananıñ qulpın ashıp atır edi. Amanlıqtıñ otınsız, baladay shapqılap kiyatırğanına qabaq uyıp, bir qarap, onıñ shını menen dálbirep júrgenin kórgen son, eziw tartıp jaymashuwaqlandı.

— Júdá jaqsı xabar ákeldiñ qaraqalpaq. Lekin biz bári bir kuwırdaq quwıramız. Sen otın tasıp ot jaǵasañ.. Otınıñ qayda?

Denesi balqıp, háwlırıp turǵan Amanlıq ózin úkige súngip ketkenдей sezip, mańlayınıñ terin sıırdı. Ya alǵa, ya keyin keterin bilmey qatıp tur. Japakesh ot jaǵardı aldarqatıw da ábjillikten uttırmaǵan quwırdaqshı qızıw pátte qáte islegenin bildi. Qapını ashıp jiberip artına qayrıldı:

— Inaxqa liykin tiygeni ıǵbalımız, qaraqalpaq. Jigitseñ! Ornıña hayalıñ ot jaǵa turar. Xiywaǵa kewil kóterispe qılıp qayta ǵoy. Jańalıqlardı óz kulaǵıñ menen esitersen, bálkim, qaraqalpaqlarıña jolıǵarsañ, mawqırn basılar.

* * *

... Matyaqub sharbaqshı qádimgisinshe dárwazası aldınan tabıldı.

— Kel, Amanlıq, kel. Usı átirapta barma ediñ? Kókǵargaday bolıp kettiñ, — dep esik-tórli jerden sóylenip, kúlip aldınan shıqtı.

Demniñ arasında bir-birine jańalıqlar bayan etildi. Amanlıqtıñ quwırdaqshıdan esitip júrgenleri, jarshınıñ jarı, bári de ras eken.

— Házir Xiywada qaraqalpaqlar haqqında duw-duw gáp, — dep qoydı sharbaqshı. — Siziñ Esengeldi biy jańa xannan máhrem ataǵın aldı,— dep shadlı máhrem onıñ sharbaǵında awıllasların jıynap zıyapat bergenin maqtanış etip ayttı, hár gápiniñ bántinde "Esengeldi máhrem saqıy eken" dep tákirarlap otırdı. — Xan qaraqalpaq molla bášhelerinen Aydos degen bala menen de qupiya sóylesken, pútkil Xiywa tańlanıp otır...— Sharbaqshınıñ bul xabarı Amanlıqtı quwanǵan ústine quwanttı.

— Aytıñız, Matyaqub aǵa, Aydoslardı qalay kórer ekenmen?

— Aytpaqshı, olar qaraqalpaqtan adam keldi me dep sorap turatuǵın edi. Sen tuwralı aytpaǵa hár saparı umıtaman. Endi kelse, aytayın. Qayerdeser? Qashan xabar alasañ? — Sharbaqshı quyashqa qarap turıp molla bášhelerdiñ túslenetuǵın waqtınıñ ótip baratırǵanını, eger, tez asıqsa kóriwiniñ de múmkinligin aytıp, medresege barıwdıñ jolın siltedi.

Amanlıq Ayдостı tanımaytuǵın edi.

Qarańǵı. kósheden shıqqan jerde bir balanı kórdi. Júzi ısıq. Duwqat shapanlı, ayaǵında gewish-mási, sállesin jiptiktey qılıp oraǵanı sonshelli, bir qabıǵı qırshılǵan piyazday, sup-sulıw. Juris-turısı qaraqalpaq jigitlerine tán, sál olpı-solpılaw, uyańlaw. Iri súyekli, at jaqlıdan kelgen, qızıl dombay júzli, kózleri súzilgen bir jigit.

Qoynında kitap-qaǵazı. Ashıq kósheniń bir sheti menen moynın bir jaǵına sál kıysaytıp baratır. Amanlıq, hátte, onı bir jerde kórgengede megezetti. Esley almadı, oylaydı, hesh múmkin emes. Alısıraqtan izine erip júre berdi. "Háy, inishek, azǵana irkil" deyin dese, tartınadı. Báلكim, ol Shazada shıǵar, báلكim, bir wázirdiń ulı shıǵar. Peshanası soǵan keyip bergen. Házir baratırǵanda da kitabınıń bir súwrelerin oylap baratırǵan sekilli. Kósheler, adamlar, gúmbezler, minárlar onı qızıqtırmaydı. Irikkende ne qıladı? Basqa bala bolsa "Aydostı qalay kóremen" dew kerek! Al usınıń ózi Aydos bolıp qalsa?...

Ol júrgen kóshe menen izde kiyatırǵan bir topar balanıń dawısı esitildi. Artına burıldı. Olar asıǵıs, adımların qayra-qayra basıp kiyatır. Balalardıń Amanlıq penen isi bolmadı. Aldaǵı jigitke jetip birewi:

— Aydos, ne oylap baratırsań? — dedi.

Amanlıq aljaspaptı.

— Aydos! — dedi. Onıń dawısı sonday tolqın menen eljiredi, Aydostı shaqırǵan óz ákesi, joq, óz anası, saǵınǵan anası dep túsiniw múmkin edi. Aydos penen birge hámme toqtadı, balalar júdá muláyimlikte sálemlesti. Amanlıqtıń quwanishtan júregi tarsa ayrılajaq bolıp, kózlerinen jasta shıǵıp ketken edi.

— Qabil, sizler irkilmeńler, damla ókpelep júrer, — dep, Aydos balalardıń kete beriwine urıqsat etip, Amanlıq penen qaldı.

Sorastı...

— Siz jóninde esitkenmen. Buxaradan qashan keldińiz? Amanlıq Buxaraǵa saparı jóninde qısqa ǵana sóylep, qarındasınıń ólgen xabarın Xiywaǵa kelip esitkenin, házir qáyerde ne talap qılıp atırǵanın aytıp berdi. Aydostıń qızıl júzi sál túnerip, Amanlıqtıń qayǵısına ashınǵan túr bildirdi.

— Awadaǵı, — dedi úlken adamlarǵa tán saldamlıq penen. — Táǵdirge ilaj joq. Átteń, qam sút emgen bende jasasam, kórsem, bilsem deydi.

— Seni kóp eglemedim be, qaraǵım?

— Joq, joq, olar aytıp baradı. Búgin damlamızdıń egis jerin tegisleytuǵın kún edi.

— Qaraǵım, jáne aytshı, xan qalay, ishki-sarayı dúziwme?

— Júdá ǵana maqul, Esengeldi biydi máhrem etip jiberdi. Soǵan pútkil Xiywanıń bir qanatı shaqırılıp ziyapat berildi.

— Esittim, qaraǵım, esittim. Xiywanı awızǵa qaratqanıńızdıń aldı bolǵay.

— Siziń kásibińiz nasaz eken, — dep saldı Aydos. — Quwırdaq quwırıw hayaldıń isi emes pe? Juwazshı bolsańız da hesh gáp. — Ol jaslıq etip, jas úlkeniń zeynine tiyip aldım ba degendey gápiniń baǵıtın jıldam ózgerтті. — Aytpaqshı, búgin Matyaqub sharbaqshinikine Bektemir degen jası úlken keliwi tiyis. Arba soǵatuǵın ustaǵa shákirt bolǵan. Úyshige shákirt Bekmurat degen jas úlken keshegi yawmıtlar menen urısta qazalanıptı. Eger sonıń ornına shákirtlikke barganıńızda, pa, jaqsı bolar edi. Pa, házir Bektemirge jolıqqanıńda ma, ol sol úyshiniń awılın bileđi. Júriń Matyaqub sharbaqshinikinen xabar alayıq.

— Keshikpe, qaraǵım. Bektemirdi bilemen ǵoy. Zárre jerde sózge qalıp júrme, áytewir.

— Hesh gáp bolmas.

Sharbaqqa olar da keldi, bir qaptaldan Bektemir de payda boldı. Amanlıqtı uzaqtan tanıptı. Qashawday iri tislerin kórsetip, qushaq jayıp, kúlip kiyatır. Ekewi de únsiz, bir-birine qushaq ashıstı. Dizelerin japqan góne toz ala shekpenli, qara qalpaqlı eńgezerdey qos jigit esilip, bir adamday boldı. Olarǵa Aydostıń kewli tolıp, balalıqqa tán kúlki menen ırjıyıp kúlip, moynın bir jaǵına sál qıysaytıp, bas barmaǵın tislep, qarap turıptı.

Táǵdirles eki jetim-eki jigit bir-birine aytıwǵa arziw qılıp júrgen jańalıqların jası kishiniń kózinshe jariya qılıwǵa uyalısa kerek, Amanlıq:

— Ónip-ós, qaraǵım, endi kete ber, — dedi Aydosqa. — Men de búgin qaytaman. Bektemirden baǵanaǵı aytqanıńdı sorap alaman.

— Jaqsı onda, izleseńiz medreseden tabasız, — Aydos kútá mulayımılıq penen qolın kóksine qoyıp, eki jas úlkenge eki ret iyilip ketti.

— Qanday kishi peyil! Maman biy iqlas etip maqtadı bul balanı, — dedi Bektemir Aydostıń izinen qarap turıp.

— Zor, óte zor. Maman biydiń oyında tap usınday jetkinshek izlew niyeti bar sıyaqlı edi. Tilegi qabıl dana. Bektemir, jańalıq — men kelinshek aldım.

— Haw, Maman biydiń pármanına sadıq bolǵanına rahmet. Qutlı bolsın. Nege birden-aq ayaǵım tórtew boldı demediń.

— Ayaǵım tórtew boldı desem, haywanǵa aylanıpsań deytuǵınıńdı bilemen. Óziń she? Ertlewli atırń ayılın úzip almadı ma, abayla, eri quysqanına awıp ketpesin!

Bektemir mıyǵınan kúlip turıp, birew esitip qoymasın degendey ján-jáǵına qaradı.

Hesh kimniń joq ekenin bilip, Amanlıqtırń iyninen alaqańnıń dúrs etkizdi.

— Sorama, onı ustamnıń qaytıp kelgen qızı dep júrsen, kishi xayalı eken.

— Ne deydi?!

— Awa, awa. Meni jaqsı kórip "ustanıń kishi hayalıman desem jolamay júrer" dep, "qızıman" degen eken. Rasın, ábden isengen soń, ayttı. "Qorıqpa endi" dedi. "Qaywaq ketseń alıp ket" dedi. — Bektemir pátiya beretuǵınday eki qolın aldına jaydı. — Oy, oy, qanday sulıw! Ay dese awzı, kún dese kózi, tún dese shashı, osma qoyǵan qası, gúmis sırǵalı qulaqları, ókshe bálent gewishi, duwtar bóksesi, gúzedey kókiregi bar! Taǵı nesin umıttım? Al ózińdikin táriyple. Sen de qazaqtırń sulıw qızın súyip úyrenген báleseń ǵoy. Kóziń shen, qókiregiń tárezi!

Amanlıq áweli kúldi, sońınan, qápelimde bult astına kirgen kúndey, túnerdi.

— Kózdiń shenligi, kókirektiń táreziligi qaldı ǵoy, Bektemir. Tek mehir menen aldım. Ózi júdá ǵarip hal, mómin. Aytsań móntiyp isley beredi, bolmasa otıra beredi, shırayınıń táripi: murnınıń belı oyıq, keńsirigi kórinedi. Tili shúljiń, túsiniп jarımsań. Qısınama, haslan sóylemeydi. Men de sóyletpeymen. Jılayma dep qorqaman. Jansebil bir biyshara. Hátte, "hayal" deyin desem kewline málál keler, qapa bolar dep, "Qarakóz" dep shaqıraman.

— Júdá jaqsı islegenseń, — dedi Bektemir júdá jayparaxat... — Qatın degenniń bári birdey. Shırayına kim bılamıq quyıp ishedi. Oshaǵıńdı tútetip otırsa, bala tapsa bolǵanı...

— Júklime dep pámleymen, inim.

— Áne, bunıń rawaj. Oǵıńdı múdiremey tiygizseń, kúshli bolǵanıń. Bizıń oqlar zaya ketip atır. Dál tiygen menen de bári bir. Ustanıń atına ótip ketedi.

— Házir sonısı durıs, — dep Amanlıq ósik seldir murtların sıypap, selk-selk kúldi.

Bektemirdiń kewli qarar tawıp, hal-jaǵday sorasıwǵa ótti. Jáne bir jıl shıdasa, qalantar arba ustası bolayın dep turǵanın ayttı.

Amanlıqtan, úyshilik jónindegi Aydosıń keńesin esitkende qamsıqtı. Kózlerin sıırıp, Bekmurattıń qoy awzınan shóp almas, álipayımlılıǵın esledi.

— Biyshara menen toǵayǵa aǵash shappaǵa kelgende, kórisip turatuǵın edik. Aldı menen saǵan úy soǵıp beremen dey beretuǵın edi, maǵan. Qatınlı da bola almadı, úy de soǵa almadı... Ustasınıń iyi boslaw demeseń, nayatıy jaqsı adam edi.

— Onda meni soǵan joliqtırsań.

Úyshııń úyi Xiywadan arqada Shabbazdıń ókpe tusında Ámudáryanıń boyında edi. Oǵan barıwǵa Bektemirdiń ózine de ustasınan urıqsat kerek. Ol bolsa asıǵıs, qaladaǵı bir shershiden gúpshek may áketiwge kelgen. Nede bolsa, áwele jumısın pitkerip ala beriw ushın, Amanlıqtı ertip shershiniń úyine ketti. Olardıń iǵbalına Bektemir birewdi qara kórimnen tanıp, quwanıp, sala berdi:

— Iǵbalıń bar aǵa, iǵbalıń, quday aydap úyshiniń ózi kelipti. Áne, anaw!...

— Qabil ete qoysa, — dedi Amanlıq isenimsiz keyip penen,

— Etedi. Bekmurattı jaqsı kóretuǵın edi. Jaqsı adam. Qaraqalpaqtıń mulayım jigitletinen shákirt tayarlawdı jaqsı kóredi.

Bektemirdiń úyshige bergen bahası ıras shıqtı. Álipayım, aq kókirek adam eken. Ushirasıp, sálemlesip, gáp baslawdan-aq izin túsiniپ sawdıradı:

— Quwırdaqshıńdı bilemen... Úyshi bolǵanıń ózińe de, elińe de jaqsı, inim. Kele ǵoy. Adamlarǵa imarat soǵıp, jartı kewlin pútinlegennen artıq baxıt joq... Úy soǵıw jaqsılardıń isi, buzıw dońızlardiki...

Bir qórgende-aq ashıq sóylesken bul adam Amanlıqqa unap qaldı. "Raxmet, usta,sózsis sizge kelemen" dep ayrılıstı.

Quwırdaqshınıń ábjilliklerine Amanlıqtıń inanıp ketkeni sonshelli onıń "jaqsı niyetli iske baraǵoy" dewi bilay tursın, islegen xızmetleri ushın haqı tólep, kiyindirip, jaqsılıq penen uzatıp saladı dep oyladı. Qalay oylamasın? Tili maylı. Amanlıqqa tákir-túkirlik etpeydi. Hátteki hal-jaǵday soraspaǵan kúni joq, qanday tús kórip shıqqanı menen qızıqsınǵan kúnleri de bolǵan...

Biraq oylaǵanday bolıp shıqpadı... Amanlıq anıq ketermen bolıp urıqsat soraǵanda, birden-aq sır aldırdı. Dawısı gewdesindey iri emes, jińishke, ashshı, qatın dawıslı eken. Ash qanshiqtay ústi-ústine sharbayalanıp, demniń arasında dúnyanıń bálamatın taptı. Amanlıqtıń qańǵıp kelgeni, bir qulaqlılıǵı, soǵan qaramastan jumısqa alǵanı... izinde aylanıp hayallı qılǵanlıǵı... Meshkey eshegine qansha bede bergenine shekem qaldırmadı, ózinshe neshe jaqsılıq ettim dep oylasa, bárin dize berdi...

Amanlıq tek qulaǵın basıp tura qaldı. Bunday jaǵdayda onnan haqı soraw bilay tursın, eshegime asılmasa bolar degen qorqınısh payda boldı. Ol qátelespepti. Anıq ketermen bolıp, túyinshiklerin túyistire baslaǵanda, quwırdaqshı eshektiń noqtasına asıldı.

— Ishken-jegenlerińniń hakısına alıp qalamam!

Amanlıqtıń jıǵırdanı qaynap dir-dir etti. Iynindegi qılıshın ıs basqan góne qınabınan ala sala, iske salmaqshı edi, Qarakóz túrs etip aldına jıǵıldı hám eki ayaǵına tusaw bolıp, qushaqlap, álle nárselerdi gúbirlenip jılay berdi. Amanlıq istıń nasırǵa shawıp baratırǵanın endi túsiniپ, qılıshın sıp etkizip qınabına tıqtı. Eshektiń bas jibin quwırdaqshınıń moyınına bir orap:

— Má, apqal, eshek minezli adam! — dedi de, Qarakózdiń jelkesinen tartıp túrgeltti. — Jılama, er izime!

Eshek, iyesiniń izinen jılaǵanday, ásten-ásten pısqırıp-aqırıp qala berdi...

18.

Maman biydiń búgin keypi ózgeshe. Hesh qashan qılmaǵan qılıq shıǵarıp, jambasladı. Mirzabek biy awılınan aydap kelgen malların nókerlikte azamatı ólgen gileń ash-arıqqa úlestirip, eldiń basındaǵı awır jaǵdayı jóninde oylanıp atırǵan biydi, sırttan kórgen dushpanı, páynekke

qashatuğın náshebent bolıptı, dep sóz tarqatarlıq. Eki ayağın bawırına tartıp, júdá mǵıp, tas kesedegi suwıp ketken çaydı shım-shım urtlaydı. El qaytadan tolısıwǵa bet alın, "pálensheniń hayalı jas bosanıptı", "pálenshe dumataylı bolıptı..." degen quwanışlı xabarlar bultlı túnde jilt etken juldızlarday, jaqtılıqtan dámelendirip quwantın kiyatırǵanda, elge bes júz nóker salınıp, olardıń da birazı tiri qaytpaǵanına, tiri qaytqanlarınń qarıw-jaraǵı alıp qalınıp, sıptay sıbay-saltań jiberilgenine, qabırǵası sótilip, basın kótere almaytuğın úlken biydiń bul otırısı zayıbı Baǵdagúlge jeńil tiymedi. Uzun shubay oy tútininen shıǵarıp alıwdıń jalǵız joli dep, onıń basqalarǵa qılǵan jaqsılıqların bórttirip, esine salǵandı maqul kórdi.

— Tórem bir nárse sorayın ba?

Biy basın kótermedi:

— Sora, — dedi mayayım dawıs penen.

— Adam-adamǵa qáwenderlik qılmaǵanda, bul dúnya qanday bolar edi?

— Jerdiń júzi azıwlı haywanǵa tolıp, kúnde bir-birin jarar edi, — dedi biy oylanbastan.

Sonıń arasında oshaqtaǵı ottıń jubı úzilip Baǵdagúl dalaǵa shıqtı. Tez qayıp kirip, otınınıń ıǵında úsh balanıń búrisip otırǵanın xabar etti.

— Nege kir demediń?

— Seniń hásiiretli túrińdi jas balalar kórmesin, tórem.

— Shaqır, shabazım. Há, balalar, ishke kirińler! — dep dawıslap, biy tikeyip maldas qurındı. Oshaqtaǵı ottıń háwirine eki beti qızarıp qulaǵınan aylanǵan uzun murtların sıypaladı.

— Haw, Amanlıq — dep saldı baslap kirgen uzun balanıń sálemine aralastırıp.

Serli biy, balanıń atın jańılastırǵanı bolmasa, dál tanıdı. Úsh balanıń úlkeni Amanlıqtıń ulı Jaqsılıq edi. Biy onıń bastan ayaǵına kóz juwırtıp, Amanlıqtıń jas gezin, Almagúldi ertip júrgendegi sıyqı-sımbatın esledi.

— Haw, Jaqsılıq balam, — dep ol óz qátesin ózi dúzetti, hám túrgele sala onıń mańlayınan bir súyip, qasındaǵı eki joldasınan da ósik shashlarınan sıypalap, dógeresine qorshap otırǵızdı. Çay berdi. — Oy, bala, Jaqsılıq, men Amanlıqtı kórgendey boldım. Dál óziseń. Al qaydan júriseń? — Ol Jaqsılıqtıń joldasların ózi tanıwǵa talaplanıp, ser saldı. Ekewi

de Jaqsılıqtan kishi, qıyıq kóz balalar. Shashları ósqın, kiygenleri orıs penen tatar baylarınıń balaları kiyetuǵın kiyimler, anıq tanımasın bilgen soń soradı.— Mınaw balalar kimler?

— Úkelerim, — dedi Jaqsılıq.

Úlken biy Jaqsılıqtıń bir bayǵa satılǵanınan xabardar edi. Onıń juwabınan álle qanday sır uqtı. Qaytıp soraw bermedi.

— Biy atasın izlep kelgen qanday zor jigitler, ózleri, — dep marapatladı. — Júdá jaqsı. Júdá jaqsı, shıraǵım, Jaqsılıq, aǵań Buxaraǵa, qarındasın izlep ketken edi, jaqında keledi.

Jaqsılıqtıń jıllı shırayı sál suwıyın dedi, úndemedi.

İssı ıay ishıp boyı jılıǵan soń Jaqsılıqtıń eki úkesi qaptallarına qıysayıp, pırr-pırr uyıqlap qaldı. .

— Bular kóp qattılıq kórmegen, — dedi Jaqsılıq.

— Túri soǵan usaydı, — dedi Baǵdagúl.

— Biysharalar baydıń balaları edi, — dedi Jaqsılıq basınan sóylewge táwekel etip. "Ayt, balam, ayt" dep Maman biy tınısh tıńlaytuǵın túr bildirip, Jaqsılıqqa qulaǵın tuttı.

— Meni satıp alǵan Tilewniyaz bay kóp sumlıqlı adam eken, — dep basladı Jaqsılıq — Sol posıwda ol "Biziń elge duwa ketken, bir jerde otırıp toyınsa, ústine jáne jaw keledi, jáne apatqa ushıraydı. Apattan aman bolayıq dep, teńizdiń arqaraǵınan arqaǵa jaǵalap ketti. Bir dút toǵayǵa kósh túsirdi. Jalǵız úy jasay berdik. Jıl sanamadıq. Mallar kóbeye berdi. Ózi ara-tura túyeli ketip, dán tawıp keledi. Aytıwına qaraǵanda, orıs, tatar, bashqırt arasınan alıp qaytatuǵın bolsa kerek. Mına balalarınıń kóylek-gúrtesheleri de sonda ketip, ákelip júrgenleri. Maǵan da kóylek ákeletuǵın edi. Mınaw sońǵı ákelip bergeni, — dep ústindegi noǵay jaǵalı kóylegin kórsetti. — Bir jola toǵayda arqayın baspaq baǵıp júr edim. Úsh atlı kelip aldımdaǵı malımdı dúrkiretip quwa jóneldi. Maǵan qaraǵan da joq. Baydıń úyine juwırdım. Barsam, úy lawlap janıp atır. Mınaw eki bala qoranıń awzında sulap jatırǵan ata-anasınıń basında jılasıp otır. Qarasam, bay ólipti, anasında ebindey dińke bar eken. Meni kórip "shıraǵım Jaqsılıq, awır sózim bolsa keshir, mına eki balanı tuwısqanım dep izińe ert. Biz qurıdıq. Bayǵa elge barayıq dep sonsha qaqsadım. Qılmadı. Bólındik. Bóri jedi. Elsiz jıyǵanımız jawǵa jem boldı. Endi úkelerińdi ertip, eldi tap. Maman biydi tap, qublaǵa qarap ketseń tabasań" dedi de jan

tapsırdı. Iri mallardı baǵatuǵın padashılar keler dep ári-beri kúttim, jaw olardı malları menen qosıp aydap ketken qusaydı. Kelmedi. Erteńine bay menen hayalın topıraqqa aralastırdım. Biyday qap shala janıp, quwırmash bolǵan eken. Úshewimiz bólip arqaladıq. Táwekel qublaǵa qarap júrdik. Ushı-qıyrsız kókalay kók teńizge shıqtıq. Soń bilsek, Aral eken. Kóz jeter jerde el kórnnbeydi. Jelqomlı keme minip baratırǵan birewler bizlerdi kórip, jaǵaǵa kayrıldı, qol bılǵap shaqırdı. Bardıq. Kemedede bes orıs adam bar eken. Birewi qaraqalpaqshanı shalalaw biledi eken. Ne qılıp júrgenimizdi, qayda baratırǵanımızdı soradı. Durısın ayttıq. Sóytip ol basqalar menen az ǵana sóylesip edi, ishinen saqallı birewi kelip, basımızdan sıypaladı.

"Náletiy túrkler urıs ashpaǵanda patshamız elinızge járdem beriwge qarap edi..." dep gúbirlendi. Mánisine túsınbegen son, ne járdem ekenin soramadım, ol basqa sóz aytpay kemeni bosattırıp bizlerdi, mindirdi. Sonnan ıǵıp otırdık. Teńizge jetemen degenshe, shetin tabaman degenshe, sharshap hámme uyıqlap qaldıq. Qaydan júrip, qaydan shıqqanımızdı bilmeymiz. Tap neshe kún júrgenimizdi de bilmeymiz. Bir jaǵadan shıqtıq. "Endi aldınıız kurgaq tuwrı kete berin, awılınıız jaqın" dep olar bizlerdi túsirdi. Jol boyına kiyatırıp uslaǵan balıqlarınan hár qaysımızǵa ekiden balıq islep berdi... Xoshlasıp, ózleri qaldı. Bizler kettik. Kóp qattılıq kórip buwını qatpaǵan mınaw eki náresteniń jaǵdayına qarap ásten júrmegende, elge erte jetiwge boladı eken. Eldin shetine aldınǵı kúni keshletip aralastıq, siziń úydi búgin azanda tawıp aldıq...

— Kemededen shıqqan jerinıdi taba alasań ba?

— Tabaman.

Qarapáyrek jigittiń jol azabınan boldırǵanın shırayınan ańǵarsada, biy shıdamadı. Sol adamlardıń kimligin bilgisi kelip, Jaqsılıqqa ótinish etti.

— Balam, sol kemeli orıslar alıslap ketpesten burın izlep qaytsaq qáytedi?

Jaqsılıq moyıntawlıq etpedi. Ushıp turdı. "Yaqshı" dedi.

Baǵdagúl jıldam qamır ıylep jol azıqqa nan qatırdı. Kún awa olar aq boz atqa mingesip teńizge qaray bet aldı.

... Jayılıp jatırğan teñiz jaǵalawınan "tap minákara" dep kórsete qoyıw Jaqsılıqqa oñay túspedi. Teñiz hár kúni keshegisinen tasıp ketken sıyaqlı. Basında qar jatqan beles-beles taw sekilli aq bas tolqınlar turaqlamay "sharp-sharp" jaǵaǵa urıp, kaynawıtlap, tamırı ázzi nendey zat bolsa da, simirip áketip turıptı.

Maman biy jigitti qıstamadı. At sharshaǵanı ushın gezeklesip minip, kók alay kók teñizdi jaǵalap júre berdi, Eki kózi alıslarda, tawday-tawday tolqınlar arasında dárya menen ıǵıp kelgen putaqlı torańǵıllardıń bir shaqası qarawıtıp ketse, "adam emespe" dep gılt toqtap, sıǵalanadı da:

— Ilayım bolmaǵay, adam batpaǵay, — dep gúbirlenip, atlı Jaqsılıqtıń izinen eredi.

Izlegenleri tabılmadı.

Bári-bir úmitlerin úzbedi.

Jáne bir aylanıp kelmespe eken degen oy menen bir hápteden keyin olar jáne teñizge ketti. Bul saparı olar Ámiw dáryanıń bir salasın jaǵalap ketti.

Burqasınlap, qaynawıtlap dem tartıp aǵıp turǵan Ámiw dáryanıń ılay suwı betinde, hár qıylı haywanlardıń óligi hár qıylı patas zatlar qalqıp, úydey-úydey torańǵıllar tolayımı menen dáryanı enlep aǵatuǵın edi. Burın eskermey júrgendey-aq, biy dáryaǵa uzaq kóz tigip turıp, bas shayqap sıbırlandı:

— Barlıq qoqım, barlıq ólimtik saǵan sıyadı Ámiw. Táǵdiriń bizge táqabbıl. Biraq sen bárin teñizge ısırıp qutılasań, al biz!? Biz ishimizge sıydıramız! Biz teñiz biz de!

Biydiń ne sebepten usılay dep turǵanına Jaqsılıq túsınbedi. Aqboz attı onıń aldına kese tartın:

— Biy ata, sharshadıńız, siz miniń, — dedi.

Biy jigitke pálen-tólen demey atqa mindi...

Qaytısın, Esengeldi biy awılınıń qublasınan ótip baratırıp, arba jolǵa sıymaǵan esapsız at izlerin kórdi. Joldıń eki boyınıń qawsırılıwshı ergenegindey uyısıp ósken qamıslıq, qatara júris qılǵan atlardıń tuyaqları astında, japırılıp qalıptı. Biy tańlanıp gılt toqtadı.

Mınaw nesi, balam?

— Yapırmay-oy, biy ata, bul atlardıń tuyasınıń uwı bar sekilli ǵoy. Qamıslardı qıyratıp qoymay, untap ketipti ǵoy.

— Atlardıń eki túrli júrisi boladı, balam. Uzağındı jaqın etiw ushın júrisi adamzattıń ıǵbalı, tuyaǵınıń astı jenshilip qalsa, uwlı tuyaqlar ot aldırıwǵa tamızıq tayarlaǵanı, bul ıǵbal emes, apat. Quday saqlasın! — Biy óz-ózinen sóylep, Jaqsılıqtıń túsınbey ań-tańı shıǵıp turǵaninan sadalıǵın uqtı. — Kettik, balam, — dedi.

Olar "Kók ózekti" jaǵalap Sabır sıypań awılınıń biyday atızına jaqınlaǵanda, aldına Dáwim shıqtı.

— Orıs biy, sizdi Esengeldi máhrem erteń nonushtaǵa jetsin dep buyırdı, — dedi.

Maman biy, Esengeldi biydiń atqosshısına shekem ermek qılıw maqsetinde "orıs biy" degenine, ashıwlanbadı, solay dew ádettegi qubılıs sıyaqlanıp, shırayın da, dawısın da ezgertpesten basqa nársege tańlandı:

— Máhrem?!

— Awa, Esengeldi biy emes, Esengeldi máhrem! Sizden mártebesi, atı joqarı máhrem, Máhrem!

— Óte ber.

— Nonushta degen ne, biy ata? — dedi Jaqsılıq bılayıraq shıqqan son.

— Xiywasha halqas degeni bolsa kerek.

— Qaraqalpaqsha halqas dese ne qıladı eken?

— Óytse máhrem bola almaydı da!

— Heeeee.

Maman biydiń qıyalı jańa kórgen at izleri menen bánt: "Uwlı at tuyaqları payda bolǵanı, jáne bir álamattıń bası... Biyrehim quday, jáne kóz jumıp qarap, basınan matam qalpaǵı ayrılmaǵan, kókiregi sherli xalqıma qolsharshıday bul qopalıqtı da kópsinbeseń bolǵanıǵoy... Dúnyaǵa adam jaratasań, olardı bir-birine jaw qılıp jaratasań. Hámme adam seniń sumlıǵıńa túsinip ózińe óshegise me? Dúnya — astan-kesten bolıp, óz ornına bir túser edi..."

Sabır sıypań awılınan shawqım esitildi. Neniń ústinde daw baslanǵanı námálim, bir topar adam bir atlını ortaǵa alıp, mushların siltep sóylep tur. Maman biy ortadaǵı atlını uzaqtan tanıdı. Beli búgilgen ǵarrı Esim biy eken. Solay qarap at aydadı. Kópshilikke sálem berdi. Ótken jılǵı nóker alispada birlikti buzıp, Esengeldi biy tárepine ótip ketken, denesi kúnde

qalğan sazannıń qabırshaǵına usaǵan jiltır qara balıqshı sálem alıwdıń ornına, qara qalpaǵın qolına alıp:

— Maman biy, ápiw etińiz, — dep aldına shıqtı. — Sizdi hesh jerden tappadıq. Xiywadan kóp atlılar kelipti. Esengeldi biydi máhrem qılıp, haqısına el talap salıq óndiriwge kelgen. Keshe olardıń on atlısı awılda dúbirli qurıp, kóshege shıqqan adam bolsa bir-birden qamshı urıp ótti. Bul ne degen bassınıw? Bilmedik!

Maman biydiń júregi tilingendey qantalap turıptı, biraq jete túsinbegenlikten Esim biyge qaradı:

— Dana biy, men Esengeldi máhremdikinen kiyatırman, — dedi ol. — Biziń shoqqa júz tilla salıq saldı. Jańadaryadaǵılardan basqa usı jaǵanıń qaraqalpaqları xanǵa eki mıń tilla beriwi kerek bolǵan Sogán qırıq atlı kelipti.

— Bu tax ápergen elge xanńıń járdemi me eken?.

— Taxtı-tajımdı nıǵaytıw ushın depti xan.

— Taxtı-tajın nıǵaytatuǵın nókeri!... — Maman biy usılay dep salıp azǵana oylanıp turdı da: — Awadaǵı, — dedi. — Taxtı-tajın qorǵaytuǵın nókerler arasında qaraqalpaqtan nóker alıp qalmaǵan. Endi bul jaqta da, dasturxan Xiywa xanınıki, nanı bizden bolayın degeni. İzildaǵan sonanıń shaqqanınan qashıp, bildirmey qan sorıytuǵın súlikke tap bolmasaq jaqsı. — Ol usı gápi menen tılawshılardıń úskinin quyıldırap alǵanın sezdi. — Yaqshı, jumıslarıńızǵa tarqay turıńlar, men máhrem menen sóylesip, anıǵın bileyin.

— Sóyt, dana biy, sóyt, — dedi Sabır sıypań. — Esim biy atamızǵa da ótinish qılıp atır edik. Qartayǵanda kórgen balamızǵa toy bereyik dep jıynaǵan ǵárezetimizden ayrılıp qalmayıq.

Esim biy búgin awılına jete almaytuǵın bolǵanı ushın Maman biy mirát salıp, awılına ertip áketti. Jolda olar kóp sóylesip, kóp sırlastı.

— Bilmedim, bilmedim, — dedi ǵarrı biy, ashıwǵa buwlıǵıp. — Isı erikkenlerdiń kókmarına aynaldıq. Bir waqıtta junǵar xanınıń, bir waqıtta Kishi júz xanınıń, bir waqıtta orıs elshisiniń taqımında jenshildik. Bárinen qashıp-qashıp, júnimiz julınıp, qamshı kóterer teri, júk kóterer súyek qalmay ezilip, etke aylanǵanda, Xiywa xanınıń taqımına túseyin degenimiz. Káyerde de, ájeline asıǵıp, shopannıń tayaǵına súykengen qotır eshki bola berdik.

Maman biy ne derin bilmey bas shayqadı, ókinishli bas shayqadı, óz xalqınıń ótken ómirleri ushın pushaymanı artıp, tislene bas shayqadı... Kóz aldı duman tarttı. Duman arasında; tuyaqclarınan jalın ushqınlatıp kóldi lawlatkan dúrkin-dúrkin atlar, olardıń uwlı tuyaqcları arasında jılasıp juwırısqa balalar, hayallar, kempirler, ğarrılar kórdi. Suwlasqa badana kózlerin uwqalap-uwqalap jiberip:

— Jaqsılıq, sen anaw úylerge bar, Xiywağa nóker bolıp, aqsaq qaytqa kisi bar, atı Nurabılla, sonı keshte bizikine ertip kel, — dedi de, ol juwırıp ketken soń: — Esim biy, náletiy sum xan, nókerlikke aydap-aydap, izinde barlıq jaraqlardı apqalğanın kórmeyseń be? Nede bolsa ata-baba lebizinde sadıq qalamız. Sorlı basımız shirip, xanğa bergen bes júz nókerdi orıs láshkerine qosalmadıqta! Sonda túrkiyanı jeńiwden ullı patsha ullı járdemin tezleter edi...

— Paytında siltenbegen qılıshqa ne dep ókineseń??

Maman biy sóziniń pátiwası ketip ezbe bolıp baratırğanın endi túsindi.

— Awa, solay usağan. Keshte Begdulla Qara saqał-ám shaqırılısın. Ubaydulla biyge jiberip alayıq. Nurabılla Mırzabek biyge barıp qaytsın. Ájel-apat ákelgenlerge ájel-apat arqalatıp jibermesek bolmaydı.

Esim biy, jaqsı-jaman demedi. Biraq Maman biy onıń júzinde maqullawdıń izi barlıgın sezdi...

19.

Esengeldi máhrem óz úyine jıynalğan awıllasları, záńgilesleri, biyler arasında bulqıp sóylep otır:

— Azdı kóp, ázzini kúshli, qorqaqtı batır etip kórsetiwdiń túrli-túrli jolları bar. Gáp qıysının taba biliwde. Muxammed Ámin inax mağan máhremlik berip, eli-xalqım laqqında sorağanda, eldiń az ekenin bildirgim kelmedi: Hár qopalıqtıń, hár shoqalaqtıń, hár kóldiń, hár dáryanıń boyında shashırıp júrgen bes-altı tútindi-aq ayırım-ayırım elat, ayırım-ayırım urıw dep aytım. Gápti ózimizdiń awıldan basladım, Ashamaylılardıń saquwın, qabasanın úshbasın... bólek-bólek urıw dep aytım. Qazaqlarğa jaqın awıldı Xiywashalap "qazayaqlı" dep jiberdim. Nurabılla aqsaqtıń awılndağı eki baymaq esime túsip "baymaqlı" dedim. Quwlı kóldiń boyındağı qándeke qonısılğanlardı "qándeqli" dedim,

ázelden bar Qoldawlı, Múyten, Balǵalı, ırǵaqlı... bárin qaldırmadım, qullası. buringı-sońǵısı bolıp tek Qońırattań ózin on eki me — on tórt pe tiyre qıldım. Qıtay, Qıpshaq, Keneges, Mańǵıtlardıń da esime túsken tiyrelerin aytıp, sanın kóbeytiwge urındım! Anna, Májek, Aralbay, Beksiyq, Qaramoyın, Yabı, Dobal, Oymawıt, Tamǵalı, Shúyit... bári mennen qalmadı. Umitqan jerime jańadan at qoyıp jiberdim. Sabırsıypań awılın sonıń atı menen atayın desem, kelispedi, awılındaǵı ıssı urǵan iyt túynektey úsh-tórt sarısın eslep "bes sarı" urıwı dedim. "Kók ózektiń" arqasındaǵı bári jıyılıp úsh-tórt qarası joq, biraq aran qaza beretuǵın topardı "aranshi" dedim. Esimde joqlarına Dáwim járdem etti. Tiyekli, Nayman, Uyǵır, Qańlı, Aqmańǵıt, Qaramańǵıt, Toqmańǵıt, Qwyın, Tamǵalı, Qaramoyın... bári-bári aytıldı. Kelgen atlılar bizdi ótirikshi qılıp, az eken, dep ketpesin, áytewir meniń umitqanlarım bolsa ózlerińiz aytarsız. Qullası kóp kórine bereyik. Maman usap urıwları jasırǵannan payda joq. Kóppen dósek, aybat, kúsh...

— Uriwıń sanı menen eldi aybatlı etkenińiz jaqsı bolǵan.

— Máhrem aǵa, yabılar she?

— Yabılar úlken uriw emes ǵoy. Háy, usı yabı degenge esime túsedi, úlken basımdı kishirtip Maman orıstı nonushtaǵa shaqırttım. Túslikke de jetpeyjaǵına qara. Quday gewde berse de, aqıl bermegen, ishinen qasıq aylanbas adam eken. Xiywa, Maman orıs degende, ashırqaǵan qasqır. Talatayın ba so! At juwmaǵa ketkenlerdiń birewine im qaqsam, tilin ayqara tisleledi. Átteń, mende adamgershilik, qaraqalpaqtıń qanı bar. Onıń usını túsınbewine qaraǵanda, pámsiz, óz waqtında Murat shayxtıń bir totı qusı boldı ma. deymen. Jurt onnan aldandı. El "Maman biy", "oris eli", "úmit qaǵazı" dep talay-talay ret taqan qaltasın arqaladı. Sonda da sol Maman orıs, eldi jáne búldirmekshi. Qazaq, arasına barıp eldiń namısın satıp, mal ákelgen. Jáne "qazaqlar mal berdi" dep jawdı maqtap, adamlarǵa úlestirgenin aytsańa. Ǵawbas! Házir biziń elge qudaydıń oń kózi tústi. Quyash kúlip qaradı. Kerek bolsa, Kishi júzge shabıwıl menen barıp Mamanday pátıyaǵa emes, kúsh penen mal alamız. Men de iyt baǵıp júrgenim joq. Bárińiń ǵamın jep júrmen. Pútkil elimizdi Muxammed Ámininaxtıń qol astına ótkerip erkine berip keldim!

Tap usı waqıtta jetip kelgen Maman biy Esengeldi máhremniń sońǵı gápın tolıq esitip qaldı. Attan túspey jabıqtı túrip:

— Óytip xalıq atınan sóylewge ne haqırnı bar edı?— dedi.

Maman biydiń ashshı-ızalı, ótkir dawısın hámme tanıdı.. Esengeldi máhrem qaydan shıqqanın bilmey ján-jáǵına apalaqlap, onıń at ústinen jabıqtı kóterip turǵanın qórdı. Tikeydi. Keregeniń basına ildiriwli aq pıshaqlı kámarın dana biydiń tartıp áketiwinen qorqıp, ala sala beline buwıp atırıp, sóylendi:

— Námárt, túlki! Endi urlap úy tırılaytuǵın boldırnı ba?

Maman biy qamshısınıń sabı menen otawdıń jabmǵın keńirek túrdi:

— Sendey ala ǵarganıń ústinen ushıw kerek. Qáne, tala. Eldi kimge sattım dediń?

— Burmalama, túlki. Satpadım. Xiywanıń qol astına erkim menen berdim, sen satqansań, sen! Dini, tili basqalardı satqansań! — dep Esengeldi máhrem pátlenip, esikke juwırdı. Otawdı toltıra otırǵan baylar, biyler, kátqudalar esikke talasıp ere shıqtı.

Máhremniń áwelgi páti qoyan kórgen tazınıń páti edi. Aq boz atın jeńiltek ertlep minip, hár qanday shayqasqa tayarlanıp kelgen biydi kórip, otawdıń beldewinen uslap irkildi:

— Shiyege at súykeme, tús! Tús deymen!

— Hay, shımshıq! Qırǵıy bolǵısı kelgen shımshıq! — dede Maman. Onıń tislengen ashıwlı gápi Esengeldiniń júyesinen ótti. Shıdadı.

"Kók ózek" tamannan qara shor atlı kórinde. Olar Muxammed Ámin inaqtıń Esengeldi máhremge qosıp jiberген jaw-jaraqlı nókerleri edi. Ótken saparı Maman biydiń teńiz jaqtan qaytıp kiyatırǵanda, kól qamısın súrdew qılıp japırı ketken at izleri de, usı nókerlerdiń izleri. Bir hápteden berli máhrem awılında bázim qurıp, isi erikken gezde jaqın-juwıq awıllardı barıp, adamlardıń kózlerin qorqıtıw ushın, kóringendi bir qamshılap ketetuǵın da usı atlılar. Házir, olardıń awıl jigitlerine isenbey, azanda óz atların juwıwǵa ketkeninen kiyatırǵan paytı edi.

— İzǵardan shań shıǵarajaq sen be? Elge pana bolǵan kólge ot basıwǵa niyeti bar, anaw otlı, uw tuyaqlı qurǵanlardı sen ákeldiń be? — dedi Maman biy.

— Óziń, sonday jaw-jaraqlı atlılarǵa arqa súyey almaǵanıń ushın ishiń órtenip tur ǵoy. Órtensin, órtensin!

— Meniń ishim hesh gáp, xalıqtıń ishine qoz salma!

— Baltamtap tamam! Qáne kátqudalar, anaw nókerledde attan túsiriñler, — dep buyırdı máhrem.

Saqal-shashları selkildesken adamlar xiywalılardıñ atların jılawlawğa juwirıstı.

Qaraqalpaqlar arasınan nóker jıynawğa da qatnasqan ishekтей ariq jasawıl bası, qılışın qamshı ornına qonışına sırt-sırt urıp, shapanınıñ shalgayına bir súygep jiberip, máhremniñ qaptalına keldi.

— Mınaw buğaqlı buğa ele jin kózlengenin taslamaptı ğoy—, — dedi ol Mamangá qılışın shoshaytıp. — Ullı dárejeli xan máhremi, urıqsat etseñiz, bunı arbağa kosa beretuğın qılsaq? Aldı menen anaw aybatlı haram murtın qırıw kerek! Biziñ Xiywada bundaylardı azıwlı deydi. Kólge keñlik, sizge erkinlik kerek, máhrem.

Maman biydiñ jıgırdanı qaynasa da, Esengeldiniñ qanday buyırıq beretuğının kútti.

— Maman, siz de awzı duwalı adamlardıñ birisiz, — dedi Esengeldi azğana oylanıp algannan soñ. — Jasawıl basınıñ qılışın qınabına tıqtır, járdem ber.

Maman biy juwap ornına túnerdi.

— Orıs, gápten nár aldıñ ba? — dedi Esengeldi júdá sıqak penen kúlip. — Seni shaqırtqandağı maqsetim — el birliginiñ kepserin ayırmaw edi. Sen qısqa gápti jaqsı kóreseñ. Muxammed Ámin inaq urısta kóp zıyan kórdi. Zıyanın kóterispesek bolmaydı. Írasın aytıw kerek. Bizde tillanıñ ózi joq, sol ushın xangá eki mın tillalıq gárejet beriwte iqrar qıldım.

Máhrem menen jasawıl basınıñ tuw sırtına qılış-nayzalı piyada nókerler kelip, shoqlandı.

— Eki mın tilla ónbese ne qılasañ? — dedi Maman biy.

— Ónbese de, óndiremiz.

— Ónbeydi, óndire almasañ! — dedi biy atınıñ jılawı shekshiytip tartıp.

Máhrem shıganağı menen jasawıl basını túrtti. Ol qılışın kóterip nókerlerine "basıñ" degen belgi berdi.

Qasqır kórgen iyttey hámme alğa umtıldı. Ak boz dúbirge shıdamay, aldıñğı eki ayağın kóterip shapshıdı. Aldı menen bas salğan bir nóker aqbozdıñ tuyagı astına ommaqazan attı, ekinshisiniñ mañlayın

Mamannıń qamshısı tildi, úshinshi birewine qılısh tiyip, gellesi qaptalına shorshıp tusti.

Nókerler báspedi. Qara shıbınday ğawlap alǵa bastı.

Usılayınsha, at tuyaqları astınan órt oshaqları qazıldı, qamıslar, jırǵıllar, uwlı tuyaqlar astında pishır-pishır ezilip, haqıyqıy qan tógispeniń tamızığı tayarlanıp úlken shayqastırnı ullı alasapıranı baslandı...

Tórt tuyaǵı óz jerine tirelgen aq boz hesh kúshke tótepki bermey, olardıń tobin ayırıp qublaǵa qaray qańǵıp ketti. Jasawıl bası izinen oq kóshirdi, paydasız. Maman biy qamıslıqtırnı arasına sıńıp, kózden ğayıp boldı. Pánt jep qalǵan Jasawıl bası ashıw menen nókerlerin malday iyirip, Maman biy júrip ótken qopalıqlarǵa ot basıp, awıllardı tútinge mantıqtırıwǵa buyırıq beriwge qarap edi, Esengeldi albıraqlap kelip, Jasawıl basınıń aldında, óz shalǵayına ózi oratılıp jıǵıldı hám jer tislenip jatıp jalbarındı.

— Sadaǵań keteyin, keshir! Keshir, qádirlı miymanım. Óytpe, káramatlı Xiywanıń topıraǵınan jasalǵan adam!

— Túrgelip sóyle, muddayı Máhrem! Qutırǵan bórińe tisletip, bolıp górine eńkildeyseń be?

— Ol qutırǵan, durıs ayttırız, káramatlı Xiywanıń begi. Ol meniń janıma jegi bolǵan bóri. Sizge Qońırat urıwınıń atınan ant etemen, Jayılǵan babam yar bolsa, sol bórińiń izindegi kúshikleri menen sap qılıp beremen. Biraq elimdi tútinge mantıqtırmańız, meniń patas jerime tógilgen bir shazadanıń qanı ushin atı qońırattı ayaǵınan tik bastıraman...

— Onda kóter urıwındı!

— Kóteremen, káramatlı jasawıl bası. Máwlet beriń. Bir juma máulet beriń. — Esengeldi máhrem túrgelip, jaqınlasıp turǵan janashır awıllaslarına, biylerge qaradı. — Kórdińiz ğoy, adamlar? Jańaǵı qutırǵan bóri hámme eldiń baxtına qara tigip, kiyeli topıraǵımızǵa shazadanıń pák qanın aǵızıp qashtı. Izın oyran etip qashtı. Shıdam ada boldı. Sol naynsap orıstırnı tili kesilip, ózi topıraqqa aralaspay, elge tınıshlıq joq. Muńlı xalıq jáne túgin jutpasın, jáne balamız jılamasın deseńiz, izińizge eretuǵınlardı ayaǵınan tik bastırıńlar!.. Túsinińler! Patas jerińizge káramatlı Xiywanıń pák nókerleriniń qanı tambasın. Bul gúna! Bizdey ğargısqa ushıraǵanlar ushin gúna!

— Biz sizlikpiz, máhrem!

Bul dawıs jılamırağan máhremniń kewlin jumsarttı, talay urıslarǵa qatnasıp, talay óliniń kókireginen basıp ótip júrgen Jasawılbası ushın bir nókerdiń ólimi, qabağan bir iyttiń óliminen ashınarlı emes edi, biraq, báne menen, xanǵa qádirlı máhremge zıqın ótkeriw maqsetinde, ashıwın baspay turǵan keypinen bosastı.

— Shıdayıq, máhrem, lekin, sol hawleki orıs biydiń atınıń tuyaǵı tiygen jerdi óz xalqıńa qırshıtasań!

— Ájep, káramatlı jasawıl bası! Awillaslarım, zánğileslerim, esittińiz be? Bawırınan jel ótken bende orıs biyge qarsı maydangá shıqsın!..

* * *

Maman biy ashıw menen Xiywa nókerlerine basqı taptırıp, zip bergende, qara basın saqtılawdı mákset etpedi. Nókerler izimnen quwar dep dámelengen edi. Sondaǵı oyı: olar quwa qoysa, qayımshıl aqboz at jetkermeydi, tuttırmaydı. Bul átiraptıń áddi-úddin bilmeytuǵın jaw "tutamız, tutamız" dew menen shashıwlanadı. Áne, sonnan keyin kúsh jumsap, birin-birine qospay jekme-jek qılıshlasıw edi. Jaw nókerleri onıń bul oyın boldırmadı. Qasqırǵa jete almaǵan awıl iytlerindey shoǵırtpaqlasıp, jasawıl basın dógereklep, másláhát qurıp qaldı. Endi istiń nasırǵa shabatıuǵının túsingen biy hesh jerde gidirmedi. Aq boz attıń. bas-kózi demey qamshıladı, quynlatıw menen kelip, Ubaydulla biydiń awılına xabar etiwge belgilengen Begdulla qara saqalǵa, Mırzabek biyge xabar etiwge belgilengen Nurabıllaǵa bir-bir at tawıp berip, ketiwlerin tezletti. Hár birine zinharlap asıǵıs tapsırma berdi:

— Jılınarmız degen otımızdan órt ketejaq kún tuwdı. Qaralı bolǵan eldi bul dúnyanıń ilmeshekli ǵalma-ǵalınan jasırǵan qopalıqlardı órtewge Xiywadan atlılar keldi de. Hár attıń tuyaǵında álem otına tamızıqtıń ushqını kórinedi de. Aldın alıwǵa járdem sorap keldim-de. Maman biydiń kókiregi jamanlıqtı sezip, aldınızǵa iyilgen bası menen kosa, qan quylǵan júreginiń sózin jiberdi-de.

Ol usılardı ayttı da, quynlatıp shabısı menen aq boz attıń basın Esim biy awılına burdı.

Amanlıqta bunday oyqas salıp shappaytuǵın biy atınıń dúbirin esitken awıllar ózlerin álleqanday jamanlıqqa tayarladı...

20.

Xiywadan kelgen jasawıl bası Esengeldiniń tayarlıq ushın ótinip soráǵan máwletli jumasına shekem shıdamadı, asıqtıradı. Halqasqa otırarda, ya keshki awqattan keyin jatar aldında;

— Máhrem, qamıstı bos uslap atırsań, qalıń emes, kegirdegińdi qıyıp ketpesin, — dep, qayramaǵan kúni joq.

Bul Esengeldiniń júykesin qurtqan ústine qurttı, shóktirdi, azdırdı, shıtayı qıldı, sol ushın ba dawısı kúnnen kúnge hám bálent, hám ashıwlı shıǵaratuǵın boldı. Nátiyjesi jaman shıqpadı. Uádeli jumaǵa gileń tárepdarlarınan atlı-piyadası mıńǵa shamalas qol tayın boldı.

Túnerip júrgen jasawıl bası endi ǵana ashılıstı. Esengeldi menen nókerlerin ertip, jıyналғанларға burın sırlas, úyrenshikli adamday-aq birden bolar iske kóshti.

— Jawıńız orıs biydi sońǵı iret anaw qamıslıqqa sińip baratırǵanda kórip qaldım, — dep "Kók ózek" tamannıń qamıslıǵına qamshı shoshayttı. — Ańsat ǵana qolǵa túsiriwdiń jolı — orıs biy panalaǵanday qopa qoymaysız. — Ol usını ayttı da, nókerleriniń boyı kelidey birewine im qaqtı. Nóker atınan jerge tımp etip túsip, bir baw qamıs orıp shom buwdı, ushın otqa basıp lawlatıwı menen jasawıl. bası qamshı siltegen qalıń qamıslıqqa qaray júrdi...

Azdan keyin sol qalıń qamıslıqta gúwlegen qızıl jalın kóterildi.

— Áne, endigi is sizlerdiki, biz xızmetińizge tayın, — dep jasawıl bası Esengeldige "sen ne deysen?" degendey shot mańlayına zorǵa sıyǵan dóńgelek qızıl ala kózlerin attı. Awillardıń suyıqtaǵı iqtırması órtenip atırǵanına say-súyegi sırqırap, shıtnap ketejak bolıp turǵan Esengeldi hesh sóylemesten, túneriwi menen atınan tústi. Kelidey nókerdiń úlgi boyınsha bir shomǵa ot tiygizip, Maman biy kirgen qalıń qamıslıqtıń ekinshi jerine ot bastı. Bul da gúwledi...

Jer júzindegi mıqlı gindiklerdiń biri dep atanǵan Xiywaǵa jaranıp, áptada qaraqalpaq xalqı atınan birinshi máhremlik alǵan Esengeldige isenip, dawın-dawlasıwǵa, jawın-jawlasıwǵa kelgen tárepdarları endi qarap turmadı, kók quwalaǵan malday shashıla taba tutıp, tepe-teń Esengeldiniń isin tákirarlawǵa ótti... Olarǵa bolısqanday teńiz tamannan samal kúsheydi. Qápelimde, jalın-jalıńǵa ulastı, tútin tútinge kosıldı. Aspan menen jer arasındaǵı bostanlıq qızıl jalın aralas buwazaq-buwazaq

qara tútinge tolíp ketti. Bir topalań álamat baslandı: qamısıqlar arasınan pır-pır ushıp kóterilgen hár qıylı quslardıń qanat-kuyırıqları kúyip, túngi gúbelektey, tomp-tomp qaytıp otqa túsip jattı. Inlerinde, uylarında tunshıqqan haywanlardıń ayanışlı dawıslarına qosıla, ot arasınan sekirip júnleri pısqıp, jalınlap, jan aybat penen shapqılağan tuyaqlı haywanlardıń izlerinen adamlar juwırısıp, jan talası menen nápsi arasındagı gúres qızdı. Tınımsız dawam etti. Jánjak hesh túsiniksiz gúwildige, shuwıldıǵa, jılağan ızıldıǵa tolıp, qulaqlar pittı...

Araların qopalıqlar menen qalıń toǵaylıqlar bólgén awıllar, jalpılamay órtten keyin payda bolǵan maydanlıqlarda, shashılwanıp, suwı qurıǵan kóldiń balıǵında, shoqshoq bolıp tasırayıp qala berdi...

"...Xalayıqlar, xalayıqlar, el kórpesi serpildi, ıqtırmaǵa ot tiydi, ot óshiriwge shıǵıńlar!.."

Maman biydiń dawısı kóller ústinde, atızlar basında, qopalıqlar arasında qayta-qayta tákirar qılınıwda, qayta-qayta gúnireniwde... Sóytıp órtke qarsı kúshli hújim dawılı kóterildi, burqasınlı Aral teńizine sıymay, buwazaq-buwazaq bolıp biyik jaǵaǵa urǵan úziliksiz asaw tolqın shınjırı kibi, qol uslasqan neshe júzlegen kempir-ǵarrılar, hayal-balalar, bawırınan jel ótken esapsız adam Maman biydiń aqbozına erip, jer tanabın quwırıp kiyatırǵan ottır aldın keseledi, kim qumǵan, kim tabaq, kim dúmshe, kim mes... áytewir qolına ilingen ıdı penen suw quyadi, háreket kúshli. Kim bir jırıl alıp jer sabalaydı, kimler ógiz ornına gündege jegilip, ot aldınan uzın-shubay jer súrip baratır.

Shabbazlı ózbeklerden kelgen Xudaybergenler de Esim biy toparı menen birigip, qıyqıw salıp ot óshirisiwde, qarsı tárepke kesek atıwda...

Arpalısıp lawlağan ottı óshiriw múshkili artıp baratır... Órt bazı orınlarda teńizdiń betindegi qamısqa tiygen ottay bólinip, qara tútin pısqıp, aspanǵa atlıǵıp atırsa, bazı jerde tútinnen ushqın dórep, dáryanıń, kóldiń ekinshi tamanında órt payda qılıp jattı.

Pıshıq murnı batpas qopalıqlardıń ornı dala-dala bolıp qalıp atır. Usı qalalıqlardı boylap, gójegin joyıtqan qoyanday at qamshılağan nókerler "oris biy qayda tasalandı?" degen dawırık penen, órden ıqqa shabısıwda, Esengeldiniń shaqırılǵına kelgen mırılğan qol bir-birin jazdırıspay, "anaw qarawıtqan oris biy" desip, qulağan kúyik torańǵıllardan-torańǵıllarǵa, shoqalaqtan-shoqalaqqa ǵorbań-ǵorbań juwırısıp júr...

Bir keń jazıqlıqta eki tárep jolıǵıstı. Katań sawash baslandı: qoshqar dúgisleri, qoraz shoqısıwları, teke tiresleri, hayal julısıwları, palwan gúresleri, biy qamshıları, nóker nayza-qılıshları... bári-bári háreketke kirdi.

Órtten keyingi qap-qara túbirlerdiń pısqıwın qan tamshıları óshirip jattı.

San mıń qoldı baslaǵan aqboz atlı Maman biy at-jaraqlı Xiywanıń qırq nókeri hám qońırat atlıları arasında tınbay dawıslap, tárepdarların xoshemetlep, óziniń amanlıǵınan xabar berip, qayımǵa kelgen nókerdi aldına óńgerip qashadı da, qara górim jerge aparıp qozıday ılaqtırıp keledi, jáne birewine qol saladı, quwadı, qashadı...

Bul soqlıǵısıw jáne bir kún sozılǵanda, ot bergen at-jaraqlı táreptiń jeńiske erisiwi sózsiz edi, ot óshiriwshilerge birden yosh kirdi. Izinde júzden asa atlısı bar Mirzabek biydiń hawazı esitildi:

— Harma, Maman biy! Bizge maydan ber, dem al, Maman biy! Qaraqalpaqtıń jábirkeshleri, kórsetiń bizge jawınızdı!

Uris qaytadan qızdı, jekke júyrik atlını tutalmay ózlerinshe "oyın" qurıp júrgen nókerler endi shın mánisindegi urısqa ótti. Haqıyqat ayawsız qan tógispe endi baslandı... Kún bata eliwlegen atlısı menen ǵarrı Ubaydulla biy jetti. Lekin ǵarrı biy abaysızda attan quladı... Endi urıs júdá shiyelenisti. Namazshamǵa deyin tınbay urısqa Xiywa nókerleri, Esengeldi hám onıń biraz atlıları sharshadı ma, qarańǵı túsken soń, suwǵa batqan kesektey, ǵayıp boldı... Ǵajja-ǵaj shaynaspa urıstıń dawamı tań atıwına qaldırıldı...

Kelesi kúni azanda quyash nurına aralasıp "Kóp kúshti kórgen Xiywalılar basqı tawıp qashıptı" degen ǵawasat shıqtı. Bul rasqa aynaldı.

Uris toqtadı. Hár kim óz ǵalma-ǵalına qayttı.

21.

— ...Úy soǵıw jaqsılardıń isi, buzıw dońızlardiki...

Amanlıq shákirt bolǵan úyshiniń bazda-bazda aytatuǵın bas gápi usı. Bunnan tısqarı kóp sóylemes, kódireń gápke sarań adam eken. Bárha jumıs penen bánt. Gúymeń-gúymeń, gá aǵash jonadı, gá uwiq iyedi, gá kókleydi... Ne islese de bárin shákirti ushın islep atırǵanday. Kórsetpey,

úyretpey, eskertpey is baslamas. Sharshasa, jońqalardıń ústine jambaslap jatıp:

— Azamatım, endi óziń kórshi, — deydi de, Amanlıqtıń isin baqlaydı. Ol nabada aǵashtı teris jonıp búldirse de, qızbas, ornınan qozǵalmas. "Endi anawsın qolǵa alıp kór" deydi mıyǵınan kúlip.

Ustanıń hayalı da nayatıy haq kewilli adam bolıp shıqtı. Ózi jas balalı bola almaǵan japsaqlı hayal eken. Qarakezdi óz perzentindey kórip qaldı. Onıń eki qatlıǵı bilinip, ayaǵı awırlasqalı, kóp jumsamaytuǵın boldı. Azanda onıń uyqısın buzbay, ózi ıay qaynatıp oyatadı.

— Túrgel qızım, Qarakóz, — deydi álpayım.

Bul jaǵdaylar Amanlıqtıń usı úyge degen adamgershilik suyistenshilligin, ustalıqqa degen uqıbın arttırǵan ústine arttırdı. Iske qunt penen berildi. Alaǵadalanbadı. Xiywanı kúsemedi. Hátteki, awıl-eli haqqında xabar biliwge qızıqsınbadı da. "Ele bárin bilermen" dep, ózin-ózi jubatadı. Nabada Bektemir esine tússe, kórip qaytqısı kelip turadı da, pay ádeti jaman, ashshı dálkek qıladı, kelse, biyshara kem kewilli Qarakózimniń zeynine tiyer" dep, onı umıtıwǵa tırısadı.

Ustanıń isenimi artıp, úylik taldı shabıwǵa ózi ketip, ózi tańlaytuǵın dárejege jetip qaldı.

Bugin ol toǵaydı kóp gezdi. Aǵash tańlaǵanlıqtan emes, tek erkin dem alǵısı kelip júr... Ótken ómirin kóz aldına elesletti. Idıraldı ulı Jaqsılıǵın esledi. "Ol da úyshı bolsa, atına sáykes Jaqsılıqqa xızmet qılsa, alǵısdarǵa saziwar bolsa... Hayal áperip shańırak qılsam. Aqlıq súysem, Ǵárip Qarakózim tuwǵan balanı izine ertip ózi adam qılsa... Ótken ómirge nalımay-aq, endigisinen-ak razı bolar edim... Jaqsı jasamaq bolsa da jaqsı bolıp ólmek joq degen. Eń bolmasa ólimim qádirlı bolsa..."

Uyqıda múlgigen toǵaydıń tınıshın buzǵan "taq-taq" esitildi. Qulaq saldı. Kim bul? Balta urıwı tez-tez. Bunday shánik háreketler Bektemirde bolatuǵın edi. Sol meken?.. Ol toqıldı tamangá qaray júrdi. Aq terektey boyshań sulıw taldı shawıp atırǵan birewdi kórdi. Baltanı hár urǵan eayın basındaǵı qara qalpaǵı selk-selk etedi. Sózsiz, Bektemir! Sebebi bul átırapta bunday qalpaq kiyetuǵınlar az. Oynap qorqıtpaqshı bolıp turdı da, balalıq etpeyin degen menen, alıstan atın aytıp, sálem berdi. Bektemir qalpaǵı menen mańlayınıń terin sıpırıp artına burıldı, "Haw,

Amanlıq ağa..." dep dálbireklep kele sala qol alıstı. Amanlıq—esenlikten keyingi birinshi sorawı minaw boldı:

— Amanlıq ağa, pushıq jeńgey sawma?

"Bul bıjıq sáweyekke nege ayttım?" dep ókindi Amanlıq hám onı qaytarıp qoyǵısı keldi:

— Dálkek qılma, qosshım, Ay jarılqap kún tuwıp, perzent kórsetse, murnı da, tili de bilinbey ketedi maǵan,

Bektemir onıń shırayınan shın ashıwlanǵanın uqtı. Óz minezi ózin muńaytpadı, soradı:

— Amanlıq ağa, elden xabarın bar ma?

— Kesgellem!

Olar shabilǵan aǵashtıń ústine qustay qonaqlap otırıstı.

— El astan-kesten bolǵan... — dedi Bektemir.

— Bul ádalatsız qudayǵa ne jazdıq eken?! — dep Amanlıq birden sarsıldı.

— Amanlıq ağa, júregińdi basıp tıńlay ber. El bir qaynawıtlaǵan. Xiywa xanlarınń burınǵı-sońǵı ádeti — buqsań, ústińe júk mindire beredi eken. Muxammed Ámin inaq taxqa minip alǵan soń Esengeldi máhremge ertip elge qırq nóker jiberipti. Úndemey salıq tóleytuǵın biziń sahrayı qaraqalpaq pa? Maman biy ǵujır menen atqa minip salıqshılardı qarsı barlıq eldi ayaǵınan tik bastırıptı., Ubaydulla biy túwe Mirzabek biyler-ám kelgen. Esim biy awılı, tolayım kóterilgen. Qullası, oq-jaraklı Xiywa nókerleri menen úlken qan tógispe bolıptı. Biyshara Ubaydulla, qartayǵanda sheyt ólgen. Shabbazdan barǵan Xudaybergen isimli qolı ónerli ózbek diyxanı bar edi, Xiywalı bir nóker oǵan "namısıń joq, satqın" dep qılıstıtan ótkerip ketipti. Házir awıllar arası burınǵıday toǵaylıq emes, Kishi júzdin jerindey dala-dala bolıp qalǵan deydi. Bárin ot jalaǵan.

— Esengeldi qay tárepte bolǵan? — dedi Amanlıq shıdamay.

— Xiywa tárepte. Onıń kóp qonıratları Xiywa tarepke ótken. Xiywalılar bolsa kóbinese bir awıldın iytin ekige bólip talastırıp, tumsıǵı qanap shúyik bolǵanına kesek atıp tura bergen...

— Way, ne qılıp jiberdiń, Bektemir?!

— Ne qılayın? Esitip bawırım órtendi. Tek quwanışlısı Maman biy ǵujırlanıp, Xiywadan barǵan jasawıl basını óltirgen. Jáne onlaǵan nókerin

jer menen jeksen qılğan. Qalğanlarına basqı taptırıp qashırğan. Esengeldi de Xiywağa qashıp kelgen, deydi.

— Endi ashıw menen xan barlıq qabağan iytlerin eldiń ústine aydap, jurttı talatadı, tuqımqurt qıladı desesh.

— Olay emes. Eń jaqsı tamanı, olay emes. Xan jaqsılıqtı biledi eken. Jasawıl basısınıń ólgenine qıynalmaptı. Ol burıńǵı xanlarǵa da xızmet etip, bir eshekten, ekinshi eshekke awısqań quysqanday bir sobılıq eken... "Ólse ólsin, tınısh eldiń nege mazasın aldı" depı Inax Esengeldini sarayında bir juma saqlap, qasına kóp qátquda qosıp, "sahrayı qaraqalpaqtıń balalarınıń kókiregine Hiywanıń nurın quyasız, oqıtasız" dep, bes altı molla da jiberipti. Ubaydulla biy balası Orınbayǵa jay saldırıp, "Orınbay kala" degen at bergizip, Buxaradan shaqırtıp molla aldırğan dep esitken edim. Sadaǵań keteyin Xiywanın xanı, sol Orınbay qalaǵa endi óz atınan shaqırtıwsız-aq molla jollaptı. "Eldiń tolqının basın" dep tapsırıptı. Bul jaqsı.

— Izin jaqsılıqqa ákeldiń ğoy.

— Xiywa degenniń ózi Xorezm shuqırına nur shashqań shamshıraq emes pe? Sen de, biz de usı shamshıraqtıń sharapatınan usta bolajaqpız... Ustalı el dúzeler degen. Elimiz dúzeledi. Awzınıń duwası, tiliniń margiyası, bileginiń kúshi bar Maman biyge tasaddıq dey ber. Esabın tawıp elge kóp kátquda, molla áketken Esengeldige hám raxmet dey ber. Elde birew ójet bolsa, ekinshi birew tórelilik qılıwı lazım eken.

— Al endi, sen bul gáplerdi qaydan esittiń?

— Xiywada qaraqalpaqlar jóninde duw-duw gápten qulaǵıń ger boladı. Tap keshe Aydosı kórip qaldım. Sol ayttı. Oǵan xannıń ózi aytıptı.

— Háy, qanday kishi peyil xan. Aydosı balasınbay sırlasıp júrgen-á! Ilaya mıń jasasın bul xan.

— Perishte awmiyin degey.

Olar biraz waqıtqa shekem úndespey, hár kim bilgeninshe kewil duwasın oqıp, xandı alǵısladı. Al, xan bolsa, elge, kátquda jollap, mollalar jibergende waqıtsha ne utıwdı názerde tuttı? Aqibeti ne boladı? Júzeki jaqsılıqlarınıń astında qanday sum túlkinıń qıp-qızıl sulıw quyırǵı bılǵańlap atır? Bular haqqında ekewi de oylamadı.

— Qáne, Amanlıq aǵa, sırlasayıq, — dedi bir waqıtta Bektemir. — Sen birinshi úydi kimge soǵıp beriwdi oylap júrsen.

— Men be? Men ...Maman biyge soǵıp beremen. Óziń she?

— Men be? Sen de oylandır, men de oylanıp alaman. Qashan qaytasań?

— Óziń she?

— Ustaniń aytıwı boyınsha sarras bir jıldan.

— Quda qálese bes-altı ayǵa kalmaspan.

— Sen nege meniń hayalımdı soramaysań?

— Sende hayal joq tá.

— Kóreseń joqtı. Tuwdı. Ul tuwdı. Meniki. Dál ózime usaydı.

— Qutlı bolsın, balańa uzaq ómir bersin. Alıp qaytasań ba?

— Balanı taslap ketkenshe ólgenim abzal. Aqırı bileseń be? Ustanı jek kóremen. Shırtıldaq, hástedeı bolıp alıp úsh hayalı barın aytpaysań ba. Úshewiniń burımların bir qosıp baylap sabaytuǵının qáyterseń. Meniń súygiligim jegen tayaqtan say súyegim qaqsap boldı. Bilmedim, shala úyrensem de qaytaman ba?

— Óytpе, shıda! Túrgeleyik, endi aǵash shabayıq.

— Azǵana sabır et, sorawıńa juwap al. Birinshi ret, úlken arba soqpastan burın óz balama, izinen seniń balańa adaǵarba soǵaman.

— Bul dúnyada máńgi jasaǵaysań.

— Pátıyańdı ózert. Óytip xor bolajak jaǵdayım joq. Birge jasaǵaymız! Úyshi bolmasa adamlarda lázzet te jok.

— Pay, Bektemir, qızıq jigitseń dá, túrgel endi!

Amanlıq oniń menen xoshlasıp, baltasın iynine salıp toǵay-taldır arasına sińdi.

Bektemir shala shabilǵan juwan aqtaǵa balta urdı eki jerden alma gezek toq-toq etken balta seslerinen toǵay qusları úrkip uship, shurqıldasıp sayrap, óli tınıshlıqtaǵı toǵayǵa jan kirip jańǵırıp turdı...

22.

Sońǵı urıstıń jarası da enapat... Kimler jáne gúńrenip, kimler jáne jılap qaldı...

Qaytken menen de, geyde qıstıń qaqaman boranı kibi qaltıratıp, geyde jazdır epkinsiz qapırıq ıssısı kibi demiktirip, adamlardı qıylı-qıylı báleqadalarǵa muptala qılǵan kúnler eplep ótip turıptı. Kún batsa ǵanıybet, bir ǵawǵalı kún artqa taslanǵanı. Óli tósekke kirip alǵannan soń

kirpik ayqastırtpaytuǵın álwan-áluan qıyallar hár kimniń óz qara basınıń isi sıyaqlı, tań atqannan soń, tamaq tabıw mashqalasınan astında jenshilip qalıp ketedi, kelesi aqshamda jáne uyqı bermeydi... Qáne usı gezde olardıń oylarına túsingen birew el aralap jar salsa. Jıllı ornınan suwırılıp izine ermeytuǵın, erteńgi kúnniń emin-erkinligi ushın ólimge bas tikpeytuǵın adam qalmas edi!

Kóz jetpes biyiklerdi aqsáǵan xalıqtıń qıyalın tájiriybeli Xiywa xanı uǵıp, salıq jıynawǵa jibergen qırq nókeriniń bos qaytqanına, jasawıl basısınıń ólgenine giyne saqlamaptı: "Eldiń kózin ashısın, túsinsermiz" dep, kátqudalar, mollalar jibergen, qollarına jaw-jaraq emes, kitap uslatıp jibergen. Jamanlıq keler dep qorqıp júrgen xalıq, Maman biydiń urıqsatı boyınsha shegaradan ótip, paraxatlıq penen kelgen bul qátqudalarǵa, mollalarǵa áweli adırayıssa da, soń qushaq ashtı. Quwanıstı. Kóringenleriniń aldınan kese ótpey, jol beristi, tósektiń tazasın, orınıń tórin solarǵa awıstırdı... Házir olar el aralap, ańıraǵan kewillerge ózlerinshe tuxım sebiwde.

Áwelgi úsh kúnde kátqudalar, mollalar eldiń dúmpiwinen qorqıp birge júrgen edi, soń bólini... Buǵan da sarras bir máwsimnen asıp baratır...

Hár qaysısı hár jaqta bólinip, bir-biri menen tillespese de, áńgimeleri, oy tuyǵıları házir ǵana oylasıp algánday. Birin-biri tolıqtırıp, birin-biri jóplep júrgenge mezzeydi.

Mine, Esengeldi máhremniń otawındaǵı lıqqa tolı jámáát pesin namazınan soń qaytadan chayǵa otırıptı. Hámmeniń dıqqatı namazǵa imamlıq qılǵan, kúshli qırááti pútkil awıl boylap esitiletuǵın xiywalı mollanıń awzında. Eshki saqalınday uzın saqalı kókiregine basılǵan aq shapanlı bul adamnıń aldında sarı muqabalı kitap jayıwlı jatır. Kózabaǵa ma, ara-tura barmaǵın jalap, betlerin ashqanı bolmasa, ózinshe sóylep otır:

— Bul dúnyada jıyǵan dúnyanıń qıyamet qayım kúnde hesh paydası joq. Bul dúnyada jábirge shıday beriw kerek. Kim jábirdi kóp kórse, janı jánnetiy boladı. Esengeldi máhrem pútkil qońırattıń iǵbalına tuwılǵan qudanıń qulı, Muhammedtiń úmmeti. Men sizlerge aytıp otırǵan bul áńgimelerdi ol tánha xan awzınan esitti... Hár kim óz urıwı menen jánnetke barsa pa, pa!.. Lekin quranda, qurannıń hám onı

úyretiwshiniń tilinen óz tilin artıq kórgen insan quda biyzar degen-ám ráwayat bär. Saq bolıńlar. Kudabiyzarlıq dozaqıylıq... Biz musılman, Orıslar namusılman...

* * *

Kurbanbay biydiń úyinde de áńgime dukanı qızǵan. Xiywalı mollanıń sózine elikken jámaát shala uyqıda shuǵıl mǵlisip otır.

— Qıtaylar ázelden ústemlik ushın jaralǵan el. Sadaǵań keteyin Xiywanıń xanına qudadan saza kelip, usılay degen. Babańız Dáwletbay bay pútkil Sırdáryanı boylap, jaǵa jırtısıp sheyit ólgende, usını árman etken eken. Áwladları babasına sadıq bolıp, pútkil qaraqalpaqqa aǵalıqqa talaplansa, áne áwlad, áne zúryat. Ondaýlar jánnetiy áwlad, jánnetiy zúryat. Olay bolmasa, baba ruwxı qorlanǵanı... Adam balası qudadan perzent tilegende o dúnyasın oylasa kerek. Lekin, balasınıń tilin quran tiline sındırıw beyishiylik... Namusılmanlar menen tabaqlas bolıw gúná...

* * *

— ...Amanqul biy, boy sınırıńız kelisken adamsız. Sizdey iyman júzli adamǵa óz urıwı menen el basqarıwdan basqa nárse kitapta jazılmaǵan... Káramatlı xan aldına bas iyip barǵanıńızda wah-wah!.. Lekin, kim jábirge shıdasa jánnetiy degen ráwayat bar...

* * *

"Orınbay qala" nıń shárdáresinde hámmeden biyik otırǵan Xiywalı molla óz joldaslarınıń ishindegi algırı edi. Shapanı, sállesi, saqalı, dambalı, bári aq, misli aq quwday bul adam, qıyametqayım áńgimesinen, burınǵı buxara mollasın baspalatıp, shárdárege búgin kóterildi.

— Quda ázeliy beyish, dozaqtı jaratqanda, dozaqtı ǵayrı til, ǵayrı dindegilerge, beyishti musılmanlar ushın jaratqan. Túrki tili hám musılman tili. Muxammed payǵambar "tili álhamdillaǵa gúrmelgen bende dozaqta qalmas" degen eken. Sizler, Jańadárya boyınıń qaraqalpaqları, dozaq penen beyish ortasındaǵı bir jal qamıssız. Orıslar ya qazaqlar tamannan bir ısırapıl degish ursa, dozaqqa súńgiysiz de qetesiz. Ázelden biz tamamǵa, qublaǵa qaraǵan júzińız arqaǵa, ǵayrı dindegiler tárepine burılmawı lazım. Babalarınız bul jaqqa baslap

kóshkende de, dúnyanın shamshıraǵı Xiywanı názerde tutqan. Xiywa bolsa álem quyashı Mákke-Mádiynedey báhárlenedi... Lekin, sizler kóp jábirge kóngensiz, sol ushın jánnetiysiz... Ğayrı dinniń bir adamınıń tilin káliymaǵa keltirip, islamnın kúshigi qılıw, hár bir musulmanǵa hám parız, hám qarız. Xannıń sırı qupiya sır. Sizlerdey azamatlarǵa aytsam, meni satpassız. Káramatlı Xiywa xanı Jańadarya qaraqalpaqların pútkil qaraqalpaqtıń seydini dep, onıń gúnalı nókerlerin shapqanıńızdı keshirip otır. Sarayǵa da sizlerden keńesgóy almaqshı... Házir Xiywaǵa aralasqan Qonıratlardan liykindi tartıp ala bilseńiz, isińiz rawaj... Eki dúnyasın bergen tek sizer bolasız...

* * *

Usı taqlettegi áńgimeler Esim biydiń awılında da, Ğayıp bahadırdıń toparında da, hátteki Begdulla qarasaqal, Sabır sıypan shoqlarında da, hár bir mayda urıw tiyreleri arasında da alma gezek bolıp ótip atır. Nelikten de jurtsılıq tıńlaydı, júdá qızıǵıp tıńlaydı, hár kim óz urıwı jónindegi maqtaw sózlerdi unatadı, bul jóninde basqalardan sır túyedi.

Ózlerin xan kátqudaları, Xiywa mollaları dep ataǵan bul adamlardı elge kirgizip jibergen Maman biydiń ózi edi. Onıń sebebi bılay: Xiywalı jaw qashqan menen aynalıp keletuǵını ayan edi. Sonlıqtan Maman biy attan túspeydi. Eldin, baslı-baslı jigitlerinen onlaǵanın izine ertip, awıldıń qubla jiyegindegi qamıslıqqa sińdi hám usı kóldiń jolbarısınday qamis aralap, Xiywa tamannan jaw kútti. Ol kútken qáhárli jaw kelmedi, onıń ornına, basqı tawıp Xiywaǵa qashqan Esengeldi máhremge ergen gilen kók eshekli, aq quwday kiyingen ǵarrılar payda boldı. Maman biy aldın keselep tintiw júrgizgende, olardıń hesh birinen jaraq shıqpadı, kerisinshe qoyınlarınan birew-ekewden kitap shıqtı. Ilim—ikmet dese janı qumar biy bul jaǵdayǵa lal boldı qaldı.

— Biz Esengeldi máhremnin tilegine binaan xan hámiri menen elińe kiyatırmız, bala oqıtamız, kerek emes deseńiz usıkáradan ǵırıra qaytamız, — dedi biri.

— Qaysı tilde bala oqıtasız?

Qudanıń tilinde.

— Qudanıń tili qaysı til?

— Qurannıń tili.

— Qaraqalpaq tili she?

Qudanıń tiline jatpaydı.

— Onda sol quday qaraqalpaq tilin nege shıǵarǵan?

— Ásige ketip qudaybiyzar boldıń, káliyma qaytar... Láa, ilahilalahuuw... — dep káliyma qaytarıp, eshegi atqa tákabbıl sállesin dıńkiytip oraǵan, jasına qaraǵanda quwnaq sın simbatlı, semizshik, betiniń qızılı ele basılmaǵan mánilik ǵarrı jasawraǵan kózlerin aq oramal menen sıpırıp Maman biyge jaqınladı: — Ha, Maman biy sen be? Olay bolsa tús attan. Meniń ismim Áwez xoja iyshan. Murat shayx penei Buxarada bir oqıǵanman. Seniń atań Orazan batır Xiywaǵa kelgende aldına dásturxan jayǵanman. Ho, ho, jezqanat palapan, sen nege bárha ózińdi jurttı túsiniwin talap eteseń? Sen de jurttı túsiniw baq! Ha, art betimizge nege sıǵalanasań? Jasırınıp turǵan atlı nókerleri bar dediń be? Joq! Biz bir mómin kepterler. Jaqsı niyet penen ushıp kiyatırmız. Qaraqalpaqtıń din házireti Murat shayxtıń denesin kiyeli Sırdárya boyınan shamshıraqlı Xorezm shuqırına keldiremen... Esengeldi máhremge nege oliyıp tursań? Ol usı elge sennen kem jan ashıta ma? Biykar! Biz bilemiz, eliń az, urıwlar az, biraq bul máhrem xan aldında qızıl tilin jaldap, elińdi kóp urıw etip kórsetti. Mine, biz usı eshekli kiyatırǵan islam kúshikleri, Esengeldi máhrem haqqına duwa qıldıq, xan aldındaǵı bir ótirigin keshiriwdi soradıq...

Maman biy ne qıların bilmey badana kózleri menen shar tárepti gózledi:

— Esengeldiniń eldi maydalap urıw kóp degeni — bir oshaqtıń qozın shashıp qızǵının qashırǵanı. Úlken oshaqtıń otın óshiriwge bir kóldiń suwı kerek edi. Endi sizler túpirik penen-aq ot óshiretuǵın bolǵansız. Buni xanniń maqullaǵanı, sizlerdiń duwa qılǵanıńız — quwanǵanıńız.

Áwez xoja Maman biydi tolıq túsindi. Qorıqtı. Biraq sır bermey saqalı selk-selk kúldi.

— Seni záhár shóp deytuǵın edi, biykar aytıptı. Awzınıń sarısı ketpegen palapan ekenseń, — dedi eziwlerin sıpırıp.

— Ótińler. Niyetimiz jaqsı dep ótińler, izińizden jaman niyetli nókerler payda bolsa, birinshi náwbette sizler ólimdarsız. Birińiz qalmay torańılǵa asılasız, teńizge taslanasız.

— Hár kim wádesine berk bolsın, — dedi Áwez xoja iyshan kútá saldamlı.

Maman biy olardı usılayınsha elge aralastırıp aldı.. Basqa at-jaraqılı jaw kelmedi. Bul jaǵday — "mómin kepterler jaman niyetli" degen pikirden qashıqlastırdı. Izlerinen tırshı qoyıw da námártlik bolıp esaplanadı. Biraq olar xan tapsırığı boyınsha óz kárlerin erkin dawamlap júripti...

Maman biy bir jola Begdulla qarasaqaldı kórip "jaǵdaylar qalay, Xiywalı mollalar qalay?" dep sorap qaldı. Qarasaqal kúyip júr edi. "Mómin kepterlerdiń" ne gáp taratıp júrgenin qaldırmay bayan qıldı. Maman biydiń kózleri uyasınan shıǵıp kete jazladı.

— Tańlanatuǵını joq, — dedi qarasaqal párwaysız usap.

— Jáne Abılqayırdıń tásilı, jáne Ğayıpxannıń ğıjığı baslanǵanı... Bul náletiy xanlar bir besikke bólengendey. Oh, Begdulla, Begdulla, jáne ğıjaq, jáne hár urıwǵa biz, pıshaq bólistirilip atırǵanı, bulardıń... Ne qılsa bolar?

Maman biy az ǵana oylanıp turdı da, keńesiw ushın Begdullanı ertip Esim biy awılına ketti. Ol awırıp atır eken. Ol da sarsıldı. Júzi laplap sarsıldı.

— Bul adamlar xan atqan kesek, lekin tilli kseek, — dedi Esim biy. — Keshe Áwez xoja iyshan degeni úyde boldı. Qaraqalpaqlarǵa ústemlik jalayırđiki" dedi uyalmay. Keyidim. Kúledi. Sóytıp gápti bóldi... Bir waqıtta qalaq bas Ğayıp xan usılay degen edi...

Maman biy shıdamadı. Tez atlandı. Áwez xoja iyshandı "aranshı kenegesler" awılınan taptı.

Áwez xoja iyshan házir ǵana bir top penen sóylesip, olardıń arasınan qarsı pikir aytqanların unatpay, tez tarqatıp, bir ilashıqta qatıq ishıp otır edi. Maman biydiń túrin jaman kórip, saqal-murtına jabısқан qatıqtıń júǵın sıpırmastan tikeydi. Ózi baslap hal-jaǵday sorastı.

— Taqsır, siz talıp ilimnen góre kayraqshılarǵa usaydı ekensiz. Shartasıńızdı Xiywada iske salarsız, — dedi zilli biy shıdamay.

— Murat shayx pátiya bergen biy bizge isenbey, tırshılıq etkensoń, basqalardıń sizge bórttirip jetkermeske halı qala ma? Biz xan hámiriniń qulımız. Xan hámiri kuda hámiri. Islamnıń soqır kúshikleriniń kózin ashıwdan basqa niyetimiz joq.

— Xanıñızdıń oyın qanday oy dep esaplaysız?

— Xan menen sóylesseniz bilesiz. Eger bizge inansańız, xannıń oyı shırsha tabaqqa quylǵan tınıq suw. Únilseniz hám túbin, hám óziñizdi kóresiz.

— Joq, taqsır, eger siz xan tili menen sóylep, oyın aytıp júrgen bolsańız, qáte. Xanıñızdıń oyı túpsız qudıq. Úńildim. Qarańǵı. Qorqıtadı. Shartasıñızdı alıp elden girkireñizdi kótergeniñiz jón!

— Oo, musılmannıń kápiri, ashshı shóp! Biz kelgeli elińde kózi ashılǵan kúshikler shalǵayındı jırtqan kúni ókinip júrme!

— Arashaǵa kelmey-aq qoyıń!

— Eliwge kelgenshe jigitligińdegi ójetligiń qalmaptı. Meyli, biz elińe shúyel emespiz.

Esikten Jaqsılıq kerindi. Asıǵıp juwıra berse kerek, eki iyninen dem alıp haplıǵıp tur.

— Ha, balam, tınıshlıq pa?

— Úyge Aydoslar kelemiz depti, Baǵdagúl sheshem jiberdi.

Maman biydiń kózleri kúlip, júzi nurlandı.

— Házir, balam, házir ketemiz.

— Xiywa sendey ańǵódeklerge quwanıshtıń qaltası ekenin umıtpa, — dep qaldı Áwez xoja iyshan.

23

Aydoslardıń sálemge keletuǵın bolǵanı Maman biydiń bazı qıyalların iske asırıwına oń tústi. "Sınayman, dep oyladı ol, Xiywanı sınayman, ne úyretti eken? Jawmasa da gúrkireytuǵın qılǵan ba yamasa joq pa? Basqa jaslarda esitsin. Kuzma Borodin aytqanday, ilim-ikmetsiz eldiń adamı ayaq-qolsız tulıp. Kim bolsa sol uradı, kim bolsa sol ayaǵı menen kaǵıtıp ketedi. Eliniń ǵamın jegen biy, bala oqıtadı, ilim úyretedi. Bul, eliniń erteńi, danqı"

Maman biydiń bunnan tısqarı baslı oyı elge kelgen Xiywa kátqudaları menen mollalarınıń ne islep júrgen sırın kópshilikke járiyalaw. Olardıń bári Áwez xoja iyshannan saǵa alıp, bir qıylı gáp aǵızıp júrgen bolsa, tezirek girkiresin kótersin. Adamlardıń kózin ashamız dep, kózlerden qan aǵızıwdıń tásilin qılıwǵa, júreklerdi bildirmey nishterlewge hesh qaysısınıń huqıqı joq!

Ol usı maqset penen Aydoslar keler aldında jaqın-juwıq awıllardıń jaslarına qosa kóplegen jası úlkenlerdi, biylerdi jıynadı. Soyıslıq tappay jalǵız aqboz atın soydırıwǵa buyırıq berdi. Tańlanganlarǵa:

— At tabılar, kewil tabılmas, búgingi elime Ayдостay keleshek tabılmas, bunday oqımislı keleshekke at soyıw ele kóp húrmet emes, kirisinler, — dedi. Aq boz at soyıldı...

Jazdıń jadıraǵan quyashlı kúnlerinde de sırttan qaraǵanda úskini quyılıp, ishine kirseń, muń-zarı shertiletuǵın Maman biydiń ılashıǵına, búgin jaz kirdi, quwanış kirdi. Iynewge ildiriwli qara qalpaqlar menen gónetoz duwqatı shapanlar búgin hám janlı, hám sánli sıyaqlandı.

Jas úlkenlerdi tóрге ótkerip, qaptalda ǵaz qatar saqqa júginisken jaslardıń sáni-jarasıǵı óz aldına. Báriniń basında Aydos, onnan tete-mekteplesi Qabil otır. Sálemlesiwleri, sońǵı kelgen jas úlkenlerge otırıp turıwları hámmege ibarat alarlıq jeńil, shaqqan, álpayım.

At jaqlı, dombaylaw qızıl júzli, iri súyekli Aydos, shıyqıldawıǵına jawın jawmaǵan kóldiń qamısınday, sarǵayıptı. Qasındaǵı joldası Qabil da azǵın, etten sılınıptı, Aydoстан tómenshiklew.

— Adamdı ilim sorısa kerek, — desti jıynalǵanlar. Ishke sıymaǵanlar ılashıqtı aynalıp eki-úsh qatar bolıp qara jerde otırıptı. Maman biy hámmeniń dıqqatın awdarayın degen oy menen Aydoslardıń ádep-ikramına baha berdi:

— Áne, balalarım, mektep kórgen degen usınday boladı. Irzaman qáddi-qáwmetinızge, adam sıylaǵanıńızǵa. Xiywanı pitkerip, orısyat eline oqıwǵa barsańız, házirgi tóbeshikten de biyik, álemdi alaqaında kóretuǵın tawǵa minesiz.

— Bári de bolar, ata, — dedi Aydos.

— Tilińnen, balam. Ǵarǵanıń palapanı uyasınan ushıp qaptalındaǵı shaqaǵa qonsa, másirip, ǵarq etedi. Búrkittiń palapanı dıń aspańǵa kóterilip, álemdi sharlamasa, ushtım demeydi. Búrkıt bolıw ne degen ıǵbal, ne degen mártebe! Bolarsız, ıllarım.

— Biy ata, biziń el, eń bolmasa, nege Xiywa dárejesiide bola almaǵan? — dedi Aydos.

Bul soraw ishtegi hám sırttaǵı jaslardıń bárin qızıqtırdı, qanday juwap bolatuǵınına qulaq túristi. Jas úlken biyler sam-saz bolıp tómen qarastı. Aydoslardı awılınıń bir topar jaslardı menen baslap kelgen Ǵayıp bahadırǵa

shekem albıraqlap eki tárepine jaltaqladı. Esim biy bundayda Maman biydiń házir juwaplıǵın biletuǵın bolǵanlıqtan hesh qısınbadı. Shirayında balalıǵı basım, biraq kútá saldamlı otırǵan Aydosqa quwanışlı túrde jasawraǵan kózlerin qadadı.

— O, o aqıllı balam, men sennen usını kútken edim, — dedi Maman biy. — Ele bárin túsine bererseń. Nan tapsaq dásturxan tappadıq, kúshliler bizdi ayaǵan bolıp jayǵan dásturxanın, qálegen waqtında jıynap alıp, nan iyesi óimizdi talay-talay ash qaldırǵan. Zaman gardishi solay bola berdi, balam. Birlik kem boldı. Hesh kim ilim-hikmet quwmadı. Sóytip umıt bola baslaǵanbız.

Ilashıqqa awır bult túsip ketkendey, adamlar bir demge shekem birin-biri kórmey, lal bolıstı.

—Biy ata, molla báhshelerdiń aqılın sınań! — dedi sırttan batıl bir dawıs.

Hámme janlandı.

— Sınalsın... Xiywa ne úyretkenin bileyik, — dep jabırlastı kópshilik.

Maman biy murtların eki jaqqa ayırıp sıypap, ilashıqtıń ishın sholdı. Ortaǵa soraw tasladı:

—Aytıń, balalarım, elde kim kimnen qarızdar, kim qarızın ótep atır, kim qarız berip atır?

Jurtshılıq jáne bir demge lám-miyimsiz qalıp, azdan soń ekew ara sıpsıń kóterildi. Hár kim ózinshe juwap tapqan bolıp bir birewden dán, balıq, nan, mal qarızdarlıǵı balalardıń bir-birinen asıq qarızdarlıǵına shekem sóz bolıp jattı.

Aydos qasındaǵı Qabilǵa qarap alıp, saqqa júgingen halınan boy jazıp, sál qıymıldadı, qolın kóksine qoydı.

— Biy atamız minásip tapsalar, bir juwap bersek.

— Kútkeni sen!...

— Irkilme!...

— Dana biy, urıqsat ber!...

Maman biy biyparasat qópshilikke "tınısh" degen isharat bildirip, kolın kóterdi hám Aydosıń erkin sóylewine urıqsat etti.

— Eldegi qarızdarlar barlıq balalar, — dedi Aydos.

— Haw, haw, — dese qaldı sırttağılar tañlanıp. Olardıń shawqımı basılğansha Aydos túpirigin jutınıp, azğana oylanıp úlgerdi qám dawam etti.

— Bunıń mánisi, hár bir bala óziniń dúnyağa kelgeni, kámalatqa jetkeni ushın ata-anasınan qarızdar. Eger ol ata-anasına xızmet etiw dárejesine jetisse, qarızın ótep atırǵanı. Qarız bermektiń mánisi — balağa beriw, kim bala tárbiyalasa sol qarız bergeni, balası erjetken kúni ózine qaytadı.

— Tásiyin!

— Álhábbiz!

— Tilińnen!

— Xiywağa bas iyinler;

— Káramatlı Xiywağa duwa qılıńlar!...

Maman biy Aydosıń juwabı ushın túrgelip barıp mañlayınan súymekshi edi, kópshiliktiń dúmpiwinen tartındı: "jurt Xiywağa tolıq isenip ketip, házir awılдаğı júrgen qarmaqlı mollalarınıń maylı jemtiklerine qapqan shabaq bolar da qalar, máńgige aldanar".

— Kimdi jarlı dese boladı? — dedi Maman biy asıqpay.

Bul sorawğa sen juwap bere ğoy degendey Aydos Qabılğa ımladı. Qabıl kóksine qolın qoyıp:

— Jas úlkenler, jol berseńler, biz aytsaq, — dedi.

— Ayt, ayt!

Maman biy "ayta ber" degen isharat penen bas iyzedi.

— Jarlılıq mal dáskesizlik emes. Kim jekke bolsa, tuwısqan-tuwǵansız bolsa, ámengersiz bolsa, sol jarlı...

Ishke, sırtqa jáne jan enip, hámme qıbırlasıp, "tásiyin" aytısıp, bul balalarga aql jelinin emdirgen Xiywağa jáne alǵıs jawa basladı.

Maman biydiń keypin ańlağan ğarrı Esim biy qozǵaldı:

— Aydos balam, seni xan dargayında bolǵan dep esittik, Xan qalay ózi?

Xan haqqında aytpastan burın oǵan húrmet ushın Aydos túrgelip qaytadan otırdı, júdá jiptiklesip otırdı.

— Joqarı mártebeli ullı xanımızğa teń bul jáhanda adamzat bolmasa kerek. Kútá kemtar, kútá aqıllı, júzine ayna tutqanday, kútá ashıq sóyleydi...

— Aydos balam, xan seniń menen sóyleskende hámme gápińdi maqullay ma yaki mınawıń nadurıs deytuǵın gezi bola ma? — dedi Maman biy.

Aydos jáne tikeyip qol qawsırdı:

— Áweli quda gúwashılıq bergey, joqarı mártebeli, ullı xanımız benen neshe sapar diydarlasqanımda, "áy, qaraqalpaq, bu oyıń nadurıs" degenin, bittáyu yagana eshitmedim.

Tıńlawshılardıń bári tas súwrettey qıymılsız, xan haqqındaǵı xabardı júdá iqlas penen, hátte, qattıraq dem almay, tıńlap otır.

Maman biy kewilsiz bas shayqadı:

— Ooo, balam, balam, xannıń sırı qupıya, qıyalı — ústine qar jawǵan muz, astında ne barı kórinbeydi. Bir sózińdiám nadurıs demese, kórinbes jılıwǵa salıp jiberejaqlıǵı, balam.

Kewli ósken Aydosıń murnı tershidi, úlken adamlarǵa tán salmaq penen nıqırta sóyledi.

— Sizdi ashshı shóp degenge endi isendim. Tarlıq etpeńiz, atı qaraqalpaqqa bárha yabılar ústemlik etedi dep dámetpeńiz. Elge jaqsılıqtı Xiywa beredi.

— Aydos balam, sizlersiz el-qızǵını túwesilgen kúl, qattı kettiń, keshirim sora.

— Joq, Xiywa xanına til tiygizdińiz, qasqır qartaysa, aljıp kúshigin talaydı eken, endi bildim, aljıǵan ǵarrı qasqır, káramatlı Xiywadan siz keshirim sorańız...

— Aydos balam, keshirim sora, atanıń qáteligi ulǵa sabaq boladı. Men az da bolsa bul eldi búrkitler uyası der edim, álle qanday námálim kudiret jarǵanatır uyasına aynaldırıp baratırǵanın túsinipturman.

— "Túsinipturman, túsinipturman"... menen eldi kóz-kóreki jılıwlarǵa baslaǵan ǵarrı serke, biz kettik! — dep Aydos ayaǵınıń astınan jılan shıqqanday, shapship turdı. Hámme gúw túrgeldi.

Aydos hesh kimniń táwellesine qaramay esikten zıp berdi, birge kelgen joldasları, Ǵayıp bahadır ere-ere shıqtı.

Ǵarrı Esim biydiń táwellesine de hesh kim qulaq aspadı. Qápelimde ılashıq bosap, qaytadan úskini quyıldı, bos orınlarda hásiret samalı húwledi.

Maman biy albıramadı, ketkenlerge jalinbadı, júzinen Aydoslardıń qaytıp keletuǵına, isenim nurın ketirmedi.

— Kádirli adamlar, házdi buzbańlar, tarqamańlr, — dedi ol, — jas jigitlik — aǵın suwdıń balıǵı. Órley beredi, órley beredi. Bası tasqa tiygen máhálde ǵana izine qaytadı. Pánt jegeni — paydası. Gápi bárhá maqullanıp jaman úyrenge. Baǵanaǵı aqıldı tapqan jigit ele oylanadı, sonnan soń barmaǵın tislep ókinedi, keledi, keshirim soraydı, sizler otırıńlar!

Aydoslar esitpedi. Gileń asıǵs, jedelli jaslardıń izinen ókireń qaǵıp baratırǵan Ǵayıp bahadır da tolıq qulaq salmadı. Degen menen tek zorlıqqa ushırap, izinde botası qalǵan ingendey, zorǵa-zorǵa ketip baratır.

Aydos sol pát penen artına burılmastan, yarım jolǵa barǵanda joldasların irkip, izinen jete almay ókireń qaǵın qiyatırǵan Ǵayıp bahadırlardı kútken edi. Tap usı payıtta, olardı ańlıp turǵanday, bir qaptaldaǵı jol menen kiyatırǵan Áwez xoja iyshan kórindi. Ol Aydoslardıń qayaqqa shaqırılǵanına habarlı edi. Sonlıqtan jas jigittiń halıqlap, betiniń terin sıpırıp turısınan, joldaslarınıń bir-birine jetalmay asıǵs júrip kiyatırǵanına ne hádiyse júz bergenin uqtı hám usı waqıtqa shekem "ele kúni tuwadı..." dep Maman biydiń xalıqtı qashırıw ushın tawıp qoyǵan hiylesin birinshi mártebe járiyalap, tilge alǵısı keldi. Júdá ǵamxor ata dawısı menen egitilip:

— Aydos balam. Mamangá ókpelegenge usaysań, óytpe, — dedi, — Ol adam ókpelewge arızımaydı. Bizge birinshi ushırasqanda "qaysı tilde bala oqıtasız?" dep qudanıń tili menen óz tilin shatastırǵanı ushın xanǵa xabar jiberip, pármanın alǵan edim. Búgin-aq járiyalap, óshińdi áperemen. Ǵam jeme. Sonnan soń elińde samal erkin esedi, qubladan esedi. Qublanıń samalı jumsaq, jaǵımlı. Onıń da liykini Esengeldi máhrem menen sende boladı, yaǵnıy Qońıratlarda boladı.

Ashıwlı Aydos sóylemedi.

Áwez xoja iyshan juwap kútip toqtamadı. "Ele balasań, Mamannıń. sumlıǵın soń uǵasań"... dep sóylendi de, eshegin qınalap, Esengeldi máhremniń awılına qaray ketti.

Áp-ánedey birlikte mázi mayram bolıp otırǵan qonaqlardıń bası buzılıp, Aydoslardıń ketip qalǵanına hayran bolǵan Maman biydiń awıllasları, táreptarları dalaǵa shıǵıp "ashıwlılar bılayraq barıp óz-ara aqıllasar, úlken biydiń ziynetin taslamay qaytadan keler" degen dáme menen, ılashıqqa súyenip tur edi. Ótkir kózli birew:

— Ho, anaw kiyatırǵan Amanlıq emes pe? — dedi birden.

Hámme qolların mańlayına saya qılıp, kúnniń astı menen "Kók ózekti" jaǵalap kiyatırǵan eki jolawshıǵa názer burdı

Serli Maman biy "Amanlıq" degen attı esitiwden-aq, jurttan burıp jalt ourılıp, mańlayına qolın tutıp sıǵalǵan edi. Tań qaldı,

"Amaplıqqa usaǵan. Qasındaǵı kim? Hayal... ekewiniń qádem taslawları birdey... Onı hayal ákeledi dep hesh qashan oylamaǵan biy, júrislerine qarap, - Kóz jaslı biysharanıń taban eti qaytıptı. Muńlı qanalasın tawıptı..." dedi ishinen.

Alistan-aq Maman biydiń ılashıǵı qasında toparlasqan adamlardı kórgep Amaplıq bárin jaqsılıqqa jorıdı "toy tátárrigi qusaydı, Maman biy perzentli bolǵan shıǵar..." Ol sharshaǵanın álle qashap umıtıp, jitirimnen-aq sarǵısh tislerin kórsetip kúlip baqırdı:

— Assalawma áleykuuwm, jasullılar! Jolım qayırılı, toy ústine kiyatırman. Bosqa demeń, biy tapsırmasın orınlap, úyshilikti uyrenip kiyatırman...

Óz xalqınıń orta dármıyan shańaraǵınıń táǵdirin usı Amanlıqtıń taǵdiri menen ólshewdi ázelden niyet etken Maman biydiń kuwanışı qoynına sıymay, aldına qaray júrdi.

Jańa, kásip penep elge qáдемиń qutlı bolsın, azamat! Tuwısqan degen usınday-aq bolar, quda mańlay terińdi berip Almagúldi tawıpsań! Haw, Almagúl!

Amanlıqtıń tula bedeni juwlap, titirkenip:

— Aljastırız, biy! dese de, bul sınshıl, serli biyden qáwıplenip, izine ertep kelinshegine qaradı. Júdá tiklenip, júdá dıqqat penen bir nárselerdi izlep qaradı.

Quwanishtan, Amanlıqtıń "Aljastırız..." degenin esitpey qalǵap biy, hesh qanday sumlıqsız, sonsha jıl elin saǵınǵan nashar suwıq qabıllanbasın degen oy menen qushaǵın asha umtıldı.

Almagúl, kel shıraǵım, óz elińniń seni jasında kórip qalǵan kózleri atınan mańlayıńnan súyeyin!

— Aljastıńız...

Ádiwli oqıwshım, dıqqatlı Maman biy aljaspaǵan edi — Amaplıqtıń "Qarakóz" dep ertip kelip turǵanı — haqıyqat Almagul edi... Ol sol Qudiyar seyisten ayrılıp qalǵan jerde ózine kelip tikeyiwden, seyistiń násiyatın yadlap, betaldın quyashqa berip juwırdı, sonnan tınbay juwırdı... Bazda kanatı sınǵan qırǵawıl bolıp malpańladı, bazda tuyaǵına qoz basılǵan baspaq bolıp sekirdi, bazda ayaqların oq sındırǵan kiyik bolıp hákkeledi... Lekin tınbadı, quyashqa qarap juwırdı, juwırdı... Bultlı kúnleri kúndiz, basqa waqıtta kún bata gez kelgen awılda qol jayıp, tamaq sorap gidirgeni bolmasa, tınım tapqan emes, azanda shıǵısqa, túste qublaǵa, tústen keyin batısqa, erteńine jáne usını tákirarlaw menen arqanlawlı buzawday tek sheńber jasadı, bolǵanı, jıǵılǵan jerinen onsha alıs kete almadı... Usı, sebilshilikte-aq tiliniń jarası pittı, biraq máńgige shúljiń bolıp qaldı, murınnan ayrıldı... Jıllar aq denesine qara kir jaǵıp, qara shashına aq boyaw súrtti... Mine, usılar ushın ba, yamasa onı "óldi" degen sózge isenip qalǵanı ushınba, yamasa zaman gárdishine tótepkı bere almay kózleri girewgelenip boldırǵanı ushın ba, bárhá quyashqa qaray juwırıp aqırında shúyik bolıp aldına jıǵılǵan qanalasın Amanlıq, tanımadı... Bazı waqıtları jaqsı niyetler menen súysine tigilip qarayın dese, Almagúldiń murnın tasalap qısınatuǵın bolǵanı ushın kóp qaramas, onıń ústine, ótkenin esine aldirmawǵa, óz qayǵısı jóninde de hesh qashan aytpawǵa ıqırarı bar edi, soǵan sadıq boldı... Al Almagúl bolsa, ájaǵasın tanıw túwe olbul átirapqa keler dep oylamaǵan, oǵan qosımsha Amanlıqtıń bir qulaǵın jolbarıs julıp alǵan, betlerinde jıllardıń órmekshiniń awınday ayǵız-uyǵız soqpaqları...

... Maman biydiń tek shama menen tosınnan "Almagúl!..." degeni, jigirma bes jılday óz atın esitpegen Almagúldi birew abaysızda túyip jibergendey teńseltti, uyqıdan muzlı suw quyıp oyatılǵan adamday selk-selk ettirdi. Basın silkip-silkip, kózlerin alarta ashtı hám buwınları qaltırıp óz-ózinen albıraqlay basladı. Bul kóriniske Amanlıqtıń kózleri apalaqlap, quwanıştan ayrılıp, jıǵılıp ketiwine sál qalıp turıptı.

— Maman biy, aljastıńız, — dedi ol. — Bul Almagúl emes!

— Degishleytuǵın ediń, kewildi jámlegensoń degishetuǵın bolǵansań, bári bir meni alday almaysań. Almagúldi uzaqtan tanıdım, eki tuwısqan júrisińizden tanıdım,— dedi Maman biy onı ele degiship atır degen qıyal menen hám — Almagúl, tartınba, óz elińdeseń, kel mańlayıńdı ber... — dedi.

Birese Amanlıqqa, birese keyinirekte úrpeyisip, tanımay turǵan awıl adamlarına qarap ań-tańı shıqqan Almagúldiń tisleri bir-birine saq-saq etip barıp, birden qalsh-qalsh qaltıradı.

Amanlıq gúmanlanıp onıń qasına bardı da, balalıǵındaǵısın qılıp, burımınan tartıp qaldı. Almagúl awrsınıp "waaaa!!!" dep ókirip jiberdi.

Bul onıń balalıǵındaǵı jılawı edi. Amanlıq góne shekpenniń shalǵayın arqasına qayırıp eki mushınan uslaǵan edi, buwınları bosasıp, qolınan shekpenniń mushları jazdırıldı da, ishinen "shırrr" etip bir bópe jerge tústi. Almagúlden ele kóz almay aǵash bolıp sárriygen Amanlıqtıń betinde qan qalmay bozardı da, Orazan batır bergen qılıstı góne qınabınan suwırdı... Qarsı aldında lalı shıǵıp turǵan Almagúldiń shashınan qamtılap uslap, basın artına sheksheytıp alqımınan shalıp jiberdi...Almagúldiń kegirdeginen kan atlıǵıp, bası jelkesine sııq etti. Amanlıq onıń denesin jıqpay, shashınan súyrewi menen aparıp "Kók ózek" ke gúmp ettirdi de, suwdıń beti kangá boyalǵanın kórmey, izine tez qaytıp, Maman biydiń aldında toqtadı hám qan tamǵan qılıshın biyge qos kollaп usınıwı menen moynın sındıra iyip, eki ayaǵınıń arasınan tómén qarap qaldı... Kókiregi qansha-qansha zárdege tolı bolsa da, ses shıǵarıp óksimedi. Lekii dawısı qarlıǵıp, ábden sharshaǵan ún menen, basqalarǵa esitiler-esitilmes etip Maman biyge jalbarındı:

— Qılıstı usla, dana biy! Hayalım degenim qarındasım Almagúl eken. Bul júzi qaralıqtı ózińnen ózge bende esite kórmesin! Pútkil el atına. pútkil adamzat atına qara daq saldım! Óltir meni, sawap ushın óltir, biyim.

Maman biydiń kózlerine jas quyılıp, kókiregi az ǵana eljirep turdı da, awır bir gúrsindi hám birden qataydı. Ján-jáǵına qaramastan qılıstı aldı da, Amanlıqtıń tamırları shertilgen jelkesinen qoyıp saldı. Kúshli qollarda háreketke kirgen qılısh neni shıdatsın, Amanlıqtıń gellesi denesinen bólinip tústi...

Bul hádiyseniń ne ushın bolıp atırǵanı jalǵız ǵana Maman biyge ayan edi. Sol ushın da ol "Kók ózektiń" betin qan qılıp suwǵa iýterilgen denelerdi shıǵarıw ushın umtılganlardıń aldın keselep, jol bermedi. Ólilerdiń denelerin bir jannıń kóriwine imkaniyat tuwdırmay, jaǵanıń qorıqshısında kabaǵı úyiwli tur. Kózdi ashıp-jumǵansha júz bergen bul qayǵı hásiretli kórinis Amanlıqtıń shalǵayınan shırqırıp túsken balanı adamlar dıqqatınan shıǵarǵan edi, Maman biy umıtpadı, shırayı "Kók ózek" tiń suwında kógeriwi menen, qundaǵında shırqırıp atırǵan náresteniń sıyaǵınan, jaman shúberektey jerkenishli uslap, suwǵa shıńǵıtıp jiberdi.

Sebebine hesh kim túsınbedi. Maman biy túsındırmadı. Anıǵıraǵı bul hásiretli waqıyanı hátte tilge basıwǵa adamgershilik hújdanı jol bermedi. Eki kózi qızarıp, qorshap kelgenlerge túksiydi. Murtınıń hár túgi, shashınıń hár bir talshası tikeyip túksiydi... Biraq ózi saw sıyaqlı edi. Sonnan kelgen hesh kimdi qasına jolatpadı. Esimbiy:

— Teris qayttıń, qanatı sıǵan búrkit, — dedi hámmege esittirip. — Jańaǵılardıń ashıwına tótepkı bere almay, quwanıp eline qosılǵan bir shańaraqtı joq ettiń! Mine endi, alıp, ózińe-óziń qarsı shıqtıń... ósip-órbıw jolına túsken óz elińdi qırıwdı basladıń!..

Onıń izin ala Nurabılla qazıqtan eshegin sheship, egiz ulların erge otırǵızdı da, ózi erdiń artına sekirip mindi...

Begdulla qarasaqal awıllaslarına:

— Júriń, kettik. Baxtı tayǵan adam ózgeni baxıtlı qıla almaydı, — dedi.

— Mamandı jin urdı, — degen sıpsırń esitildi.

— Jalǵız atın soyǵanına-aq aqıl—zayıl bolǵanın bilgenmen, — dep jáne birew, qazan astına biyǵam ot jaǵıp atırǵan Jaqsılıqtı shaqırdı. — Jaqsılıq, ákeń kelip edi, anaw alıǵan Maman biy óltirip qoydı! — dedi.

Adamlardıń nege tarqasıp baratırǵanına ań-tań bolıp" waqıyanıń tiykarǵı sebebin ele túsınbey turǵan jigit, bul gápke birden inanıp, juwırıp bara sala bir baw qamıstıń ushın qazan oshaqtıń otına basıp aldı da, lawlatıwı menen Maman biydiń ilashıǵına ákelip tiygizdi. Birden dúbeley de kóterildi. İlashıqtıń shiyleri pıshır-pıshır janıp, qara tútin aralas sarı jalın gúw-gúw burqasınladı.

Bağdagúl ilashıqqa kim ot bergenin bayqamay qalğan edi, dawısınıń barınsha qıyqıw saldı:

— Xalayıq, suw, suw, suw, suw uwuw!!!

Usı gezde bir jaydaq ala atlı payda bolıp:

— Adamlar, tıńlańlar, xan pármanı: Maman qudabiyzarı. Maman qudabiyzarı, onnan qashır musılmanlar, — dep súrenlewı menen bir shawıp ótip, kózdi ashıp jumǵansha jáne izine qaytıp shawıp baratır. — Maman qudabiyzarı... Qashır onnan... Qashır!...

Bul Áwez xoja iyshannıń qashshan tawıp qoyǵan tayın hiylesi ekenin, payıtı búgin keldi dep daǵazalap jibergenin hesh kim bilmedi. Bári awız ashıp ańqayıp qaldı. Maman biydiń ózi de hayran: "Jáne ne álamat??. Ne jazdı?..."

İlashıq pıshır-pıshır jana berdi...Bağdagúlge járdem bergendey, Jaqsılıqtı irikkendey adam tabılmadı.

Hámme zım-zıya bolıp bulkáradan alıslap baratır.

Qolları qanǵa malınǵan Maman biy ayaqların kóterip basalmay, olardıń izinen qalsha qaraǵan halında "Kók ózektiń" jaǵasına kómilgen aǵash bolıp, qıymılsız tur. Qosalı bóz belbewı sheshilip, ayaǵına jılanday oratılıp jattı. Qápelimde teńiz betten esken samal mawıtı shapanınıń shalǵayların jelpildetip oynadı, tozǵan qara qalpaǵı ushıp túsip, samal menen "Kók ózekke" qaray dóńgelenip ketti. Keshe ǵana páki menen tıqırlanǵan tandırday bası jaltırıp, ótkir ala kózleri bir baǵıtta óli súreylene, qabaǵı qattı, tanawları tartıldı, kúnge kúyregen qaraltım júzi gá qızarıp, gá bozarıp, say súyegi sırqıradı, alabuwırıl saqalı dirildedı, lekin, tabanı bekkem, jıǵılajaq emes, kúshli! Tastan quyılǵan kibi qılt etpey, nıq tur. Bir waqıtta kógis erinleri jıbırıp, adamlardıń izinen súren saldı:

— Áy, ádiwli insanlar, qanaslar, meni jin urdı demeńler, sepsimeńler!.. Qashpańlar!.. Birigińler!.. Maǵan inanır, jaw jaǵırnan pana, hámmege aǵa bolar xalıq keler, qol berer, shalǵay jabar... — Mamannıń bul otlı shaqırǵına qulaq asqan adam bolmadı. Aynalasında qalǵan jan ashırları ǵana, qırǵawıldıń shójesindey hár jerde qunjiyısıp, gá ketkenler tamanǵa, gá Mamanǵa qarap ań-tań. Al hesh kimniń qayırılmaǵanına Mamannıń huwıshı jetken sıyaqlı, esitiler-esitilmes nalis etti. — Áy, nainsap quday, usınsha múshkil berip, usınshama hásiretli

qılıp mende, xalqımda ne qastır bar edi?... Bilmedim! Eger, sen bar bolsan, sen aljıgansañ... yamasa... men!!!!...

* * *

Usı hásiretli demlerden soñ Maman biydi "kórdim", "bildim" degen adam bolmadı. Birewler, "suwǵa ketip ólipti" dep sıpsır shıǵardı, ekinshiler; "Aral teńiziniń ortasındaǵı bir atawdamış, ele elge kosılmaǵanlardan lášker toplaп atırıptımış, Xiywaǵa qarsı urısqa shıǵadımış..." degen ǵawasat tarqattı.

Eriniń qayaqlarǵa shıǵınıp ketkenin bilmey biyshara Baǵdagúl bayaǵı baltasın qaytadan tawıp aldı da, "Kók ózekti" jaǵalay juwırıp, qudaydı birotala shawıp óltiriw mashqalasına tústi...

...Jıl izinen jıllar ótip jattı. Jas Aydos Xiywa jarlıǵı menen "bala biy" atanıp, Esengeldi máhremge erip, gúrlep, is basladı, gá máhrem, gá balabiy Xiywaǵa hár bargan sayın islamnıń shańǵıtına batıp qaytıp júrdi, Bul shańǵıt kóz jaslı adamlardıń dem alısınan payda bolǵan qarsı málhámlilikke aralasıp, bılǵasıp, saxrayı xalıqtıń kózlerin girewgelendire berdi, gúzarlar birotala shalkem-shalıslandı. Usılayınsha, jurt joldan adasıp, ózleriniń dana biyin umıtwǵa qaraǵanda, jaz kúnleriniń birinde, ústi dumanlı Aralda, órkeshe-órkeshe ójet tolqınlarǵı qaq ayırıp kiyatırǵan, qaramshası úydey-úydey námálim eki sal payda boldı, jaǵaǵa shıqtı. Birinen, orıs bayarınday kiyingen Maman biy, ekinshisinen juwan bilekli, bulshıq etleri qayraqtay, shiykil sarı orıs adamı tústi.

Jaǵadaǵı balıqshılar áwelinde dógereklep kelse de, hawlıǵısıp, óz kózlerine ózleri isenbey, adıraydı. Serli birew; "Haw ullı biydiń ózi goy! dep alǵa umılǵanda, saǵınishtan ba, dawısınıń barınsha eńirep jiberdi. Hámme qamsıqtı, Maman biy olardıń keypin túsirmey, tez alǵa ótip, qádimgisinshe kewilli:

— Saǵındıq, sarǵaydıq jáne kóristik, ádiwli adamlar, kózge jas almańlar, — dedi. — Bári oylanǵanday boladı. Mine, qol alısıńlar, súyisińler, ádiwlilerim, bul jigit bayaǵı Kuzma Borodinniń úlken ulı, atı Sergey Borodin, orısyat eline ataqlı keme ustası, ǵarrı Kuzma bársheńizge aspandaǵı juldız shelli sálem aytıp qaldı. Ulın jiberdi...

Bárháma qamıs penen jeken salda balıq awlap, iyttiń kúnin kórip júrgen balıqshılarǵa keme xabarı aspannan ay ápergendey jańalıq boldı,

hámme shadlanısıp usta Sergeyge minnetdarlıq penen bas iyisti, qushaqlastı...

Maman biy menen Sergey Borodin minip kelgen óńsheń qaraǵay taxtadan buwılǵan sal sheshilip, qurǵaqqa shıǵarıldı. Ergeńine bulkáraǵa Bektemir usta da aldırıldı. Onıń menen Sergey Borodin jumıs basladı.

Birinshi kemeniń suwǵa túsiriliwi úlken xalıq saltanatına aynalǵanı sonshelli, atawǵa jıynalǵan balıqshılar Sergey ustanı kiyizge salıp bir mezgil qol ushına kóterdi, kimniń kókireginde qanday jaqsı sózi bolsa, bárin-bárin aytıstı. Quwanış xabarı awızdan-awızǵa emes, teńiz samalı menen pútkil awıllar ústinde gúwledi. El quwandı.

Átteń, bul quwanış uzaqqa sozılmadı. Kútilmegen qıylı qıylı báleqadalarǵa tolı qarań qalǵır qarańǵı jawız túnniń biri Maman biy menen usta Sergeydi jalmadı, olar balıqshılardıń shetтеgi bir qosında, kókireklerine bir-birden pıshaq qadawlı, ólip shıqtı... Keme suwǵa batırıldı, taxtalar otqa jaǵıldı.

Qarańǵıda bolǵan qayǵınıń gúnakarın tappay xalıq seńdey soqlıǵısıp, ah shekti. Ilaj qansha, aqırı jerledi ekewin qosıp jerledi, taxa shıǵarǵan atawına jerledi. Qábirdi "káramatlı kábir" dep atadı. Xalıq kúndizleri jrlında shojıp ziyaratlap, túnlerde almagezek qarawıllap, qábirdiń basınan shıraq ayırmaq shıraqshı qoydı.

Ólige bolǵan bul ziynetti de kópsingen jáne bir báleqadalı tún "káramatlı qábirdi" shıraq jaqqan shıyǵı menen joq etti, ústin suw bastı.

Áne, sonnan beri qansha-qansha zargiriyanlıqlarǵa sebepshi gá nóserli, gá qarlı, gá boranlı, gá kóshelerden qan aǵızǵan hásiretli kúnler túnler menen, túnler, kúnler menen awmastı, júwensiz Ámiw eki jaǵın kemirip keń peylli Aralǵa qansha-qansha qokım ákelip quydı... Aralardıń qubla ernegindegi qol sharshıday jerdi mákan etken az sanlı qaraqalpaq xalqı usı ullı Aralǵa usap qansha-qansha zaman qoqımın juttı, biraq bárin boyına sińdirip baqtı. Ne degen jan talasları, ne degen zarlı dáwranlar umıtılıp ketti... Sonnan umıtılmaǵanı — Maman biy menen orıs ustrasınıń qábiri Ámiwdiń Aralǵa kuyıp, dushshı suw menen ashshı suwdıń birige almay, qaynawıtlap atırǵan jerindegi suw astına shókken bir kishkene atawda ekenin tastıyıqlawshı bir ǵana ápsana, usı "Maman biy ápsanası".

Usınıń menen "qaraqalpaq xalqınıń hásiretli dástanı" nıń bir kitabı tamam. Kelesisin kút, ádiwli oqıwshım!

MAZMUNı

Birinshi bólim.

Ekinshi bólim.

Úshinshi bólim.